

TEMURIYLAR RENESSANSI: tarix, tadqiqotlar va muammolar

mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari

TO'PLAMI

СБОРНИК

материалов международной научно-практической
конференции

“ТЕМУРИДСКИЙ РЕНЕССАНС: история, исследования и проблемы”

COLLECTION

of the International Scientific-Practical Conference
on the topic of

“TEMURID'S RENAISSANCE: History, Research and Problems”

ISBN 978-9910-06-473-3

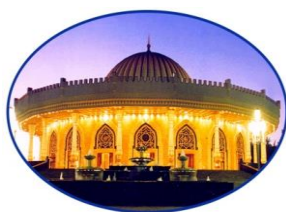
9 789910 064753

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
TEMURIYLAR TARIXI DAVLAT MUZEYI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

PERFECT-UNIVERSITY
PERFECT-UNIVERSITY HUZURIDAGI ILMIY TADQIQOTLAR
MARKAZI

TEMURIYLAR RENESSANSI:
tarix, tadqiqotlar va muammolar
mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari
TO‘PLAMI

СБОРНИК
материалов международной научно-практической конференции
**“ТЕМУРИДСКИЙ РЕНЕССАНС:
история, исследования и проблемы”**

COLLECTION
of the International Scientific-Practical Conference on the topic of
**“TEMURID’S RENAISSANCE:
History, Research and Problems”**

“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025

UO‘K: 94
KBK: 63.3
T 39

Temuriylar Renessansi: tarix, tadqiqotlar va muammolar [Matn]: Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani to‘plami. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – 410 b.

Mas’ul muharrirlar:

Fayziyev X.T. – tarix fanlari nomzodi, dotsent, Temuriylar tarixi davlat muzeyi direktori

Ametov T.A. – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Perfect-university “Pedagogika va psixologiya” kafedrası dotsenti

Ilmiy muharrirlar:

Bo‘riyev O. – tarix fanlari doktori, professor.

Muxammadiev U. – siyosiy fanlar nomzodi

Norboyeva F.R. – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar:

Yusupova D. – tarix fanlari doktori, professor, akademik

Madraimov A. – tarix fanlari doktori, professor

Nashrga tayyorlovchilar:

Ametov T.A. – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Perfect-university “Pedagogika va psixologiya” kafedrası dotsenti

Sharipov A.A. – O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi “Ma’naviyat va ma’rifat” bo‘limi boshlig‘i.

Ushbu ilmiy to‘plam Perfect-university kengashining 2025-yil 18-martdagi 7-sonli majlisi va O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Temuriylar tarixi davlat muzeyi Ilmiy kengashining 2025-yil 26-martdagi 2-sonli majlis qarorlari asosida nashrga tavsiya etilgan.

To‘plamda e‘lon qilinayotgan ma‘lumotlarning faktik va ilmiy xulosalarning haqqoniyligiga mualliflar javobgar hisoblanadi.

ISBN 978-9910-06-475-3

© Perfect-univesity, 2025.

© O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi, 2025.

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

*Sohibqiron Amir Temur tavalludining
690 yilligiga bag'ishlanadi*

SO‘ZBOSHI

Tarix fani taraqqiyotida, shubhasiz, manbashunoslik va tarixshunoslik sohalari asosiy o‘rinni egallaydi. Tarixiy manbashunoslik va tarixshunoslik yo‘nalishlarida olib borilgan tadqiqotlarni salmoqlash bugungi va kelajakda amalga oshiriladigan izlanishlar uchungina emas, balki o‘tmishdagi xatolarni takrorlamaslik uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston tarixida Amir Temur va Temuriylar davri ilm-fan va madaniyatning yuksak rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Hozirgi vaqtda uzoq moziydan yetib kelgan madaniy yodgorliklar – arxitektura obidialari, fanning turli sohalariga tegishli salmoqli yozma meros, numizmatik materiallar va boshqa osori-atiqalar buning dalilidir. Mazkur davrdagi ulkan bunyodkorlik ishlari bevosita ilm-fan rivojining natijasi sanaladi. Shu bois Temuriylar davri tarixi jahon miqyosida o‘rganilib kelinmoqda va ushbu davrdagi ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti o‘ziga xos renessans sifatida ham tan olingan.

Ma’lumki, Temuriylar davri tarixi ham mazkur davr tarixidan darak beruvchi bir qator muhim manbalarni tarjima va tadqiq etish orqali amalga oshiriladi. Binobarin, mazkur manbalarni o‘rganish, qiyosiy tahlil qilish ishlarini manbashunos mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi.

Temuriylar tarixi davlat muzeyida har ikki yilda bir marotaba o‘tkazilib kelinadigan “Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat rivojini o‘rganish va targ‘ib qilishning umumbashariy ahamiyati” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi temurshunoslik yo‘nalishidagi tadqiqotlarni muvofiqlashtiruvchi hamda umumlashtiruvchi an’anaviy anjumanga aylanib, bugungi kunga qadar uning 14 ta yig‘ini o‘tkazildi. Ushbu konferensiyalarda yurtimiz tarixining shonli davri bo‘lgan Amir Temur va Temuriylar davri tarixining turli muammoli hamda dolzarb masalalari bo‘yicha amalga oshirilgan va kelajakda amalga oshirilishi rejalashtirilgan tadqiqotlar hamda ilmiy loyihalar ilmiy jamoatchilik muhokamasiga taqdim etildi.

Muzeyda tashkil qilinayotgan navbatdagi an’anaviy ilmiy anjumanning bu safargi majlisi “Temuriylar Renaissance: tarix, tadqiqotlar va muammolar” deb nomlanib, quyidagi yo‘nalishlarda tadqiqotlar jamlangan:

- “Temuriylar davri tarixi manbashunosligi va tarixshunosligi masalalari”
- “Temuriylar davri renessansi: ilm-fan va madaniyat, san’at, til va adabiyot rivoji”
- “Temuriylar davrida davlat boshqaruvi: ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, harbiy san’at”
- “Xalqaro munosabatlar va elchilik faoliyati”
- “Temuriylar davrida shaharsozlik madaniyati: moddiy yodgorliklarini o‘rganish va targ‘ib etish masalalari”
- “Temuriylar davri tarixining umumiy masalalari”

Yurtimiz olimlari e’tiboriga havola qilinayotgan mazkur ilmiy to‘plam “Amir Temur va Temuriylar davri tarixi masalalari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari asosida nashr etildi. Mazkur ilmiy to‘plam Amir Temur va Temuriylar davri tarixining dolzarb masalalari, xususan, Temuriylar davri tarixi

manbashunosligi va tarixshunosligi masalalari, Temuriylar davri renessansi: ilm-fan, madaniyat va san'at rivoji, Temuriylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va xalqaro aloqalar hamda elchilik faoliyati yo'nalishlarida o'z ishini olib bordi. Shuningdek, mazkur ilmiy to'plamda respublikamiz va xorijda faoliyat yuritayotgan ilmiy hamda oliy ta'lim muassasalaridan, shu bilan birga, xorijlik olimlarning, shu sohada tadqiqot olib borayotgan mutaxassislarning ma'ruza materiallari jamlangan.

O'ylaymizki, mazkur konferensiya materiallari to'plamidan o'rin olgan Amir Temur va Temuriylar davri tarixining dolzarb masalalariga bag'ishlangan maqolalar kelgusida mazkur yo'nalishlarda amalga oshiriladigan tadqiqotlarga o'ziga xos manbaa vazifasini o'taydi.

Kitobxonlar hukmiga havola etayotgan "Temuriylar Renessansi: tarix, tadqiqotlar va muammolar" nomli xalqaro ilmiy to'plami, uning tarkibidan joy olgan sarmazmun va yangi maqolalar bilan mazkur davr tarixi bilan qiziquvchi keng doiradagi o'quvchilar e'tiborini tortadi, degan umiddamiz.

X.T.Fayziyev

*Temuriylar tarixi davlat muzeyi direktori,
tarix fanlari nomzodi, dotsent*

AMIR TEMUR DAVLATI VA UNING JAHON TARIXIDA TUTGAN O'RNI

Xalqimizning buyuk ajdodlarimiz yaratgan bebaho ma'naviyat va madaniyat sarchashmalaridan bahramand bo'lish davri yetib kelganligi sababli, ulug' ajdodlarimiz va buyuk mutaffakirlarimiz nomlarini xalqimiz hurmat va ehtirom bilan eslab ulug'lanishi, ularga haqqoniy hurmat va ehtirom ko'rsatilishi zaminimiz tarixida muhim qadriyatlardan biri sifatida e'tibor berilmoqda.

Yurtboshimiz rahnomoligida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarimizni tiklash va mustahkamlash yo'llarini ko'rsatuvchi yangi bosqichga asos solindi va kelajagi buyuk O'zbekistonning ma'naviy kamolotida yangi uyg'onish davri yuzaga keldi.

Ma'naviy, ilmiy va estetik qadriyatlar xalqimizning turmush tarzida, an'anaviy madaniyatida muhim o'rin olgan. Biz o'zimizning tariximizni va jahon sivilizatsiyasini rivojlantirishga bebaho hissa qo'shgan ajdodlarimiz sharqning mutafakkirlari Al-Buxoriy, At-Termiziy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Navoiy, Ulug'bek va boshqalarni e'zozlaymiz hamda ular bilan faxrlanamiz.

Abu Iso Termiziyning 1200 yilligi, Mahmud az-Zamaxshariyning 920 yilligi, Najmiddin Kubroning 850 yilligi, Bahouddin Naqshbandning 600 yilligi, Imom al-Buhoriy hijriy-qamariy taqvim bo'yicha 1225 yilligi, Imom Moturidiyning 1130 yilligi nishonlanishi yurtboshimiz so'zlarining amaldagi isbotidir.

Ayniqsa, Amir Temurning merosini o'rganish mustaqillik tufayli yangi bosqichga ko'tarildi. Davr va sharoit nechog'lik og'ir, shavqatsiz bo'lmasin, o'zbek xalqi hech qachon o'z o'tmishini, uning siymolarini yoddan chiqarmadi, qalb ko'rida saqlab keldi.

Qizil imperiya Amir Temurga, u orqali o'zbek xalqiga nisbatan tahqirlash siyosatini olib borgan bir paytda, xorijda bu benazir zotga bag'ishlangan ko'plab ilmiy, ilmiy ommabop, badiiy san'at asarlari yaratildi, xalqaro anjumanlar o'tkazildi, uning nomi bilan bog'liq ommaviy tashkilotlar tuzildi, muzey ochildi.

YUNESKO Amir Temurning insoniyat tarixidagi ulkan xizmatlarini jahon ahliga tanitishga, O'zbekiston hukumati bilan birgalikda jonbozlik ko'rsata boshladi. Bu birinchidan, ulug' bobokalonimizning jahon tarixidagi beqiyos nufuzidan dalolat bersa, ikkinchidan millat sha'ni, uning tarixiy shavkatini tiklash yo'lida hukumatimiz harakatining natijasidir.

1995-yil dekabrda, 1996-yilni "Amir Temur yili" deb atash to'g'risida farmon qabul qildi. "Temur tuzuklari" bir necha tillarda chop etildi. Amir Temur maqbarasi tiklandi. 1996-yil 22-24-aprel kunlari YUNESKO doirasida Parijda xalqaro tadbir o'tkazildi.

Bizning tariximizda Amir Temurdek ulug' siymo bor ekan, uning qoldirgan merosi, pandunasihatleri bugungi hayotimizga hamohang ekan, oldimizda turgan muammolarni yechishda bizga qo'l kelayotgan ekan, bizning bu merosni o'rganmasdan, ta'riflamasdan, targ'ibot qilmasdan haqqimiz yo'q.

Ma'lumki, o'tmishni bilish hozirgi kunni to'g'ri anglashga yordam beradi. Shuning uchun, O'zbekistonning har bir vatanparvar va millatparvar fuqarosi Amir Temur va Temuriylar davri tarixi haqidagi bor haqiqatni o'rganishi lozim. Bilishimiz shart bo'lgan tarix sahifalarini qunt bilan varaqlash hammamiz uchun ham farz ham qarzdir.

Amir Temur va Temuriylar sulolasi tarixni chuqur bilish nima uchun zarur. Birinchidan, o'z tarixini, nasl-nasabini, merosini bilmagan millatning kelajagi bo'lmaydi. Chunki har bir xalqning o'z tarixi mavjud. O'z tarixini bilmagan, uning ijobiy va salbiy tajribalarini o'rganib, tegishli xulosalar chiqarmagan xalq bugungi hayotining qadrini va muammolarini tushunib yeta olmaydi, o'z kelajagi haqida aniq tasavvurga, puxta ishlangan dasturga ega bo'la olmaydi. Biz kelajagi buyuk O'zbekistonni barpo etishga kirishgan ekanmiz, bobokalonimizning ulug' hayoti va faoliyati bizga katta ishonch, intilish, qat'iyat va kuch quvvat bahsh etadi. Ikkinchidan, Amir Temur va Temuriylar tarixini har tomonlama chuqur o'rganish faqat ilmiy ma'rifiy ahamiyat kasb etib qolmasdan, balki tarbiyaviy va amaliy ahamiyatga ham egadir. Bu davrda shakllangan va rivojlangan tarix saboqlaridan mustaqillik yo'lida foydalanish zarur. Tarix har bir insonni o'z Vataniga muhabbat, sadoqat, o'z xalqining o'tmishi haqida aniq tasavvurga ega bo'lish, uning hozirgi kuni va kelajagi bilan g'ururlanish ruhida tarbiyalashning muhim vositalaridan biridir.

Sohibqiron o'z saltanatida tinchlik, osoyishtalik va barqarorlikni ta'minlashga eng asosiy vazifa deb qaragan va bu borada barcha choralarni ishga solgan. Buning natijasida iqtisodiy va ma'naviy sohalarda ulkan yutuqlarga erishgan. Bu ul zotning adolatli, xalqparvar siyosati natijasidir. Bunday siyosat tufayli xalq bilan davlat o'rtasida o'zaro hamkorlik, bir-birini qo'llab-quvvatlash yuzaga kelgan, davlat butun choralar bilan o'z fuqarolari haqida g'amxo'rlik qilgan. Aholiga jabr-zulm o'tkazganlarni, o'g'ri-talonchilarni, bosqichlarni qattiq jazolagan, xalq esa bunga javoban Amir Temur olib borgan siyosatini qo'llab-quvvatlab, u o'rnatgan qonun-qoidalariga rioya etgan.

Amir Temur dehqonchilik, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratgan. Amir Temurning hukmronlik davrida mulkchilik munosabatlari, soliq tizimi taraqqiy etgan. Amir Temur fan va madaniyat ravnaqiga keng imkoniyatlar yaratgan, din peshvolari, olimlar, san'atkorlar, me'morlar, yozuvchilar, shoirlarga alohida g'amxo'rlik ko'rsatib turgan. Bunday siyosatning natijasi o'laroq Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichiga asos solingan.

Amir Temur mohir va muzaffar sarkarda sifatida mamlakatning mudofaa qudratini mustahkamlash, harbiy qo'shinning moddiy ta'minoti, uni qurollantirish, harbiy intizom masalalariga alohida e'tibor bergan.

Amir Temur saltanatining barcha mintaqalaridagi haqiqiy ahvol, mahalliy amaldorlarning xalqqa munosabati, bozorlardagi narx-navo, joylardagi tartib-intizom haqida aniq, to'g'ri ma'lumotga ega bo'lishga katta e'tibor bergan.

Amir Temur mansabdor shaxslarni tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish va faoliyatini nazorat qilish masalalariga katta e'tibor bergan. Mansabdor faoliyatiga

baho berishda xalqning ular haqidagi fikri, adolat va insof bilan ish ko'rishlari, masalalarni qonuniy hal qilishlari asosiy me'yor bo'lib xizmat qilgan.

Albatta, Temurshunoslikning biz zikr etib o'tgan namunalari hali juda kam, katta ishning boshlanishi, xamir uchidan patir xolos. Biz tilga olgan va bo'lajak tadqiqotlar hamda asarlar Sohibqiron Amir Temur bobomiz tarixi haqidagi bor haqiqatni ancha to'la ochib berishiga ishonchimiz komil.

D.I. Ilesaliyev

Perfect-university rektori

Texnika fanlari doktori, professor

TEMURIYLAR DAVRI TARIXI MANBASHUNOSLIGI VA TARIXSHUNOSLIGI MASALALARI

D. Yusupova

tarix fanlari doktori, professor, akademik

O'zR FA Sharqshunoslik instituti

O'zbekiston, Toshkent sh.

SHARQNING BUYUK MUTAFAKKIRLARI

Ma'lumki, XV asrning ikkinchi yarmi va XVI asr boshlarida Xurosonda, ayniqsa, uning poytaxti Hirotida fan, adabiyot, me'morchilik, tasviriy san'at miniatyura va naqqoshlik turlari, musiqiy ilm va xattotlik keng rivojlangan.

Hirot tarixchisi Xondamir (G'iyosiddin Muhammad ibn Xoja Humomiddin ibn Jaloliddin Muhammad ibn Burhoniddin) o'z asarlari bilan shu davrdagi fan taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan. Uning hayoti va ijodi haqida o'z asarlarida ham, zamondoshlarining merosida ham bizgacha juda kam ma'lumot yetib kelgan.

Ona tomonidan u "*Ravzat as-safo*" ("Musaffolik bog'i") asarining muallifi, mashhur tarixchi Mirxond (Sayyid Muhammad ibn Burhoniddin Xovandshoh ibn Shoh Kamoliddin Mahmud Balxiy) nig nabirasi bo'lgan¹.

Otasi Xoja Humomiddin ibn Jaloliddin Muhammad ibn Burhoniddin Muhammad Sheroziy o'z zamonining ziyolilaridan hisoblanib, Sulton Mahmud Mirzoning vaziri bo'lgan.

Xondamir 1473–1476-yillar orasida Hirot shahrida tug'ilgan va o'sha yerda ta'lim olgan bo'lsa kerak, deb taxmin qilinadi. U tezda tarix, adabiyot va inshoni puxta egallab, o'z zamonasining yirik olimi sifatida dong taratgan.

Xondamirning olim bo'lib shakllanishiga o'sha davrning ma'rifat homiysi Mir Alisher Navoiy katta hissa qo'shdi, aniqrog'i, o'zining juda boy kutubxonasidan foydalanishga ruxsat etdi, shu bilan birga, ilmiy ishlariga ham rahbarlik qilib bordi. Tarixchining o'zi to'g'risida keltirgan ma'lumotlarga ko'ra u Navoiy qo'liga yoshlik chog'idayoq kelgan, dastlab shoir kutubxonasida kutubxonachi, keyinchalik esa mudir bo'lib ishlagan².

Alisher Navoiy vafotidan so'ng (1501y.) Xondamir Xurosondagi siyosiy voqealar girdobiga tushdi. Dastlab u Balxga kelib Sulton Husayn Boyqaroning to'ng'ich o'g'li Badiuzzamon Mirzo saroyida xizmat qildi. Ayni shu paytda Badiuzamon Qunduz hokimi Hisravshohni Shayboniyxon lashkari tomonidan kutilayotgan hujumdan Xurosonni himoya qilishda ishtirok etishga chaqirish orzusida elchilar jo'natdi. Xondamir elchilar qatoriga qo'shilib, shaxsan o'zi Badiuzzamonning topshirig'ini bajaradi. Shu davrda unga *sadr* atalmish yuqori unvon ham berilgan. Xondamir Badiuzzamon topshirig'iga binoan Shayboniyxonga qarshi tuzilgan ittifoqqa Qandahor hokimini birlashtirish

¹ Mirxond 837/1433-1434 yil tug'ilgan, o'zlarining diniy taqvorlik va ta'limot yuzasidan atoqli xonadonga aloqador bo'lgan.

² Хондамир. Хулосат ул-ахбор. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, Инв. № 2209. в.26.

maqsadida u yerga jo'natiladi. Ammo, Badiuzzamon qizining vafoti sababli Xondamirni safarini to'xtatib, Hirotga qaytishga majbur bo'ladi hamda 1506-yili Shayboniixonotomonidan shahar zabt etilishining shohidi bo'ladi. Binobarin, Xondamir Xuroson markazi Hirotni topshirishda shartlar ishlab chiqishda ishtirok etadi¹.

Hukmronlik o'zgarganidan so'ng Xondamir Temuriylar sulolasining qizg'in tarafdori bo'lganligi sababli Hirot dan ketishga qaror qiladi. 1507-yildan to 1510-yilgacha u Shimoliy Afg'onistonda joylashgan Basht qishlog'ida badiiy ijod bilan shug'illangan. Hirot taxtiga Safaviylar sulolasi, uning asoschisi Shoh Ismoil kelishi bilanoq (907/1501-1502y.) Xondamir yana shaharga qaytib keladi. Shoh Ismoil vafotidan so'ng (933/1527y.) Hirot dan butkul yuz o'girib, Qandahor tomon jo'naydi va 1528-yili u yerdan Hindistonga, aniqrog'i Boburiylar poytaxti Agraga, ya'ni Zahiriddin Muhammad Bobur huzuriga o'tadi².

Agraga kelgach, u Boburning yaqin odamlari qatoridan joy oladi va olampanohning Bengaliya hamda Gang daryosi sohili bo'ylab yurishi paytida hamroh bo'ladi³. Bobur vafotidan so'ng (1530y.) Xondamir taxt vorisi Humoyun xizmatida qoladi. 1534-yili u bilan birga Gvaliorda bo'ladi va Gujaratga qilgan yurishida qatnashadi. Ayni vaqtda u "*Humoyunnoma*" asarini yozadi va bu xizmati uchun unga "*Amir al-axbor*" ("Axborot amiri") unvoni beriladi⁴. Xondamir 941/1534-1535-yili Humoyun bilan Manduga qaytib kelayotganda *ishol* (dizenteriya) kasalligidan vafot etadi⁵, vasiyatiga binoan Dehlidagi qabristonga, Nizomiddin Avliyo yoniga dafn etiladi.

Xondamirning ikki farzandi bo'lib, birining ismi Amir Mahmud, ikkinchisi Sayyid Abdulloh edi. Amir Mahmud Shoh Ismoil va Shoh Taxmasp hukmronlik qilgan davr tarixini yoritgan asarini 1550-yili tugatdi, Muhammadxon Sharafiddin Pahlaviyga bag'ishlaydi. Ushbu asar "*Ravzat as-Safaviy*" ("Safaviylar bog'i") da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, o'sha davr olimlari katta e'tibor qozongan.

Xondamir oltmish uch yil umr ko'rdi va ana shu vaqt ichida o'zidan keyin, fikrimizcha, boy meros qoldirdi. U taxminan o'n uchta asar yozgan, ⁶ bizgacha sakkiztasi yetib kelgan⁷. Bular quyidagilar:

"*Ma'osir al-muluk*" ("*Hamasr podshohlar tarixi*") Alisher Navoiy iltimosiga ko'ra va unga minnatdorchilik izhor etish tariqasida 1498-1499-yillarda yozilgan. Asar bizgacha to'rt nusxada yetib kelgan. Biri Britaniya muzeyida, uchasi Eron

¹ Хондамир. Ҳабиб ус-сийар. Техрон нашри. I жилд, 1323/1954.– Б. 310.

² Захириддин Мухаммад Бабур. Бабур-наме (Записки Бабра). Перевод М.Салье. – Т.: Фан. 1987. – С.389, 429. См. также: Мухаммад Касим Хинду-шах. Тарих-и феришта. Лакхнау. 935/1529-1530 й. воқеалари; Миклухо-Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей. Вып. 3. Исторические сочинения. – Москва: Наука, 1975. – С. 110-111.

³ Захириддин Мухаммад Бабур. Бабур-наме (Записки Бабра). Перевод М.Салье. – Т.: Фан. 1987. – С.429.

⁴ Хондамир. Qanun-i Humayuni. (also known as Humayun nama) Khwandamir. Translated with explanatory notes by BainiPrashed. – Calcutta, 1940. S. 60.

⁵ Аҳмад Гулчин Байани. Карвони хинд. Жилди аввал. Техрон. 1369/1991, 390-бет; Мир Ҳошим Мухаддис. Сўзбоши. 12-бет. (қаранг: Хондамир. Маъосир ал-мулук. Техрон. 1372/1994).

⁶ Garchi M. Salening fikriga ko'ra, Xondamir sermahsul yozuvchi bo'lmagan (Книга благодарных качеств и её автор. // Родоначальник узбекской литературы. – Ташкент, 1940. – С. 172).

⁷ Xondamirning qalamiga o'ntadan ko'p bo'lmagan asarlar mansub va ularning ko'pi bizgacha yetib kelmagan degan M. Salening tanqidiy mulohazasiga (Kniga blagodornix kachestv. S. 172) aniqlik kiritish mumkin.

kutubxonasida saqlanmoqda. Bu asar podshoh hamda qadimgi donishmandlarning xayrli ishlari haqida aytilgan hikmatnoma gaplarni o'z ichiga olgan. Jumladan, Kayumarsdan Anushervongacha bo'lgan hamda Muhammad payg'ambar va imomlar haqida bitilgan naqlardan iborat. Muallif Umaviylar, Abbosiylar, Somoniylar, G'aznaviylar va boshqa sulolalarga tegishli hukmdorlar tarixi va shular qatorida kurd podshohlari va turk xoqonlari tarixini ham yoritgan. Asarning oxirgi qismida Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyga zamondosh bo'lgan hukmdorlar, olimlar va donishmandlar haqida ma'lumotlar berilgan¹.

“Xulosat al-axbor fi bayon al-ahvol al-axyor” (“Xayrli kishilar ahvolini bayon etish borasida xabarlar xulosasi”) 1498-1500-yillar orasida yozilgan va Alisher Navoiyga bag'ishlangan. Unda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy zamonida Hirot, uning atrofida olib borilgan madrasalar, hammomlar, rabotlar, bog'lar, ko'priklar va boshqa ulkan qurilishlar, shuningdek, o'sha zamonda o'tgan shoirlar, musiqashunoslar, shifokorlar, san'atkorlar haqida qimmatli ma'lumotlar bor. Ushbu asar oltita nusxada bizgacha yetib kelgan, Toshkent hamda Sankt-Peterburg kutubxonasida saqlanadi².

“Makorim al-axloq” (“Olijanob xulqlar”) asari Alisher Navoiyga minnatdorlik ramzida yozilgan, lekin shoir vafot etib, Xondamir unga kitobni taqdim qilishga ulgurmagan. *“Makorim al-axloq”*da muallif ulug' shoirning yuksak insoniy fazilati, olijanob axloqi, asarlari, uning tashabbusi bilan qurilgan binolar, zamondosh shoirlar, olim va fozil kishilar, shuningdek Xurosonning o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, Navoiy bilan Husayn Boyqaro orasidagi munosabatlar xususida hikoya qiladi. Ushbu asarning ikki nusxasi bizgacha yetib kelgan. Britaniya muzeyida³ va uning fotonusxasidan ikkita ko'chirma O'zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanyapti⁴. Asar Kembrijda va Qobulda ikki marotaba nashr etilgan⁵.

“Dastur al-vuzaro” (“Vazirlar uchun qo'llanma”). Alisher Navoiy iltimosiga muvofiq 1500-1501-yillarda yozilib, Husayn Boyqaro va uning vaziri Amir Kamoliddin Mahmudga bag'ishlangan. Oradan to'qqiz yil o'tgach qayta ishlangan va kengaytirilgan. Unda Sharq mamlakatlarining VII–XVI asrlardagi tarixi, jumladan, Movarounnahr va Xurosonda Temuriylar sulolasi inqiroziga qadar o'tgan vazirlar, Chingizxonning vazirlari, keyinroq mo'g'ullarning Xitoydagi noibi, xorazmlik Mahmud Yalavoch hamda uning o'g'li Chig'atoyxonlarning Movarounnahrda vaziri Mas'udbek to'g'risida ma'lumotlar bor. Ushbu asarning yigirmadan ortiq nusxasi yetib kelgan: bittasi Sankt-Peterburgdagi Davlat Publik kutubxonasida; to'rttasi Rossiya Fanlar akademiyasining Osiyo xalqlari institutida; bittasi Karachidagi Pokiston Milliy muzeyida; bittasi Britaniya muzeyida va hokazo saqlanadi.⁶

¹ Asar haqida batafsilroq qarang: Юсупова Д. Ю. Жизнь и труды Хондамира. – Т.: Фан, 2006. – С. 27-33.

² O'sha asar. – С. 33-45.

³ Ch. Rieu. Catalogue of the Persian manuscripts in the British museum. V. I. London, 1879. P. 366-367.

⁴ ЎзР ФА III қўлёмаси. – Инв. № 5340, № 5278.

⁵ Qarang: Юсупова Д. Ю. Жизнь и труды Хондамира. – Т.: Фан, 2006. – С. 45-53.

⁶ Qarang: O'sha asar. – С. 53-60.

“*Nomai nomi*” (Atoqli nomlar”) da 1521-1522-yillarda kechgan voqealar bayon qilinishidan asar 1522-1523-yillargacha yozilgan deyish mumkin: boshqa nomlari “Inshoi G‘iyosiddin” yoki “Inshoi G‘iyosiy”. Kitob stilistika: turli maktub va farmonlarni yozish qoidalarini o‘rgatuvchi fan – insho ilmiga oid bo‘lib, Sharq mamlakatlarida o‘tgan turli tabaqadagi tarixiy shaxslar – shohlar, hukmdorlar, sadrlar, qozilar, shayxlar, shoirlarga mansub maktublar namunalarini o‘z ichiga oladi. Unga podshoh va xonlarning yorliq hamda farmonlaridan namunalar yozish va farmonlarni bitish tartiblari ham bayon etilgan. Asarning qimmatligi shundaki, u ba’zi bir muhim mansabdorlarning (masalan, parvonachi, munshiy, mustavfiy, ihtisob (muhtasib), qalantar, mubashshir, xofizlar) kelib chiqishi hamda bunday mansab egalarining haq-huquqlari va vazifalari xususida ma’lumotlar bor. Asarning o‘n beshta nusxasi bizgacha yetib kelgan – Toshkent, Dushanbe, Sankt-Peterburg, Moskva, Baku, Burxanpur va Parij kutubxonalarida saqlanmoqda¹.

Mirxondning “*Ravzat as-safo fi siyrat al-anbiyo va-l-muluk va-l-xulaf*o” (“Xalifalar, podshohlar, avliyolar hayotiga oid musaffolik bog‘i”) asariga Xondamir tomonidan 1522-1523-yillarda yozib tugatilgan ilova – yettinchi jild (asarda voqealar tarixi 1522-1523-yillarga qadar ta’riflanganligi ushbu jild, haqiqatan Xondamir qalamiga mansubligini yaqqol dalildur, chunki Mirxond 1448-yil vafot etgan) va “Jo‘g‘rofik qo‘shimcha” qismlaridan iborat. Asarning qisqa nomi “*Ravzat as-safo*”.

“*Habib as-siyar fi axbor afrod al-bashar*” (“Inson zoti xabarlar va do‘stning tarjimai holi”) Xondamirning eng yirik asari 1520-1524-yillar mobaynida yozilgan va vazir Karimiddin Xoja Habibulloh Sovajiyga bag‘ishlangan, nomi ham qisman shu vazir bilan bog‘liq. Kitobda qadim zamonlardan to 1524-yilga qadar Sharq mamlakatlarida, xususan, Eron, Afg‘oniston, Iroq va O‘rta Osiyoda sodir bo‘lgan voqealar qalamga olinadi.

“*Humoyunnoma*” kitobi “*Qonuni Humoyun*” nomi bilan ham mashhur. Hindiston podshosi Boburiy Humoyun Mirzoga bag‘ishlangan va 1534-1535-yillari yozib tamomlangan. Asardagi Humoyun Boburiylar davlatida hukmronlik qilgan davrda joriy etilgan yangiliklar, aholining uch tabaqasi, hokimiyatning esa to‘rt idora usuliga bo‘lingani va Humoyunning me’morchilik faoliyati haqida ma’lumotlar diqqatga sazovordir. Ushbu asar bizgacha uch nusxada yetib kelgan: bittasi Sankt-Peterburgdagi Rossiya Fanlar akademiyasining filialida, ikkinchisi Britaniya muzeyining kutubxonasida, uchinchisi Saudiya Arabistonidagi Sayyid Muboshirxon Kosoniyning shaxsiy kutubxonasida saqlanib kelinadi. Asar Kalkuttada nashr etilgan².

Xondamirning qolgan beshta asari haqida bizga faqatgina nomlari ma’lum, xolos. Bular “*Asar al-muluk va-l-anbiyo*” (“Podshoh va payg‘ambarlar haqida hikoyalar”), “*Axbor al-axyor*” (“Yaxshi insonlar haqida xabarlar”), “*Muntaxabi tarix-i Vassaf*” (“Vassaf tarixidan saylanma”), “*Javohir al-axbor*” (“Javohir xabarlar”) va “*G‘aroyib al-asror*” (“G‘aroyib sirlar”) asarlaridir.

¹ Qarang: Юсупова Д. Ю. Жизнь и труды Хондамира. – Т.: Фан, 2006. – С. 66-68.

² Batafsilroq qarang: O‘sha asar. – С. 85-92.

Navoiyning soʻzlariga qaraganda, Xondamir “*Naqiy*” taxallusi bilan sheʼrlar ham bitgan, biroq uning toʻplami bizgacha yetib kelmagan, lekin oʻz nomidan keltirgan ayrim parchalari “*Humoyunnoma*”, “*Makorim al-axloq*” va boshqa asarlarida uchrab turadi.

Yuqorida keltirilgan maʼlumotlarga koʻra, Xondamir Oʻrta Osiyo, Afgʻoniston, Hindiston tarixiga oid muhim asarlar yaratgan va shu bilan birga jahon madaniyati xazinasiga munosib hissa qoʻsha olgan. Uning qalamiga mansub boʻlgan har bir asarni alohida-alohida mukammal oʻrganish sharqshunoslikdagi zarur vazifalardan hisoblanadi.

Muhammad Ali

Oʻzbekiston xalq yozuvchisi

Xalqaro Amir Temur jamoat fondi raisi

Oʻzbekiston, Toshkent sh.

“ULUGʻ SALTANAT”NI YOZISHDAGI IZLANISHLARIM

Kitobxonlar mendan: Amir Temurga bagʻishlangan “Ulugʻ saltanat” roman-epopeyasini qanday yozgansiz, deb soʻrashadi. Toʻgʻri, davr katta, personajlar haddan ziyod, tarixiy faktlar koʻp, barini yodda tutib turishning oʻzi boʻlmaydi... Shunday sinchkov oʻquvchilarga javob berish niyatida, oʻz izlanishlarim haqida yozishga jurʼat qildim. Buning yosh ijodkorlarga nafi tegsa ham ajab emas.

Har kuni ertalab soat toʻrt yarimda uyqudan uygʻonaman. Ozigina badantarbiya bilan shugʻullanaman, hali tong otmagan, havo toza, olam tinch boʻladi... Soat beshda ish stoliga oʻtiranman. Ishlaganda past ovozda mumtoz musiqa eshitishni yaxshi koʻraman. U asar ohangiga taʼsir koʻrgizadi (harqalay, esimda, oʻttiz yillar avval, “Sarbadorlar“ tarixiy romanini yangi eʼlon qilinganda doʻstim, talantli kompozitor Mirsodiq Tojiev meni tabriklab, oʻqidim, yaxshi, bu yerda uchta opera bor, oʻzim yozaman, degandi.) Demak, dastlab kecha yozib qoʻygan bir betni oʻqib chiqaman, keyin uni tahrir qilib oqqa koʻchiraman. Bu asar ruhiga kirishga, ohangiga tushib olishga yordam beradi. Tahrir ham shu yoʻsinda boʻladi: bitgan sahifani oʻzim ovoz chiqarib oʻqiyman va eshitib koʻraman... Shunda nosoz joylar, gʻadir-budirlar yaqqol koʻzga tashlanadi. Ularni albatta tuzataman. Ishning borishiga qarab, uch yarim-toʻrt soat ijod bilan band boʻlaman. Kamida bir bet yozaman, bugun qiladigan ishimni sahardanoq ado etib qoʻyaman. Keyin ishxonaga ketaman, men doim xizmatda band boʻlganman. Redaksiyalarga boraman, radio, televidenie degandek... Doʻstlar bilan koʻrishaman, ijodiy uchrashuvlarda qatnashaman, lekin qaerda boʻlsam ham, xayolimda bugun ertalab yozilgan lavha turadi, uning davomi qanday kechishini kun boʻyi oʻylab yuraman. Yana saharda yozishni davom etdiraman. Xullas, aytish mumkinki, ishga dam olish uchun boraman, uyga ishlash uchun qaytaman.

Ayrimlar, ilhom kelmayapti, yozolmayapman, deydi. Lekin ilhom – injiq narsa, va'daga vafo qilavermaydi, kelishini kutib o'tirish yaramaydi, vaqt ketadi, ilhomni **keltirish** kerak!

“Ulug‘ saltanat” epopeyasini yozishda ana shunday tartibda yigirma yil (1993-2013) davomida ish olib bordim. Allohga shukr, bitirish nasib etdi. “Sarbadorlar”, “Jahongir Mirzo” romanlarimni qo‘lda yozganman. Hozir kompyuterda ishlayman.

Shuni aytish kerakki, Amir Temur davrini umrim bo‘yi o‘rganib kelaman. “Gumbazdagi nur” dostonimni yozganimda yigirma besh yoshdaydim. Amir Temurga tabu qo‘yilgan davrlar edi, nomini aytib bo‘lmasdi. Ijodning sirli usullari bor... Doston Amir Temur haqida emas, me'morlar haqida edi, maqbara qurilishiga bag‘ishlangandi, lekin uning ichida (maqbarada ham) Amir Temur yotardi. Dostonim e‘lon qilindi, hatto mustaqillikdan keyin bir nuqta-verguli o‘zgarmay maktab darsligiga kiritildi. Dostonni ruschaga shoir Anatoliy Parpara tarjima qildi va Moskvada “Molodaya gvardiya” jurnalida keyin “Saz” kitobimda nashr etildi.

Temurbekning 24-30 yoshlik davri tasvirlangan “Sarbadorlar”ni yozishda ham tarixni o‘rganish davom etdi, bevosita “Ulug‘ saltanat”ga kelganda esa epopeya nihoyatda chuqur o‘rganishni talab qildi.

Tarixiy buyuk shaxslar hayotini o‘rganish, asar yozish ishtiyog‘i insonning o‘zi mansub bo‘lgan *gomo sapiens* shunchalar qudratli ishlar qila olishini ko‘rib quvonish, cheksiz faxrlanishdan kelib chiqadi.

Tarixiy mavzuda yozuvchi bo‘lish – ikki karra yozuvchi bo‘lish, deganidir. Undan yozuvchilikdan boshqa yozilayotgan mavzuning ipidan-ignasigacha, ikir-chikiri(etnografiya, urf-odatlar, marosimlar, o‘sha davr geografiyasi, shaharlar, qishloqlar, yo‘llar, tog‘lar, sahrolar, daryolar, muomala madaniyati, taomlar, kiyim-kechaklar, hayvonot olami va hokazolar)gacha erinmay(pedantlarcha) o‘rganib chiqish, zamon ob-havosini anglay olish, davr tomir urishini seza bilish, boshqacha aytsak, olimlik, tadqiqotchilik talab etiladi.

Tarixni yozguvchi ijodkor oldida dastavval ikki muammo ko‘ndalang turadi:

1. Mavzuga bag‘ishlangan rasmiy tarixiy asarlar, hujjatlar kamligi - “Sarbadorlar”da shunday hol yuz berdi.

2. Mavzuga tegishli tarixiy asarlar, hujjatlar ko‘pligi - epopeya yozishda shunga duch keldim.

Chindan ham, Sohibqiron haqida yozilgan asarlar ko‘p. Lekin saralab o‘qimoq kerak. Rus, Yevropa, Amerika olimlarining kitoblari ko‘p holda “sho‘rvaning sho‘rvasi” bo‘ladi. Biridan biri olib, o‘zlari bilganlari, eshitganlarini qo‘shib kitobni qappaytirishadi. Amir Temur haqida har yili dunyoda turli tillarda bir-ikkita kitob yozilib turadi. Barcha kitoblarda Sohibqiron, asosan, **sarkarda** sifatida yoritiladi, uning harbiy yurishlariga urg‘u beriladi. Sarkarda – urush – qirg‘in – bosqinchilik – vayronagarchilik, qon to‘kishlar... tizimida ta‘riflanadi. Salbiy ranglar va ohanglar kuchli. Shu sababdan, ijodkor u kitoblarni ehtiyot bo‘lib tanqidiy ko‘z bilan qarab, mutolaa qilmog‘i kerak. Aslida, o‘shanday kitoblarga

xamirturush bo'lgan **asl manbalar**ni o'qimoq shart. Bular qanday asarlar?..Ular yettita.

Birinchisi, **“Temur tuzuklari”**. Shu yerda bir narsani aytib o'tay. Sohibqiron davlat boshiga kelgandan so'ng yigirma sakkiz yil davomida o'zi, saltanati haqida bironta ham kitob yozdirmagan! “Tuzuklar”ni esa, butun umr davomida yaratilgan asar, deb hisoblayman. Sohibqiron muarrixlar G'iyosiddin Ali bilan Nizomiddin Shomiyga kitob yozishni topshirar ekan, ko'pchilik o'qiydigan kitobni balandparvoz so'zlar bilan emas, balki sodda va tushunarli qilib yozishni buyuradi. “Tuzuklar”ni yozishda o'zi o'z so'zlariga sodiq qolganini ko'ramiz.

Ma'lumki, Amir Temur 24 yoshgacha bo'lgan bolalik va o'smirlik davrlari haqida yozilgan kitoblarni, risolalarni yig'ib: “Afsona bo'lib ketibdi, bunga kim ishonadi?” deya o'zi yondirib yubortirgan. Shu sababdan, Amir Temur shaxsi rasmiy tarixda faqat 1360-yildan boshlanadi. Sohibqiron davlat tepasiga kelgandan keyin, yigirma sakkiz yil deganda Hindiston yurishi oldidan (1398) G'iyosiddin Ali degan tarixchiga kitob yozishni buyurish fikri tug'iladi. Avval Amir Temur o'sha tarixchining qanday kitoblar yozgani bilan qiziqadi va kitoblaridan olib kelishlarini so'raydi. G'iyosiddin Alining ikki risolasi bilan tanishib ko'rgach, ko'ngli taskin topib, uni huzurga chorlaydi va Hindiston safarida birga bo'lishini, kitobni yozganda bo'yab-bejamay, haqiqatni yozishni, safarni yoritish asnosida saltanatning boshlanish davrlariga ham bir nazar tashlab o'tishni shart qilib qo'yadi. Bu kitob Sohibqiron haqidagi birinchi asar bo'lib, **“Hindiston g'azovoti kundaligi”** deb ataladi. Uchinchi kitob Nizomiddin Shomiyning **“Zafarnoma”** asari ham Amir Temur roziligi va topshirig'i bilan dunyoga kelgan. Ushbu ikki kitob Sohibqiron nazaridan o'tgani, o'zlari o'qiganlari bilan qadrli. To'rtinchi kitob – Sharafiddin Ali Yazdiyning mukammal va to'liq **“Zafarnoma”**si; ispan elchisi Rui Gonzalez de **Klavixo kundaliklari** – beshinchisi; Ibn Arabshohning **“Amir Temur tarixi”** – oltinchisi va yettinchisi Fasix Xavofiyning **“Mujmali Fasixiy”** xronikasi. Shu kitoblarga suyang'an adib adashmaydi. Bu kitoblar Amir Temurni ko'rgan kishilar tomonidan yozilganligi bilan qimmatlidir. Har kitobda yangiliklar bo'ladi, o'xshashliklar ham. Bu kitoblardan foydalanganda, albatta, bir-biriga muqoyasa qilish, fakt va voqealarni solishtirib ko'rish menga ularni aniqlab olishda juda katta yordam berdi. Dunyodagi boshqa kitoblar bari shu manbalardan olingani, kengaytirilganini ta'kidlash joiz.

Amir Temurni dunyo biladi. Bilmayman, degan odamning o'zi yo'q. U buyuk sarkarda, yigirma yetti mamlakatni musaxxar qilgan, yengilmas lashkarboshi... Dunyoni Amir Temurning **favqulodda Shaxs, fenomen** ekani, necha yuzlab janglar o'tkazib, biror marta ham yengilmagani tong qoldiradi. Lekin yozuvchining dunyo bilmagan o'z Amir Temuri bo'lishi lozim. Sohibqironning o'ziga xos chiroyli olamini yaratishi kerak. Yozuvchini **Shaxs va uning olamshumul faoliyati** emas, **Inson va uning qalbidagi tug'yonlar** qiziqtiradi! Chunki, tarixda – **Shaxs**, adabiyotda uning nomi **Obraz**dir.

Badiiy asar rasmiy tarixiy shaxsni ko'rsatmaydi, balki o'sha shaxs, shaxslar faoliyatidan, hayotidan namuna olib umumlashma obrazni aks etdiradi.

Har bir mavzu muqaddas, shu sababdan yozuvchi shu mavzuga kirishar ekan, qanchalar bunga ma'naviy haqqi, huquqi bor, ekaniga diqqatni qaratishi lozim.

Hayratni ko'ringki, bu ulug' zotning qo'lida o'sib-ungan, tarbiyasini olgan nabira Mirzo Ulug'bek jahonshumul alloma bo'lib yetishdi. (Biron hukmdor bu borada Sohibqironga teng kelolmaydi!) Men ana shunday nodir siymo Amir Temurning o'ziga xos dunyosi, hali adabiyotda, - jahon adabiyotida ham! - yaratilmagan Inson sifatida, **insoniy hamda oilaviy hayotini yoritishni**, (janglariga esa fon sifatidagina goh-gohda murojaat qilishni), uni bandasiga xos fazilatlar – sevish, sevilish, nafrat qilish, mehribonlik, shafqatli bo'lish, vatanparvarlik, bunyodkorlik, ilm-fan homiysi, farzandlar tutumidan tashvishlarga ko'milgan ota, kelajak avlodi g'adini chekkan bobo, ona Vatanini sevgan farzand, yorini sevgan oshiq, mehri bilan qahri hammaydon, o'ziga xos kamchiliklarga ham yo'l quyuvchi, g'animlarini kechirguvchi sarkarda, dushmanga nafrati kuchliligidan shaharni vayron qilgan va ko'p o'tmay uni qayta tiklagan bunyodkor, Yevropa va Rusni yovlar zulmidan qutqargan buyuk xaloskor, Ibn Xaldundan uning xachirini sotib olib(xijolat bo'lgan alloma, axir nega sotarkanman, shundoq hadya qilaman-ku, deganiga ko'nmay), haqini yurtiga jo'nab ketib qolgan faylasuf izidan qo'shni shaharga yuborgan, birovning omonatiga xiyonat qilmaydigan halol inson, ulug' xonadonning boshlig'i, bir so'z bilan aytganda - **xudoning oddiy bir bandasi** sifatida ko'rsatishni, **qutlug' va ulug' xonadonning** quvonchu farog'at, armonu tashvishlarini tasvirlashni orzu qildim... Zero, men *tarix* yozmayman, *asar* yozaman...

Amir Temurning xonadoni, uning insoniy fazilatlari, ayniqsa, oilaviy hayoti haqida ochiq yozishga boshqa millat vakillari tortinadilar. Bu to'g'ri ham. Millatning izzat-nafsiga tegib ketishi mumkin. Sohibqiron Amir Temur esa bizning bobomiz, jonajon tariximiz siymosi, u haqda yaxshimi, yomon gapmi, hamma narsani **o'zimiz tadqiq etishga** haqlimiz. Bularning bari tarix, ona tarixni esa chuqur o'rganish lozim. Mustaqilligimiz bu ma'noda bizga katta imkonlar yaratdi.

Amir Temur oilaviy hayotini o'rganish – o'zbek xalqining eng qutlug' xonadoni hayotini o'rganish demakdir. Bu kelajak avlodlarga bir saboq. Amir Temur oilasidagi qadriyatlarni tasvirlash – o'zbek xalqining eng ulug' qadriyatlarini, mehribonlikni, kattalarga hurmat, kichiklarga izzatni, mehr-oqibatni, ota-ona e'zozi, farzandlar tarbiyasi va hokazolarni ko'rsatish, tasvirlash degani bo'ladi.

Asarda bosh g'oya – yozuvchining ijodiy maqsadi, niyati. Sodda aytganda, uning o'quvchiga aytmoqchi bo'lgan so'zi, niyati, orzusi, armoni, nolas, dil siri... Bosh g'oya, ijodiy niyat talab qilsa, albatta, **tarixiy mantiqqa suyangan holda**, hamma narsa, hatto tarixiy faktlar, shaxslar nomi, sanalar va hokazolar istisno tariqasida o'zgartirilishi mumkin.

Tarixiy romanning otasi Valter Skott "Ayvengo" romanida qirol Richard 1 Sheryurakni haddan tashqari ideallashtirib yuborgan, xalqning qo'llaguvchisi va himoyachisi qilib tasvirlagan. Aslida rasmiy tarixda esa bu qirol xalqni qashshoqlashtirgan, boshiga balolar keltirgan zot edi. Muallif tarixni bilmasmidi?

Lekin u **ijodiy** niyatidan kelib chiqib qirolni yuqoridagidek o'zgartirib tasvir etdi. Bunda **sehrli to'qima** rol o'ynadi...

Buyuk nemis shoiri Fridrix Shiller fikricha, ijodkor tarixiy faktlarga qul bo'lib qolmasligi kerak, balki tarixiy haqiqatni shoirona san'at qonunlariga bo'ysundirmog'i hamda o'sha qalamga olingan materialni **o'z ehtiyojiga** ko'ra ishlatmog'i lozim. Bu o'g'itlarni doim yodda tutishga harakat qildim.

Turk mumtoz shoiri Ahmadiy(1329-1413)ning "Iskandarnoma" dostonini Nizomiy dostoni tarjimasi deyish mumkin. Shoirning ijodiy niyati bo'yicha: "Iskandar Eron taxtining vorisi, makedoniyalik Filippning qiziga uylangan Doroning o'g'li..." Tarixiy Iskandar esa mutlaqo boshqa albatta. Demak, badiiy adabiyotning o'z talablari bor bo'lib, hujjatlarga, tarixiy faktlarga sira bog'lanib qolmaydi, balki parvozni yuqoriroqdan oladi. Bu ma'noda to'qima unga qo'l keladi. **To'qima**– ijodkorning **ijodiy niyatiga** qarab paydo bo'ladi.

Badiiy to'qima tarixiy fakti yaxshiroq tasavvur eta olish, uni asar g'oyasidan, muallif maqsadidan kelib chiqib, bosh qahramonni, bosh g'oyani, yozuvchi maqsadini nurlantirib berish uchun xizmat qiladi. Lekin albatta mantiqqa asoslangan bo'lishi kerak.

Taniqli rus adibi Vladimir Nabokov o'zining "Xorij adabiyoti mavzusida ma'ruzalar" kitobida shunday yozadi: "Adabiyot, bu – to'qima. To'qima, baribir, to'qima-da! ...Har qanday katta yozuvchi – katta yolg'onchi, ammo azaliy yolg'onchilar yolg'onchisi bu – Tabiatning o'zi... Yozuvchi ulardan ibrat oladi, xolos." V.Nabokov, mulohaza yuritar ekan: "Buyuk romanlar – buyuk ertaklardir..." degan xulosaga keladi. Bu albatta ijod mohiyatidan kelib chiqadigan tushuncha. anglama

Yozuvchiing ibрати – uning fantaziyasi. Falsafada sabab va oqibat degan kategoriya bor. Ular bir-birlari bilan bog'liq. Lekin Amir Temur, umuman, turkiy tarixni o'rganishda voqealarning faqat **oqibati** o'rganildi, **sababi** esa unutildi, ya'ni bir yoqlamalikka yo'l qo'yildi. Holbuki, sabab va oqibat – yaxlit tushuncha. Masalan, Isfahon voqealari... Bunday yondoshish tarixni xaspo'shlashga, Shaxslarni esa kamsitilishiga olib keladi.

Bosh g'oyaga qaytaylik. Bosh g'oyaga, maqsadni amalga oshirishda, faktlar, tarixiy voqealar, hujjatlar yordamchi materiallar bo'lib xizmat qiladi. Yuqorida ko'rganimizdek, ma'lum voqealar o'zgartirilib berilishi ham mumkin. Muhimi, barcha qilingan o'zgartirishlar zamon haqiqatiga mos kelishi lozim. Ijodning umumlashtirish, obraz yaratish, psixologik tahlil, kuchaytirish, ichki dunyoni ochib berish, kechinmalar tasviri(uni birinchi shaxs nomidan, ikkinchi shaxs nazaridan, uchinchi xolis ko'z bilan qarashdan iborat) kabi va boshqa shartlari bor. Biz undan hayot haqiqatini, boringki, tarix haqiqatini ham talab qilishga haqqimiz yo'q. Biz adabiyotdan avvalo **badiiy haqiqatni** talab qilamiz. Aristotel esa bunday saboq beradi: "*Tarix – bo'lgan narsa, adabiyot – bo'ladigan narsa*". Ya'ni, u hali xayol, fantaziya...

Roman qahramonlari qayerdan paydo bo'ladi? Bu - o'rinli savol. Roman qahramonlari bosh qahramonga qanchalar **bog'lik, aloqador** ekaniga qarab asarga

kirib keladi. Yozuvchi tarixiy voqelardan **zarurini** terib oladi. Boshqacha aytsak, asarning **bosh g'oyasi**, yozuvchining **maqsadi** o'ziga kerakli qahramon-personajlarni ham, voqealarni ham ehtiyojga qarab **o'zi tanlab** oladi va roman aholisi safiga qo'shadi. Agarda tarixdagi voqea va shaxslarning barchasi olinaversa, yozuvchi voqealarni shundoqqina ko'chirib qo'ya qolibdi-da, degan ta'na ostida qoladi.

Lev Tolstoydan: "Nega Anna Kareninani poezd tagiga tashladingiz?" – deb so'rashganda, yozuvchi: "Men emas, o'zi tashladi!" deb javob bergan ekan. "Sarbadorlar" romanini o'qigan kitobxonlar, muallifdan xafa bo'lishib: "Jahonbika bilan Mavlonozodalar unashtirib qo'yilgan, to'ylari bo'lishi kerak edi... undan oldin o'n gulidan bir guli ochilmay halok bo'lishdi, nega unday qildingiz?" deb so'rashdi. "Afsuski shundoq, koshki yozuvchi o'zi istaganday, ko'ngli xohlaganday yozolsa edi! Ammo yozuvchining bunga haqi yo'q. U **badiiy haqiqatga** bo'ysunadi! Qolaversa, qahramonning xudo bergan hayoti, qismati bor... Bu ularning hayoti... Bari xudodan.. Uni hech kim, hattoki... yozuvchi ham o'zgartira olmaydi." - deb javob berdim.

Men qahramonlarimga zug'um o'tkazishim, ularni o'zlari istamagan yo'llarga boshlashim mumkin emas... Bunga yozuvchining haqi yo'q, kuchi yetmaydi ham. Qahramonlar mustaqil odamlar, ularning ixtiyorlari o'zlarida. Men beg'araz kuzatuvchiman, ularning izidan boraman, biron yo'l ko'rsatmayman, o'z bilgimcha ish qilmayman, qahramonlarim xatti-harakatini jim kuzataman... Ko'rganlarimni yo quvonch, yo nafrat, alam bilan tasvir layman xolos. Ta'bir joyiz bo'lsa, romanning har bir qahramoni yozuvchining jigarbandi, jigaridan bo'ladi. Yo boshqacha aytsak, yozuvchi, yaxshi his qilish, tasavvur etish uchun – shunda asar hayotiyiligi chandon ortadi! - qahramonlarining har biri o'rniga o'zini qo'yib ko'radi, his qiladi. Salbiy qahramon ham bo'lib ko'radi, ijobiy qahramon ham, u – oshiq, u - ma'shuqa... Bu - asarning barcha qahramonlariga tegishli.

Romanda har bir qahramonning butun asar davomida voqealar rivojida ishtirok etishini ta'minlaydigan **o'z vazifasi** bo'lishi lozim. Masalan, Amir Temur davri tarixida Shamsiddin Olmaliqiy degan shaxs bor. U bir-ikki marta elchilik maqomida ko'rinadi. 1395-yildagi jang oldidan To'xtamishxonga elchi bo'lib borgan muhim. Uning boshqa vazifasi yo'q, romanga qahramon qilib olishga toshi bosmaydi. Yozuvchi uning tarixdagi vazifasi – To'xtamishxonga elchi bo'lib borishini romanda boshqa obrazga yuklagan. Demak, bu yerda fakt – umuman **elchining borishi**, tarixiy haqiqatga zid emas.

Asarda, ilojining boricha kam personaj qatnashishi maqsadga muvofiqdir. Bu asarning o'qishli bo'lishini ham, yodda qolishini ham osonlashtiradi. Shu sababdan yozuvchilar, ayniqsa, tarixiy romanlarda kamroq shaxslarni asariga kiritishga urinadilar, badiiyatning umumlashtirish usullari yo'lidan boradilar, bunga majburlar ham... Chunki har bir kiritilgan Shaxs romanda obraz darajasiga ko'tarilishi lozim va o'quvchining esida qolishi kerak.

Epopeyada, dilogiyada goh-goh meyorida intim lavhalar beriladi. Epopeya katta asar, unda xalq hayotining keng manzaralari ko'rsatilmog'i shart... Buni hayot, deydilar-ku! Bir tomondan bu roman qahramonlari, demak, o'zbek

xalqining, inson sifatida to'laqonli umr kechirganlarini ko'rsatishga bir imkonidir. Yozuvchi bundan foydalanishi lozim. Oshiq-ma'shuqlar, er-xotinlar o'rtasida sof insoniy munosabatlarning noziklik, o'z ko'rki-tarovati, ibosi bilan andishali tasvirlanishi qahramonlarning sajiyalarini ochishda, obrazlarini yorqinlashtirishda xolis xizmat qiladi, o'quvchining ruhini ko'taradi, asarning hayotiyligini obdan oshiradi. Qolaversa, to'rt kitobdan iborat epopeyani o'qishda o'quvchini qiziqtirib jalb etish, tutib turishda yozuvchiga qo'l keladi. Yozuvchi yaxshi va har xil kitobxon borligini unutmasligi joiz.

Asarda qahramonlarning xatti-harakatlari hayotiy, mantiqan to'g'ri bo'lishi talab etiladi. Bu o'quvchini ishontiradi. **Ishontiruvchi kuch** badiiy asarda katta ahamiyatga ega. O'quvchi ma'lum bir holatda qahramon harakatini ko'rib, yo'q, bunday bo'lmaydi, bu yolg'on, deb kitobni bir chekkaga olib qo'yadi, bu asarda ishontiruvchi kuchning yo'qligini ko'rsatadi. O'quvchi, asarni o'qib, ha, bu to'g'ri, shunday holda men ham shunday yo'l tutardim, men ham shunday holga tushganman, deya olishi kerak.

Yozuvchi qahramonlar, holatlar, voqealarni shunday o'ylab topishi kerakki, o'quvchidan ham oldinroq ularga o'zi ishonib qolishi lozim. Sodda bir latifa keltirish joiz. Afandi yo'lga chiqib tursa, bir ko'cha bolalar kelib, yong'oq bering, deb turib olishadi. Afandi bolalarga: "Hov anovi chorrahaga boringlar-a! U yerda tuya yong'oq tashlayapti!" deydi. Bolalar gurullagancha qiyqirishib o'sha tomonga chopib ketishadi. Afandi qarab turib: "Iya! Rostga o'xshaydi!" deya o'zi ham ular ortidan chopgan ekan. Yozuvchi aynan o'sha Afandiday bo'lmog'i kerak, o'zi o'ylab topgan voqeaga, avvalo, o'zi ishonsin.

Chunonchi, Amir Temur nabirasi Xalil Sultonning kanizak Shodimulkka yashirincha uylanganini eshitib qattiq g'azablanadi, avval kanizak qatl qilinsun, deydi, Saroymulkxonim so'zlaridan keyin, bir oz yumshab, saroydan quvilsin, deb buyuradi, uning nabirasi Xalil Sultonga e'timodi baland edi. Saroymulkxonim ham o'z qo'lida tarbiya qilgan amirzoda Xalil Sultonni bag'oyat ardoqlardi. Ikkinchidan, amirzoda va kanizak et bilan tirnoqday bir-birini yaxshi ko'radi, ajratish qiyin... Ajratsalar, fojea yuz berishi mumkin. Nima qilish kerak?..

Bu yerda yechim topish yozuvchi zimmasiga tushadi. Lekin bu yechim mantiqqa to'g'ri kelishi lozim. Amirzodani qutqarish uchun, Saroymulkxonim o'ylab-o'ylab: "Shodimulkning bo'yida bor..." deydi dadil. Sohibqiron esa azaldan farzandlarga o'ch... katta malika ana o'shandan foydalanadi. Holbuki, Saroymulkxonim baxti qaro Shodimulkni hali ko'rmagan, homilasi bor-yo'qligini bilmasdi ham. Amir Temur: "Kanizak, mayli, saroyda qolsin, bola tug'ilgach, uni bir qulga berib yuboringlar!.." deb buyuradi. O'quvchi bunga ishonadi...

Manbalarda To'xtamish o'g'lonning Samarqand saroyiga kelgani va uni o'g'il qilib olingani keltiriladi. To'g'ri, bu tarixiy haqiqat. Lekin badiiy asar o'quvchisi uchun bu yetarli emas, yozuvchi To'xtamish-o'g'lonni qandayiga o'g'il qilib olinishini hali **asoslab berishi** kerak. Asoslash nima? Bu - ishontirish kuchi. Buning uchun Amir Temurning o'sha vaqtdagi kayfiyati, holatini, umuman ruhiy vaziyatini e'tiborga olish kerak. Bu payt qanday payt edi? Saltanat valiahdi Jahongir Mirzo kutilmaganda yigirma yoshda olamdan o'tgan, Sohibqiron eng

suyumli o'g'lidan judo bo'lgan, bag'ri bo'shab qolgan... Qayg'u anduh ichra o'tirgan Amir Temur qandaydir madadga muhtoj edi, qilt etgan shamol ham uning ruhini ko'tarishga xizmat qilsa, u o'shanga talpinardi. Shunday vaqtda To'xtamish-o'g'lon kirib keladi. To'xtamish o'g'lon... o'g'liga o'xshab ketadi Sohibqiron nazarida! "O'g'lim!" deb yuboradi. Shu tariqa unda To'xtamish o'g'longa mehr uyg'onadi. Keyin to'rt marta (shuncha ham kechiriladimi? – deydi o'quvchi) kechiriladi, chunki u - o'g'li! Ikki marta katta jangdan keyin qochib qutilgan va sarson yurgan To'xtamishxon 1405-yilda kechirimlar bilan Amir Temurga elchi yuborib yordam so'raydi. Xitoy safariga borayotgan Sohibqiron "o'g'li"dan yuz o'g'irmaydi, elchiga: "Kutib tursin. Xitoydan qaytgach, unga yordam beraman!" deydi, chunki u - o'g'li! Bu yerda mantiq bor. Shuning uchun holat ishonarli.

Amir Temur bilan Yildirim Boyazid – zamonaning ikki pahlavoni, yengilmas sarkardalar! Chindan ham, to'qnashgunlaricha har ikkisi bir marta ham yengilmaganlar. Ular o'rtasidagi munosabatlar turlicha talqinlarga ega. Zamonni lol qoldirgan narsa: yaxshi gapga ko'nmagan Boyazid ("Yaqin bo'laylik, qiz olib qiz beraylik!.." – deb yozadi Amir Temur Boyazidga yuborgan xatlarida) ko'p elchi almashuvidan so'ng, bir-ikkita shartlari Yildirim tomonidan bajarilishini kutib turgan Amir Temurga... haqoratli maktub yozadi va muqarrar jang qilishini bildiradi. Jang bo'lib o'tadi, Boyazid yengilib qo'lga tushadi... Sohibqiron Boyazidga shohchodir tiktiradi, Rum qaysari bola-chaqasi bilan bir yarim yilcha yashaydi, uning burnini ham qonatmaydilar, Sohibqiron unga sultonday yaxshi munosabatda bo'ladi, hatto o'z taxtini qaytadan topshirmoqchi ekanini aytadi, biroq taqdiri azal hukmi o'zgacha bo'ladi – u izzatlar inqiroziga dosh berolmay ruhiy ziqlikda olamdan o'tadi...

Xo'sh, nima uchun Amir Temur uni haqorat qilgan dushman Yildirim Boyazidni qatl etmaydi, aksincha, do'stday kutib oladi, omonlik beradi?.. Zamon ahli ham, hatto shahzoda, amirzodalar, boshqa sarkardalar ham taajjubga tushadilar. Bu yerda "Nima uchun?" savoliga javobni yozuvchi izlab topishi kerak. Yechimni Amir Temurning favqulodda sajiya-xarakteridan izlash lozim. Ma'lumki, Amir Temur, Ibn Arabshohning yozishicha, olimlarga (demak, odamlarga ham!) mehribon, tengi yo'q fe'l-atvorli, chuqur mulohazali, qanchadan-qancha daho va xufyona fikr-u zakovatga ega zot edi, o'limdan qo'rqmasdi. U ko'p janglar o'tkazib, mard-u qo'rqoqlarni ko'rdi. U dushman bo'lsa ham **mardlarni** qadrlardi, hurmat qilardi, "Mardlar dunyoga kam keladi, qirq-ellik yilda bitta mard chiqadi",-derdi. Shu sababdan, hamisha mardlarni asrab-avaylashni, ular noyob kishilar ekanini, dushman bo'lsa ham nobud etmay, aksincha, do'stga aylantirishni o'ylardi. Chunonchi, muzaffariylar podshosi Shoh Mansur mardligi bilan ajralib turardi. Jangda yarador bo'lib yotib qolgan, o'zini himoya qilishga qurbi yo'q Shoh Mansurni o'ldirib, boshini keltirgan amirni, shu qilgan ishi uchun qatlga buyurib, molini musodara etdirgan edi. Janglarda dushmanlari unga bas kelolmay maydondan qochib qutilishardi. To'xtamishxon, Iroq hokimi Sulton Ahmad-jaloyir, amir Qora Yusuf, Misr sultoni Nosir Farajlarni misolga keltirish mumkin. Barchasi qochib jon saqlashgan. Buni Amir Temur qo'rqoqlik belgisi deb hisoblar,

undaylardan nafratlanardi. Sohibqiron “Mard bo‘lsang maydonga chiq”,-degan shiorni mahkam tutgan olamshumul sarkarda edi!

Ankuriya yonida bo‘lgan jangda Rum askarlari yengila boshladilar... Qaysarning katta o‘g‘li Sulaymon Chalabiy, qayinog‘asi serb knyazi Stefan, boshqa sarkardalar, Bursada qo‘shin to‘playmiz, deb jang maydonini tashlab qochadilar. Boyazidning ortida yigirma ming yanichar zaxirada turardi. Unga vaziyat tangligini tushuntiradilar va Bursaga chekinish eng to‘g‘ri yo‘l ekanini aytadilar... Yildirim Boyazid darg‘azab bo‘ladi! Jangovar yanicharlarga bosh bo‘lib o‘zi maydonga otiladi! Boyazidning mardligini ko‘rgan Sohibqiron unga tan beradi, joyida o‘tirolmaydi, oriyati kelib u ham maydonga tashlanadi!

Amir Temur bilan yuzma-yuz jang qilolgan birdan-bir mard Yildirim Boyazid bo‘ladi, u maydondan qochmaydi. Ularning hech qaysisi, yuqorida aytganimizday, hali yengilish nimaligini bilmasdi. O‘sha favqulodda mardlik, shijoat tufayli Amir Temur uni hurmat qiladi, izzatini joyiga qo‘yadi. Birga safarlarga olib yuradi, dasturxon atrofida ko‘p bor suhbatlar quradilar. Sohibqiron hamisha Boyazid ko‘nglini ko‘tarishga tirishadi...

Baliqesir shahrida valiahd Muhammad Sulton asir olgan Boyazidning xotini go‘zal serb malikasi Olivera Despina bilan ikki qizini olib kelganda, Sohibqiron ularning ko‘ngillarini o‘ksitmay, otalari Rum qaysarining chodiriga kiritib yuborishlarini buyuradi... Go‘zal Olivera Despina Xotun Sohibqironning oliyhimmat zot ekaniga tan berib, musulmonlikni qabul qiladi... Aytgan so‘zida turadigan Amir Temur, Bursada Boyazid va Despinaning qizi O‘roz Xotunni nabirasi Abu Bakr Mirzoga nikohlab, to‘yini o‘tkazadi! To‘yning boshida Amir Temur bilan Yildirim Boyazid turadilar... Bunaqasi tarixda bo‘lmagan edi!

Boyazidning olamdan o‘tganini eshitganda, Amir Temur o‘zini olamda yolg‘iz his etadi, endi uning bilan tenglashadigan kishi dunyoda qolmaganidan afsuslanadi...

Tarixiy roman tarixiy voqealarni ko‘rsatib bermaydi, balki o‘sha voqealar ichida harakat qilgan **Shaxsning qalbini ochib beradi.**

Lekin, adabiyot – tarixning ko‘chirmasi emas. Adabiyot - shartli narsa. Roman, adabiyot – to‘qima(ruscha **vimisel**, inglizcha **fiction** – to‘qib chiqarilgan), fantaziya tufayli vujudga keladigan asar... Yana bir karra badiiy to‘qimani eslaylik.

Ayrimlar, tarixiy romanni o‘qib, o‘ziga tanish shaxslarni uchratmaganidan, yoki unga yoqib qolgan biron voqea tasvirini ko‘rmaganidan astoydil taajjubga tushadi. Ustiga ustak, asardagi unga ma‘lum ayrim voqealar romanda boshqa shaxs bilan bog‘liqligini ko‘rib, nima bu, to‘qimami yoki anglashilmovchilik, deya muallifga yozg‘iradilar. Tarixiy roman(uning zamonaviy mavzudagi romandan farqi bor!) qonuniyatlaridan boxabar o‘quvchi, albatta, bunday o‘ylamaydi.

To‘qima obrazlar hayotiy bo‘lishi kerak. Men hamisha tarixiy shaxs bilan to‘qima obrazlarni ajratib bo‘lmas darajada tasvirlashni yaxshi ko‘raman. O‘quvchi uning qaysi biri tarixiy, qaysi biri to‘qima ekanini bilolmasin, hatto bu fikr uning xayoliga ham kelmasin. Qiziq hodisa yuz berdiki, mening romanlarimdagi ayrim fantaziya tufayli yaratilgan to‘qima obrazlar(Sadr Sulaymon, Axiy Jabbor Bahodir,

Muhammad Churog'a- dodxoh, Sattorqul va h.k.) boshqa roman va dostonlarga "ko'chib" o'tib, **tarixiy shaxs** sifatida bo'y ko'rgizdilar! Bu bir tomondan, to'qima obrazlarning hayotiy chiqqanini ko'rsatadi, lekin ikkinchi tomondan, tarixiy mavzuda yozayotgan shoir va yozuvchilarimizning materialni, tarixiy jarayonni yaxshi o'rganmaganlarini oshkor etib qo'yadi.

Valiahd Muhammad Sultonning kundalik tutishi to'qima mahsulidir. Bu - ijodiy usul mevasi. Shahzodaning kundalik tutishi o'quvchida shubha tug'dirmaydi, u bobosi uchun "Qur'oni Karim"ni ko'chirishga kirishgan... Biz bilamizki, Shohrux Mirzoning o'g'li Ibrohim Sulton bobosining tarixini yozgan, so'ng yozganini foydalanish uchun Sharafiddin Ali Yazdiyga taqdim etgan, keyin o'zi rahbarlik qilib, 1425-yilda bu kungi mashhur "Zafarnoma"ni nihoyasiga yetkazdirishga erishgan. 1427-yil, 29-iyul ramazon oyida esa o'zi "Qur'oni Karim"ni kiroyi ko'chirib bo'lgan, bugungi kunda bu nusxa mavjud. Sohibqironning avlodlari - o'g'illari, nabiralari, evaralari, chevare va duvaralari ma'rifatli insonlar bo'lishgan, barchasi odob-axloq, ma'naviyat, muomala madaniyati, davlatni boshqarish, diplomatiya saboqlari, jang san'atlarini o'rganish bilan birga tarix, adabiyot, musiqa, xattotlik san'atlari va boshqa ilmlardan xabardor edilar. Saroyda shunday ta'lim tizimi mavjud edi.

Muhammad Sultonning kundalik tutishi, shahzodaning bo'lgan voqelarga, shaxslarga xolis baholari o'quvchini to'liq ishontiradi, umuman esa, epopeya uchun nihoyatda manfaatli, u yozuvchiga katta beg'araz "yordam" ko'rsatgan. Hatto bir o'quvchimiz kundalikdan ta'sirlanib: "Saqlanib qolgan ekan-da!.." degandi, bosh tebratib qo'ya qoldim.

Asar tili ikki xil bo'ladi: personajlar tili, muallif tili. Personajlar tili – tarixiy bo'lsin, o'sha davr koloritini bera olsin. Lekin koloritni beraman, deb juda bo'yab-bejab yubormaslik kerak, chunki asar hozirgi o'quvchi uchun yoziladi. Muallif tili – zamonaviy bo'lsin. Nima uchun Lev Tolstoy "Urush va tinchlik" epopeyasida o'quvchining g'ashiga tegsa ham yarim bet-bir bet fransuzcha matnlar keltiradi? Harqalay, o'zining til sohasida o'ta bilimdon ekanini ko'rsatish uchungina emas... Uning qahramonlari kibor doiralarda tavoze bilan gapiradilar, nozik iboralarni ishlatadilar, jaydari avom so'zlarini og'izga olishdan orlanadilar. Barchasi, kolorit uchun kerak. Bu o'sha davr manzarasini aks etdiradi.

"Urush va tinchlik"da yozuvchi tarix, Yevropadagi vaziyat, Napoleon, Aleksandr I, Kopernik, Nyuton, erkinlik, zarurat, zamon muammolariga bag'ishlangan mulohazalardan iborat katta xotima bag'ishlaydi. Uning ko'p qismi bayondan iborat. Bir qaraganda, yozuvchining asarda ishtirok etmagan tarixiy shaxslar, muarrixlar, davlat arboblari, fizika, falsafa, astronomiya va boshqa fanlar haqida bayon qilingan, ilmiy risolani eslatadigan faylasufona fikrlari badiiy romanga aslo qovushmay turadi. Sinchiklab qaralsa, ularning asar uchun zarur ekani sezilib qoladi, bari epopeyani tutib turgan, hayotning asosi bo'lgan, bosh g'oya - **urush va tinchlik** g'oyasiga to'la tegishlidir.

Asarda yozilayotgan davr holati, kayfiyati, faqatgina bir shaharda, bir inson qalbidagina emas, deylilik, olam vaziyati ham aks etib, nafasi bilinib turishi kerak, shunda o'quvchi mutlaqo boshqa olamda yurganday sezadi o'zini. Qahramonlar

unga yaqin, sirdosh va qadrdon bo‘lib qoladi, hatto ular bilan “do‘stlashib” ham ketadi.

Yozuvchi uchun juda muhim, balki asosiy jihatlardan biri - **so‘z va so‘z bilan ishlash** hisoblanadi. Yozuvchining asosiy quroli – **So‘z**. Yozuvchi so‘zdan qasrlar quradi, bog‘lar yaratadi, cho‘kkan ko‘ngillarni ko‘klarga ko‘taradi, o‘xshashi yo‘q olamlar barpo qiladi, xayol kuchi yetib borolmagan joyni ham zabt etadi... So‘zning qudrati cheksizdir.

Eng avvalo, yozuvchi o‘quvchi bilan **samimiy** bo‘lishga tirishsin. Bu yozuvchining So‘ziga bog‘liq. Yuqorida aytiladi, qahramonlarga zug‘um qilmaslik haqida. Yana aytish zarurki, **so‘zlarga ham zug‘um qilmaslik, bo‘ynidan bog‘lab ishlatmaslik, qiynamaslik** lozim. Ular emin-erkin harakat qilsinlar. Har bir so‘zning o‘z o‘rni bor, agar o‘rni-o‘rniga qo‘yilsa, unda asarning **ohangi** paydo bo‘ladi. Uni saqlash kerak. Undan asar **maromi** (temp) kelib chiqadi. Butun asar davomida harakatlar maromini birday tutib borish lozim, tezlashib ham ketmasin, sustlashib ham...

Yozuvchining lug‘ati, lug‘at boyligi, degan gaplar mashhur. Ha, yozuvchining so‘z boyligi – uning xazinasini. So‘zlarni ertaklardan, xalq dostonlaridan, qadimiy qo‘lyozmalardan (ifoda shakli, usuli qanday bo‘lishini ham o‘rganardim), mumtoz asarlardan, odamlarning gurunglaridan, keksalarning suhbatlaridan terib olardim. Masalan, biridan ohorli so‘zni olib, ikkinchisidagi boshqa so‘z bilan urishtirib ko‘rardim, so‘z bilan so‘z urishganda uchqunlar sachraydi – yangi tushuncha, yangi ma‘no paydo bo‘ladi.

Ikkinchi kurs talabasi edim, 1962-yili Moskvadagi Adabiyot institutida o‘qirdim, tilni yaxshi o‘rganishga o‘zimda qattiq ehtiyoj sezib, o‘sha payti yangi nashrdan chiqqan “O‘zbekcha-ruscha lug‘at”ni olib sinchiklab mutolaa qildim. O‘zimga tushunarsiz yoki mazmuni xira 1600 dan ortiq so‘zni tanladim va ularga batafsil izoh yozib bir daftar qildim. Ko‘p so‘zlar ma‘nosini bilib oldim. Hozir ham bu daftar stolim ustida turadi. Masalan, shunday ohanrabosi kuchli, shoirona chiroyli so‘zlar bor: **sanobar, suman, sunbul, sumanbar...** Men bari ajoyib turfa gullar degan tushunchada yurardim. Lekin lug‘atdan bildimki, bunday qarashim xato ekan. Chunki, sanobar, zinhor gul emas, balki u hamisha yashnab turadigan yashil daraxt, suman ham gul emas, oq xushbo‘y gulli o‘simlik, sunbul ham guldari yiroq, bir turli xushbo‘y qora rangli o‘simlik, sumanbar – oq badan, go‘zal, xushro‘y va zebo, degani...

Lazar Budagovning 1869-yilda Sankt-Peterburgda nashr qilingan ikki tomlik “Turk-tatar tillarining qiyosiy lug‘ati” bu ma‘noda juda qimmatli manbadir. Undan ota-bobolarimizning juda ko‘p so‘zlari va iboralarini yozib olganman. Bu ham bir daftar bo‘lgan. O‘shandagi qiziq maqollardan ayrimlarini keltiraman: “Er burunli kelur, ot - irinli”, “Bo‘ydoqning aqli ikki ko‘zida”, “Tiymagan og‘izda balo bor”, “Ochiq og‘iz och qolmas”, “Pullik odamdan balo ham qo‘rqadi”, “Yomon tuyay yopig‘in yer”, “El qulog‘i ellikta”, “So‘z berur, bo‘z bermas”...

Yangi so‘zlar topishda lug‘atlar katta yordam beradi. Bir so‘zni “O‘zbekcha-ruscha lug‘at”dan olib, uni “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at”ga solishtirib ko‘rish kerak.

Shunda yangi soʻzlar topilishi mumkin. Bitta munosib maqol bir sahifa oʻrnini bosa oladi.

Soʻzning kuchini oʻylaganimda, bolalik damlarimdagi bir voqea esimga tushadi. Qishlogʻimiz ogvloqda joylashgandi, radio yoʻq, televizor yoʻq... Oʻzim uchinchi sinf oʻquvchisiman. Kitobni sharillatib oʻqiyman. Har kuni bobolarim va momolarimni yigʻib, ularga kitob oʻqib beraman. Oʻqiganda ham, chuldirab baland ovozda oʻqiyman. Shu paytlar Ergash Jumanbulbul oʻgʻli aytgan “Kuntugʻmish” dostoni juda mashhur edi. Oʻqir ekanman, dostonning qiziq joyiga keldim. Podsho Bugʻraxon Kuntugʻmishdan oʻch olmoqchi boʻlib, uning xotini ikkiqat Xolbekani atay qiynab, jazolab tuyaning terisiga solib qush uchsa qanoti, odam yursa oyogʻi kuyadigan sahroga eltib tashlashni buyuradi. Kun issiq, jazirama... Shunday mustarlikda Xolbeka ming azobda Shirin bilan Shakarni tugʻadi... Kimsasiz sahrodagi goʻdaklar faryodi koʻkka oʻrlaydi... Shu sahifalarni oʻqiyotib, beixtiyor boshimni koʻtarib kattam(katta ota)ga qaradim: koʻzlaridan toʻkilgan duv-duv yoshlar uzun oppoq soqollaridan oqib yerga tushardi... Ana shunda soʻzning naqadar buyuk kuchga ega ekanini koʻrdim...

Soʻzlar romanga kiraman, deb oʻzaro qadr talashishlari kerak. Eng munosibi tanlab olinishi joiz. Soʻzlar romanga kirolmadim, deb armonda qolsin. Shunga intilmogʻimiz kerak.

Nasrda feʼllarni ishlatish masalasi juda muhim. Ish-harakatni koʻrsatadigan bir necha faol feʼl soʻzlari bor. Bular: **edi, dedi, ekan, bormoq, qilmoq, qolmoq, kirmoq, olmoq, boʻlmoq, bermoq, koʻrmoq, yurmoq, solmoq, kelmoq, turmoq** va hokazo. Ularga ijodkorda ehtiyoj kuchli boʻladi. Lekin yozuvchining bu soʻzlarni koʻp takrorlab turishi nojoizdir. Bu uning ojizligini bildirib qoʻyadi. Fikrimcha, kitobning bir sahifasida bu feʼllardan bitta, nari borsa ikkita ishlatilsa, oʻquvchi gʻashiga tegmaydi.

Ijodda mukammallik nisbiydir. Har toʻkisda bir ayb, deganlari shundan kelib chiqadi. “Mukammallik faqat Allohga tegishli”, boshqasiga nisbiy koʻz bilan qaramoq joiz. “Beayb yolgʻiz parvardigordir”.

“Mehnat, mehnatning tagi - rohat” maqoli nihoyatda oliyjanob jaranglaydi. Xalqimizning suygan maqollaridan biri. Dehqon bahorda ekin ekib, kuzda qanday hosil olishini har holda biladi, rohat nasib etadi. Ijodkor esa ishni boshlaydi, ammo hosili qanday boʻlishini bilmaydi. Shu sababdan, yuqoridagi maqolni oʻzim uchun bundoq tahrir qildim:

“Mehnat - mehnatning tagi... mehnat...”

Xalqning tarixi – oʻtmish. Oʻtganlarning yaxshi fazilatlarini eslangizlar, deyiladi muborak hadisda. Ona xalqimiz tarixiga ham ana shu nuqtayi nazardan boqishimiz lozim. Tarixda yomon narsalar yomon xotira boʻlib qoladi, yaxshi narsalar esa hozir ham xalqqa xizmat qilib kelmoqda. Tarixning ibrati ana shunda.

Tarixga bir salom bergan, kelajakda yuz ehtirom topadi.

2014 – 2020 y.

Frederique Beaupertuis-Bressand

Founder and President of the Timurid Association, Paris

Honorary citizen of Samarkand

SAMARKAND'S GLOBALLY RESONATING ARTISTIC ECHOES AT THE HEART OF TIMUR'S LEGACY

First I want to express my gratitude for your invitation and also to congratulate you for the excellent presentation of your museum devoted to the preservation of the Timurid cultural heritage for many years already.

The very existence of our Association for Timurid Art and History in Paris is a tribute to how, 6 centuries later, Timur's long-lasting contribution still resonates well beyond the borders of Uzbekistan. Part of the reason is that Timur stands in the same short list of famous conquerors and rulers as Alexandre the Great, Genghis Khan and Napoleon. But, as captured in the magic that surrounds the name of his capital-city Samarkand, a more profound reason is the role Timur played as the initiator of what deserves to be called **Timurid art**, expression of his power and greatness.

This artistic movement will be **his most lasting legacy**.

His military successes made peace possible, thereby opening the door for decades of cultural achievements.

In this respect, the lasting influence of Timurid art and culture should be attributed not to Timur alone but to the whole Timurid dynasty that built on his heritage. Under Timur's grandsons, cultural and artistic life had continued to blossom, to the point of triggering what has been labelled the *Timurid renaissance*, possibly the brightest cultural period in the history of Uzbekistan.

The Timurids have been universally acknowledged as representing the pinnacle of the patronage of the arts, bringing an important contribution in the world civilisation.

Let me therefore briefly refer to Timur as a conqueror turned art-patron before considering how his influence still resonates in today's civilization.

A conqueror with a taste for art and for cultural cross-pollination

The first image that comes to mind when evoking Timur is that of a warrior followed by more than a hundred thousand soldiers from various countries and religions who built, over 35 years an empire extending from Anatolia to India. Lucien Kehren, a renowned historian cofounder of the Timurid Association spent part of his life documenting how Timur was able to defeat the best and most battle-hardened warriors of this time, from Tokhtamysh and the Mongols of the golden Horde to the Mamluks in Egypt and Syria, the Ottomans, Bayezid and his valorous Janissaries, and finally the Sultan of Delhi in India.

A charismatic figure on the battlefield, Timur, for sure, ruled with an iron fist in an iron glove. But, centuries later, his persisting relevance to world civilisation is grounded in the other key facet of his life, namely that of a patron of the arts with an inspiring vision. Rather than being fully separate from his role as

conqueror and ruler, this facet is part of a broader dimension of Timur's achievements as he also built a properly managed centralised state, developed towns and trade, maintained security and stability in his vast empire.

Timur transformed his image of a rude seminomadic warrior and conqueror to that of an enlightened sovereign in the Persian tradition. He whose nomad ancestors had spent their lives in tents would make Samarkand the capital of an empire adorned with grandiose monuments on the scale of his power.

To that effect, Timur's policy was to spare the best artists and artisans in the cities that his army conquered and to bring them back from the conquered lands to Samarkand, his capital city. He gave them the means to work and the freedom to use their skills and creative genius to embellish his capital.

Thousands of handicraftsmen, master-ceramists, stone and wood carvers, calligraphs, epigraphs therefore gathered in Samarkand for the construction of numerous religious and civil monuments, creating luxurious works of architectural decor. It is because all these talented men met and work together on these building sites that progress in the arts could develop. Their convening brought together major artistic traditions of the Eastern Islamic world. From these cultural interactions emerged Timurid art.

What makes Timurid Art an original one is the result of the creative interaction of various cultural traditions, namely the Persian, Turco-Mongol, Middle Eastern, Indian and Chinese traditions. As Galina Pougatchenkova noted, *progress in architecture, architectonics and decoration were in a way mixed in the melting pot and creative research*¹.

In the words of Maria Subtelny, a Toronto-based scholar who published extensively on the Timurids², this innovative elaboration can be ascribed to *"a self-consciousness of taste for technical refinement, even virtuosity, which found expression in the codification of many areas of the arts"*. As she further observes referring notably to the famous Topkapi scrolls of geometrical *girikh* and *muqarnas*, *"Standard manuals on poetic forms, on musical theory, calligraphy, even designs for architectural ornamentation were codified"*.

Such codification of pre-existing forms and ideas created a uniformity of artistic production characterized by an unprecedented refinement. These written documents also created a channel of transmission for techniques and for aspirations to beauty that could feed the inspiration of a broader community of artists across the Islamic world in the fields of architecture, production of books, literature, poetry and other forms of art.

Speaking of the multiplicity of traditions that came together in Samarkand should not obscure **the personal role that Timur also played**. This role comes out notably when considering colour and size. While seeking inspiration from the countries he conquered, he always took part in discussions with the architects, presenting them with unusual challenges. As an art patron, Timur had a taste for

¹ *Chef-d'oeuvres de l'Asie centrale*, UNESCO, 1981, p. 22.

² Subtelny Maria, *Timurids in transition*, Brill, 2007

the lavish use of magnificent blue tiles and for pushing architecture to an impressive and grandiose scale, stimulating innovations.

The Chakh-i-Zinda Sanctuary:

This necropolis offers examples of how Timur favoured patronage of shrines and mausoleums linked with the cult of saints, one of the manifestations of Sufi religiosity that had been playing an important role in Central Asian culture and traditions since the eleventh century.

The family tombs for Timur's wives, sister and niece were built in this sanctuary devoted to the cousin of the Prophet, Qutham Ibn'Abbas in the hope this would bestow protection over the Timurid dynasty.

This sanctuary offers the most original pieces of ceramic decoration in blue dazzle: splendour of the facades dressed with enamelled bricks offering all shades of blue nature ever gave this world, ultramarine, indigo, lapis lazuli, cobalt.

The finesse of the turquoise carved and incised glazed terra cotta columns, chiselled with the refinement of lace are unique in the history of ceramics. Such petrified heavenly gardens have no replicate in the whole Islamic world.

Timur also encouraged his wives to play a role in patronizing monuments as donors.

Tuman Aqa, his youngest wife, built a mausoleum and a *khanaka* precisely in the Chakh- i- Zinda.

His wife Saray Mulkh Khanum built a madrasa in front of the Friday Mosque of Bibi Khanum.

The modest size mausoleums of Timur's family are exceptional for the refinement and beauty of the blue tile decoration of the facades reaching a real peak in this alley of mausoleums at the end of the XIVth century in Samarkand.

This is the reason why I decided to write my first book *The Blue gold of Samarkand* in 1997 to celebrate the golden age of the ceramic decoration specifically in this place under Timur's reign.

As for Timur's attraction to size, the first Palace Ak Saray he built in his native town, Shakh-i-Sabz, was already of monumental proportions. On the pillars it was written: *The Sultan is the shadow of God*" and on the portal we can read in large letters:" *If you have doubts about our grandeur, look at our monuments.*

The message is clear. In the words of Timurid historian Abdul Razzaq Samarkandi, "*their massive forms and opulent decoration signalled the ruler's power and ambitions, compelling viewers to readjust their perceptions of the dynasty.*"¹

Indeed, one of the most colossal monuments ever built in the Islamic world was the Friday Mosque in Samarkand, also called Bibi Khanum. Timur's intention in building it was to celebrate his victorious campaign of the year 1398 in Hindustan, a campaign during which he had been impressed by the great mosque in Delhi. Babur writes that the inscription of the frontispiece of the mosque

¹ Timur and the Princely Vision , Persian art and culture in the Fifteen century , Thomas W.Lentz and Glenn D.Lowry , Los Angeles County Museum of Art, Arthur Sackler Gallery, 1989

Ibrahim set up the foundations of the House was so monumental that it could be read from miles around.

Aside from architecture, the Timurids can be credited for a major contribution in the art of miniature and the art of illuminated manuscripts. Many Timurid Princes were bibliophiles, Ulug Beg had a very rich library. The works produced by Royal *kitabkhaneh* at the court of Hosseyn Bayqara in Herat by the painter Behzad in the second half of fifteenth century can be considered as unsurpassed universal masterpieces belonging to the world civilization.

Samarkand becomes a model for all the great cities of Muslim Asia, and the original symbiosis of the best artistic traditions will resonate for many centuries in Herat, Meshed, Ispahan, Tabriz and Northern India, thanks to Babur who founded the Moghul empire and gave a second life to Timurid culture.

Timurid legacy in today's Uzbekistan as a global source of cultural inspiration

With Timur as a national symbol, the Timurid legacy played an important role in the formation of Uzbek identity after independence. Recently, when celebrating the 30th Anniversary of independence, President of Uzbekistan H.E. M. Shavkat Mirziyoyev called for a *New Uzbekistan* and a *Third Renaissance*. Echoing the first Renaissance in the 9th to 12th centuries, which produced great scientists and thinkers, and the second Renaissance of the Timurids, 14th and 15th centuries, such calls resound with a broader set of contemporary trends that illustrate Uzbekistan global influence and soft power.

A country's cultural heritage, we all understand, is a tool for dialogue with other countries, a source of soft power in opening to the world, in developing diplomatic links as well as person-to-person relations across the world.

The "*New Uzbekistan*" became these last years very active in that field.

The recent official visit of H.E. M. Shavkat Mirziyoyev in Paris was very successful, many agreements, including cultural one, were signed. Among examples of Uzbekistan's heritage-based soft power was previously the organization of major cultural exhibitions abroad, among which the successful exhibitions at Le Louvre and Institut du Monde Arabe in Paris.

In the new centre of Islamic civilisation in Tachkent, there is a major project of an exhibition on Timurids, called *Second Renaissance*, a good opportunity to focus on the important role of the Timurid dynasty in Uzbek culture in today's world. A good reminder that true global influence also feeds on cultural legacy.

In this respect, the spirit of Timur-the-builder is still alive...

D. Ahmedova

*Iogann Gutenberg nomidagi Maynz universiteti
Germaniya*

QUR'ONI KARIMNING IBROHIM SULTON KO'CHIRGAN NUSXALARI

Sohibqiron Amir Temurning ma'rifatli nabiralaridan biri Ibrohim Sulton ibn Shohrux (1394–1435) tomonidan ko'chirilgan Qur'oni Karimning to'liq, ya'ni "Qur'oni-jomiy" nusxasi Nyu-Yorkdagi "Metropolitan Museum of Arts" muzeyida saqlanayotgani bizga ma'lum. Darvoqe, mazkur muzeyda ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiyning (1441-1501) ikkita devoni ham mavjud. Bu haqida avval matbuotda "Alisher Navoiy Amerikada" nomli maqolamizda qisqacha ma'lumot berib o'tgan edik (*"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasining 2016-yil 13-may soni*). Batafsil ma'lumot olish uchun yuqorida keltaytib o'tilgan maqolaga murojaat etishi mumkin.

Ibrohim Sulton ko'chirgan Qur'oni Karimning nodir nusxalari Metropoliten muzeyidan boshqa joylarda ham ko'zga tashlanadi. Masalan, Erondagi Sheroz shahrida joylashgan "Pars" va Mashhaddagi "Astan Quds Razaviy" muzeylarida ham ikki nusxa borligi ma'lum.

Metropoliten muzeyi 1870-yilda barpo etilgan bo'lib, muzey xazinasida besh ming yil davomida insoniyat yaratgan nodir san'at asarlari va qo'lyozmalar, topilmalar, shuningdek, turli asrlarda yasalgan buyumlar jamlangan. Muzeyga har yili dunyoning har joyidan olti milliondan ortiq odam tashrif buyuradi. Muzeyda saqlanayotgan Ibrohim Sulton nusxasi N'yu-Yorklik filantrop va sportchi, gilam ishlab chiqaruvchi yirik tadbirkor Aleksander Smit Kokran(1874-1929) nomi bilan bog'liqdir. U 1913-yilda fors, turkiy (eski o'zbek tili) va arab tillarida bitilgan 23 ta nodir qo'lyozmalar majmuasini muzeyga hadya etgan. To'plamdan Ibrohim Sulton ko'chirgan nusxa ham o'rin olgan. Kokran N'yu-Yorkdagi Kolumbiya universiteti, hind-evropa tillari fakul'teti professori Abraham Valintayn Uiliams Jakson (1862-1937-yy.) bilan hamkorlikda majmua uchun katalog tayyorlab, *"A Catalogue of the Collection of Persian Manuscripts, Including Also Some Turkish and Arabic"* ("Forsiy va ba'zi turkiy va arabcha matnlar katalogi") degan nomda, izoh va ko'rsatkichlar ilova qilgan holda Kolumbiya universitetida 1914-yilda nashr ettirganlar. Professor Jakson yozgan kirish so'zida Aleksander Kokranning sharq nodir qo'lyozmalariga qiziqib qolishi ular ikkisi 1908-yilda Eronga qilgan safari paytida paydo bo'lgan va shundan keyin Kokran qo'lyozmalar to'plashni boshlab yuborgan edi, deydi.

Professor Jakson o'sha paytdagi sharq nodir qo'lyozmalarining G'arbdagi ahamiyati haqida fikr bildirar ekan, kirish so'zida shunday yozadi: *"Persian illuminated manuscripts are growing rarer every year, as connoisseurs and collectors well know, and are ever increasing in value because of the exquisite miniatures with which the finer on are adorned. In this realm and in the line of artistic embellishment Persia was able, four and five centuries ago, to produce*

specimens of art that have never been equaled elsewhere in their particular way. The Persian scribes, moreover, were unrivaled masters of calligraphy, because the art of beautiful handwriting was cultivated as one of the highest of refined accomplishments, ... It is true that for a time Persia had to borrow from China certain elements, including grace of line and other features, that were to be developed further with subtle skill by Mongol artists in Transoxania and Turkistan...”

Tarjimasi: “Forscha naqshinkor qo‘lyozmalar yildan-yilga kamayib bormoqda, buni ekspert va kolleksionerlar yaxshi bilishadi, va ularning bahosi, albatta, ularga chizilgan nafis miniatyuralar tufayli ham oshib bormoqda. Bundan to‘rt-besh asr avval bu (qo‘lyozma –**D.A.**) va badiiy naqshlar sohasida Persiya (Eron –**D.A.**) tengsiz san‘at namunalarini yaratishga muvaffaq bo‘ldi. Qolaversa, fors fozilu ulamolari xattotlikning tengsiz ustalari edilar, chunki go‘zal husnixat san‘ati ular uchun eng yuksak yutuqlardan biri sifatida hisoblanar edi... To‘g‘ri, qandaydir bir muddat Persiya Xitoydan ba‘zi boshlang‘ich elementlarni o‘zlashtirdi, ya‘ni, nozik chiziqlar (chizishni –**D.A.**) va boshqa xususiyatlarni, lekin, bular Transoksaniya va Turkistonda mohir mo‘g‘ul (turk –**D.A.**) san‘at ustalari tomonidan yanada mukammallashtirildi...”

Ibrohim Sulton ko‘chirgan mazkur nusxa oradan ikki asrcha vaqt kechib, Boburiy podshoh Avrangzebning qo‘liga o‘tgan va podshoh nusxaning oxirgi sahifasiga kitobni milodiy 1638-yilda o‘qib tugatganini, u ulug‘ ajdodlaridan meros sifatida uni asrab-avaylashni o‘z burchi, deb bilishini o‘z qo‘li bilan dastxat bitgan. Bu o‘sha, Qur‘oni Karimning Ibrohim Sulton tomonidan ko‘chirilgan Metropolitan muzeyida saqlanayotgan nusxadagi Aleksander Kokran yuqorida aytib o‘tilgan katalogda bu dastxatning tarjimasini ham ilova qilgan: “*God the most High. In His Name–Praise be to Him.*

This excellent Book and Discourse, which speaks the truth, namely the Venerated Qur‘an, the Exalted Scripture, in the handwriting of the grandson o the greatest sultan of the time and the sublimest of the kings of the age [i. e. in the handwriting of Tamerlane’s grandson], Sultan Ibrahim, son of Mirza Chah Rukh, son of Amir Timur Sahib Qiran – (may [God] cause them to do well in the highest gardens of Paradise!) – which book has been intrusted to me, and the keeping of it is an obligation upon me. I – who rely upon the assurance of His universal grace and upon the intercession of His Prophet, when He shall resuscitate the bones and rebuild (?) the body (?) – am Aurangzib, the son of the sultan of sultans and most just king of kings, Shihab ad-Din Muhammad Sahib Qiran the Second, Shah Jahan the Victorious Emperor, may his kingdom and empire be everlasting! In the months of the year one thousand and forty eight from the Flight of the Prophet [i.e. 1048 A.H = 1638-1639 A.H.]. Upon its Lord be most copious blessings and benedictions!

Tarjimadagi qavslar ichidagi izohlar Aleksander Kokranga tegishli:

“O‘lloh taolo. Unga hamdu-sanolar bo‘lsin. Uning nomi bilan.

Haqiqatni so‘zlovchi bu ulug‘ Kitob va Muqaddas Matn, ya’ni Qur’oni Karim, o’sha zamonning eng buyuk sultoni va zamon podshohlarining eng ulug‘ining nabirasi o‘z qo‘li bilan ko‘chirilgan Muqaddas Kitob, Amir Temur Sohib Qiron o‘g‘li Mirzo Shohrux o‘g‘li, – ([Olloh] ularga jannatning eng ulug‘ bog‘larida muvaffaqiyat qozonishlariga yordam bersin!) – Sulton Ibrohimga, [ya’ni, Temurning nabirasi Ibrohim Sulton], kaminaga (Avrangzebga – **D.A.**) ushbu kitob ishonib topshirilgan va uni avaylab saqlash kaminaning burchidir. Men – ul Zotning umumbashariy rahmatiga va payg‘ambarining shafosatiga tayanib, suyaklarni tiriltirganda va jasadni (?) tiklaganda (?) – kamina sultonlar sultonining o‘g‘li va eng adolatli podshohlar podshohi, Shihob ad-Din Muhammad Sohib Qiron Ikkinchi, Shoh-Jahon – g‘olib imperator va uning saltanati abadiy bo‘lsin! – o‘g‘li Avrangzebman. Payg‘ambarning hijrasidan keyin, bir ming qirq sakkizinchi yil. [ya’ni, 1048 hijriy = 1638-1639 milodiy]. Uning Egasiga hamdusano va barakotlar bo‘lsin! ”

Sheroz hokimi Ibrohim Sulton, uni ba’zi manbalarda Ibrohim Mirzo ham deb yozadilar, juda o‘qimishli kishi bo‘lgan. Tarix va geografiya fanlarini yaxshi bilgan. O‘z saroyiga olimu fozillarni yig‘ishni odat qilgan, anjumanlardan bahramand bo‘lgan, ilmiy-ma’rifiy muloqotlar o‘tkazgan. Bugungi kunda olamga mashhur, Amir Temur tarixiga bag‘ishlangan Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari mazkur shahzoda sa’y-harakati bilan yaratilgan edi. “Zafarnoma” muqaddimasi tarjimoni, tarix fanlari doktori Omonulla Bo‘riev “Muqaddima”ning o‘zbekcha nashriga so‘zboshida¹, Asomiddin O‘rinboyevdan muqoyasa keltirib, Ibrohim Sultonning adolatli hukmdorligi, ilmga chanqoqligi, taqvoga berilganligi, yuksak iqtidorli va xotirasi kuchli ekani, mo‘jiza yaratuvchi mohir xattotligi haqida yozadi.

Ibrohim Sulton mazkur, Metropoliten muzeyidagi nusxani 1427-yil 29-iyulda ko‘chirib nihoyasiga yetkazgan. Asar jami 535 varoqdan iborat bo‘lib, muqovasi to‘q qizil-jigarrang toza teridan ishlangan. Teri muqovaga naqshlar bostirilgan, lekin ranglar ishlatilmagan. Kitobning o‘lchami 20,3 ga 14,0 smdir. Har sahifada o‘n qator mavjud. Matn tilla, olovrang va ko‘k rangdagi nozik naqshinkor ramka ichiga olingan.

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. 1-китоб. Муқаддима. // Форс тилидан таржима, сўз боши ва илмий изоҳлар муаллифи Омонулло Бўриев. Шахс исмлари, жой номлари, этник номлар ва атамалар кўрсаткичини тузувчи Азизжон Шарипов. Масъул муҳаррир Д. Юсупова. – Т.: Фан, 2020. 6-бет.

Ramkaning tashqarisida nafis ko‘k, oq, olovrang, siyohrang, yashil va tillaranglarda gulli naqshlar chizilgan. Naqshlar foni tillarangda. Bu usul ramkaning ichidagi fonda ham qo‘llanilgan. Har bir jumla oxirida tillarang yumaloq shaklda katta nuqta qo‘yilgan. Ba’zi sahifalarda matnning o‘zida yoki ramkaning tashqarisida ko‘k, qizil va qora siyohlarda izohlar yoki tuzatishlar yozilgan. Ramkaning tashqarisidagi izohlar bulutsimon shaklning ichiga olingan holda fondan ajratilgan. Aleksander Kokran bu izohlar tanqidiy va texnik ruhda bo‘lib ular Ibrohim Sultonning otasi Shohruxning saroyidagi fozilu ulamolar tomonidan, qo‘lyozma bitirilgandan keyin, yozilgan bo‘lishi kerak, deb taxmin qiladi. Bu – Metropoliten muzeyi nusxasidan sahifa: Yuqorida Ibrohim Sultonning Qur’oni Karim qo‘lyozmalari Erondagi “Pars” va “Astan Quds Razaviy” muzeylarida saqlanishi haqida aytib o‘tdik. Bizga bu haqida Sheroz universiteti san’at tarixi kafedrası professori Muhammad Sodik Mirzo-Abulqosimiy, 2019-yilda “Iranian Studies” (Eronshonuslik) jurnalining 52-sonidagi “Ibrāhīm Sultān’s Mushaf: The Qur’ān Calligraphed by Ibrāhīm Sultān in the Pars Museum” (“Ibrohim Sultonning mushafi: “Pars” muzeyidagi Ibrohim Sulton tomonidan ko‘chirilgan Qur’on”) degan maqolasida ma’lumot beradi. Olim maqolada, asosan, “Pars” muzeyidagi nusxaning o‘ziga xos xususiyatlari, muhim tarixiy jihatlarini tahlil etgan. Quyida Pars muzeyida saqlanayotgan “Muntaxab as-suvar”(Tanlangan suralar) nusxasidan sahifalar berilmoqda:

“Bu qo‘lyozma hijriy 830-yil Ramazon oyida/milodiy 1427-yilning iyun oyida ko‘chirilgan va 834-yilning Ramazon oyida/milodiy 1431-yil may-iyun oylarida muqaddas Shohchiroq ziyoratgohiga hadya etilgan”,-deb yozadi professor. Uning xabar berishicha, qo‘lyozma Ibrohim Sulton hayotligida, shaxsan o‘zi tomonidan Shohchiroq maqbarasi ma’muriyatiga hadya etilgan. Biroq, 1936-yilgacha mazkur qo‘lyozma qay yerda bo‘lgani haqida aniq hujjatlashtirilgan ma’lumot uchramagan. Manuskript “Pars” muzeyiga olib o‘tilgandan keyin eski katalog tizimi bo‘yicha 279 va 430 raqamlari ostida va hozirda yangi tizimi bo‘yicha esa 550 raqami ostida saqlanadi.

Manuskriptning muqovasi jigarrang tabiiy teridan va ichki qismi esa yupqa lekin qattiq qog‘ozdan qilingan. Muqoba o‘lchami 66 sm dan 46 sm uzunlikdadir.

Muqoba markazi va burchaklari naqsh bilan bezatilgan. O‘ttiz oltita, jami yetmish ikki sahifadan iborat.

Shunisi diqqatga sazovorki, nusxaning o‘ttiz to‘rtinchi sahifasida Ibrohim Sultonning uni ziyoratgoh ma‘muriyatiga hadya etgani haqida bitilgan dastxati mavjud. Bu dastxat sahifa markazida rangli doira naqsh ichiga joylashtirilgan.

Undan keyingi oxirgi ikki varoq esa bo‘sh qoldirilgan. Metropoliten qo‘lyozmasidan farqli o‘laroq, sahifalarning umumiy foni oltin rang bilan bo‘yalmagan. Qo‘lyozmaga Qur‘oni Karimdan 18 ta surasi kiritilgan bo‘lib, ular: 1) 1. Al-Fotiha, 2) 20. To-Ha, 3) 36. Yasin, 4) 42. Al-Shuuro, 5) 44. Az-Duxon, 6) 76. Al-Insan, 7) 92. Al-Layl, 8) 93. Az-Zuho, 9) 105. Al-Fil, 10) 106. Quraysh, 11) 107. Al-Moun, 12) 108. Al-Kavsar, 13) 109. Al-Kofirun, 14) 110. An-Nasr, 15) 111. Al-Masad, 16) 112. Al-Ixlos, 17) 113. Al-Falaq, va 18) 114. An-Nas.

Qo‘lyozmaga berilgan naqsh uslubi XV asrida keng tarqalgan rang-barang gul uslubiga to‘g‘ri keladi, deb yozadi olim. Bezaklarda qizil, oq, qora, zangori va yashil kabi turli xil ranglar ishlatilgan, ammo asosiy ranglar oltin va lapis (ko‘k) rangdadir. (Metropoliten muzeyidagi nusxa bilan qiyoslaganda bu qo‘lyozmada ranglar kam ishlatilgan.) Manuskript matni sulus va rayhoni yozuvlarida bitilgan. Sulus yozuvi qora siyohda va katta o‘lchamda, ba‘zi joylarda zarhal rangda bitilgan. Rayhoni yozuvi ham mana shu yo‘sinda aks ettirilgan. Diakritik belgilar ham qora rangli siyohda. Ushbu ikkita yozuvda nuqtalar kvadrat va yumaloq shakldadir.

Professor Muhammad Sodiq Mirzo-Abulqosimiyning aytishicha, Ibrohim Sultonning ustozlari Pir Muhammad Sheroziy (XIV-XV) otlik xattot bo‘lib, u olti turdagi yozuvlarda husnixatning mohir ustasi bo‘lgan, va ko‘plab ziyoratgoh va yodgorliklarga bitiklar yozgan. Ibrohim Sulton arab, ya‘ni “al-aqlam al-sitta” xattotlik yozuvlarining olti turidan ikki, ya‘ni “muhaqqaq” (to‘liq) va “sulus” (uchdan bir) nafis yozuv turini ko‘proq hush ko‘rgan. Masalan, Eronning Persepolis shahridagi Taxara saroyida Ibrohim Sulton bitgan uchta, Sherozda Pol ibn Hamza ziyoratgohida bitta dastxat bor. Dastxatlar ham sulus uslubida yozilgan. Olimning ta’kidlashicha, Ibrohim Sultonning o‘ziga xos uslubi bo‘lganini, ya‘ni u katta harflar bilan yozishni hush ko‘rganini kuzatish mumkin, deydi. Quyida Ibrohim Sulton ko‘chirgan “Muntaxab as-suvar” nusxasidan bir sahifa berilmoqda:

Yuqorida aytib o‘tilganidek, “Muntaxab as-suvar” 1427-yilning 29-iyunida ko‘chirib bo‘lingani ko‘rsatilgan. G‘aroyibi shulki, Metropoliten muzeyida saqlanayotgan qo‘lyozma ham aynan shu kunda bitirilgan. Buning ustiga, ikkala qo‘lyozmaning ilova matnlari bir xil tarzda yozilgan. Albatta, faqatgina ilovalari bir kunda yozilgan bo‘lishi mumkin, deb taxmin qiladi olim. “Muntaxab as-suvar”ning yozilishi va hadya etilishi orasida to‘rt yillik farq bor, ya‘ni qo‘lyozma

bitirilgandan keyin to'rt yil o'tgach, milodiy 1431-yil may kuni Shohchiroq ziyoratgohiga hadya etilgan. Oradagi to'rt yillik kechikish sababi buyruq chiqarish, qo'lyozmani to'ldirish, naqshlar bilan bezash va kitob qilib bog'lash kabi jarayonlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, deydi olim. Bundan tashqari, bu Qur'oni Karim boshqa sababga ko'ra ko'chirilgan va keyinchalik Shohchiroq ziyoratgohiga hadya qilingan bo'lishi mumkin. Biroq, bunga oydinlik kiritish uchun chuqurroq tadqiqot olib borilishi kerak bo'ladi. Shuningdek, olim maqolada biz yuqorida eslab o'tgan Ibrohim Sulton yozgan yana bir, "Astan Quds Razaviy" kutubxonasida saqlanayotgan uchinchi qo'lyozma haqida ham qisqacha ma'lumot beradi. Bu qo'lyozma sakkizinchi imom Ali ar-Rizo maqbarasi muassasasiga hadya etilgan, lekin, u hozirda mazkur kutubxonada saqlanadi. Bu qo'lyozma 1424-yilda, sulus va rayhoni yozuvlarida, "Muntaxab as-suvar" uslubida yozilgan. Afsuski, olim qo'lyozma haqida boshqa ma'lumot bermaydi.

Ibrohim Sulton ko'chirgan Qur'on nusxalarining Metropoliten va Eron muzeylarida saqlanib kelayotgani va bu manuskriptlar Temuriylar adabiyoti, tarixi va san'atini dunyoga ko'z-ko'z qilib kelayotgani biz uchun katta quvonchli hodisadir. Ulug' bobomiz va Temuriylar tarixiga aloqador xabar, qo'lyozma yoki boshqa ma'lumotlar - barchasi biz uchun aziz va qadrlidir. Ularni qidirib, topib, tadqiq qilib xalqimizga tuhfa etish tarixchi olimlar oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Umid qilamizki, kelajakda hali Ulug' bobomiz davriga tegishli boshqa qo'lyozma-manuskriptlarni ham topishga muvassar bo'lamiz.

Ж.Тулибаева

*доктор исторических наук, профессор,
Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Казахстан*

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА СРЕДНИХ ВЕКОВ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА Б.А.АХМЕДОВА

Академик, заслуженный деятель науки Республики Узбекистан, доктор исторических наук Бурибай Ахмедович Ахмедов широко известен в Казахстане как автор более 300 научных и научно-популярных трудов, в том числе около 40 монографий¹. Многолетние исследования ученого тесно связаны с изучением рукописного наследия народов Центральной Азии. Б.А.Ахмедовым были введены в научный оборот обширный круг малоизвестных источников на тюркском и персидском языках². В своих

¹ Тулибаев Т.Е. Центральная Азия и Казахстан в научном наследии академика Б.А. Ахмедова // SHYGYS, Алматы, 2004, № 2. С. 277-283.

² Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (Письменные памятники), Ташкент, 1985; Тулибаев Т.Е. Научные и учебно-методические труды Б.А. Ахмедова по

исследованиях он обращал особое внимание на выявление и анализ сведений письменных источников по социально-экономической истории и исторической географии центральноазиатского региона. На основе пристального изучения фактического материала рукописных исторических и географических сочинений, Б.А. Ахмедов смог осветить целый ряд вопросов, относящихся к истории Дашт-и Кипчака.

В научном сообществе Казахстана хорошо известна его монография «Государство кочевых узбеков»¹. В книге содержатся ценные сведения по истории образования и устройства государства Абу-л-Хайр-хана (1428–1469). С положительными отзывами на данную работу выступили многие ученые, в том числе и известный казахстанский востоковед В.П. Юдин, который в своей рецензии на эту книгу отметил: «Исследование Б.А. Ахмедова – первая попытка систематического научного изучения исторического пути узбеков Восточного Дашт-и Кипчака XV в. Основная трудность в изучении этой проблемы – малочисленность известий, рассеянных к тому же по целому ряду восточных нарративных источников. Автор исследования сумел собрать основной комплекс этих известий»².

Следует также добавить, что многие важные сведения по истории Дашт-и Кипчака из таких сочинений, как “Матла’ ал-са’дайн ва маджма’ ал-бахрайн”, “Раузат ал-сафа’ фи сират ал-анбийа’ ва ал-мулук ва ал-хулафа’”, “Хабиб ас-сийар фи ахбар афрад ал-башар”, “Тарих-и Рашиди”, “Тарих-и гузиде, Нусрат-наме”, “Шейбани-наме”, “Михман-наме-йи Бухара”, “Тарих-и Абу ал-Хайр-хани”, “Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар”, впервые вводились Б.А. Ахмедовым в научный оборот. В рецензии В.П. Юдина отмечается, что “история узбеков Дашт-и Кипчака – это история казахов и части современных узбеков. Сказанное поясняет важность этой проблемы и тот интерес, который возбуждает работа Б.А. Ахмедова у историков Казахстана и Узбекистана”³.

Исследуя каждый письменный источник, Б.А. Ахмедов выявляет и особо отмечает те сведения, где содержатся данные о территории и составе населения центральноазиатского региона. По глубокому убеждению ученого, эти сведения окажутся весьма полезными при изучении истории формирования тюркских народов данного региона. До сих пор не утратил своей научной актуальности и его труд «Значение письменных памятников в изучении этнической истории народов Средней и Центральной Азии»⁴.

Б.А. Ахмедов ввел в научный оборот ценный фактический материал по истории образования государств Чингизидов на территории современной

источниковедению истории народов Центральной Азии // Материалы международных Бекмахановских чтений «Казахстан в панораме общечеловеческого исторического мышления». Алматы, 2005. С. 415-418.

¹ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965.

² Юдин В.П. Рецензия на «Государство кочевых узбеков» Б.А. Ахмедова // Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. Алматы, 2001. С. 261.

³ Там же. С.261-270.

⁴ Тулибаев Т.Е. Вклад академика Б.А. Ахмедова в изучение этнической истории тюркских народов Центральной Азии // Известия НАН РК. Серия общественная. 2004. № 4. С. 136-142.

Центральной Азии, содержащийся в сочинении “Тарих-и арба’ улус”¹. Одна из больших заслуг ученого в том, что он сделал доступным широкому кругу читателей этот исторический труд Мирзы Улугбека².

Следует отметить, что ученым был выявлен ряд важных сведений по истории Дашт-и Кипчака, содержащихся в сочинениях таких историографов XV-XVII вв., как Камал ал-Дин ‘Абд ал-Раззак Самарканди, Мас’уди б. ‘Усман Кухистани, Фазлаллах ал-Амин б. Рузбехан ал-Исфахани, Султан-Мухаммад б. Дарвиш-Мухаммад, Мирза Мухаммад Хадар, Махмуда б. Вали и др.

Монгольское вторжение полностью изменило административно-территориальное и этно-территориальное устройство средневековых государств нашего региона. Завоеванные территории были поделены между сыновьями Чингисхана. Территория нынешнего Казахстана вошла в состав трех улусов Чингизидов: Джучи-хана, Чагатай-хана и Угедей каана. По данным историографов средневековья Джучи-хану (ум. 1227 г.) достались земли к западу от Иртыша и от границ Кайалыка и Северного Хорезма до Нижнего Поволжья. По сообщению Мирзы Улугбека, «после победы над Хорезмом, согласно повелению Великого Сахибкирана Чингиз-хана, Джучи-хану были переданы Хорезм и Дашт-и Кипчак от границ Кайалыка до тех мест, куда достигали [копыта] татарских коней, включая Аксай Сакин, Джарар, Булгар, Алан, Башгирд, Урус, Черкес. И он в этих странах утвердился на престоле ханства и на троне правления»³.

Чагатай-хану (ум. 1242) были пожалованы Восточный Туркестан, большая часть Семиречья и Мавераннахр. Согласно данным «Маджма’ ал-гара’иб»⁴, «территория Илийской Аксу, часть Кабула и Кандагара, Чингиз-ханом была пожалована второму сыну Чагатаю. Из его потомков один по имени Дува-хан остался в Иле. Племена, оставшиеся там, получили название *джете*, а племена, оставшиеся в Мавераннахре получили название *чагатаи*»⁵.

Угедей (ум. 1241) получил земли Западной Монголии с Тарбагатаем. Границы улусов и удельных владений не были постоянными, эти территории то сужались, то расширялись, в зависимости от политической ситуации в ханствах Чингизидов.

Сведения о территории Дашт-и Кипчака приводятся в сочинении “Маджма’ ал-гара’иб”. По словам автора “Дашт-и Кипчак, в действительности, до появления ислама называли Дашт-и Хорезми. В

¹ Ахмедов А. Улугбек и его исторический труд “Тарих-и арба’ улус” // Из истории науки эпохи Улугбека, Ташкент, 1979, С. 29-36.

² Улугбек, Мирзо. Тўрт улус тарихи. Тошкент, 1994.

³ Тулибаева Ж.М. «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 4. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2011. С. 86.

⁴ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники), Ташкент, 1985. С. 137-139.

⁵ Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. Выпуск I. 2 издание. Астана, 2011. С. 225.

исторических книгах указано, что протяженность Дашт-и Кипчака равна тысяча фарсангов, а ширина его равна шестисотам фарсангов. В его начале [находится] Иле, а в конце Дербент Ширван”¹. В данном сочинении повествуется о происхождении племени *кипчак*. Автор пишет: “Племя *кипчак* наречено Огуз-ханом. До возвышения Чингиз-хана племя *кипчак* обитало в западной части Китая. Когда [*кипчаки*] стали многочисленным племенем, [они] покинули [места обитания] и обосновались в этой долине. И эту степь стали называть Дашт-и Кипчак. Когда Чингиз-хан разделил [подчиненные] племена между сыновьями, Дашт-и Кипчак пожаловал старшему сыну Джучи-хану”².

Историограф Фазлаллах ал-Амин б. Рузбехан ал-Исфাহани, ссылаясь на слова Мухаммад Шейбани-хана (род. 1451) сообщает, что Дашт-и Кипчак имеет протяженность 600 фарсахов, и обилён травой³.

Сочинение «Тарих-и арба’ улус» содержит важное сообщение о том, что после смерти Джучи-хана, многие земли, такие как Алан, Урус, Рус, Булгар, Черкас, Крым, Ардак перестали подчиняться Чингизидам. Когда Угедей взойшел на престол Великого Йурта, он направил большое войско Бату (1227–1255) для возврата отпавших территорий. После тяжелых сражений вышеуказанные области были вновь завоеваны. И при помощи своего дяди Угедей каана Бату-хан вновь утвердился на престоле Дашт-и Кипчака⁴.

Весьма ценны сведения данного источника о правлении седьмого хана Дашт-и Кипчака Узбек-хана сына Туграла, сына Келека, сына Тугана, сына Бату-хана, сына Джучи-хана, сына Чингиз-хана⁵. В «Тарих-и арба’ улус» упоминается суфийский Шайх Ахмад Саййид Ата, который согласно указаниям Занги Аты из Туркестана отправился в Дашт-и Кипчак. Мирза Улугбек пишет, что Султан Мухаммад Узбек-хан привел свой народ в земли Мавераннахра. Далее в сочинении сообщается, что те, кто остались в Дашт-и Кипчаке, их стали называть *калмаками*, а тех, кто прибыл в Мавераннахр с Узбек-ханом, их стали называть *узбеками*. А спустя некоторое время тюрки, жившие в Мавераннахре, вследствие своей близости к ним присоединились к Узбекскому улусу⁶.

В «Маджма’ ал-гара’иб» сообщается, что “когда Узбек-хан, потомок Джучи-хана, принял ислам, население Дашт-и Кипчака стало называться *узбеками*”⁷.

Автор сочинения “Михман наме-йи Бухара” относит к *узбекам* три племенных объединения: шейбанидов, казахов и мангытов. Историограф

¹ Там же. С. 224.

² Там же. С. 224.

³ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965. С. 157.

⁴ Тулибаева Ж.М. «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 81.

⁵ Там же. С. 81. С. 89-90.

⁶ Там же. С. 81. С. 90.

⁷ Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. Выпуск I. 2 издание. Астана, 2011. С. 224.

пишет: “три племени из [этого общества] относятся к узбекам, которые самые славные в улусе Чингиз-хана. На сегодняшний день [один из них] – шейбанид, и его величество [Шейбани-хан] через посредство ряда предков был и есть их хан. Второе племя – казахи, которые славятся силою и неустрашимостью. Третье племя – мангыты, которые являются царями Хаджи-тархана”¹.

В конце XIV и на всем протяжении XV в. представители родовой знати мангытов играли большую роль в политической жизни Дашт-и Кипчака. Один из таких мангытских эмиров, Едигей, в течение 15 лет (1396–1411) держал в своих руках всю власть в Улусе Джучи, а его сыновья правили отдельными ее областями и занимали высшие государственные посты при ханах Джучидах².

В своих трудах Б.А. Ахмедов неоднократно подчеркивал, что для изучения сложных вопросов этнической истории народов Центральной Азии, письменные источники предоставляют в распоряжение исследователей богатейший фактический материал³. К примеру, в описании последнего сражения Амира Темура с Тохтамыш-ханом, Мирза Улугбек отмечает: «Как написано в достоверных исторических книгах, в тот день произошло малое чудо. Начиная с того дня, улус бахрин стал занимать в войсках узбекских султанов – левый фланг, который в монгольском языке называется *джавангар*, а в тюркском языке – *сул кул*. А не то, как раньше, подобно их сородичам – кунграт, найман, джалаир, уйшун и другим, они пребывали бы и находились бы на правом фланге, который в монгольском языке называется *унгар*, а в тюркском языке – *ун кул*. То стало причиной малочисленности улуса в это время, а не то это племя [бахрин] было в два раза [больше], чем кунгратов и найманов»⁴.

По свидетельству Махмуда б. Вали, Шейбан сын Джучи-хана командовал правым крылом войска Бату-хана и за заслуги, проявленные при завоевании Булгара получил право на управление племенами *кошчи*, *найман*, *буйрак* и *карлык*.

Трудно установить точные границы Улуса Шейбана, так как удельные владения Чингизидов при смене верховной власти часто подвергались изменениям. Судя по сведениям Абу-л-Гази Хорезми, Шейбан кочевал летом на обширном пространстве между предгорьем Урала и реками Тобол, Урал

¹ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. - Москва, 1965. – С. 16.

² Там же. С. 45.

³ Ахмедов Б.А. Значение письменных памятников в изучении этнической истории узбеков // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. Т.: Фан, 1986. С. 14-30; Тулибаев Т.Е. Новые сведения по этнической истории тюркских народов Центральной Азии в книге исследователей из Узбекистана // SHYGYS, Алматы, 2005, № 1. С. 239-241.

⁴ Тулибаева Ж.М. «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 94.

(Йаик), Иргиз, а зимой – возле Аральского моря, вблизи рек Чуй-су, Сары-су и низовьях Сырдарьи¹.

Потомки Шейбана играли важную роль в Улусе Джучи. Согласно Махмуду б. Вали, Шейбан получил свой улус от Батухана в 1238 г., а при Бахадуре, преемнике Шейбана, власть потомков последнего распространялась и на Ак-Орду. В сочинении Махмуда б. Вали говорится, что после того, как Менгу-Тимур (1266–1280) стал ханом Улуса Джучи, «в отношении родственников своих как старших, так и младших в роде действовал согласно распоряжениям Бату-хана, а потому владение в Ак-Орде отдал Бахадур-хану, сыну Шейбан-хана». Историограф отмечает, что Ак-Орда была также известна под названием Юз-Орда. Махмуд б. Вали перечисляет имена тех ханов, которые правили улусом после Шейбана: Бахадур, Джучи-Бука, Бадакул, Минг-Тимур, Фулад².

На территории Улуса Шейбана возникло новое государственное образование, основателем которого стал Абу-л-Хайр-хан (1413–1469). Б.А.Ахмедов, один из первых историков, кто исследовал историю тюркских племен, обитавших в восточной части Дашти Кипчака в середине XV в., впервые ввел данные по истории образования и развития государства Чингизида Абулхайрхана, основанные на письменных источниках XV–XVII вв.

В процессе тщательного изучения сочинения “Тарих-и Абу ал-Хайр-хани” ученому удалось установить названия 30 племен, образовавших в XV в. политический союз кочевых племен. К ним относились: *буркут, джат, дурман, каанбайлы, карлук, кенегес, кият, конгурат, кошчи, кудагай, курлаут, мангыт, найман* и другие. Также он раскрыл интересные сведения о составе левого и правого крыла войск кочевников. Основу левого крыла составляли племена: *буркут, дурман, ийджан, кенегес, кият, конгурат, кошчи, курлаут, масит, тубайи, ушун*, а правого – *каанбайлы, кудагай, мангыт, мулудж, найман, уйгур и чимбай*³.

Согласно Мас‘уду б. Усман Кухистани, в состав Ак-Орды входили следующие племена: *буркут, кият, кошчи, ийджан, кунград, ушун, утаджи, найман, джат, чимбай, карлук, кенегес, дурман, курлаут, тубан, мангыт, нукуз, тангут, уйгур, таймас, эчки, туман-минг*⁴.

Государство Абу-л-Хайр-хана (1428–1469) возникло на обломках территории Улуса Джучи. Чингизид Абу-л-Хайр-хан поставил перед собой задачу не только объединить улус Шейбана, но и непременно распространить свою власть на все территории, некогда подчиненные Джучидам. В

¹ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (Письменные памятники), Ташкент, 1985. С. 72-78; Абу-л-Гази Бахадур-хан, Шаджара-и тюрк ва могул. Родословное древо тюрков. Сочинение Абу-л-Гази, Хивинского хана, русск. Пер. и предисл. Г.С. Саблукова, Казань, 1906. С. 159.

² Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (Письменные памятники), Ташкент, 1985. С. 65-71.

³ Там же. С. 39

⁴ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965. С. 16.

сочинении “Тарих-и Абу ал-Хайр-хани” приводится его родословная: Абу ал-Хайр-хан б. Давлат-Шайх б. Ибрахим б. Пулад б. Минг-Тимур б. Бадакул б. Джучи-Бука б. Банийал-Бахадур б. Шейбан б. Джучи б. Чингиз-хан¹.

В конце 20-х годов XV в. на территории Дашт-и Кипчака существовали несколько независимых владений. К северу от Аральского моря, между реками Сары-Су и Эмба, находился улус Чингизида Джумадук-хана, одного из потомков Шейбана. В западной части региона располагался Улус мангытов во главе с Гази-бием. Другой потомок Шейбана, Мустафа-хан, по сообщению “Тарих-и Абу ал-Хайр-хани”, располагался в бассейне Ишима и его притока Атбасар².

Кепек-бий и Адаб-бек буркут правили в области Туры. В Тоболе находились владения Махмуд-Ходжа-хана. В 1429 г. состоялся поход Абу-л-Хайра на Туру. Правители города Адаб-бек, Кепек-ходжа и городская знать без сопротивления подчинились Абу-л-Хайру. После прочтения хутбы и чеканки монеты от имени Абу-л-Хайр-хана, Тура стала столицей государства Шейбанидов и оставалась ею вплоть до 1446 г. Весть о первых успехах Абу-л-Хайр-хана облетела весь Дашт-и Кипчак, и со всех сторон начали пребывать к нему в Туру Чингизиды и предводители племен. За период с 1428 по 1431 годы Абу-л-Хайр-хану удалось собрать воедино весь Улус Шейбана. Действия Абу-л-Хайр-хана поддержала большая часть кочевой знати Дашт-и Кипчака. Весной 1429 г. его провозгласили ханом. Согласно выявленным сведениям Б.А. Ахмедова, Абу-л-Хайр-хана поддержали около 200 влиятельных предводителей племен и родов. И тогда же Абу-л-Хайр-хан объявил независимость своего государства от потомков Тука-Тимура, правивших тогда в Дашт-и Кипчаке³.

В 1431-32 гг. был осуществлен большой поход Чингизидов на Хорезм. Как повествует, Махмуд б. Вали, осадив Ургенч, столицу государства, Абу-л-Хайр-хан направил к наместнику Темуридов эмиру Ибрахиму послов и потребовал сдачи города и подчинения страны, которая, по его словам, со времени Чингиз-хана принадлежала Джучи-хану и его потомкам. Знать и духовенство Хорезма заставили эмира Ибрахима принять условия, выдвинутые Абу-л-Хайр-ханом⁴.

Отдельные Чингизиды были недовольны возвышением и укреплением власти Абу-л-Хайр-хана. Сыновья Кичик Мухаммада, Махмуд-хан и Ахмад-хан, в то время кочевавшие в приаральских степях и владевшие Хаджитарханом, объединившись, угрожали вторжением в Улус Абу-л-Хайр-хана. Он был вынужден покинуть Хорезм и, собрав войска, выступил против Ахмад-хана и Махмуд-хана⁵. Абу-л-Хайр-хану в 30–40 годах XV в. пришлось

¹ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965. С. 48; Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (Письменные памятники), Ташкент, 1985. С. 37-39.

² Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965. С. 63.

³ Там же. С. 48.

⁴ Там же. С. 49.

⁵ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965. С. 51.

вести упорную войну с сепаратизмом Чингизидов и родоплеменной знати. Он беспощадно подавлял выступления отдельных Чингизидов против центральной власти. Тем не менее, Абу-л-Хайр-хану не удалось сломить сопротивления отдельных султанов. Непобежденными остались сыновья Барака – Гирей и Джанибек, сын Хаджи Мухаммад-хана Ибак-хан и Бурке-султан, сын Йадгар-султана¹.

В середине 40-х годов XV в. Абу-л-Хайр-хан, воспользовавшись сложной внутривластной ситуацией в Мавераннахре и Могулистане, возобновил завоевательные походы. Он вторгся в область по среднему течению Сыр-Дарьи и в 1446 г. захватил ряд городов-крепостей, расположенных по обоим берегам Сыр-Дарьи: Ак-Курган, Аркук, Узгенд, Сыгнак и Сузак.

Как поясняет Б.А. Ахмедов, Абу-л-Хайр-хан в результате обширных завоеваний установил свою власть над большой территорией, населенной как кочевым, так и оседлым населением. Границы его государства простирались на севере до Туры, на юге до Аральского моря и низовьев Сырдарьи, включая западную часть Хорезма. Восточная граница его проходила в Сауране, а на западе оно граничило с р. Урал (Йаик). Ссылаясь на письменные источники, Исследователь указывает, что этому государству подчинялась, кроме указанной выше территории и правобережная Волга от Булгара до Дербента².

Интересны выявленные сведения Б.А. Ахмедова о Чингизиде Мустафа-хане, противнике Абу-л-Хайр-хана. Мустафа-хан, так же как и Абу-л-Хайр-хан, принадлежал к потомкам Шейбана. В середине XV в. Мустафа-хан захватил юго-западную часть Хорезма и переселил часть жителей Ургенча во вновь основанный им город Вазир. Как отмечает ученый, Вазир существовал еще в конце XVIII в. и считался одним из 11 городов, подвластных тогда Хивинскому ханству³. Мустафа-хан правил в Хорезме до 1461 г., после него власть захватил один из влиятельных кунградских эмиров Усман кунграт, сын Мухаммад-Суфи, в союзе с Чингизидом Йакуб-огланом. Усман кунграт до этого находился на службе у Мустафа-хана и был одним из его видных эмиров. Впоследствии Мустафа-хан вынужден был уйти в Мангышлак⁴.

В период правления Абу-л-Хайр-хана произошло событие, сыгравшее особую роль в истории казахов. Это событие – откочевка в Могулистан Чингизидов Гирей-хана и Джанибек-хана в 1455-56 г.⁵ Причиной откочевки послужила попытка Абу-л-Хайр-хана истребить Чингизидов, которые могли после его смерти в обход его наследников претендовать на трон в Дашт-и Кипчаке. Гирей и Джанибек имели свои удельные владения в рамках Улуса Абу-л-Хайр-хана, что по мнению Б.А. Ахмедова, говорит об определенной автономности отдельных частей государства Абу-л-Хайр-хана.

¹ Там же. С. 60.

² Там же. С. 71.

³ Там же. С. 64.

⁴ Там же. С. 65.

⁵ Там же. С. 62.

В тот период Могулистан состоял из четырех крупных удельных владений. Первым было государство Исан-Буга-хана, младшего сына Увайс-хана (ум. 1428-29), со столицей в восточно-туркестанском городе Аксу. Вторым было владение эмиров племени дуглат, административными центрами которого были города Кашгар, Яркенд, Хотан. Третьим было государство Султан Йунус-хана. Владение находилось в Семиречье, на современных территориях Казахстана и Кыргызстана, в основном к северу от озера Иссык-Куль. В состав четвертого владения входили крайние восточные районы Восточного Туркестана – Комул, а иногда и Турфан. Гирей-хан и Джанибек-хан заняли земли, расположенные в западной части Могулистана, в Чу и Козы-Баши и. По мнению Б.А. Ахмедова, Исан-Буга-хан пожаловал им эти земли в надежде защитить границы Могулистана от набегов калмыков¹.

Согласно материалам письменных источников, выявленных Б.А. Ахмедовым, Абу-л-Хайр-хан в начале 50-х годов XV в. провел тщательную подготовку к походу на Могулистан и собрал большое войско в районе Саурана и Сыгнака. Махмуд б. Вали пишет, что Абу-л-Хайр-хан в 1468-69 г. с большим войском выступил на Могулистан. Однако в местности Аккишлак Абу-л-Хайр-хан скоропостижно скончался, и поход был отменен².

Следует особо подчеркнуть, что в монографии «Государство кочевых узбеков», опубликованной в 1965 г., приводятся ценные сведения по истории правления первых казахских ханов Чингизидов, содержащиеся в сочинении «Тарих-и Рашиди»³. Как излагает Мирза Мухаммад Хайдар, Западный Могулистан стал одним из убежищ для тех Чингизидов, кто бежал от Абу-л-Хайр-хана. Историограф писал, что среди султанов-беглецов, кроме Гирей-хана и Джанибека, были и другие султаны, которые также нашли приют в долине Чу (Джу). Здесь и была заложена основа будущего Казахского ханства⁴.

В “Маджма’ ал-гара’иб” приводится объяснение появления слова *казах* (казак) : “В восемьсот пятидесятом году (1446-47 г.) Абу-л-Хайр-хан, из потомков Шибана, сына Джучи-хана, вторгся и подчинил весь Дашт-и Кипчак. Некоторые ханы, бежавшие от Абу-л-Хайр-хана, рассеялись по всем сторонам и их стали называть казахами. Значение [слова] казах – рассеянный, степняк и кочевник”⁵.

Власть Абу-л-Хайр-хана унаследовал его второй сын, Шайх-Хайдар-хан. При нем все противники Абу-л-Хайр-хана объединились и повели против него активную борьбу. После смерти Абу-л-Хайр-хана в Улусе Шейбана наступили беспорядки и врагами дома Абу-л-Хайр-хана выступили предки

¹ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965. С. 62.

² Там же. С. 59.

³ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (Письменные памятники), Ташкент, 1985. С. 39-41.

⁴ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965. С. 63.

⁵ Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. Выпуск I. 2 издание. Астана, 2011. С. 224.

Бурундук-хана. В этом, по словам автора «Михман наме-йи Бухара», кроется корень вражды между Мухаммад Шейбани-ханом и казахскими ханами¹.

Рассматривая устройство государства Абу-л-Хайр-хана, исследователь отмечает в нем наличие государственных чинов, диванов, налоговой системы, чеканки монеты от имени хана. При именах сподвижников Абу-л-Хайр-хана в сочинении «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» употребляется терминология, указывающая на социальное положение этих лиц: тархан, диван, ходжа, бек, бий, что будет полезно для изучения социальных категорий и административного устройства государственных образований в казахской степи не только времени Абу-л-Хайр-хана, но и последующего периода.

В «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» при упоминании имен сподвижников Абу-л-Хайр-хана, прилагаются и названия племен, из которых эти лица произошли. Сопоставительное изучение списков племен даёт возможность установить родоплеменной состав кочевников Восточного Дашт-и Кипчака и выявить различные этнонимы, использовавшиеся для наименования одного и того же племени. Письменные памятники сохранили многочисленные факты, свидетельствующие о том, что в восточной части Дашт-и Кипчака различные тюркские племена жили с древних времен.

В 1468-69 году после смерти Абу-л-Хайр-хана его государство стало распадаться. По мнению Б.А. Ахмедова, смерть Абу-л-Хайр-хана явилась прелюдией к исчезновению его потомков с политической арены Восточного Дашт-и Кипчака².

В сочинении «Шейбани-наме» описываются попытки Мухаммад Шейбани-хана, внука Абу-л-Хайр-хана, с помощью мангытских эмиров овладеть властью в Дашт-и Кипчаке. В начале 1480-х гг. Мухаммад Шейбани-хан и Махмуд Султан, собрав конный отряд в несколько сот человек, начали борьбу за власть над Дашт-и Кипчаком. Неудача заставила Мухаммад Шейбани-хана обратить свои помыслы на овладение городами по среднему течению Сырдарьи. Эта цель осуществлялась в упорной борьбе с Бурундуком, сыном Гирея, Иренджи, Махмудом, Касымом, сыновьями Джанибека. Поначалу им удалось захватить некоторые приграничные крепости. В конце концов, войско Мухаммад Шейбани потерпело поражение под Сайрамом.³ Мухаммад Шейбани-хан был вынужден бежать в Мавераннахр и искать укрытие у наместника Темуридов в Туркестане.

Академик Б.А. Ахмедов оставил огромное научное наследие, опираясь на которое, еще многие поколения исследователей продолжают трудоемкий и кропотливый труд по изучению истории народов Центральной Азии прошлых веков. Работы ученого хорошо известны широкому кругу любителей истории у нас в Казахстане и пользуются заслуженным

¹ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва, 1965. С. 157.

² Там же. С. 67-70.

³ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники), Ташкент, 1985. С. 17-26.

авторитетом среди профессиональных историков и востоковедов нашей страны.

Хотелось бы также отметить, что Бури Ахмедович уделял много времени работе со своими учениками. Им были подготовлены кандидаты и доктора наук для Узбекистана, Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркмении, Азербайджана, Афганистана и других стран. Его преданность науке, доброжелательность в отношении с сотрудниками и учениками снискали ему всеобщее уважение, и оставили в их сердцах добрую память о крупном ученом.

Шодмон Воҳидов,

тарих фанлари доктори, профессор.

Панжакент шаҳридаги Тоҷикистон Педагогика институтида илм ва инновация проректори, БухДУ профессор

“МУЪИЗЗ АЛ-АНСОБ” АСАРИДА АМИР ТЕМУР НАСАБИ

(ўзбек тилига таржимаси тажрибасидан)

«Муъизз ал-ансоб»нинг Ўзбекистон ва Марказий Осиё тарихига оид қуйидаги маълумотларини олиш мумкин:

✓ Чингизхон ва Чингизийлар, Амир Темур ва Темурийларнинг аниқ насаб ва шажаралари;

✓ Ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг давлат ва ижтимоий тузилишига доир умумий маълумотлар;

✓ Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг кейинги давридаги янги конфедерациялар тузишда иштирок этган кўчманчи қабил ва уруғлар тарихига оид маълумот;

✓ Марказий Осиёда ҳукм сурган Чингизийлар, Жучийлар ва Чағатойлар шажараларига оид материаллар;

✓ Темурийлар давлати ва Дашти Қипчоқда ҳукмронлик қилган сулолаларнинг ўзаро муносабатларига оид аниқ маълумотлар, жумладан ўзбек улуси - Шайбоний қавмлар билан алоқалари;

✓ Кўчманчи-номад қабилалари ҳукуматидаги сакрализация масалаларига доир муҳим маълумотлар;

✓ Йасо ва йусўн қоидаларини амал қилиш механизмига оид маълумот;

✓ Кўчманчилар анъаналари асосида тузилган давлат бошқаруви ва маъмурий бошқарувини ўрганиш учун далиллар;

✓ Кўчманчилар орасидаги анъанавий оила ва никоҳ муносабатларига доир маълумот;

✓ Мўғул қабилаларини маҳаллий туркий аҳоли билан ассимиляциясига доир маълумот берилади.

✓ «Муъизз ал-ансоб» ва шунга ўхшаш шажаралар маълумотлари асосида ўзбек хонларининг насаблари ва шажараларини тиклаш мумкин бўлади.

You can get the following information about the History of Uzbekistan and Central Asia from “Mu’izz al-Ansab”:

- ✓ Genghis Khan and the Genghisians, Amir Temur and the exact lineage and descendants of the Timurids;
- ✓ general information on the state and social structure of the settled and nomadic population;
- ✓ information on the history of nomadic tribes and clans that participated in the creation of new confederations of Uzbekistan and Central Asia in the later period;
- ✓ Materials related to the genealogies of Juchis and Chaghatais who ruled in Central Asia (Shibonah/Shayban descendants);
- ✓ specific information on the relationship between the Timurid state and the dynasties that ruled the Dashti Kipchak, including their relationship with the Uzbek Ulusi-Shaybani peoples;
- ✓ Important information on issues of sacralization in the government of nomadic tribes;
- ✓ information on the mechanism of enforcement of law and order;
- ✓ evidence for the study of state management and administrative management based on the traditions of nomads;
- ✓ information on traditional family and marriage relations among nomads;
- ✓ information is provided on the assimilation of Mongolian tribes with the local Turkic population.
- ✓ It will be possible to restore the genealogies and genealogies of Uzbek khans based on the information of "Muizz al-Ansab" and similar genealogies.

Чингизийлар (1218-1370 йй.) ва Темурийлар (1370-1506 йй.) ҳукмронлиги даврида Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ давлатларида ҳукмрон сулола ва оилаларнинг муфассал шажаралари - насабларига бағишланган бир қатор асарлар пайдо бўлган. Бу асарларни тарихий асарлар зумрасидан деб, қабул қилиб уларни ўрганиш мақсадга мувофиқ. Таъкидлаш жоизки, бу асарлар ҳукмрон сулола ҳокимиятини қонунийлигини таъминлаш учун хизмат қилиши лозим эди¹. Кўпинча бу сулола ва оилалар ташқи ҳудудлардан (аксарият келиб чиқишлари турк-мўғул бўлган кўчманчи қабилалар) маданий ўтроқ ҳудудларга келиб ўрнашган “келгинди” қабилалар бўлган.

Шундай асарлардан бири форс-тожик тилида ёзилган «Муъизз ал-ансоб» - Чингизийлар ва Темурийлар сулоласига бағишланган насабнома бўлиб, у ўрта асрлардаги турк-мўғул қабилаларининг тузилиши бўйича жуда бой, нодир ва аниқ маълумот беради. Унда XIII–XV асрлардаги қабилаларнинг таркибий ўзгаришлари, пешво ва кучли қавмлардаги ўзгаришлар ва улардаги иерархия, давлатлар ҳарбий-маъмурий тизимидаги уларнинг ўрни ва аҳамияти, урф-одат ва анъаналари, кўчманчилар ижтимоий

¹ Ҳокимиятнинг турли шаклидаги қонунийлаштириши ҳақида манғитлар сулоласи вакиллари мисолида таҳлилини кўринг: Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С. 186–357. (олмон тилидан таржима).

ҳаётидаги қоидаларни ўзида мужассам этган.

«Муъизз ал-ансоб» асарининг муаллиф(лар)и (ё тузувчи(лар)и. Зотан, бугунги кунгача «Муъизз ал-ансоб» асарининг муаллифи маълум эмас. Гарчанд, машҳур муаррих Ғиёс ад-дин Хондамир (1535-1536 й. вафот этган) ўзининг «Ҳабиб ас-сийар фи ахбор афрод ал-башар» асарида темурийзода Шохрух даврида (1405-1447) «Насабнома» деган асар борлиги ҳақида хабар берган¹, аммо унинг муаллифи ким эканини кўрсатмаган. Хондамир айнан қайси асарни эслатгани номаълум, бироқ шундай насабнома жанридаги асар борлиги кўпчиликка маълум бўлган.

Илмда «Муъизз ал-ансоб» асарининг муаллифи ким бўлиши мумкинлиги ҳақида баъзи тахминлар мавжуд. Масалан, Закий Валиди Тўғон бу асарни вазир ва муаррих Рашиддиннинг (1318 й. ўлдирилган) Темурийлар даври тарихчиси Ҳофиз-и Абрў (вафоти 833/1430 й.) томонидан 1427 йили Шохрух фармони билан давом эттирган «Шуъаби панджгона» (Беш сулола шуъбалари) асарининг давомидир, дея тахмин қилган. Бу зайлга эса кимдир Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида (1469-1506) яна бир муаллиф иловалар киритган².

«Муъизз ал-ансоб»нинг Париж нусхаси асосида тадқиқот олиб борган япониялик марҳум олим Широ Андо бу тахминларни қўллаб-қувватлаб, таъкилайдики, Ҳофиз-и Абрў яна бир асари «Зубдат ат-таворих»ни ёзишда ҳам Рашиддиннинг «Шуъаб-и панджгона» асарида кенг фойланган³.

Бизнинг фикримизча, Ҳофиз-и Абрў мазкур «Муъизз ал-ансоб» асарини бошлаб берган ёки уни ёзилишига ташаббус кўрсатган. Асардаги иловалар ва сулола вакиллари ҳақидаги маълумот ва қайдлар, кейинчалик, XV асрнинг охири - XVI асрнинг бошларигача киритилган. Асарнинг Париж нусхаси ҳар ҳолда муаллифлар жамоаси тарафидан тузилган бўлиши мумкин.

Асар тузилган (ёзилган) санаси. Париж нусхадаги кириш қисмида аниқ сана турибди – 830/1426-1427 йил. Шу йили султон Шохрух аждодлар насабомаси-шажараларини янгилашини буюради⁴. Яна бир сана (Суйўрғатмиш ибн Шохрух вафотига атаб битилган таърих)да 16 муҳаррам 830/17 ноябр 1426 йили кўрсатилганки, бу мазкур асар нусхасининг бошланишини кўрсатади⁵.

Шу санадан кейин Темурийлар вакиллари ҳукмронликлари даврида янги иловалар киритилган. Булар: 1) Шохрух даврида (1405-1447); 2) Улуғбек даврида (1409-1449); 3) Абу Саъид замонида (1451-1469); 4) Ҳусайн

¹ Ғиёс ад-дин Муҳаммад. Х^ондамир. Ҳабиб ас-сийар фи ахбор афрод ал-башар. Дар 4 джилд. Бо-ихтимом ва-зир-и назар-и Дж. Хумо'и ва М. Дабир-Сийоқи. – Техрон, 1333/1954, жилд 3. – С. 541.

² Togan Z. V. Umumî türk tarihine giriş. Cild I: En eski devirlerden 16. asra kadar. Istanbul, 1946. S. 258; муъаллиф. The Composition of the History of the Mongols by Rashīd al-Dīn // Central Asiatic Journal. № 7 (1962). P. 68–69.

³ Ando, Shiro. Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansob. Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14 und 15. Jahrhundert. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992 [Islamkundliche Untersuchungen, Band 153]. – С. 13.

⁴ Аноним. Муъизз ал-ансоб. Франция миллий кутубхонаси (Bibliothèque nationale de France)даги **Persan 67** нусхаси. Persan ancien fonde 67. Вар. 2^a.

⁵ Ўша асар, вар. 3^a.

Бойқаро даврида (1469–1506).

Бундай хулосага келиш сабаби шундаки, баъзи сулола вакиллари ва ҳукмдорларига тирик шахсларга айтиладиган дуолар (халадаллоҳу салтанатаҳу, яъни Аллоҳ унинг салтанатини абадийлаштирсин ва б.), баъзиларини марҳум тарзида эслашади (наввараҳуллоҳа марқадаху, яъни Аллоҳ унинг қабрини мунаввар этсин ва б.)

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, «Муъизз ал-ансоб» (Париж нусхаси) Шохрух даврида бошланиб, Абу Саъид ва султон Ҳусайн Бойқаро даврида ҳам унга иловалар киритилган. Асарда Муъмин-Мирзо ибн Бадиъ аз-Замон ибн Ҳусайн Бойқаро (1486 йили таваллуд топган)нинг онаси Хатича бегим тирик ҳолатда тилга олиниб, унга дуо ёзилган¹. Агарда унинг 1488 йили вафот этганини инобатга олсак, мазкур нусхадаги охирги ёзма қатлам 1486 ва 1488 йиллари ҳамда XVI асрнинг бошида киритилган.

Қуйида “Муизз ал-ансоб” (Насаблардан энг азизи) асаридан Амир Темур ва унинг оиласи, ҳарами, амирлари, девондаги ходимлари ҳақидаги маълумот келтирилади.

...[III ҚИСМ. ТИМУРИЙЛАР]

//↓82^б АЛ-АМИР ҚАРОЧОР (Суқу-Сичон ўғли)

Турк ва муғул муаррихлари айтадиларки, мучалко ва чингизийлар тўрасининг возеи (тузувчи, ёйловчи) шу Қорачор нўён бўлган. Ва у оқил амир ва зобит бўлган экан. Жаҳонгир Чингизхон ўз фарзандларига лашкар ва мамлакат бераётган вақтда, ўзининг иккинчи ўғли Чағатойхонгаким, ясо ва яюсунни билишда бошқа фарзандларидан устун эди махсус навозиш этиб унга Олтойдан бошлаб Сайхун ўрталаригача, у ердан Жайхун соҳилларигача бўлган ҳудудларини берди. Ўзининг лашкаридан бир жамоатни сайлаб олиб унга бериб, Қорачор нўён муқаддимасини барлос қавмидан ясади. Қорачор нўённи катта шахомати, ясо ва юсунни билишида шижоат ва шавқ бор эди. Ул бахтиёр подшоҳнинг мамлакатлар забти, бошқариш ишлари, юсун ва ясони унинг ақл ва билимига топширди. Амир Қорачор унинг замонида Чағатой мамлакатини забт этиб, Қаро Ҳулоку хонлиги даврида ҳақ даъватини қабул қилди. Вақт ўтиши билан бу айлана оламнинг қилмиши ва Бўқаламун дунёнинг ишларидан, замона фатароти ва даврнинг //↓82^б тўфонидан Туркистон мамлакати ва Мовароуннаҳр заминида Чиғатой фарзандлари ва унинг ворислари орасида шундай воқеалар юз бердики, улар муфассал ўз мавқеида ёзиб қолдиражак.

Қорачор нўён фарзандлари ва унга тааллуқли амирлар Кеш мавзеи ва унинг атрофига келиб тушиб, шу ноҳияда “Қаерга тушган бўлса шу ерда яшади” деганларидек истиқомат хаймасини урдилар. Унинг барча авлоди, фарзандлари, набирлари наслдан наслгача шу ўлканинг ҳукуматига номзод бўлдилар. Шу мамлакатда ҳукмрон бўлган барча подшоҳлар шу хонадон вакиллари амирлик мансабини қолдирган. Навбат улуғ амири соҳибқирон, анораллоҳу бурхонаҳуга етганида, Чағатойнинг муборак уруқи Эрон ва

¹ Ўша асар, вар. 164^а.

Тўрон мамлакати, балки бутун рубъи маскунда мулк эгаси ва салтанат соҳиби қилди. Чағатой мамлакати аҳолисининг ишлари соҳибқироннинг Ҳумоюн зиммасига тушди ва бу тоифанинг бахт қуёши бахтли бир навбати келганида баланд осмонда чарақлади. Амир Қарочор нўён амири соҳибқироннинг бешинчи бобокалонидир...

...**Турғой/Тарағой-нўён, Буракил-нўён ўғли:** унинг қизлари – **Қутлуғ-Туркон-оғо** (Султоннинг мухтарам ҳарами, дуғлот қавмидан. Кейин уни Амир Довуд-Йика¹ олди, дуғлот қавмидан); **Ширин-бек-оғо** (Му'айяднинг мухтарам ҳарами, арлот² қавмидан). Турғой-нўён ўғиллари – (I) **Жуки**, (II) **Олим-шайх**, (III) **Суйурғатмиш**; (IV) **Амир Темур**.

//↓96^б Эзид таоло азалий белгиланган тақдири асосида вожиб бўлганки, бир вақт буюк давлат соҳиби, куч ва қудратли, мамлакатларни очиб олувчи, фармонраво, майдон човандози, оламни эгаллаб олувчи бир киши пайдо бўлади. Уни ижод халати ва борлиқ вужудини оро беради. Уни кавну фасод оламида бошчилик тахти ва зухур тожила зеб-зийнат бериб, Рабоний қудрат қўли ва Илоҳий ҳикмат тақозоси билан бу тира оламда буюклик тахтига кўтаради. Илоҳий куч ва қудрати уни борлиқ оламида ота боболари, оналари раҳмидан комиллик қулласига кўтарди.

Шу қудрат жило қилган вақти, бахт ва саодат нури порлаётган пайтда сайланган одамига чуқур уфқдан қудрат нури намоён бўлади. Айнан шундай нур Амир Турағой нўёнга намоён бўлди, зеро унинг зоти кишваркушойликнинг жойи, ҳукуматининг порлаши ва юлдузлар тулуи Соҳиби қирон бахтли юлдузларнинг тўқнашуви жойи бўлди.

Бу буюк сулола, машҳур уруқ ва оиланинг вакили ислом султони, шаҳаншоҳи аном, амн ва амон асоси, имон аҳлининг паноҳи, тахт ва ноҳиялар амирларнинг волийси, чексиз саодат ва иқбол беағи, оламлар Рабби хоҳиши билан бўлган восиқ, алҳақ ва салтанат ваддунё ваддин муъини, жон шаҳаншоҳи ва шаҳриёри, замин ва замон султони, мавоҳиби махсус алмулк алмустаон ассултон Шохрух Баҳодирхонким, унинг салтанати чодарининг арқонлари абадий ва мустаҳкам боғланган бўлсин! Ул ҳазратнинг бахту иқболи Ҳаққ ҳақиқатила абадий ва азалий бўлсин!

//↓97^б **АМИР СОҲИБ-И ҚИРОН АМИР ТЕМУР-КЎРАҒОН СУРАТИ**

Хотинларининг шарҳи

Хон-зода Пок-насаб.

Туғди-би, Оқ Сўфи Қўнғрот қизи.

Дилшод-оғо, дуғлот³.

Турмиш-оғо.

¹ Жон Вудса “Довуд-Бек”. Қаранг: Woods, John E. The Timurid Dynasty. Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1990 [Papers on Inner Asia. No. 14, кеинчалик Вудс]. – Р. 16.

² Унинг онаси Қадақ-хотун, 791–792/1389–1392 йиллари орасида вафот этган. Унинг ўғли – Али (унинг қизи – Жаҳон-Султон-бека, Халил-Султон Мироншоҳ ўғли хотини, Умар деган ўғиллари бўлган); қизи – Суйунч-Қутлуғ-оғо, Пир-Мухаммад Картга теккан эди, унинг 1379 йили вафотидан кейин 1390 йили вафот этган Умар-Шайхга эрга теккан (Вудс, б. 17).

³ Шамсуддин Дуғлот қизи, 1383 йили вафот этган. Никоҳлари 1375 йили бўлган (Вудс, б. 18).

Сарой-Мулк¹.
Улжой-Туркон-ого, Амир Соҳиб-и Қироннинг биринчи хотуни,
Амир Мусалло ибн Қазоған қизи.
Бурхон-ого.
Таваккулхоним².
Туман-ого, Амир Мусо қизи, тойжут³.
Султон-ого.
Улус-ого, сулдуз.
Жони-бек-ого.
Бахт-Султон-ого.
Мундуз-ого.
Султон-Орой-ого Нукуз.
Чулпон-Мулк-ого⁴.
Навруз-ого⁵.
Унинг кумоларининг шарҳи
Тағой-Туркон-ого.
Руҳ-парвар-ого⁶.
Дурр-Султон-ого.
Парвиз-Жаҳон-Бахт-ого.
Барот-би-ого.
Жаҳон-Бахт-ого.
Дил-бек.
Дилшод-ого.
Хуш-килди-ого.
Суинч-Мулк-ого.
Нигор-ого.
Тилини-бек-ого.
Мурод-бек-ого.
Дилхуш-ого.
Орзу-би-ого.
Шинкал-ого.
Худой-дод-ого.
Нигор-ого.
Хон-Мулк.
Мулконишох-ого.
Ёдгор-Султон-ого.

¹ Қазан хан қизи (1341-1408). Аввал амир Хусайн хотуни (1355), кейин амир Тимурга теккан (1370).

² Ёки Кичикхонум, Хизр х^{во}жи қизи. за соҳиб-и қиранга 1397 йили эрга теккан. 1408 йили Халил Султон хотуни Шод-мулк хоним тарафидан ўлдирилган.

³ Амир Мўсо –Сарой мулк хоним акаси. Тумон-ого (1378 йили таваллуд топган). Амир Тимур вафотидан кейин Халил Султон выдал ее амир Нуруддинга узатти (1406 йил).

⁴ Чўлпон-Малик-ого бинт Ҳожжи-бик Алканут (Вудс, б. 18).

⁵ Яна иккита хотини номи ёзилмаган. Булар: Ислон- ого, Хизра Ясавурий қизи ва Даулат-Таркон-ого (Вудс, б. 18).

⁶ Амир Тимур вафотидан кейин амир Хамза сулдузга берилади. Бу эри вафотидан кейин амир Али тархан унга уйланди, ундан кейин Ҳасан Суфи никоҳига кирди. 7 декабр 1423 йили вафот этган.

Бахтнигор-ого.**Қутлу-би-ого¹.****Унинг амирларининг шарҳи²:**

Ёдгор Барлос; Мурод Барлос; Лаъл Барлос; Худой-дод-Чини Барлос; Мирка Барлос (Ҳазрати Соҳиб-и Қирон куёви, ёғий бўлганидан кейин қатл этилди); Шайх- Али; Арғун Барлос; Таваккул Барлос; Чин Барлос; Музроб Барлос; Қазон-Тимур (хиёнат қилиб, Муғул[истон] га қочиб кетиб, у ерда ўлди); Тағой-Буғо Барлос; Муҳаммад-Дарвеш Барлос; Рустам Тағо[й]-Буға Барлос; Шайх Муҳаммад-Баён Барлос; Аббос Элчикдой, тувочи; Ҳожжи Маҳмудшоҳ Йасавури - Соҳиб-и Қирон холасининг ўғли [бўла]. Бўла бу холаларининг болаларини айтишади; Гиёс ад-дин-тархон; Сулаймон Дуғлот (Соҳиб-и Қирон куёви, салтанатшиорий [Шохрух])га берилди; Шох-Малик Булкут; Маликшоҳ-бахши; Мунка-Нукуз; Сайф ал-Мулк Элчикдой; Шайх-Али Хитой; Одилшоҳ Жалойир; Ҳожжи Сайф ад-дин Нукуз, тувочи. Давлатшоҳ-бахши; Уч-Қаро; Усмон-и Аббос Элчикдой (ҳазрат Соҳиб-и Қирон томонидан уни бандалик хизмати учун салтанатшиорийга берди, бироқ гуноҳ содир этганда ясоққа етказди); Аллоҳ-Додош; Хўжа Юсуф Меркит; Тимур-Хўжа Наймон; ЛатифАллоҳ Наймон; Банги Панжшанба; Довуд Дуғлот; Оқ-Буға Наймон; Бурхон-ўғлон (ҳазрати Амир Соҳиб-и қирон уни ўлдирди); Шайх Нур ад-дин Жалойир; Шох-бахши; Саййид Али-Тутак Наймон; Нуширвон; Саодат Наймон; Али Қавчин.

Турк ёзувчилари (нависандагон):

Ил-Орта-бахши; Сой-Нарта-бахши; Темур-Чақар-бахши.

Тоҷик ёзувчилари:

Мавлоно Саййид Зайн ал-Обидин; Муҳаммад-Шараф-парвоначи Симнони; Йул-Қутлуқ Киши; Исмоил Хони; Мавлоно Муҳаммад Соғаржи; Хўжам Хивақи; Жалол ас-Сода'и Бухори; Юсуфшоҳ Кохи; Арғун-Муғ; Маҳмуд Шихоб; Али Симнони, Яҳё Симноний қариндоши; Мас уд-и Яҳё Симнони; Маҳмуд-Довуд; Сайф ад-дин Туни; Муҳаммад-Жалд Хуросони; Али Тож-Укки; Музаффар-и Арғун Муғ; Яҳё Симнони; Зухр Хони; Жалол Ислон-Талаби; Гиёс ад-дин Бухори; Аҳмад Туси; НасрАллоҳ Омули.

Тувочилари:

Чоку Барлос (барлослар ҳақидаги ҳикоятда айtilган); Бурундуқ Барлос (бу ҳақида ҳам айtilган); Али-Султон Наймон; Ардашир Қавчин; Муборакшоҳ Барлос (кўп эслатилган); Шамс ад-дин Аббос (отаси ўрнини олган); Олим-Шайх (Қубилай ҳазорасидан); Инок Хумори Қавчин; Жаҳоншоҳ Барлос (барлослар ҳақидаги жойда эслатилган); Искандар Дурбат; Улайфа Қавчин; Али; Давлат-Тимур Сулдуз; Ҳожика Қавчин; Бустари; Бури

¹ Илова қилишган: Қатухон, Фулона, Фулона, дочь 'Умар-и 'Аббос қизи (Вудс, б. 18).

² Амир Тимур атрофидаги амирлар барлос, дурбат, нукуз, наймон, Қипчоқ, булкут, дуғлот, жалойир, сулдуз, меркит/меркит, йасавури, қийот, ауғон ва б. Қавмлардан бўлган (см.: Ando, Shiro. Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansob. Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14 und 15. Jahrhundert. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992 [Islamkundliche Untersuchungen, Band 153]. С. 66–120; кейинчалик – Андо).

Сулдуз; Худой-дод Хитой; Лукмон Х^воразми; Муҳаммад ал-Буқро. Юсуф Жалил, Ҳасан Жондор ўғли.

Мухрдорлари (мўхр-дор):

Ику-Тимур, амир хузурида буюк эди ва Тўқмоқнинг жангида биринчилардан ўлдирилди; Шайх Муҳаммад-и Ику-Тимур Қавчин; Абдуллоҳ-парвоначи, чехрайи ички орасида ундан яхшиси бўлмаган.

Баҳодирлари:

Чинтой Қипчок; Баён Қавчин; Йика-баҳодир; Улжой-Буқо Нукуз; Элчи-Қатма; Суйунч-Тимур-баҳодир; Шайх Али-баҳодир; Элчи-Буқо Қавчин; Бахтшоҳ-ўғлон; Тактак Қавчин; Саййид-Хўжа Али-баҳодир ўғли; Абу Бакр-баҳодир; Оқ-Тимур-баҳодир; Суйунчак; Қаро-Хинду Нукуз; Абожи Калта Қавчин; Шайх Тимур-баҳодир; Сойин-Тимур-баҳодир; Қаромон-баҳодир; Қазон-Буқо Арслон-баҳодир ўғли; Шайх Али-баҳодир.

Йасовуллари:

Шох Малик Барлос; Бахлул Барлос; Дарвеш-Бука; Исмоил Барлос; Ҳусайн Малик Қавчин; Ҳамза; Рамазон-Хўжа; Шер-зод; Шир-Али.

//↓100^б [Амир Темур фарзандлари шуъбаси]

Амирзода Шохрух-баҳодир (унинг онаси – Дилшод-оғо, Амир Шамс ад-дин кизи); **Амирзода Амироншоҳ** (й – Мангли-бек-хотун-и Жон-Қурбон¹), кизи – (бўш); **Амирзода Жаҳонгир** (Амир Соҳиб-и Қироннинг биринчи ўғли, унинг онаси – Турмиш-оғо); **Амирзода Умар-шайх** (унинг онаси – Туман-хотун²); **Жаҳоншоҳ** (унинг онаси – Турмиш-оғо-хотун қончғон қавмидан, Амир Соҳиб-и Қироннинг биринчи хотуни. Онаси тарбиялаган, беш ёшида вафот этган); ўғли – (доира исмсиз; унинг онаси – Султон-оғо), оламга келганидан 40 кун ўтиб вафот этди; **Иброҳим** (унинг онаси – Хонд-Мулк кумо, Тўқмоқдан), Туман-оғо олдида эди, етти ёшида вафот этган); ўғли – (исми ёзилмаган доира).

//↓101^а (Амир Тимур) қизлари – **Ика/Ука-бегим**³ (онаси – Турмиш-оғо. Уни Муҳаммад-бек Амир Мусо ўғлига, Туман-оқо ва Нишопурдан бўлган Султон Ҳусайн акасига узатганлар); **Султон-Бахт-оғо**⁴ (онаси – Улжой-Туркон-оғо Мусалло кизи, Амир Қазоған набираси, Нишопурда вафот этган); **Қутлуғ-Султон** (унинг онаси – Тоғой-Туркон-оғо), болалигида вафот этган, Тоғой-Хўжа Бурак ўғли қошида эди); **Беги-Жони** (онаси – кумо Шингил-хотун-оғо, Жун-и Қурбон қавмидан), бир ёшлигида вафот этган; **Саодат-Султон** (унинг онаси – Дилшод-оғо-хотун, Амир Шамс ад-дина кизи, муғул, Амир Шайх- Али қўшида эди); **Саодат-Султон** (унинг онаси – Улжой-Туркон-оғо, Амир Ҳусайн синглиси), болалигида вафот этган; **қизи** – (бўш тўртбурчак), онаси – Қонухон кумо), болалигида вафот этган; **қизи** – (бўш

¹ Минглижак-хотун бинт Ҳайит Жуни Қурбоний (Вудс, б. 18).

² Тулун-оғо (Вудс, б. 18).

³ 1382 йили вафот этган. Султон Ҳусайн-мирзо исмли ўғли бўлган (1380-1405).

⁴ Султон-Бахт-оғо Муҳаммад Мирка Шер Баҳром ўғлига узатилган. Муҳаммад Мирка 1388 йили укаси Абул-Фаттах билан бирга Тимурга қарши чиққани учун қатл этилган. Шундан кейин 1389 йили Султон-Бахт-оғони Сулаймоншоҳ амир Давуд ўғли дўғлатга бердилар. 1430 йили Нишопурда оламдан ўтган.

тўртбурчак), онаси – Амир Аббос қумоси), болалигида вафот этган; қизи – (бўш тўртбурчак), онаси – Дилшод), Болалигида вафот этган.

J.A. Abdukarimov

Tarix fanlari nomzodi, dosent

Akademik Bobojon G'afurov nomidagi Xo'jand davlat universiteti

Tojikiston, Xojand sh.

“MUNTAXAB UT-TAVORIX” ASARIDA TEMURIYLAR DAVRINING AYRIM XUSUSIYATLARIGA OID MA'LUMOTLAR

“Muntaxab ut-tavorix” asarini Muhammad Hakimxon fors-tojik tilida Kitob va Shahrisabz shahrida 1259/1843-yilning yozlarida yozib tugatgan. Mazkur asar Qo'qon tarixnavislik maktabining g'ayrirasmiy tarixiy asarlari sirasiga kiradi. Muhammad Hakimxon Qo'qon zodagonlar oilasida tug'ulib, ona tomonidan Qo'qon xoni Norbo'tabiyning (1770–1799) nevarasi, Olimxon (1799–1810) va Umarxonning (1810–1822) jiyani edi, ota tomonidan esa mashhur so'fi shayxlardan Ahmad Xo'jagi Kosoniy avlodidan edi. Hakimxoning otasi Ma'sumxonto'ra Qo'qon xonligida katta obro'ga ega edilar.

Muallif nusxasidan shu 1843-yili yana o'nta nusxa ko'chirilgani xam ma'lum. Muhammadhakimxon asari xonlik hududlarida keng tarqalishidan o'zi ham manfaatdor bo'lgani uchun undan nusxalar ko'chirishga ancha sa'y-harakat qilgan. Bugungi kunda “Muntaxab ut-tavorix”ning O'zbekiston, Tojikiston va Rossiya qo'lyozma xazinalarida 12 ta nusxasi mavjud. Ulardan №S 470 (Rossiya), №63 (Tojikiston) va № 592 (O'zbekiston)dagi nusxalar matnlarning to'laligi va yaxshi saqlanganligi bilan o'z qiymatiga ega qo'lyozmalar hisoblanadi¹.

Ta'kidlab o'tish joizki, tarixiy asarlar o'z janr va uslubi jihatidan O'rta Osiyo va Sharq tarixnavislik an'analari asosida yaratilgan. Musulmon mualliflari vakillari tarixni “boshidan”, ya'ni olamning, Yer va unda hayotning yaratilishi, Odam Ato va Momo Havoning paydo bo'lishidan to o'zlari yashagan davrgacha yoritish zarur deb bilganlar. Shuning uchun ham ayrim sulolalar tarixiga bag'ishlangan asarlar “olamning yaratilishidan” boshlab, ularda payg'ambarlar, xalifalar, davlatlar tarixi sulolaviy- xronologik tartibda bayon etiladi va asarning so'nggi fasllarida bevosita alohida sulolalar tarixi yoritiladi.

“Muntaxab ut-tavorix” besh bob, 12 toifadan iborat bo'lib, asarning tuzilishi: I bob. Payg'ambarlar. II bob. Qadimiy Eron sulolalari. III bob. Chin va Farang shohlari. IV bob. Chahoryorlar, umaviylar va abbosiylar xalifalari haqida. V bob. 1) Safforiylar, 2) Somoniylar sulolasi. 3) Ol Bo'ya hukmronligi. 4) G'aznaviylar. 5) Saljuqiylar. 6) Xorazmshohlar saltanati. 7) Chingiz va chingiziylar xonadoni. 8)

¹ Абдукаримов Дж.А. Отражение истории Ура-тюбе и Худжанда в “Мунтахаб ат-таварих” Мухаммада Хакимхана. – Худжанд: Нури маърифат, 2020. – Б. 41.

Temuriylar. 9) Shayboniylar. 10) Ashtarxoniylar. 11) Mang'itiya saltanati. 12) Mingiya toifasi¹.

Muhammad Hakimxon o'z asarini yaratishda turli tarixiy, adabiy xarakterga ega bo'lgan adabiyotlardan foydalangan. "Muntaxab ut-tavorix"da X- XIX yashagan 30 ga yaqin manbalar muallifi va taqriban 20 ta shoirlar nomlari zikr qilingan. Asarda O'rta Osiyo xalqlarining XVI asrgacha bo'lgan tarixi Mirxondning "Ravzat us-safo", XVI asrning ayrim voqealari Vosifiyning "Bado' ul- vaqoe'", Hasan bek Rumluning "Ahsan at- tavorix" asari asosida yaratilgan².

Muhammad Hakimxon "Muntaxab ut-tavorix"ning beshinchi bobi sakkizinchi toifasida XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr oxirida Movarounnahr va Xurosonda hukmronlik qilgan Temuriylar davriga oid nodir ma'lumotlarni keltiradi.

Muhammad Hakimxon mazkur bobda Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi, uning turli mintaqa va viloyatlarga harbiy yurishlari, Xuroson sarbadorlari harakati, Shohrux hukmronligi davri va uning turmush o'rtog'i Gavharshodbegim, Ulug'bekning fojiali vafoti, Sulton Abusaid, Husayn Boyqaro, Badeuzzamon mirzo, Bobur mirzoning hukmronlik yillari, Temuriylar davlati tanazzuli, Shayboniylarning hokimiyat uchun kurashi va boshqalar turli tarixiy manbalar asosida tasvirlangan. Ammo milliy tarixshunosligimizda Muhammad Hakimxon asari va uning Temuriylar davriga oid ma'lumotlari mutaxassislar nazaridan chetda qolmoqda va yetarlicha o'rganilmagan.

Qo'qon tarixnavislik maktabining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Avaz Muhammad Attor Ho'qandiy o'zining "Tarixi jahonnamoyi" asarini yozishda Qo'qon xonligi tarixiga oid ko'plab manbalarni o'rganib chiqqan, avvalgi kitoblarda uchragan ixtiloflarni aniqlab, o'z asarida ularga tuzatishlar kiritib borgan. Avaz Muhammad Attor o'z asarini yozishdan maqsadini bayon etish bilan birgalikda "Muntaxat ut-tavorix" haqida fikr bildiradi: "... "Muntaxab ut-tavorix" nomli kichgina kitobcha qo'limizga tushib qoldi. Undan yana bir nusxa ko'chirishni niyat qilib, uning har bobida keltirilgan rivoyatlarning ixtiloflariga ko'zimiz tushdi. Shuning uchun biz do'st- birodarlarimizdan har turli tarix kitoblarini so'rab oldik. ... ulardan foydalanib bir kitob bitdikkim, uni o'qigan har bir muxlis tahsin va ofarinlar aytar"³.

"Muntaxab ut-tavorix"ning hajmi va uning XIX asr Qo'qon tarixshunosligida tutgan o'rni shu davr manbashunosligi bo'yicha ilmiy tadqiqot olib boruvchi mutaxassislarga ma'lumdir. Shu o'rinda Attorning "Muntaxab ut-tavorix"da mavjud xato va ixtiloflar borasidagi fikriga nisbatan munosabat bildirish zarur.

¹ Мухаммад Ҳакимхонтўра. Мунтахаб ут-таворих / Форс-тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б.5.

² Мухаммад Ҳакимхонтўра. Мунтахаб ут-таворих / Форс-тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б.8.

³ Илҳомов З. Қўқон хонлиги давлатчилиги тарихининг манбашунослиги масалалари // Очерки историографии государственности Узбекистана. Том 1. Институт истории АН РУз. Отв. Ред. Д.А. Алимова.- Ташкент, 2018. – Б. 119–120.

Mazkur asar va unga oid ilmiy tadqiqot natijalarini o'rganish jarayonida shuni ko'rish mumkinki, darhaqiqat "Muntaxab ut-tavorix" muallifi Muhammad Hakimxon tomonidan keltirilgan ma'lumotlarida ba'zi chalkashliklar mavjud bo'lib, ayrim holatlarda muallif tomonidan tarixiy voqealar yillari aniq ko'rsatilmagan.

Muhammad Hakimxon "Muntaxab ut-tavorix" asarini yaratish jarayonida Temuriylar davriga bag'ishlangan qismida Mirxondning "Ravzat us safo" asari ma'lumotlariga tayanganligini ko'rishimiz mumkin.

Asar muallifi Muhammad Hakimxon Temuriylar davriga oid ma'lumotlarni Amir Temurning Bog'dodga qarshi va o'sha davrda hukmronlik qilgan Jalolirlar sulolasining oxirgi xukmdori Sulton Ahmad (1382-1410) bilan jangi bilan boshlaydi.

Malumki, Amir Temur Bog'dodga harbiy yurishidan keyin Sulton Ahmad Arab yurtiga yo'l oladi va yetti yildan so'ng qayta Bog'dodni egallaydi. Amir Temur ikkinchi marotaba 1396-yilda Bog'dodni egallaydi va Sulton Ahmad Misr tomon qochishga majbur bo'ladi¹.

Muhammad Hakimxon bu haqda quydagi ma'lumotlarni keltiradi: "12 yildan keyin Amir Temur hayotlik chog'ida, Sulton Ahmad goh Rumda va goh Misrda edi. Turli fitnalarni amalga oshirdi. Sulton Ahmad Amir Temurning vafotidan keyin Iroqqa qaytdi va to qatl etilgunga qadar (1410) Qora-Yusuf turkman tomonidan Tabrezda hukmronlik qildi"². Muhammad Hakimxon Xuroson sarbadorlari fa'oliyatiga doir muhim ma'lumotlarni keltiradi: "Ular yetti tan bo'lib, har biri turli mansabga tayanib, oqibat dorulbaqoga yuz tutdilar"³. Muhammad Hakimxon Xuroson sarbadorlariga oid ma'lumotlari biroz to'liq emas, chunki ba'zi tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Xuroson sarbadorlari boshliqlari 12 nafardan iborat bo'lgan⁴. Muhammad Hakimxon turli yillarda Xuroson sarbadorlar harakatiga boshchilik qilgan yetti nafar Pahlavon Abdurazzoq Boshtiniy, Kulo' Isfardiyor, Shamsuddin Fazlulloh, Xoja Shamsuddin Ali Chashmiy, Xoja Zaxiruddin Karoviy, Pahlavon Haydar Qassob, Xoja Lutfullo Boshtiniylar haqida ma'lumot keltirmaydi.

Amir Temur va Temuriylar imperiyasi mavjudiyati yillari haqida Muhammad Hakimxon quydagi ma'lumotlarni keltiradi: "Temuriylar hukmronlik yillari bir yuz o'n besh yil edi. Shayboniylargacha ular 15 nafar bo'lib, Eronu Turon, Xurosonu Hindustonda hukmronlik qilishdi"⁵. Muhammad Hakimxon Temuriylar hukmronlik yillarini 115 yil ko'rsatadi. Ammo Temuriylar hukmronlikgi Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishidan to sulolaning oxirigi vakili bo'lgan Husayn Boyqaro davrigacha 136 yilni o'z ichiga oladi. Muallifning Temuriylar hukmronlik yillariga oid ma'lumotlari ham to'liq va aniq emas.

¹ Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. – Душанбе: ЭР-граф, 2019. – Б.217.

² Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ат-таворих. – Душанбе: Дониш, 1983. – Б.104.

³ Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ат-таворих. – Душанбе: Дониш, 1983. – Б.105.

⁴ Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV / Мураттиб ва муаллифи пешгуфтор Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: Амри илм, 1999. – Б. 771.

⁵ Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ат-таворих. – Душанбе: Дониш, 1983. – Б.107.

Muhammad Hakimxon Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi va amir Husayn bilan vujudga kelgan nizo'lar haqida shunday ma'lumotlarni keltiradi: "Vaqlar o'tib amir Temurning yoshi 36 ga yetganda Balxda hukmronlik qilgan va birgalikda harbiy yurishlar olib borgan amir Husayn qatl etilgandan so'ng podsholik taxtiga o'tirdi"¹. Muhammad Hakimxonning mazkur ma'lumotlari tahrirtalabdir.

Muhammad Hakimxon ko'p holatlarda tarixiy voqealar yillari aniqligiga e'tibor qaratmaydi. Masalan, uning amir Temur farzandlariga oid keltirgan ma'lumotlari ilmiy tatqiqodlarda chigalliklarning vujudga kelishiga olib keladi. Muallifning ta'kidlashicha: "Sohibqiron amir Temurning besh o'g'li bo'lib ular Mirzo Jahongir, Amironshoh, Umarshayx, Mirzo Bobakr, Mirzo Shohrux"². Ammo tarixiy manbalardan ma'lumki amir Temurning to'rt o'g'li bor edi. Jahongir va Umarshayx amir Temurning hayotlik chog'ida vafot etgan edi. Mirzo Bobakr haqida ma'lumot mavjud emas.

Muhammad Hakimxonning Temuriylar hukmronlik yillarining oxiri shayboniylar tomonidan Movarounnahr va Xurosonning egallanishiga oid nodir ma'lumotlarni keltiradi. Masalan, Hirotning o'sha davrdagi siyosiy va harbiy ahvoliga oid quydagilarni keltiradi: "Hirotni o'zbek lashkari chunon toroj qildiki biror podshoh asrida amalga oshmagan edi"³. Muallif bu yerda Muhammad Shayboniyxon va uning lashkari tomonidan Hirotning keskin bosib olinishini nazarda tutmoqda.

Shunday qilib, Muhammad Hakimxonning "Muntaxab ut-tavorix" asari XIX asr tarixnavislik maktabining durdonalaridan biri hisoblanib, asarda ayrim chalkashliklar va noaniqliklar bo'lishiga qaramasdan amir Temur va Temuriylar davri tarixini o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari "Muntaxab ut-tavorix" nodir adabiy manba ham bo'lib Temuriylar davri adabiy muhitiga oid ham muhim ilmiy ahamiyatga egadir.

Q. Omonov

filologiya fanlari doktori, professor

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti prorektori

O'zbekiston, Toshkent sh.

TEMURIYLAR DAVRIDA BITILGAN HUJJATLARNING O'QILISHIGA DOIR YANGI TALQIN VA MULOHAZALAR

O'zbek xalqi tarixida hujjatchilik bilan bog'liq an'analarning ildizlari uzoq o'tmishga ega. Bu teran ildizlar davlatchiligimiz tarixi bilan uzviy bog'liq; hujjatchilik ishi – davlatchilik tarixi bilan izma-iz yuradi. Shu bois, tarixiy yozma merosimizning anchayin katta qismini rasmiy matnlar tashkil etadi.

¹ Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ат-таворих. – Душанбе: Дониш, 1983. – Б.107.

² O'sha joyda. – Б.110.

³ O'sha joyda. – Б.125.

Ayniqsa, Turonning sultoni Temurbek va uning avlodlari - temuriylar zamonidan qolgan yozma obidalarining salmoqli bo'lagi rasmiy hujjatlardan iborat.

Ushbu hujjatlar Temuriylar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tarixini o'rganishda, o'sha kezlardagi jamiyatdagi etno lingvistik vaziyatni yoritishda va turkiy tilning ish yuritishdagi mavqeini belgilashda eng ishonchli, birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun, mazkur hujjatlar topilishi bilanoq dunyoning yetuk sharqshunos va turkshunoslarining doimiy e'tiborida bo'lib kelgan.

Jahon fanida temuriylar davriga tegishli hujjatlarning nashr va tadqiq etish ishlari qariyb bir asrdan ortiq vaqt moboynda amalga oshirilib kelmoqda. Ushbu nashrlar o'z davri uchun katta ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan. Biroq dunyo turkologiyasining keyingi yillardagi yuksaluv va erishgan yutuqlari o'tmish salaflarimiz amalga oshirgan nashrlarni qayta tadqiq etish zarurati borligini ko'rsatmoqda.

Shu o'rinda, temuriylar davridan bizga qadar yetib kelgan rasmiy matnlardan biri Sohibqiron Temurbekning o'g'li Shohruh Mirzoga tegishli hujjatning boshlanmasidagi bir birlikning o'qilishi va talqini masalasiga to'xtalsak.

Shohruh Mirzo nomidan berilgan rasmiy matn suyurg'ol hujjati hisoblanadi. Hujjatning ushbu turiga davlat oldidagi xizmatlari evaziga beriladigan tortiq yorliqlari, sud va soliqlardan ozod qilinganlik to'g'risidagi hujjatlar, shaxsga ma'lum bir imtiyozlar berilganligi bilan bog'liq rasmiy vasiqalar, shaxsning biror lavozimga tayinlangani to'g'risidagi rasmiy matnlar kiradi.

Hujjat 1422-yilda turkcha xatda bitilgan. Uni 1947-yili mashhur fransuz tilshunosi Emil Benvenist Afg'onistonga uyushtirgan ilmiy safari chog'ida qo'lga kiritadi. Ushbu hujjatni E. Benevistga bergan kishi Maymana - Shimoliy Afg'onistondagi eski uyini buzayotgan vaqtida topib olgan ko'zadan chiqqanini aytgan. O'tgan asrning dovuqli turkshunosi J.Deni mazkur hujjatni faksimili va fransuzcha tarjimasini 1957-yili Parijda Jurnal Aziatikda e'lon qildi.

Temuriylar salatanatining boshkentlaridan biri Hirotda bitilgan Shohruh nishonining murojaatiga diqqat qaratsak. Hujjatdagi murojaat bir so'zdan iborat bo'lib, unda davlatning kirim-chiqim, savdo-sotiq, soliq yig'ish ishlarini olib boruvchi va nazorat qiluvchi mahkamalarga murojaat qilinadi: *Divānlarğa*. – «Devonlarga» [ShN 3]. Shu o'rinda matnda berilgan mazkur atamaning o'qilishi va talqiniga e'tibor qaratsak. Hujjat matni o'qilishi va mazmunini birinchi bo'lib J.Deni fanga olib kirgan va birinchi bor o'qilishi o'z davri uchun katta kashfiyot bo'lgan. Lekin kamchiligi bor: o'qilishi va mazmunda ayrim xatolar ketgan. Masalan, olim hujjat boshlamasidagi murojaatni *toyunlarğa* ko'rinishida o'qib, fransuzchada *Aux moines (bouddigues)* (buddaviy rohiblarga) deya talqin etadi hamda musulmon bo'lmagan rohiblar, asosan, buddaviy rohiblarga nisbatan ishlatiladi tarzida izohladi. Uning matni va talqini boshqa olimlarni ham chalg'itib qo'ydi. Chunonchi, tarixchi rus tarixchisi A. Grigorev rasmiy matnning boshlamasi to'g'risida fikr bildirib: «Shohruh bitigi «budda rohiblariga» qaratilgan. Biroq matn mazmunidan hujjatda berilayotgan imtiyozlar budda rohibiga emas, musulmon ruhoniysiga berilganligi ayon bo'ladi. Shuning uchun o'sha kezlarda «to'yun» atamasi buddaviy ruhoniylardan tashqari, boshqa dinga e'tiqod etuvchi

kishilarga nisbatan ham qo'llanilgan bo'lishi mumkin», – deb yozgan edi [Grigorev 1978, 84]. Asl matnga e'tibor qilinsa, bu so'zning budda rohiblariga umuman bog'liqligi yo'q: u *toyunlarğa* emas, *divänlarğa* deb o'qiladi. Bu so'z matn boshlamasining adresati bo'lib, Shohruh Mirzoning murojaatini anglatadi. Matnni ana shunday o'qilganda, unga munosabat ham o'zgaradi, ya'ni davlatning kirim-chiqim, savdo-sotiq, soliq yig'ish ishlarini olib boruvchi va nazorat qiluvchi mahkamalarga murojaat qiliningan bo'ladi. Shunda rasmiy matnning maqsadi ham oydinlashadi. Aslida temuriylar davri hujjatlarida devonlarga murojaat qilish hujjat bitishning muhim qolipi hisoblanadi. Xususan, Zahiriddin Boburning otasi Umarshayxning 1469-yili Marg'ilon buzruglaridan Mir Sayid Ahmad nomiga Andijonda bitilgan suyurg'ol hujjatida ham murojaat Marg'ilon tumanining barcha soliq yig'ish ishlarini olib boruvchi amaldorlari va vakolatli shaxslariga murojaat qilingan: *Divänlarğa barča Marg'inan orčiniñiñ tuşumal amaldär sähib jamlariğa*. – «Devonlarga. Barcha Marg'ilon tumanining vakolatli shaxs, soliq yig'uvchiyu sohibi jamlariga» [UM 2–3].

Ushbu mulohazalar temuriylar davridagi birgina hujjat bilan bog'liq fikrlar edi. Buning singari o'qilishi va so'zning talqini bilan bog'liq mulohazalarni boshqa hujjatlar misolida ham aytish mumkin bo'ladi.

Umuman, temuriylar davrida yaratilgan rasmiy matnlarni va yozma yodgorliklarni zamonaviy sharqshunoslik fani erishgan bugungi natijalar asosida yangi nashrlari, talqinlari va tadqiqotlarni amalga oshirish vaqti keldi deyishga asos bor.

F.Temirov

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

Buxoro davlat universiteti dotsenti

O'zbekiston, Buxoro sh.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MANBASHUNOSLIGI VA TARIXSHUNOSLIGI

Sog'ibqiron Amir Temurning hayoti, faoliyati, u barpo qilgan saltanat haqida ko'plab asarlar yaratilgan. Ulug' ajdodimiz shaxsiga, faoliyatiga qiziqish kuchli bo'lib turli soha xodimlari, tarixchi, siyosatshunos, me'mor, harb ilmining mutaxassislari va boshqalar jild-jild kitoblar yozganlar. U haqda xilma-xil ma'lumotlar qoldirganlar. Xususan Sohibqiron shaxsiga qiziqish juda kuchli bo'lgan va shuning uchun ham adabiyotlarning ko'pi ana shu mavzuda yozilgan. Ulug' bobomiz haqidagi adabiyotlarni avvalo, tarixiy va badiiy hamda chuqur ilmiy tadqiqotlarga ajratish mumkin.

Sohibqiron haqidagi muhim manbalardan biri sayyoh va elchi Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandga Temur saroyiga 1403-1406-yillardagi sayyohat kundaliklari" (qisqacha "Kundaliklar") asaridir. Klavixoning otasi ham o'zi ham qirol saroyida xizmat qilgan, qirol Genrix III vafotidan so'ng (1406-yil) ona shahri Madridga borib, o'sha yerda 1412-yilda vafot etgan. Ispaniya (Kastiliya) qirolining

elchisi sifatida 1403-yil 22-mayda Samarqandga yuborilgan, 15 oyda shaharga kelgan. Bu elchilik Amir Temurning 1402-yilda Ispaniyaga yuborilgan Xoja Muhammad qozi boshchiligidagi elchiligiga javoban kelgan edi. Klavixox bilan birga Misr va Turkiya sultonining elchilari ham kelishgan.

Klavixox "Kundaliklari"da Temur imperiyasining ahvoli, xalqi, shaharlari, savdo aloqalari, Xitoy, Hindiston va Oltin O'rda (uni Tatariston deydi) bilan munosabatlari bayon etilgan. Davlatning ichki ahvoli, saroydagi tartib-qoidalar, temuriy malikalar va ularning mamlakat hayotidagi roli va boshqa juda ko'p qiziqarli ma'lumotlarni keltirgan¹. Muarrix B.Axmedov Klavixoxning "Kundalik"larida ham tarixiy haqiqatdan uzoq fikrlar uchrashini ta'kidlaydi². Amir Temur haqida haqiqatni tiklashda D.Logofetning "Buxoro tog'lari va tekisliklarida» asarining ahamiyati beqiyosdir. U Amir Temur haqida fikr yuritarkan: "U yarim dunyoni zabt etdi. Ovrupalik tarixchilar vahshiy, johil deb tasvirlagan bu odam aslida aslo unday emas edi. "Biz esa Osiyo tarixiga taalluqli ko'p narsalarni bilmay, bilishga ham qiziqmay, uni yovvoyi deymiz. Ex, qanchalar nodonmiz-a! Achinib ketasan odam!"³ deb yozadi.

Hoji Abdurashid taxallusi bilan darvesh sifatida Buxoroga kelib masjidlardan birida imomlik qilgan, yurtiga qaytgach, Pesht universiteti sharq tillari va adabiyoti professori bo'lgan venger olimi H.Vamberi "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" asarida chiroyli bir haqiqatni qayd qiladi⁴. U Sohibqiron haqidagi turli yolg'onlarni fosh etib yozadi: "Binobarin Temurni Chingiz ila bir safga qo'yib, uni vahshiy, zolim, qaroqchi deb atagan kishilarning fikrlari ikki marotaba xatodir". Vamberining Amir Temur serqirra faoliyatining turli sohalari haqidagi fikrlari har qaysi masalaning tahlili jarayonida keltiriladi⁵. Sohibqiron haqida G'arbiy Yevropada yaratilgan ilmiy asarlarning hammasini tahlil qilishning iloji yo'q.

Shuning uchun biz ularning ba'zilar haqida to'xtalamiz. Ingliz olimasi Hilda Hukxemning "Yetti iqlim Sultoni" tarixiy-badiiy qissasi diqqatga molikdir. O'rta Osiyo tarixiga qiziqqan bu muallima Londondagi Britaniya muzeyidagi Sharq manbalarini puxta o'rgangan va xolis ilmiy badiiy asar yozgan. U o'z kitobining kirish qismida hatto Amir Temur haqida tarixchi A. Toynbining "Tarix tadqiqotlari" asaridagi noxolis fikrini tanqid qiladi. Toynbining "Temur go'yo"... chegaralar orasidagi bir odam edi", - degan qarashini asossiz deydi va bunga dalillar keltirib, sohibqiron O'rta Osiyodagi avvalgi taraqqiyotni o'z siymosida mujassamlashtirgan zot ekanligini ta'kidlaydi. Xarakterlisi shundaki, olima O'rta Osiyoda yaratilgan sohibqiron haqidagi asarlarga ham munosabat bildiradi.

Amerikalik tarixchi J.Vudsning "Temuriylar tarixshunosligining yuksalishi" asarida Amir Temur va temuriylar haqida yozilgan ko'pgina asarlar, jumladan, Nizomiddin Shomiy, Hofiz Abro', Sharafiddin Ali Yazdiy, M.Natanziy va

¹ Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. - Тошкент, 2007. – Б. 98.

² Ахмедов Б. Ўзбекистон халклари тарихи манбалари. - Тошкент: "Укитувчи", 1991. – Б. 36.

³ Логофет Д.Н. Бухоро тоғлари ва текисликларида. "Сомон йули", - Тошкент, "Камалак" 1992. – Б. 71-72

⁴ Х.Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. - Тошкент, 1990. – Б. 30-56.

⁵ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. - Тошкент, 1990. – Б. 55-56.

boshqalarning asarlari tahlil qilingan. Amir Temur va temuriylar davri haqida sermahsul ilmiy tadqiqotlar va targ'ibot ishi ayniqsa Fransiyada amalga oshirilmoqda. Bu yerda "Temuriylar tarixi va madaniyatini o'rganish hamda fransuz-o'zbek madaniy aloqalari assotsiatsiyasi" tuzilgan bo'lib, uni Fredrik Bopertui Bressan xonim tashkil etgan. Assotsiatsiyaning prezidenti Lyus'en Kerendir. L.Keren 1961-yilda Samarqandga keladi va shu voqea uni bu yurti sevib qolishiga sabab bo'ladi. Uning assotsiatsiyasi 1989-yildan beri "Temuriy" degan jurnal chiqaradi. Bu jurnalda Amir Temurning hayoti, faoliyati va temuriylar haqida juda ko'p ma'lumotlar chop qilinmoqda. Lyus'en Kerening o'zi "Amir Temur yoki Temur Hoqon saltanati" nomli tarixiy roman va II qism, 6 pardadan iborat "Amir Temur" degan pesa yozgan.

V.Cherevanskiyning "Amir Temur, Bolaligi, Jangovar yo'li, Vafoti" asari ham sohibqironning hayoti, faoliyati, tuzgan davlati, mamlakatni idora qilish, o'z davlatining chegaralarini kengaytirish uchun olib borgan harbiy yurishlarini aks ettiradi¹. M.Ivanin ham "Mo'g'ul-tatarlar va O'rta Osiyo xalqlarining Chingizxon hamda Amir Temur davrlaridagi harbiy san'atlari va istilolari haqida" nomli kitobini 1836-1845-yillarda yozadi². 1870-yillarga kelib u kitobini qayta ishlab nashrga tayyorlaydi. Ammo sog'ligi yomonlashib 1874-yil 27-sentyabrda vafot etadi, kitob esa 1875-yilda Sankt-Peterburgda nashr qilinadi va asarning uzun nomi qisqartirilib "Ikki buyuk sarkarda: Chingizxon va Amir Temur" nomi bilan chiqadi. Asarning ikkinchi qismida sohibqironning harbiy yurishlari, qo'shin tuzilishi, ta'minoti, taktika va strategiyasi kabi masalalar o'z ifodasini topgan³.

Ulug' bobomiz Amir Temur haqida sho'ro zulmi natijasida xorijga ketib qolgan, ammo Vatani, uning tarixi, taqdiri bilan hamisha qiziqqan yurtdoshlarimiz tomonidan ham ko'plab kitob, maqolalar yozilgan. Afsuski, ularning hammasini tahlil qilishning iloji yo'q. Birgina yurtdoshimiz Ahmad Zakiy Validiy faoliyati misolida bu masala qay darajada ekanligini ko'rish mumkin.

Amir Temurning hayoti, u tuzgan saltanat faoliyati haqida dunyo tan olgan sharqshunos, turkshunos Ahmad Zakiy Validiy To'g'on ham barakali ish qilgan. Uning 400 dan ortiq ilmiy asarlarining 30 ga yaqin bevosita Amir Temurning hayoti, faoliyati jahon tarixidagi o'rni masalalariga bag'ishlangan. Muallifning "Tarixda usul" nomli asarida temuriylar davriga oid 18 manbaga tarixshunoslik nuqtayi nazaridan tavsif berilgan. Ularning manba sifatidagi ahamiyati, tarjimasi, sharhlari, ilmiy jihatdan xolisligini talqin qilish yo'l-yo'riqlari ko'rsatilgan. Ular Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma", Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Xavofiyning "Mujmali Fasihiy", Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla' us-sa'dayn va Majuma ul-bahrayn" ("Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki

¹ Азимов Э. Амир Темур салтанати. - Тошкент, "Тафур Гулом", 1996. - Б. 71-75.

² Амир Темур жаҳон тарихида // Муаллифлар жамоаси: С. Саидқосимов (раҳбар), Г. Асанова, А.Аҳмедов, Б.Аҳмедов, Луи Базен (Франция), Ф. Брессан (Франция), О. Бўриев, П. Зоҳидов, Э. Исмоилова, Люсьен Керэн, (Франция), Б.Луин, Ж.Мирзааҳмедов, Р.Муқминова, А.Мухаммаджонов, Э.Ртвеладзе, Ҳ.Собиров, У.Уватов, Д.Юсупова, М.Қодиров, Т.Ғафурбеков, Н.Ҳабибуллаев, А.Ҳайитметов, А.Ҳакимов, А.Бердимуродов, Ю.Буряков, Ҳ.Нурмухамедов, Т. Ширинов, С.Ғуломов, А. Ҳасанов материалларидан фойдаланилган. - Париж, 1996. Б. 116-117.

³ Буюк сиймолар, алломалар. Мажмуа. - Тошкент: Абдулла Кодирий, 1996.

dengizning qo‘shilishi”), tarixchilarning ko‘pchiligiga ma’lum bo‘lmagan Hofizi Abro‘ning “Majmu’i Hofiz Abro’”, “Zubdat ut-tavorixi Boysung‘uriy” kabi va boshqa asarlarning manba’ sifatidagi xususiyatlari tahlil etilgan¹.

A.R. Rahmatullayeva

Toshkent amaliy fanlar universiteti,

tarix fanlari nomzodi, dosent

O‘zbekiston, Toshkent sh.

AMIR TEMURNING HARBIY IQTIDORIGA OID TADQIQOTLAR

Amir Temurning harbiy san’ati tarixiga oid tadqiqotlarni yaratilgan davri va mafkuraviy sharoitidan kelib chiqib, uch katta davr va guruhga ajratish mumkin: xorijiy mamlakatlarda turli davrda nashr qilingan adabiyotlar; Rossiya imperiyasi va sovet mustamlakachiligi, zamonaviy davrdagi nashrlar; O‘zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlar.

Xorijiy mamlakatlarda o‘rta asrlar davridan to zamonaviy davrgacha yaratilgan tadqiqotlarning geografik jihatdan ko‘lami keng bo‘lib, dastlabki tadqiqotlar asosan Yevropada XVI asrdan boshlab badiiy asarlar, keyinroq XIX – XX asrlarda yaratilgan ilmiy-ommabop nashrlardir.

Ushbu nashrlarda Amir Temurning harbiy faoliyati tarixiy haqiqatdan uzoqlashtirilgan², badiiy talqin bo‘lsada, ammo bir jihat Sohibqironni Yevropa haloskori sifatida talqin etilishi ayni tarixiy haqiqatdir.

“Sohibqiron Amir Temur harbiy san’ati” nashri mualliflarining xorijiy olimlar G.Xammer, F.Shlosser, E.Gibbon, M.Veber, F.Myuller asarlarida aks etgan bir yoqlama yondashuvlari, bir qator kamchiliklari bilan yoritilgan, degan fikriga ham qo‘shilish mumkin³.

Zamonaviy davrda ham aksariyat xorijiy tadqiqotlarda⁴ mavzuni yoritishda ommabop xususiyat kasb etsada, ularda Amir Temur buyuk lashkarboshi, afsonaviy jahongir, mahoratli strateg sifatida e’tirof etilgan. Amerikalik olimlar

¹ Amir Temur jahon tarixida // Mualliflar jamoasi: S. Saiddosimov (rahbar) va boshq. – Toshkent, Parij, 1996. – B.296.

² Гарольд Л. Тамерлан. Потрясатель вселенной. - М., 2008. – 336 с; Гарольд Л. Тамерлан. Правитель и полководец. - Москва, Центрполиграф, 2003. – С. 519; Джастин Мароцци. Тамерлан завоеватель мира / пер. с англ. А.Г.Больных. – Москва: АСТ, Полиграфиздат, 2010. – 443 с.

³ Соhibqiron Amir Temur xarbiy san’ati / Р.Самадов, С.Ахроров, Ж.Холмўминов, С. Садриддинов. – Т.: Маънавият, 2022. – Б. 16.

⁴ Пал, Лин фон. Месть Тамерлана /Лин фон Паль. - М.: АСТ; СПб.: Астрель-СПб, 2008. – 318. (1) с. (Историческая библиотека.); Мароцци Джастин. Тамерлан: Завоеватель Мира / пер. с англ. А.Г. Больных. – М.: ООО “АСТ”; Хранитель, 2008. - 445 с.; Мароцци Джастин. Тамерлан завоеватель мира / пер. с англ. А.Г.Больных. – Москва: АСТ, Полиграфиздат, 2010. – 445 с.; Мароцци Джастин. Тамерлан: Завоеватель Мира / пер. с англ. А.Г. Больных. – М.: ООО “АСТ”; Хранитель, 2008. - 445 с.; Мароцци Джастин. Тамерлан завоеватель мира / пер. с англ. А.Г.Больных. – Москва: АСТ, Полиграфиздат, 2010. – 445 с.

Richard Nelson¹, G.Lemb² Amir Temurni uzoqni ko'ra biladigan harbiy strateg sifatida baholashsa, nemis olimi Tilman Nagelning fikricha, Amir Temur haqiqiy vatanparvar, adolat va din kurashchisidir³.

Ozarbayjonlik tadqiqotchilar Amir Temurning harbiy faoliyatiga haloskorlik nuqtayi nazaridan yondashganlar⁴. Jumladan, T.Ataev⁵ Amir Temurning harbiy va siyosiy qarorlariga ta'sir ko'rsatgan omillarga murojaat qilib, bu g'ayrioddiy shaxsni uning davlatining asosiy jihatlari "xolis adolat yangiligi"ni, harbiy yurishlarining bosqinchilik maqsadida olib borilmagani Ozarbayjon mamlakati misolida asoslagan.

Muallif Sohibqiron hayotini o'z davrining urf-odatlarini va qarashlarini kontekstida o'rganar ekan, bu savolga u vayron qiluvchimi yoki ijodkormi? - degan savolga so'fiylik, falsafa, geometriya, musiqa, ramziylik, jahon adabiyoti, san'ati va boshqa sohalar rivojiga murojaat orqali javob beradi.

Xorijiy olimlar Fredrik Bopertyui-Bressan, L.A.Bobrov, F.Robert Baumann, Refaat Hussin kabi olimlar Amir Temurning jahon harbiy jang san'ati rivojiga qo'shgan hissasini yuqori baholashgan⁶.

Muammoni o'rganishga rossiyalik harbiy tarixchilar sezilarli hissa qo'shganlar. Ushbu tadqiqotlarni xronologik guruhlashtirilganda *Rossiya imperiyasi*⁷, *sovet*⁸ va *zamonaviy davrga*¹ ajratish mumkin. Ular mohiyatiga ko'ra *haqqoniy-ilmiy yoritilgan va bir yoqlama xususiyat kasb etgan tadqiqotlardir*.

¹ Ричард Нельсон. Темур ҳарбий стратег ва улкан сиёсатдон сифатида // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни / Халқаро конференция тезислари (1996 йил 23-26 октябрь). – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 31-35.

² Гарольд Лэмб. Тамерлан. Потрясатель вселенной. Перевод с англ. Д.Вознякевича. – М.: Вече, 2008. – 340 с. Серия «Terra Historica». Гарольд Лэмб. Тамерлан. Правитель и полководец / Пер. с англ. Л.А.Игоревского. – М.: Центрполиграф, 2002. – 334. Серия «Nome nest Omen».

³ Тильман Н. Темур–завоеватель и исламский мир позднего средневековья. – Ростов–Дон, 1996. – 570 с.; Тильман Негель. Тимур – завоеватель и исламский мир позднего средневековья // Общественные науки в Узбекистане: Феникс, 1997. – 640 с.

⁴ Ўгуз Ю. Азербайджан в семилетних походах (1399-1404) Амира Темура // Темурийлар даврида илм-фан ва маданият [Матн]: халқаро илмий конференция тезислари, 13-14 sentabr 2017 й. - Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 21-22.; Атаев Теймур. Феномен Амира Тимура (Взгляд из дня сегодняшнего). - Т.: Bilim va intellektual salohiyat, 2019.- 200 с.

⁵ Атаев Теймур. Феномен Амира Тимура (Взгляд из дня сегодняшнего). - Т.: Bilim va intellektual salohiyat, 2019. - S. 105.

⁶ Amir Temurning jahon harbiy san'ati rivojiga qo'shgan hissasi: Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari to'plami, 2022 yil 8 aprel (fals.f.d. (DSc), professor, polkovnik R.S.Samarovning umumiy tahriri ostida]. – Т.: O'R QK Akademiyasi, 2022. – 290 b.

⁷ Карамзин Н.М. История Российского государства. - СПб.: ИМПАКС, 1994.; Иванин М.И.О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. - СПб., 1846 (прижизненное издание).; Череванский В.П. Две волны: историческая хроника. (1147-1898 гг.) Санкт-Петербург. Государственная типография, 1898.; Череванский В. Амир Темур. Болалиги. Жанговар йўли. Вафоти / Хуршид Дўстмуҳаммад ва Амиркул Карим таржимаси. Масъул муҳаррир ва изоҳлар муаллифи Хуршид Даврон. – Т.: Ёзувчи, 1993. – 224 б; Бороздин М.Ф. Тамерлан / Военно-энциклопедический лексикон. - СПб., 1858; Богданов М.Г. Последние дни жизни Тамерлана. Его поход на Китай (сперсидского) // Туркестанские ведомости. 1872. № 18.

⁸ Снесарев А.Е. Поход Тамерлана против Тохтамыша в 1391 году // Военное дело. - М., 1920. - С. 380-388.; Ползикова-Рубец К. Золотая Орда и государство Тамерлана // Исторический журнал, М., 1937. № 12. - С. 96-105; Греков Б.Д. и Якубовский А.Ю. Золотая Орда / Очерки истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета с XIII-XIV вв. - М., 1941. - 204 с.; Беленицкий А.М. О проявлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV-XVI веках / Известия АН. СССР. Таджикский филиал. - Сталинабад, 1945. № 15.; Якубовский А.Ю. Тимур, его держава и военные походы // Очерки

Rossiya imperiyasi davri nashrlari sovet davriga qaraganda bir muncha ob'yektiv yoritilgan edi. Jumladan, yozuvchi V.P. Cherevanskiy (1898-y. Sankt-Peterburg) kitobini yozishda faqat Ibn Arabshoh asariga tayangan. N.M.Karamzin², M.F. Borozdin³, S. Lidskiy⁴, M.I. Ivanin⁵ asarlarida mavzu haqqoniy yoritilgan.

N.M. Karamzin (1818-y.) Amir Temurning Rus yerlaridagi faoliyati tarixini tarixiy dalillar asosida bayon etadi.

General M.I. Ivanin asari(1846-y.)da Amir Temur qo'shini tarkibi, jang Yosoli, harbiy texnika va qurollari, muhorabalar taktikalarini tahlil etishi mazmunidan muallif mukammal manbalar hisoblangan Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"si va "Tuzuklar"dan foydalanganini asoslash mumkin. Ushbu kitobga buyuk sarkardalar Chingizxon hamda Amir Temur harbiy san'atini yoritishga bag'ishlangandek tuyulsada, O'rta Osiyoni bosib olinishi arafasidagi harbiy o'rganish, deb qarash mumkin⁶.

Sovet tarixshunosligidagi yondashuvni ham shartli ravishda ikki davrga ya'ni, 1917-1970 va 1970-1990-yillarga ajratish mumkin. Birinchi davrda 1970-yillargacha Amir Temurning harbiy yurishlari birmuncha ob'yektiv yoritilgan⁷, ularda tarixiy manbalarga murojaat sezilsa, ikkinchi davrda ulardan umuman ko'z yumish hollari va salbiy munosabat kuzatiladi.

истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв. Ч. 2. - М., 1953. - С. 654-676.; Семёнов А.А. Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом. В кн. История Татарии в материалах и документах. - М. 1957; Петрушевский И.П. Завоевание Тимура в Иране // Пигулевская Н.В., А.Ю.Якубовский, Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. - С. 230-232.; Сафаргалиев М.Т. Распад Золотой Орды. - Саранск, 1960. - С. 162; Манголидов Р.М. Нашествие Тимура на Дагестан. В кн. История Дагестана. - Махачкала, 1961. Ртвеладзе Э.В. О походе Тимура на Северный Кавказ. В кн. Археолого-этнографический сборник. Том IV. - Грозный, 1976.; Петрушевский И.П. Иран под властью Тимура и Темуридов // История Ирана. - М., 1977.

¹Бобров Л. Novosibirskiye istoriki pervymi v mire vosstanovili biografii polkovodsev Tamerlana. Qarang batafsil TASS: <http://tass.ru/sibir-nevs/2691051>; Kvint V.L. Amir Temurning strategik yetakchiligi: "Tuzuklar"ga izohlar / V.L.Kvint (so'zboshi, izohlar). - SPb.: IPS SZIU RANXIGS, 2021. - 224 b.

²Карамзин Н.М. История Российского государства. - СПб.: ИМПАКС, 1994.

³Бороздин М.Ф. Тамерлан / Военно-энциклопедический лексикон. - СПб., 1858.

⁴Лидский С. Великие завоеватели Средней Азии. Александр двурогий и Тимур хромой // Туркестанские ведомости. 1889. № 5, 6.

⁵Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане. - СПб., 1846 (прижизненное издание); Иванин М.И. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур / А.Махкамов таржимаси. - Т.: Фан, 1994. - 240 б.; Иванин М.И. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Ҳарбий санъати, стратегияси ва тактикаси / Таржимон Акмал Махкамов. Масъул муҳаррир Юсуф Музаффар. - Т.: Янги аср авлоди, 2019. - 304 б

⁶Иванин М.И. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур: ҳарбий санъати, стратегия ва тактикаси. - Т.: Янги аср авлоди, - 304 б.

⁷Снесарев А. Е. Поход Тамерлана против Тохтамыша в 1391 году // Военное дело. - М., 1920. - С. 380-388.; Беленицкий А.М. О проявлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV-XVI веках / Известия АН. СССР. Таджикский филиал. - Сталинабад, 1945. № 15.; Якубовский А.Ю. Тимур, его держава и военные походы // Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв. Ч. 2. - М., 1953. - С. 654-676.; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. - С. 230-232.; Манголидов Р.М. Нашествие Тимура на Дагестан. В кн. История Дагестана. - Махачкала, 1961.; Ртвеладзе Э.В. О походе Тимура на Северный Кавказ. В кн. Археолого-этнографический сборник. Том IV. - Грозный, 1976.; Петрушевский И.П. Иран под властью Тимура и Темуридов // История Ирана. - М., 1977.; История Казахской ССР. Древнейших времён до наших дней. Т. II. - Алма-Ата, 1979.

General mayor Ye.A. Razin asarida davr metodologiyasiga mos salbiy munosabat aks etgan xulosasiga ko'ra: Amir Temur "mo'g'ul", amalga oshirilgan harbiy yurishlari esa mo'g'ullar yurishlarining bosqinchilik va vayronkorlikning davomidir¹.

Sovet tarixshunosligida Amir Temur shaxsi 1973-yili rasman qoralangach, *bir yoqlama salbiy* munosabat va ayniqsa harbiy yurishlar tamoman bosqinchilik va talonchilik xarakterida talqin etildi. Bunday yondashuvni buyurtma asosida yoritilgan adabiyotlar qatoriga kiritish mumkin. Bu jihat Rossiya harbiy tarixi yoritilgan adabiyotlarda ham aks etdi.

Ammo bu davrda Amir Temurga rasmiy salbiy munosabat hukmronligiga qaramay, tarixchilar B.D. Grekov², A.Yu. Yakubovskiy³, A.A. Semyonov⁴, M. Abduraimov⁵, I.P. Petrushevskiy⁶ning tadqiqotlarida muammo o'zining xolis bahosini olishiga qaramay, bu tadqiqotlar tor ilmiy doirada qolib ketdi.

A.Yu.Yakubovskiyning "1395-yilda Temurning To'xtamish ustidan qozongan g'alabasi, ... faqat O'rta Osiyo va o'sha vaqtdagi janubi-sharqiy Yevropa uchungina emas, balki Rus uchun juda katta ahamiyatga ega bo'ldi"⁷, degan asosli g'oyasi mustaqillik yillarida yanada rivojlantirildi⁸. Yanada batafsilroq S.A.Abrarov⁹ tomonidan Amir Temur harbiy yurishlarining Rossiya taqdirida ijobiy rol o'ynagani asoslangan. Oltin O'rdaning qulashi masalasiga rossiyalik olimlar ko'proq e'tibor qaratganlar¹⁰ va bu masalani M.Abduraimov¹ (1947) A.A.Semyonov², F.Ibyatov³ chuqurroq o'rganganlar.

¹ Разин Е.А. История военного искусства. Том 2. – М.: Военное издательство министерства обороны Союза ССР, 1957. – С. 237.

² Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и его падение. – С. 369-370.

³ Якубовский А.Ю. Из истории падения Золотой Орды // Вопросы истории. – М., 1947. № 2. – С. 30-45.

⁴ Семенов А.А. «Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом» Из Мирхонда. Бомбей, 1855. – С. 74-77 // История Татарии в материалах и документах. – М., 1937. – С. 79-89.; Семёнов А.А. Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом. В кн. История Татарии в материалах и документах. – М., 1957 (кайта нашр).

⁵ Абдураимов М.А. Темур ва Тўхтамиш / Масъул муҳаррир: К.Норматов. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр, 2001. – 80 б.

⁶ Петрушевский И.П. История Ирана. – М., 1977. – С. – Б. 84, 162.

⁷ Якубовский А.Ю. Из истории падения Золотой Орды // Вопросы истории. – М., 1947. № 2. – С. 30-45.

⁸ Мухаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати. – Б. 15-16; Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б. 28-31; Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Б. 100-101; Керен Л. Амир Темур салтанати /Француз тилидан тарж. ва изоҳлар муаллифи: Б.Эрматов; Махсус муҳаррир: Х.Султон; Сўзбоши Луи Базен. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2018. – Б. 63-68; Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. – Б. 50; Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. – С. 45. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Б. 101.

⁹ Аббаров С.А. Вопросы о влиянии военных походов Амира Тимура и его внешней политики на исторические судьбы России в российской историографии // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари / Республика IX илмий-назарий конференцияси материаллари. Масъул муҳаррир М.Исҳоқов. – Т.: ТДШИ, 2017. – Б. 155-160.

¹⁰ Ползикова-Рубец К. Золотая Орда и государство Тамерлана // Исторический журнал, – М., 1937. № 12. – С. 96-105.; Семенов А.А. «Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом» Из Мирхонда. – Бомбей, 1855. – С. 74-77 // История Татарии в материалах и документах. – М., 1937. – С. 79-89.; История Татарии в материалах и документах. – М. 1957; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда / Очерки истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета с XIII-XIV вв. М., 1941, – 204 с.; Якубовский А.Ю. Из истории Золотой Орды // Вопросы истории. 1947. № 2. Борьба между Темуром и Тохтамышем; Якубовский А.Ю. Падение Золотой Орды // Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950; Сафаргалиев М.Т. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.

Zamonaviy davr Rossiya tadqiqotlarida tarixiy manbalarga murojaat va haqqoniy yoritish xususiyati kuzatiladi. L.A. Bobrov Amir Temurning zafarlarini to‘g‘ri tayinlangan bosh qo‘mondonlarning harbiy mahoratiga ham bog‘liqligini asoslaydi va o‘n ikkita amirning tarjimai holini, sarkardalarning janglardagi ishtirokini mufassal tasvirlangan Nizomiddin Shomiy, Sharafuddin Ali Yazdiy, G‘iyosiddin Ali, Muiniddin Natanziy, Ibn Arabshoh asarlariga asoslanib yoritgan. Olim Amir Temurni “Temurlang” (xromoy Temur) laqabini ayniqsa ilmiy tadqiqotlarda haqoratomuzligini ta’kidlab, Sohibqironni **“Buyuk o‘zbek harbiy sarkardasi”** deb ataydi⁴.

L.Bobrov⁵ bosh qo‘mondonlarning yoshi, malakasi va harbiy mahorati darajasiga ko‘ra uch avlod guruhi va H.Dadaboyev⁶ esa to‘rtga ajratganlar:

Birinchi avlodni – “eski gvardiya”, ya’ni 1350-1360-yillarda Sohibqironning markazlashgan saltanat barpo etishi davrida siyosat sahnasiga chiqqan vaqtdan umrining so‘nggi onlarigacha unga sadoqat bilan hamfikir, hamnafas bo‘lib xizmat qilgan safdoshlari tashkil etgan.

Ikkinchi avlodni – sohibqiron farzandlari Jahongir mirzo, Umarshayx mirzo, Mironshoh mirzo, Shoxrux mirzo, shuningdek, ota kasbini davom ettirgan lashkarboshilar ya’ni, oliy harbiy elita, ya’ni kekxa qo‘mondonlarning o‘g‘illari, sohibqironning do‘stlari, tengqurlari, sobiq safdoshlarining farzandlari tashkil etgan. Ularning ko‘pchiligi 25 yoshdan 40 yoshgacha bo‘lgan.

Uchinchi “nabiralar avlodi”ni - tug‘ma lashkarboshilar, ularni Amir Temurning nabiralari tashkil etgan.

V.Kvint Amir Temur g‘alabalarini chuqur o‘ylangan strategiya va taktikalarning mutlaqo noyob namunasi ekanligini ilmiy asoslaydi. Shuningdek, qo‘shin boshqaruvida ramziy uch yuz o‘n uch nafar kishiga amirlik martabasining berilishini aksariyat Sharq xalqlarida davom etgan an‘analar sifatida qaraydi⁷. Ammo masala yanada aniqlikni talab etadi.

Aynan uch yuz o‘n uch soni ilohiyligini shunday asoslash mumkin bo‘ladi:

Qur’oni Karimning Qamar Surasida Badr urushida son va qurol jihatidan katta ustunlikka ega bo‘lgan, ya’ni dushman to‘qqiz yuz ellik jangchisi, yetti yuz

162;.

¹ Абдураимов М.А. Тему́р ва Тўхтамиш / Масъул муҳаррир: К.Норматов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр, 2001. – 80 б.

² Семенов А.А. «Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом» Из Мирхонда. Бомбей, 1855. - С. 74-77) // История Татарии в материалах и документах. - М., 1937. - С. 79-89.; Семёнов А.А. Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом. В кн. История Татарии в материалах и документах. - М., 1957.

³ Ибяттов Ф.М. Тохтамыш и Тимур: Значение булгаро-татарского фактора в крупнейшей военной эпопее XIV в. – М., 2002.

⁴ <http://tass.ru/sibir-nevs/2691051>. “Новосибирские историки первыми в мире восстановили биографии полководцев Тамерлана”, “Маршалы Сахибкيرانа. К вопросу о высшем командном составе армии Амира Тимура последней трети XIV – начала XV вв.”

⁵ TASS: <http://tass.ru/sibir-nevs/2691051>. Маршалы Сахибкيرانа. К вопросу о высшем командном составе армии Амира Тимура последней трети XIV – начала XV вв.”

⁶ Dadaboyev H. Ajdodlarimizning harbiy mahorati. – T.: Akademnashr, 2016. – B. 144-146.; Dadaboyev X. Sohibqiron sarkardalari. – T.: Nodirabegim, 2020. – 204 б.

⁷ Квинт В.Л. Амир Темурнинг стратегик етакчилиги. - Б. 99.

tuya, yuzta oti, yetarlicha qurol va boshqa zarur ashyolari bo'la turib, musulmonlar esa uch yuz o'n uch kishidan iborat musulmonlarning Allohning madadi bilan g'olib chiqishi¹;

Sharafuddin Ali Yazdiy “Zafarnoma” asari “Muqaddima”sining “Payg‘ambarlar haqida so‘z, alayhissalom” qismida mashhur sahoba Abu Zar G‘iforiy ma’lumotiga ko‘ra, ilohiy kitob aynan uch yuz o‘n uch ta payg‘ambarlarga yuborilgan².

“Amirlik va hukmdorlik tuzuki”ga ko‘ra, “Eng yaqin navkarlarimdan uch yuz o‘n uch kishiga amirlik mansabi berishni buyurdim”³. Qo‘shin bo‘linmalariga Sharq xalqlari an‘analariga ko‘ra **uch yuz o‘n uch bek** boshchilik qilganlar: 100 tasi - o‘nbegi, 100 tasi – yuzbegi, 100 tasi – mingbegi va 13 tasi tumanbegilar.

O‘zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlarni mazmuni va mafkuraviy davr xususiyatiga ko‘ra sovet va zamonaviy davrlarga ajratish mumkin.

Ta’kidlash joiz, sovet tarixshunosligidayoq milliy temurshunoslik yo‘nalishini shakllanishiga ilk tadqiqotchilar o‘z hissalarini qo‘shdilar. O‘zbekistonda temurshunoslik ilmiy yo‘nalishi garchi shunday atalmasa-da, XX asrning ikkinchi yarmida shakllandi. Bu davrda olimlar Amir Temur tarixi manbashunosligi⁴ va tarixshunosligida⁵ milliy temurshunoslik ilmiy yo‘nalishining ilk tadqiqotchilari sifatida faoliyat olib bordilar.

¹ Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тавфсири Ҳилол. 5-жуз. – Т.: Ҳилол –Нашр, 2021. – Б. 664. (Қуръони Карим, Қамар Сураи).

² Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. 1-китоб. Муқаддима. // Форс тилидан таржима, сўз боши ва илмий изоҳлар муаллифи Омонулло Бўриев. Шахс исмлари, жой номлари, этник номлар ва атамалар кўрсаткичини тузувчи Азизжон Шарипов. Масъул муҳаррир Д. Юсупова. – Тошкент: Фан, 2022. – Б. 62.

³ Темур тузуклари. 2020. – Б. 103.

⁴ Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Пер. с перс., предисловие и примечания А.А. Семёнова. – М., 1958. – 207 с.; Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси / Ўринбоев А. таржимаси. – Т., 1960. – 132 б.; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи-саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Жилд II. 1-қисм / Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳли луғатлар А.Ўринбоевники. – Т., 1969. – 463 б.; Абд ар-Раззак Самарқанди. Матла‘ ас-са‘дайн / (Пер. с персидского Д.Ю. Юсуповой) // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X – XIX вв. – Т., 1988.; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома / Нашрга тайёрловчи, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев. – Т.: Фан, 1972. – 1270 б.; Темур тузуклари / Форс тилидан А.Соғуний, Ҳ.Кароматов таржимаси // Шарқ юлдузи. – Т., 1989. № 8. – Б. 127-128.

⁵ Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. – Т., 1961.; Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли ёзма манбалар маълумотлари асосида. – Т., 1968. – 51 б.; Муминов И.М. К изданию факсимиле “Уложение Тимура” / В кн.: Уложение Тимура. – Т., 1968. – С. III-V. 4.; Муминов И.М. Об исторических условиях развития искусства Средней Азии эпохи тимуридов // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1968. № 8-9. – С. 3-11. Муминов И.М. Об исторических корнях возникновения и развития искусства Средней Азии эпохи Темуридов. Самарканд – Т., 1969; Мўминов И.М. Темурийлар даврида Ўрта Осиё санъати таракқиётининг тарихий шарт-шароити ҳақида // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. № 8-9. – Т.: ЎзССР ФА, 1969. – Б. 3-11.; Муминов И.М. Самарканд – столица тимуридов (Тимур и его правление) / История Самарканда. – Т., 1969. Т. I. – С. 163-173; Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов // Труды Среднеазиатского государственного университета. Нов. сер. Вып. 57. Исторические науки, Кн. 7. – Т., 1957. – С. 163-167; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Памятники времени Темура. – Т., 1958. – С. 163-167.; Ўша муаллиф. Самарканд. Бухара. По древним памятникам Самарканда и Бухары. Изд. 2-е дополнение. – М., 1968. – 204 с.; Ўша муаллиф. Термез, Шахрисабз, Хива (Архитектурные памятники I – XIX вв.). – М.: Искусство, 1976. – 207 с.; Ўша муаллиф. Памятники искусства Советского Союза. Средняя Азия. Справочник-путеводитель. – М.–Лейпциг: Эдицион, 1983. – 426 с.; Ўша муаллиф. К дискуссии о среднеазиатской миниатюре XV столетия / Из художественной сокровищницы Среднего Востока. – Т., 1987.; Мукминова Р.Г. Ремесло и торговля / История Самарканда. – Т., 1969. Т. I. – С. 195-212;; Зоҳидов П.Ш. Мавзолей Биби-Ханым / Архитектурное наследие Узбекистана. –

Sovet davrida manbashunos va tarixchi olimlar temurshunoslik ilmiy yoʻnalishining ilk tadqiqotchilari sifatida faoliyat olib bordilar. Jumladan, A.Oʻrinboev, D. Yusupova, Alixon Toʻra Sogʻuniy, O. Boʻriev kabi sharqshunos olimlar tomonidan Amir Temur va Temuriylar tarixiga oid yozma manbalarning ilmiy izohli tarjimalari amalga oshirilganligi milliy temurshunoslik shakllanishi uchun ahamiyatli boʻldi¹.

1968-yilda YUNESKO tomonidan Markaziy Osiyoning Amir Temur va Temuriylar davridagi madaniyati va sanʼatini oʻrganish boʻyicha Samarqandda oʻtkazilgan xalqaro konferensiyadagi akademik I.M. Moʻminov maʼruzasi Amir Temurning tarixdagi xizmatlariga xolis baho berilgan dastlabki xolis tadqiqot boʻlgan, unda, A.Yu. Yakubovskiyning Amir Temur harbiy yurishlarining Rossiya va Yevropa xalqlari uchun ijobiy taʼsiri haqidagi fikri oʻz tasdigʻini topgan².

Matbuotda I.M.Moʻminov keskin tanqid qilinib, maʼruza “zararli” deb topilgan³ va tarixchilarning 1973-yil martda Moskvadagi butunittifoq kengashidagi qaror⁴da risolaga oʻtmishni ideallashtirishga yoʻl qoʻyishda ayblangan va shundan keyin munosabat keskin oʻzgargan.

XX asrning 70-yillarida Amir Temur shaxsi rasmiy qoralangach, Oʻzbekistonda 1970-1980-yillarda birorta maqola chop qilingani yoʻq. Aksincha, milliy tariximizni ilmiy dalillar va tarixiy tadqiqot usullari asosida, haqqoniy tadqiq etishga boʻlgan har qanday harakat boʻgʻildi, Amir Temurning tarixdagi oʻrnini koʻrsatishga urinish tazyiq ostiga olindi, shuningdek, Amir Temur nomini eslatmaslik, shu yoʻl bilan xalqning qalbidagi milliy gʻurur tuygʻusini soʻndirish siyosati olib borildi.

Bu davrda Amir Temurning harbiy faoliyati bir yoqlama salbiy baho hukmron boʻldi.

Mustaqillik yillarida yaratilgan adabiyotlarni xususiyatiga koʻra, Oʻzbekistonning milliy tiklanishi va Oʻzbekistonning yangi taraqqiyoti davriga ajratish mumkin. Oʻzbekistonning milliy tiklanishi davridagi dastlabki

Т., 1960. – С. 60-74.; Лунин Б.В. История, культура и искусство времени тимуридов в советской литературе (библиографический указатель) // ОНУ. - Т., 1969. № 8-9. – С. 100-145.; Ртвеладзе Э.В. О походе Тимура на Северный Кавказ // Археолого-этнографический сборник. – Грозный, 1976. Т. IV.; Норкулов Н., Низомутдинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1977. – 144 б.; Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. - Т.: Фан, 1984. – 134 б.

¹ Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Пер. с перс., предисловие и примечания А.А. Семёнова. – М., 1958. – 207 с.; Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси / Ўринбоев А. таржимаси. - Т., 1960. – 132 б.; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи-саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Жилд II. 1-қисм / Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳли луғатлар А.Ўринбоевники. - Т., 1969. – 463 б.; Абд ар-Раззак Самарқанди. Матлаʼ ас-саʼдайн / (Пер. с персидского Д.Ю. Юсуповой) // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X – XIX вв. - Т., 1988.; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома / Нашрга тайёрловчи, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўринбоев. – Т.: Фан, 1972. – 1270 б.; Буриев О. Географические сведения в трудах Хафиз-и Аbru: Дисс. канд. ист. наук. – Т., 1988. – 195 с.; Темур тузуклари / Форс тилидан А.Соғуний, Ҳ.Кароматов таржимаси // Шарқ юлдузи. - Т., 1989. № 8. – Б. 127-128.

² Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли ёзма манбалар маълумотлари асосида. – Т., 1968. – 51 б.

³ Абдураимов М.А. Обзор литературы, посвященной Тимуру и Тимуридам, изданной в Узбекистане в 1960-х годах / История СССР. – М., 1973. № 5-6. – С. 83-90; Новосельцев А.П. Об исторической оценке Тимура // Вопросы истории. – М., 1973. № 2. – С. 3-20.

⁴ Вопросы истории. – М., 1975. № 8. – С. 64-150.

tadqiqotlarni ham xususiyatiga ko'ra, ikki davrga 1991-1995- va 1996-2016-yillarga ajratish mumkin.

Milliy o'zlikni anglash jarayonidagi nashrlar xususiyati va mazmuniga ko'ra, bir tomondan bir yoqlama yondashuvlardan voz kechilib, ilmiy bilimlarga bo'lgan ehtiyoj kuzatilsa, ikkinchi tomondan 1991-1994-yillar nashrlarida avvalgi mafkuraviy qarashlarning davom etish holatlari kuzatiladi¹.

Bu yillarda Amir Temurning tarixiy mavqei va davlatchilik faoliyatini ilmiy o'rganish masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratildi², Birinchi Prezident I.A.Karimov sa'y-harakatlari natijasida mavzuni ilmiy tadqiqot metodlari, metodologiyasi o'zgardi.

Bu yillarda ushbu davr tarixiga oid ko'plab tarixiy manbalarning ilmiy izohli tarjimalari amalga oshirildi, ilmiy tadqiqotlar yaratildi³.

"Temuriylar tarixi davlat muzeyi"⁴ tomonidan Amir Temur va temuriylar davri tarixini tadqiq etuvchi ilmiy tadqiqot markaz sifatida faoliyat olib bormoqda, an'anaviy tarzda o'tkazilayotgan xalqaro va respublika konferensiyalar to'plamlari, ilmiy nashrlar chop etilishi yo'lga qo'yilgan⁵.

"Amir Temur bibliografiya"sida O'zbekiston va jahon miqyosida Amir Temurning hayoti va faoliyatiga bag'ishlab nashr qilingan 6000 ga yaqin turli adabiyotlar jamlanib izohlar bilan ta'minlandi⁶.

Harbiy masala mustaqillik yillarida biroz kechroq bo'lsada o'rganila boshlandi⁷. Bu yillarda Amir Temur harbiy yurishlari, mahoratiga umumiy baho berish kuzatiladi. Jumladan, tarixshunos olim B.V.Lunin, mustamlaka sharoitida harbiy yurishlarining o'rganilmay, chetlab o'tilishiga misol sifatida I.M.Mo'minov

¹ Хидоятлов Г.А. Менинг жонажон тарихим. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 154-196; Исхакова М., Костецкий В. История народов Узбекистана. Учебник 8-9 класс. – Т.: Укитувчи, 1994. – С. 106-113; Ўша муаллифлар. Ўзбекистон халқлари тарихи. 8-9 синф дарслиги. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 28.

² "Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 1994 йил 29 декабрь // Халқ сўзи. 1994, 30 декабрь.; Ўзбекистон Республикаси Президентининг "1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қилиш тўғрисида"ги Фармони. Тошкент, 1995 йил 26 декабрь // Халқ сўзи. 1995, 27 декабрь.; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори. Тошкент, 1996 йил 14 март // Халқ сўзи. 1996, 15 март.; "Амир Темур" орденини таъсис этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси. - Т., 1996. № 5-6. 63-модда.

³ Bu davr tarixiga oid asosiy manbalar tasnifi O. Buriev tomonidan berilgan. Qarang: Буриев О. Амир Темур ва Темурийлар давлати тарихига оид асосий манбалар // Очерки историографии государственности Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 2018. 67-86.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори. Тошкент, 1996 йил 14 март // Халқ сўзи, 1996, 15 март.

⁵ Темурийлар даври маданий ёдгорликлари // Темурийлар тарихига оид манбалар: муаммолар, мулоҳазалар. Республика илмий анжуман материаллари. Тошкент, 18 октябрь 2002 йил. 1-китоб. - Т., 2003. – 107 б.; Амир Темур ва темурийлар даври: янги тадқиқотлар. Республика илмий анжумани материаллари. Тошкент, 18 октябрь 2004 йил. 2-китоб. - Т., 2005. – 216 б.; Темурийлар салтанатида давлатчилик ва ренессанс // Республика илмий анжумани материаллари. 3-китоб. - Т., 2007. – 127 б.; Темурийлар тарихига оид манбалар. - Т., 2010. – 117 б.

⁶ Амир Темур библиография. Биринчи китоб // Тузувчилар: Файзиев Х.Т, Бўриев О., Раҳматуллаева А.Р., Шарипов А.А., Бердиева З.Ш., Улжабоева З.Ш., Авазов Ф.А. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Фан нашриёти, 2020. - 576 б.

⁷ Дадабоев Х. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати / Масъул муҳаррир А.Қаюмов. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. - 93 б.; Дадабоев Х. Аждодларимизнинг ҳарбий маҳорати (Рисола). – Т.: Akademnashr, 2016. – 176 б.

fikricha, risolada Amir Temur harbiy yurishlari chuqur tahlil etilmay, barchasiga bir xil baho berilgan¹.

Bizningcha, buyuk olim I.M.Mo'minov mafkura qurboni sifatida tarixiy qahramonlik ko'rsatdi. Ta'kidlash joiz, harbiy masala mustaqillikning dastlabki yillarida ham milliy tarixshunoslikda ma'lum vaqt mobaynida maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilmadi.

B.Ahmedov "Amir Temur" tarixiy romaniga yozgan "Muqaddima", "Abadiyatga daxldor" – "So'ng so'z" qismlarida Amir Temur hayoti va faoliyatini o'rganish muammolari, kam o'rganilgan va munozarali masalalari xususida so'z yuritib, Amir Temurning harbiy yurishlariga tavsif bergan edi: Hindistonga qilingan harbiy yurishni, garchand uni islomni himoya qilish deyilgan bo'lsa-da, biroq biror sabab bilan oqlab bo'lmasligini va boshqa tomondan Eron, Ozarbayjon, Iroq, Shom va Turkiyaga yurishlar esa, tamoman bosqinchilik yurishlariga kiritmaslik xususidagi mulohazalari, mavzuning kelajak istiqbolidagi rejalar uchun metodologik ko'rsatmadir². Mustaqillikning dastlabki yillarida harbiy terminlar³, Amir Temurning sarkardalik mahorati⁴, harbiy kiyimlar⁵, harbiy texnika va qurol-yaroq⁶ kabi masalalar o'rganilgan bo'lsa, keyingi yillarda yaratilgan tadqiqotlarda harbiy yurishlar tahlili⁷ga intilish, xavfsizlik xizmati⁸, harbiy san'at⁹ kabi masalalarining bir muncha batafsil tahlili va ilmiy qiymati bilan ajralib turadi.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi davrida milliy harbiy merosni o'rganishga yangi talablar qo'yilgani bois, qator tadqiqotlar amalga oshirila boshlandi¹⁰. H.Dadaboyev Temurbekning jahonshumul obro'-e'tibor va shon-shuhrat topishida bosh omil hisoblangan jihati, sarkardalik iste'dodi, harbiy mahorati, jahon harbiy

¹Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Т.: Қомуслар Бош тахририяти, 1996. – Б. 39.

² Аҳмедов Б. Амир Темур. Тарихий роман... – Б. 294.

³ Каримов Ғ. "Мунтахаб ут-таворихи Муиний" асаридаги айрим турк-мўғул ҳарбий атамалари хусусида // Шарқшунослик. 1993. № 4. Б. 67-74.; Дадабаев Х. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Т., 2003.

⁴ Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг саркардалик истеъдоди // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1996. № 7-10. – Б. 29-37.; Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. – Т.: Ёзувчи, 1996. – 93 б.; Ўзбекистон ҳарбий санъати тарихидан. Китоб-альбом / Ж.Х.Исмаилова, Л.Г.Левтеева. Масъул муҳаррир Ю.Ф.Буяков. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 208 б.; Алимов Ў. Амир Темурнинг ҳарбий стратегия ва тактикаси ҳақида // "Темурийлар даврини ўрганишнинг умумбашарий аҳамияти" Республика илмий-амалий конференцияси материаллари (2013 йил 22 октябрь). Масъул муҳаррир: Н.Н.Ҳабибуллаев. 7-китоб. – Т.: Наврўз, 2014. – Б. 179-188.; Дадабоев Ҳ. Аждодларимизнинг ҳарбий маҳорати (Рисола). – Т.: Akademnashr, 2016. – 176 б.

⁵ Рахимова З. Войска грозой грохочущей шли... (Военный костюм эпохи Темура и Темуридов) // San'at. № 3-4. 2008. – С. 12.; Рахимова З. Конское снаряжение эпохи Амира Темура и Темуридов // San'at. № 2 (23) 2004. – С. 8. Буяков Ю., Исломов Ў. Темур жангчисининг пўлат совути // Фан ва турмуш. 2002. № - Б. 2-5.

⁶ Жамолхожи И. Темур ҳарбий кўшинида ўқотар қурулларнинг ўрни // Темурийлар даврида илм-фан ва маданият [Матн]: халқаро илмий конференция тезислари, 13-14 сентябр 2017. – Т.: Akademnashr, 2017. – Б. 118-119.; Буяков Ю. Фортификация и военное снаряжение эпохи Амира Темура // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. Халқаро илмий конференция маърузаларининг тезислари. – Т., 2002.

⁷ Аббаров С.А. Вопросы о влиянии военных походов Амира Темура и его внешней политики на исторические судьбы России в российской историографии // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари / Республика IX илмий-назарий конференцияси материаллари. Масъул муҳаррир М.Исҳоков. – Т.: ТДШИ, 2017. – Б. 155-160.

⁸ Содиқов Ҳ. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати. – Т., 2018. – 570 б.

⁹ Соҳибқирон Амир Темур ҳарбий санъати / Р.Самадов, С.Ахроров, Ж.Холмўминов, С. Садриддинов. – Т.: Маънавият, 2022. – 280 б.

¹⁰ Dadaboyev H. Amir Temurning harbiy mahorati / Mas'ul muharrir A.Qayumov. – Т.: Yozuvchi, 1996. – 93-b.; Dadaboyev H. Ajdodlarimizning harbiy mahorati (Risola). – Т.: Akademnashr, 2016. – 176-b.

san'ati rivojiga qo'shgan ulkan hissasi, u tuzgan armiyaning tarkibiy tuzilishi, taktika va strategiyasini ayrim jihatlarini yoritib berdi¹. Olimning fikricha, "Harb tarixi Temurbekni jahonning buyuk sarkardalaridan biri sifatida haqli ravishda tan oldi. Uning harbiy iste'dodi asosan ikki yo'nalishda: mohir harbiy tashkilotchi va atoqli sarkarda tarzida yorqin namoyon bo'ldi"².

Katta nashrlarning ilmiy yutug'i, milliy temurshunos olimlarning Amir Temurning tarixiy xizmatlarini tarixiy manbalar asosida yoritilishi bo'ldi³.

"Amir Temur saltanatida xavfsizlik xizmati"⁴, "O'zbekiston harbiy san'ati tarixi"⁵, "Sohibqiron Amir Temur harbiy san'ati"⁶ nashrlari bir muncha batafsil tahlilga ega, ilmiy qiymati bilan ajralib turadi.

H.Sodiqov tarixiy manbalar orqali saltanat xavfsizligini amalga oshirish choralarining qonuniy yo'lga qo'yilishi, katta tizimning ishlash mexanizmlari ochib berilgan. Olimning fikricha, Amir Temur razvedkasi shunday yo'lga qo'yilgan ediki, ular kamdan kam xato qilardilar. Sohibqiron huddi o'sha hududda yashagandek ma'lumotlarni aniq tiniq bilardi.

Ammo ayrim yirik nashrlarda muammo bo'yicha yuzaki tahlillar bilan taqdim etilganlik holatlari kuzatiladi. Jumladan, "Sohibqiron Amir Temur harbiy san'ati" nashrida xorijiy davlatlarda saqlanayotgan miniatyuralar, jang xaritalari va mashhur muhorabalaridagi jangovar tizilma (yosol), harbiy tarixiy voqealiklar xronologiyasi va harbiy atamalarning keltirilishi harbiy masalani tizimli o'rganishga bo'lgan katta qadamdir. Ammo kitobda asosiy manbalardan tashqari, badiiy asarlarga tayanib yoritilishi holatlar, tarixiy Qunduzcha va Anqara kabi mashhur harbiy muhorabalar sanalari va jangning sxematik xaritalarini yoritishda ayrim qo'pol xatoliklar ko'zga tashlanadi⁷. Shuningdek, ushbu nashr mualliflarining M.I. Ivanin va V.P. Cherevanskiy kitoblarining ilmiy saviyasi haqida "... ularning aksariyati biryoqlama yondashuvlar va kamchiliklar bilan taqdim etildi"⁸, deb yozar ekanlar, bu baho V.P. Cherevanskiy(u Ibn Arabshoh ma'lumotlariga to'liq tayangan)ga

¹ Дадабоев Х. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати / Масъул муҳаррир А.Қаюмов. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – 93 б.; Дадабаев Х. Полководческий талант Амира Темура // Общественные науки в Узбекистане. – Тошкент: Фан, 1996. № 7-10. – С. 29-37; Дадабаев Х. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент, 2003; Дадабоев Х. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни / Халқаро конференция тезислари (1996 йил 23-26 октябрь). – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 27-28; Дадабоев Х. Аждодларимизнинг ҳарбий маҳорати (Рисола). – Т.: Akademnashr, 2016. – 176 б.; Дадабоев Х. Амир Темурнинг саркардалик истеъдоди // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т.: Фан, 1996. № 7-10. – Б. 29-37; Дадабоев Х. Соҳибқиронга ато қилинган ҳислатлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2007 йил № 14; Рахимова З. Конское снаряжение эпохи Амира Темура и Темуридов // San'at. № 2 (23) 2004. – С. 8; Рахматуллаева О. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати // Турон тарихи. № 5. – Т.: Фан ва технология, 2011. – Б. 25-27.

² Дадабоев Х. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. – Т.: Ёзувчи, 1996. – Б. 7.

³ Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур... – С. 18-59.

⁴ Содиқов Х. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати. – Т., 2018. – 570 б.; Соҳибқирон Амир Темур ҳарбий санъати / Р.Самадов, С.Ахроров, Ж.Холмўминов, С. Садриддинов. – Т.: Маънавият, 2022. – 280 б.

⁵ Ўзбекистон ҳарбий санъати тарихи: китоб-альбом / Ж.Х.Исмаилова, Л.Г. Левтеева; масъул муҳаррир: Ю.Р.Буряков. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 208 б.

⁶ Sohibqiron Amir Temur harbiy san'ati / R.Samadov, S.Axrorov, J.Xolmo'minov, S. Sadriddinov. – Т.: Ma'naviyat, 2022. – 280 б.

⁷ Sohibqiron Amir Temur harbiy san'ati. – Б. 125, 126-127.

⁸ Соҳибқирон Амир Темур ҳарбий санъати / Р.Самадов, С.Ахроров, Ж.Холмўминов, С. Садриддинов. – Т.: Маънавият, 2022. – Б. 16.

tegishlidir, ammo o'z kitobini yozishda Sharafuddin Ali Yazdiy va "Tuzuklar"ga tayangan M.I. Ivanin tadqiqoti borasidagi xulosalari mutlaqo xatodir. Chunki, M.I.Ivanin asari o'z ilmiyligi bilan hozirgi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan.

O.Bo'riev Amir Temur saltanatidagi etnik-hududiy holat, qo'shinda saltanatga sidqidildan sadoqat bilan xizmat qilgan amirlar, urug'-qabilalar haqida ma'lumotlar keltirilgan¹.

Amir Temur harbiy san'ati tarixshunosligi bo'yicha ilmiy bilimlar rivoji quyidagi xulosalarga kelishga asos bo'ladi:

- zamonaviy davrda milliy tarixshunoslik rivoji uchun yaratilgan shart-sharoit va imkoniyatlar natijasi o'laroq, Amir Temur harbiy mahoratini o'rganish metodologiyasi, tarixiy metodlar asosida qayta, haqqoniy yozila boshlandi;

- sovet tarixshunosligida yaratilgan adabiyotlar davriy va mafkuraviy nuqtayi nazardan bugungi kun ehtiyoji va talabiga mos kelmaydi;

- mazkur davr tarixiga oid yozma manbalar tarjimalarining ilmiy izohlar bilan nashr etilishi tadqiqotlarning manbaviy asosi, dalillarga tayanilishi, ilmiy bilimlarning nafaqat ko'lamining kengayishiga xizmat qildi, balki fandagi mavjud qarashlarni tubdan o'zgartirib, ilgari noma'lum bo'lgan bilimlar bilan boyishiga olib keldi. Amir Temur shaxsi o'zining xolis bahosini oldi. Jumladan, sovet tarixshunosligida qayd etilganidek, "savodsiz", harbiy yurishlari esa "talonchilik", "bosqinchilik" maqsadida emas, balki saltanat xavfsizligi va "Buyuk ipak yo'li"ni tiklash, bu orqali savdo-sotiq, ilm-fan taraqqiyoti uchun sa'y-harakatlar qilgani, keng masshtabda olib borilgan bunyodkorlik ishlari, geosiyosiy maydonda o'z o'rniga ega bo'lish masalalari aniqlandi.

- so'nggi yillarda yaratilgan tadqiqotlar avvalgi milliy tiklanish davridagi tadqiqotlardan o'zining tarixiy voqelikni bayon etish usulidan, endilikda muammo metodologiyasi va mohiyatini tahlil etish usullari, xususiyatlari bilan farqlanishi kuzatiladi.

Muammo tarixshunosligi tahliliga ko'ra, Amir Temurning harbiy boshqaruv tizimi, harbiy jang san'ati, strategiya va taktikalari tarixiy nuqtayi nazardan to'liq ochib berilmagan, mavjud nashrlarda muammoga umumiy axborot berish bilan cheklanish, ommabop yoki badiiy yoritish xususiyatlari ustunlik qiladi, ayrimlarida kamchiliklar bilan taqdim etish holatlar ham kuzatiladi.

Amir Temurning jahon harbiy san'ati tarixida tutgan o'rniga munosib baho berish uchun dastlab "harbiy yurishlar"ning maqsadi, muhorabalar tarixiylik asosida ilmiy tadqiq va tahliliga bag'ishlangan tadqiqot amalga oshirilishi zarur.

¹ Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. - Т.: Mumtoz so'z, 2017. – Б. 90-102.

O‘.A. Sultonov

Tarix fanlari doktori, prof.

O‘zRFA Sharqshunoslik instituti

“Tarixiy hujjatlarni tadqiq va nashr qilish” bo‘limi boshlig‘i

O‘zbekiston, Toshkent sh.

BOBUR MIRZONING UNUTILGAN YORLIG‘I

Muammo. Hujjatshunoslik sohasida olib borilgan izlanishlarga qaraganda, Temuriylar saroy devonxonasiga tegishli hujjatlar asli ancha kam saqlangan. Masalan, P.M. Melioranskiy Umarshayx Mirzo 873/1469-yilda Andijon devonidan, uyg‘ur yozuvi va tilida bergan nishonni o‘rgangan¹. A.N. Kurat Abu Sa‘id Mirzoning To‘pqapi muzeyi arxivida saqlanayotgan Oqquyunli hukmdori Uzun Hasanga 873/1468-yilda yozgan uyg‘ur bitikli maktubini e‘lon qilgan². A.N. Kuratning qayd qilishicha, bu arxivda Abu Sa‘id Mirzoning mashhur astronom Ali Qushchiga yozgan maktublari ham saqlanadi. L. Fekete esa 804/1401-yilda Amir Temur, 798/1396-yilda Mironshoh Mirzo, 838/1434-yilda Shohrux Mirzo nomidan Ozarbayjondagi Shayx Dursun xonadoniga berilgan uchta hujjatni chop etgan³. Eronshunos B. Fragner ham Amir Temur va Temuriylarga tegishli forsiy tildagi 12 ta yorliq va maktub haqida qisqa bibliografik qaydlarni to‘plagan. Bu nashrda Sohibqironning nabirasi Muhammad Sultonning (vaf. 1421) sanasi noma‘lum yorlig‘i, Fors hokimi Muhammad b. Boysunqurning 852/1448-yilgi, Husayn Bayqaroning 879/1474- va 906/1501-yilgi yorliqlarini ham o‘rgangan⁴. Keyinchalik J. Vuds Amir Temur davriga oid 5 ta hujjat (2 ta mozorga berilgan 3 ta yorliq hamda 2 ta maktub) haqida to‘xtalgan⁵. Eronlik olim G‘ulom Rizo Amirxoniy yuqorida eslangan hujjatlar qatori Sulton Husayn Bayqaroning 896/1491- va 901/1495-yillarda forsiyda bitilgan ikkita yangi yorlig‘ini e‘lon qilgan⁶. Afg‘oniston milliy arxivida saqlanayotgan bu ikki hujjat ko‘p o‘tmay Sh. Mahendraraja tarafidan yanada chuqurroq o‘rganilgan⁷. Bir guruh yapon olimlari esa Mironshoh Mirzoning 800/1398-yilda asosiy qismi uyg‘ur bitikli va qisqa forsiy izoh yozilgan hujjati haqidagi maqola e‘lon qilgan⁸. Sheroz hokimi,

¹ Мелиоранский П.М. Документ уйгурского письма султана Омар-Шейха // Записки Русского Императорского археологического общества. Том 16. 1904-1905. Вып. I. – СПб. 1906. – С.1-12. Хужжатнинг матни хақида қаранг: Содиков Қ.П. Султон Умаршайхнинг уйғур ёзувли ёрлиғи // Илмий хабарнома. Андижон давлат университети, 2009. № 4. – Б.79-82.

² Kurat A.N. Topkapi Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yıllık ve bitikler. – İstanbul: Bühraneddin matbaası, 1940. – S.119-134.

³ Fekete L. Einführung in die persische Paläographie: 101 Dokumente. – Budapest, 1977. – S.71, 63, 87-88.

⁴ Fragner B. Repertorium persischer Herrscherurkunden. Publierte Originalurkunden (bis 1848). – Freiburg im Breisgau: Klaus Schwarz Verlag, 1980. – S.26-37.

⁵ Woods J. Turco-Iranica II: Notes on a Timurid Decree of 1396/798 // Journal of Near Eastern Studies. 1984. 43(4). – P.331-337.

⁶ Амрхоний Ғ.Р. Пижуҳиши дар нақш-и аснод-и дивоний дар табиин-и сохтар-и қудрат-и давлат-и Тимуриён // Ганжинаи аснод. 1391/2012. №85. – С.46-60.

⁷ Mahendrarajah Sh. Two original decrees by Sultān-Husayn Bayqarā in the National Archives in Kabul // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 2018. Volume 71 (2). – P.161-178.

⁸ Matsui D., Watabe R., Ono H. A Turkic-Persian Decree of Timurid Mīrān Šāh of 800 AH/1398 CE // ORIENT. 2015. Volume 50. – P.53-75.

Iskandar sulton nomidan 816/1414-yilda sayyidzodalarni soliqlardan ozod qilish haqida berilgan yirik farmon esa I.E. Binbash va U. Kviatkovskiy tarafidan o'rganilgan¹.

Bunday nashrlarni yana keltirish mumkin. Lekin nimagadir bu tadqiqotlarda shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning Farg'ona yoki Movarounnahrda chiqargan biror hujjati haqida ma'lumot yo'q². Aslida ushbu temuriyzodaning Andijonda chiqargan yorlig'i mavjud. Lekin bu yorliq temuriylar saroyi hujjatlari tadqiqotchilari nazaridan panada qolgan va unutilgan. Bu hujjat bir paytlar Qozon shahri markaziy va ommaviy kutubxonasida 4626 ashyo raqami bilan saqlangan (bundan buyon "to'plam" – S.O.). Muassasa keyinroq Qozon universiteti fundamental kutubxonasi bo'lgan. Hozir Qozon Federal universitet kutubxonasiga aylangan. To'plamning qo'limizdagi mikrofilmi 99 varaqdan iborat. Unda 37 ta hujjat asli va XIX asrda tayyorlangan ko'chirmasi o'rin olgan. Ularning ko'pi XVI-XIX asrlarda, Buxoro xonligi va Qo'qon xonligi oliy hukmdorlari hamda ularning Andijon va Marg'ilondagi noiblari tomonidan berilgan.

Ushbu to'plam va uning qisqa mazmuni haqida R.N. Nabiev 1959-yilda ilmiy xabarnoma e'lon qilgan. Unga ko'ra, olim prof. H. Ziyoev yordamida Qozon universiteti fundamental kutubxonasidagi hujjatlarning fotonusxasini qo'lga kiritgan. R.N. Nabiev to'plamdagi suyrug'ol masalasiga oid 15 hujjat mazmunini keltirgan. Hujjatlardagi 1877-yilda Turkiston general-gubernatorligi ma'murlari qo'ygan qaydlarga e'tibor qaratgan. Batafsil ma'lumotni keyinroq maxsus maqolada e'lon qilmoqchiligini aytgan³. Lekin xabarnomada Bobur Mirzo yorlig'i haqida hech bir so'z deyilmagan. R.N. Nabiev to'plamdagi hujjatlar haqida alohida maqola chop qilganmi yo'qmi buni aniqlay olmadik.

O'z ishlarida to'plamdagi hujjatlarning H. Ziyoev taqdim qilgan fotokopiyasidan foydalangan yana bir olim M. Abduraimov edi. Bu haqda u o'zining 1963-yilda, "darubast" atamasiga bag'ishlangan maqolasida qisqa eslab o'tgan⁴. Maqola matnidan muallif o'sha davr siyosatidanmi bu noyob yorliqqa e'tiborsiz qaragandek ko'rinadi. Ya'ni undagi darubast atamasi xususiyatlarini qisqa ta'riflash bilan cheklangan. Shu bo'yi Temuriylar davri hujjatlarini qidirgan na mahalliy va na xorijlik tadqiqotchilar bu yorliqni maxsus o'rganmadi.

Xo'sh Bobur Mirzoning ushbu yorlig'i qachon berilgan? Mintaqa tarixini yoritishda qanday o'rni bor? Uning Temuriylar davri saroy devonxonasi faoliyati va hujjatchilik an'analarini o'rganishda qanday ahamiyatga ega? Maqolada shu kabi savollarga javob topishga harakat qildik.

¹ Binbas Ilker Evrim, Kwiatkowski Will. Iskandar b. 'Umar Shaykh's Farman in the David Collection // *Journal of the David Collection. Copenhagen*, 2021. № 5. – P.26-79.

² Фанга Бобир Мирзониинг Хиндда чиқарган тўртта фармони ҳам маълум. Қаранг: Тирмизи S.A.I. *Mughal documents (1526-1627)*. – Delhi: Manohar, 1989. – P.44, 146-149.

³ Набиев Р. Н. Новые документальные материалы к изучению феодального института "суюргал" в Фергане XVI-XVII вв. // *Известия АН УзССР. Серия общественных наук*. – Ташкент, 1959. № 3. – С.23-31.

⁴ Абдураимов М. К вопросу о феодальном институте дарбаст (дарубаст) в Узбекистане в XV-XVII веках // *Общественные науки в Узбекистане*. – Ташкент, 1963. №4. – С.46.

Farg‘ona vodiysi yorliqlarining o‘rganilishi

To‘plam qachon va kim tomonidan Qozonga olib borilgani noma‘lum ekanligini o‘z vaqtida R.N. Nabiev ham e‘tirof etgan¹. Lekin bu savolga javob izlaganda barchaning ko‘z oldiga avvalo XX asr boshida Farg‘ona vodiysida bo‘lib, u yerdagi yorliqlarni o‘rgangan V.V. Bartold (1869-1930) va A.Z. Validiy To‘g‘on (1890-1970) kelishi tabiiy. Shu sabab ularning bu masalaga aloqasini ko‘rib chiqsak.

V.V. Bartold 1902-yil yozida Turkistonga ilmiy safari vaqtida Farg‘ona viloyati boshqarmasi tarjimoni va sharq qo‘lyozmalari to‘plovchisi Yu.K. Kazbekov vositasida marg‘ilonlik Jonxo‘ja qozi kolleksiyasidagi ba‘zi hujjatlar bilan tanishgan. Ular orasida temuriy Umarshayx Mirzoning mashhur uyg‘ur bitikli hujjati ham bo‘lgan². Bu hujjat V.V. Bartold tarafidan olib ketilgan. V.V. Bartoldning o‘zining qayd qilishicha, u mazkur kolleksiyada 919-1001/1513-1592-yillarga oid 18 ta yorliqni ko‘rgan. Ularning ba‘zisi tavsifiga qaraganda, Bobur Mirzo yorlig‘i kiritilgan to‘plamdagi hujjatlarga juda yaqin. Ammo V.V. Bartold Bobur Mirzoning yorlig‘i haqida eslamagan. Nazarimizda Bobur Mirzo yorlig‘i Jonxo‘ja qozi qo‘lida bo‘lganda uni V.V. Bartoldga ko‘rsatgan bo‘lar edi. Demak, bu yorliq haqiqatda Jonxo‘ja qozi kolleksiyasida bo‘lmagan yoki ko‘plab hujjatlari orasida uning borligini shunchaki unutgan.

A.Z. Validiy To‘g‘on 1913-yil kuzida Qozon imperatorlik universiteti huzuridagi “Arxeologiya, tarix va etnografiya Jamiyati” topshirig‘i va moliyaviy ko‘magi bilan Farg‘ona vodiysiga safar qilgan. Ayni shu sabab Bobur Mirzo yorlig‘i o‘rin olgan to‘plamning Qozonga borib qolishida uni faoliyati natijasi, degan taxmin o‘rtaga chiqadi. A.Z. Validiy To‘g‘on safar natijalari haqida avval Qozonda, keyinroq Sankt-Peterburgda ma‘ruza qilgan. Aytganchi, Sankt-Peterburgdagi ma‘ruzasida V.V. Bartold ham qatnashgan. Uning 1914-yilgi, Turkistonga ikkinchi safari ham aynan V.V. Bartold tavsiyasi bilan Rossiya imperatorlik Akademiyasi va O‘rta va Sharqiy Osiyoni o‘rganish Rus qo‘mitasi tarafidan moliyalashtirilgan.

A.Z. Validiy To‘g‘on o‘z safarlari tafsiloti 1915-yilning o‘zida ikki bor nashr qilingan. Ulardan biri ma‘ruza matni sifatida chop qilingan va u faqat qo‘lyozma kitoblar haqida³. Ikkinchisi “xabarnoma” shaklida bo‘lsa-da, qayta ishlangan maqola⁴. Unda maxsus Farg‘ona vodiysining XVIII asr tarixi manbalari va siyosiy voqealari tahlil etilgan. Bu maqola birinchi safarga oid. Bu safarda olim uchta shaxsiy kolleksiya va Farg‘ona viloyati boshqarmasida ko‘rgan 1023-1207/1614-1792-yillarga oid jami 61 ta hujjatning qisqa tavsifini keltirgan. Masalan, Muzaffariddinxo‘ja qozidan 4 ta, Muhammadxo‘ja eshondan 21 ta, Xo‘jajon qozidan (bu V.V. Bartold uchrashgan Jonxo‘ja qozi bo‘lsa kerak – S.O.) 6 ta,

¹ Набиев Р. Новые документальные материалы к изучению феодального института “суюргал” в Фергане XVI-XVII вв. – С.26.

² Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан. – Санкт-Петербург, 1904. – С.274-275.

³ А.-З. Валидов. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Т. XXII. 1913-1914. – Петроград, 2015. – С.303-320.

⁴ Валидов А.З. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII-го столетия // ПТКЛИА. Год 20-й. – Ташкент, 1915. – С.68-118.

viloyat boshqarmasidan esa 30 ta hujjat mazmuni yozib olingan. Lekin A.Z. Validiy To'g'on keltirgan jami 61 ta hujjat tavsifida ham Bobur Mirzo yorlig'i haqida eslatma yo'q. Bu ikki nashrga tayansak A.Z. Validiy To'g'on ham vodiylar safari davomida Bobur Mirzo yorlig'ini ko'rmagan. Nashrlardan ma'lum bo'lyaptiki, V.V. Bartold ham A.Z. Validiy To'g'on ham Bobur Mirzo yorlig'ini ko'rmagan ekan.

Shu o'rinda to'plamning ba'zi jihatlari eslab o'tsak. To'plamdagi asl nusxa hujjatlardagi 1877-yil sanasi bilan bog'liq qaydlar va amalga oshirilgan ko'chirmalar juda tanish jarayon. Yorliq hujjatlari mazmunini asl nusxadan arab alifbosida yoki rus tilida yozib olish 1872-yilda Ahmad Yassaviy (Turkiston), 1880-yilda Sulton Sayyid (Karaskan, Chortoq), 1887-yilda Shayx Zayniddin bobo (Toshkent) mozorlari hujjatlari bilan ham sodir bo'lgan. Demak bu to'plam ham 1877-yilda 13-aprelda Farg'ona viloyati mahkamasi ma'murlari "nazari"dan o'tgan. Sana ostidagi "Andijon" deb yozilgan qaydga qaraganda, hujjatlar Andijon shahri yoki uyezdining obro'li xonadon vakilidan olingan.

To'plamdagi barcha hujjatlar o'ziga yarasha qiymatga ega. Ulardagi ma'lumot vodiylarning o'sha paytdagi tarixi bilan bog'liq ba'zi tasavvurlarni yangilaydi. Masalan, 1029-y., rabi' ul-avvalda (1620-y., fevral-mart) Abulg'oziy Esh Muhammad Bahodirxon nomidan berilgan yorliq Qozoq xoni Ishimga (h.y. 1598-1628) tegishli. Qozoq xonlarining vodiylar hududida berilgan bu kabi yorliqlari hujjatshunoslik oldida turgan o'rganilmagan mavzulardan. Shuningdek, 1514-yilda berilgan yana bir yorliqda, o'sha paytda faoliyat yuritib turgan marhum temuriyzoda Mirzo Ulug'bekning vaqflari haqida so'z boradi. Bu ham Mirzo Ulug'bek faoliyatini o'rganishda va Temuriylar davrida Farg'ona vodiysi vaqf mulklari mavzusida yangicha qarashlarni o'rtaq tashlaydi. Umuman olganda, to'plamdagi hujjatlarni ayniqsa, egasi va sanasi bahsli bo'lganlarini o'rganish davom etmoqda. Izlanishlar yakunini alohida tadqiqot sifatida chop qilish rejalashtirilgan.

Bobur Mirzo yorlig'i mazmuni va ilmiy ahamiyati

Yorliqning sanasi bahsli. Chunki u matnda aniq ko'rinmaydi. Matn tafsilotidan ham vaqtni taxmin qilib bo'lmaydi. Faqat oy nomini - "muharram" so'zini o'qish mumkin. Yorliqning ko'chirmasini yozgan shaxs "muharram" so'zidan so'ng "24" deb ham yozgan. Lekin bu yilgami yoki oyga tegishlimi, tushunarsiz. Hujjatdagi 1877-yilda "bu hujjatga 406-yil bo'ldi", deb yozilgan ruscha qayd esa noto'g'ri. Chunki unga ko'ra kelib chiqqan 1471-yil sanasida Bobur Mirzo hali tug'ilmagan ham edi. Hujjat intitulyasiyasiga tayansak, u Bobur Mirzo Andijonda hukumat tepasiga kelgan 899/1494-yilda yoki to bu yerda mustahkam hokimiyatga ega bo'lgan 903/1498-yilgacha bo'lgan oraliqda berilgan, deb taxmin qilsa bo'ladi. Masalan, Bobur Mirzo hokimiyatni egallagan vaqtda o'ziga yaqin shaxslarni mansablarga tayinlab, ularga yer-mulk va imtiyozlar bergan¹. Ko'pincha shunday paytlarda hukmdorlar o'ziga sodiq shaxslarga berilgan imtiyozlarni hujjatlashtirib, yorliq (nishon, farmon) taqdim etgan.

¹ Азимджановна С. К истории Ферганы второй половины XV века. – Ташкент, 1957. – С.35.

Yorliqning yuqori qism o'ng tarafiga Bobur Mirzoning dumaloq muhri bosilgan. Afsuski mikrofilmdagi oq-qora tasvir xiraligi uni to'liq o'qishga imkon bermaydi. Lekin bu muhr Bobur Mirzoning Britaniya kutubxonasida "IO Islamic 4720/1" raqamda saqlanayotgan 933/1527-yilgi farmonidagi muhrni eslatadi¹. Bu muhrga 928/1521-yil sanasi hamda o'rtada "Zahiriddin Muhammad Bobur", chetida aylana bo'ylab esa Amir Temurgacha bo'lgan ajdodlari nomlari bitilgan².

Yorliqning fotokopiyasidan foydalanganimiz sabab o'lchami haqida ma'lumotimiz yo'q. Matn yirik nasta'liq xatida yozilgan, jami 13 satr. Yorliqning o'zbekcha matnini quyidagicha talqin qilish mumkin:

"Huv al-G'aniy!

Abulfath Sulton Muhammad Bobur bahodir so'zumiz.

*Marg'inon va Andigon viloyatining, [xususan] Obimiyonadan hosil qilingan Dahobning devon, arbob, kalontar va boshqa kadxudolari, Dujo'ya va Oqrabot mavzalarining dehqonlari va kadxudolari bilsinlarkim, ayni paytda o'zimizning podshohona inoyatimiz va xisravona lutfimizni oliynasab, baxt-saodat egasi, kattayu kichikning murojaat qiluvchisi bo'lmish janob Sayyid Qozi Husomiddin shayx ul-islomga qaratib, mazkur mavzeleri darubast qilib bag'ishladik. Dehqonlar va kadxudolar [bu mavzalar] dahyakini ochiq-oydin mazkur janobning ishonchli kishilariga topshirsinar. Yashirib berkitmasinlar. Xususan, Dujo'ya va Oqrabot mavzalariga daxl qilmasinlar, har yili mustasno yo'sinida [deb] bilsinlar. Amaldorlar ularning hamda ukalarining ekinlaridan va dehqonchiligidan taklif va havola qilmasinlar. [Bu buyruqning] uddasidan chiqsinlar, har yili gunoh qilmasinlar. Sana ... (?) muharram oyida yozildi"*³.

Yorliq Bobur Mirzo qo'l ostidagi ikki muhim viloyat Andijon va Marg'inonning soliq va yig'imlarni to'plashga mas'ul devon, arbob, kalontar va kadxudolariga qaratilgan. O'sha vaqtda bu ikki viloyat alohida hokimlar tarafidan boshqarilgan⁴. Shu sabab yorliq ayni shu ikki ma'muriy birlik devonxona amaldorlari nazarda tutilgan. Afsuski yorliqda kelgan keyingi joy nomlari "Boburnoma" va boshqa manbalarda uchramadi. Shu sabab Obimiyona va Dahobni anglashda, Dujo'ya va Oqrabotni bugungi o'rnini aniqlashda qiynaldik. Lekin ba'zi fikrlarni o'rtaga tashlasak bo'ladi. Matn kontekstiga qaraganda, Dahob bu Obimiyonadan hosil bo'lgan shu nomdagi birlik ma'nosida ishlatilgan. Obimiyona esa yozma manbalarda ko'p tilga olingan Ikkisuv orasi yoki Miyonrudon nomini yana bir shaklidir. Bu nom ostida Qoradaryo va Norin daryolari oralig'ida yerlar nazarda tutilgan. "Boburnoma"da Ikkisuv orasi uch

¹ Earliest surviving Mughal document? // <https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2012/12/earliest-surviving-mughal-document.html>

² Gallop A. The genealogical seal of the Mughal Emperors of India // Journal of the Royal Asiatic Society. Vol. 9. No. 1 (April 1999). – P.107.

³ Қозон Федерал Университет кутубхонаси. Қўлёзма № 4626. – 39-варақ.

⁴ Захириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. П. Шамсиев, С. Мирзаев ва Э. Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. Тошкент, 2002. – Б.35.

marta tilga olingan va har safar uning ikkinchi nomi Rabotak o'rchini ekanligi eslatilgan¹. "O'rchin" ma'muriy boshqaruvga aloqali atama bo'lib, tuman, buluk, nohiya kabi viloyatdan kichik birlikni anglatgan². Bunday vaziyatda "er" alohida viloyatlar o'rtasida joylashgan bo'lsa hujjatda ikkala ma'muriy birlik amaldorlariga qaratilgan bo'ladi. Yorliqda tilga olingan joylar ham, ayniqsa Dujo'ya va Oqrabot Marg'ilon va Andijon viloyatlari o'rtalig'ida joylashgan bo'lishi mumkin.

Yorliq tilga olingan Sayyid Qozi Husomidin shayx ul-islom mahalliy ulamolardan. Lekin uning nomi shu hudud va davr voqealari tafsiloti kelgan manbalarda uchramadi. Yorliqda unga darubast (*darbast* – qaytib olmaslik, olmoqchi bo'lgan amaldorlar uchun eshigi berk ma'nosida) huquqi hamda o'zi va ukasining ekin yeridan yig'im (*taklif, havola*)³ to'lamaslik imtiyozi (*mustasnoi*) berilgan. Darubast hukumat oldidagi xizmatlari evaziga berilgan yerga shartli egalik turi bo'lib, M. Abduraimovga ko'ra, suyurg'ol yoki tanxodan farqli ravishda diniy ulamolarga berilgan. Darubast sohibiga ma'lum biriktirilgan yerdan *dahyak* (1/10%) miqdorida yig'im olish vakolatini bergan⁴.

Hozirgacha Movarounnahrda hukmronlik qilgan temuriylarning saroy hujjatlari (yorliq, nishon, maktub) aniqlanmagan. Andijon hokimi Umarshayx Mirzoning 1469-yilgi yorlig'i esa uyg'ur yozuvida. Shu sabab Bobur Mirzoning yorlig'i formulari yoki matn xususiyatlarini qiyosiy o'rganish qiyin. Bizga ma'lumi Temuriylar saroy kanselyariyasida asosan devoniy va ta'liq xati ishlatilgan. Andijon devonidan chiqarilgan Bobur Mirzo yorlig'ining nasta'liqda yozilishi hozircha yagona holat bo'lib turibdi. Ammo uning formulari, uslubi va atamalarning qo'llanishi so'ngi Temuriylar va Shayboniylarning shu turkumdagi forsiy hujjatlariga yaqin. Albatta kelgusida Temuriylarning Movarounnahrda (Samarqand, Andijon) devonlaridan chiqarilgan hujjatlarning yangi topilmalari bu masalaga yanada oydinlik kiritadi.

Xulosa. Aytish mumkinki muhokama qilingan yorliq hozirgi kunda Bobur Mirzoning Andijon devonidan berilgan yagona hujjati bo'lib turibdi. U XIX asr ikkinchi yarmida yuzaga chiqqan bo'lsa-da, taqdir taqozosi bilan mutaxassislar orasida Temuriylarning kam sonli boshqa hujjatlari kabi mashhurlikka erishmadi. Aksincha, maqolalarda bir-ikki eslandi, ammo tez unutildi. Hatto uning matni yoki tarjimasi ham e'lon qilinmadi. Bu muammo Amir Temur va Temuriylar hukmdorlarning boshqa rasmiy hujjatlariga ham aloqador. Shu jihatdan olib qaraganda, ushbu sulola vakillari rasmiy hujjatlarini dunyo fondlaridan qidirib topish va keng ko'lamda tadqiq etish O'zbekistonda temurshunoslikning dolzarb vazifalaridan bo'lib turibdi.

¹ Захириддин Мухаммад Бобир. Бобирнома. – Б.63, 69, 72.

² Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. – Тошкент, 2017. – Б.276.

³ Жувонмардиев А. XVI–XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Тошкент, 1965. – Б.35, 65.

⁴ Абдураимов М. К вопросу о феодальном институте дарбаст (дарубаст) в Узбекистане в XV-XVII веках. – С.46.

Bobur Mirzo yorlig'i o'rin olgan hujjatlar to'plamining Qozonga borib qolishi masalasi hozircha ochiq qoldi. Chunki mavjud materiallar tahlili bu masalada V.V. Bartold va A.Z. Validiy To'g'onning to'g'ridan-to'g'ri aloqasi yo'qligini ko'rsatmoqda. Albatta ba'zi nashrlar va ulardagi eslatmalar e'tiborimizda chetda qolgandir. Bu muammo kelgusi topilmalarda o'z yechimini topadi degan umiddamiz. Xususan, ushbu to'plam bilan bog'liq yangi ma'lumotlar uni o'zbekistonlik tadqiqotchilar taqdim qilgan taniqli olim Hamid Ziyov shaxsiy kutubxonasidan ham chiqib qolishiga umid qilib turibmiz.

Аскарый Мадраимов

PhD .доц. кафедры "История народов Центральной Азии", ТГУВ

Абдумажид Мадраимов

Д.и.н., профессор, старший научный сотрудник Государственного

музея истории Темуридов АН РУз

Узбекистан, г.Ташкент

ИСТОРИОГРАФИЯ “БАБУР-НАМА” КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ТЕМУРИДОВ

Историография эпохи Темуридов, с точки зрения историков, является очень важным предметом, потому что в этот период были созданы многочисленные письменные памятники¹. Такие ученые, как историки С.А.Азимджанова, Б.В.Лунин, Т.Файзиев, Ш.Улжаева, А.Даниёров, Б. Усманов, А.Рахматуллаева, Д.Абиджанова и другие внесли определенный вклад в изучении вопросов историографии истории эпохи Темуридов².

Такие письменные источники XV века, как «Уложение Темура» («Тузуки Темурий») Амира Темура (1336, г.пр.: 1370-1405)³, начала XVI века «Бабурнаме» - «Записки Бабур» Захириддина Мухаммада Бабура (1483,

¹ Амир Темур салтанати тарихига оид ёзма манбалар тадқиқи ва тавсифи / Тўпловчилар О.Рахматуллаева, А.Шарипов. –Т.: “Фан”, 2020, 256 б.; Амир Темур жаҳон тарихида / Мусъул муҳаррир Ҳамид Караматов.-Т.: “Шарқ” НМАК, 2001, -304б.

² Азимджанова С.А. Об основных работах см.: Захираддин Мухаммад Бобур. Бабуриды. Библиография. Составитель Ш.Ш.Рустамхуджаев. – М.: Изд-во вост. Лит-ры, 2016, стр. 34-37; Захираддин Мухаммад Бобур. Бабуриды. Собрание энциклопедических, научных и научно-популярных материалов. I (Ф-Б. И). Составитель Ш.Ш.Рустамхуджаев. – М.: Языки народов мира. 2019, стр. 43-44.; Файзиев Т. Темурийлар шажараси. - Т.: Ёзувчи нашриёти, 1996, -252 б.; Лунин Б.В. Историография эпохи темуридов // Амир Темур в мировой истории. – Т.: Шарқ, 1996. 269 с. –С. 89-97; Улжаева Ш.М. Историография эпохи Амира Темура и темуридов 50-60- годов XX века (На примере литературы советского периода). Автореф.дисс. канд.ист.наук, Т.: ИИ АН РУз, 1999, 27 с.; Иброҳимов А. Бобурнома – буюк асар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, -80 б.; Усмонов Б. Фарғона водийси Амир Темур ва Темурийлар даврида. –Фарғона, Фарғона нашриёти, 2019, -288 б.; Дониёров А. Марказий Осиё халқлари тарихи тарихшунослиги. –Т.: NIF MSN, 2021, -472 б.; и др.

³ Уложения Темура / пер. с персидского Хаида Караматова. Под научной ред. Б.Ахмедова. Автор предисловия, примечаний и комментарии Б.Ахмедова –Т.: Изд-во лит-ры и искусства им. Г.Гуляма, 1999, 352 с.

г.пр. 1494-1530)¹, «Тузуки Джахангири» Нуриддина Мухаммада Джахангира², представляют собой особо ценный и богатый материал для изучения не только жизни и творчества как самих авторов - правителей, но и для изучения всей культурной жизни эпохи, экономики и важнейших политических событий XV-XVI веков, происходивших на территории Центральной Азии, Афганистана и Северной Индии. Эти книги ценны не только тем, что созданы они самими правителями, как Амир Темур, Бабур, Джахангир, но и тем, что в них имеются сведения о государственном устройстве Темуридов и Бабуридов, о политических событиях и жизни эпохи.

Эпоха Темуридов (1370-1507) занимает важное место в истории государственности Мавераннахр, Хорасана, Кабула и Северной Индии. Поэтому имеется большое количество как письменных источников, так и научной литературы по данному вопросу³.

Захириддин Мухаммад Бабур написал книгу, названную им «Вакаи» («События»). Позднее она стала называться «Бабур-наме», и с такой форме она известна во всем мире⁴. Эта книга, рассказывает о событиях с начала 1494 г. до 1530 г. то есть до времен. При описании событий, связанных с правлениями Темуридов, автор выработал и использовал особый системный подход. Эту книгу внук автора Джалаладдин Мухаммад Акбар (1542, г.пр. 1556-1605) назвал «Правилами практической мудрости» для правителей⁵.

Цель настоящего исследования — выявить сведения по истории государственности Темуридов в ценном письменном источнике «Бабур-наме», систему описания и анализа государственного аппарата, служащих, поэтов и мыслителей этого периода, а также личного подхода автора Бабура к лицам и явлениям того времени.

В начале «Бабур-наме» изложена история автора с того времени, когда он стал правителем Ферганского удела почти до конца его жизни⁶. По мнению некоторых ученых, таких как С.А.Азимджанова, она написана в

¹ Бабур-наме- Записки Бабура / Перевод М.Салье. Издание второе, доработанное. – Т.: Главная редакция Энциклопедии, 1993.-464 стр.; Бобур ва Бобурийлар библиографияси / Тузувчилар: Рустамхўжаев Ш.Ш., Бердиева З.Ш.-Андижон, “Andijin nashriyot-matbaa” МЧЖ, 2014, -482 б.; Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды. Библиография / Сост. Ш.Ш.Рустамхужаев.- 1183 стр.; Захириддин Мухаммад Бобур энциклопедияси (қайта ишланган иккинчи нашри/ Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқалар.-Т.: Шарк НМАК, 2017, -688 б.

² The Tuzuk-I Jahongiri (Memoirs of Jahongir). Volumes 1,2. / Translated by A. Rogers. –Lahore: Sang-e-meel publications, 2015, 478, 315 p.; Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды. Библиография.

³ Abul-Fazl Allami. THE A-IN-I AKBARI. Vol. I / Translated by H.Blochmann.-Delhi: Low price Publications. 1997.-742 p.; Ўлжаева Ш. Амир Темур ва Темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. –Т.: Фан, 2005, 270 б.; Бобур ва Бобурийлар библиографияси / Тузувчилар: Рустамхўжаев Ш.ш., Бердиева З.Ш.-Андижон, “Andijin nashriyot-matbaa” МЧЖ, 2014, -482 б.; Амир Темур салтанати тарихига оид ёзма манбалар тадқиқи ва тавсифи / Тўпловчилар О.Рахматуллаева, А.Шарипов. –Т.: “Фан”, 2020, 256 б.; Амир Темур. Библиография. 1 китоб/ Тузувчилар: Х.Т.Файзиев ва бошқалар. –Т.: “Фан”, 2020, 576 б.; Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды. Библиография / Сост. Ш.Ш.Рустамхужаев.-М.: Изд-во вост. лит.-ры, 2016, 1183 стр.; Дониёров А. Марказий Осиё халқлари тарихшунослиги. Т.: NIF MSH, 2021, -472 б. и другие.

⁴ Бабур-наме. Записки Бабура / Перевод М.Салье. Издание второе, доработанное. – Ташкент.: Главная редакция Энциклопедии, 1993.-464 стр.

⁵ Abul-Fazl Allami. THE A-IN-I AKBARI.; Мадраимов А. Абулфазл Аллами о художниках и каллиграфах // Из истории культурных связей народов Средней Азии и Индии. –т.: Фан, 1986, 106-115 стр.

⁶ Бабур-наме- Записки Бабура.

Индии в течение 1525-1530 годов. Однако наличие в книге много сведений о Фергане, Самарканде, Кабуле и Герате, о событиях 1494-1525 годов, дают основание полагать, что эта книга была начата с 1494 года в Фергане, продолжена в Кабуле и была завершена в Индии. Но четыре джузв – части остались в черновике. Они были переписаны принцем Султан Салимом, будущим императором Джахангиром (1569, г.пр. 1605-1628)¹.

Интерес к «Бабур-наме» современников и его изучение в XVI веке

«Бабур-наме» заинтересовала современников ещё тогда, когда она ещё не была завершена. Хожа-и Калан, правнук Ходжи Убайдуллаха Ахрара, попросил копию этой книги: «В тот же день (23 Жумод ул-аввал 935 /4.03.1529) я написал письма и отослал с этой стоянки Шахрак бека, который явился ко мне от Махим на первую остановку после прихода к Гангу. Ходжа-и Калан, внук Ходжи Яхьи, просил прислать ему «Записки», которые я писал. Я приказал переписать «Записки» и послал список Ходжа-и Калану с Шахрак беком»².

Шайх Зайн Хавафи (ум. 1533, Агра) соратник и садр Бабура, начал переводить ту часть книги, которая рассказывала о походе в Индию³. До нас дошли девять списков рукописи этого перевода. Затем он сам тоже написал книгу на эту тему назвал её «Табакат-Бабури»⁴.

Наследник Бабура его сын Хумаюн с собой носил оригинал «Бабур-наме», внес в текст упоминание о том, когда его впервые побрили. Об этом писал А.Ибрахимов⁵. Выше упомянули, что принц Султан Салим переписал в беловик четыре части – жузв, а также в конце на тюрки написал об этом. Имеющаяся концовка, которая якобы была добавлена принцем Султан Салимом содержит много ценных сведений о самом Бабуре и его книге: “Эта книга “Бабурия”, (император) приказал Мирзахану (Абдурахимхану) сыну Байрамхана, перевести её с тюрки на персидский язык, чтобы тем людям, которые не знают тюрки, было легче ознакомиться с содержанием этой книги”⁶. Кроме того, ещё до этого, духовный наставник принца Бехрузхон Наврангхон сын Кутбиддин Мухаммадхон Бахадур Бекларбеги увидев оригинал «Бабур-наме» попросил у принца разрешение ознакомиться книгой. Он сразу заинтересовался ею и просил Мирзо Поянда Хасан Газнави перевести книгу с тюрки на персидский язык. Этот переводчик успел перевести описание событий шести с половиной лет, а затем умер. Его работу продолжил Мухаммад Кули Хисари и завершил в 1586 году⁷. Три

¹ The Tuzuk-I Jahongiri (Memoirs of Jahongir). Volumes 1,2. / Translated by A. Rogers. –Lahore: Sang-e-meel publications, 2015, - 315 p.

² Бабур-наме- Записки Бабура. 363а л.

³ Мадраимов Абд. «Бобурнома»нинг форс тилидаги қўлёзма нусхалари // Ўзбек тили ва адабиёти журналы, 1974, 1, 58-62 б.

⁴ Tabaqat-I Babari of Shaiykh Zain / Tuzak-I Babari / Transl. by H.Elliot. Lahore, Sang-e-Meel Publications, 2002, pp. 84-89.

⁵ Иброҳимов А. “Бобурнома – буюк асар. -36 бет.

⁶ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома / С. Хасанов нашри. –Т.: Шарк, НМАК, 2002, -267 бет.

⁷ Мадраимов Абд. «Бобурнома»нинг форс тилидаги қўлёзма нусхалари // Ўзбек тили ва адабиёти журналы, 1974, 1, 58-62 б.

списка рукописей этого перевода сохранились Британском музее (Add. 6 588), Бодлеанской библиотеке (Эте 179) и библиотеке Индиан Оффис (№ 913). Перевод преподнесли императору Джалаладдину Мухаммаду Акбару в 1586 г. Он был недоволен качеством перевода и попросил правнука Бабура, сына военачальника Байрамхана Абдурахимхана (Мирзахана), перевести «Бабур-наме». Этот перевод был завершён 1589 году и в придворной библиотеке начали переписать и иллюстрировать ее с миниатюрами. До нас дошли свыше сорока списков рукописей этого перевода, из них больше десяти с миниатюрами¹. Эти миниатюры, в которых изображены жизнь и деятельность автора и его современников, могут служить важным источником для изучения материальной культуры и государственного аппарата Темуридов.

О «Бабур-наме», и его истории изучения, рукописных списках, изданиях, о переводах, а также о критическом тексте довольно подробно писал А.Ибрахимов². Но, в его книге не рассмотрен вопрос о государственном устройстве Темуридов. Этот вопрос был специально изучен в монографии С.А.Азимджановой «Государство Бабура в Кабуле и Индии»³, которая опубликована в 1977 г. В предыдущей книге она изучала период правления Омар Шейха и Бабура в Фергане «К истории Ферганы второй половины XV в.»⁴. В книге Х.Кудратиллаева «Государственная политика и дипломатия Бабура» подвергнута анализу имеющиеся сведения о политике и дипломатии в «Бабур-наме»⁵. Б. Усмонов изучил историю Ферганы эпохи Амир Темура и Темуридов⁶.

В библиографической литературе последних лет, а именно в «Библиографии Бабура и Бабуридов», «Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды. Библиография», «Амир Темура. Библиография. 1 книга», «Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды. Собрание энциклопедических, научных и научно-популярных материалов» в пяти томах, «Историография истории народов центральной Азии» А.Даниярова и других собраны ценные сведения о научной литературе о Захириддине Мухаммаде Бабуре, о его эпохе⁷. Обширный материал имеется в двух изданиях (2014, 2017) энциклопедии «Захириддин Мухаммад Бабур»¹.

¹ Миниатюры рукописи «Бабур-наме» / Автор – составитель С.И.Тюляев. –М.: Изоб-ное искусство, 1960; Миниатюры к Бабур-наме / Автор-составитель Хамид Сулейман, -Т.: Фан, 1969;Мадраимов Абд. Упом. Соч.; Захириддин Мухаммад Бобур энциклопедияси (қайта ишланган иккинчи нашри). 7 илова. -669-676 бетлар.; Randhawa M.S. Paintings of Baburnama/-New Delhi. 1983.

² Иброхимов А. «Бобурнома – буюк асар. Тўлдирилган ва қайта ишланган 2- нашри.-Т.: ENCYCLOPEDIYA WOLRLD, 2023. – 80 б.

³ Азимджанова С. Государство Бабура в Кабуле и Индии, -М.: Наука, 1977.-178 с.

⁴ Азимджанова С. К истории Ферганы второй половины XV в. –Т.: Изд-во АН УзССР, 1957. -94 с.

⁵ Кудратиллаев Х. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. –Т.: Шарқ, НМАК, 2011, -432 б.

⁶ Усмонов Б. Фарғона водийси Амир Темура ва Темурийлар даврида. – Фарғона, 2019, -288 б.

⁷ Бобур ва Бобурийлар библиографияси / Тузувчилар: Рустамхўжаев Ш.Ш., Бердиева З.Ш.-Андижон, «Andijon nashriyot-matbaa» МЧЖ, 2014, -482 б.; Захириддин Мухаммад Бабура. Бабуриды. Библиография / Сост. Ш.Ш.Рустамхўжаев.- 1183 стр.; Амир Темура. Библиография. 1- китоб. –Т.: Фан, 2020, -576 б.; Захириддин Мухаммад Бабура. Бабуриды. Собрание энциклопедических, научных и научно-популярных материалов» в пяти томах. Сост. Ш.Ш.Рустамхўжаев.-Т.: Zilol buloq, 2023. I, 843 б.; II. 656 б.; III. 680 б.; IV.

Все это свидетельствует о том, что интерес к личности, жизни и творчеству Захираддина Мухаммада Бабура, всего возрастает со временем. Тем не менее, история государственности Темуридов, имеющаяся в “Бабур-наме”, на наш взгляд, изучена в недостаточной степени.

Ценны сведения имеющиеся в “Бабур-наме” о действовавшем при дворе Темуров церемониалах в Герате. В ней подробно описан государственный аппарат, действовали прижизни авторов Тимуридов. Система описания государственного устройства через государственных служащих ярко появляется в характеристике отца Бабура Омар Шейха Мирзо (1456, г.пр. 1469-1494) ибн Султана Абу Саида мирзо (1434, г.пр. 1451-1469) и его государственного аппарата. Творческий принцип описания государственного аппарата можно наблюдать в его способе написания характеристик как самих правителей, так и других государственных деятелей. Например, Бабур отдельно в начале своего произведения рассказывает о себе, о своих близких родственниках, об его эмирах, о битвах.

В книге Бабура дается описание государственного аппарата таких Темуридов, как Султан Хусаин Мирза (1438, г. пр. 1469-1506), Султан Ахмад Мирза (1451, г. пр. 1469-1494), Омар Шайх Мирза, Султан Махмуд Мирза (1453, г. г.пр.1494-1495), Султан Байсунгар Мирза (1477, г. пр. 1495-1497) и других². Автор подробно описывает произошедшие исторические факты, называния точные данные о времени и месте, их действие произошли, а также дает характеристику занимаемых должностей в системе государственного управления. Стиль изложения Бабура специалисты называли лаконичным, выразительным, четким и притягательным.

Бабур как историк, сперва описывает личностные качества, а потом политический портрет правителя, и затем период его управления, и государственный аппарат через характеристику должностных лиц.

Бабур раскрывает для нас историю того времени с позиции участника тех событий. Приведенные данные в его произведениях отличаются особой тщательностью и исключительной объективностью. О своем творческом принципе Бабур писал: «... дело происходило именно так, как сказано. Все это написано не ради того, чтобы возвеличить самого себя, и истина заключается в том, что здесь изложено»³.

Когда автор сомневается в том или ином событии или сведении, то он говорит, что за достоверность этого сведения отвечает рассказчик этого сведения, а не историк. Но некоторые его сведения, по нашему мнению, носят такой характер, что приходится иногда сомневаться в полной

669 б.;V. 676 б. Название книги на узбекском, русском и английских языках, собрания материалы на таких языках, как русский, узбекский, английский и других языках

¹ Захириддин Мухаммад Бобур энциклопедияси (қайта ишланган иккинчи нашри) / Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқалар.-Т.: Шарқ НМАК, 2017, -688 б.

² Бабур-наме- Записки Бабура. – 75 стр.

³ Бабур-наме. Записки Бабура. – 103 стр.

объективности Бабура. Например, в характеристике Шейбани-хана главного политического противника.

В «Бабур-наме» большое внимание уделено правителям Темуридам. Вот как он характеризовал своего отца Омар шейха, правителя Ферганского удела. Описание истории отца Бабура особо отличается тем, что автор его характеризует с особым уважением и со всеми подробностями.

В «Бабур-наме» приведены характеристики самых крупных последних Темуридов. Отметим, что в книге приводятся сведения о том или ином правителе, среди описаний событий, после того, как он умирает.

Вот как описывает Бабур историю своего отца: «Рождение; и происхождение Омар Шейх Мирзы. Он родился в году восемьсот шестидесятом в Самарканде и был четвертым сыном султана Абу Сайд Мирзы, моложе Султан Ахмед Мирзы, Султан Мухаммед Мирзы и Султан Махмуд Мирзы»¹.

Описание истории государственного аппарата Султан Хусейн Мирзы и его эпохи отличается тем, что в этот период государство Темуридов достигло своего расцвета, как в области культуры, так и экономики. Характеризуя этот период, Бабур пишет, что время Султан Хусейн Мирзы, было удивительное время, Хорасан и его столица Герат был полон одаренных людей. Каждый, кто занимался тем, или иным делом, имел цель и желание достичь совершенства». Кроме того, Бабур упоминает, что в этот период благодаря стараниям Амира Алишера Навои и другого визира Маджаддина, экономика страны улучшилась десять, возможно двадцать раз»². Высокий экономический и культурный уровень Герата в дальнейшем служил недостижимым эталоном для последующих правителей.

Период правления Султана Ахмада Мирзы в Мавераннахре или в Самарканде Бабура характеризует как эпоху спокойной и зажиточной жизни. Важным моментом считает он, что в это время знаменитый религиозный деятель Убайдулла Ходжа Ахрар строго следил за порядком и соблюдением шариатских норм государственными служащими.

Особо отличается характеристика дяди Бабура Султан Махмуд Мирзы. Этот правитель отличался особым распутством, но хорошо зная арифметику и расчет, строго следил за расходом казенных, то есть государственных денег. Когда он стал правителем Мавераннахра, то отменил привилегии сторонников Убайдуллы Ходжи Ахрара, тем самым он вызвал их недовольство. То, что он умер через шесть месяцев, может вызвать подозрение, потому что многие самаркандцы были им недовольны.

Самая противоречивая и отрицательная характеристика у Темурида Султан Али Мирзы. Он, согласившись с предложением своей матери, которая, собираясь выйти замуж за Шейбани-хана, погубила самого себя и своего сына, лишилась сперва власти, а потом жизни. Вот как относиться к

¹ Бабур-наме – Записки Бабура. – 33 стр

² Бабур-наме – Записки Бабура. – 196 стр.

нему Бабур: «Ради благ скоротечной обманчивой жизни Султан Али мирза ушел из мира с дурной славой, послушавшись слов женщины, он сам вывел себя из круга достославных. Нельзя больше писать о делах такого человека, нельзя больше слушать о столь гнусных поступках!»¹.

Изучив историю и характеристику эпохи государственного аппарата Темуридов, отраженных на страницах «Бабур-наме», мы узнаем причину падения их популярности среди населения, что привело к их смене на политической сцене новой династией, Шейбанидами.

Бабур выступает на страницах своего произведения как опытный государственный мыслитель и аналитик и приходит к выводу, что необходимо внести существенные коррективы в аппарат управления Темуридов. Он смело писал, что «прежде наши отцы и родичи тщательно соблюдали устав Чингиза»².

Система управления государства Темуридов, являясь положительной в целом, в то же время позволяла важным чиновникам и местным правителям безнаказанно творить беспорядки, поступать вероломно и переходить из одной стороны в другую.

На страницах «Бабур-наме» даны характеристики некоторых государственных деятелей, которые отличались своими отрицательными качествами. Наиболее яркой отрицательной характеристикой является портрет Хусрав шаха. Вот что пишет о нем Бабур: «Перед богом он был послушником, а для людей — ненавистным, достойным того, чтобы его проклинали и поносили до самого дня воскресения мертвых»³.

В целом, “Бабур-наме” сперва излагает свою историю, затем своего отца, двух деэдей Султан Ахмад Мирзы, Султан Махмуд Мирзы, а также Байсункар Мирза ибн Султан Махмуд Мирзы, раскрывает их государственный аппарат. Несмотря на то, что переводчики “Бабур-наме” на персидский язык называли его “Тузуки Бобури” – “Уложения Бабура”, тем не менее в нем больше описания исторических событий, нежели сведений о государственном аппарате Темуридов. В этом отношении традиция “Уложения Темура” также отражена в содержании “Бабур-наме”, но она больше продолжена в книге “Тузук-и Джахангира”, написанной правнуком Нуриддином Мухаммадом Джахангиром⁴.

В 2023 году, 25 января, Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев подписал постановление “О широком праздновании 540-летия со дня рождения великого поэта и ученого, известного государственного деятеля Захириддина Мухаммада Бабура”. После этого были проведены многочисленные международные научные конференции,

¹ Бабур-наме. Записки Бабура, - 49 стр.

² Бабур-наме. Записки Бабура, - 99 стр.

³ Бабур-наме. Записки Бабура, -99 стр.

⁴ The Tuzuk-I Jahongiri (Memoirs of Jahongir). Volumes 1,2. / Translated by A. Rogers. –Lahore: Sang-e-meel publications, 2015, - 315 p.

посвященные изучению жизни, деятельности и творчества Бабура. Их следует изучить отдельно.

В заключение, на основе проведенного анализа содержания некоторых сведений о правителях и служащих из «Бабур-наме» можно прийти к выводу, что Бабур как историк и мыслитель выработал свой особый принцип описания истории государственного аппарата Тимуридов.¹

Эта книга, наряду с «Уложениями Темура» и «Тузуки Джахангири» Нуриддина Мухаммада Джахангира, имеет важное значение для выявления научного творческого принципа такого крупного историка, каким является Захириддин Мухаммад Бабур. И не раз им пользовались для написания научных трудов по истории, но мы уверены, что ещё многие ученые будут пользоваться его историческими произведениями для углублённого изучения государственного аппарата каждого Тимурида, сильные и слабые стороны правителей. Потому что эпоха Тимуридов в Узбекистане и во всей Центральной Азии, является как бы эпохой Ренессанса или высокого развития экономики, науки и культуры в целом.

M.A. Darmonova

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi

Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi katta ilmiy xodimi

O'zbekiston, Toshkent sh.

“ANDIJON TONGI” GAZETASIDA AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI TARIXINI YORITILISHI

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng milliy tariximizga, milliy qadriyatlarimizga ro'yi-rosti, haqqoniy baho berilyapti. Tariximiz haqiqatlari bor-bo'yi bilan yoritilmoqda. Shubhasiz o'zbek xalqi va davlatchiligi tarixini Amir Temur va temuriylar davrisiz tassavur etib bo'lmaydi. Mustamlaka tuzumi davrida buyuk sohibqironning nomi boshqacha talqin etildi. Temur – “bosqinchi”, “qonxo'r” deb ataldi. “Vaqt har narsani yuzaga chiqaradi” deganlaridek, bugungi kunda sohibqiron Amir Temur ulug' davlat arbobi, madaniyat homiysi, kuchli sarkarda ekanligi ilmiy tadqiqotlar asosida isbotlandi. Andijon tuman hokimligining nashri bo'lgan “Andijon tongi” gazetasidagi¹ Amir Temur va temuriylar davri tarixiga oid maqolalar bunga yaqqol misoldir.

“Andijon tongi” gazetasi sahifalarida Amir Temur va temuriylar davri tarixi bilan bog'liq ko'plab ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Hikmatilla Latipovning “Amir Temurning pirlari” nomli maqolasida sohibqiron Amir Temur juda yoshligidan yaxshi ta'lim va tarbiya olishi, u 16 yoshgacha diniy, ya'ni ilohiyot

¹ Andijon tuman hokimligining nashri bo'lgan “Andijon tongi” gazetasi siyosiy nashrlardan bo'lib, 1992-yil 5-iyundan chop qilina boshlagan. Bugungi kunga qadar gazetaning 5294 ta soni nashrdan chiqqan. Gazeta nashriyoti Andijon viloyati, Andijon tumani, Kuyganyor shaharchasi Andijon ko'chasi, 1-uyda joylashgan.

ilmlarini, riyoziyot, handasa, tarix, jug'rofiya, va boshqa qator fanlarni chuqur egallashi, ulkan hududlarni qo'lga kiritishida shayx Shamsuddin Fohuriy, Sayid Baraka, Zayniddin Abubakr Toybodiy kabi pirlarining xizmati katta ekanligi ta'kidlangan.

Amir Temur ulkan hududlarni qo'lga kiritishi, yurtini ozod va obod aylashida pirlarning alohida katta o'rni borligini chuqur e'tirof etadi: "Saltanatda erishgan jamiki narsam va mustahkam makonlarni fath qilishim – bular hammasi shayx Shamsuddin Fahuriy (Amir Kulol)ning duosi, Shayx Zayniddin Xofiyning himmati tufayli va barcha topgan barokatlarim esa Sayid Baraka yordamida bo'lgan"¹.

Shuningdek, gazeta sahifalarida Amir Temur ajdodlari shajarasiga oid ma'lumotlar ham aks etgan. Xususan, Nuh, Yofas, Turk ibn Yofas o'g'lon, Almajnahon, Debodqo'yxon, Ko'kxon, Alinjahon egizaklari: Mo'g'ul, (Totor), Qoraxon, O'g'uzxon, Yulduzxon, Minglixon, Tangrixon, Elxon, Yulduz Mingli o'g'li, Qizi Jubina va uning qizi Alonquvo nur va undan Buzunjar, Buqo, Dutummanin, Qaydu, Boysung'ur, Tumanaxon egizaklari: Qochuli, Erdamchi-barlos, Sug'u – chechen, Qorachor – No'yon, Iyjil – no'yon, Ilangiz – bahodir, Amir Burkul, amir Tarag'ay, Amir Temur². Shu bilan birga Amir Temurning avlodlari shajarasi ham nomma-nom keltirilgan³.

Amir Temurning uchinchi o'g'li Mironshoh haqidagi maqolada, u hukmronlik qilgan mamlakatlardagi⁴ uzluksiz noroziliklar hech to'xtamaganligi uchun Mironshoh bu noroziliklarni shafqatsizlik bilan bostirganligi oqibatida podshohlik tanazzulga yuz tutganligi, shuning uchun Amir Temur Mironshohni 1399-yili taxtdan mahrum qilib, unga kichikroq o'lkalarga hukmronlik qilish vazifasini topshirganligi, Temur vafotidan so'ng 1405-yilning bahorida Mironshoh o'g'li Abu Bakr bilan ittifoq tuzib toju taxt uchun kurash boshlaganligi va toju taxt borasida ham omadi yurishmay hayoti ayanchli fojia bilan tugaganligi qayd etilgan⁵.

Hazrat Amir Temurning zavjai muxtaramasiga bag'ishlangan maqolada Saroy Mulk xonimga alohida o'rin berilgan. Maqolada ta'kidlanganidek, Saroy Mulk xonim Chig'atoy ulusiga mansub mo'g'ul xonlaridan tug'ilgan Qozonxonning qizi bo'lib, 1341-yili tug'ilgan. Qozonxonning nabirasi Amir Husayn 14 yoshli malikani o'z nikohiga olgan. 1370-yili Amir Temur jangda Amir Husaynning qo'shinlarini tor-mor etib, uni qatl qildirgach, Movarounnahr hukmronligi sohibqironning qo'liga o'tgan. Saroy Mulk xonimni o'z nikohiga olgan Amir Temur "ko'ragon"⁶ unvoniga musharraf bo'lgan. Tez orada Saroy

¹ Hikmatilla Latipov. Amir Temurning pirlari. "Andijon tongi" gazetasi. 1996-yil 16-may.

² Amir Temur ajdodlari shajarasi. "Andijon tongi" gazetasi. 1996-yil 9-aprel.

³ O'sha joyda.

⁴ Amir Temurning maxsus farmon bilan Mironshoh Rumdan to Hamadongacha, Bog'doddan to Darbandgacha bo'lgan o'lkalarning noibi qilib tayinlangan. Uning qo'l ostiga Armaniston, Gurjiston Ozarbayjon, Qurdiston, Iroq va g'arbiy Eron kabi o'lkalar kirgan. Mironshoh otasining buyrug'i bilan bir qancha harbiy yurishlarda ishtirok etgan va lashkarboshilik qobiliyatini namoyish qilgan.

⁵ Mironshoh. "Andijon tongi" gazetasi. 1996-yil 7-mart.

⁶ "Ko'ragon" atamasi mo'g'ulcha – kuyov degan ma'noni ifodalaydi.

Mulk xonim xaramdagi malikalar orasida katta xonim yoxud “Bibixonim” degan unvonga sazovor bo‘lgan. Chunki u o‘zining aql zakovati, oqilaligi, did-farosati bilan shunday sharafiga muyassar bo‘lgan. Sohibqiron Amir Temur Saroy Mulk xonimdan farzand ko‘rmagan. Ammo sohibqiron o‘z o‘g‘li Shohrux Mirzoni hamda nabiralari Muhammad Sulton, Xalil Sulton Mirzo, Ulug‘bek Mirzo va boshqa nabiralarini zukko Saroy Mulk xonimning tarbiyasiga ishonib topshirgan edi¹.

Umuman olganda, Amir Temur haqida uning zamondoshlari va keyingi davrlarda yashagan ko‘plab tarixchilar tarixiy asarlar yozib qoldirishgan. Bugungi kunda ham ko‘plab tarixchilar Amir Temur haqida tadqiqotlar olib borishmoqda. Shu ma’noda, “Andijon tongi” gazetasi sahifalaridagi maqolalar Amir Temur va uning avlodlari tarixini, Movarounnahr va Xuroson ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy hayotini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Faromarzi Fayzullo

O‘zR FA Sharqshunoslik instituti

O‘zbekiston, Toshkent sh.

HOFIZI ABRU VA UNING “ZUBDAT AT-TAVORIX” ASARI

Insoniyat tarixining ma’lum bir davriga doir ma’lumotlarni o‘zida aks ettirilgan har bir tarixiy manbaning yaratilishi o‘ziga xos tarixga ega. Har bir tarixiy asar har xil davr va sharoitda turli sabablar asosida yoziladi hamda uning yaxlit bir asar sifatida shakllanishi ham ma’lum bir manbaviy asosga ega bo‘ladi. Zero tarixiy manbalarning ishonchlilik darajasi ham uning manbaviy asosiga bog‘liq bo‘ladi. Ya’ni tarixiy asarlarning qiymati ularning yaratilishiga xizmat qilgan manbalarning birlamchi va aniq dalillarga asolanganligi hamda muallifning tarixnavislikdagi ilmi va mahoratiga qarab belgilanadi. Shuning uchun tarixiy manbashunoslik yo‘nalishidagi tadqiqotlarda har bir tarixiy asarning manbaviy asosini o‘rganib chiqish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu jumladan, Hofizi Abru taxallusi bilan tanilgan Temuriylar saltanatining (1370-1506) yirik tarixchi va geograf olimi Shihobiddin Abdulloh ibn Lutfulloh (1361-1430) qalamiga mansub “Zubdat at-tavorixi Bosung‘uriy” (Boysung‘ur tarixining sarasi) asari ham o‘zining manbaviy asosiga ega. Maqolada mazkur asarning yozilishida manbaviy asos vasifasini o‘tagan og‘zaki va yozma manbalar tahlil qilinadi.

Hofiz-i Abru uzoq yillar davomida Amir Temur (1336-1405) va Mirzo Shohrux (1376-1447) saroylarida xizmat qilib, o‘ndan ortiq tarixiy va tarixiy geografik² asarlar yozgan³. Hofiz-i Abru asarlari ichida hajm jihatidan eng kattasi

¹ Saroymulkxonim. “Andijon tongi” gazetasi. 1996-yil 20-mart.

² Hofizi Abruning tarixiy geografik ilmiy merosi haqida qarang: Бўриев О. Географические сведения в трудах Хафиз-и Абру: Дисс... кан. истор. наук. –Тошкент, 1988. –Б. 195; Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. –Тошкент, 2017. –Б. 350.

³ Bu haqida qarang: Бартольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения. Сочинения. Т. VIII. –М., 1973. –С. 74-97;

bu - “Majma’ at-tavorixi sultoniya” (“Sultonlar tarixi majmuasi”)dir. Muallif hayotining so‘nggi yillarida (1427-yil) yozib tugatilgan ushbu majmua uning barcha tarixiy asarlarining umumlashmasi hamda XV asrga qadar yaratilgan arab va fors tilidagi tarixnomalarning xulosasidir. Ushbu asar Mirzo Shohruxning o‘g‘li Mirzo Boysung‘ur topshrig‘i bilan to‘rt jildidan iborat holda yozilgan¹.

Davr an‘anasiga muvofiq, asarda tarixiy voqealar bayoni Yerda hayotning paydo bo‘lishidan, aniqrog‘i Odamatodan boshlanib, muallif davri bilan tugaydi. Uning mustaqil ahamiyatga ega bo‘lgan 4-jildi, Temuriy shahzoda Mirzo Boysung‘ur sharafiga “Zubdat at-tavorix-i Boysung‘uriy” deb nomlanib², o‘z navbatida ikki qismga bo‘linadi: - birinchi qism, shartli ravishda Amir Temur davri (1336-1405); - ikkinchi qismi esa Mirzo Shohrux davri (1405-1427) tarixi deb yuritiladi³.

Hofizi Abru “Majma’ ut-tavorix” asarining muqaddimasida ta’kidlab o‘tilganidek⁴ majmuaning 1-3 jildlarini yozishda Muhhammad ibni Jarir at-Tabariyning (839-923) “Tarixi Tabariy”, Abulqosim Firdavsiyning (934-1030) “Shohnoma”, Ibn al-Asirning (1160-1234) “Al-komil fit-tarix”, Alouddin Atomalik Juvayniyning (1226-1283) “Tarixi Jahonkushoy” Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning (1247-1318) “Jome’ at-tavorix” asarlari kabi 20ga yaqin manbalardan foydalanadi⁵. Nizomiddin Shomiyning(vaf. 1412) “Zafarnoma” va G‘iyosiddin Ali Yazdiyning (XIV–XV asrlar) “Ro‘znomai g‘azovoti Hindiston” asarlariga tayanib yozilgan⁶ 4-jildini yozishda esa, muarrix o‘zining “Zayli “Jome’ at-tavorix”-i Rashidiy” “Zayli “Zafarnoma”-i Shomiy”, “Tarixi Hofizi Abru”, (ya’ni birinchi Majmuasi), “Jug‘rofiya” asarlari va boshqa kichik hajmdagi risolalaridan ham asosiy tayanch manba sifatida foydalanadi.

Muallif garchi asarning Amir Temur qismini yozishda Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”sidan foydalangan bo‘lsada, bu asarni o‘z guvohligidagi ko‘plab faktlar analizi vositasida qayta to‘ldirish, tuzatish va xronologik jihatdan tartibga solish orqali “Zubdat at-tavorix”ga kiritadi.

G‘iyosiddin Naqqoshning (XIV–XV asrlar) “Xitoy safari kundaligi” (“Ro‘znomai safari Chin”) matnlarining “Zubdat-attavorix” tarkibida kelishi, bu

Бўриев О. Географические сведения в трудах Хафиз-и Аbru: Дисс... кан. истор. наук. – Тошкент, 1988. –Б. 195; Ўринбоев А. Хофиз-и Аbru // Ҳасанов Ҳ. Хофиз-и Аbru, Ҳайдар Мирзо, Филипп Ефремов. – Тошкент, 1964. –Б. 3-18; Bayoniy. X. Sharh-e hol va zindagi va osor va ta’lefof-e Hofiz-i Abru // Hofiz-i Abru. Zayl-e Jome’ at-tavorix-e Rashidiy. –Tehron: Donishgoh, 1949. –С. 6-51; Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Тошкент, 2001. –Б. 169-171; Faromarzi F. Hofizi Abru va uning “Zubdat at-tavotix” asariga doir ayrim mulohazalar // TerDU ilmiy xabarnomasi. –Termez, 2020. № 2. –Б. 38-43; Фаромарзи Ф. Место письменного наследия Хафиз-и Аbru в придворное летописание тимуридского периода // Проблемы Востоковедения (научный журнал). 2023 г. № 3. –С. 21-28.

¹ Hofizi Abru. Zubdat at-tavorix. Sulaymoniya kutubxonasi Fotih fondi qo‘lyozmasi. № 4071. 1b varaq.

² O‘sha asar, 2b varaq.

³ O‘sha joyga qarang.

⁴ Asar muqaddimasi haqida qarang: Bayoniy. X. Sharh-e hol va zindagi va osor va ta’lefof-e Hofiz-i Abru // Hofiz-i Abru. Zayl-e Jome’ at-tavorix-e Rashidiy. (شرح حال و زندگی و آثار و تالیفات حافظ ابرو // حافظ ابرو. زیل جامع) خانبابا بیانی. Tehron. Donishgoh, 1949. –Б. –Б. 29-35. (التواریخ رشیدی. -تهران ۱۳۲۷/۱۹۴۹. ص. ۵۱-۶.

⁵ Yana qarang: Bayoniy, muqaddima. –B. 31-32; Háfiz-ı Ebrû // <https://islamansiklopedisi.org>. (17.09.2024).

⁶ Muallifning o‘zi bu haqda hijriy 806 (mil. 1403-yil 20-iyul – 1404 yil 8-iyul) yil voqealari bayonida eslatib o‘tadi. Yana qarang: Zubdat at-tavorix. (مقدمه تصحيح و تعليقات: سيد كمال حاج سيد جوادى. (ج. ۱). - تهران. حافظ ابرو. زبدة التواريخ. 2001/۱۳۷۹. ص. ۱۰۰۹.

asarni ham Hofiz-i Abru foydalangan yana bir manba bo'lganligiga dalolat beradi. Zero, bugungi kunda mazkur asarning alohida qo'lyozma nusxasi fanda aniqlanmagan, ya'ni ushbu asar aynan "Zubdat at-tavorix" asari orqali yetib kelgan. Abdurazzoq Samarqandiy (14013-1482) kabi keyingi mualliflar ham bu asar matnlarini "Zubdat at-tavorixdan ko'chirganlar"¹.

Shuningdek, asrda Firdavsiyning "Shohnoma", Mavlono Ali Badri Hiraviy (XV asr) va Mavlono Bahovuddin Hojilarning (XV asr) nazmiy asarlari qatorida fors va arab shoirlari ijodi namunalaridan ham manba sifatida foydalangan².

Tadqiqotlarda Mavlono Sa'dulloh Kirmoniyning (XIV asr) yo'qolgan "Futuhot-e Mironshohiy", Muiniddin Muhammad Yazdiyning (XIV asr) "Mavohib-i Ilohi"³, Nosiriddin Umarning (XIV asr) "Ro'znoma-i futuhot-i Hind", G'iyosiddin Alining o'gli Mavlono Shihobiddin Muhammad Munshiy (XIV–XV asrlar) tomonidan yozilganligi taxmin qilinadigan "Futuhot-i bilod-e Shom-u Rum" asarlari hamda muallifi noma'lum "Ruznoma-ye Futuhot-i Dasht" asarlari ham "Zubdat at-tavorix"ga manba vazifasini o'taganligi qayd etib o'tilgan⁴.

Hofiz-i Abru Nizomiddin Shomiy kabi XIV asr voqealarining asosiy qismini qayd etishda ularning hijriy sanalari qatorida turik-mo'g'ul oy nomlarini ham keltirib o'tgan. Bu muarrixning shu davr voqealarini yozishda, foydalangan manbalari qatorida "Muntaxab ut-tavorix-i Muiniy" hamda uyg'ur baxshilarining bitiklaridan tashqari yana bir qancha turkiy manbalar va solnomalar ham bo'lganligini bildiradi.

Hofiz-i Abru Amir Temur davrida bevosita yashagan va uning topshirig'i bilan fathnomalar yozgan G'iyosiddin Ali va Nizomiddin Shomiy kabi tarixchilar qatorida turadi. U Amir Temur devoni vakili sifatida rasmiy hujjatlardan ham manba sifatida keng foydalangan. Bunga "Zubdat at-tavorix"da keltirilgan rasmiy yozishmalardan ko'plab ko'chirmalarning keltirilishi misol tariqasida aytib o'tildi⁵. Shuningdek, tarixchi Amir Temur va Mirzo Shohrux bilan bo'lgan safarlarni esdaliklarida qayd etib, ulardan keyinchalik asarlarida manba sifatida keng foydalangan. Shu qatorda "M'ajma' at-tavorix"ning 4-jildi bo'lmish "Zubdat at-tavorix"da keltirilgan tarixiy voqealarning asosiy qismi Hofizi Abruning bevosita guvohligi asosida yzoilgan. Zero uning o'zi voqealar tafsiloti asnosida mazkur tarixiy jarayonlarda bevosita ishtirok etganligi haqida ko'p o'rinlarda qayd etib o'tgan⁶.

¹ Yana qarang: Гиёсиддин Наққош. Хитой сафари кундалиги (Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Омонулло Бўриев). – Т.: "MASHHUR-PRESS", 2017.–Б. 7.

² Hofiz-i Abru. Zubdat at-tavorix. (مقدمه تصحيح و تعليقات: سيد كمال حاج سيد جوادى. ج. ۱). - تهران. ۱۳۷۹/۲۰۰۱. ص. ۱۰۳۴.

³ Qarang: Резаголизадех Н.В. Особенности исторических взглядов Хафиза Абрау. // Дисс. На соискание учен. степени канд. истор. наук. Душанбе – 2015. –С. 86.

⁴ Yana qarang: Woods. J.E. The Rise of Timurid Historiography // Journal of Near Eastern Studies (The university of Chikago ss journals) Vol. 46, No. 2 (Apr., 1987). Published by: The University of Chicago Press. Apr., 1987, – pp. 99.

⁵ Hofizi Abru. Zubdat at-tavorix. Sulaymoniya kutubxonasi Fotih fondi qo'lyozmasi. № 4071. 27b; 199 va boshqa varaqlar.

⁶ Qarang Hofizi Abru. Zubdat at-tavorix. (حافظ ابرو. زبدة التواريخ. - تهران ۱۳۷۹/۲۰۰۱). –Б. 903, 1011 ва бошқа саҳифалар.

Rus olimi V.V. Bartoldning tadqiqotlari Hofizi Abru va uning ilmiy merosini o'rganish bo'yicha muhim ishlardan biri hisoblanadi. Zero tadqiqotchi olim "Zubdat at-tavorix"ning birinchi jildi Rashididdin asari bilan bir xil uslubda yozilganligi va to'rtinchi jildidan esa, Abdurazzoq Samarqandiy asosiy manba sifatida foydalanganini aytib o'tadi¹. Ingliz olimi Jon Vuds esa o'z tadqiqotlarida "Zubdat at-tavorix"ning qisqacha mazmunini tariflash asnosida, uning yozilishida Shomiyning "Zafarnoma"sidan tashqari Muiniddin Natanziyning "Muntaxab ut-tavorixi Muiniy" asaridan manba sifatida foydalanilganligi haqidagi Bartoldning so'zlarini² ikki asarning qiyosiy tahlili asosida tasdiqlaydi³. Sa'dulloh Kirmoniyning yo'qolgan "Futuhot-e Mironshohiy" va muallifi noma'lum "Ruznoma-ye Futuhot-i Dasht" asarlaridan fodalangan bo'lishi mumkin degan farazni ilgarix suradi⁴.

Tarixchi Hofizi Abruning XV asr tarixnavisligidagi salmoqli xizmatlariga havas qilib, Fasih Xavofiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond va Xondamir kabi muarrixlar o'z asarlarini yozishda uning tarixnomalaridan birlamchi manba sifatida foydalanganlar⁵ va uning uslubiyatiga ergashganlar. Ayniqsa "Ravzat us-safo" va "Habib us-siyar" asarlarida Hofiz-i Abruning tarixiy asarlaridan manba sifatida foydalanish bilan birgalikda ularda mazkur muarrixning "Jug'rofiya" asari geografik fasl sifatida kiritilganini kuzatish mumkin.

Abdurazzoq Samarqandiy o'zining "Matlai sa'dayn" asarida "Zubdat at-tavorix"ni asosiy manba sifatida qo'llaganligini, ayni mana shu 1427-yil voqealari bayonida, "Shu yerda... Hofizi Abru (laqabi) bilan mashhur bo'lgan (Nuriddin) Lutfullohning "Zubdat at-tavorix al-Boysung'uriy" nomli asari tugadi." jumlasini bilan, "Zubdat at-tavorix"ning ham yozib tugatilgan yili va ham tugash qismiga ishora qiladi⁶.

"Zubdat at-tavorix" asarining ko'chirilish xronologiyasi (1430-1914)⁷ va qo'lyozmalarining tarqalish geografiyasi shuni ko'rsatadiki, mazkur asar yozilgan davridan to bugungi kunga qadar o'rta asrlar tarixiga oid muhim manbalardan biri bo'lib kelgan. Temuriylardan tortib Eron shohlari va Turk sultonlariga qadar, bu asarni o'z kutubxonalarida uchun nusxa ko'chirtirgani va uni o'z kutubxonalarida bo'lishini xohlaganlari bunga misoldir. Shuningdek, asarning muhim manbalik xususiyatlarini, uning keng tadqiqotchilar etiborida bo'lgani ko'rsatib turibdi. Buning asosiy sabablaridan biri avvalo mazkur asarning ishonchli manbalar

¹ Qarang: Бартольд В.В. Хафиз-и Аbru и его сочинения. Сочинения. Т. VIII. М, 1973. –С. 94.

² Бартольд В.В. Определение «Анонима Искандера». Сочинения. Т. VIII. М, 1973. –С. 481-482.

³ Yana qarang: Woods. J.E. The Rise of Timurid Historiography. –P. 99.

⁴ O'sha joyga qarang.

⁵ Bu haqda yana qarang: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд биринчи қисм. –Тошкент, 2008. –Б. 4; Фасих Хавофий. Мужмали Фасихий. –Тошкент, 2018. –Б. 18; Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар. –Тошкент, 2013. –Б. 24.

⁶ Qarang: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд биринчи қисм. –Тошкент, 2008. –Б. 483.

⁷ 1914 yilda "Zubdat at-tavorix"ning yuqorida qayd etilgan Milliy-№1685 raqamli qo'lyozma nusxasi (I-jild) ko'chirilgan. Yana qarang: Fehristgon-e nusxaho-ye xatti-ye Iyron (fanojo). 45 jild. (فهرستگان نسخه های خطی ایران.) - تهران ۱۳۹۲/۲۰۱۴. (مؤلف: مصطفی درایتی. (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. (۴۵ ج.) - تهران ۱۳۹۲/۲۰۱۴. -B. 243.

asosida yozilganligi bo'lsa, keyingi o'rda Eron Shohlari va Turk sultonlari bu asar orqali Amir Temur va temuriylarning davlatdorligi va harbiy yurishlardagi g'alabalari sir-asrorlarini bilishga intilganlar. Shu bilan birgalikda mazkur hukmdorlar o'zlariga bag'ishlangan shu turkumdagi asarlar yozilishini ham istaganlar. Shu tariqa "Zubdat at-tavorix" nomi keyingi davrlarda ham ko'pgina tarixnomalarni bezab turadigan va tarixiy asarlarga eng ko'p qo'yiladigan umumiy nom bo'lib qoldi.

"Zubdat at-tavorix" asarining qo'lyozma nusxalarini va uning manbalarini aniqlash jarayonida Hofiz-i Abrudan tashqari yana 12 ta muallif shu nom bilan tarixiy asar yozganligi ma'lum bo'ldi. Muhim jihati shundaki, ularning aksariyati aynan Amir Temur va temuriylar davriga bag'ishlab Eron va Usmonli turk tarixchilari tomonidan yozilgan, ba'zilar esa umumiy tarixga bag'ishlangan bo'lib, mazkur davr tarixi ularning maxsus boblarida yoritilgan¹.

Tarixiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan qaralganda har bir tarixiy asarning yozilishida asos vazifasini o'tagan manbalarni aniqlash muhim hisoblanadi. Biroq bu masalaning o'ziga xos qiyinchiliklari mavjud. Ya'ni ma'lum bir asarning manbalarini aniqlash chuqur ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi. Zero mususlmon tarixnavisligi rivojiga o'z hissasini qo'shgan bir guruh tarixchilar o'zlari yashagan davrdan oldingi tarixni yozishda foydalangan manbalarini o'z asarlarining muqaddimasida yoki voqealar bayoni jarayonida qayt etib o'tganlar.

Shu bilan, har bir tarixchi o'zi yozgan tarixnomaning ishonchiligini ko'rsatish qatorida, o'tmish tarixini to'g'ri bayon qilganlik mas'uliyatini o'zidan oldingi muarrixga yuklaydi. Shuningdek, aksariyat tarixchilar o'z asarlarini yozishda foydalangan manbalarni qayd etishga biroz etiborsizlik qilganlar. Masalaning mushkul tomoni ham ayna mana shu joyda namoyon bo'ladi. Bunday hollarda tadqiqotchilar ma'lum bir tarixiy asar va unga manba bo'lib xizmat qilgan deb taxmin qilinayotgan tarixnomaning matnlarini o'zro qiyosiy o'rganib chiqishni talab qiladi. Natijada asar muallifi tomonidan qayd qilinmagan manbalar aniqlanadi.

Tarixiy asarlarning manbalarini aniqlashning fan nuqtayi nazaridan eng muhim ahamiyatlaridan yana biri shundaki: birinchidan, bu ish orqali bizga qadar yetib kelmagan asarlar va tarixiy hujjatlar kabi manbalarining ko'chirma nusxalarini aniqlash mumkin. Ya'ni fanda yozma nusxasi aniqlanmagan biron bir tarixiy asar yoki tarixiy hujjatning manti tadqiq qilinayotgan asarga kiritilgan bo'lishi mumkin; ikkinchidan, tadqiq qilinayotgan asar yozilgan davr muarrixlari tarix ilmini o'rganishda qaysi manbalarga ko'proq tayanganlari ma'lum bo'ladi.

Shuningdek, har bir muarrixning o'z davri tarixiy voqealarini yozishda foydalangan og'zaki va yozma manbalarini aniqlash ham muhimdir. Tadqiqotlarda

¹ Ular quyidagilar: 1) Jamoliddin Abulqosim al-Koshoniy, 2) Kamol bin Jalol Munajjim Yazdiy, 3) Muhammad Muhsin Mustavafi, 4) Qozi Muhammad Sharif Arduloniy, 5) Shayxulislom Karachalebizoda Abdulaziz Afandi (vaf. 1658), 6) Safi Mustafo Afandi (vaf. 1616), 7) Luqmon bin Sayyid Husayn, 8) Galibululu Mustafo Ali Mustafo bin Ahmad bin Abdulmavla (vaf 1600), 9) Muallifi noma'lum, Amir Temurga bag'ishlangan (Sulaymoniya, Ahmed III Kit № 003599), 10) Sadrididdin Abulhasan al-Husayniy, 11) Ali ibn Nosir Husayniy, 12) Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy (1809-1874).

bu masalada asosan tarixchilarning keltirgan dalillari asos qilib olinadi. Biroq, tadqiqotchilar bu masalada tarixchi keltirgan ma'lumotlarni aniq dalil qilib olmasdan, shu davrning boshqa manbalari bilan qiyosiy o'rganib chiqishlari zarur bo'ladi. Zero qiyosiy o'rganish tarixiy voqealarni xolis yoritishga xizmat qiladi.

Sh. Qorayev
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Qarshi shahridagi Xalqaro innovation universiteti dotsenti
O'zbekiston, Qarshi sh.

**TEMURIY SHAHZODA BADI'UZZAMON MIRZO ADABIY
KECHALARI
(ALISHER NAVOIY ASARLARI MA'LUMOTLARI ASOSIDA)**

Temuriylar saltanati davrida shoh ham, shahzoda ham atrofida shoirlarni to'plab, adabiy majlis tuzgan. Padari buzrukvor Sulton Husayn Boyqaro singari shoir bo'lgan Badi'uzzamon Mirzo (1458-1515) ning adabiy majlislari ham otasining yig'inlaridek she'riyat va san'at ahli bilan gavjum bo'lgan va ularda adabiy bahs va munozaralar olib borilgan.¹ Bunday she'riyat anjumanlarida shahzodaning ustози bo'lgan, buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy ham ishtirok etgan.

Temuriy shahzoda Badi'uzzamon "Badiiy" taxallusi bilan she'rlar yozgan, shahzoda yig'inlarda o'z she'rlaridan namunalar ham o'qigan:

*Mahi man, be guli ro'yat dilam xun gashta chun lola,
Jigar ham az g'ami hajrat shuda pargola-pargola.²*

(Tarjimasi: Ey oy (yuzli go'zalim) gul yuzingsiz yuragim loladek qon bog'ladi. Jigar ham hajring g'amidan pora-pora bo'ldi).

Badi'uzzamon tarixda ajoyib shoir sifatida e'tirof etilgan. Navoiy "Majolis-un nafois" tazkirasida shahzodaning "tab'i nazm uslubida muloyimdur" deb, forsiy va turkiyda yozgan g'azallarini bunga misol qilib keltirib o'tgan:

*Ey sabo, gar so'rsa holim shammai ul sarvinoz,
Evrulub boshig'a men sargashtadin yetkur niyoz.*

Mazkur g'azal o'zining mazmunan va shaklan mukammal badiiy asar ekanligi bilan Badi'uzzamonning yuksak iqtidoridan darak beradi. Tadqiqotchi olim Umid Bekmuhammad ta'biri bilan aytganda, "ammo, shunday yuksak g'azallar, baytlar bitgan Badi'uzzamon otasidek sharobxo'rliqi, taxtga intilishi, Xadichabegimning makrlariga qarshi bosh ko'tarishi natijasida davlat tanazzuli

¹ Қораев Ш. Султон Бадиъуззамон Мирзо мажлислари ва Алишер Навоий / Ўзбекистон қаҳрамони Суйима Ғаниева хотирасига бағишланган анъанавий "Ёш навоийшунослар" илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. Тошкент, Тошкент давлат шарқшунослик университети. 2021 йил 5 май.-Б.80-85.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.-Б.416.

boshlandi. Bu esa saltanat Shayboniyxonga bosh egishiga, o'zining esa hijratda – Istambulda 59 yoshida vafot etishiga sabab bo'ldi".¹

Badi'uzzamonning forscha she'rlariga ham zamondosh – shoirlar va tazkiranavislar yuqori baho berishgan. Faxriy Hiraviy "Ravzat us-salotin"da temuriy shoirning forscha she'rini keltirgan: "*Va mana bu forsiy matla' uniki bo'lib, o'g'il (Muhammad Mo'min Mirzo) voqeasiga bag'ishlangan. Matla'*:"

*Vazidi, ey sabo, barham zadi gulhoi ra'noro,
Shikasti z-on miyon navrastai shoxi guli moro.*

(Mazmuni: *Ey sabo, esding va ra'no gullarni to'zg'itding, O'rtada bizning gulimizning navrasta shoxini sindirding.*)²

A.Murodov Habibning "Xat va xattoton" (Istanbul, 1887) asariga tayanib, Badi'uzzamon Mirzoning turli xatlarni puxta bilganligi va ayniqsa, nasta'liq xatida g'oyat go'zal yozganligini bayon qiladi. Aytishicha, Badi'uzzamonning "Abulfayz" nomiga yozilgan bir iydlik (hayitlik) qit'asining rasmi mavjud ekan.³

Ma'lumki, Badi'uzzamon Mirzo temuriylar saltanatining buyuk hukmdori Sulton Husayn Boyqaroning farzandlari orasida eng aqllisi va salohiyatlisi bo'lib, u doimo ilmu ma'rifat va adabiyot ahliga g'amxo'rlik qilgan. Shahzoda o'z saroyiga olimu adib, shoiru san'atkorlarni yig'ib, adabiy anjumanlar o'tkazishni xush ko'rgan. Alisher Navoiy o'z asarlarida bu shahzodani madh etgan:

*Kon kibi ko'rgan shahi ozodani,
Ko'rdik ani gavhari shahzodani.
Garchi bu kon ichra duri shohvor,
Xayli erurkim, borisin kirdigor.
Poya aro sohibi toj aylasun,
Mehrvashu charx duvoj aylasun.
Ulki vale gavhari yakto durur,
Borchasidin poyada a'lo durur.
Bilki erur moyai amnu amon,
Xisravi jamqadr Badi'uzzamon.
Zoti nazohatda maloik sifat,
Pok sifoti bila yo'q hech zot.
Zoti bashar, lek sifoti malak,
Balki sifoti bila zoti malak.
Mahzi latofatdin o'lub xilqati,
Xalqi jahon ahlig'a haq rahmati.
Ey kelibon nutq ila vasfing mahol,
Notiq vasfingda bo'lub gungu lol.
Ulcha sening hilmu viqoring durur,
Men kibi el midhati oring durur.*⁴

¹ Бекмуҳаммад У. Навоийнинг армонлари. Т.: Янги аср авлоди, 2011.-Б.132.

² Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т.: Мумтоз сўз, 2014.-Б.60-61.

³ http://navoi.natlib.uz:8101/uz/majolis_un_nafois_un_uchinchi_tom/izoh_va_tarjimalar/

⁴ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Хамса. МАТ. Еттинчи том. Т.: Фан, 1991.-Б.317-328.

Alisher Navoiy “Soqiynoma”da ham shahzodani alohida zikr etib o‘tgan. Adabiyotshunos Maqsud Asadovga ko‘ra, “*Soqiynoma*”dagi *ayrim o‘rinlarda Navoiy qahramonlarning nomlarini aynan keltirmay, ularning fazilatlariga ishora qilib o‘tadi. Yo. Ishoqov bunday o‘rinlarda tasvir nihoyatda yuksak darajaga ko‘tarilgan bo‘lib, muammo ko‘rinishiga yetib qolganini alohida ta’kidlaydi va asarning Badi’uzzamonga bag‘ishlangan II bandidan quyidagi baytni misol tariqasida keltiradi:*

*Shohi Jamqadr zamon ichra badi’,
Har badi’ ishda makon ichra rafi’.*¹

“*Soqiynoma*”da Navoiy shahzoda Badi’uzzamonni ta’riflaydi. *Lug‘atlarda badi’ so‘zining o‘zi toza, yorqin deb izohlangan. Shoir “mayi nob” so‘z birikmasi orqali shahzodaning pok tiynati, sof qalbi, shuningdek, yorqin kelajagiga umid bildiradi. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da ham shahzodani “husni surat va husni siyrat bila orasta va jamoli zohiriy va kamoli botiniy bila piyrosta yigit” deb ta’riflagan. Faxriy Hiraviy ham “Ravzat us-salotin” asarida Badi’uzzamon Mirzo “surat va siyratda husn bilan bezalgan edi. Jang ishidan kamon otishda tengsiz, bazmu baxshish va axloqda mislsiz bo‘lgan,” deb yozgan.*²

Alisher Navoiy Badi’uzzamon Mirzoni boshqa shahzodalardan ko‘ra, o‘ziga yaqin olgan va Sulton Husaynning qonuniy vorisi bo‘lgani uchun tarbiyasiga alohida e’tibor bilan qaragan. Uning “Munshaot” asaridagi maktublarning 10 dan ziyodi Badi’uzzamonga yozilgan. “*Soqiynoma*”da esa Navoiy ““*Xamsa*” ichra har bir harfni... aning otig‘a guzorish qil”ganini alohida aytib o‘tgan”.³

Ma’lumotlarga qaraganda, Alisher Navoiy Badi’uzzamon Mirzoning Hirot va Balx shaharlarida o‘tkazilgan ko‘plab adabiy yig‘inlarida doimo ishtirok etib kelgan. O‘zi qatnashgan “Ikkinchi bihisht” bog‘idagi she’riy majlisni Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida shunday tasvirlagan:

*Tuzub suhbat “Bihishti soniy” ichra,
May ichsa “Bog‘i nav” ayvoni ichra.
Ani majlis dema, oliy sipehri,
Qadahdin davrida raxshanda mehri.
Dema mehr onikim, mehri sabukxez,
Ne andoq tezrav, ne ishratangez.
Nishotafzoyroq Nohiddin ko‘r,
Sarius-sayarroq xursheddin ko‘r.
Quyosh bir qatla har kun ko‘kni soyir,
Bu majlis charxin ul yuz qatla doyr...
Mug‘anniylar nishotafzo navodin,
Chekib Nohidni har dam havodin.
Zarofat holatida bazlago‘lar,
Atorudqa qilib har dam g‘ulular...
Berib yuz ganj yaxshi so‘zga bexost,*

¹ Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. Т.: Тафаккур, 2020-Б.167.

² Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т.: Мумтоз сўз, 2014.-Б.60.

³ Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. Т.: Тафаккур, 2020-Б.178.

Yomon so'zni qilib isloh ila rost.
Yomon men aytim topib so'zum rech,
Aning bazmida so'z o'tmay yomon hech.¹

Bu badiiy lavhani yanada soddaroq qilib, nasriy bayon tili bilan izohlasak, ya'ni shoir aytmog'chi: *"Badi'uzzamon Mirzo "Ikkinchi bihisht" bog'ida majlis tuzdi. Uni ma'rakali bazm dema, yuksak osmondir. Uning davrasida porloq quyosh qadahi kezadi. Uni quyosh dema, quyosh uning tezyurarligi va sur'atiga tenglasholmaydi. Nohiddin ortiqroq rohat baxsh va xurshiddan ko'proq elkezardir. Quyosh har kuni bir marotaba osmonni sayr etsa, bu bazm osmonini yuz marta aylanadi.*

Agar quyosh ko'kda sur'at bilan sayr etib, bir parichehra uchun aylanib o'rgilsa, bu bazm sozandalari rohatbaxsh kuylar chalib, ko'kdan Nohidni tushiradilar.

Lutfkor qiziqchilar zariflikda Atorud (adabiyot ahli homiysi)ni har lahza hayratda lol qoldiradilar.

Badi'uzzamon Mirzo shodlik bilan qadah ko'targanda, quvonchidan sarxush bo'lsa, biror kutilmagan yaxshi so'zga yuz xazina bag'ishlab, yomon so'zni isloh qilib tuzatadi".²

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonidagi shahzoda bazmlariga bag'ishlangan lavha - sozandayu qo'shiqchi va shoirlar ishtirokida o'tgan kecha ham bizning Badi'uzzamon adabiy majlislari haqidagi tasavvurimizni boyitishga xizmat qiladi:³

Bazmida sipehr xoni munu,
Ul xonda nujum qursu limu.
Xunyodagi nag'masoz Nohid,
Lekin daf aning qo'lida xurshid...
Shahkim, ichib ul mayi ravonbaxsh,
Bazm ichra bo'lib hadisi jonbaxsh.
Gah so'z bila elga jon bag'ishlab,
Bir so'z bila gah jahon bag'ishlab.⁴

Mazkur bazm kartinasini shunday sharhlash mumkin: *"Sulton Badi'uzzamonning bazmida osmon zangor dasturxon, u dasturxonda limon yulduzlaridir. Sozandayu qo'shiqchisi bo'lib, uning qo'lidagi doira quyoshdir. Bu ruh baxsh mayni ichgan shoh Badi'uzzamon Mirzoning bazm ichidagi so'zlari jon bag'ishlovchidir. U goh bir so'z bilan bazmga jon baxsh etadi, goh bir so'z bilan jahon bag'ishlaydi".⁵* Aniqroq qilib aytganda, har bir so'zi hikmat bilan yo'g'rilgan shahzoda Badi'uzzamon bunday adabiy kechalarga o'z g'azallarini o'qib, otasi kabi bazm ahlini mushoiraga chorlaydi. She'riy bahs-munozara qizg'in

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Саккизинчи том. Т.: Фан, 1991.-Б.59-60.

² Алишер Навоий. Хамса. Насрий баён. (Нашрга тайёрловчи: Ў. Йўлдошев).Т.: Наврўз, 2019.-Б.146-147.

³ Ko'rsatilgan asar.-B.307-308.

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Еттинчи жилд. Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2013.-Б.41-42.

⁵ Алишер Навоий. Хамса. Насрий баён. (Нашрга тайёрловчи: Ў. Йўлдошев).Т.: Наврўз, 2019.-Б.308.

tus oladi. Mug‘anniylar jon bag‘ishlovchi kuy-qo‘shiqlar ijro etadilar. Shoir Navoiy esa bunday adabiy anjumanlarni qalamga oladi.

“Xamsa”ning beshinchi dostoni - “Saddi Iskandariy”da ham yana bir bor Sulton Badi’uzzamon Mirzo bazmi qayd etilganini ko‘rishimiz mumkin:¹

*Qadah – bazmi ayshing aro zarnigor,
Javohir qilib ani gavharnigor.
To ‘lub ul qadah la’li raxshon bila,
Ne raxshanda la’l, obi hayvon bila.*²

Hirotda shahzodaning adabiy majlislari mashhur bo‘lgan. Naql qilinishicha, Sulton Husayn Boyqaro zamonining mashhur sozandasi Shayxiy Noiy bir navbat Badi’uzzamon Mirzo majlisida bir kuyni naydan yaxshi chiqaradi. Qulmuhammad Udiy esa g‘ijjakda bu kuyni chala olmaydi va: “G‘ijjak nomukammal sozdir”, deydi. Shayxiy darhol Qulmuhammad Udiyning qo‘lidan g‘ijjakni olib, kuyni g‘ijjakda yaxshi va tiniq qilib chaladi va shahzodaning tahsiniga sazovor bo‘ladi.”³ Zahiriddin Muhammad Boburning o‘zi ham shahzodaning badiiy kechalarida qatnashgan va bunday bazmlarni u chog‘ir majlislari deb atagan: “*Yana bir navbat Badi’uzzamon Mirzo qoshig‘a borg‘onda namozi peshindan so‘ng chog‘ir majlisi bo‘ldi. Badi’uzzamon Mirzoning majlisini xeyli ta’rif qilurlar edi, filvoqi’ beg‘ilu g‘ash va oromida majlis edi. Murg‘ob yoqasida ekanda ikki-uch qatla mirzoning chog‘ir majlisida hozir bo‘ldum*”.⁴ Ana shunday chog‘ir majlislaridan birida Balx hokimi Darvish Ali Kitobdor (Alisher Navoiyning ukasi)ning xotini shoira Ofoq begim Jaloyir shahzodaga atab quyidagi she’rni o‘qiydi:

*Man agar tavba z-may kardaam, ey sarvi sihiy,
Tu xud in tavba nakardiki, maro may nadihi.*

(Mazmuni: *Men may ichmaslikdan tavba qilgan, bo‘lsam, ey sarv qomatli yigit, Sen esa tavba qilmagansan-ku, menga may tutmaysan.*)⁵

Badi’uzzamon Mirzoning har bir adabiy majlisida shahzodaga bag‘ishlangan qasidalar yangragan. Shunday bazmlardan birida benazir qasidanavis shoir Husayn Jaloyir Tufayliy shahzodaga bag‘ishlangan quyidagi qasidasini o‘qigan:

*Qaddingning naxli jilva aylagach sindi sanavbarlar,
Labing qilg‘och tabassum bebaholig‘ o‘ldi gavharlar.
Ko‘zingning mardumi andog‘ xiradni tiyra aylabdur,
Balo ya’jujig‘a sad bog‘lag‘on yanglig‘ Iskandarlar.
Qaddingning yodidin gulshan aro qum erur giryon,
Ki ohi sarsaridin uchdi chun bog‘ ichra ar‘arlar,
Shahokim homii amni amon Badi’uzzamondursan,
Chu adling quvvatidin sindurub pushti sitamgarlar.*⁶

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. (Насрий баёни билан). Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМБ, 1991.-Б.66-69.

² Қўрсатилган асар. –Б.68.

³ Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома: (Ўрта мактаб ёшидаги болалар учун) / Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев; Масъул муҳаррир А.Ўктам. 2-нашр. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – Б.164.

⁴ Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома: (Ўрта мактаб ёшидаги болалар учун) / Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев; Масъул муҳаррир А.Ўктам. 2-нашр. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – Б.143.

⁵ Фаҳрий Ҳиравий. Жаҳоҳир ул-ажойиб. Т.: Мумтоз сўз, 2014.-Б.158.

⁶ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий. Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2011.-Б.285-286.

Shahzodaning adabiy kechalarida Binoiy kabi taniqli shoirlar qatnashib, shahzodani o‘z g‘azallarida madh etishgan:

*Sahar sipehr tabaqhoi xesh purdor kard,
Nisori shohi Badi’uzzamon Bahodur kard.
Sipehrmartaba shohe, ki az balandii qadr,
Sari sipehr ba xoki rahash tafoxur kard.
Chy vasfi shoh tavonam, ki bartar ast az on,
Ki haddu vasfi kamolash tavon tasavvur kard.
Zihy rafe’, ki gardun zi mohi nav angusht,
Girift dar dahan, az raf’atash tahayyur kard.
Guharfishonii nazmi Banoy imro’z ast,
Ki bahri she’ri xud az madhi shoh purdur kard.¹*

Ta’kidlash joizki, Badi’uzzamon Mirzo shoir sifatida e’tiroflar sazovor bo‘lgan temuriyzodalardan biri bo‘lgan.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, Badi’uzzamon Mirzo huzurida o‘tkazilgan adabiy kechalar mumtoz adabiyot va san’at taraqqiyotiga xizmat qilgan.

B.I. Sattarov

*Perfect-university “Pedagogika va psixologiya” kafedrası katta o‘qituvchisi
Uzbekiston, Tashkent city*

HISTORY OF AMIR TEMUR AND THE TEMURID PERIOD FROM THE VIEW OF WORLD SCIENTISTS AND WRITERS

The study of the history of the era of Amir Temur shows that every independent state must have its own national ideology. Without this, there can be no national state in the true sense of the word. Therefore, the examples and experiences of the reign and personality of Amir Temur are of theoretical, practical and educational importance in the formation of the ideology of national independence.

It is known that in world oriental studies, the attitude towards the era of Temur and the Temurids is quite high. Sahibkiran is compared to Alexander the Great, Julius Caesar, Genghis Khan, and Napoleon. So, what is the reason for this?

Firstly, Amir Temur created a large centralized state, encompassing most of Asia Minor and the North Caucasus, from Central Asia to the Mediterranean Sea, the largest in the world.

Secondly, as a victorious commander who did not know what defeat meant, Amir Temur waged campaigns not against any one nation, but to unite and prosper Transoxiana politically, economically, and spiritually.

¹ Камолуддин Баной. Девони ашъор. Муқаддима, базхонӣ ва тавзеҳот: Х. Шарифов, М.Низомов. Душанбе, Пайванд, 2012.-С.253.

Thirdly, Amir Temur, as a great statesman, created the most perfect state and legal system for his time.

Fourthly, Amir Temur, as a great creator, patron of science, culture, art and education, initiated the second stage of the Renaissance in the East, thereby making a huge contribution to world, and in particular, Eastern civilization.

Fifth, Amir Temur was distinguished by his personal qualities, such as humility, faith, justice, courage, tolerance, foresight, and entrepreneurship.

Sixth, Amir Temur founded an entire era in the history of world statehood and culture, the Temurid era. The empire founded by the great Jahangir ruled for 468 years, and the representatives of the Temurid dynasty continued the traditions of Sakhibkiran.

Although Amir Temur operated within his own medieval traditions, he sought to advance human interests and became the first to initiate the idea of a "single space" where people could live in one territory, regardless of race, nationality, religion, or origin. Amir Temur's policy of tolerance (religious tolerance) requires separate study.

He was one of the first rulers to put forward this idea. In his letters to Christian kings, he said, "If you send your merchants to our side, we will welcome them warmly and with all due respect. If our merchants go to your side and show them the same respect. Let them travel without any danger or obstacle. It is useless to deny the saying that merchants make the world prosperous". He was one of the first rulers to put forward this idea. In his letters to Christian kings, he said, "If you send your merchants to our side, we will welcome them warmly and with all due respect. If our merchants go to your side and show them the same respect. "Let them travel safely and without hindrance. It is useless to deny the saying that merchants make the world prosperous", he repeatedly emphasized. He was one of the first rulers to lay the foundation for this idea. In his letters to Christian kings, he repeatedly stated, "If you send your merchants to our side, we will welcome them warmly and with all due respect. If our merchants go to your side and show them the same respect. Let them travel safely and without hindrance. It is useless to deny the saying that merchants make the world prosperous".

As religious conflicts intensified, countries became hostile to each other, especially in those times when the West and the East did not know each other well, and wars broke out on the basis of religious enmity, it was unlikely that friendly relations between the two continents would be established. Amir Temur was the first to propose to the Western kingdoms to strengthen relations between the West and the East through treaties and sought to resolve this problem officially. These actions of Amir Temur are now called the "Policy of Reaching Out".

These noble deeds of Amir Temur in history are also recognized by the peoples of Europe. In the early years of independence, a copy of Amir Temur's letters to Charles VI was presented by the then President of France, Jacques Chirac, to the first President of the Republic of Uzbekistan, I. Karimov, and is currently stored in the State Museum of the History of the Temurids.

Amir Temur also made great changes in the field of creativity, greatly enriching world architecture. He was able to express the ideology, idea and grandeur of the empire in his creative works. Amir Temur built villages around Samarkand named after 12 cities that were political centers of the world in his time, such as Shiraz, Sultania, Baghdad, Iraq, Damascus, Egypt, and emphasized the position of the capital of the empire in relation to them. The owner also created dozens of gardens around the city of Samarkand, in which he built beautiful buildings, fountains and other structures. A variety of beautiful plants and animals were brought from the most remote places of the world. Extensive creative work was carried out not only in the cities of Samarkand and Shakhrisabz, but also in all corners of the Timurid empire. During the reign, great attention was paid to the construction of mosques, madrasas, administrative buildings, streets, parks, new villages and cities, baths, markets, temples, bridges, hospitals, canals, ditches and other structures. Historian Sharafiddin Ali Yazdi wrote about the construction of the city of Boylakon near the Caucasus: "The idea of repairing Boylakon crossed the blessed memory of Khazrat Sakhibkiran. That city was destroyed, there was neither a single building nor any animals or insects. In his time, talented engineers and architects with a special license were engaged in the history of the city, who laid out its moat, four markets, many houses, baths, caravanserais, squares, gardens, and a mosque. And they divided the land among the princes and beks. The whole city was seriously engaged in work. All these buildings were completed in a month from baked bricks...". It is said that the excavation of the Nahri Barlos canal by Amir Temur, which served to ensure the prosperity of this city, caused a great stir in its time. Even ships were launched on this canal. The modern scholar H. Vamberi, who saw the buildings built by Amir Temur a hundred years later and was deeply impressed by them, gave the following assessment of his activities: "If we compare the architectural works left over from the glorious era of Samarkand with its current weak state, the recommendations of today's magnificent buildings do not seem exaggerated. The beauty of the mosque built by Sultan Khudobanda in the Sultanate a hundred years ago cannot be compared to the magnificent majesty of the "King's Mosque" built by Temur on the ruins of modern Samarkand. Later buildings built in this style of architecture, for example, the Kabir Mosque in Maidan Shakh in Isfahan, and the turbans in Qom and Mashhad, are similar to the building built with the help of Temur. The great Amir Temur set himself the goal of uniting the scattered peoples, turning them into a single, strong and united nation. He spared neither his strength nor his time for this goal. He introduced the Uzbek language into official circulation for the first time. Decrees, labels and letters began to be written in Uzbek, along with Arabic and Persian.

Based on the above-mentioned scientific and historical criteria, it is important to emphasize that independent Uzbekistan is the legitimate successor of the great Turkestan state led by Amir Temur. History is created by the people's socio-political activists, high-ranking scientists, military leaders, statesmen, and thinkers. Sakhibkiran Amir Temur is such a great statesman who created a new history for his people.

J.X. Adilov

O'zR FA Milliy arxeologiya markazi katta ilmiy xodimi
O'zbekiston, Toshkent sh.

TARJIMASI ZARUR ASAR:

(R.X. Suleymanovning *“Как начинался Век Темура”* monografiyasi haqida)

So'nggi o'n yillikda O'zbekistonda temurshunoslik sohasi jadal rivojlanishni davom etmoqda. Xususan, soha mutaxassislari tomonidan temuriylar davriga oid bir qancha manbalar qayta nashr etildi ¹, monografiyalar ², risola ³ va to'plamlar ⁴ hamda turli jamoaviy kitoblardan joy olgan maqolalar ⁵ chop etildi. 2024-yilning

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Муқаддима. 1-китоб. // Форс тилидан таржима, сўзбоши ва илмий изоҳлар муаллифи О. Бўриев. Шахс исмлари, жой номлари, этник номлар ва атамалар кўрсаткичини тузувчи А. Шарипов. Тошкент: Фан, 2022. 352 б.; Miroz Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. // Fors tilidan B. Ahmedov, N. Norqulov, M. Hasaniy tarjimas. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashryot-matbaa uyi, 2024, 480 b. Улуғбек Муҳаммад Тарағай. Зижи жадиди Гурагоний. // Таржима, кириш мақоласи, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи А.А. Аҳмедов. 2-нашр. Тошкент: SMI-ASIA, 2024. 688 b. va b.

² История Узбекистана. Эпоха Амира Темура и Темуридов / Отв. редакторы: Э.В. Ртвеладзе, Д.А. Алимова. Ташкент: ФАН, 2017. 568 с.; Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. Тошкент: Mumtoz so'z, 2017. 352 б.; Усмонов Б.А. Фарғона водийси Амир Темур ва темурийлар даврида. Фарғона: Фарғона, 2019. 288 б.; Тўхтиев И. Амир Темур ва темурийларнинг молия-пул сиёсати. Тошкент: Zilol buloq, 2022. 160 б.; Yuldashev B. Boburiy malikalar. Toshkent: Ochun, 2022. 208 b. va b.

³ Файзиев Т. Султон Ҳусайн Мирзо. Тошкент: Янги асар авлоди, 2023. 48 б.; Файзиев Т., Файзиев Ҳ. Султон Абусайд Мирзо. Тошкент: Zamin nashr, 2022. 46 б.; Normurodov D. Banokat-Shohruxiya. Toshkent: Fan, 2023. 56 б.; Нормуродов Д., Мейлиев И. Яккабоғдаги Амир Муҳаммад (Барлослар) мақбараси. Тошкент, 2023. 44 б. va b.

⁴ Амир Темур ва темурийлар давридаги илм-фан ва маданият ривожининг жаҳон тамаддунидаги ўрни / Республика илмий-амалий конференция тезислари. Тошкент, 2016. 114 б.; Темурийлар даври ёзма меросининг тарқалиши: VIII Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Маъсул муҳаррир Ҳ. Файзиев. Тошкент: “Mashhur-Press”, 2016. 340 б.; Амир Темур даврида Мовароуннаҳр: археология, тарих, маданият. / Тўплам. Тошкент: Adabiyot uchqunlari, 2018. 324 б.; Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти / Республика илмий-амалий конференция материаллари. 11-китоб. Тошкент, 2021. 252 б.; Амир Темур библиография. Биринчи китоб / Тузувчилар: Файзиев Х.Т., Бўриев О., Раҳматуллаева А.Р., Шарипов А.А., Бердиева З.Ш., Улжабоева З.Ш., Авазов Ф.А. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Фан нашриёти, 2020. 576 б.; Темурийлар даври тарихи манбашунослиги. Тарих фанлари доктори, профессор Омонullo Бўриевнинг 80 йиллигига бағишланган илмий конференция материаллари. Тошкент: Fan ziyosi, 2024. 276 б.; “Mirzo Ulug'bek – buyuk mutafakkir olim va davlat arbobi” mavzusidagi xalqaro ilmiy – amaliy anjumani maqolalari to'plami. Toshkent: O'zMU, 2024. 989 б.; “Amir Temur va temuriylar davri tarixi masalalari” / akademik Bo'riboy Ahmedov tavalludining 100 yilligiga bag'ishlangan Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Temuriylar tarixi davlat muzeyi. (Toshkent, 18-oktabr 2024-yil). Toshkent: “Voriz-nashriyot”, 2024. 356 b. va b.

⁵ Шамукарамова Ф.Ш. Мактабы и медресе во второй половине XIV – XV вв. // Ўзбекистонда таълимнинг ривожланиш тарихи ва тарихшунослиги. Очерклар. I. Тошкент, 2015. 42-66-б.; Шамукарамова Ф.Ш. Историография вопросов науки и образования в период Амира Темура и Темуридов // Ўзбекистонда таълимнинг ривожланиш тарихи ва тарихшунослиги. Очерклар. II. Тошкент, 2017. 15-27-б.; Д.Ю. Юсупова, Шамукарамова Ф.Ш. Наука при Амире Темуре и Темуридах // O'sha joyda. 27-54-б.; Буриев О. Амир Темур ва Темурийлар давлати тарихига оид асосий манбалар // Очерки историографии государственности Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 2018. 67-86-б.; Шамукарамова Ф. Историография истории государственности периода правления Амира Темура в 20-80-е годы XX века // O'sha asar. С. 86-101. Ртвеладзе Э. О походе Амира Темура на Северный Кавказ // Центральная Азия в эпоху средневековья и нового времени: общество, культура, источники. Ташкент: Akademnash, 2019. С. 288-307.; Шамукарамова Ф. Научное наследие Мирзи Улугбека в академической традиции Ирана, Турции и Индии // Ўша асар. С. 242-252. Раҳматуллаева О., Шамукарамова Ф. Мустақиллик йилларида Амир Темур ва Темурийлар давлати тарихшунослиги масалалари // Ўзбек давлатчилиги тарихшунослиги очерклари. III жилд. Тошкент: Bookman print, 2024. 91-123-б.

sentyabr oyida temurshunoslik va mediavistika sohalarida muhim hodisa yuz berdi. Bu hodisa – tarix fanlari doktori, professor Rustam Xamidovich Suleymanovning “*Как начинался «Век Темура»: (на основе источника «Кисса-и Темура»)*” asarning¹ nashr etilishi edi. Ushbu asar Rustam Xamidovichning bir necha yillik, ko‘plab manba va tadqiqotlarga asoslangan mehnati natijasi o‘laroq, temurshunoslik sohasida mavjud bo‘lgan “oq dog”ni to‘ldira oldi.

R.X. Suleymanov O‘zbekiston va dunyo ilm-fan olamiga mashhur arxeolog, Markaziy Osiyoning paleolit, antik va ilk o‘rta asrlar davrlari bo‘yicha yirik mutaxassis hisoblanadilar². Shunga qaramay Rustam Xamidovich tomonidan nashr etilgan Amir Temurga oid monografiya ham muallifning ko‘p yillik mehnati natijasi o‘laroq, uning bir qancha izlanish va tadqiqotlarini o‘zida umumlashtirgan ish sifatida qabul qilinishi lozim. Xususan, R.X. Suleymanov so‘nggi 6-7 yil ichida temurshunoslikka oid bir qancha teran, ilmiy asoslangan, manbalar va tadqiqotlarni solishtirma tahlili va tanqidiga tayangan ishlarni nashr qildi³. Ushbu tadqiqotlar natijalari va ularda bildirilgan nazariy fikrlar Rustam Xamidovich tomonidan “*Kak nachinalsya «Век Темура»...*” asarida rivojlantirildi va kengroq ko‘lamda tahlil etilgan holda ilmiy jamoatchilikka taqdim qilingan.

Bevosita kitob mazmuniga qisqacha to‘xtaladigan bo‘lsak, ushbu tadqiqot asosan “Qissai Temuri”⁴ asari va boshqa manbalarga tayangan holda Amir Temurning yoshlik paytidan to uni Movarounnahrda siyosiy hokimiyatni qo‘lga kiritgungacha bo‘lgan tarixini yoritishga qaratilgan bo‘lib, ushbu maqsadni amalga oshirish barobarida muallif tadqiq etilayotgan davrning xususiyatini ochib beruvchi bir qancha umumtarixiy ekskurslarni ham keltiradi.

Qolversa, Rustam Xamidovich ushbu tadqiqotida tarixiy adabiyotlarda Amir Temur va Chingizxonning siymolarini solishtirish, Markaziy Osiyodagi musulmon va temuriylar renessansi va mintaqada ko‘chmanchi hamda o‘troq sivilizatsiyalarning o‘zaro aloqalari haqida nazariy fikrlar keltirilgan. Ushbu tarixiy ekskurslar monografiyaning bosh g‘oyasi – “Temur asri qanday boshlangan?” degan savolga javob izlashga xizmat qiladi. Amir Temurning tarix sahnasiga chiqishidan oldingi jarayonlarning yoritilishi yoki o‘sha davrga oid umumtarixiy

¹ Сулейманов Р.Х. Как начинался «Век Темура»: (на основе источника «Кисса-и Темура») / Отв.ред. Д.Юсупова. Примеч. и указ. А.Шарипов. Ташкент: Complex Print, 2024. 192 с.

² Batafsil qarang: Рустам Хамидович Сулейманов. Библиография. Тошкент, 2024. 44 б.

³ Сулейманов Р. По поводу двух кладов медных монет государства Темура (XV в.) // Амир Темур даврида Мовароуннакр (археология, тарих, маданият). Тошкент: Adabiyot uchqunlari, 2018. (Коллектив авторов.); O‘sha muallif. Сравнительное изучение двух версий «Автобиографии Темура» // Марказий Осиё тарихи ва археологияси: анъаналар, инновациялар ва истиқболлар. Тошкент, 2021. С. 40-44.; O‘sha muallif.. К вопросу об авторстве, времени и месте написания "Кисса" и "Повести" Темура // Қадимий Жиззах воқаси Тарих, маданият тараққиёт ва замонавий узгаришлар чоррахасида. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах, 2021. 5-11-б.; O‘sha muallif. Роль кочевников в истории Центральной Азии // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 22. 2022. С. 44-61.; O‘sha muallif. Сходства и отличия образов Амира Темура и Чингизхана // Markaziy Osiyo tarixi. 2023. №3. С. 5-52.

⁴ Batafsil qarang: Амир Темур Кўрагон. Темур Қиссаси (“Қиссаи Темур”, “Малфузоти Темурий”, “Темур эсдаликлари”). Эски ўзбек тилидан ҳозирги ўзбек тилига ўгириш, сўз боши, луғат ва изоҳ муаллифлари: Бобобеков Ҳ., Куронбеков А., Бобоев Ҳ., Бобокалонов З. Тошкент: Фан, 2004. 270 б. ; Кароматов Ҳ. “Темур тузуқлари”ни ўрганиш муаммолари тарихидан // Марказий Осиё тарихи масалалари замонавий медиавистика талкинида. Академик Д. Юсупова юбилейига бағишланган мақолалар тўплами. Тошкент, 2021. 133-141-б.

jihatlarni ochib berilishi esa uni shaxs, hukmdor va sarkarda sifatida shakllanishiga turli omillar qanday ta'sir qilganligini anglashga yordam beradi.

Shu o'rinda ushbu monografiya nashr etilganligiga ko'p vaqt o'tmagan bo'lsa-da, tarix fanida o'z o'rniga ega bo'la boshladi. Uning ilmiy ahamiyatiga doir bir qancha fikrlar bildirila boshlandi. Jumladan, professor Abdulhamid Anarboyev: *“Yaqinda ustozning Amir Temurga bag'ishlangan monografiyasi nashr qilindi. Muallif o'zining ushbu yangi kitobida Amir Temur haqidagi mavjud ma'lumotlarni jamlab, qiyosiy tahlil qilib, yangi qarashlar asosida mukammal va qiziqarli xulosaga kelgan. Ma'lum bo'lishicha, Amir Temurning kelib chiqishi bir tomondan turkiy barlos urug'iga borib taqalsa, ikkinchidan, u ona tomondan yerli qadimiy tarixiy shaxslar bilan bog'liq ekan. Kitobda Temur buyuk davlat arbobi, talantli sarkarda bo'lishi bilan birga, dunyoqarashi keng qamrovli, mulohazali va chuqur bilimli shaxs ekanligi haqida qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan”*¹ – deb, fikr bildiradi.

Professor Alisher Mo'minov va tadqiqotchi Xusan Ergashevlarining R.X. Sulaymonovning ilmiy faoliyatiga bag'ishlangan maqolasida esa, “Rustam Hamidovich Amir Temur shaxsiga oid ma'lumotlarni yillar davomida to'plab yurganlari haqida eshitar edik. Ustoz shu yilning (2024-yil – J.A.) yozida mavzuga oid ma'lumotlarni jamlab rus tilida “Kak nachinalsya vek Temura” nomi ostida kitob shaklida chop etilganining guvohi bo'ldik. Ushbu kitobni tayyorlash chog'ida Rustam Hamidovichning har bir faktga nihoyatda sinchikovlik bilan yondashganligini, kitobdagi har bir fikrlar aniq va ravon chiqishiga, ma'lumotlar asosida shu davrning ruhini aks ettirishga bo'lgan katta intilishni kuzatdik va eng muhimi kitobni tayyorlash chog'ida ustoz katta ilmiy maktabning yorqin vakillariga xos bo'lgan tarixiy xolislik tamoyiliga izchil amal qilganligining guvohi bo'ldik. Kitobning rus tilida chop etilishi Amir Temur haqida nafaqat mamlakatimizda, balki uni xorijda ham o'quvchilarning buyuk shaxs haqidagi tasavvurlarini yanada kengayishi uchun katta imkoniyat beradi”², deb ta'kidlangan.

Yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha qilib aytish mumkinki, ushbu tadqiqotda muallif o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erisha olgan. Xususan, Amir Temurning yoshligi, uning inson, sarkarda, davlat arbobi sifatida shakllanishiga qanday omillar ta'sir qilganligi va uning ma'naviy olamining tadrijiy rivojlanishi fikrimizcha ancha ishonchli tarzda, sodda va ravon, lekin shu bilan birga yuqori ilmiy darajada ochib berilgan.

Asar mazmunini kengroq tahlil qiladigan bo'lsak, avvalo uning arxitektonikasi o'quvchi e'tiborini o'ziga qaratadi. Asarda muallif asosiy beshta masalani ko'rib chiqadi. Ushbu masalalar asarning boblarini tashkil qiladi va ular turli kichik masalalar (paragraflar) ga bo'lingan holda ochib beriladi.

¹ Анарбаев А. Тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон фан арбоби Рустам Ҳамидович Сулейманов // Илму фанга бахшида умр. Р.Х. Сулеймановнинг 85 йиллик юбилейига бағишланаган. Тошкент: Renessans press, 2024. 12-b.

² Мўминов А.Ф., Эргашев Х.Ю. Илму фанга бахшида умр // Илму фанга бахшида умр. Р.Х. Сулеймановнинг 85 йиллик юбилейига бағишланаган. Тошкент: Renessans press, 2024. 17-b.

Tadqiqotning kirish qismida muallif qisqa va tushunarli tarzda ushbu asarning yozilishiga turtki bo'lgan sabab hamda bundan ko'zlangan maqsadlarni keltirib o'tadi. Tadqiqot oldiga qo'yilgan vazifalar ko'lamini belgilaydi. Xususan, Rustam Xamidovich tadqiqot maqsadini: *“Ushbu mo'jazgina tadqiqotning “Temur asri qanday boshlangan edi” sarlavhasi ocherklarimizning maqsadi – Amir Temurning ma'naviy olamini mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, uning kelib chiqishi, tarbiyasi, Vatan taqdiriga bo'lgan mas'uliyati va javobgarligini anglagan holda tushunishga urinish ekanligini ko'rsatadi. Oddiy bek Muhammad Tarag'ayning o'g'lini buyuk maqsadlar va ishlarga nima ilhomlantirdi va ularga qancha kuch-g'ayrat sarflandi – dushmanlik bilan vayron qilingan mamlakatda tinchlik, qonun va farovonlikni tiklashga kuch va diplomatik usullar bilan qanday erishdi?”*¹ – deb, ta'kidlaydi.

Muallif shuningdek, *“Markaziy Osiyoning so'nggi yorqin sivilizatsiyasi aynan Amir Temur va temuriylar davri bo'ldi. Savol tug'iladi: Chingizxonning dahshatli qirg'inlaridan so'ng bu qanday sodir bo'lishi mumkin edi? Markazi XIV asrda chig'atoylar tomonidan vayron qilingan Movarounnahr bo'lgan Markaziy Osiyoda XIV-XV asrlarda yuz bergan ulkan bunyodkorlik harakatining tarixiy sababi va rag'batlantiruvchi kuchi nima bo'lishi mumkin?”*², deya bir qator savollar orqali o'z tadqiqoti oldida turgan vazifalarni belgilaydi. Qolaversa, asarning kirish qismida: *“Temurning Ibn Xaldun bilan bo'lgan suhbatida ona tomonidan uning urug'i “Shohnoma”ning birinchi podshohlaridan biri, odamlarga adolatni o'rgatgan va ularga qonunlar bergan Manuchehrga borib taqalishi haqida aytgan bir og'iz gapi bu tadqiqotga turtki bo'ldi”*³ – deb, Rustam Xamidovich o'z tadqiqotini boshlanish nuqtasini ko'rsatadi. Yuqoridagi Ibn Xaldun bilan bo'lgan suhbatdan xulosa qilib, muallif Amir Temur bolalik chog'idan nafaqat islom va ko'chmanchilar madaniyati bilan tanish bo'lganligi, balki mintaqada mavjud bo'lgan qadimgi madaniyatlardan ham xabardor bo'lganligi g'oyasini ilgari suradi⁴. Bu qarash tadqiqotning asosiy leytmotivlaridan biri sifatida muallif tomonidan alohida bob sifatida ham tahlil qilingan va boshqa boblarda u yoki bu jihatlarda bildirilgan fikrlarni asoslash uchun ham ilgari surilgan.

Tadqiqotning birinchi⁵ bobi *“Qissai Temuri”*ning muallifi va yozilgan vaqti haqida⁶ deb nomlangan va unda tadqiqotning bosh manbaviy asari muallif tomonidan manbashunoslik tahliliga tortilgan. Ushbu bobda R.X. Suleymanov *“Qissai Temuri”*ning o'rganilish tarixi (tarixshunosligi) va unda mavjud muammolarga e'tibor qaratadi. O'quvchi e'tiborini tortadigan alohida jihat – bu

¹ Сулейманов Р.Х. Как начинался «Век Темура»:... С. 5.

² O'sha joyda.

³ O'sha joyda.

⁴ O'sha asar. 6-b.

⁵ Shu o'rinda boblarni raqamlari shartli ravishda biz tomonimizdan, o'quvchiga qiyinchilik tug'dirmaslik uchun qo'llanilishini va tadqiqot hamda uning mundarijasida R.X. Suleymanov tomonidan boblar tartib raqamsiz keltirilganligini aytib o'tish lozim. Qolaversa, tadqiqotning bob va paragraflar nomlari maqola muallifi tomonidan o'zbek tiligi erkin tarjima qilingan holda keltirilgan.

⁶ Сулейманов Р.Х. Как начинался «Век Темура»:... С. 7-15.

muallif tomonidan “Qissai Temuri”, “Temurnoma” va shu kabi asarlarni yaratilishiga turtki bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy voqealar sabablarini global omillar orqali tushuntirishdadir. Xususan, bunda muallif: *“Shoh Jahon davrida “Temur tuzuklari” va “Temurning tarjimai hollari” (“Malfuzoti Temuriy” yoki “Voqeoti Temuriy” yoki “Qissai Temuriy”) ning paydo bo‘lishi qit’a sivilizatsiyasining chetdan kelgan savdo sivilizatsiyasi bilan to‘qnashganda yutqazishini anglash natijasi bo‘lib, bu jarayon butun mamlakatning xo‘rlanishi va talon-taroj qilinishiga olib kelgan edi. Bu asarlar aholini mamlakat va uning hukmdorlarining shonli o‘tmishini eslatish, yangi sharoitlarda o‘z sivilizatsiyasini qayta tiklash uchun kurashga ilhomlantirish maqsadida yaratilgan edi. Ammo ularda o‘z dengiz flotini yaratish yoki o‘z tovarlarining xalqaro savdosiga davlat monopoliyasini o‘rnatish masalasi qo‘yilmagan edi. Shunga qaramay, bu mamlakat va xalq suvereniteti uchun qarshilik ko‘rsatish va kurashga chaqiruvchi manifest edi. Bu asarlarning mashhurligi ham shundan”*¹ – deb, ta’kidlaydi. Bu fikr orqali R.X. Suleymanov yuqorida qayd etilgan asarlar o‘sha davrda ular yaratilgan (to‘ldirilgan, qayta yozilgan) jamiyatda bu turdagi asarlarga ehtiyoj mavjud bo‘lganligini bildiradi. Eng qizig‘i bu ehtiyoj o‘sha jamiyatga bo‘lgan global chaqiruvlar natijasida vujudga kelganligi va aslida bu asarlar ushbu chaqiruvlarga javob ekanligi g‘oyasi o‘rtaga tashlangan. Tadqiqotning ikkinchi bobi “Uch tamaddun merosi” deb nomlanadi² va unda Amir Temurning shaxsiyati va dunyoqarashining shakllanishida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan uch tamaddun – mintaqaning qadimgi so‘g‘d, islom va ko‘chmanchi (turk-mog‘ul, dasht) madaniyati haqida fikr yuritadi. Har bir madaniyat alohida uchta paragrafda tahlil qilingan va ularning Amir Temur shaxsini shakllanishi va u yoki bu qaror qabul qilinishida namoyon bo‘lishi ochib berilgan. Muallif ushbu masalalarni yoritishda ham o‘quvchini muammoga chuqur va keng ko‘lamda qarashga majbur qiladi. Yuqoridagi birinchi bobdagi kabi Amir Temur hayotida kichik bir hodisa sababi aslida global omillar ta’sirida vujudga kelib shu kabi global natijalarga olib kelganligi chuqur analitik tahlillar orqali keltiriladi.

Ushbu tadqiqotning asosiy qismini tashkil etadigan va uning bosh maqsadini yoritishga qaratilgan “Shaxsning shakllanishi va hokimiyat uchun kurash” deb nomlangan uchinchi bobida³ muallif, jami oltita paragrafda Amir Temurning bolalik davridan to hokimyatni qo‘lga kiritgungacha bo‘lgan davr tarixi “Qissai Temuriy” asari asosida yoritilgan. Shuningdek, Rustam Hamidovich Amir Temurning yoshlik davriga oid ma’lumotlarni Klavixoning asarida keltirilishiga ham alohida to‘xtab o‘tadi. Ushbu bob tarkibiga kiritilgan “Amir Temurning hokimiyat uchun kurashdagi siyosati va uning g‘alabasining sabablari” hamda “Amir Temur hokimyatining shakllanishini o‘ziga xosligi” nomli paragraflar ham muallifning masalaga bo‘lgan keng tahliliy qarashlari, ko‘plab manbalarni tanqidiy tahlili va zamonaviy tadqiqotlar xulosalari bilan boyitilgan.

¹ O‘sha asar, 9-b.

² Сулейманов Р.Х. Как начинался «Век Темура»:... С. 17-40.

³ O‘sha asar, 41-93-b.

Tadqiqotning to'rtinchi bobi "Jahongirlar timsoli tipologiyasi" deb nomlanib¹, "Amir Temur tarixini adabiy janrini rivojlanishiga" hamda "Amir Temur va Chingizxon timsollarini o'xshashlik va farqli taraflari" nomli ikkita paragrafdan tashkil topgan. Bobning ikkinchi paragrafi amalda ikki qismdan iborat bo'lib, unda ikki jahongirning timsollari alohida tahlil etiladi va umumiy hamda farqli jihatlarini solishtiriladi. Bunda keltirilgan Amir Temur timsolini yoritish barobarida R.X. Suleymanov fikrimizcha tarixiy shaxs biografiyasini yozish bo'yicha namuna bo'la oladigan tadqiqotni amalga oshirgan.

Ishning beshinchi bobi "Markaziy Osiyo o'rta asrlar tarixining ba'zi umumiy masalalariga" deb nomlanib², Amir Temur va temuriylar davri tarixini tushunish uchun muhim bo'lgan ba'zi umumtarixiy masalalar yoritilgan. Xususan, musulmon, Yevropa va temuriylar uyg'onish davrlarining mohiyati, bog'liqligi hamda ularga asos bo'lgan siyosiy-ijtimoiy jarayonlar tahlil etilgan. Qolaversa, Yevrosiyaning turli ekologik landshaftlari va ko'chmanchilarning qadimgi urbanizatsiyalashgan sivilizatsiyalar bilan o'zaro munosabatlari masalasi ham ushbu bobda yoritilgan. Bunda alohida e'tibor mintaqaning tarixiy geografik va geosiyosiy xususiyati hamda uning siyosiy jarayonlarga ta'siri tahlil qilingan. Ushbu bobda ham masalaga muallifning o'ziga xos tarixiy-falsafiy yondashuv orqali qarash uslubi yaqqol namyon bo'ladi.

Tadqiqotning xulosa qismi³ o'z ichiga yuqoridagi barcha bob va paragraflarga oid chiqur tahliliy fikrlarni olgan. Unda muallif yana bir bor o'z tadqiqotlarini leytmotivlaridan kelib chiqqan nazariy fikrlarni ilgari suradi. Ular orasida o'quvchi e'tiborini tortuvchi va tarixchi-mutaxassislarni yangi tadqiqotlarga chorlovchi fikrlar talaygina. Misol uchun, Rustam Xamidovich tomonidan ilgari surilgan: "*Amir Temur o'z dunyosini qo'l ostidagi materialdan, atrofidagi odamlardan yasashiga to'g'ri kelgan, boshqa hech kim bo'lmagan. Uning buyukligi shundaki, bu yo'lda u astoydil va sinchkovlik bilan, unga ishongan har bir kishiga eng maqbul qo'llanmani topib, nozik naqsh to'qimasini, o'z jamiyatining umumiy manzarasining noyob bezagini yaratdi, bu yerda hamma narsa buyuk maqsad yo'lida uyg'un ishladi, yangi sivilizatsiyani shakllantirdi*"⁴, degan fikr nazarimizda Amir Temurning davlat qurilishida sarkarda va ayonlarni o'rni, ularni bu jarayondagi ahamiyati hamda Temurning bu boradagi siyosati tarixini tadqiq etishga yangicha qarashga chorlaydi.

Shuningdek tadqiqot akademik ilmiy izlanishlar qoidalariga ko'ra kuchli ilmiy-apparatga ega. Xususan, o'quvchi e'tiborini ko'rsatkichlar, adabiyotlar ro'yxati, qisqartmalar va ilovalarning yuqori darajada amalga oshirilganligi o'ziga tortadi. Afsuski, zamonaviy o'zbek tarixshunosligida tadqiqotning ilmiy-apparatiga bunday sinchkovlik bilan yondashish kam uchraydigan holatga aylanmoqda.

Ammo, ushbu fikrlarimizni yozishdan maqsad R.X. Suleymanovning "*Как начинался «Век Темура»...*" asarini tahlil qilish emas aslida. Balki, ilmiy

¹ O'sha asar. 94-134-b.

² Сулейманов Р.Х. Как начинался «Век Темура»:... С. 135-159.

³ O'sha asar. 160-168-b.

⁴ O'sha asar. 162-b.

jamoatchilikning e'tiborini ushbu asarning kengroq targ'ib qilish, o'rganish va nihoyat o'zbek tiliga tarjima qilinishiga qaratishdan iboratdir.

Hozirgi globallashtirilgan dunyoda ilm-fan sohasida tadqiqotlar natijalarini ingliz, fransuz, nemis yoki rus tillarida taqdim qilish ushbu tadqiqotning o'quvchilar auditoriyasini keng bo'lishini ta'minlovchi omillardan biri ekanligini qayd etish lozim. Qolaversa, ushbu tadqiqot muallifining asosiy "ish yuritish tili" – rus tili bo'lganligini tufayli, "*Как начинался «Век Темура»...*" asari rus tilida yozildi va nashr etildi.

Lekin ushbu tadqiqotning O'zbekiston tarixi, temurshunoslik va umuman mediavistika sohasidagi ahamiyati, uni o'zbek ilm-fani va ta'lim sohalarida kengroq targ'ib va tahlil qilish, o'rganishni taqazo etadi. Shu tufayli bugungi kunda R.X. Sulaymonovning "*Как начинался «Век Темура»...*" asarni tarjimasi zarur asar sifatida, o'zbek ilm-fani oldida turgan dolzarb vazifalardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Qolaversa, asar muallifi Rustam Xamidovichning o'zi ham ushbu ishga befarq bo'lmay, tezroq mazkur tadqiqotini o'zbek tiliga o'girilishini istashini va bu ishda qo'lidan kelgan yordamini ayamasligini bildirdi.

Muxtasar qilib aytganda professor R.X. Suleymanovning "*Как начинался «Век Темура»...*" asari kabi teran, manbalar va tadqiqotlar tahliliga asoslangan, yuqori ilmiy darajada yozilgan tadqiqotlar ko'payishi hamda ularga bo'lgan qiziqish faqatgina tor ilmiy jamoatchilik doirasidan chiqishini umid qilib qolamiz. Shuningdek, tez orada O'zbekiston o'quvchilari professor R.X. Sulaymonovning "*Temur asri*" qanday boshlangan edi..." asarini o'qishga muyassar bo'ladilar deb o'ylaymiz.

O. Jo'raboyev,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat
adabiyot muzeyi yetakchi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari nomzodi, dosent.
O'zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRI ADABIY JARAYONINING MANBALARDA AKS ETISHI

Temuriylar davrida, xususan, madaniy aurada mazkur davrning peshqadam va ayni damda mutasaddilari bo'lgan temuriy mirzolar adabiyot kishilari yoki adabiy shaxsiyatlar o'laroq ham manbalardan o'rin olganlar. Avvalo, mazkur manbalarning eng mashhurlarini sanab o'tsak. Bular: 1) Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" 2) Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" 3) Zahiriddin Muhammad Bobur "Vaqoe'" ("Boburnoma") 4) G'iyosiddin Xondamir "Habib us-siyar" 5) Muhammad Haydar mirzo "Tarixi Rashidiy" 6) Faxriy Hiraviy "Ravzat us-salotin" 7) Zayniddin Vosifiy "Badoe' ul-vaqoe'" 8) Hasanxo'ja Nisoriy "Muzakkir ul-ahbob".

Temuriy hukmdorlar yoki o'zlarining atamasi bilan aytganda "mirzo"larning ijodkorligi va ularning turkiy tilga e'tibori bilan bog'liq o'rinlar aynan zikri kechgan manbalardagina yaqqolroq ko'zga tashlanadi, desak yanglishmaymiz. Tarixda she'r yozgan yoki boshqa ijod turi bilan shug'ullangan hukmdorlar ko'p o'tgan. Lekin butun boshli bir suloladan ko'p sonli ijodkor-shoirlar sirasi yoki pleyadasi tarix davomida juda kam chiqqan. Hatto, yo'q darajada, deyish mumkin. Lekin temuriy hukmdorlarning adabiyotse varligi, san'atga oshuftaligi va ilm-fanga muhabbati isbottalab emas. Biz ushbu masalaga aynan yuqorida sanalgan manbalarning temuriy mirzolar adabiy shaxsiyatini yoritib berishdagi qiymatini ta'kidlash bilan birga ushbu asarlarda yana ularning turli faktlar vositasida turkiy tilga ahamiyat qaratganliklari nuqtayi nazaridan yondashishni maqsad qilib qo'ydik. Sharqshunos Herman Vamberining ta'biri bilan aytganda: "O'rta Osiyoda asl turklik davri Amir Temurdan boshlanadi"¹. Shunisi achchiq haqiqatki, ushbu boshlangan turklik va turkiy tilning siyosiy maqomga chiqmog'i davri temuriylardan so'ngra deyarli so'ndi. Shayboniylarning temuriylar qadar ma'rifat va adabiy shaxsiyatga ega emasliklari bora-bora fors tili mavqeini yana kuchaytirib yubordi. Temuriylar davrida esa turkiy til va adabiyotga alohida e'tibor berilgan edi. Ma'lumki, Amir Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasi sakkiz majlis (bo'lim)dan iborat bo'lib, uning yettinchi majlisi bevosita mirzolarga, sakkizinchisi esa faqat Sulton Husayn mirzoga bag'ishlangandir. Ushbu asarda 400 dan ortiq shoir haqida ma'lumot berilgan bo'lsa, yettinchi majlisda birinchi galda Sohibqiron Amir Temur, so'ngra Shohruh mirzo, Abubakr mirzo, Sulton Iskandar, Xalil Sulton, Ulug'bek mirzo, Boysung'ur mirzo, Bobur mirzo (Abulqosim Bobur), Abdulatif mirzo, Jahonshoh mirzo, Ya'qub mirzo, Said Ahmad Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Boyqaro mirzo, Kichik mirzo, Sulton Badiuzzamon mirzo, Shoh G'arib mirzo, Faridun Husayn mirzo, Muhammad Husayn mirzo, Boysung'ur mirzo, Sulton Ma'sud mirzo va Sulton Ali mirzo nomlari hamda she'rlaridan namuna keltiriladi. Shu tariqa 22 ta temuriyzoda borasida to'xtanilgan. Ulardan faqat Amir Temur va Shohruh mirzonigina she'r yozmasligi, qolganlarining esa nazm ahli ekanliklari misollar bilan dalillangan. Navoiy bu ota-bolaning "nazm aytmoqqa iltifot qilmaydur" yoki "nazmg'a mashg'ulluq qilmas erdi"² deya ta'kidlasa-da, ularning so'z borasida nuqtadonliklari va she'riyatni nozik tushunishlari eslatib o'tgan. Qizig'i shundaki, Navoiy ularni ketma-ket keltiradi hamda taqdirleri va fe'llaridagi o'xshashlikni bildirgan holda: "Aningdek otadin mundoq o'g'ul hech ajab emas" deydi³. Davlatshoh o'z "Tazkirat ush-shuaro" asarida aynan Shohruh mirzo bilan bog'liq bir ajib hi koyat beradi: "Shohruh sulton Samarqand taxtiga o'tirgach Amir Temurning Ko'ksaroy va arkida saqlanayotgan xazinasiga qadam bosdi. (Lekin) ablahlarning dimog'i aqldan, johillar qalbi bilimdan holi bo'lganidek (Shohruh ham) o'sha xazinani ganjdan holi topdi. Tasodifan, mirzo asosining uchi bir dirhamga tegdi va uni mirzo olib

¹ Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. 1-китоб / Тарж. С.Аҳмад. – Т.: Info Capital Grup, 2019. – Б. 267.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами, 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.163–164.

³ O'sha asar. – Б.164.

hamyoniga soldi. So'ngra hamrohlariga yuzlanib dediki: Biz, shu dirham haqqi, otamizdan qolgan xazina va merosdan bahramand bo'ldik..."¹. Ushbu hikoya asardagi Bisotiy Samarqandiy haqidagi fiqrada keltirilgan bo'lib, bu shoir yana bir temuriyzoda Xalil Sulton davrida mashhur bo'lgan va mirzoning marhamatiga sazovor shoir edi. Davlatshoh aslida Xalil Sulton shoirning bir she'ri uchun bergan ming dirhami ortida uning saxovatpeshalik bo'lib ko'ringan isrofgarchiligi yotganini Shohruh mirzoning bo'm-bo'sh xazinaga kirishi bilan bejiz bog'lamagan. Negaki, "Tazkirat ush-shuaro"ning aynan shu o'rnida: "Sohibqiron o'z hukmronligi davrida eron-u Turonning xirojidan jam qilgan, o'tkir qilich bilan bittalab jamlagan xazinani Sulton Xalil qoplab in'om qilib yubordi" deyiladi². Xalil Sultonning bu jihatlarini Navoiy "Majolis un-nafois"da tilga olmaydi. Faqat, Amir Temurdan keyin taxtga o'tirgani va she'r aytishi mashhurligini eslatib, Xoja Ismat Buxoriy unga qasida bag'ishlaganini ta'kidlaydi. Biroq uni topilmaganini ham qistirib o'tadi: "Hazrat sulton us-salotinning voqeasidin so'ngra Samarqand taxtida saltanat qildi. Zurafo va shuaro majlisida jam' bo'lurlar erdi. Mashhurdurkim, o'zi she'r aytur erdi. Andoqkim, devoni ta'rfida Xoja Ismatulloh qasida aytibdur, ammo tilab topilmadi, ushbu matlaidin o'zgakim:

Ey turki pari paykarimiz, tarki jaf o'qil,

*Komi dilimiz, la'li ravonbaxsh ravo qil"*³. Haqiqatan, hanuzga qadar Xalil Sultonning Navoiy eslatgan turkiy devoni topilgan emas. Biroq, keyinchalik ma'lum bo'lishicha, Ismat Buxoriy Xalilga bir emas 40 ta qasida bag'ishlagan ekan. Shunisi ajibki, aynan Navoiyning "Majolis un-nafois" asarini keyinchalikforschaga tarjima qilgan va yana boshqa tazkirasida "Ravzat us-salotin"ni tuzishda ham bu Navoiy yozmalaridan un umli foydalangan Faxriy Hiraviy Xalil Sultonni juda maqtaydi: "Bag'oyat xushtab', zarif va nuk taguzor..."⁴. Hattoki temuriyzolardan tazkirasida birinchi bo'lib uni keltiradi. Shuningdek, Faxriy Hiraviy Xalil Sultonning she'rdagi hozirjavoblighi va shu bilan bobosi Amir Temurni xursand qilganligi bilan bog'liq, Bag'dodni fath etishdagi Sulton Ahmadning kibrli qit'asiga hamonoq yozgan javob she'ri voqeasini ham aynan keltiradi. Bobur esa o'z "Vaqoe'"sida Xalil Sultonga ortiqcha to'xtalmaydi. Ayrim joylardagina nomini eslaydi, xolos. Zayniddin Vosifiy "Badoe' ul-vaqoe'"⁵ va Hasanxo'ja Nisoriy "Muzakkir ul-ahbob"da⁶ u haqida to'xtalmaydi ham. Hasanxo'ja ko'proq va asosan temuriylardan Zahiriddin Muhammad Bobur va uning o'g'illariga to'xtaladi. Ularni juda maqtaydi, she'rlaridan yaxshi namunalar keltiradi. Bu borada Faxriy Hiraviy bilan yondashuvlari juda mos keladi. Nisoriy Bobur mirzo, Humoyun mirzo, Komron mirzo, Askariy mirzo va Hindol mirzolar haqida batafsil to'xtaldi. Ayniqsa, Boburning o'zi va Humoyun, Komronlar haqida ancha bayonlar bergan, ularning adabiy iqtidoriga tahsinlar o'qigan.

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Тарж. Б.Аҳмедов. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 144.

² **O'sha joyda.**

³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами, 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 165–166.

⁴ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин /, Тарж. Ж.Жўраев. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. – Б. 42.

⁵ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ / Тарж. Н.Норқулов. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979.

⁶ Ҳасанхўжа Нисорий. Музакир ул-аҳбоб / Тарж. И.Бекжонов. – Т.: Мерос, 1993.

To'g'ri, bu tafsilotlar orasida boshqa voqealarga ham chalg'ishlar bor. Masalan, Komron podshoh haqida to'xtalar ekan uning irodati Xoja Abdulhaq bin Xojago bin Xoja Nosiriddin Ubay dullohga ekanligini ta'kidlab, o'zining Xoja Abdulhaqqa ot olib borish voqeasini atroflicha aytadi¹. Yoki Komron mirzoning "bu dunyoning o'tkinchi davlatidan ko'z yumgan va muazzama Ka'ba va mukarram Makka tavofiga yuzlangan"² safarini gapira turib, Makka va Ka'batulloh to'g'risidagi ma'lumotlarga o'tib ketadi. Ammo bu kabi jihatlariga qaramay, Nisoriyning temuriy-boburiyzodalar haqida keltirgan adabiy faktlari g'oyat qiziqarli va asoslidir. Masalan, Abdulazizxon (vafoti 1550-y.) haqida to'xtalganda uning "Aziziy" taxallusi bilan she'rlar ijod qilgani va aynan Komron mirzoning bir necha g'azaliga tatabbu' qilganini eslab, ularning matnini keltiradi³. Ushbu dalilning o'ziyoq o'sha davrda Komron mirzo she'rlari Movarounnahr, xususan, Buxoro saroyida mashhur ekanligiga dalolat qiladi. Faxriy Hiraviy esa tazkirasini o'z nomi bilan ijodkor sultonlarga bag'ishlagan va unda 36 nafar temuriy mirzoning shoirligidan so'z yuritadi. Albatta, avvalo, uning hirotlik bo'lish bilan birga muallif ushbu asarini 1551-1555-yillarda yozganini diqqatga olmoq kerak. Shuning uchun, Navoiy tilga olmagan bir qancha temuriyzodalarni ham yodga keltiradi. Jumladan, Muhammad Mo'min mirzo, Sulton Mahmud mirzo, Xon mirzo, Bobur mirzo, Nosir mirzo, Humoyun mirzo, Komron mirzo kabi. Albatta, Bobur podshohning ijodi va uning o'g'illari haqida ayonki Navoiy bilmagan hamda ular keyinroq yashashgan. Hamda ularning aksari Faxriy bilan zamondosh. Ma'lumki, nomlari keltirilgan mirzolardan Mo'min mirzo g'oyat iste'dodli va ma'rifatli shahzoda bo'lib, uning ayrim she'rlari, xususan, Abdurahmon Jomiy g'azaliga mahorat bilan bog'lagan muxammasini ayrim manbalar va Faxriy ham keltiradi. U Mo'min mirzoning shaxsiyati va ijodiga juda yaxshi ta'rif beradi. Jumladan, aytadiki: "Muhammad Mo'min mirzo Badi'uzzamon mirzoning o'g'li edi. Va (Sulton) Husayn mirzoning avlodlarining otasi bilan bu barcha muxolifliklari uning nohaq xuni vositasi sababli bo'ldi... Va Muhammad Mo'min mirzo husnu jamolda Yusufi soniy edi. Va latif tab'i bor edi va nazmi bag'oyat yaxshi edi..."⁴. Ushbu ma'lumotlar bilan birga Faxriy Hiraviy Mo'min mirzoni nohaq qatl etgan Sulton Husaynga Mavlono Gulxaniy atagan qit'ani eslatadi. So'ngra, Mo'min mirzoning amakisi Muzaffar mirzo bilan jangda mag'lub bo'lgach Mo'minning o'zi aytgan matla'ni keltiradi:

Manam k-az zarbi tig'am besha xoli g'azafar shud,

*Falak yori nakard, ey do'ston, dushman Muzaffar shud*⁵. (Qilich zarbidan to'qaydagi sherni qochirgan men edim, Taqdir yordam bermadi, do'stlar, dushman Muzaffar bo'ldi.)

Yoxud, Mavlono Jomiy g'azaliga u tomonidan bog'langan taxmis mashhurligi va mazmun dorligi tazkirada alohida ta'kidlangan. Haqiqatan ham,

¹ O'sha asar. – B. 60-61.

² O'sha asar. – B. 61.

³ O'sha asar. – B. 45.

⁴ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин /, Тарж. Ж.Жўраев. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. – Б. 65.

⁵ O'sha joyda.

Mo‘min mirzoning g‘oyatda iste‘dodli ijodkor bo‘lib yetishayotgan mirzolardan biri ekani ma‘lum edi. Faxriy Hiraviy ham, albatta, ishonchli manbalar vositasida bu ma‘lumotlarni bergan. Biroq, shunday iste‘dod egasi Mo‘min mirzoga aynan Alisher Navoiyning o‘z tazkirasida ba yon bermaganligi esa qiziqdir. Fikrimizcha, bunga sabab, asar yozilgach, albatta, uni Sulton Husayn Boyqaroga taqdim etilmog‘idir. Chunki, ushbu asar yuzasidan muallif 1498-yilda ikkinchi tahrirni qilgan. Bu orada esa Mo‘min mirzo vafot etgan edi (1497-y.). Ravshanki, bu salo hiyatli va umidbaxsh shahzodaning she‘r yozishini Navoiy mutlaqo bilgan. Hattoki manbalarga ko‘ra u ko‘p bora Navoiyning xossuhbatiga sazovor ham bo‘lgan. Biroq uning o‘z bobosi, ya‘ni Sulton Husayn mirzo tomonidan ichkilik ta‘sirida “bilib-bilmay” qatlig‘a hukm berilib yuborilishi va uning oqibatidagi fojialar dog‘i hali-hanuz ketmagan edi. Navoiy xuddi shu jihatlar ni ko‘zda tutgan holda Mo‘min mirzodek iste‘dodli yosh shoirni o‘z tazkirasiga kiritmaslikka “maj bur bo‘ladi”. Yoki yana Sulton Mahmud mirzo (Abusaid mirzoning o‘g‘li, 1453-1495-y.y.) haqida ham Ali sher Navoiy o‘z tazkirasida eslamaydi. Vaholanki, u Samarqandda bir necha yil hukmdorlik qil gani, she‘rlar ijod qilib, ulardan devon tartib bergani ma‘lum. Bu haqda Bobur ham “Vaqoe”da eslaydi¹. Faxriy ham o‘z tazkirasida bu temuriyzodani yaxshi keltiradi va she‘rla rini maqtaydi². Ammo Bobur o‘z amakisi bo‘lgan bu ijodkor temuriy mirzoning she‘rlarini tanqid qiladi: “Tab‘i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she‘ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she‘r aytqandin aytmag‘an yaxshiroqdur”³. Nazarimizda, Alisher Navoiy ham aynan shu – Bobur ko‘zda tutgan jihatlarini bilgan va shu ning uchun o‘z asariga Sulton Mahmud mirzoni kiritmay qo‘yaqolgan. Sulton Husaynning yana bir o‘g‘li Shoh G‘arib mirzo haqida esa deyarli barcha mualliflar bir varakayiga faqat ijobiy jihatlarini ko‘rsatganlar. Aslida, Shoh G‘arib mirzo (1470-1496) jismonan nosog‘lom kishi bo‘lgan. Lekin uning bu jihatini Navoiy va Faxriy tilga olmaydi. Bobur esa ayta di: “Shoh G‘arib mirzo... bukri edi. Agarchi hay‘ati yomon erdi, tab‘i xo‘b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg‘ub edi. G‘aribiy taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she‘r aytur edi...”⁴. Bu o‘rinda, Bobur o‘ziga xos ochiqlik bilan Shoh G‘aribning jismoniy qusurini aytyapti, lekin uning ijodiy shaxsiyatiga hamda insoniyligiga katta baho bermoqda. Har uch muallif ham uning devoni ma‘qul ekanini ta‘kidlashadi. Ya‘ni G‘aribiy shoir o‘laroq e‘tirofga sazovor temuriyzoda. Yana mualliflarning maqtovda fikrlari bir joydan chiqqan mirzo bu Boysunqur edi (1397-1433-y.y.). Uning yaxshi ishlari, san‘at va adabiyotga homiyligi, xattotlik ilmi va boshqa jihat larini barcha mualliflar alqagan. Masalan, Navoiy uni “xushtab‘, saxiy, hunarparvar podshoh... xattot, naqqosh, sozanda, go‘yandadin benazir...” desa⁵, Faxriy Hiraviy ham aynan

¹ Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома / Тахрир хайъати: А.Абдурашидов, Б.Алимов ва бошқ.; П. Шамсиев, С. Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрл.: С. Ҳасанов; Масъул муҳаррир В.Раҳмонов. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 48.

² Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин / Тарж. Ж.Жўраев. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. – Б. 55.

³ Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 48.

⁴ O‘sha asar. – Б. 129.

⁵ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами, 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.166.

shu sifatlarni keltiradi va Bobo Savdoyi bilan bog'liq voqeani qo'shimcha qiladi¹. Ko'p yodga olingan Bobur mirzoning o'zi haqida Muhammad Haydar mirzo yozadi: "... Hutba va yorliqlarda uni "Zahiriddin Muhammad Bobur" deb aytishdi va yozishdi. Ammo u ko'proq Bobur podshoh nomi bilan mashhurdir... U turli go'zal fazilatlar, maqtovg'a loyiq sifatlarga ega podshoh edi. Barcha sifatlari ichida shijoat va muruvvatpeshaligi ustun kelardi. Turkiy she'riyat da Mir Alisherdan keyin hech kim uningchalik ko'p yozmagan. U turkiyda ajoyib totli devon tartib bergan..."². Nisoriy tazkirasida shunday keltiradi: "Bobur podshohning fazilatlarini bisyor va kamolotlari beshumordir. Aruz bo'yicha yozgan risolasi bir dengizdurkim, ichi to'la javohir-u durdona, fiqh masalalarini dag'i bir risolada mubayyan qilgankim, yozg'uvchisi donishmandligidin bir nishona. Turkiy va forsiyda yaxshi she'rlari bor..."³. Faxriy esa shunday yozadi: "Umarshayx mirzo farzandi edi va Amir Temur Sohirqironning majid avlodi sultonlaridandir. Undan keyin fahmu farosat va shamshir zarbida Sulton Husayn mirzoga teng podshoh yo'q edi... Va musiqa ilmida benazir edi. Va turkiy va forsiy ash'orda va aruz va qofiyada yuksak mahorati bor edi..."⁴.

Demakki, mana shunday o'rinlarda turli ijodkorlarning shaxsiyatiga munaqqidlarning turlicha munosabatlarini ham ko'rish mumkin. Albatta, har bir muallif o'z mavqei darajasi va tafakkur doirasidan kelib chiqib baho beradi. Masalan, Navoiy, Davlatshoh va Bobur temuriylarni ichdan yaxshi bilishgan. O'zlari yozayotgan mirzolar bilan ko'rishgan, muloqotda bo'lgan, insoniy sifatlarni ham sinovdan o'tkazishgan. Biroq ularning jamiyatdagi mavqei vasf etilayotgan mirzolarga turlicha munosabatda bo'lishni ham taqozo qiladi. Aytaylik, Navoiy Sulton Husaynga har qancha yaqin bo'lib, arbob sifatidagi o'rni yuqori bo'lsa ham, ayrim masalalarda mirzolar haqida jim bo'lishni yoki bor narsani ham e'tirof etmas likni afzal biladi. Davlatshohning esa mansabi ham, mavqei ham Navoiydan ancha past edi. Shuning uchun u deyarli tanqidiy mulohazani tilga olmaydi. Faqat Sulton Xalilning xazinani sarf qilishdagi tiyiqsiz ligi kabi o'rinlarni hikoyatlar yordamida ishoralarda berib ketadi. Zahiriddin Bobur esa o'zi ham temuriyzoda va hukmdor. Asar yozishda, ayniqsa, kishilar yoki ijodkorlarga baho berishda faqat o'z bilimi, tajribasi va dunyoqarashidan kelib chiqibgina baho beradi. O'zgalar fikri bilan bo'lishish yoki kimgadir qaramlik tuyg'ulari undan butkul begona. Shuning uchun u uslubda ham, bayonda ham mutlaq erkin yo'l tutadi. Shu bilan birga, ta'kidlangan mualliflardan Navoiy va Bobur temuriy ijodkorlarning turkiy tilda yozib yozib-yozmasligiga alohida e'tiborni qaratishgan. Aytish zarurki, bu jihat ular uchun juda muhim faktor edi. Alisher Navoiy mazkur tazkirasida 459 ta shoir haqida ma'lumot bergan bo'lsa, ulardan atigi 41 nafari zullisonayn (ikki tilda yozuvchi) ijodkorlar bo'lib, ularning 12 tasi temuriy mirzolardir. (Ta'kidlash kerakki, bu sanoq nomlari keltirilgan 22 nafar mirzodan

¹ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин / Тарж. Ж.Жўраев. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. – Б.46-47.

² Мирзо Мухаммад Хайдар. Тарихи-Рашидий, Таржимонлар: В.Рахмонов ва Я.Эгамова. – Т.: Шарқ. 2010. – Б. 250.

³ Ҳасанхўжа Нисорий. Музакир ул-ахбоб / Тарж. И.Бекжонов. – Т.: Мерос, 1993. – Б. 53.

⁴ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин / Тарж. Ж.Жўраев. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. – Б. 65.

12 tasini, ya'ni yarmidan ortig'i 60% ini tashkil qiladi.) Misol uchun, Navoiy Shohruh mirzodan keyin Abubakr va Sul ton Iskandar mirzolarining ijodkorligini baholayotib, ularning tuyuqlaridan namuna keltiradi va "turkonaroq" deya ta'riflaydi. Boshqa mirzolarining ham turkiy tilda ijod qilganiga alohida urg'u bergani holda, samimiy izhorini bayon qilib ketadi. Bobur ham "Vaqoe" sahifalaridagi temuriy qarindoshlarining turkiy tilga rag'bat bilan yondashganini alohida yozib o'tadi (Shoh G'arib, Sul ton Masud kabi). Bundan tashqari, Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida o'zining til siyosatini aniq va ravshan bayon etgan. Bu borada amalga oshirgan zahmatli ishlarini ham alohida ta'kidlagan. U kuyinib shunday ta'kidlaydi: "...bu xalq orasidan paydo bo'lgan tab' ahli salohiyat va tab'larini o'zga til bilan zohir qilmasalar erdi va agar ikkala til birla aytur qobiliyatlari bo'lsa, o'z tillari bila ko'prak aytsalar erdi..."¹.

Xulosa qilib aytish mumkinki, temuriylar davri va xususan, temuriy mirzolarining adabiy shaxsiyatini o'rganishda yuqoridagi kabi kabi manbalarning o'rni beqiyosdir. Oradan uch asr o'tib vengriyalik olim H.Vamberi ta'kidlagan edi: "Mir Alisher... o'zining turk tilidagi bitmas-tugan mas asarlari bilan, eron adiblarining kamsitish va kulishlariga qarshi turk millati vakillarini chin qalbidan mudofaa etish bilan barhayotligida ham, vafotidan so'ng ham vatandoshlarining buyuk hurmatiga sazovor bo'ldi"². Aytish mumkinki, o'z tili turkiy bilan ko'prak aytib o'zgalarga namuna bo'lish va bu bora da ko'p yutuqlarga erishish Navoiy davrida ro'yobga chiqqan edi. Boburning o'zi ham davlatida bunga amal qildi. Aslan salohiyatli temuriy mirzolarining ko'p qismi Navoiy o'gitlariga amal qilishar, turkiy tilga rag'bat ko'rsatishar, davlat miqyosida ish yuritishda turkiyga katta e'ti bor berishar, ularga taqdim etilayotgan asarlarning aksari ham turkiy tilda edi (masalan, Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan Sakkokiy qasidalar va Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-ba log'a" asari).

F.M. Nosirjonov

*Bobur nomli xalqaro jamoat fondi yoshlar bo'limi rahbari,
Respublika yosh olimlar kengashi a'zosi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR RENESSANSI DAVRIDA YARATILGAN ISLOM HUQUQIGA DOIR MANBALARDA MILLIY VA DINIY QADRIYATLARNI O'RNI VA IXTILOFLI MASALALAR YECHIMI

Milliy va diniy qadriyatlar uzoq davrlar mobaynida ajdodlarimiz tomonidan amalda qo'llanilib kelingan va xalqimiz hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Diniy ta'limotlarda xalqlarning urf-odatlarini, an'analarni hurmat qilishga targ'ib va tashviq bor. Lekin bundan bexabar bo'lgan ayrim shaxslar milliy va diniy

¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 23.

² Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. 2-китоб / Тарж. С.Ахмад. – Т.: Info Capital Grup, 2019. – Б. 33–34.

qadriyatlarni hurmat qilmaydi, jamiyatda milliy va diniy qadriyatlar sababidan hosil bo'lgan xayrli ishlarga bepisand bo'ladi.

Milliy qadriyatlar – xalqning tarixi, madaniyati, urf-odatlar, an'analar, tili va san'ati bilan bog'liq qadriyatlar bo'lib, millatning o'ziga xosligini ifodalaydi. Diniy qadriyatlar esa muayyan dinning ta'limotlari, e'tiqodi, axloqiy me'yorlari va ibodat shakllari bilan bog'liq bo'lib, kishilarning hayot tarziga ta'sir qiladi.

Milliy va diniy qadriyatlar o'zaro bog'liq bo'lib, ko'plab jamiyatlarda milliy qadriyatlar diniy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan. Masalan, O'zbekistonda Navro'z, Qurbon hayiti va Ramazon hayiti kabi bayramlar xalqning milliy va diniy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan.

Milliy qadriyatlarga yana quyidagilarni misol qilish mumkin: mehmondo'stlik, hurmat-izzat, urf-odatlar (to'ylar va marosimlar), milliy kiyimlar, xalq o'yinlari, milliy raqslar va san'at.

Diniy qadriyatlar: Halol va harom tushunchalari, ibodatlar (namoz, ro'za, zakot, haj), axloqiy me'yorlar (ota-onaga doimiy mulozamat ko'rsatish, nuroniylarni hurmatlash va kichiklarga izzat ko'rsatish, adolat, halollik, xayr-ehson berish, boshqalarni aybini ommaga oshkor qilmaslik).

Temuriylar davri - O'rta Osiyo tarixida madaniyat, san'at, ilm-fan va ma'naviyatning yuksak cho'qqiga ko'tarilgan davri hisoblanadi. Ayniqsa, Amir Temur va uning vorislari davrida milliy va diniy qadriyatlarning rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu davr "Temuriylar renessansi" deb atalib, u Sharq Uyg'onish harakatining eng yorqin bosqichlaridan biri sifatida tarixga kirgan.

Davlatchilik va adolat – Amir Temur adolat tamoyillarini ilgari surib, mamlakatda mustahkam tartib-intizom o'rnatgan. Barcha hududlarda mahalliy an'ana va urf-odatlarga hurmat bilan qaralgan.

Ilm-fan va madaniyat rivoji – Temuriylar hukmronligi davrida Samarqand va Hirot kabi shaharlar ilm-fan markazlariga aylangan. Ulug'bek madrasasi ochilib, astronomiya va matematika sohalari rivojlantirilgan.

San'at va me'morchilik – Amir Temur va uning vorislari davrida O'rta Osiyo me'morchiligi gullab-yashnadi. Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim masjidi, Registon ansambli kabi yodgorliklar aynan shu davrga tegishlidir.

She'riyat va adabiyot – Temuriylar saroyida Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Behzod kabi buyuk shoir va san'atkorlar ijod qilgan. Navoiy turkiy tilni rivojlantirishga alohida hissa qo'shgan.

Islomning taraqqiyoti – Islom dini Temuriylar davrida davlat mafkurasining ajralmas qismi bo'lgan. Masjid, madrasa va xonaqohlar qurilib, ilmiy va diniy an'analar rivojlantirilgan.

Tasavvuf maktablari – Temuriylar davrida Yassaviya, Naqshbandiya tariqatlari keng tarqalgan. Xoja Ubaydulloh Ahror kabi mutasavviflar xalq orasida diniy-ma'rifiy faoliyat olib borgan.

Masjid va madrasalar – Samarqand, Buxoro, Hirot kabi shaharlarda islom ilmlarini o'qituvchi madrasalar faoliyat ko'rsatgan. Ulug'bek madrasasi faqatgina dunyoviy emas, balki diniy ilmlar markazi ham bo'lgan.

Temuriylar renessansi davrida milliy va diniy qadriyatlar bir-biri bilan uyg'un holda rivojlangan. Bu davrda ilm-fan, san'at va me'morchilik gullab-yashnagan bo'lsa, islomiy qadriyatlar ham mustahkamlanib, o'zbek davlatchiligi va madaniyatining ajralmas qismiga aylangan. Bu meros hozirgi kunda ham milliy o'zligimiz va ma'naviy qadriyatlarimizning negizlaridan biri bo'lib qolmoqda. Temuriylar renessans davrida ko'plab ilmiy-adabiy asarlar ta'lif qilingan. Mashhur allomalar aynan shu davrda yetishib chiqib, tarixda o'chmas iz qoldirishgan. Masalan Mirzo Ulug'bek mashhur munajjim, muarrix sifatida tanilgan. Amir Alisher Navoiy Mirzo Ulug'bekning yetti qiroatda Qur'oni karimni yod bilishi haqida ma'lumotlar yozib qoldirgan. Amir Alisher Navoiy ijodiga murojaat qiladigan bo'lsak, alloma tomonidan yaratilgan asarlarni bugungi kunda butun dunyo o'rganib kelmoqda. Xorijiy mamlakatlarda Alisher Navoiy ijodi, faoliyatini o'rganishga ixtisoslashgan ilmiy-tadqiqot markazlari ham tashkil etilgan. Diniy qadriyatlarni amir Alisher Navoiy ijodida ham ko'rish mumkin. mutafakkir alloma "Sirojul muslimin" nomli fihiy asar ta'lif qilgan bo'lib, islomning beshta asosiy farzlaridan biri bo'lgan ro'za haqida shunday yozadi:

*Erur to'rtunchi (rukni) islomning savm,
Ki, o'tgan kimsaga taqvo bila yavm.
Chu ro'za bo'ldi yilda bir oy,
Aning ijrosida bo'l nafsfarmoy.
Ani bil subhdin to shom chog'liq,
Taomu shurbu shahvatdin yirog'liq¹.*

Temuriylar sulolasining yorqin vakili, boburiylar sulolasi asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobur ham "Mubayyin" nomli asar yozgan. Mazkur asar saltanat ishlarini boshqarishda dastur vazifasini o'tagani haqida ma'lumotlar mavjud. So'ngra boburiylar sulolasining yana bir vakili Abu Muzaffar Muhiyiddin Muhammad Avrangzeb Olamgirning bevosita boshchiligi va tahriri ostida, hanafiy fiqhida mo'tabar manba hisoblangan "Fatovoyi Olmagiriya" asari ta'lif qilingan. Bugungi kunda ham mazkur manba o'z ahamiyatini yo'qotmay, mo'min-musulmonlarni qizitirgan savollarga ushbu asar asosida javob beriladi. Ajdodlarimiz qoldirgan shu kabi ilmiy merosdan iste'foda qilish natijasida toyilishlardan, adashishlardan yiroq bo'lib, inson ilmda, tafakkurda kamolotga erishishiga sabab bo'ladi. Masalan bugungi kunda adashgan oqimlar va toifalar islom ta'limotini buzib talqin qilish orqali ko'plab vatandoshlarimizni, mo'min-musulmonlarni adashtirib kelishmoqda. Ularning yolg'on tashviqlariga aldanib qolayotgan yoshlar Imom Moturidiy, Abu Muin Nasafiy, Abu Barakot Nasafiy, Abu Yusr Pazdaviy kabi mutakallim ajdodlarimizni tanimaydilar. Ularning asarlarini o'rganish orqali o'zlarida adashgan oqim va firqalarning yolg'on da'volariga qarshi immunitet hosil qila olmaganlar.

Ajdodlarimiz yozib qoldirgan manbalarda Alloh taologa makon xoslashdan qaytarilgan. Shunday bo'lsada, xorijda faoliyat olib borayotgan, xalqimizni diniy

¹ Alisher Navoiy. Siroj ul-muslimin / Matnni nashrga tayyorlovchi Suyima G'aniyeva; – Toshkent: "Fan", 2000. – B. 12.

niqob bilan adashtirib kelayotgan shaxslar bu masalani o'zgacha tarzda ifodalashadi. Tarixda mujassima, mushabbiha toifalari bo'lib, aqida ilmida adashishga yo'l qo'yganlar va ahli sunna va-l-jamoaning e'tiqodiy qarashlariga zid bo'lgan g'oyalarni targ'ib qilishgan. Mushabbihalar Allohni zoti va sifatida yaralmishlarga o'xshatishgan bo'lsa, mujassimalar Allohga jism xoslashgan. Ushbu toifalar haqida yana shunday ma'lumotlarni uchratamiz:

“Bu mazhab va qarash tashbehga dalolat qilgani, ya'ni Allohni sifatda va zotda maxluqlarga o'xshatishning bir ko'rinishi bo'lgani uchun mazkur uslub va yo'nalishga TASHBEH deyiladi.

Bu toifa ichida ba'zi g'uluga ketganlar Allohni o'ziga xos “jism” deb nomlaganlar va ular MUJASSIMA toifasi deb ataladi”¹.

Hozirda bu toifalar mavjud bo'lmasa-da, bu kabi radikal g'oyalarni oldini olish maqsadida fatvo kitoblarida, xususan “Fatovoyi Olamgiriya” to'plamida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan. Quyida to'plamda keltirilgan matn bilan tanishamiz:

يكفر بإثبات المكان لله تعالى، فلو قال لا محل خالي من الله يكفر، ولو قال الله تعالى في السماء، فإن قصد به حكاية ما جاء فيه ظاهر الأخبار لا يكفر وإن أراد به المكان يكفر².

Tarjima: “Alloh taologa makon isnod qilish bilan kishi kofir bo'ladi. Agar kimdir “Alloh uchun bo'sh joy yo'q” desa, u kofir bo'ladi. Agar “Alloh osmondadir” desa, bunda ikki holat bor: agar u bu iborani shariat dalillarida kelgan lafzlarni takrorlash ma'nosida aytsa, kofir bo'lmaydi. Lekin agar bu bilan Allohning bir joyda bo'lishini nazarda tutsa, u kofir bo'ladi”³.

Ko'rinib turibdiki, mazkur asar islom huquqshunosligi bo'yicha fatvo janrida yaratilgan bo'lib, aqidaviy masalalar ham yoritilib ketgan. Ajdodlarimiz yaratgan mazkur asarga nafaqat yurtimiz musulmonlari, shu bilan birga butun dunyo musulmonlari murojaat qiladi. Shu sababli kitob xorijdagi nashrlarda ham qayta-qayta minglab nusxalarda nashr etilmoqda. Ushbu asar yana shu jihati bilan ham muhim ahamiyat kasb etadiki, undagi turli masalalar boshqa mo'tabar fiqhiy manbalarga tayanilgan holatda ifodalanadi. Bunga misol qilib quyidagi matnni keltirish mumkin:

ويكفر بقوله : الله تعالى جلس للإنصاف أو قام له بوصفه الله تعالى بالفوق والتحت كذا في البحر الرائق، ولو قال : مرابر آسمان خدای است و بر زمین فلان يكفر كذا في فتاوى قاضیخان⁴

“Agar kimdir Alloh taolo adolat uchun o'tirdi yoki turdi desa yoki Alloh taoloni yuqorida yoki pastda deb sifatlasa, u kofir bo'ladi, deb “Bahru-r-roiq” asarida aytilgan. Shuningdek, agar kimdir: “Alloh osmon ustida, yerda esa falon joyda”, desa, u ham kofir bo'ladi, deb “Bahru-r-roiq”, “Fatovo Qozixon”da aytilgan”⁵.

¹ Zayriyev, A., Qudratulloh. E. Soxta salafiylarning sayoz sabog'I [Matn]: diniy – ma'rifiy / - Toshkent: “Shamsuddinxon Boboxonov” NMIU, 2022. – B. 54,

² Shayx Nizom va olimlar guruhi. Al-Fatovo al-hindiyya. 2-jild. – Bayrut: “Dor al-kutub al-ilmiyya”, 2021. – B. 282.

³ Tarjima maqola muallifi tomonidan amalga oshirilgan

⁴ O'sha manba, - B. 282.

⁵ Tarjima maqola muallifi tomonidan amalga oshirilgan

Matnda keltirilgan ma'lumotlar dolzarb bo'lib boshqa olimlar ham buni tasdiqlaydi va bu borada o'z yechimlarini ham keltirishadi: "Kim Alloh taoloni insonlarga xos biron sifat bilan vasflasa, shaksiz kofir bo'ladi. Buni anglagan inson ibratlanadi va kofirlar so'ziga o'xshash gap-so'zlardan tiyiladi hamda Uning (Allohning) sifatleri insonlarniki kabi emasligini biladi"¹. Yana bir olimning fikrini ham keltirib o'tamiz: "Alloma Izz ibn Abdussalom "Hallur-rumuz" ("حل الرموز") nomli asarida Imom Abu Hanifa rahimahullohning o'sha gapini quyidagicha sharhlagan: "Imom Abu Hanifa rahimahulloh: "Kimki Alloh osmondami yo yerdami, bilmayman, desa kofir bo'ladi" degan. Nega kofir bo'larkan? Chunki bu gapni aytgan odam "Alloh yo osmonda, yo yerda. Shu ikkisidan birini makon tutgan", deb e'tiqod qiladi va Allohga makon isbot qiladi. Bu esa g'irt mushabbihalikdir"².

Yuqoridagi matnda keltirilgan ma'lum masala "Bahru-r-roiq" ("البحر الرائق"), "Fatovoyi Qozixon" ("فتاوى قاضیخان") kabi fiqhiy manbalarda ham keltirilgani haqida ma'lumot keltirib o'tilgan. Shuningdek, fors tilidagi jumladan ham foydalanilganki, chunki o'sha davrdagi aholining ma'lum qatlami fors tilida so'zlashgan. "Maro abre osmoni Xudoye ast va bar zamin falon" ("مرابرا آسمان خدای است و بر زمین فلان") jumlasini fors tilidadir. Bundan kelib chiqadiki, fatvolarni tayyorlashda aholining turli tillarda so'zlashadigan qatlamlari ham inobatga olingan.

To'plam xorijiy mamlakatlarda nham o'rganilgan va e'tirof etilgan. Olimlar hech bo'lmaganda o'z asarlarida to'plam haqida ma'lumotlar berib o'tgan. Masalan Vilyam Erskin "Eron va Bobur" asarining fors tilidagi tarjimasida "Fatovoyi Olamgiriya" to'plami haqida ma'lumotlar bergan.

"Hindistonda islomiy tafakkur" kitobi muallifi Aziz Ahmad fikricha, ushbu fatvo nihoyat mo'tabar va ishonarli bo'lib, hanafiy mazhabining mumtoz fiqhiy manbalariga asoslangan. Ushbu kitob urdu tiliga tarjima qilinib, 1889-yil Laknahuda nashrdan chiqqan. Shuningdek, uning arabcha matni ikki martaba Misrda nashr etilgan. Ikkinchi nashri hijriy 1310-yilda Buloq bosmaxonasida amalga oshirilgan"³.

Milliy qadriyatlarimiz diniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq. Chunki allomalarimiz, ajdodlarimiz an'anaviy islom qadriyatlari asosida ulg'ayishgan, voyaga yetishgan. Shu sababli diniy va dunyoviy ilmlarni puxta egallab, butun dunyoni o'zlarining ilm-ma'rifati bilan lol qoldirib, tarixda o'chmas iz qoldirishgan. Barcha xalqlar ajdodlarimizning ilmiy merosini o'ragnishga bel bog'laganlar va bundan iste'foda qilib, ko'p foydalar olishgan. Ajdodlarimizning o'z an'analarga o'zga yurtlarda ham sodiq qolgani zamonaviy adabiyotimizda ham ko'p gavdalantirilgan. O'zbekiston xalq shoiri, professor To'lan Nizom zamonaviy o'zbek adabiyotida eng ko'p she'riy dostonlar muallifi bo'lib, ijod

¹ Zayriyev A., Qudratulloh E. Soxta salafiyalarning sayoz sabog'i [Matn]: diniy – ma'rifiy / - Toshkent: "Shamsuddinxon Boboxonov" NMIU, 2022. – B. 252,

² O'sha manba, 254-bet.

³ Juzjoniy A.Sh. Boburdavlatining huquqiy kodeksi // Bobur va dunyo. – Toshkent: 2020-yil mart. № 1 (14)-son. – B. 12-16.

namunalarida Amir Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Haydar Mirzo, Cho'lpon kabi millat ravnaqi yo'lida faoliyat olib borgan vatandoshlarimiz hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan dostonlarini ko'rishimiz mumkin.

U.Q. Ismoilov

*Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrası katta o'qituvchisi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

SHOHRUH MIRZO TARIXIGA NAZAR

Shohruh Mirzo 1377-yil 20-avgustda Samarqandda tug'ilgan. U Sohibqiron Amir Temurning to'rtinchi o'g'li bo'lib, to'liq ismi Muin al-Xakk va-d-Din Shaxrux bo'lgan.

XV asr tarixchisi Xondamirning aytishicha, Shohruhning onasi qoraxitoylik tojik kanizak Tog'ay Tarxon og'o bo'lgan¹. Xondamir bu bo'lgan. Saroy tarixchisi Xondamir ushbu ma'lumotlarni yozishda Shohruh davrida yozilgan nasabnomadan manba sifatida foydalangan². Onasi 1383-yilda vafot etadi. Shundan so'ng, Shohruh Mirzo Amir Temurning eng suyukli xotini Saroy Mulk xonim tomonidan Amir Temurning nevarasi Halil Sulton bilan birga saroyda tarbiyalangan³.

1393-yilda Forsning Muzaffariylar sulolasidan bo'lgan sultoni Shoh Mansur Temur qo'shini uzoqda, Samarqandda bo'lganidan foydalanib, Isfaxon va Sherozni qo'lga kiritadi-yu, u yerda o'zining yaqin qarindoshlari, qonuniy hukmdorlarni asirga olib, ko'zlariga mil tortadi. Temurning unga qarshi yurish qilishidan xavfsiragan Shoh Mansur mamlakatda harbiy holat e'lon qildi va Eron bo'ylab eng tajribali va jasur jangchilarni to'plab, kichik qo'shin tuzdi. O'sha yilning may oyida Temur qo'mondonligidagi harbiy qism Sheroz yaqinida paydo bo'lishi bilan Shoh Mansur askarlari bilan unga hujum qiladi. Kutilmaganda juda katta shiddat va jasorat bilan hujum qilinganligi tufayli eronliklar Sohibqiron qo'shinining markazini tor-mor etib, uning saflarida sarosima boshlandi. Bu tartibsizlik paytida Temur va uning mulozimlari asosiy kuchlardan ajralib qolganini payqagan Shoh Mansur u yerga tashlandi. Shiddatli hujum Shoh Mansurga Sohibqironga yetib borish imkonini berdi. Amir Temur raqibini ko'rib, odatda qurolbardori ko'tarib yuradigan nayzasini olgisi keldi, lekin yaqin atrofda hech kimni topmadi. Shoh Mansur uning boshiga qilich bilan ikki marta urdi. Mustahkam ishlangan dubulg'a va xotirjamlik Temurga qo'l keldi.

Sohibqiron askarlari sarosimadan qutulib, forslarni yo'q qilishga kirishdilar. Hali 17 yoshga ham to'lmagan Shohruh Mirzo Muzaffariy Sulton Shoh Mansurni yengib, uning kesilgan boshini otasining oyoqlari ostiga tashladi.

¹ Vuds Jon E. (1990). Temuriylar sulolasi. Indiana universiteti, Ichki Osiyo tadqiqotlari tadqiqot instituti. – B. – 19

² Bartold V.V. (1963). Markaziy Osiyo tarixi bo'yicha to'rtta tadqiqot jild. B. 24.

³ Jamoliddin Sayid (1995) Temur davridagi davlat: imperiya qurilishidagi tadqiqot. Har-Anand. B.78.

Xizmatiga yarasha taqdirlash maqsadida Amir Temur Shohruhni Samarqandga hukmdor etib tayinlaydi va darhol poytaxtga jo'natadi¹.

1397-yilda Temur Samarqandga qaytgach, Shohruhni Xuroson, Seyiston va Mozandaronga hokim etib tayinlaydi.

Shohruh harbiy sarkardalaridan biri sifatida Temurning 1400 – 1403-yillarda Usmonli saltanatiga qarshi yurishida qatnashgan. Butun urush uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan (1402-yil yozi) Anqara jangida u temuriylar qo'shinining chap qanotiga qo'mondonlik qilgan. Temurning o'zi markazga, uning akasi Mironshoh esa o'ng qanotga qo'mondonlik qilganlar. Avangardni Shohruhning ikki jiyani boshqargan Jangda uning qanoti knyaz Stefan Lazarevich boshchiligidagi serblarining eng qattiq va kuchli qarshiligiga duch keldi.

Shohruh Mirzoning kanizakdan to'g'ilganligi sababli Amir Temur un taxt vorisi sifatida ko'rmagan. Chunki, o'sha davrda jamiyatda mavjud qoidalar taxt vorisining ona tomonidan ham baquvvat zodagon oiladan bo'lishini talab qilar edi.

Usmonlilarga qarshi g'alabali yurishdan qaytgach, Temur uzoq vaqtdan beri o'zi ko'ngliga tugib qo'ygan Min sulolasiga qarshi Xitoyga yurish qilishga tayyorgarlik ko'ra boshlagan. Shohruh Xuroson hokimi lavozimiga qaytdi. Temur vafot etganda Shohruh o'z viloyatida edi.

Temur vafotidan keyingi yillarda Shohruh va Xalil Sulton bir qator samarasiz muzokaralar olib bordilar, shuningdek, ko'plab harbiy to'qnashuvlar bo'lib, ularning aksariyatida Xalil Sulton g'alaba qozondi². Bu vaqt ichida boshqa da'vogarlar ham taxtga da'vo qila boshlashdi.

Faqat 1409-yilga kelib urush Shohruh foydasiga burila boshladi. Bu davrda Xalil Sulton Samarqanddagi amirlari orasida qo'llab-quvvatlovini yo'qota boshlaydi³.

1409-yilda Xalil Sulton mag'lubiyatga uchragach, Movarounnahrda hokimiyat Shohruh qo'liga o'tdi. Shohruh Xurosonda qolishga qaror qilib, Hiroti davlatning poytaxtiga aylantiradi. Movarounnahrda o'zining noibi etib esa katta o'g'li Mirzo Ulug'bek (1409-1449) tayinlaydi. Shohruh hukmronligi davrida Hirot Sharqdagi eng yirik fan va madaniyat markaziga aylandi. Uning o'g'li Boysunqur bu yerda san'at akademiyasini yaratgan, keyinchalik u yerdan mashhur Behzod chiqqan.

Shohruh Mirzo hukmronlik qilgan davrda Temuriylar saltanati kuch-qudratida mustahkam turgan.

¹ Стенли Лэн-Пуль. Мусульманские династии / перевод с английского с примечаниями В.В. Бартольда – Издательская фирма «Восточная литература» РАН, издательская группа «Муравей», 2004. – Б.76

² Jekson Lokhart, Lourens (1986). Eronning Kmbrij tarixi, jild VI. Kembrij universiteti matbuoti. – B.96.

³ Jekson Lokhart, Lourens (1986). Eronning Kmbrij tarixi, jild VI. Kembrij universiteti matbuoti. – B. 100.

G'.I. Jumayev

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktorant
O'zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRI TARIXNAVISLIGINING NODIR NAMUNASI: “JOME AT-TAVORIXI HASANIY” ASARI

Temuriylar davri Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq tarixida muhim o'rin tutadi. Bu davrda madaniyat, ilm va san'atning yuksalishi bilan birga, tarixnavislik an'anasi ham rivoj topdi. Amir Temur harbiy dahosi bilan XIV asr ikkinchi yarmida Mo'g'ullar imperiyasining vayronalari ustida o'z davlatini tashkil etdi. Amir Temur 1405-yilda Xitoyga yurushi safarida, O'trorda vafot etganida, uning davlati sharqning yirik saltanatiga aylangan edi. Temuriylar saltanatining kengayishi natijasida madaniyat va san'at sohasida ham yuksalish kuzatildi. Shu nuqtayi nazarda Elxoniylar davrida Eronda shakllangan tarixnavislik an'anasi, Temuriylar davrida yuksak cho'qqiga erishdi. Temuriylar davridagi manbalarning aksariyati fors tilida yozilgan edi. Ayniqsa, fors tilida yozilgan tarixiy asarlar bu davrning siyosiy, ijtimoiy va madaniy jihatlarini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Tojiddin Hasan al-Yazdiyning “Jome at-tavorixi Hasaniy” asari mazkur davrda yozilgan tarixiy yozma merosining namunasidir. Bu tarixiy asarlarning ba'zilar tadqiqotchilar tarafidan turli mamlakatlarda tadqiq etilmish, tarjima va tabdillari nashr etilgan edi.

Mazkur maqolada tarixiy-tahliliy metod qo'llanilgan. Manbalarni tahlil qilish, taqqoslash va tarjimalarning ahamiyatini aniklash asosida Temuriylar davridagi tarixnavislik an'anasining xususiyatlari ko'rib chiqilgan. Mazkur davrda yozilgan asarlardan biri Tojiddin Hasan ibn Shihobiddin Husayn al-Yazdiyning “Jome at-tavorixi Hasaniy” nomli asarining tadqiqida tarixiy, qiyosiy, davriy, tizimli usullardan foydalanildi. Asarning qo'lyozma nusxalari, tarjimalari va tadqiqotlardagi o'rni tahlil etilgan. Shuningdek, asarning muallifining hayoti va ijodiy faoliyati haqidagi ma'lumotlar tahlil etildi.

“Jome at-tavorixi Hasaniy” asari Temuriylar davrining tarixiy voqealarini o'zida aks ettirgan umumiy tarixga oid tarixiy manbadir. Asarning eng muhim jihati – u Amir Temur va uning avlodlarining hukmronligi davridagi siyosiy va ijtimoiy jihatlarini yoritishi va ko'rsatishidir. Asarning **“Sohibqiron vafotidan keyin jamoatning tarixi”** bo'limi Temuriylar davrining siyosiy va ijtimoiy jihatlarini chuqur o'rganish imkonini beradi. Asarning ikki qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, ular Tehron va Istanbul kutubxonalarida saqlanadi. Asarning turli tillarga tarjimalari va tadqiqotlardagi o'rni uning xalqaro ahamiyatini ko'rsatadi. Masalan, 2023-yilda Fotih Bo'stonchi tomonidan asar turk tiliga tarjima qilinib, nashr etildi. Bu tarjima Temuriylar davrining tarixiy merosini turk tarixshunosligida o'rganish imkonini yaratdi.

Tojiddin Hasan ibn Shihobiddin Husayn al-Yazdiy taqriban, hijriy 793-yilda/1390-1391-yilda tug'ilgan. Ushbu asar muallifining hayoti haqidagi ma'lumotlar to'liq yetib kelmagan. Temuriylardan Mirzo Iskandar ibn Umarshayx va Mirzo Sulton Abulmuzaffar Muhammad ibn Boysung'ur Bahodirning xizmatida

bo'lgan. Muarrixning asaridan uning Yazd va Abarko'h piyodasi tavochiligini qilganini o'rganamiz. Asarida muarrix o'zini shoir, munajjim deb ham qalamga olgan. Muallif "Jome at-tavorixi Hasaniy" nomli asarini dastlab, temuriylardan Mirzo Abulmuzaffar Sulton Muhammad ibn Boysung'ur ibn Shohruxga atab, hijriy 855/1451-yilda yozishni boshlagan bo'lsa-da, uning 855-yil zulhijja oyida (25-dakabr 1451 – 22-yanvar 1452) ukasi Mirzo Abulqosim Bobur ibn Boysung'ur tarafidan qatl etilganidan so'ng, asarini Abulmuzaffar Bobur ibn Boysung'urga tortiq qiladi.

Muallifning "Jome at-tavorixi Hasaniy" asari davr an'anasiga muvofiq tarixnavisning o'z zamonasigacha bo'lgan voqealar yozilgan umumiy bir islom tarixidir. Muallifning ifodasiga ko'ra, u qalamga olgan asar 50 jildlik kitobdan foydalanib yozilgan. Muarrix asar yozilishini 25-muharram hijriy 855-yil/27-fevral 1451-yilda Kirmonda boshlaydi va asar ikki yildan so'ng, ya'ni, hijriy 857/1453-yilda tamomlanadi. Ushbu asarning eng original qismi "Sohibqiron vafotidan keyin jamoatning tarixi" sarlavhali bo'limidir.

Hozirgi kunda "Jome at-tavorixi Hasaniy" asarining ikki qo'lyozma nusxasi mavjuddir. Birinchisi Tehronda, Eron Milliy Kutubxonasida № 1330 raqam bilan saqlanadi. Ikkinchisi Istanbulda Sulaymoniya kutubxonasi Fotih fondida № 4307 raqam ostida saqlanmoqda.

Amir Temur vafotidan keyingi hodisalar bahsini Eronda Husayn Mudarrisiiy Tabotaboiiy va Iroj Afshor nashr etgan edi. 1987-yilda Pokistonda ushbu nashr Karachi universiteti tomonidan chop etildi. 2023-yilda esa Turkiyada Tabotaboiiy va Afshor nashri asosida Fotih Bo'stonchi¹ tomonidan asar turk tilida chop etildi.

Bundan tashqari Turkiyada asarning Saljuqiylarga oid qismi Bulent O'zkuzugudenli² tarafidan va Mo'g'ullarga oid qismi Muhsin Leyisi³ tomonidan turkchaga tarjima qilingan edi. Asarning Saljuqiylarga doir qismi Tehronda ham nashr etilgan edi. Ushbu asarning Temuriylar davriga oid qismini turk tiliga tarjima qilgan qardosh og'am Fotih Bo'stonchining izni bilan o'zbek tiliga tarjima qildik. Kamina 2023-yilda doktorlik dissertatsiyamning ilk bobi, birinchi fasli uchun ya'ni, Temuriylar davri manbalari haqida izlanishlar olib borayotgan davrda og'am turk olimi Fotih Bo'stonchining ushbu nashri diqqatimni tortdi va biz uning bilan bog'lanib, undan asar nashri nusxasini olib, uning ruxsati bilan asarni o'zbekchaga o'g'irishga kirishdik.

Temuriylar davridagi tarixnavislik an'anasi, ayniqsa "Jome at-tavorixi Hasaniy" kabi asarlar, bu davrning siyosiy, madaniy va ijtimoiy jihatlarini chuqur o'rganish imkonini beradi. Asarning qo'lyozma nusxalari, tarjimalari va tadqiqotlari Temuriylar davrining tarixiy merosini o'rganishda muhim qadam

¹ Fatih Bostacı. Timurdan sonra Timurlular. Cami'ü't-Tevârîh-i Hasanî. – Ankara. Divan Kitap, 2023. – 116 s.

² Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'ü't-Tevârîh-i Hasanî Isimli Eserinin Selçuklular Kısımı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul 2014.

³ Mohsen Leisi, *Câmî'ü't-Tevârîh-i Hasanî Adlı Farsça Eserin Moğollar ile İlgili Kısımının Tahlil-Tenkid ve Değerlendirmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İzmir 2018.

bo'lib xizmat qiladi. Bu tadqiqotlar Temuriylar davrining tarixiy merosining xalqaro miqyosda o'rganilishiga xissa qo'shadi.

X.Imomov

*O'zRFA Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

IBN XALDUNNING AMIR TEMUR BILAN UCHRASHUVINING ILMIY TAHLILI VA TAFSILOTLARI HAQIDA

Tunislik olim Valiuddin Abu Zayd Abdurahmon ibn Muhammad ibn Xaldun (1332–1406) tarix¹, geografiya², davlatchilik asoslari, falsafa, sosiologiya va iqtisodiy bilimlar bo'yicha yetakchi olim bo'lgan. Al-Azhar, az-Zohiriya va Qamhiya madrasalarida mudarris, Qohirada qozi lavozimlarida faoliyat olib borgan.

1988-yilda Ibn Xaldunning “Kitob al-Ibar” asari “Tarix Ibn Xaldun” nomi bilan Bayrutda 8 jildda nashr qilingan. Bu Kitobning 7 – jildi oxiriga “at-Ta’rif bi Ibn Xaldun muallif haza-l-kitab” (“Bu kitob muallifi Ibn Xaldun bilan tanishuv”) deb nomlangan muallifning tarjimai holi ham to’liq kiritilgan.³ Ushbu asarda 1400-yilda muallifning Damashqda Amir Temur bilan uchrashuvining bayoni yozilgan (Amir Temur 1393-yilda Bag’dodni olgach, Misr podshosi Barquqqa tinchlik kelishuvini taklif etib, o’z elchilarini yubordi. Ammo Barquq elchilarni yaxshilab mehmon qilib, so’ng ularni o’ldirishga hukm qiladi va o’zi Amir Temurning hujumini kutib Damashq, Halab tomonga qo’shin jo’natadi. Lekin Amir Temur Hindistonga yurish qilib ketadi va 1393-yilda Dehlini zabt etadi. Keyin ikkinchi marta yurish qilib, Xuroson, Iroq, Armaniston, Ozarbayjon, Kichik Osiyoga boradi va Halabga o’tadi. U yerda Shom askarlari ustidan g’alaba qozonib, Damashq tomon yuradi. Uning Ibn Xaldun bilan uchrashuvi shu yerdan boshlanadi)⁴. Ibn Xaldun Amir Temur huzurida 35 kun bo’lib, uning majlislarida qatnashadi. Ushbu uchrashuv tafsilotlari Koliforniya universiteti professori Volter Fishel, Jozefin van den Bent⁵, tomonidan ham o’rganilib, izohlari bilan nashr etilgan.⁶

Ibn Xaldun Amir Temur o’zi haqida surishtirgani va uni huzuriga chaqirtiganligi haqida yozadi. Ilk uchrashuvda Amir Temur Ibn Xaldundan qaerdan va nima uchun kelganini so’raydi. O’rtadagi suhbat asosan muallifning vatani Mag’ribning geografik joylashuvi haqida kechadi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, Amir Temur Shimoliy Afrikaning geografik joylashuvi haqida aniq

¹ Ibn Khaldun. At-Ta'rif bi Ibn Khaldun and rihlatuhu gharban va sharqan. – Cairo. 1951.

² Бациева С.М. Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. – М: Наука, 1997. – С.68–74.

³ Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотрасида / Б.Ахмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов ва бошқ. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б. 37.

⁴ O’sha asar. – B.52.

⁵ Жозефин ван ден Бент. None of the Kings on Earth is Their Equal in ‘aṣabiyya’, “ал-Мацак”. 2016. № 28. – Б.171–186.

⁶ Fischel W.J. Ibn Khaldūn and Tamerlane: their Historical Meeting in Damascus, A.D. 1401 (AH. 803). Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1952. – 149 pp.

savollar beradi. Jumladan, Tanja, Sabata va Siljimos hududlari, masofalari va suv yo'llarini o'zi tashrif buyurgan hududlardek so'raydi. O'rta asr geografiya fanining yetakchi olimlaridan bo'lgan Ibn Xaldunning javoblaridan to'liq qanoatlanmagan Amir Temur ushbu ma'lumotlarni yozma shaklda batafsil taqdim etishini so'raydi. Ibn Xaldun so'ralgan ma'lumotlarni 120 betlik hajmda yozib taqdim etganini ta'kidlaydi.

Ikkinchi suhbatda Ibn Xaldun Amir Temurning va turkiylarning hukmronligi chuqur ildizlarga ega ekanligi haqida gapiradi. Saltanatning asosi asabiyat (o'z urug'iga, vataniga bo'lgan muhabbat) bog'liqligi va vatanparvar kishilarning ko'pligi davlat qudratini belgilab berishini izohlaydi.¹ Ibn Xaldun Amir Temurga: ilm ahlining avvalgilari ham, keyingilari ham insoniyatning ko'pchiligi ikki guruhga bo'linadi, ya'ni arablar va turklar. Arablar islom dini atrofida birlashganlarida qanday kuchli bo'lganliklaridan xabaringiz bor. Turkklarga keladigan bo'lsak, ularning Eron podshohlariga qarshi kurashlari, podshoh Afrosiyobdan Xurosonni tortib olishi, ularning podshohliklari kuchli asosga ega ekanliklarining dalolatidir. Asabiyatda ularga yer yuzida hech bir podshoh teng kela olmaydi – deydi. Asabiya tushunchasi keng ko'lamli tushuncha bo'lib, “jamoaviy qo'llab-quvvatlash” ma'nosida ham qo'llaniladi. Ibn Xaldun “asabiya”ni mumtoz va zamonaviy sosiologiyadagi “ma'naviy quvvat”, “xarizma” va “yuqori ruhiy quvvat” sifatida ta'riflash mumkin. Ibn Xaldun ta'rif bergan “asabiya”ning yuqori darajasini badaviy-ko'chmanchi qabilalarda borligini e'tirof etadi. Hokimiyatga kelgan jamoada “asabiya” 4-5 avloddan so'ng yo'q bo'ladi. Buning natijasida davlatda avvalgi sulolaning o'rniga yuqori darajadagi “asabiya”ga ega yangi sulola hokimiyatga keladi. “Asabiya”ning tanazzuli quyidagilardan iborat deb ta'riflanadi. Hokimiyatga kelgan jamoaning yetakchisi g'alaba shuhratini monopoliyaga aylantirishga harakat qiladi. U yaqindagini o'ziga teng va deyarli teng bo'lganlar bilan ayovsiz kurash olib bordi. Hukmdor hokimiyat masalasida ortiqcha intilishlar paydo bo'lmasligi uchun o'z mulozimlarini quyi mavqeydagi shaxslardan tayinlaydi. Hokimiyat tizimi tabaqalashtiriladi. Avvalgi yuqori “asabiya”ga ega bo'lgan teng birodarchilik ittifoqi o'rnini fidokorlik va birdamlik hos bo'lmagan yollanma shaxslar egallaydi. Buning yana boshqa sababi sifatida hukmdorlarning hashamatga tabiiy intilishi ko'rsatiladi. Hashamat lavozim mavqeini va hokimiyatni mustahkamlaydi. Quyi turuvchi mulozimlarga yuqori hokimiyat vakillari namuna bo'lishganligi bois va o'z navbatida yuqoridagi hokimiyat vakillari quyidagilarni o'zlaridan o'zib ketishini xohlamasliklari natijasida ushbu holat reversiv harakatni vujudga keltirdi. Xashamatli hayot tarzi odatga aylanishi natijasida hayot tarzini yuqori darajada saqlab qolish maqsadini birinchi o'ringa olib chiqadi. Bu holat ayniqsa avlodlar almashinuvi jarayonida yaqqol ko'zga tashlanadi. Xashamatli betashvish hayot tarziga intilish “asabiya”ni kuchsizlantiradi. Bularning natijasida hukmdoning bosh maqsadi o'z hokimiyatini saqlab qolish bo'ladi. Oddiy aholining intilishlari, jamiyat va davlatning barqarorligi ham ana shu maqsadga bo'ysundiriladi.

¹ Ibn Khaldun. At-Ta'rif bi Ibn Khaldun and rihlatuhu gharban va sharqan. – Cairo. 1951. P.376.

U olimlar tomonidan insoniyatning asosiy ko'pchiligi arablar va turkiylardan iborat deydi. Turkiy hukmdorlar vatanparvarlikda tarixdagi eng yirik saltanatlar hukmdorlari Xusrav, Qaysar, Iskandar (makedoniyalik Aleksandr), Buxtannaslardan ham ustun turushlarini ta'riflaydi. Amir Temur esa Buxtannasr zikr etilgan boshqa hukmdorlar kabi podshoh bo'lmaganligi, balki fors qo'shining qo'mondoni bo'lganligini ta'kidlaydi. O'zi haqida ham to'xtalib, podshoh emasligi, taxt egasining noibi ekanligini aytadi va Mahmudxon hukmdor ekanligiga ishora qiladi. Ibn Xaldundan Buxtannasr qaysi toifadan deb so'raydi. U esa bu xususida ikkita fikr borligi, birinchisiga ko'ra u nabotiyatlardan (oxirgi Bobil podshohi), ikkinchi fikrga ko'ra esa birinchi eronliklardan deydi. Amir Temur tarix va geneologiya bo'yicha suhbatni davom ettiradi va ona tomondan Manuchehrga qarindoshligi haqida gapiradi. Ibn Xaldun Tabariyning fikriga ko'ra Buxtannasr Bobil podshohlarining oxirgisi ekanligini aytganda, Amir Temur Tabariydan boshqa ajam va arab manbalaridagi ma'lumotlar asosida bahslashishi mumkinligi haqida fikr bildiradi.

Ibn Xaldun Amir Temur bilan uchrashuvining so'nggi kuni ketish uchun ijozat so'raydi. Amir Temur undan xachirini sotishini so'raydi. Ibn Xaldun esa o'z xachirini sovg'a qiladi. Lekin, Amir Temur xachir uchun pulni Ibn Xaldun Misrdaligida berib yuboradi.

O'z kitobining oxirida Amir Temur bilan uchrashuvining tafsilotlarini Tunis podshosiga o'z maktubida yozib yuboradi. Unda quyidagilar yozdi: hijriy 770-780-yillarda chig'atoylardan Temur ismli amir yuzaga chiqdi...bu qavmnig adadi behisobdir. Agar ular yerga chodir tiksalar, butun maydonni to'ldiradi. Lashkarlari keng yerda yursa, ularga fazo ham tor bo'lib qoladi... Temur ularning eng kuchli va buyuk podshohlaridandir. Ba'zilar uni biluvchi desa ba'zilar uni payg'ambar avlodiga xurmatini aytadi. Boshqa birovlar esa uni sehr qilishni o'rgangan deyishadi. Lekin bu gaplarning hammasi hech narsaga arzimaydi. Aslida u o'ta aqlli, bilimdon, farosatli, ko'p bahslashadigan, bilsa ham bilmasa ham so'zida qattiq turadigan edi¹.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Amir Temur va Ibn Xaldun o'rtasidagi uchrashuv va o'zaro ilmiy suhbat turkiy xalqlarning umumiy taraqqiy etishi va buning tarixiy asoslari ko'rsatib berilgan. Ibn Xaldun ensiklopedik olim sifatida turkiy xalqlar o'rtasidagi o'z qavmiga muhabbat va sadoqat ularning o'sha davr hamda kelajakda yetakchi bo'lishlari haqida fikr bildiradi. U buni tarixiy jarayonlar tasodifiy voqealar bilan emas, balki ma'lum ijtimoiy qonuniyatlar asosida sodir bo'lishi bilan asoslaydi. Shu o'rinda Amir Temur bilan suhbatning Ibn Xaldun tomonidan to'liq yozib qoldirilishi, Amir Temur yirik olimlar va ularning faoliyatlari haqida o'z huzuridagi ilmiy devon orqali ma'lumotga ega bo'lganligi hamda olimlar suhbatida ko'p bo'lganligi bois, ular bilan bahslasha olganligini ko'rsatib turibdi.

¹ O'sha asar. – B.383.

**TEMURIYLAR DAVRI RENESSANSI:
ilm-fan va madaniyat, san'at, til va adabiyot rivoji**

Dr. Farhad Rahimi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
filologiya fanlari doktori (DSc)
O'zbekiston, Toshkent sh.*

**LUĞAT-I ETRÂKIYYE ESERİNDE TÈMÜR HAKKINDAKI KAYITLAR
("Lug'ati Atrokiya" asarida Amir Temurga oid ma'lumotlar")**

Öz. Çağatay Türkçesi, 13. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam eden yazı dilidir. Nevayi'nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her bir köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlandı. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan ve Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişmesi tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. İran sahasında da Ali Şir Nevayi'nin eserlerini anlamak üzere Çağatay Türkçesi sözlükleri düzenlenmiştir. Nevayi'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı, Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde birçok Çağatay Türkçesi Sözlüğü yazılmıştır. Nezrali'nin sözlüğü, Feraği'nin Miftâhu'l-Lugat adlı sözlüğü, Bedâyiü'l-Lugat ve Abdulcemil Nasîri'nin Kitab-ı Türki'si Safeviler döneminde yazılan sözlüklerdendir. Afşar hanedanı döneminde Nadir Şah'ın münşi ve tarihçisi olan Mirza Mehdi Han tarafından yazılan Senglah gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. İran'da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş; Hülasa-yı Abbasi, Et-Tamga-yı Nâsiri ve Fethali Kaçar sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bu çalışmada İran'daki Çağatay Türkçesi Sözlükleri hakkında özellikle de daha önceden Türkiye'de yayımladığımız Fethali Kaçar, Feraği ve Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü hakkında bilgi verilmiş daha sonra Fethali Kaçar Sözlüğü yani Luğat-ı Etrâkiyye eserindeki Emîr Têmür Küreken kayıtları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Emîr Têmür Küreken, Nevâyî, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, İran, Fethali Kaçar, Luğat-ı Etrâkiyye, 19. yüzyıl.

On the Entries of the Senglah Dictionary Originating from Feraghi and the Mistakes Originating from Feraghi

Abstract. Chagatai Turkish is a written language that continued to be used from the beginning of the 13th century to the beginning of the 20th century. After Nevayi's death, various dictionaries began to be written in every corner of the

Islamic world to make his works easier to read. These dictionaries, which were generally written in the Ottoman Empire, Iran, Azerbaijan, India and Turkistan and have a great value for the history of the development of the Turkish language, formed a school of lexicography. In the field of Iran, Chagatai Turkish dictionaries have been arranged in order to understand the works of Ali Shir Nevayi. After the death of Nevayi, many Chagatai Turkish dictionaries were written during the three successive Turkish dynasties, Safavids (1501-1736), Afshars (1736-1747) and Qajars (1795-1925). Nezrali's dictionary, Feraghi's Miftâhu'l-Lugat dictionary, Bedâyiü'l-Lugat and Abdulcemil Nasîri's Kitab-i Türki are among the dictionaries written during the Safavid period. A giant work like Senglah, written by Mirza Mehdi Khan, who was the author and historian of Nadir Shah during the Afshar dynasty, is extremely important in terms of showing the importance of Chagatai Turkish in this period. The interest in Chagatai Turkish continued during the period of Qajar rule, which is a continuation of the Turkish states in Iran; Dictionaries such as Hulasa-yi Abbasi, Et-Tamga-yı Nâsiri and Fethali Kachar dictionary were written. In this study, information was given about the Chagatai Turkish Dictionaries in Iran, especially the Chagatai Turkish Dictionary of Fethali Kaçar, Feraği and Nezrali, which we had previously published in Turkey, and then the records of Emîr Têmür Kûreken in the Fethali Kaçar Dictionary, namely the Luğat-ı Etrâkiyye, were emphasized.

Key words: Emîr Têmür Kûreken, Nevâyî, Chagatai Turkish Dictionaries, İran, Fethali Kaçar, Luğat-ı Etrâkiyye, 19th century.

1. İran'da Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Nevâyî'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevâyî'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu, Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Safeviler döneminde Çağatay Türkçesini incelemek için padişahlar tarafından desteklenip yazılan eserlerden Neẓr-‘Alî'nin sözlüğü, Miftâğu'l-Luğat, Bedâyi'ü'l-Lugat ve ‘Abdu'l-Cemîl Naşîri'nin Kitâb-ı Türki'si gibi sözlüklerin varlığı İran'da Azerbaycan Türkçesinin yanında Çağatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir.

Neẓr-‘Alî'nin sözlüğü, 17. yüzyılda Safevi padişahı Şâh Şafî Sâim Mîrzâ'nın (hük. H. 1038-1052/ 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mîrzâ Mehdi Hân Esterâbâdî tarafından yazılan Senglah sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve Abuşka'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran-Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum-Gölpaygani Ktp. No. 20/148-

4028/1 nüshası. Elde edilen nüshaların hepsinde bütün sözcükler (madde başları ve örnekler) harekesiz bir biçimde verilmiştir.

Sözlükte toplam madde sayısı 725'tir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevâ'î'nin eserlerinden, özellikle de Ğarâyibü's-Şîğar ve Fevâ'idü'l-Kiber adlı eserinden seçilmiştir. Verilen örneklerin toplam sayısı 485'tir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

- Rahimi, Farhad. 2022. Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin). Ankara: TDK.
- Rahimi, Farhad. 2024. Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsiyi Nezrali. Tebriz: Ahter.

Miftâğu'l-Lügat, 1642'de İran'da Ferâğî mahlaslı Muğammed bin Ziyâ'u'd-dîn Güseynî tarafından Safevî şahı Şafî bin Şafî'nin (hük. 1629-1642) adına yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

Bu eserin Çağatay Türkçesi olarak adlandırılması ile ilgili hiçbir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevâ'î'nin eserlerinden özellikle de Ğarâyibü's-Şîğar adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. Nevâ'î'nin kullanılan başka eserleri şunlardır: Fevâ'idü'l-Kiber, Nevâ'idü's-Şebâb, Bedâ'î'ü'l-Vasâş, Ğayretü'l-Ebrâr, Leylî ve Mecnûn, Sedd-i Sikenderî, Mecâlisü'n-Nefâ'is (Mîrzâ Ğacî Sogdî) ve Nesâ'imü'l-Mağabbe (Edîb Ağmed). Luşfî (Dîvan), Mevlânâ Sâkî (Gül ü Nevrûz), Ğaydar Têlbe (Mahzen-i Esrâr), Bââbü'r Mîrzâ (Dîvân) gibi diğer Çağatay Türk ediplerine de başvurulmuştur. Bundan sonra en çok Nâşîru'd-dîn Rabguzî'nin Kîşâsu'l-Enbiyâ'sına başvurulmuştur. Sözlükte bulunan eskicil sözcüklerin çoğu bu eserden kaynaklanmaktadır. Bundan sonra Fuzûlî (Dîvan, Beng ü Bâde), Nesîmî, Şeyhî (Hüsrev ü Şîrîn) ve Sulşân Güseyn Mîrzâ gelmektedir.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilen bu eser, 18. yüzyılda Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî tarafından yazılan Senglaḥ sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Sözlükte toplam madde sayısı 720'dir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

- Rahimi, Farhad. 2021. Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK.
- Rahimi, Farhad. 2024. Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsiyi Miftahu'l-Lügat-i Ferağî, Tebriz: Ahter.

Bedâ'î'ü'l-Lügat, Safevîlerin son hükümdarı Şâh Sulşân Güseyn (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruğuyla 'Alî Şîr Nevâ'î'nin eserlerinden yararlanmak üzere İmânî mahlaslı Şâli' Herevî tarafından yazılmıştır. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olan ve örnek şiirler içeren bu eser de Senglaḥ sözlüğünün kaynakları içerisinde yer almaktadır (Rahimi, 2018: 30).

‘Abdu’l-Cemíl Naşírí’nin Kitâb-ı Türkî’si II. Şâh Şafî yani Şâh Süleymân’ın (hük. 1666-1694) münşisi olan Muğammed Rızâ e’n-Naşírí e’s-Şûsî’nin oğlu ‘Abdu’l-Cemíl bin Muğammed Rızâ e’n-Naşírí e’s-Şûsî tarafından yazılan, Doğu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Çağatayî, Rumî, Kızılbaşî, Rusî-İdil-Ural Türkçesi) ve Moğolcanın (Kılmaķı) söz varlığını içeren bir sözlüktür. Abuşķa sözlüğü ve Nûr Muğammed Bêğ Kacar Nevâyî Hân’ın Nişâb’ından yararlanılarak yazılan bu eser de Senglah sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir (Rahimi, 2018: 31).

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nâdir Şâh’ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mîrzâ Mehdî Hân tarafından yazılan Senglah gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin önemli sözlüğü olan Senglah, Mîrzâ Muğammed Mehdî Hân bin Muğammed Naşîr-i Esterâbâdî tarafından H. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Mîrzâ Mehdî Hân Dürre-yi Nâdirî, Târîh-i Cihân-güşâ-yı Nâdirî (Târîh-i Nâdirî) ve diplomatik yazıları içeren Münşe’ât (Risâle-yi Bedî’î) gibi eserlerin de yazarıdır. Mîrzâ Mehdî Hân’ın Nedr-‘Alî, Ferâġî, İmanî Tâli’ Herevî, Mîrzâ ‘Abdu’l-Celîl Naşírî gibi Çağatay Türkçesi sözlüğü yazarlardan bahsetmesi önemlidir. Üç bölümden oluşan bu eserin Mebâni’ü’l-Luġa adlı ilk bölümü Çağatay Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevâyî’nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden alınarak yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevâyî’nin 12 manzum eserinde ve özellikle de Maġbûbu’l-Kulûb’unda geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Bu eser Târîh-i Vaşşâf, Ğabîbü’s-Siyer, Žafer-nâme-yi Şerefü’d-dîn ‘Alî Yezdî, Oguznâmâ (Şecere-yi Terâkime) gibi eserlerden; Abuşķa, Bedâyî’ü’l-Luġat, Naşírî, Ferâġî, Neẓr-‘Alî, Burhân-ı Kâşî, Mü’eyyedü’l-Fuzalâ ve Ferheng-i Cihângirî gibi sözlüklerden yararlanılarak kaleme alınmıştır (Rahimi, 2018: 32-33).

İran’da Türk devletlerinin bir devamı olan Kacar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, Hûlâşa-yı ‘Abbâsî, Eş-Şamġa-yı Nâşírî ve Fetġ-‘Alî Kacar sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan Hûlâşa-yı ‘Abbâsî, Fetġ-‘Alî Şâh’ın (hük. 1797-1834) oğlu ‘Abbâs Mîrzâ’ya (öl. 1833), Eş-Şamġa-yı Nâşírî ve Fetġ-‘Alî Kacar sözlüğü ise Nevâyî eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nâşîruddîn Şâh’a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir (Rahimi, 2018: 62-63).

Fetġ-‘Alî Kacar sözlüğü, Fetġ-‘Alî bin Kelb-‘Alî bin Mürşid Kulî bin Fetġ-‘Alî Kacar-ı Kâzvinî Sapanlu tarafından Nâşîruddîn Şâh adına üç yılda yazılıp 1861’de İran’da tamamlanan Luġat-ı Etrâkiyye adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Sözlüğün İran’da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlükte Abuşķa, Bedâyî’ü’l-Luġat, Naşírî, Senglah, Hûlâşa-yı ‘Abbâsî, Ferheng-i Vaşşâf, Burhân-ı Kâşî gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı

madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.

- Rahimi, Farhad. 2018. Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ.

2. Luğat-ı Etrâkiyye Eserinde Emîr Têmür Küreken Hakkındaki Kayıtlar

→ Arlat (آرلات)¹ “Türkistân Türklerinin en büyük dört boyundan birinin adı”.

Ğayretü'l-Ebrâr'dan:

Andağ eşittim ki şeh-i kâm-rân

Tört ulus hânı Têmür Küreken

(آنداق آیشیتیم که شه کامران)

تورت اولوس خانی تیمور گورکان)

→ Tarhân (ترخان)² “hükümdara gösterdiği yararlılıktan dolayı kendisine divanda yükümlülüğü bulunmama, savaşta ele geçirilen maldan pay alma, saraya istediği zaman girebilme ve dokuza kadar işlediği suçtan hesap sorulamama gibi ayrıcalıklar tanınan kimsye verilen unvan; Cıgatay boylarından biri. Bu adlandırmanın sebebi şudur ki Oij Hân, oğlu Saijun'un kışkırtmasıyla Çengiz Hân'ı öldürmek ister. Bata ve Kışlık adlı iki çocuk konuşulanları duyup Çengiz Hân'a haber verirler. Çengiz Hân, bu iki çocuğu dokuz göbeklerine kadar Tarhân yapar. İşte bunların soyundan gelenlere Tarhân denir. Arlat, Barlas, Tarhân ve Sulduz, Türk boylarının en büyükleridir; tarhun otu”.

[Žafer-nâme-yi Şerefü'd-dîn 'Alî Yezdî'den:]

Çinân dâd fermân ki tâ nüh nijâd

Her ân-kes ki ez nesl-i işân bi-zâd

Günehşân ne-pürsêd ebnâ-yı mâ

K'ez ân pes nişinend ber câ-yı mâ

(چنان داد فرمان که تا نه نژاد)

هر آنکس که از نسل ایشان بزاد

کنهشان نپرسند ابنای ما

کز آن پس نشینند بر جای ما)

Ğayretü'l-Ebrâr'dan:

Andağ eşittim ki şeh-i kâm-rân

Tört ulus hânı Têmür Küreken

(آنداق آیشیتیم که شه کامران)

تورت اولوس خانی تیمور گورکان)

Dört Dîvân'dan:

Salmağ ot Barlas u Tarhân 'ârızı nè sūd kim

1 Bk. SG (128), AŞ (6a), ŞT (104a/7)// MGT-Temir: Arula/Arulad “Moğol kabilesi” (269).

2 Bk. SG (576), AŞ (74a)// DLT: Tarxan “emîr” (860)// Kzk.Tr: Tarxan “üst dereceli bir unvan” (524)// Trkm.Tr: Tarhan “bağımsız, kendine yeten, güçlü” (618)// Moğ-Les: Darhan “vergi ve resmi sorumluluklardan muaf kimse; kutsal; büyük; zanaatçı” (375)// Saijun| MGT-Temir: Saijum (265). Bk. SG (576); DLT: Sagun “Karluk büyüklerinin unvanı” (800)// Kışlık| M1, M2, TÛ, ML, İH: Bağışlık; MGT-Temir: Kişilih (262). Bk. Dehhuda (Bata maddesi) (Ğabîbü's-Siyer'den), CT-Musevi (172).

Bizni köygen çihre birle bir yasağı köydürür
(سالماق اوت برلاس و ترخان عارضی نی سود کیم
بیزنی گویکان چهره بیرله بیر یساقی گویدورور)
→ Töre (توره-تورا)1 “soy, sülale; padişahların çocukları; töre, görenek, yasa;
Çengiz Han’ın yasası”.

Tārīh-i Bābüri’den:

Derviş Muğammed Tarhan töre ve müçe bile mundın uluğ edi2.

(درویش محمد ترخان توره و موچه بيله موندين اولوغ ایدی)

Dört Dívân’dan:

Ğam gıZāsı arasında xanı Türkâne ayağ

Töre äyini bile tamsa tokuz aqsa otuz3

(غم غذاسی آراسیده قانی ترکانه ایاغ)

توره آیینی بيله تامسه توقوز آقسه اوتوز)

“Bu şiir bir Türk yasasına işaret etmektedir. Buna göre bir içki meclisinde bir kişinin kadehinden bir damla içki dökülürse dokuz kadeh, içki akarsa otuz kadeh verilir”.

[Dört Dívân’da] Sākī-nāme’den:

Töre birle baş urub tut hanğa

Sarxutın bër min-i bî-sāmānga

(توره بیرله باش اوروب توت خانغه)

(سرقوتین بیر مین بی سامانغه)

Tārīh-i Ekberî’de Şāh Ebü’l-Me‘ālî anlatımında şöyle der:

Kār-ı ‘aşq dıger est ü töre-yi salşanat dıger.

(کار عشق دیگر است و توره سلطنت دیگر)

Zafer-nāme-yi Emîr Tëmür’den:

Besî töre-dānān-ı Çengiz-kış

Be Çengiz h’ış ü zi Çengiz bış

(بسی توره دانان چنگیز کیش)

(به چنگیز خویش و ز چنگیز بیش)

→ Tört ulus (تورت اولوس) “Türk boylarının en büyükleri olan Arlat, Barlas, Tarhan ve Sulduz. Nevâyî belki de Pışdâdiyân, Keyân, Eşkâniyân ve Säsâniyân’ı kastetmiştir”.

Ğayretü’l-Ebrâr’dan:

Andağ eşittim ki şeh-i kām-rân

Tört ulus Hanı Tëmür Küreken

(آنداق آیشیتیم که شه کامران)

(تورت اولوس خانی تیمور گورکان)

1 Bk. SG (650-651)// AŞ: “âdet; kanun” (90b)// DLT: Törü “örf, âdet” (897)// CC: Töre “töre” (194)// Krgz.Tr: Törö “efendi, devlet memuru, yüksek mertebeli, derebeyi; bürokrat” (756)// YUyg.Tr: Töre “han soyundan olan kimse, soylu; bürokrat” (424)// Moğ-Les: Törü/Tör “töre, gelenek; güç; düzen; kural; hüküm, yönetim, hükümet, devlet; şölen, düğün” (1288-1289).

2 Tarhan| M1, M2, TÛ, ML, İH, SG (650): Ħan (خان). Bk. Arat-Babür (157, H21b), TB-Özb (Yıl.900), TB-Yazma-ML (30).

3 Türkâne| M1, M2, TÛ, ML, İH: Türkân (ترکان). Bk. AŞ (96a), SG (650), GS (185, 226), GS-Özb (G.217), Külliyyat-Yazma-TB (52), Divan-Yazma (212).

→ Toqtamış (توقتامیش)¹ “H̄ārezm hanlarından biri olan ve Têmür’e karşı çıkan kişinin adı; Türkmen boylarından birinin adı; sakinleşmiş, rahat etmiş”.

Dört Dívân’dan:

Izşırâbıdın Nevâyî köijli bir dem toqtamas

Sênsizin sağınma kim ğurbetde köijli toqtamış

(اضطر ابیدین نوایی کونکلی بیر دم توقتاماس)

سین سیزین ساغینما کیم غربتدا کونکلی توقتامیش)

→ Turğay (تورغای)² “Emîr Têmür’ün babasının adı”.

→ Torğay (تورغای)³ “toygar, turgay, çayır kuşu, tarla kuşu”.

→ Şargay/Şarağay (طراغای-طراغای)⁴ “Emîr Têmür’ün babasının adı”; toygar, turgay, çayır kuşu, tarla kuşu”.

Žafer-nâme’de Emîr Têmür’ün soyuyla ilgili şöyle denir:

Qara Hân nijädî Şarağay nâm

Cihâneş be-kâm u sipihreş ğulâm

(قراخان نژادی طراغای نام)

جهانش بکام و سپهرش غلام)

→ Têmür (تیمور)⁵ “demir; bir padişahın adı”.

Sedd-i Sikenderî’de Dārâ ile İskender’in savaşında şöyle der:

Bolub tîğ-zenler qadem tâ be fark

Felek Türki dëk göğ tēmür içre ğarq

(بولوب تیغ زن لار قدم تا به فرق)

فلک ترکی دیک کوک تیمور ایچره غرق)

Ferhâd u Şîrîn’den:

Têmür Hân neslidin Sulşân Ulug Bëg

Ki ‘âlem körmedi sulşân anij dëk⁶

(تیمورخان نسلی دین سلطان آغ بیک)

که عالم کورمادی سلطان آنینک دیک)

→ Qacar (قاجار)⁷ “sırt kemiği, böğür, kaburga; bir Türk boyunun adı. Bu ulu boya bu adın verilmesinin sebebiyle ilgili farklı görüşler vardır:

1. h. 650’de Hülegü Hân, İrân ve Rûm’u ele geçirince, Moğul boyunun her on ailesinden birinin Türkistân sınırlarından Mısr ve Şâm’a kadarki yerlere

1 SG: Tohtamaq/Tohtasmaq/Toqtamaq/Toqtaşmaq (637/682)// AŞ: Tohta-/Toқта- (90a/96b)// Krgz.Tr: Tokto- (743)// Kzk.Tr: Toqta- (540)// YUyg.Tr: Toxtimaq (416)// Moğ-Les: Togta- (1257).

2 Bk. Şargay/Şarağay// SG: Torğay/Torağay (648-649).

3 AŞ: Torğay (92b)// SG: Torğay/Şorğay (648/1014). Bk. Şargay/Şarağay// DLT: Torıga (893)// Krgz.Tr: Torgoy “tarla kuşu” (750)// Mlk.Tr (404), YUyg.Tr (420): Torğay// Azb.Tr: Torağay (742)// Derleme: Taraka “başında tarak biçiminde tüyleri olan bir çeşit kuş”.

4 SG: Şorğay/Şorağay (1014). Bk. Turğay.

5 Bk. AŞ (87a), SG (764), Moğ-Les (1235)// DLT: Temür (868)// CC (182), Krgz.Tr (724): Temir// YUyg.Tr: Tömür (424).

6 Bk. FŞ (498, LIII/34).

7 Bk. SG (1040)// Moğ-Les: Qacar “yer, yeryüzü, toprak, arazi; bölge, mevki, ülke; yapı, kurum; bölüm; uzaklık” (566-567); Haçar/Haçır “yanak; bir nesnenin düz tarafı” (1389); Hacağar “1. çarpık, eğri, kıvrık; eğik, meyilli; yalancı, şerefsiz; sahtekâr, ikiyüzlü; 2. yular, dizgin” (1461-1462)// Arat-Babür: “sırt” (162, H25a)// LD: Qacar “yanak” (499)// İspohtur| M1, M2, TÛ: Şıpıhtur; ML, İH: Şıbıhtur// Noyan| M1, M2, TÛ, ML, İH: Nuyan (ثویان). Bk. SG (1259), BR-TDK (571)// Krgz.Tr: Noyon/Oyon “bahadır; asil, efendi” (585/605)// Moğ-Les: Noyan/Noyin “sahip, efendi, bey, başkan, prens, derebeyi, hükümdar, asilzade” (921).

yerleşmesini emretti. Bunların sayısı yüz bin ev oldu. Sartak Noyan bin Saba Noyan, Hülegü Han'ın noyınlarından idi. Hülegü Han'dan sonra padişah olan Gazan Han zamanında, vefat eden Sartak Noyan'ın yerine oğlu Qacar Noyan, Gazan Han'ın hizmetinde noyanlık mansıbıyla onurlandı. Onun çocukları da onun adıyla anıldılar. Yiğitlikle tanınan bu boyun çoğunluğu Şam'da oturmaktaydı. h. 800'de saltanatı devralıp İran, Rüm, Mısır ve Dimeşk'e sefer düzenleyen Témür Küreken, yabancı ülkelerde yaşayan Moğulların, İran ve asıl vatanları olan Türkistan'a göçürölmelerini emretti. İran'a gelenlerin birçoğu Gence ve İrevan vilayetlerine yerleştiler. Şafeviler döneminde, birçoğu buralardan göçürölüp Kirmânşâh, Qazvin, Şahrân, Bessâm, Mâzenderân, Esterâbâd ve Merv-i Şâhcân gibi İran'ın başka bölgelerine yerleştirildiler. Fetğ-'Alî Şâh zamanında babaları gibi İrevan'da hâkim olan Muğammed Han ve Necef-kulî Han, ayrıca Fetğ-'Alî Şâh zamanında babaları gibi Gence'de hâkim olan ve İşpohtur kumandanlığındaki Rusiye savaşında ölen Cevâd Han işte bunlardandır. Padişahlığa sahip olan bu boyun soyu ile ilgili Nâsihü't-Tevârih'te ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

2. Çengiz Han, amcası oğlu Qaraçar'a çok güvendiği için İran ve Rüm seferinde Türkistan Türklerinin başkanlığını ona vermişti. Qaraçariye denilen bu boyun adı zamanla çok kullanılarak qacar biçimine dönüştü:

Qaraçar u Çengiz ibn-i 'amend

Be kişver-güşâyî qarîn-i hemend

(قراچار و چنگيز ابن عمد)

بکشورکشایى قرين همنند

3. Şafeviler döneminde, Erzurum, Qarş, Ahısğa ve Eleşkird civarında oturan boy, Rüm padişahından kaçarak Gence'ye gelir. Rüm padişahı, İran padişahına bir mektup yazarak onlara 'kaç er' (kaç erkek) sığındığını sorar. İran padişahı da bu boyun aksakallarına ne yapılması gerektiğini sorunca 'biz onları getirmediğimiz, kendileri gelmişler, isterseniz kendiniz alıp götürün, biz onları savunmayız' cevabını vermeleri önerisinde bulunurlar. Bu öneri kabul edilip yazı yazılır. Erzurum komutanı birkaç kez ordu yürütüp onları göçürmeye kalkışsa da savaşta yenilmiştir. O tarihten beri İran'da yaşayan bu boy, daha sonra siyasi nedenlerden dolayı İran'ın başka bölgelerine göçürölmüştür. 'Kaç er' ibaresi zamanla çok kullanılarak qacar biçimine dönüşmüştür. İşte ben, Qacarların Sapanlu boyundan olup Qazvin'de oturuyuyum".

→ Qaydu (قايديو)¹ "Emir Témür'ün onuncu kuşaktan dedesi ve Ögetey Qaan'ın torunu".

→ Küreken (كُوركان)² "damat, güveyi; Emir Témür'ün lakabı; Témür Han neslinden bir kimsenin Çengiz Han soyundan kız alması hâlinde ona verilen lakap; padişah soyundan olup iki padişah kızını alan kimseye verilen lakap; bir han kızı veya han oğlundan olup hakan kızını alan şehzade"; "benim müşidim Ğacı Muğammed Rızâ Şadlu'nun tarihlerde gördüğüne göre Emir Témür, Çengiz

¹ Bk. SG (1093)// MGT-Temir: Haidu "Çinggis-ğan'ın cediti" (259)

² Bk. AŞ (165b), SG (1190), Azb.Tr (550), Derleme// Moğ-Les: Kürgen [~Tr. Küdegü. Bk. DLT (754)] (799).

Ĥan'ın neslinden olan Emír Ğüseyn'in kız kardeři Olcay Terken Ağa ile evlendiđi için bu lakabı almıştır”.

Ğayretü'l-Ebrâr'dan:

Ķanı cihân dâveri Ķengiz Ĥan

Ķanı cihân Ĥanı Têmür Kûreken

(قانی جهان داوری چنگیزخان)

(قانی جهان خانی تیمور کورکان)

→ Cūkí (جوكى)¹ “nefsin isteklerini kıırarak riyazete çekilen bir topluluk; Hindûların piri ve mürşidi; Hindûların nefsin isteklerini kıırarak riyazete çekilen piri ve mürşidi; Şâhruĥ bin Emír Têmür'ün ođlunun adı”.

→ Şâh Cūkí (شاه جوكى) “Şâhruĥ bin Emír Têmür'ün ođlunun adı”.

3. Sonuç

Bu çalışmada İran'daki Çađatay Türkçesi Sözlükleri hakkında özellikle de daha önceden Türkiye'de yayımladıđımız Fethali Kaçar, Ferađı ve Nezrali'nin Çađatay Türkçesi Sözlüđü hakkında bilgi verilmiş daha sonra Fethali Kaçar Sözlüđü yani eserindeki Emír Têmür Kûreken kayıtları üzerinde durulmuştur. Fethali Kaçar'ın Çađatay Türkçesi Sözlüđü Luđat-ı Etrâkiyye'de Arlat, Tarĥan, Töre, Tört ulus, Toktamış, Turğay, Şargay/ Şarağay, Têmür, Kaçar, Kaydu, Kûreken, Cūkí ve Şâh Cūkí maddelerinde veya bu maddelerde tanık olarak getirilen örneklerde Emír Têmür Kûreken hakkında bilgiler verilmiştir. Başvurulan eserlerin el yazmaları sayesinde bu sözlüklete bulunan birçok yanlış düzeltilebilmiştir. Örneđin Fethali Kaçar Sözlüđünde Tarĥan, Töre ve Kaçar maddesi ve örneklerinde bazı yanlışlar düzeltilebilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Akdođan, Yaşar, Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük, Beşir, İstanbul 1999. Azb.Tr
2. 'Alí Şır Nevâyi (20 cilt), Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, Taşkent 1987-2003. Eser-Özb
3. Arat, Reşit Rahmeti, Gazi Zahíreddin Muhammed Babur: Baburnâme, Kabalcı, İstanbul 2006. Arat-Babür
4. Bâbü, Tüzük-ı Bâbüri, Tahran-Melik Milli Ktp., nr. 2948 el yazması. TB-Yazma-ML
5. Dehhuda, Ali Ekber, Lügat-Name-yi Dehhuda, Müessese-yi Çap ve İntilarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran ş.1377. Dehhuda
6. Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu, Ziyat, Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk, TDK, Ankara 2014. DLT
7. Fetğ-'Alí Kaçar-ı Kaşvíní, Behcetü'l-Luđat, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1836 el yazması. M2
8. Fetğ-'Alí Kaçar-ı Kaşvíní, Etrâkiyye, İran-Tahran Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. B-150 el yazması. TÛ
9. Fetğ-'Alí Kaçar-ı Kaşvíní, Lügat-ı Etrâkiyye, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1835 el yazması. M1

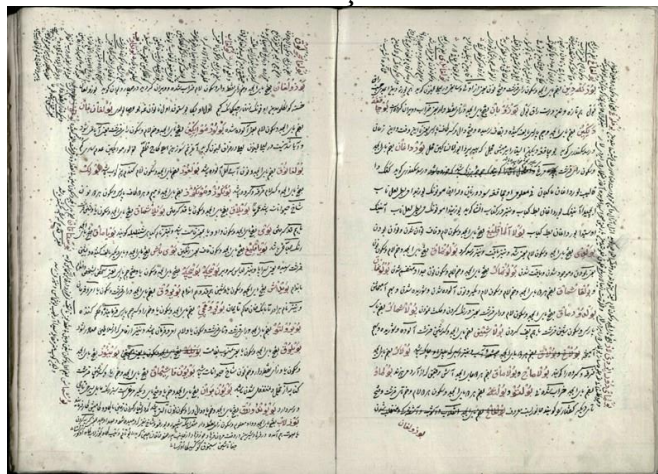
¹ Bk. SG (1411), Dehhuda.

- 10.Fetğ-‘Alı Qacar-ı Qazvinî, Meqâlid-i Türkiyye, İran-Kum-Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami Ktp., nr. 4343 el yazması. İH
- 11.Fetğ-‘Alı Qacar-ı Qazvinî, Meqâlid-i Türkiyye, İran-Tahran Melik Milli Ktp., nr. 396/1 el yazması. ML
- 12.Grönbech, K., Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992. CC
- 13.Kaçalin, Mustafa, Niyâzi: Nevâyî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğâtu’n-Nevâiyye ve’l-İstişhâdâtü’l-Cağâtâiyye), TDK, Ankara 2011. AŞ
- 14.Karaağaç, Günay, Lutfî Divanı: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK, Ankara 1997. LD
- 15.Karaörs, Metin, ‘Alı Şir Nevâyî: Nevâdirü’s-Şebâb, TDK, Ankara 2006. NŞ
- 16.Koç, Kenan, Bayniyazov, Aybek, Başkapan, Vehbi, Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Akçağ, Ankara 2003. Kzk.Tr
- 17.Lessing, Ferdinand, Moğolca-Türkçe Sözlük, cilt I-II, çev. Günay Karaağaç, TDK, Ankara 2003. Moğ-Les
- 18.Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî, Sengläh, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. SG
- 19.Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî, Burhân-ı Katı, çev. Mütercim Âsım Efendi, hzl. Mürsel Öztürk, Derya Örs, TDK, Ankara 2000. BR-TDK
- 20.Necip, Emir Necipoviç, Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü, çev. İklil Kurban, 2. baskı, TDK, Ankara 2008. YUyg.Tr
- 21.Nevâyî, ‘Alı-şîr, Dîvân-ı Gâzaliyyât-ı Nevâyî, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 15229 el yazması. Divan-Yazma
- 22.Nevâyî, ‘Alı-şîr, Külliyyât-ı Nevâyî, Tebriz-Milli Ktp., nr. 3582 el yazması. Külliyyat-Yazma-TB
- 23.Ölmez, Zuhâl Kargı, Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 1996. ŞT
- 24.Rahimi, Farhad (2014), “Çağatay Türkçesi Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, Turkish Studies, 9 (3), Ankara, s. 1157-1218.
- 25.Rahimi, Farhad (2017), “İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri”, Teke Dergisi, Sayı: 6/4, s. 2067-2079.
- 26.Rahimi, Farhad (2018), Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Akçağ, Ankara.
- 27.Rahimi, Farhad (2018a), “Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası”, Teke Dergisi, Sayı: 7/1, s. 69-104.
- 28.Rahimi, Farhad (2018b), “Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, Teke Dergisi, Sayı: 7/2, s. 663-704.
- 29.Rahimi, Farhad (2018c), “Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi”, Teke Dergisi, Sayı: 7/3, s. 1472-1499.
- 30.Rahimi, Farhad (2019), “Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, Teke Dergisi, Sayı: 8/3, s. 1293-1312.

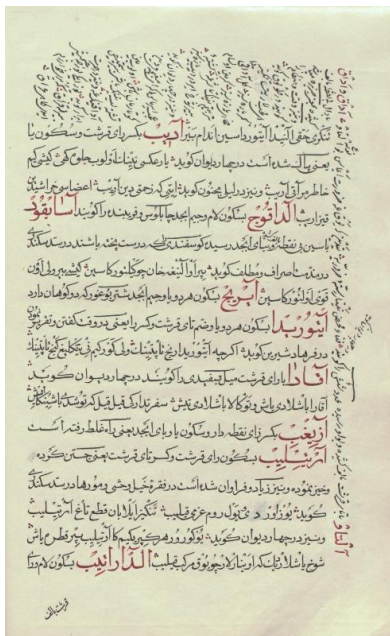
- 31.Rahimi, Farhad (2019), “Fethali Kaçar’in Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi”, Teke Dergisi, Sayı: 8/1, s. 53-92.
- 32.Rahimi, Farhad (2020), “Bedâyi‘u’l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 17, Sayı 3, s. 412-426.
- 33.Rahimi, Farhad (2020), “Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, Teke Dergisi, Sayı: 9/2, s. 530-552.
- 34.Rahimi, Farhad (2021), “Ferağî’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, Bugu Dergisi, Sayı: 2/4, s. 393-406.
- 35.Rahimi, Farhad (2021), “Ferheng-i Vassaf’taki Yanlışlar Üzerine”, Bugu Dergisi, Sayı: 2/2, s. 162-170.
- 36.Rahimi, Farhad (2021), “Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, Bugu Dergisi, Sayı: 2/1, s. 36-43.
- 37.Rahimi, Farhad (2021), Ferağî’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara.
- 38.Rahimi, Farhad (2022), “Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Ferağî’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü”, Turkish Studies - Languages, 17 (2), Ankara, s. 623-659.
- 39.Rahimi, Farhad (2022), Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin), TDK, Ankara.
- 40.Rahimi, Farhad (2023), “Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, Bugu Dergisi, Sayı: 4/1, s. 1-37.
- 41.Rahimi, Farhad (2023), “Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Değerlendirilmesi”, Oltin bitiglar, Sayı: 1, s. 92-150.
- 42.Rahimi, Farhad (2024), Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu’l-Lügat-i Ferağî. Tebriz: Ahter.
- 43.Rahimi, Farhad (2024), Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali, Tebriz: Ahter.
- 44.Reşide’d-dîn Fazlu’llâh Hemedânî, Cämiu’t-Tevârîh, cilt I-IV, hzl. Muhammed Revşen, Mustafa Musevi, Elbürz, Tahran ş.1373. CT-Musevi
- 45.Tavkul, U., Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara 2000. Mlk.Tr
- 46.TDK, Derleme Sözlüğü, cilt I-IX, 2. baskı, TDK, Ankara 1993. Derleme
- 47.Tekin, Gönül Alpay, ‘Alî Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn: İnceleme-Metin, TDK, Ankara 1994. FŞ
- 48.Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S., Türkmence-Türkçe Sözlük, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara 1995. Trkm.Tr
- 49.Temir, Ahmet, Moğolların Gizli Tarihi, 2. baskı, TTK, Ankara 1986. MGT-Temir
- 50.Yudahin, K., Kırgız Sözlüğü, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara 1988. Krgz.Tr

FETHALİ KAÇAR YAYINI

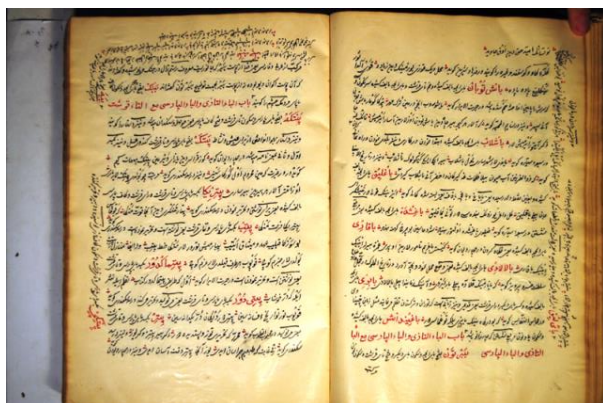

TÜ: İran-Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. B-150 (Etrâkiyye)

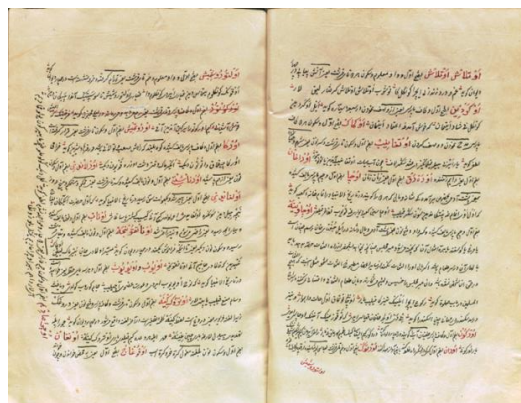

M1: İran-Tahran Milli Ktp. Nüshası, nr. F-1835
(Luğat-ı Etrâkiyye)

M2: İran-Tahran Milli Ktp. Nüshası, nr. F-1836
(Behcetü'l-Luğat)

IH: İran-Kum Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami Ktp., nr. 4343 (Meḳalid-i Türkiyye)

ML: İran-Tahrān Melik Milli Ktp., nr. 396/1 (Meḳalid-i Türkiyye)

Dr. Azizullah Aral

*Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek milliy musiqa san'at instituti,
Tillar, ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası dotsenti
AQSh*

AMIR TEMUR FAXRIDIR O'ZBEKNING

Avom xalqimiz avliyo deb e'zozlaydigan, bilgichlarimiz jahon miqyosidagi sarkarda, ulug' siyosiy arbob, millatimiz yaxlitligi va taraqqiyoti asoschilaridan bo'lgan ulug' zot bobomiz—Amir Temur Ko'ragonni bosqinchilar bizdan yiroqlashtirib, uni o'z avlodlariga badnom qilishdan ham tortinmadilar. Lekin dunyo e'tirofiga ega bo'lgan bu ulug' zotning nomini va amaliyotini oqlashga dunyoning olimlari, o'zga millatlarning xolis chinakam olimlarining xolis ilmiy ishlari orqali, O'zbekiston mustaqilligi sharofati bilan o'zbek xalqi o'z tarixi bilan o'zi shug'ullanishi vositasida Amir Temurgay ulug' insonning ulug'ligini qaytarib tiklanishiga erishildi. Ammo shuncha yillar davomida bu ulug' zot hayoti va faoliyati bilan bog'liq ba'zi qasddan qilingan tuhmatlar, chalkashtirishlar, noaniqliklar, mantiqiy nomutanosibliklardan hali batamom qutuldik deya olmaymiz. Ana shunday masalalardan biri biz duch kelayotgan ma'lumotlarida, Amir Temur nasl bo'yicha Chingizxon bilan bir urug'ga mansub bo'lib chiqadi. Zotan Amir Temur unga taqalغان shajara bo'yicha, Chig'atoy davrida ko'zga uncha tashlanmagan, xatto yirikroq mansabga ega bo'lmagan Qorachor no'yon orqali, Chingizxonning katta bobolaridan Qobilxon va uning ukasi Qochuli orasidagi o'sha zamonlardayoq yo'qolib ketgan yozma (mo'g'ullarning o'sha paytda o'z yozuvi bo'lganligi haqida hech qanday ma'lumot yo'q, dastlabki mo'g'ul yozuvi Chingizxon davrida uyg'ur yozuvi asosida vujudga kelgan) kelishuv orqali nurdan homilador bo'lgan Alanquvaga borib taqaladi.

Biroq shunga qaramay Chingizxon “Yasa”sida ham undan keyingi barcha ilmiy adabiyotlarda ham bir og‘izdan taychiyut qabilasining qiyot urug‘iga mansubligi aytiladi. Biz o‘quvchilarga turk va mo‘g‘ul qabilalarida urug‘chilik juda mustahkam odat bo‘lib, ular o‘zining yetti otasinigina emas, imkon boricha urug‘ining imkon qadar juda ko‘p otalari shajarasini bilishi lozimligini va urug‘idan tonish bu insonlikdan chiqish bilan baravar ekanligini bildiramiz. Ya’ni urug‘ bu yaxlit organizm kabi anglanadi va uni asrash uchun harakat o‘z badanini asrashga tenglashtiriladi. Biz mana shunday bilim doirasida Amir Temurni manbalarga tayangan holda, hech ikkilanmay, hatto ziddiyat hosil qilayotganimizni sezmay Amir Temur barlos urug‘idan deb ma’lumot beramiz va buni inkor qilish mumkin bo‘lmagan tarzda ta’kidlaymiz. Qanday qilib hozirgi tushunchadagi amakivachchalar ikki xil urug‘dan bo‘lishi mumkin va bu bizning (ota) urug‘lar haqidagi bilimimizga zid kelayotganini yo payqaymiz, yoki o‘zimizni payqamaganga solamiz. O‘quvchi, talabalar ham buni payqamasligiga esa ishonch yo‘q, albatta. Garchi shuncha vaqtdan beri bunga e’tibor bermaganimiz, buni kichik bir muammo qilib ko‘rsatsa ham, aslida bilim talablarimiz buning yechimini kutishi aniq. Biz ham mana shu talabni qondirish uchun o‘z fikrimizni bildirishga harakat qilamiz.

Bu o‘rindagi ikki tasdiqdan biz shubha bilan qaray olmaydigan tomonini ajratib olmog‘imiz lozim bo‘ladi, nazarimda. Bu Chingizxonning taychiyut qabilasining qiyot urug‘iga mansubligidir. Uning o‘g‘li Chig‘atoy zamonida yashagan Qorachor no‘yonning qaysi urug‘ga mansubligi tarix manbalarida ochiq qolgan (Ulug‘bek davriga kelib yaratilgan asarlardan tashqari albatta). Bizning qarashimizcha, Amir Temurning nasli haqida uning o‘zi hayot davriga nisbatan nabirasi Ulug‘bek ikki daryo oralig‘ida hukmronlik qilgan zamonda ko‘proq ahamiyat kasb etadi. Bunga quyiroqda yana to‘xtalib o‘tamiz.

Amir Temur tirik paytida yozilgan G‘iyosiddin Ali va Nizomiddin Shomiy asarlarida uning nasliy shajarasi yoritilishiga ehtiyoj bo‘lmaganligi va bu pardani ochmaslik uchungina Amir Temur chingiziylardan bir necha nafar “xon”tanlab ular nomidan ish ko‘rganligi ochiq va oydindir. Bularning qatoriga chingiziylardan bo‘lmish olim va xon Abulg‘ozi Bahodirxon bu shajaraga Amir Temurnigina emas, chingiziylar bilan aralashib ketgan temuriylardan birontasini ham yo‘latmaganligini ham qo‘shib ko‘rib chiqish lozim ko‘riladi. Chingiziylar yoki umuman mo‘g‘ullarga nasliy aloqadorlik masalasi faqat XIX asrda ingliz tarixchilarining “Buyuk mo‘g‘ullar imperiyasi” atamasi vositasida yuz ko‘rsatadi hamda rus tarixchiligidan mustahkam o‘rin oladi va Amir Temur ham Chingizxon kabi Alanquvaning nevaralari degan tushuncha kabi “g‘alati mashhur” bo‘ladi. Bu vaziyat vujudga kelishi sababini sal xira bo‘lsa ham V. V. Bartold ham bildirib o‘tgan: “...ushbu rivoyatlar hech qanday haqiqiy faktlarga ega bo‘lmagan va yuzaga kelgan vaziyatni oqlash va tushuntirish uchun o‘ylab chiqarilgan”.¹

Shayboniyxon ham temuriylar ustiga yurish boshlaganida ularning Chingizxonga nasliy aloqasi yo‘qligini dastak qilib olgani haqida ham ma’lumotlar

¹ V. V. Bartold, Sochinenie, Moskva, 1968, 168-bet

bor: “Temuriylar to hijriy 900 yilgacha (melodiy 1494 yilgacha) hukmronlik qiladi, ya’ni o‘zbeklar sultoni o‘zining Chingizxon naslidan ekanligini pesh qilib ularni quvib yubormaguncha”.¹ Bu, bizning qarashimizcha, g‘alati mashhur bo‘lgan fikrning “asoslaridan” biri.

Amir Temurni sifatlovchilaridan biri bo‘lgan “Ko‘ragan”dir. Bizning kuzatishlarimizga ko‘ra bu so‘zni mo‘g‘ulcha “gurgan” – kuyov so‘ziga bog‘lash hozirgi ilmiy adabiyotda hech e’tirozsiz qabul qilingan bo‘lib, Amir Temurning naslini mo‘g‘ullarga taqash qarashi bilan bilvosita bog‘lanadi, garchi bu o‘rinda aksi qabul qilinishi kerak bo‘lsa ham. Ya’ni chingiziy xonadoniga naslan bog‘liq bo‘lgan Amir Temur chingiziy ayolga uylanib, bu xonadonga gurgan bo‘lishi mantiqqa sig‘maydi. Bundan tashqari, o‘sha zamonlarda xatto hozir ham urug‘chilikni bir oz saqlagan turk–mo‘g‘ul etnoslarida urug‘ doirasidagi hamma qizlar urug‘ yigitlariga opa–singil hisoblanadi.

Demak, ular orasidagi nikohga mutlaqo yo‘l qo‘yilmaydi. (Aynan ko‘chmanchi turklarni o‘troq turklardan islom qabul qilinganidan keyin ajratib turadigan etnik xususiyatlardan biri ham mana shudir. Qozoq olimlarimizni hazrat Ahmad Yassaviy (Qul Xo‘ja Ahmad YAssaviy) hayoti bilan bog‘liq holda qiynaydigan masalalardan biri ham u zotning o‘z qizini ukasining o‘g‘liga uzatish bilan quda bo‘lganligi va hozirgi paytda Yassaviy avlodimiz, deyuvchilarning o‘sha nikohdan tarqalganligidir). Demak, ko‘ragan so‘zi mo‘g‘ulcha kuyov so‘zidan bo‘lishi ehtimoli juda kamligini mantiq ko‘rsatib turibdi. Bundan tashqari Amir Temurning o‘zi tirik paytida yozilgan asarlarda ko‘ragan sifatlovchisining ma’nosi bilan unga keyinroq boshqalar tomonidan yuklatilgan ma’nolarda farq yuzaga kelgan ko‘rinadi. Yana bir e’tiborga loyiq faktlardan biri shuki Amir Temurdan keyin faqat uning nevarasi Mirzo Ulug‘bekkina mana shu sifatlovchi bilan taqdirlanadi, yana qiziqrog‘i shundaki na uning otasi va na amakilari ismi shariflarida bu holat kuzatilmaydi, natijada temuriylar orasida Ulug‘bek ikkinchi va oxirgi ko‘ragan bo‘lib qoladi.

Ko‘ragan so‘zi mo‘g‘ulcha gurgan so‘zidan ko‘ra turkicha asosda ancha ishonchli va tiniq ifodalanishini uzoqdan izlamay Amir Temurdan atigi yuz yildan sal ko‘proq keyingi chog‘dagi tilimizdan, aniqrog‘i hazrat Alisher Navoiy asarlaridan qarasak, mo‘g‘ulcha gurganga nisbatan ham tovush tomonidan, ham ma’no tomonidan ko‘raganga mos so‘zni emas, aynan o‘zini ko‘ramiz:

Anglading shohlig‘ ahvolini ham, Ko‘ragan taxtiyu iqbolini ham.²

(lug‘atda ko‘ragan deb berilgan, biz Navoiy davri tilimizda turki so‘zlarda singarmonizm shu darajada yo‘qotilmagan, degan fikrimizga muvofiq uni ko‘ragan shaklida oldik).

“Navoiy asarlari lug‘ati” (Toshkent 1972 yil)ning 327 betini ko‘rsangiz bu so‘z tilimizda yolg‘iz, kam ishlatiladigan, biror tildan kirib qolgan begona so‘z emas, balki uning qatorida ko‘raganlik, ko‘ragoniy kabi so‘zlar bilan bir semantik uya hosil qilganligiga ishonch hosil qilasiz.

¹ “Turkestanskiy sbornik”ning 95-jild, 405-406-betlar.

² Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Toshkent, 1990 yil, 490 bet.

Keling ushbu soʻzning maʼnosi qanday ekanligiga ham eʼtibor beraylik:

1. Ham ota ham ona tomonidan podshozoda boʻlgan kishi laqabi.
2. Amir Temurning laqabi.

Ikkinchi maʼno bu soʻzning maʼnosi qisqartirilganini anglatadi. Har ikki maʼno ham biz Amir Temur nasliy shajarasiga jiddiy ilmiy yondoshishimizga chaqiruvchi bir fakt sifatida qaralishini talab qiladi. Bu borada turlicha qarashlar boʻlishi mumkin, ammo hozir mavzu doirasidan unchalik nari ketmaylik. (koʻrgan soʻzi hozirgi tilimizda hanuz shaklan va mazmunan biroz oʻzgargan holda qoʻllanishiga ham eʼtibor bering: tagi past ning ziddi tagi koʻrgan.

Amir Temurni koʻpchilik gʻarb va rus olimlari uning nasliy moʻgʻulligini koʻrsatish uchun va islom dini koʻrsatmalariga amal qilmaganligini taʼkidlash uchun Chingizxon “Yasa”siga amal qilganligini pesh qiladilar. Ammo bu fikr hukmron boʻlgan zamonlarda ham Amir Temur “Yasa”ning dastlabki koʻrsatmalaridan boʻlmish farmonsifat eslatmaga Amir Temur amal qilmaganligini taʼkidlaganlar ham boʻlgan:”...doim koʻchib yurish, hech qachon oʻtroq turmushga oʻtmaslik”, “...moʻgʻullardan boʻlmish Yunusxon XV asr ikkinchi yarmida ham...moʻgʻullardan xavfsirab Oqsuvda, garchi u yer Moʻgʻuliston nuqtayi nazaridan qaralgandagina shaharga oʻxshaganroq joy boʻlsa ham, qoʻnim topa olmaydi. Faqat bir necha yildan soʻng u Sayram va Toshkentni egallab bu yerda oʻtroqlashganda, bundan norozi boʻlgan moʻgʻullarning bir qismi xonning oʻgʻli Ahmadni ham oʻzlari bilan birga olib arazlab ketadilar.” Amir Temur amir Husayn ustidan gʻalaba qilishi bilanoq doimiy turgʻun joyi va poytaxti qilib Samarqandni tanlab u yerda katta ahamiyatga ega boʻlgan qurilishlar qilgani barchaga ayondir.

A. Alimbekov

*filologiya fanlari doktori, professor
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Oʻzbekiston, Toshkent sh.*

GʻARB ADABIYOTIDA AMIR TEMUR SIYMOSI

Insoniyat tarixida oʻtgan buyuk insonlar dunyoni oʻzgartirib bashariyat tarixida yangi davrga asos solganlar. Ulardan ayrimlarining dunyo tarixida tutgan oʻrnida beqiyos boʻladi. Insoniyat tarixida teran iz qoldirgan siymolar taqdiriga qiziqish hamisha kuchli boʻlgan. Ular yashagan davr haqida koʻproq maʼlumotga ega boʻlish, ulugʻlarning hayot tarzi qanday kechganligini bilish maroqlidir. Shu bois yirik tarixiy shaxslar toʻgʻrisida koʻplab ilmiy, badiiy asarlar yaratiladi. Bu jarayon bir millat vakili tomonidan emas, insoniyat tamadduni bilan qiziqqan har bir ijodkor tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Sohibqiron Amir Temur ana shunday butun dunyo tarixida oʻziga xos oʻrni boʻlgan, jahon olimlarini, shoiru yozuvchilarini maftun qilgan siymolardan edi.

Gʻarbda buyuk Amir Temur haqida hayotligidayoq kitoblar yozila boshlagani maʼlum. Gʻarbliklardan Yoxann Shilbergerning “Evropa, Osiyo va Afrika boʻylab

sayohat”, Sultoniya arxiepiskopi Ioanning “Amir Temur va uning saroyi haqida xotiralar”, Rui Gonsales de Klavixoning “Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaliki”(1403-1406), monax Foma Mesopning “Amir Temur va Shohrux Mirzoning Markaziy Osiyodagi yurishlari” birinchi tarixiy kitoblardan bo’lsa, undan so’ng ko’plab g’arblik olimlar, yozuvchi, shoirlar Amir Temur haqida ilmiy, badiiy asarlar yaratdilar. Kristofor Marloning (1564-1592) “Buyuk Temur”, Nikkollo Makiavellining “ Hukmdor”, Podjo Bratcholining “Omadning beqarorligi”, Jan Magnonning (vafoti 1662) “Buyuk Temur yoki Boyazid vafoti” dramasi, Vilyam Poppl (1701-1764) 1720-yili yozgan “Sahovatli Temur” tragediyasi, Mattxeu Gregori Leus (1775-1818) “Temur” romantik dramasi G’arb adabiyotida Amir Temurning badiiy siymosi yaratilgan ilk asarlardandir. Aleksandro Skarletti (1660-1725), Nikkoro Porpora (1685-1762), Fridrix Gendel (1865-1759), A. Vivaldi (1676-1741), Mariya Sachchini (1734-1786) kabi italyan, olmon, farang kompozitorlari esa buyuk Temur haqida musiqiy asarlar yaratdilar. Tadqiqotchi R. Tursunova G’arb kompozitorlari tomonidan Amir Temurga bag’ishlab 60 ortiq musiqiy asarlar yozilganligini aytadi. Volter, X.Xukxem,, G. Vamberi, Amir Temur haqida ko’plab ilmiy ishlar yozgan fransiyalik L. Karenlarning yozganlari bu jarayonning uzviyligiga yana bir dalildir. Buningdek asarlar yozilishida, avvalo Amir Temurning o’zi yozgan “Tuzukot” hamda “Malzumot” (“Xotiralar”) kitoblari (qarang: M. Xolbekov. G’arbda hayrat uyg’otgan siymo. “Tafakkur” 2008.№4), u haqda yozilgan tarixiy asarlar asos bo’lgan. Ularning fikrlari qanday bo’lganligini bilish uchun ayrim sharqshunos olimlar fikriga quloq tutaylik. Fransiyalik Marsel Brion “Amir Temur” risolasida Amir Temur shaxsini ulug’lab shunday yozadi: “Temurdan oldin o’tgan birorta ham mo’g’ul yoki turk fотиhi u kabi dono va madaniyatli bo’lgan emas. Atilla va Aleksandr Makedonskiyda alohida –alohida mavjud bo’lgan qarama –qarshi xislatlar Temur shaxsida g’alati bir uyg’unlik hosil qilganini ko’rib hayratga tushadi, kishi” (Marsel Brion. Amir Temur. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2018.6-7 betlar). Yoki o’sha davr san’ati gullab yashnaganligi haqidagi yana bir sharqshunos Alber Shandorning so’zlariga e’tibor qilaylik: “Temuriylar maktabining qo’lyozmalar bezakchilariga Sohibqiron va uning avlodlari tomonidan ko’rsatilgan yordamga bashariyat tarixida barcha buyuk hukmdorlar havas qilsa arziydi. Tasviriy san’atda yagnilik yaratdik deb jar solgan impressionistlarimiz, agar qiziqishganida, o’z san’atining ayrim jihatlari ranglarining cheksiz jilosi va gammalarining soddaligiga qaramay, o’zlari ifodalayotgan sahnalarga o’ziga xos hayotiylik bag’ishlagan temuriylar qo’lyozmalaridagi bezaklarda topishi mumkin edi” (Marsel Brion. Amir Temur. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2018. 220-bet). “Temur kishini rom etuvchi barcha xislatlarga ega edi... Temur daryoning ming yillik oqimini ortga qaytardi” (Emmanuel Berl. O’sha kitob. 184-85-b.). Bunday iqtiboslarni g’arblik olimlarning ilmiy ishlaridan ko’plab keltirish mumkin. Mana shunday madaniyatli hukmdor haqida badiiy asar yozishning eng muhim jihati, uni o’zga hukmdorlarga aniqroq qilib aytsak Yevropa qirollariga o’rgak qilib

ko'rsatishdir. Amir Temur obrazining G'arb adabiyotida yaratilishi G'arbga hukmdor siymosi qanday bo'lishligini ko'rsatish uchun ham kerak edi.

G'arbda Amir Temur xususida yozish hozirda davom etmoqda va etajak. G'arbu Sharqda Amir Temur to'g'risida yozilgan kitoblar yuzlab emas minglabdir. Yozilgan kitoblar sonini aniq aytishda mushkul. Bu haqda xalq yozuvchilari Pirmqul Qodirov, Muhammad Ali maqola, esselarida, professor Muhamadjon Xolbekov, dotsent Kamola Bobojonova kabi olimlarning ilmiy tatqiqodlarida so'z yuritilgan. G'arb adabiyotiga Sharq ohanglarini olib kirib, Sharq bilan kengroq tanishtirgan shoirlardan biri mashhur olmon ijodkori Y.V.Gyotedir (1749-1832). Y.V.Gyotening "G'arbu Sharq devoni" 1814-1820-yillar yozilgan. Birinchi nashri 1820-yili, ikkinchi qayta to'ldirilgani 1827-yilda chop etilgan. H. Heyne bu asarni G'arbning Sharqqa salomi deya baholasa, I.Braginskiy Sharqu G'arbni uyg'unlashtirgan asar degandi. "G'arbu Sharq devoni"ning "Hijrat" she'ri bilan boshlanishida shoirning ruhan sharqqa ko'chishiga ishoradek. Devon 12 bobdan, aniqrog'i muallif aytganidek 12 kitobdan iborat. "G'arbu Sharq devoni"ni olmon tilidan Sadriddin Salimov o'zbekchalashtirib, ayrim boblarini "Jahon adabiyoti" jurnalining 1998-yilgi 7-, 8-sonlarida e'lon qilgan. Keyinroq "Devon" o'zbek tilida alohida kitob holida nashr etildi. "Devon"ning yettinchi kitobi - "Temur kitobi. Temurnoma" deb nomlangan. Bobda ikkita she'r bor: "Ayoq va Temur" ("Moroz i Temur") va "Zulayxo". Oltinchi bobda ham Temur tilidan aytilgan to'rtlik borkim bu ayniqsa xarakterli. Ruschasi quyidagicha:

Тимур говорит:

Как? Вы хулите сеющий страх,
Вихорь гордыни? Облыжники бога!
Если б червем меня создал Аллах,
Был бы я черв у людского порога.

Tarjimasi:

Temur so'zi:

Kibru havo xurujimi bu?
Yolg'onga band siz ahli taqvo!
Bilmaysiz, qurt bo'lardim, yohu!
Yaratsa gar qurt etib Alloh!

Afsuski biz original bilan qiyoslash imkonini topmadik, lekin ruschasi bilan solishtirganda "bil bi ya cherv u lyudskoga poroga" misrasi "bo'lardim bir qurt insonlar ostonasida" mazmunida tarjima qilinsa ma'qulroq edi. Amir Temur shaxsiyatiga xos odamiylik, insoniyatga faqat ezgulik tilab, adolat uchun xizmatga bel bog'lagani yorqinroq ifodalangan bo'lardi. Biznigcha "Temurnoma" no'mallum sabablarga ko'ra tugallanmay qolgan. Oxiriga yetkazilganida bob bu darajada qisqa bo'lmasdi. Fikrimizni K. Bobojonovanning ushbu so'zlarida qo'llaydi: "Shu narsa muhimki, Gyote tuzgan ko'rsatkichda "O'zbeklar" degan band bor, bundan tashqari Xorazm, Samarqand, Buxoro shaharlari tilga olingan. "Devon"ning yettinchi bobi "Temurnoma" deb ataladi. U ikki kun – 1814-yilning 11 va 12 dekabri ichida yozilgan... "Temurnoma" bitmay qolgan" ("Jahon adabiyoti" 2005.178-b.). Bu fikr sharqshunos Disning Gyotega yuborgan

materiallari “Devon”ga kirmay qolganiga asoslanib aytilgan. Gyoteshunoslar shoir “G’arbu Sharq devoni”ni yozguncha, juda ko‘plab adabiyotlarni o‘rganganini aytadilar. Qur’oni Karimni olmoncha tarjimasini o‘qigan shoir yigirma uch yoshidayoq “ Muhammad qo‘shig‘i”ni yozgani ma’lum. 1809-1818-yillarda olti jildli “Sharq xazinalari” tadqiqotlarini nashr ettirgan, sharqshunos Jozef Freyher von Hammer- Purgstal va F. Dislarning ilmiy ishlarini chuqur o‘zlashtiradi. Fors, hind adabiyoti vakillarining asarlarini o‘qiydi. Sharqni o‘z ko‘zi bilan ko‘rish maqsadida Misrga, Falastinga sayohat qiladi, arab tilini o‘rganadi. Gyotening qo‘lyozmalari orasida “ Bismillahir-rohmanir- rohiym”, ”Alloh”, “Muhammad” so‘zlari, “An-nos” surasining matni borligi buning yana bir isboti. Gyotening Sharqqa munosabatini maxsus kuzatgan, turkiyalik olim Bayram Yilmaz bu borada “Gyote va Sharq” (“Jahon adabiyoti” 1998. № 8) maqolasida xarakterli faktlarni keltirgan. Shoirning bu izlanishlari besamar ketmadi albatta.

Amir Temur va Hofiz Sheroziy uchrashgandagi suhbatni esga soladigan satrlar. Hofiz hayoti, ijodini yaxshi o‘rgangan Gyote bu voqea haqida xabardor bo‘lgani mantiqan haqiqatga yaqinroq keladi. Ne-ne jahongir hukmdorlarni ko‘rgan Sharq tarixidan Gyotening Amir Temur siymosiga murojaat qilishi biz uchun faxrdir. Insoniyat ma’naviyati kamolini orzu qilgan I. V. Gyote bu silsilada Sharq asosiy halqa ekanligini tushunib yetgan va Sharqqa ehtiromla munosabatda bo‘lgan. Ulug‘ shoirning:

Nodon har hodisani uzicha sharhlashga shay,
Har hodisa sababini bilgum degan avom-da
Allohga itoat bulsa islom degan suz,
Islomda yashab barcha, ulajakmiz islomda

- satrlari fikrimizga yana bir dalil. Gyote ishodiga Shaqrning ta’sirini o‘rgangan adabiyotshunos olim D. Qambarovanning: ” U Sa’diy, Hofiz, Rumi va Jomiy she’riyati orqali Qur’on ta’limotining g‘oyaviy bulog‘idan qaynab chiqqan tasavvuf she’riyatiga xos ohanglarni nemis tilida jaranglatdi. Tasavvufona oshiqlik g‘oyasi Gyote she’rlarida aynan Sa’diy, Hofiz g‘azallariga xos ko‘tarinki pardalarda, Rumi obrazlariga xos majoziy shakllarda ifodasini topdi.

Gyotening “G’arbu Sharq devoni” shoirning Shaqr ma’naviy-badiiy olamini keng va teran o‘rgangani, o‘zlashtirgani va badiiy jihatdan yuksak mahorat bilan aks ettirganini namoyon etadi”(Dilbar Qambarova “Qur’on baxsh etgan ilhom”, “Toshkent islom universiteti” nashriyot-matbaa birlashmasi. Toshkent-2009.162-bet). Shaqrni shunchalar yaxshi bilgan shoirning Amir Temur haqida misralar bitishi Amir Temur buyukligining yana bir jahoniy e’tirofidir.

Amir Temur to‘g‘risida doston yozgan jahon adabiyotining yorqin yulduzlaridan biri Edgar Alan Po (1809-1849). Bu ijodkor o‘zbek kitobxonlariga hikoyalari orqali yaxshi tanish. Yoshligidanoq Sharq madaniyati, adabiyotiga qiziqqan Edgar Poning mashhur ingliz shoiri Jorj Bayron ijodi ta’sirida bu qiziquvchanligi yanada ortadi. Shuning natijasidami, ijodini she’rlar yozishdan boshlagan bo‘lajak adibning ilk asarlaridayoq sharqona mavzu ustivor edi. Bu davr she’riyatida Amir Temurga bag‘ishlangan asarlarning bo‘lishi biz uchun ayniqsa ahamiyatlidir. 1827-yili nashr qilingan, birinchi she’riy to‘plami “ Temurbek” va

boshqa she'rlar “, 1829-yilda chop etilgan ikkinchi kitobi “Temurbek “, “Al-Arof” va kichik she'rlar” deya nomlanishi ham bejiz emas. “Temurbek” dostoni o'zbek tiliga ikki marotaba tarjima qilingan. Miraziz A'zam rus tilidan o'girib, “Jahon adabiyoti” jurnalida e'lon qilgan bo'lsa, ikkinchisi Faxriyor bevosita ingliz tilidan tarjima qilib, so'zboshi bilan “Jannatmakon” (2008№4) jurnalida, so'ng yana qayta ishlab “Talabalar dunyosi” (2009y.№1) jurnallarida nashr ettirdi. (Edgan Po asarlaridan tarjimalar 2019-yili alohida kitob holida nashr qilindi). Birinchi varianti 403, ikkinchi varianti 243 misra bo'lgan “Temurbek “ dostonida aniq, izchil syujet chizig'i yo'q.. Asosan sakkizdan o'n olti misragacha bo'lgan she'riy bendlarda, shoirning dunyoqarashi, ichki kechinmalari yorqin ifodalangan. Doston shoirning sevgilisi Elmira Roysterga bag'ishlangani uchun ham Edgar Po nozik tuyg'ular ifodasiga ham urg'u bergan bo'lishi mumkin. Ammo dostonida umumiy hajmga nisbatan ixchamroq bo'lsada (12 misra), Samarqand shahri va Amir Temur haqidagi fikrlar nihoyatda xarakterli. Dostonning ohangi, ruhiy holat, ifoda mayinligida Edgar Poning Sharq adabiyotidan yaxshi xabardorligi sezilib turibdi. Sharqona tashbeh, mubolag'alar bilan ziynatlangan misralarda shoirning sharqqa bo'lgan mehri bo'y ko'rsatib turgandek:

Zamin malikasi, dilbar Samarqand
Jahon taqdiriga egalik qilar.
Barcha shaharlardan mag'rur va baland,
Shuhratda u bilan bellasha olar,
Ayting, qaysi shahar, ayting, qaysi kent?
Na uning tengi bor va na bor misli,
Uning oddiy toshi dunyodagi eng
Zo'r taxt uchun bo'lar shohsupa asli.

Shaharning go'zal malikaga qiyoslanishi, jahon taqdiriga egalik qilib, mag'rur va baland bo'lishi jozibali ifodalangani, shoir mahoratidan, yurtimiz shahriga g'oyibona maftunligidan dalolat. Edgar Po Samarqandni dunyoda tengi yo'q shahar sifatida tasvirlaydi va Samarqandning bunday bo'lishida Amir Temurning bunyodkorlik fazilati sababchiligiga ishora qiladi. “Uning oddiy toshi dunyodagi eng zo'r taxt uchun bo'lar shohsupa asli” misralari Edgar Po Samarqand shahrini Sharq shoirlaridanda kam bo'lmagan darajada mehr bilan, nafis ta'riflaganiga dalildir. Shahar ta'rifi xo'p keltirilgandan so'ng, “uning hukmdori kim ?” -degan savol qo'yadi shoir va shunday javob qiladi:

Shahar hukmdori kim, deb so'rasangiz,
Javobim- Temurdir, hayron lak nafar
Omma ko'z o'ngida turar, ko'rsangiz,
Yakson saltanatlar uzra muzaffar!

Mana shu satrlardan ham ko'rinadiki Edgar Po tarixiy manbalardan Samarqand va uning hukmdori Amir Temurga oid materiallarni yaxshi o'zlashtirgan. Bo'lmasa bu tarzda go'zal, ta'sirli ta'riflay olmasdi. Yana bir Amerikalik shoir Hervi Allen (1889-1949) Edgar Po ijodida bu dostonning ahamiyatiga ayrica urg'u berib: “Temurbek” boshqa she'rlaridan aytilmoqchi bo'lgan fikrning dadilgini bilan ajralib turadi” deya yozganida haq edi. Mashhur

adibning aynan Amir Temurga bag'ishlangan asar yozishi, jahon adabiyoti namoyandalarining Amir Temur shaxsiga doimo qiziqqanligining yana bir misolidir. Amir Temur siymosini badiiy aks ettirish ko'pchilik ijodkorlarga davr haqida, hukmdorlar haqida ko'ngildagi gaplarni aytish imkonini bergan. Haqiqiy ijodkor biror tarixiy shaxs timsoliga bekorga murojaat qilmaydi. Amir Temurdagi bunyodkorlik iqtidori, adolat uchun kurashish, mazlumlarni zolimlar zulmidan xalos qilish, har bir ishni maslahat bilan, iloji bo'lmasagina qilichga suyanish, kechirimlilik – umuman odamiylik hissi romantik shoir bo'lgan Edgar Poni o'ziga maftun qilgan bo'lsa ajab emas.

Angliyalik dramaturg Nikolas Rou (1674 -1718) ham Amir Temurni shunday ijobiy xislatlar sohibi deb bilgandi. 1701-yili "Amir Temur" haqida dramatik asar yozgan. U o'zining bu dramasini Devonshir gersogi Uilyam Markuissga bag'ishlagan edi. Drama bir mavsumda o'ndan ortiq marotaba qo'yilib, XVIII asr Angliyasida eng ko'p chop etilgan asrlar ro'yxatiga kiradi. Nikolas Rou U. Markussga yozgan xatida Amir Temur shaxsi haqida quyidagi fikrlarni bildiradi : " Amir Temur jasorati, uning saxiyligi, uning sabr-toqati, xalqiga mehri, va eng muhimi, zulm va jaholatga nafrati, insoniyat manfaatini o'ylab qilgan g'amxo'rlik jihatidan xuddi Sizga o'xshaydi, Hazratim..." (iqtibos R. Tursunovanning "G'arbiy Yevropa mualliflari sahna asarlarida Amir Temur obrazi" maqolasidan olindi. "Teatr" jurnali). Bu yerda Amir Temurga berilgan "jaholatga nafrat, insoniyatga g'amxo'rlik" sifatlariga alohida e'tibor berish kerak. Sobiq sho'rolar Amir Temurga tuhmatan qanday yomon "yorliq"larni yopishtirganini yana bir bor eslasak, bobomiz haqidagi ijobiy fikrlar bizdan qanchalar yashirilganini guvohi bo'lamiz.

I. V. Gyote va Edgar Alan Po, Nikolas Rou ijodida Amir Temur siymosi haqida so'z yuritilishi jahon adabiyotida bu mavzuda yaratilgan asarlardan ayrimlari, ya'ni ummondan tomchidir. Sohibqiron obrazini dunyo adabiyotida, san'atida yoritilishini muntazam kuzatib, o'rganib borish bizning burchimizdir.

S.X. Azizov

*O'zRFA Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ASTRONOMIK JIHOZ OSMON GLOBUSI TAVSIFI

Falakiyot mavzusi bilan bog'liq ma'lumotlar talaygina va ularni o'rganish astronomiya tarixi, temuriylar davrida ilm-fan rivoji va Alisher Navoiy ijodining yangi qirralarini ochish nuqtayi nazaridan dolzarb sanaladi.

Malumki, o'z vaqtida Alisher Navoiy Samarqandda Ulug'bek rasadxonasi yaqinida joylashgan Fazlulloh Abullays madrasasida¹ ta'lim olgan¹ edi. Shu

¹ Массон М. Е, Пугаченкова Г. А, Засыпкин Б. Н, Вяткин В. И, Кононов В. Н, Кудрина С. А.. Мавзолей Ишратхана. Ташкент. 1958. С. 24. "Мавзолей Ишратхона" асарида келтирилган харитага кўра Фазлуллох Абуллайс мадрасасидан Улуғбек расадхонаси кўриниб турган.

yillarda u Ulug‘bek rasadxonasida ham bo‘lgan, albatta. Buni shoirning “Farhod va Shirin” dostonida Ulug‘bekka, uning rasadxonasiga, “Zij” asariga bag‘ishlangan she’riy satrlaridagi aniq bayonlardan ham bilsa bo‘ladi.

Alisher Navoiy asarlaridagi astronomik ma’lumotlarda ba’zi astronomik jihozlar haqida ham eslatiladi. Alisher Navoiy Ulug‘bek rasadxonasida bo‘lganda ko‘pgina astronomik jihozlarni ko‘rgan² va uning asarlarida qayd etilgan astronomik jihozlardan biri osmon globusi.

Quyida osmon globusi tavsif etiladi.

Osmon globusi. Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida Mirzo Ulug‘bekning astronomik faoliyatiga baho berarkan, quyidagi

Va lek ul ilm³ sori topti chun dast,

Ko‘zi olinda bo‘ldi osmon past⁴

– deb bu ikki satrda astronomik jihoz – osmon globusiga ishora qilgan.

Astronomiya tarixida “Osmon globusi” tushunchasi o‘ziga xos ma’lum tarixga ega. Ta’kidlash joizki, osmonning sferik shaklda ko‘rinishi, uning osmon globusi ko‘rinishidagi modelini yasash uchun asos bo‘lgan⁵ va o‘tmishda ular oltin, kumush, bronza, yog‘och, gips kabi materiallardan tayyorlangan⁶.

Qadimgi yunon olimi Arximed (mil. av. 287 - 212) qo‘l kuchi bilan harakatlanadigan osmon globusi vositasida Quyosh, Oy va sayyoralar harakatini namoyish qilishga muvaffaq bo‘lgan. Bu ajoyib ixtirodan hayratlangan rimlik shoir Klavdian (375 - 404 keyin) unga atab quyidagi she’riy misralarni bitgan.

Osmon nizomi, ilohlar qonuni, olam uyg‘unligin ...

Barchasin Sirakuzlik kekxa hikmatla yerga keltirdi⁷

Neapoldagi Milliy muzeyda Atlant (mil. av. I asrda asli asosida tayyorlangan nusxasi) yelkasida ko‘tarib turgan “Farnezi globusi” saqlanmoqda.. Bu osmon globusi bo‘lib, unda yunon shoiri Aratning(mil. av. IV asr) “Fenomen” poemasi qayd qilingan yulduz turkumlari tavsiflangan⁸. Vizantiyalik mexanik Leontiy (V asr) “Arat sferalarini yasash” asarida: “Arat poemasini yaxshiroq anglash maqsadida, uning nomi bilan atalgan osmon globuslarini yasay boshlaganlar”, – deb yozadi⁹. Antik davr osmon globuslarida yulduzlar osmoni namoyishi o‘z ifodasini topgan. Osmon globuslari o‘rta asrlarda Sharqda ham keng tarqalgan edi¹⁰. Zero turli astronomik muammolarni hal qilishda qo‘zg‘almas yulduzlar joylashgan sferalar muhim vazifani bajargan. O‘rta asrlarda osmon globusi bilan

¹ Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. Тошкент. 1968. 58-бет.

² Шишкин В. А. Обсерватория Улугбека и ее исследование.//Труды института истории и археологии. Т. V. Обсерватория Улугбека. Ташкент. 1953. С. 91 – 94.

³ Ул илм – фалакиёт илми.

⁴ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. (насрий баёни билан). Ғафур Ғулом номидаги Адабюйёт ва санъат нашриёти. Тошкент. 1989. 346 – 347- бетлар.

⁵ Научные приборы. Редактор-составитель Л. Е. Майстров. Наука. М., 1968. С. 45.

⁶ Ўша жойда. С. 45 – 46.

⁷ Архимед. Сочинения /Перев. И. В. Веселовского. М., 1962. С. 43.

⁸ Цезарь Германик. Небесные явления, по Арату (перевод с латинского под общей редакцией Н. А. Федорова). // Историко-астрономические исследования. Вкпукс XX. Наука. М., 1988. С.341.

⁹ Ўша жойда. С.339.

¹⁰ Научные приборы. С. 45.

armillyar sferaning birga tasvirlanishi natijasida osmon globuslari sirtida koordinatalari ma'lum yoritqichlarni qayd qilish imkoni paydo bo'lgan. Masalan Abdurrahmon So'fiy o'zining "Sobit yulduzlar kitobi" asarida zij tuzish jarayonida har bir yulduzning samodagi o'rni bilan osmon globusidagi o'rnilarini qiyoslagan¹. Osmon globusi Sharqda qurilgan rasadxonalarning asosiy amaliy ahamiyatga ega jihozlaridan sanalgan. Marog'a rasadxonasining osmon globusi (XIII asr) bronzadan, yulduzlari oltin va kumushdan yasalgan bo'lib, unda tasvirlangan ekvator va ekliptika halqalari darajalar bilan belgilangan edi².

Ulug'bek rasadxonasidagi osmon globusi bronzadan, olib qo'yiladigan yulduzlari kumushdan yasalgan va unda "Odil hukmdor Ulug'bek kutubxonasi uchun" degan yozuv qayd qilingandi³. Hozir bu globus Angliyadagi shaxsiy kolleksiyada saqlanmoqda⁴. Ulug'bek rasadxonasining taniqli olimi G'iyosiddin Jamshid Koshiy ham Samarqanddan Koshonga, otasiga yozgan maktubida bu globus haqida yozib falakiyot ilmida osmon globusi bir bezak emas, balki ilmiy amaliyotda zarur yordamchi vosita ekanligini ta'kidlaydi: "Yulduzlarning o'tish yo'llarining to'g'ri chiqishini aniqlab, buni globus va usturlobga tushirilganda, olingan natija haqiqiy holga to'g'ri kelmas edi"⁵ Mirzo Ulug'bekning "Ziji jadidi Ko'ragoniy" asari uchinchi kitobining o'n uchinchi bobida ham Ulug'bek rasadxonasida osmon globusidan amaliyotda foydalanilgani aytib o'tilgan: "Abdurahmon So'fiy turg'un yulduzlarni aniqlash xususida maxsus kitob yozgan, barcha olimlar unga murojaat qiladilar va uni qabul etadilar. Biz esa yulduzlarning osmon kurrasidagi (globusidagi) holatini kuzatishga qadar ular haqida Abdurahmonning kitobidagiga asoslanardik. Biroq, biz kuzatganimizdan keyin ba'zi yulduzlarning holati uning (kitobidagiga) mos kelmasligini ko'rdik. Alloh bizning kuzatishlarimizga taovun⁶ berganidan so'ng bu yulduzlar va boshqa yulduzlarning holatlari (Abdurahmon) aytganiga zid ekanligining shohidi bo'ldik. Biz bu yulduzlarni o'z kuzatishimizga mos kelgan holda kurraga (osmon globusiga) joylashtirganimizda esa kuzatishimizga hech zid kelmaganligini ko'rdik"⁷.

Yuqorida keltirilgan parchalardan ayon bo'ladiki, falakshunoslar yulduzlar, ya'ni osmon manzarasini qo'l ostilaridagi osmon globusida tasvirlab, tadqiqot ishlarini amalga oshirganlar. Demak, Alisher Navoiy nazmidagi "osmon bo'ldi past" iborasi majoziy ma'no kasb etishi (Ulug'bekning falakiyot ilmini mukammal egallagani) ni anglatishi bilan bir qatorda, uning astronomik ifodasi ham borligi shubhasizdir.

¹ Матвиевская Г. Абд ар-Рахман ас-Суфи и его роль в истории астрономии // Историко-астрономические исследования. Выпуск 16. Наука. М., 1983. С.115.

² Мамедбеёли Г.А. Основатель Марагинской обсерватории Насирэдин Туси. Баку. 1961. С.201.

³ Maddison F.R. A supplement to a catalogue of scientific instruments in the collection of J. A. Billmeir. Oxford; L., 1957. P.40.

⁴ Матвиевская Г., Соколовская З. Улугбек. М.: Наука. С. 42 – 43.

⁵ Юсупова Д. Гиёсиддин Кошийнинг Самарқанддан Кошонга, отасига ёзган мактуби// Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. 280- бет.

⁶ Улуғбек Мухаммад Тарагай (1394 – 1449) Зиджи жадиди Гурағони. Фан. Тошкент 1994. С. 154.

⁷ Аҳмедов А. Улуғбек (ҳаёти ва фаолияти). "Фан". 1991. 59- бет.

Avvalo aytish joizki, Alisher Navoiy soʻzlari bilan Qadimgi Yunon shoiri Klavdian yozganlarida mazmunan oʻxshashlik bor. Klavdian esa, osmon globusi haqida soʻz yuritgan, Alisher Navoiy ham osmon globusini nazarda tutganligi aniq boʻladi. Bunday globus faqat Ulugʻbekning observatoriyasida bor edi. Unda osmon globusi sirtida armillyar sfera toʻri chizmalarda tasvirlangandi. Bunday mahsus jihoz – osmon globusi sirtida osmondagi yulduzlarning oʻrinlari zijlardagi koordinatalari (oʻrnilari) asosida tasvirlanardi. Bu osmon globusi sirtida paydo boʻlgan yulduzlar tasviri ayni yulduzlarni osmondagi haqiqiy oʻrinlari bilan qiyoslanadigan amaliyoti bilan bogʻliq ishlar uchun zarur edi. Alisher Navoiy rasadxonada boʻlmay turib, osmon globusini nazm qilishi mumkin emasdi.

Н. Холова

Зав.фондами Государственного музея истории Темуридов АН РУз,

Э. Хазраткулова

Старший научный сотрудник

Государственного музея истории Темуридов АН РУз,

доктор филологических наук (PhD)

Узбекистан, г.Ташкент

ОБРАЗ ЗАХИРИДДИНА МУХАММАДА БАБУРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИСКУССТВА

В государственном музее истории Темуридов АН РУз хранится более 7500 экспонатов, относящихся эпохе темуридов. Эти экспонаты включают в себя сведения о культуре, истории, искусстве эпохи Темуридов и об их династии.

Жизненный путь, судьба, творчество Захириддина Мухаммада Бабура, достойно продолжившего основанную Амиром Темуром государственность, всегда тщательно изучалась историками всего мира. Его военные, поэтические, организаторские качества наглядно проявились в традициях его деда Амира Темура. При изучении творчества Бабура почитатели проявляют большой интерес с его внешнему облику. Из текстов произведения Бабура «Бабурнаме» можно представить его физическое состояние, осанку. Его храбрые сражения в опасных, внезапных боях, обманным путём ускользнуть от врага свидетельствует о том, что он как и другие Темуриды был сильным физически и духовно. Сам Бабур когда писал о Темуридских правителях, приводил доводы и примеры об их физической силе. Например, какие сильные кулаки были у его отца Умаршайха Мирзо, и каким мастером фехтования был Хусайн Байкаро. Как правитель и военачальник он постоянно занимался физическими упражнениями, поэтому в его внешности чувствуется отвага.

В «Бабурнаме» рассказывается история Карнона, где его подданные организовали заговор и он говорит: «Услышав об этом я сказал, вы складно говорите, но посмотрим кто из вас выйдет ко мне (против меня)?». Также,

Бабур не дожидаясь своих подчинённых, сам первым вступал в бой, был им примером и одинаково пользовался уважением у беков, чиновников, и у родственников-правителей. В «Бабурнаме», в описании событий 1502-1503 гг. раненный Бабур увиделся с младшим дядей Султан Ахмадханом: «Я увиделся с младшим ханом. Приехал к нему неожиданно, младший хан не успел подготовиться и второпях его поприветствовал. В этот раз я подошёл поближе, он выбежал из шатра. Из-за раны на ноге я еле хромал. Он подбежал, сказав: «Брат, я слышал вы богатырь», взял меня под руку завёл в шатёр. Шатёр был маловат».

Исследования З.М.Бабура первым начал его внук Акбаршах. Собрав всех учёных, художников-миниатюристов во дворце, только на основе сюжетов «Бабурнама» он приказал нарисовать более 500 картин. Большинство героев миниатюр, созданных для «Бабурнаме» составляют исторические личности. Среди них центральное место занимает Бабур Мирзо. В дошедших до нас 46 из 96 миниатюрах Бабур Мирзо показан в разных положениях. В этих картинах Бабур Мирзо показан как творческая личность, полководец, мудрый правитель. Во всех этих миниатюрах, внешность Бабура Мирзо похожая друг на друга. Учёные-бабуроведы считают, что эти миниатюры созданы спустя 50 лет после его смерти. Значит, в 80-е годы XVI века видевшие его сподвижники и знакомые ещё были живы. Они были консультантами художников.

В современной живописи для создания образа Бабура, миниатюры, нарисованные в эпоху Акбаршаха, являются эталоном. В портретах, подаренных музеем истории Темуридов разными мастерами, чувствуется влияние сюжетов этих миниатюр. Одним из таких портретов является портрет под названием «Захириддин Бабур». Это произведение создано в 1974 году художницей-мастерицей Фазолат Саидалиевой и подарен в музей истории Темуридов в год его открытия. Портрет сначала нарисован на холсте, затем, сверху вышит в национальном стиле вышивки-кашта. Портрет помещён в жёлтую рамку из ганча. Великий поэт, государственный деятель З.М.Бабур изображён в саду, с книгой в руке. Портрет вышит вручную из разных, шёлковых ниток. На заднем плане героя портрета изображено цветущее дерево урюка. У Бабура чувствуется дух поэта. На голову одета большая чалма, к чалме прикреплено перо. На нём красная рубашка, сверху жёлтая жилетка. На пальцах три кольца с красными камнями. В его лице отражается удовлетворение, он рад от чтения нового стиха, весной, времени обновления и омоложения. На жилете Бабура изображены рисунки бегущих оленей. Голова Бабура немного опущена в сторону книги, в его лице присутствует чтение и творчество. На страницах книги видны арабские буквы, так как книга находится под углом видимости зрителя.

Портрет дорог тем, что создан автором в течении нескольких лет путём сложной вышивки как кашта и продолжением традиций миниатюры эпохи Акбаршаха.

Следующий портрет «Бабур» нарисован художником Акмал Нуром, и приобретен музеем истории Темуридов в 1996 году. В произведении изображён Захириддин Бабур. Его лицо унылое и задумчивое. Бабур смотрит вниз. Разница от других портретов в том, что он изображён во весь рост, статно и величаво. На нём красный, золотошвейный халат, под ним синяя одежда. На голове большая, жёлтая чалма. В правой руке косо держит гранат. На заднем фоне изображение панорамы Индии. Издалека виден Тадж-Махал. В небе видны звёзды и луна. Бабур стоит за золотым, узорчатым тронem. В портрете преобладает золотистый цвет. Это знак его величия как шаха и обладателя тонкого вкуса. Портрет нарисован масляными красками. И привлекает зрителя своей яркостью.

Картина искусствоведа Нафисы Гильмановой «Бабур в саду» выделяется своей красочностью. Картина подарена автором музею истории Темуридов в 2021 году. В центре произведения Захириддин Бабур изображён сидячим на возвышенности, с боковой стороны. В правой руке он держит гранат, а левая лежит на ноге. За спиной Бабура лежит балиш (подушка). Он в жёлтой рубашке, поверх рубашки синий халат. Халат украшен растительными узорами. На поясе завязан голубой кушак, на голове витая чалма. На против героя картины стоит ляган с виноградом и гранатами и кувшин. По бокам картины стоят фигурные столбы с ажурными капителями. Верхний план украшен цветочными узорами. Задний план героя разноцветен и там изображён портал здания. Верх портала украшен геометрическими узорами зелёного и голубого цветов и заканчивается куполом на узорном барабане. На правой стороне зелёного сада фонтан, гуляют олениха с оленёнком и павлин. На левой стороне изображение резной двери. На внешней стороне здания видны цветущие деревья и высокие тополя. С двух сторон купола по два тополя. Картина нарисована акриловыми красками на холсте. Эта картина признана многими тем, что портрет Бабура не повторяется халатом с изображением оленей, как было раньше и пейзаж природы показан путём соединения нескольких частей.

Портрет «Захириддин Бабур» художницы А.Маматовой тоже считается произведением, обогащающим экспозицию музея. Портрет куплен у автора Государственным музеем истории Темуридов в 2002 году. Герой портрета сидит в кресле ночью, в саду. На нём красная рубашка, поверх рубашки надета жёлтая жилетка. На жёлтой жилетке изображены олени как и на миниатюрах. На голове большая чалма. Его взор смотрит в точку и с бумагой в руке рассуждает о будущем стихотворении. Также ясно изображено спокойное восседание Бабура в кресле и его царское величие. Портрет взят в золотистую рамку.

Известный узбекский скульптор из Великобритании Юнус Сафардиёр в 2021 году подарил Государственному музею истории Темуридов скульптуру «Бабур на коне», созданную им 1991 году. Скульптура сделана из бронзы, где Бабур представлен на коне, в боевом снаряжении. В правой руке сабля, в левой держит узду. Его душевное состояние отражено в мимике лица. Глаза

Бабура острым взглядом вонзились вперёд, и это показывает его серьёзное и чрезвычайное положение. На нём богатый, боевой костюм, кольчуга из железных колечек. Для улучшения защиты кольчуга усилена металлическими медальонами и расписными четырёхугольными элементами. Большой, круглый, металлический щит, защищающий грудь, в центре украшен надписью “Ал-куръон ал-карим” в стиле сульс, и обнесён круглой каймой. Круглая кайма украшена узорами вокруг. Снизу круглого щита прикреплены четыре, четырёхугольные пластины с узорами. На поясе, на ремне есть пистолет. С левой стороны ремня висит кинжал и расписные ножны от сабли. Плащ на его плече будто вьётся от ветра. Также на правом плече видна голова льва и с плеча свисает его лапа. Эти две части соединены круглым узором и цепью. Верхняя часть шлема на его голове заканчивается зубчатыми формами, а нижняя часть украшена узорами. Заднюю и боковую часть головы защищают металлические пластины в два ряда, по три пластины в каждом ряду и четыре четырёхугольные пластины. Они украшены круглыми, выпуклыми цветами. Металлический стержень защищает переднюю часть ото лба до носа. На ногах Бабура царские сапоги, которые вдеты в стремяна. Конь тоже весь в кольчуге, стремяна и поводья красиво сделаны. Конь изображён в движении, передняя левая нога приподнята, задняя правая готова шагнуть вперед. Скульптура установлена на круглом, бронзовом пьедестале.

Данная композиция не повторяет тот задумчивый, творческий и поэтический образ Бабура по известным нам портретам, напротив, заслуживает уважения его решительный, храбрый и полководческий характер, который привел героя к победам. К этой творческой работе скульптора Юнуса Сафардиёра каждый раз посетители проявляют большой интерес.

Следующее произведение искусства – ковер «Мирзо Бабур». Это ковер ручной работы, образец которой является портрет «Мирзо Бабур» Азизы Маматовой. Автор неизвестен. Передан Государственному музею истории Темуридов историком Ш.Миралиевой. На этом портрете Бабур изображён ночью в саду. В правой руке держит карандаш, в левой белую бумагу. Бабур Мирзо смотрит вдаль. Цвета портрета подобраны со вкусом. На фоне серого неба лицо Бабура Мирзо смотрится задумчивым. Поверх алой рубашки с мелкими, белыми цветочками, надета золотистая безрукавка, окантованная мехом барса.

В наши дни становится популярным освещение исторических персонажей с помощью искусственного интеллекта. Мы считаем, что изображение З.М.Бабура в первую очередь нужно создавать опираясь на его произведение “Бабурнаме”. Потому что его физическую силу доказывают его храбрость на полях битв. Есть ещё важное сведение о том что Бабур переплыв полоноводную реку Ганг в Индии, показал свою подготовленность в мастерстве физическими упражнениями. Мы думаем, что если будущие

художники и миниатюристы создадут произведения искусства с учётом этих качеств Бабура, то это будет согласно нашим целям.

В заключении можно сказать, что образ Темурида - основателя империи Бабуридов, правителя и поэта З.М.Бабура и в дальнейшем долгие годы будет источником вдохновения мастеров искусств. Мы приглашаем на выставку подобных произведений искусств всех поклонников культуры эпохи Темуридов и Бабуридов.

“Мирзо Бобур”.
Коврик на основе
портрета А.Маматовой

Портрет “Бобур в саду”
Н.Гильманова.

“Бабур на коне”.
Скульптор
Ю.Сафардиёр

Ё. Алтмишева
д.ф.ф.н. (PhD),

*Андижанский государственный институт иностранных языков
Узбекистан, Андижан*

ВЛИЯНИЕ ТРАДИЦИЙ ТЕМУРА НА ВОСТОЧНЫЙ РЕНЕССАНС

Общеизвестно, что Амир Темура и, вслед за ним, его потомки-правители в Мавераннахре, Хорасане, Индии в своих государствах проводили ряд преобразований в целях усовершенствования социально-экономической и культурной жизни средневекового Востока.

Название периода правления Темура и его потомков Вторым Восточным Ренессансом можно считать вполне закономерным. В доме темуридов стало традицией призывать во дворец наряду учёными эпохи известных мастеров-строителей, искусных ремесленников. В следствие этого в период Второго Ренессанса зарождается оригинальная архитектура с элементами арабской и персидской культуры, имевшая особое место в зодчестве Мавераннахры и Хорасана.

При анализе исследований по изучению культурного наследия Темура и темуридов в Узбекистане, в данное время находящемся на новом этапе

своего развития – этапе национального возрождения, наблюдается комплексное изучение их историко-культурного наследия в течение существования Великой империи темуридов и бабуридов. Исследования, проведенные нами, показывают, что изучению культурного наследия именно основателей империй посвящены работы Мукминовой Р.Г., Пугаченковой Г.А., Ахмедова Б.А., Рахмонова В., Олима А., Собирова Ж., Абдуллаева М., Гильмановой Н.В., Рагглз Д. Фэйрчайлда, Дейля С.Ф., Мурадова Р., Гюль Э. и других.

Актуальность изучения культурного наследия, на ряду философских, эстетических, религиозных ценностей народа еще раз подчеркивает необходимость нашего исследования.

В период развития государства его культурные ценности, особенно архитектура, градостроительство, сооружения водоснабжения, на ряду с другими сферами историко-культурной жизнедеятельности страны, переживает серьёзные изменения. Здесь существуют объективные, социально-политические изменения в обществе в целом, где отражается не только количественные, но и качественные изменения, а следовательно, преобразования и в культурном облике страны.

Во многих странах мира культурное наследие бабуридов считают продолжением традиций великого Темура в Центральной и Южной Азии.

Эпоха правления Амира Темура (1370-1405) была периодом значительного культурного развития и расцвета в Центральной Азии. Его империя, охватывавшая обширные территории от Персии до Индии, стала центром научной мысли, искусства, живописи, литературы и архитектуры. Известно, что Темура был известным покровителем искусств и наук. Он привлекал к своему двору лучших художников, ученых и мастеров со всех уголков империи. В его правление процветали также астрономия и математика.

В Самарканде эпохи Темура была создана богатая библиотека, где собирались рукописи по различным наукам: работали выдающиеся врачи, которые изучали анатомию, хирургию и фармакологию, расцвела миниатюрная живопись, которая достигла своего пика в работах художников Самаркандской школы, музыкальная культура была богата и разнообразна, включала в себя традиционную музыку Мавераннахра в гармонии с персидской и арабской музыкальными культурами.

Темура активно поддерживал людей науки, молодых талантов, предоставляя средства и возможности для творчества, его империя способствовала обмену знаниями и идеями между различными культурами.

В целом, эпоха Амира Темура была временем расцвета науки, искусства и культуры в Центральной Азии, которое оставило неизгладимый след в истории.

Заслуги Амира Темура в строительстве новых архитектурных памятников и сооружений водоснабжения, создании садов ничем не уступают политической, литературной, учёной деятельности правителя. Как

созидатель, он внес несравненный вклад в культурное развитие страны. Темур построил в столице Мавераннахр множество шедевров зодчества, садов и мечетей, каналов и водоемов. По историческим документам известно, что император содействовал проведению каналов и строительству мостов, каравансараев, созданию прекрасных садов. Об этом в «Бабурнаме» автор отмечает: «В Самаркандском арке Тимурбек воздвиг большое строение в четыре яруса, Кок-Сараем называется. Очень высокая постройка. Еще близ ворот Ахании, внутри крепости, он поставил соборную мечеть, каменную»¹. Тимуридские сады отражали культурное и философское богатство империи. Они были местами отдыха, развлечений, духовного отречения, и использовались для приема послов и знатных гостей. Они символизировали гармонию, красоту, и власть тимуридских правителей.

Строительство тимуридских садов было не просто садоводством, а формой искусства, которая отражала высокий уровень развития культуры и искусства эпохи Тимуридов. Эти сады стали символами богатства, власти и гармонии, и до сих пор вдохновляют людей своей красотой и величием, о чем мы узнаем в мемуарах Бабура: «Нет ни одного йигаха пути, где бы не было селения или возделанных земель. Они настолько знамениты, что слова Тимурбека «У меня есть сад, который тянется тридцать йигачей», ...»². В «Бабурнаме» упоминаются сады, созданные Темуром в Самарканде: Баги Булди, Баги Дилкушо, Накши Джахан, Баги Чинар, Баги шамал и Баги Бихишт. Мемуары Захириддина Мухаммада Бабура «Бабурнаме» послужило важным источником в изучении тюркской истории средних веков, в основном, истории династий темуридов и бабуридов³. По архитектурным памятникам становится очевидным проникновение идей и восточного стиля архитектурного искусства Темура в культуре Индии и Афганистана. Памятники зодчества эпохи Бабура приобретают среднеазиатское величие, богатство орнаментов в сочетании неповторимых штрихов мусульманской и индийской архитектуры, представляя шедевры Восточного зодчества⁴. Например, Бабур акцентирует внимание на заслугах великих представителей династии: «К югу от медресе [Улугбек мирза] построил мечеть, ее называют «Резною мечетью». Резною называется она потому, что ее украсили узорами ислими и китайскими из вырезанных и обтесанных кусочков дерева. Все ее стены и потолок [выложены] таким образом. Между киблой мечети и киблой медресе большое расхождение. Вероятно, направление киблы мечети определяли по звездам. Другая высокая постройка Улугбек мирзы –

¹ Бабур Захираддин Мухаммад. Бабурнаме. – Ташкент, Гл. редакция энциклопедий, 1992. – с.53.

² Бабур Захираддин Мухаммад. Бабурнаме. – Ташкент, Гл. редакция энциклопедий, 1992. – с.53.

³ Алтмишева Ё. М. (2021). «Бабурнаме» как образец мемуарной литературы востока. *Языки и литература в поликультурном пространстве* (с. 168-170).

⁴ J. Sobirov M. Abdullayev Бобур ва бобурийларнинг Хиндистондаги меъморчилиги//Жамият ва инновациялар - Общество и инновации –Societ. yandinovations Journalhomepage: c.14. <https://inscience.uz/index.php/socinov/index> Architecture of Babur and Baburi in India.

обсерватория у подножья холма Кухак, где находится инструмент для составления звездных таблиц»¹.

«У подножья холма Кухак, на западной стороне, [Улугбек мирза] разбил сад, известный под названием Баги Майдан. Посреди этого сада он воздвиг высокое здание, называемое Чил-Сутун, в два яруса»². Бабур ещё раз подчеркивает величие столицы империи: «Самарканд — удивительно благоустроенный город»³.

Империя Амира Темура стала мостом между Востоком и Западом, способствуя обмену знаниями и идеями. Историко-культурное наследие Темура внесло значительный вклад в развитие культуры и науки Востока. Его покровительство искусству и науке способствовало появлению новых творческих идей и талантов. Многочисленные памятники архитектуры, произведения искусства и литературные творения этой эпохи до сих пор вдохновляют людей своим величием и красотой.

Итак, влияние традиций Темура на Восточный Ренессанс было неоднозначным, но бесспорно, что его правление оставило заметный след в истории и культуре Востока. Его потомок Захириддин Мухаммад Бабур, как созидатель проводил работы по благоустройству страны, построив мечети, сады, бани и в Афганистане и Индии, ввел новые стили в создании садово-комплексов в империи, сочетая традиции Тимура. Он построил крупные водные сооружения, открыл школы, восстановил пункты связи, создал широкие возможности для развития народного благосостояния, культуры и экономики.

A.M. Otaxanov

*Namangan davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi
O'zbekiston, Namangan*

TEMURIYLAR DAVRIDA TIL VA ADABIYOT RIVOJI

XIV asr oxiri va XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrdagi adabiy tilga nisbatan eski o'zbek tili atamasi qo'llanilib kelgan. Qo'pchilik turkologik adabiyotda XIV-XVI asr adabiy tiliga nisbatan "chig'atoy tili" atamasini ishlatadilar. Kitobiy adabiy til haqida fikr yuritilganda „chig'atoy tili" atamasini xalqning jonli so'zlashuv asosida tarkib topgan eski o'zbek tili deyish mumkin. Haqiqatda esa, chig'atoy tilining qachon, qaerda va qanday dialektal asosda vujudga kelganligini aniqlash bugungi kunda tilshunos olimlar oldida ham qiyinchilik tug'dirib kelmoqda. Bundan tashqari, chig'atoy tilining adabiy me'yorini belgilash bo'yicha tadqiqotchilar o'rtasida hozirgacha turli fikrlar mavjud. Chunki chig'atoy tili deb atalgan tilda fors, arab va uyg'ur tili elementlari ustun darajada edi. Eski o'zbek tili qadimgi turkiy tilning bevosita davomi va hozir

¹ Бабур Захираддин Мухаммад. Бабурнаме. – Ташкент, Гл. редакция энциклопедий, 1992. – с.51.

² O'sha joyda. – С.51.

³ O'sha joyda. – С. 52.

o'zbek tilining asosi hisoblanadi. Ayrim ilmiy manbalarda „chig'atoy tili” deb ham ataladi, ammo eski o'zbek tilining Chig'atoyga, mo'g'ullarga hech qanday aloqasi yo'q, buning ustiga o'sha davr yozuvchi va shoirlari o'z tillarini turkiy (til) deb nomlaganlar. Qarluq, o'g'uz, qipchoq guruhlariga mansub turkiy tillar o'rtasidagi mintaqaviy variantlashuv (o'zgarishlar) va jadal, samarali aloqa munosabatlar tufayli kelib chiqqan turli lahjaviy shakllarni o'z ichiga olgan eski o'zbek tili umumlahjaviy (barcha lahjalar uchun umumiy) xususiyatga ega bo'ladi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar fikricha, ushbu (chig'atoy tili) atamaning muayyan bir jamoa nomi sifatida ishlatilishi dastlabki bosqichi XIII – XIV asrlarga to'g'ri kelsa-da, aniq bir etnomadaniy atamaga aylanish jarayoni Temuriylar davri (1365-1505) bilan bog'liqdir. Ya'ni “chig'atoy eli”, “chig'atoy tili” kabi iboralar Temuriylar davlati tarkibidagi Markaziy Osiyo adabiy yozma turkiy tilida so'zlashuvchi xalqqa nisbatan qo'llanilgan. Bu til Qoraxoniylar (960-1212) va Xorazmshoh-Anushteginiylar (1097-1231) davrida Markaziy Osiyo va unga qo'shni hududlarda yozma adabiy til vazifasini bajarib, negizida qadimgi turk tili, aniqrog'i uning sharqiy tarmog'i bo'lmish „qarluq lahjasi” yotuvchi til edi¹.

Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma” asarida „turk va chig'atoy” atamalari birga uchrab, asar mazmunidan „turk” etnonimi mintaqa aholisining katta qismi uchun umumiy nom, „chig'atoy” esa turkiylarning bir guruhining nomi sifatida qo'llanilgani anglashiladi. Aslida bu nom Markaziy Osiyoning sezilarli bir qismi Chingizxon tomonidan o'g'li Chig'atoyga ulus qilib berilgan tarixiy voqe'liklar bilan bog'liq ravishda, ya'ni „Chig'atoy ulusining xalqi” ma'nosida asta-sekin mintaqaning turkiy tilli aholisining nomlaridan biriga aylana bordi. Shayboniylar va o'zbek xonliklari davrida „chig'atoy” atamasi ko'chmanchi o'zbeklardan farq qilib, asosan qishloq va shaharlarda yashab o'troq turmush tarziga ega mahalliy turkiy aholiga nisbatan qo'llanila boshlagan va shu tariqa ular qipchoq lahjasida so'zlashuvchi o'zbeklardan farqlangan. Bu davrda „chig'atoy” deb nomlanuvchi aholi guruhi Xorazm vohasi va Buxoro vohasining shimoliy qismlarida (Qorako'l) nisbatan ko'proq o'z aholi maskanlariga ega bo'lishgan².

O'zbek tili tarixini tadqiq qilgan ko'plab rus olimlari – S.E. Malov, P.M. Melioranskiy, A.N. Samoylovich, A.K. Borovkov, A.M. Shcherbak, venger olimi Ya. Ekman, o'zbek olimlaridan O.Usmonov, G'.Abdurahmonov, U.Tursunov va B.O'rinboev, A.Muxtorov, U.Sanaqulov va boshqalarning tadqiqotlarida „chig'atoy tili” va unda yozilgan asarlar haqida ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Ularda Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoy nomidan olingan ushbu tilda asarlarning yozilish davri boshlanishi va davrlari haqida turli fikrlar bildirilgan.

XIV asrning birinchi yarmiga kelib mintaqada mo'g'ullarning mavqei pasaya boshlaydi. Movaronnahrda siyosiy vaziyat o'zgarib boshqaruv Amir Temur qo'lga o'tdi. U Xurosonni ham qo'lga kiritib, ulkan saltanat tuzar ekan, hayotlik vaqtidayoq o'z qaramog'idagi ba'zi qal'a va qo'rg'onlarni yaqinlariga va

¹ Джуманиязова Ф. Чигатой туркийчаси ва унда ёзилган айрим қўлёзмалар ҳақида. Talqin va tadqiqotlar respublika ilmiy-uslubiy jurnali №9. – сон, 1-қисм. 15.09.2022. – Б. 38-40.

² Джуманиязова Ф. Чигатой туркийчаси ва унда ёзилган айрим қўлёзмалар ҳақида. Talqin va tadqiqotlar respublika ilmiy-uslubiy jurnali №9. – сон, 1-қисм. 15.09.2022. – Б. 42.

o'g'illariga suyg'ol tarzida taqdim etadi. Mo'g'ullar istilosidan keyin Chingizxonning farzandlari tomonidan barpo qilingan Chig'atoy, Elxoniylar va Oltin O'rdaning madaniy markazlarida XIII-XIV asrlarda shakllanib, temuriylar davrida XV asrga kelib nihoyatda boy adabiyot yaratgan Markaziy Osiyo adabiy lahjasi shakllandi. Hozirgi o'zbek tili va uyg'ur tili bevosita chig'atoy tilining davomchilari bo'ldi. Tadqiqotchilar chig'atoy tili rivojlanishini bevosita 3 davrga ajratadilar. Birinchisi, Xorazm turkiychasi yoki erta chig'atoy tili (XIII-XIV asrlar), ikkinchisi klassik (mumtoz) yoki kech chig'atoy tili (XV-XIX asrlar) va uchinchi zamonaviy o'zbek tili. Xullas, mumtoz chig'atoy tilining asosini Xorazm turkiychasi tashkil etgan.

Markaziy Osiyoda bosqinchilik urushlari olib borilgan bo'lsa ham XIV-XVI asrlarda bir qancha fanlar sohasida buyuk olimlar yetishib chiqdi. Sun'iy sug'orishga asoslangan xo'jalikni rivojlantirish, kemasozlik, dengiz sayohati va boshqalar astronomiya, geometriya, matematika kabi tabiiy fanlarning taraqqiy etishini taqozo qilsa, jamiyatning ma'naviy ehtiyoji gumanitar fanlarning rivojlanishini talab qilar edi. Astronomiya sohasida buyuk ishlar qilindi. Tarix, adabiyotshunoslik, axloq, musiqa, harbiy ishlarga doir ilmiy asarlar yaratildi. Fanning turli sohalarida bo'lgan o'zgarishlar til shakllari vositasida ifodalandi. Turli fanlarga doir yaratilgan tazkiralari, risolalarda ilmiy atamashunoslikka asos solindi¹.

O'zining asarlarini turkiycha yoki chig'atoy tilida bitgan Haydar Xorazmiy, Lutfiy, Atoiy, Alisher Navoiy, Xusayn Boyqaro, Bobur, Shayboniyxon, Ubaydullaxon kabi mashhur ismlar kiradi. Bugungi kunda ko'pchilik chig'atoy tilida yozilgan asarlar, devonlar va boshqalar Yevropa davlatlaridagi kutubxonalarda saqlanadi.

Eski o'zbek tili Alisher Navoiy davrida, uning asarlarida o'z rivojining eng yuqori pog'onasiga ko'tarildi. Shoir o'zining o'nlab nazmiy va nasriy asarlari bilan bu tilni kamolotga yetkazdi, uni davlat tili darajasiga olib chiqishga harakat qildi. U nafaqat o'sha va keyingi davrlar o'zbek adabiy tilining asoschisi, rivojlantiruvchisi, balki tadqiqotchisi hamdir. Navoiy o'zining „Muhokamat ul-lug'atayn“ asarida eski o'zbek tili (turkiy)ni fors tiliga qiyoslash asosida uning fonetik, leksik va grammatik sohalarida rivojlangan til ekanligini nazariy jihatdan asoslab, ko'rsatib beradi. Boburning nasriy asari „Boburnoma“ Navoiyning nasriy asarlaridan tilining ancha soddaligi, jonli tilga yaqinligi bilan hatto hozirgi zamon o'quvchisiga ham tushunarlidir².

Markazlashgan davlat uchun kurash g'oyasini ma'lum bir g'azal, ruboiy doirasida bayon etib bo'lmas edi. Ana shu ehtiyoj yangicha bayon etish uslubi bo'lgan tazkira va doston janrlarining rivojlanishiga olib keldi. Ma'lumki, o'sha davrda markazlashgan davlat uchun kurash g'oyasini odil shohlar amalga oshiradi, degan fikr mavjud edi. Odil shohlarni madh etish jarayonida adabiy tilda qasida uslubi, adabiyotda qasida janri paydo bo'ldi.

¹ Турсунов У ва бошқалар. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент.: „Ўқитувчи“ нашриёти, 1995. – Б. 107-108.

² QOMUS.INFO onlayn ensiklopediya. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/eski-ozbek-tili-uz/>

O'zbek adabiy tilining mukammallashib borishida Alisher Navoiy va uning zamondoshlari asarlari, diniy nasriy asarlar („Sirojul qulub“, „Baxtiyorioma“, „Tazkirai avliyo“), vasiqanoma: davlat - ma'muriy yerliklar, bir qancha lug'atlar, grammatikaga doir asarlar („Badoeul-lug'at“, „Abushqa“, „Turkiy lug'at“, „Kelurnoma“, „Muhammad Rizo lug'ati“, „Maboniul lug'at“, „Sangloh“, „Fath Alixon lug'ati“) asosiy omil bo'lib xizmat qildi.

XIV-XVII asr adabiy tilida tilning soddaligi, ommaga tushunarli bo'lishi uchun kurash ketar edi. Turkiy tilning fors tili bilan teng huquqliligi, soddaligi uchun kurash g'oyasi Navoiy va uning zamondoshlari asarlarida o'z ifodasini topdi. V.V.Radlov, A.M.Sherbak, Abulg'ozzi Bahodirxon ta'kidlaganidek, chig'atoy tili bu sun'iy tildir.

XV asrning ikkinchi yarmiga qadar ijod qilgan chig'atoy adabiyoti namoyondalari sifatida Sakkokiy, Lutfiy, Atoiy, Haydar Tilba, Yusuf Amiriy, Ahmadiy, Yaqiniy, Saydiy Ahmad Mirzo, Gadoiylarni kiritish mumkin. Sakkokiyning Temuriy hukmdorlar – Halil Sulton va Ulug'beklarga atab qasidalar bitganligiga asoslanib, uning XIV asr oxiri - XV asr boshlarida yashab ijod qilgani taxmin qilinadi. Alisher Navoiyning „Majolisun nafois“ida Sakkokiy haqida yozgan ma'lumotlarga ko'ra, Movarounnahrlik bo'lgan Sakkokiyning she'rlari Samarqandda mashhur edi, biroq Lutfiydan keyingi o'rinda turar edi. Sakkokiy tasavvuf shoiri emas edi. Uning qasidalarida chig'atoy adabiy tilining barcha xususiyatlari ustalik bilan foydalanilganini ko'rish mumkin.

Temuriylar davri (1370-1506-yillar) dan boshlab turkiy – o'zbek tilida kitoblar yaratilishiga alohida e'tibor berilgan. Saroy kutubxonalar va nufuzli shaxslar uchun tayyorlangan qo'lyozmalar kitobat san'atining yuksak namunasi darajasida yaratilgan. Mumtoz Sharq adabiyoti namoyandalaridan Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy, Bedil, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarning asarlari, buyuk allomalardan Beruniy, Ibn Sino, Mirzo Ulug'beklarning ilmiy asarlari qo'lyozmalari shu usulda tayyorlangan kitobat san'atining nodir durdonalaridir.

Badiiy adabiyotning rivojiga hissa qo'shgan va bevosita homiylik qilgan temuriy shahzodalardan biri bu Sulton Husayn Boyqoro hisoblanadi. Uni Xirot maktabining asoschilaridan desak ham mubolag'a bo'lmaydi. Tarixchi Xondamirning yozishicha, Xurosonda qirqaqa yaqin yirik inshootlar Sulton Husayn Boyqoro davrida vujudga kelgan. Xirotga atrof-tevarakdan olimlar, shoirlar, adiblar, rassomlar, xattotlar, musiqachilar va boshqa har xil hunar ahllari kirib kela boshlagan. Jumladan, naqqoshlik va xattotlik sohasida Xoja Mirak naqqosh, Mavlono Xoja Muhammad naqqosh, buyuk iste'dod sohibi Ustod Kamoliddin Behzodlar o'z mahoratlari bilan Xuroson faxri hisoblangan.

Zahiriddin Muhammad Bobur Husayn Boyqoro zamonidagi olimlar, fozil va shoirlar haqida gapirib, ularning hammasini saromadi Mavlono Abdurahmon Jomiy, shuningdek, Shayxim Sudayliy, Husayn Ali Tufayliy, Osaifiy, Binoiy, Sayfi Buxoriy, Mir Husayn Muammoiy, Mullo Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiiy, Oxiy, Shoh Husayn Koshiy, Xiloliy Ahliy, Muhammad Solih va boshqalar haqida qisqacha to'xtalib o'tadi.

Alisher Navoiyning ta'kidlashicha, Husayn Boyqoro qadimgi turk tilining taqdiriga befarq bo'lmay, uning rivoji uchun qator chora-tadbirlarni amalga oshirgan. O'sha davr adabiy muhitining ba'zi bir „mo'abar" namoyandalari nazarida turk tili tahqirlanib, mazkur tilda ijod etish, ijodkorning iste'dodsizligini bildiruvchi nuqsonlardan biri deb hisoblangan. Binobarin, arab va fors tillariga e'tibor berilib, turk tili kamsitilgan. Ana shunday sharoitda Husayn Boyqoro yozuvda turk tilini iste'molga kiritish borasida maxsus farmon bergan. Bu dadil qadam mamlakatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida katta voqea bo'lgani shubhasiz.

Husayn Boyqoro fors va turkiy tillarida g'azal bitish iqtidoriga ega bo'lsa-da, asosan turk tilida „Husayniy" taxallusi bilan ijod etgan. Uning ta'bi nazmi haqida Alisher Navoiy „Majolis un-nafois" asarida shunday yozadi: „Ul hazratning ho'b ash'ori va Mapg'yb abyoti bag'oyat ko'pdur va devon ham murattab bo'lubtur"¹.

XV asrning ikkinchi yarmida Xurosonda Alisher Navoiy atrofida to'plangan alloma, shoir, donishmandlar orasida mashhur va qomusiy talant egalaridan biri Voiz Koshifiydir. Koshifiyning O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik va H. Sulaymonov nomidagi Qo'lyozmalar institutlarida 45 nomdagi asarlarining 197 qo'lyozma va 75 toshbosma nusxalari saqlanmoqda. Bundan tashqari u o'z davrining ko'zga ko'ringan ilohiyotchi olimi bo'lib, hadisni, Qur'oni Karimni yoddan bilgan, hatto Qur'onga to'rt kitobdan iborat sharh ham yozgan.

Koshifiyning „Axloqi Muhsiniy", „Risolai Hotamiya", „Anvori Suxayliy", „Futuvvatnomai Sultoni", „Tavsiri Husayniy", „Javohirnoma" kabi o'ndan ortiq asari arab, tatar, eski o'zbek, urdu, turk, nemis, ingliz, fransuz va boshqa tillarga tarjima qilingan. Hozirgi kunda Koshifiy asarlari Parij, London, Berlin, Sankt-Peterburg, Moskva kabi shaharlarda, Iroq, Turkiya, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Bangladesh va boshqa sharq mamlakatlarining kutubxonalarida saqlanmoqda.

Tadqiqotchi olim Qosimjon Sodiqov o'zining ilmiy qarashlarida Zahiriddin Muhammad Boburga „O'zbek klassik adabiyoti va eski o'zbek yozma adabiy tili, o'zbek tarixnavisligi rivojida uning xizmatlari benihoya ulug'" deb ta'rif berar ekan u o'tmishda ulug' hukmdor va sarkarda, buyuk adib, mashhur tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, ajoyib san'atlar egasi sifatida iz qoldirganligiga izoh beradi². Shuningdek, Taniqli tazkiranavis Hasanxoja Nisoriy „Muzakkir-i ahbob" tazkirasining o'tkinchi jahondan mangulik mulkiga ko'chgan chig'atoy sultonlariga bag'ishlangan bo'limida Zahiriddin Muhammad Boburni hurmat bilan yodga olib, shunday yozgan edi: „Chig'atoy sultonlarining eng sarasi va zo'r shijoatlisi edi. Shamshir zarbi bilan Movarounnahr mamlakatlariga ega bo'lib, uni saqlab qolishda ko'p sa'y-harakatlar va jonini ayamay, jahdu jadallar ko'rsatdi. Mardona to'qnashuvlar qildi, ammo taqdir o'qiga tadbir qalqoni dosh bera olmagach, biror natija chiqara olmadi. ... Mulk qo'ldan ketgach, tab to'tisi hind

¹ Файзиев Т. Хусайн Бойкаро. ziyouz.uz.

² Содиков Қ. Бобурнинг тил билими борасидаги қарашларига бир боқиш („бобурнома" мисолида). Шарқ машғали. <https://doi.org/10.37547/ot/vol-01issue-02-05>

shakaristoniga mayl bildirib, dengiz mavjli e'tiborini Hindiston mamlakatlarini egallashga sarf qilib, qorong'ulik o'lkasini quyosh yog'duli qilichi shu'lasini nurlari bilan charog'on etib, humoyun tole tufayli muxolif lashkariga shikast yetkazib, feruz baxt bilan shohlikning feruz taxtiga hazrat Dehlida komron o'lturdi"¹.

Bobur adabiy muhitining shakllanishiga doir fikrlar adabiy-tarixiy manbalar asosida berildi. Bunda „Boburnoma“ (Bobur), „Humoyunnoma“ (Gulbadanbegim), „Tarixi Rashidiy“ (Mirzo Haydar), „Muzakkiri ahbob“ (Hasanxoja Nisoriy), „Majolisi Jahongiriy“ (Qosim Lohuriy), „Ravzat us-salotin“ (Faxriy Hiraviy), „Nafoisul-maosirot“ kabi tarixiy, tazkira asarga tayanildi. Shuningdek, Zahiriddin Muhammad Bobur Hindistonda tashkil etgan adabiy muhit vakillari haqida ma'lumotlar, ularning adabiy merosi, undan namunalar bir qancha qo'lyozmalar, tarixiy va adabiy manbalar orqali yetib kelgan.

Umuman olganda Boburning merosi xilma-xildir. U ham shoir, ham yozuvchi bo'lgan, u musiqa ilmi, she'riy uslub hamda harbiy san'at haqida ilmiy risolalar yozgan. Ammo uning bu asarlari hozirgacha topilmagan yoki bizgacha yetib kelmagan. Uning Boburnomadan tashqari „She'rlar devoni“ bo'lib, mazkur devon Boburning Lutfiy va Navoiydan qolishmaydigan darajada yetuk bir lirik shoir ekaniga dalildir².

Chig'atoy adabiyotining rivojlanishida muhim o'rni bo'lgan shoirlardan yana biri Mavlono Lutfiydir. G'azal, qasida va tuyuqlari adabiy xususiyatlariga ko'ra nihoyatda boydir. Ikkita asari mavjud: Devon va Jaloliddin Tabibiyning forsha „Gul va Navro'z“ nomli masnaviysini yana nazm usulida tarjima qilgan „Gul va Navro'z“ masnaviysidir. Devonining Londondagi Britaniya, Fransiya va Parij Bibliotheque Nationale va Turkiyaning Sulaymoniya kutubxonalarida nusxalari saqlanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda badiiy adabiyot rivojlandi. Chunki uning rivojida nafaqat olimlar, adiblar va shoirlar balki hukmdorlar ham ishtirok etdi. Shuningdek, ma'lum darajada homiylik qilib, shart-sharoitlar yaratishga moyillik qilishdi. Adabiyotchilarning aksariyati Alisher Navoiyning ma'naviy davrasida bo'lib, XV asrda Xuroson va Movarounnahr madaniyatining rivojiga katta hissa qo'shgan hamda o'z asarlari bilan so'nggi avlodlarga katta ta'sir ko'rsatgan mashhur allomalardan bo'lib tarihdagi qoldi.

¹ Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob. Fors tiliidan I. Bekjon tarjimasi. – T., 1993. – B. 51–52.

² Fayziyev T. Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari. – Toshkent: E'zuvchi. – B. 12-29.

I. M. Mirzoqulov

*Falsafa fanlari nomzodi, dotsent
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti
O'zbekiston, Chirchiq sh.*

TEMURIYLAR RENESSANSI FALSAFIY TALIMOTI

Amir Temur va temuriylar davri ya'ni XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr mamlakatimiz tarixida turli tarixiy-ijtimoiy jarayonlarga nihoyatda boy davr hisoblanadi. Aynan mana shu davrda O'rta Osiyoda uzoq muddat davom etgan xo'jalik va iqtisodiyotdagi vayrongarchiliklar tugatilib, mamlakat hayotining turli sohalarida rivojlanish yuz berdi. Buyuk lashkarboshi, davlat arbobi Sohibqiron Amir Temurning vatanimiz tarixida tutgan o'rni asrlar osha manguликka dahldor bo'lib boraverdi. Amir Temur mo'g'ullarning uzoq yillik istibdodiga barham berdi. Xalqimiz o'z erkini qo'lga kiritdi. Sohibqiron qudratli markazlashgan davlatni barpo etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2017-yil 30-iyunda "Kamolot" Yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyida "Jismoniy va ma'naviy etuk yoshlar – ezgu maqsadlarimizga etishda tayanchimiz va suyanchimizdir" nomli ma'ruzalarida shunday degan edilar: "Ma'lumki, tarixda xalqimiz orasidan ko'plab buyuk sarkardalar yetishib chiqqan. Ana shunday mard va fidoyi ajdodlarimizning harbiy sohadagi boy merosi, mardlik va jasurlik fazilatlarini yoshlarimiz uchun ibrat maktabi bo'lib xizmat qiladi.

Ayniqsa, Sohibqiron Amir Temur bobomizdek – u zot bironta jangda mag'lub bo'lmagan – yengilmas sarkarda va davlat arbobi jahon tarixida kamdan kam topiladi. O'z yaqinlari, zamondoshlari bu ulug' siymoni Temurbek deb atagan ekanlar. Men shu haqda o'ylaganimda, bir fikr xayolimdan hech ketmaydi. Yurtimizda yoshlarga harbiy ta'lim-tarbiya beradigan kursantlar maktablariga "Temurbeklar maktabi" deb nom bersak, nima deysizlar?", deganlarida batamom xaq edilar. Albatta bunday xayrli ishlar Sohibqiron Amir Temur bobomizning ruhlarini shod etib, ezgu ishlarimizga kuch-kuvvat manbai bo'lib, xizmat qilishi shak-shubhasizdir. Mamlakat obodonchiligi va xalq farovonligi yo'lida ulkan ishlarni amalga oshirdi. Amir Temur Samarqand shahrining shon-shuhratini oshirishga katta e'tibor qaratdi. Shahar atrofida Bog'i Chinor, Bog'i Shamol, Bog'i Dilkusho, Bog'i Behisht, Bog'i Nav kabi o'nlab ajoyib bog'-rog'lar barpo etdi. Shahar atrofida dunyoning mashhur shaharlarining Damashq, Misr, Sultoniya, Bag'dod, Sheroz nomlari bilan qishloqlar barpo etdi.

Dunyo me'morchilik san'atining gultojisi bo'lgan osori-atiqalar – Go'ri Amir, Bibixonim, Zangiota, Hoja Ahmad Yassaviy maqbaralari, Oq Saroy va Shohi Zinda majmualari kabi ko'plab ziyoratgohlar hamda Amir Temurning sharit va tariqat peshvolariga nisbatan izzat-hurmati uning shaxsiyatining naqadar ulug'vorligini va daholik qudratini ko'rsatdi. Shuni aytish kerakki, xalqimiz tarixi, xususan, Amir Temur siymosi umuminsoniy qadriyatlarga xizmat qilmoqda.

Movarounnahrda ro'y bergan bunday tarixiy-madaniy jarayonlardan Shahrisabz ham chetda qolmadi. Amir Temur o'zi tug'ilib o'sgan yurti sifatida

Shahrisabzga ham nihoyatda katta e'tibor qaratib, bu erda ko'plab obodonchilik ishlarini olib bordi, madaniy-me'moriy inshootlar bunyod ettirdi. Shuning uchun ham Shahrisabz (Kesh) o'sha davrda "Qubbatul ilm val adab" degan nomga sazovor bo'ldi. O'rta asrlarda Kesh viloyatining o'zagini yoki markazini viloyatning shimoli-sharqida joylashgan Shahrisabz shahri va uni atrofi tashkil etgan. Zahiriddin Muhammad Bobur bergan ma'lumotga qaraganda, mamlakat poytaxti Samarqanddan, Keshga qadar "to'qqiz yig'och" yo'l bo'lib, bu Ibn Arabshoh va boshqa mualliflar ma'lumotlariga mos keladi. Haqiqatdan ham "to'qqiz yig'och" ikki kunlik yo'l bo'lib, 80 km.dan ortiqroqdir.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, XV asrda Shahrisabz hududiy jihatdan unchalik katta bo'lmasdan, devor bilan o'ralgan qismi nuqtayi nazaridan kichik shaharlar toifasiga kirsa ham, u bu shahar sayyohlar va zamondoshlarda katta taassurot qoldirgan. Xususan, Ispan elchisi Klavixox yirik inshootlar barpo etilgan Keshni "ko'pgina uylar va bog'lar quchog'ida" bo'lgan katta shahar deb ataydi. Qishloqlar va qaram mulklar bilan qo'shib hisoblaganda, o'rta asrlar manbalari ma'lumotlariga asoslansak, Shahrisabzning shahar atrofi hududlari eniga uch farsahga teng kelgan, ya'ni eniga va bo'yiga 20 km.ga yaqin bo'lgan. Amir Temurda 1370 yildan so'ng Samarqandni davlatning birinchi poytaxti va Shahrisabzni o'zining ikkinchi poytaxti hamda yozgi qarorgohi qilish to'g'risidagi fikrlar bir vaqtda paydo bo'lgan.

Yam-yashil bog'lar bag'rida bo'lgan Shahrisabz Amir Temur davrida O'rta Osiyoning eng go'zal shaharlaridan biriga aylandi. Amir Temur va temuriylar davrida Shahrisabz markaziy shahar sifatida rivojlangan bo'lib shimoldan janubga tomon cho'zilgan to'g'riburchakni aks ettirar edi. Markazda bosh ko'chalar bo'ylab cho'zilgan bozorlar bor edi. Shuningdek, XIV-XV asrlarda Shahrisabzda ko'plab diqqatga sazovor inshootlar barpo etildi. Amir Temur 1360-1361-yillar Kesh hokimligiga o'tirganidan boshlab, keyinchalik ham ulkan saltanat hukmdori sifatida o'zining ota yurti, o'z tug'ilib o'sgan yurti Keshga katta diqqat-e'tibor qaratishni susaytirmadi. 1360-yilda Temurning otasi Amir Tarag'ay vafot etadi va Keshda dafn etilib, keyinchalik unga maqbara bunyod etiladi. Temurning 1376-yilda halok bo'lgan to'ng'ich o'g'li Jahongir Mirzo va 1394-yilda halok bo'lgan yana bir o'g'li Umarshayxlar ham Shahrisabzda dafn etiladi. Sohibqiron davrida ham, undan keyin ham uzoq yillar Shahrisabzda asosan barlos urug'lari yashagan. Tarixdan ma'lumki, Amir Temur markazlashgan hokimiyatini yanada mustahkamlash maqsadida o'ziga yaxshi qurollangan va qattiq intizomli qo'shin tuzadi, bu qo'shinning asosini esa barlos ulug'lari tashkil etar edi. Sohibqiron janglarda jasorat ko'rsatgan barlos amirlari va askarlariga alohida iltifot ko'rsatib turgan. Barloslar Kesh shahri va atrofida bo'lajak yurishlar uchun tayyorgarlik ko'rishgan.

Yozma manbalar ma'lumotlari va olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalariga qaraganda, Amir Temur davrida Shahrisabz yuksak darajada rivojlandi, Oqsaroy, Jome' masjidi, madrasa, xonaqo, maqbaralari bo'lgan go'zal, mustahkam bir shaharga aylanadi. Aniq reja asosida barpo etilgan ko'chalari bo'lgan hamda bu

ko'chalar savdo markazi, bozor, hammom kabilar bilan bog'langan. Bu shahar butun Kesh viloyati aholisi va chetdan kelganlarning diqqatini o'ziga jalb etgan.

Bu davrda ayniqsa hunarmandchilikning nihoyatda rivojlanganligini kuzatish mumkin. Qazishmalar natijasida kulolchilik xumdonlari va kulolchilik buyumlari topilgan. Shahrisabzdagi bunday sopol idishlar namunalari yuksak hunarmandchilik mahorati bilan tayyorlangan. Me'morchilik inshootlarida ishlatilgan koshinlar o'sha erda tayyorlangan. Shahar atrofida ham qurilish ishlari jadallik bilan borgan. Shahrisabzda Amir Temur va temuriylar davrida qurilgan barcha imoratlar Shahrisabzning umumiy rejasiga bog'liq ravishda joylashgan. Shahrisabz hisorining (shaharning ichki qismi) umumiy tarhi to'rt darvozadan boshlanib, shimoldan janubga va sharqdan g'arbga tomon bir-birini xochsimon kesib o'tgan hamda markazda bir-biri bilan belgilangan. O'rta Osiyoning ayrim shaharlarida bo'lganidek, ko'chalar tutashgan markazda asosiy bozorning gumbazli rastasi joylashgan bo'lishi ehtimol. Shahar bozorlari asosiy ko'chalar yoqasi bo'ylab darvozalarga qadar davom etgan bo'lishi mumkin.

Amir Temur davriga qadar qurilgan umumshahar jome' masjidi shaharning janubiy qismida, hunarmandlar, shu jumladan, charmgar (ko'nchi)lar va kulollar mahallalariga yaqin joylashgan. Adabiyotlarda keltirilgan rivoyatlarga ko'ra, Chorsudan shimolda joylashgan Jilovxona guzarida Amir Temur davrida podsholik otxonasi bo'lgan. Mahalliy aholi fikricha, o'sha paytda ikki eski hammom ham bo'lib, XVIII asrda ular beklar mulki bo'lgan. Biroq ma'lumotlarga qaraganda, bu hammomga go'yoki XII asrda Minorayi Kallonni bunyod ettirgan Arslonxon tomonidan asos solingan. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, uning yoshi XVI asrning ikkinchi yarmida Buxoroda bunyod etilgan Sarrofon hammomidan katta. Shahrisabz hammomining sahni yondosh ko'chaning yuzidan ancha past, shuning uchun butun bino qurilgan paytidan buyon hosil bo'lgan madaniy qatlam ichra ko'milgandek tuyuladiki, bu ham uning qadimda bunyod etilganidan guvohlik beradi.

Qabristonlar asosan shahar darvozasidan tashqarida bo'lgan. Ularning eng kattasi Qarshi yo'lining ikki tomonida joylashgan bo'lib, Xoja Sayyid Hamadoniy mozori deb ataladigan bu qabriston qadimgi qabrtoshlar va gumbazsimon sag'analar uchraydi. Ulardan ba'zilarini qurishda kichik g'ishtlar ishlatilgan. Mahalliy ahamiyatga ega maqbara Xisor ichida bo'lib, shaharning janubi-sharqiy qismida, katta jome' masjid yaqinida joylashgan. Bu eski go'riston maydonida XV asrga oid kul rang va oq marmar qabrtoshlar sochilib yotibdi. Ular go'zal o'yma bitiklar va naqshlar bilan bezatilgan, qabr toshtaxtalar ko'pining yozuvi o'chirilib, XVI va XVII asrlarda ulardan qayta foydalanilgan. Ma'lumki, Kesh-Shahrisabzning gullab-yashnashi ulug' davlat arbobi va sarkarda Amir Temur nomi bilan bog'liqdir. Shaharning bunday nom bilan atalishi unda ko'p sonli daraxtlar va gulzorlarning mavjudligi bilan tushuntiriladi. XIV-XV asrlarda shahar to'rtburchak shaklida bo'lib, bir nechta darvozalarga, Samarqand darvozasidan Termiz darvozasi tomon o'tgan markaziy ko'chaga, markaziy maydon – Registonga va bozorlarga ega bo'lgan. Shahar o'zining me'moriy obidalari bilan mashhur bo'lgan. Zodagonlar va ruhoniylar guzari yaqinida

Oqsaroy, shahar markazida Chorsu, shaharning janubi-sharqiy qismida Dorussaodat me'morchilik majsmuyi va Ko'k Gumbaz masjidi joylashgan. Shahar yirik ma'muriy va savdo markazi ham bo'lgan.

Arxeologik tadqiqotlar ma'lumotlariga ko'ra, Shahrisabz o'zining eng gullab-yashnagan davri – XV asrda zich qurilgan, obod shahar bo'lib, go'zal binolar va bo-bog'bonlarga ega edi. Bunga Klavixo ham o'z e'tiborini qaratadi: "Ushbu shahar tekislikda joylashgan. Uning barcha tomonlaridan ko'plab irmoqlar va kanallar oqib o'tib, shahar ko'p sonli bog'lar va uylar bilan o'ralgan".

Shuni aytish kerakki, Amir Temurning Turkiston diyorini bosqinchilardan ozod qilish yo'lidagi jasur harakatlari aynan shu yurtdan boshlanganligi hammamizga yaxshi ayondir. Demak, Amir Temur bobomiz o'z oldida turgan barcha ulug'vor ishlarni aynan ana shu Keshga tayangan holda amalga oshirgan. Darhaqiqat, ana shunday buyuk xizmatlari uchun, qolaversa, buyuk sohibqironni voyaga etkazgan yurt qadimiy Kesh shahri 1996-yil 28-avgustda Shahrisabz shahri Amir Temur tavalludining 660 yilligi munosabati bilan "Amir Temur" ordeni bilan mukofotlandi. 1996-yil 18-oktyabrda Shahrisabzda Amir Temur haylakalining ochilishi marosimi bo'lib o'tdi.

Oq saroy binosi XIV-XV asrlarga oid yodgorliklar orasida eng yirik va nodir obida hisoblanadi. Bino Amir Temur va temuriylar davrida ham, hozirgi kunda ham Kesh va Shahrisabzga keluvchilarning diqqat-e'tiborini tortib kelgan. Oq saroy bunyod etilgan davrdan boshlab juda ko'plab sayyohlar o'z kundaliklarida bu muhtasham bino haqida eslatib o'tganlar. Oqsaroy binosi qurilishining boshlanishi 1380 yilning birinchi yarmiga to'g'ri keladi.

Oqsaroy binosining kirish peshtoqining ikkita ulkan ustuni sirlangan mozeyka va betakror o'yma naqshlar bilan bezatilgan. Bu erdagi geometrik va tabiiy naqshlar etti xil rangda tanlangan bo'lib, xalq orasida "haft rangi" deb nomlanadi. Unda "Agar bizning kuch-qudratimizga shubha qilsang, biz qurdirgan imoratlarga boq!", degan mashhur xitobnoma ham bor. Bu xitobnoma Amir Temur nomidan yozilgan bo'lib, bir vaqtning o'zida Sohibqironning qudrati va kuchidan hamda me'morlarning hukmdorlar buyrug'ini bajaryotgan paytdagi yorug' fikrliligi, ma'naviy boyligi va didligidan dalolat beradi. Ushbu matn ham yirik arab yozuvtda, "Suls" uslubida bitilgan. Shuningdek, bu erda Amir Temurni turli maqtov so'zlar bilan ulug'lovchi matnlar ham bor. Oqsaroyning dastlabki ko'rinishlari haqida ispan elchisi Rui Gonzales de Klavixo qiziqarli ma'lumotlar beradi: "Ertasiga, juma kuni (1404-yil 29-avgust) elchilarni podshoning buyrug'i bilan bunyod etilgan katta saroyga olib bordilar. Aytishlaricha, bu erda ustalar yigirma yildan bunyo har kuni ishlashar ekan. Hatto hozir ham ko'p ustalar ishlab turibdi. Saroyning kirish yo'li juda uzun va darvozasi ham juda baland. Kirish joyida, o'ng va chap tomonda koshinlar va turli naqshlar bilan bezatilgan g'ishtin arklar qad ko'targan. Arklar tagida eshiksiz kichik xonalar bo'lib, ularning sathi koshinlar bilan qoplangan. Bu erda xonalar shunchalik ko'pki, ularni birdaniga tasvirlashning iloji yo'q. Bu erdagi bezash ishlarining barchasi oltin, lojuvard va qimmatbaho toshlardan qilinganki, bunga hatto Parijning mohir ustalari ham qoyil qolishi mumkin.

Klavixo ma'lumotlaridan xulosa chiqaradigan bo'lsak, Oqsaroy rejaviy tuzilishi, qurilishi va foydalanilishi nuqtayi nazaridan o'zaro bog'liq bo'lgan uch qismdan iborat bo'lgan. Kirishda ma'muriy boshqaruv qismi, qabulxona va turar joy xonalari bo'lgan saroy va bog' xiyoboni qismlardir. Saroy an'anaviy asosda, ya'ni cho'zilgan to'g'ri burchakli, timlar (ayvonlar) bilan o'ralgan hovlida qad ko'targan. Saroy hovlisining eni 120-125 m., uzunligi esa saqlanib qolgan mikrorelefga qaraganda, 240-250 m.ni tashkil etadi. Kirish peshtoqi ustunlarining ulkan qoldiqlari Oqsaroyga o'xshagan ulkan bino Yaqin va O'rta Sharqda bo'lmaganligining dalilidir. Hozirgi kunga qadar Oqsaroy binosi hovlisiga qoplangan koshinlar, bunchalik keng hovli bo'ylab birorta ham saroyda uchramaydi. Samarqanddagi Ko'ksaroy, Hirotidagi Boshi Shahar saroylari ham Amir Temur tomonidan bunyod etilgan bo'lib, davlat boshqaruv joyi hisoblangan. Ammo ular Oqsaroy kabi birinchi darajali ahamiyatga ega emas edi.

T.A. Ametov

*Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi dotsenti
O'zbekiston, Toshkent sh.*

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR TARIXI OLIMLAR NIGOHIDA

O'zbekistonda mustaqillikka erishganidan keyin ajdodlarimiz tarixini o'rganishga alohida e'tibor berila boshlandi. O'zbekiston tarixida juda yaxshi iz qoldirgan bobolarimizdan biri Amir Temur hisoblanadi. Amir Temur davri tarixini tadqiq qilishga ko'pchilik olimlar qiziqqan va izlanishlar olib borgan. Amir Temur va Temuriylar davridagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, harbiy, ilm-fan, madaniyat sohalari bo'yicha tadqiqotlar olib borilib, bir qancha asarlar yaratilgan. A.Muhammadjonovning¹ "Temur va Temuriylar saltanati" tarixiy ocherkida Amir Temur va Temuriylar davrida saltanat ishlarining yuritilishi, harbiy sohalardagi qilingan yangiliklar, xalqlarning ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi va hakoza masalalardan so'z etilgan. Shuningdek, B.Axmedov, R.G.Mukminova, G.A.Pugachenkovalarning "Amir Temur" nomli tadqiqotida² Amir Temur hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati haqida ma'lumotlar berilgan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning buyuk sohibqiron Amir Temur tavalludining 660 yilligi munosabati bilan bo'lib o'tgan anjuman va tantanalarda so'zlagan nutqlarida Amir Temur siymosi katta o'rin egallagan. Shuningdek, to'plamga taniqli davlat va jamoat arboblari, yirik olimlar va adiblarning istiqbol sharofati bilan buyuk ajdodlarimizga, xususan, millatimiz faxri bo'lgan Amir Temurga nisbatan tarixiy haqiqatni qaror toptirish, uning xotirasini abadiylashtirish borasida amalga oshirilgan ulug'vor ishlar va ularning

¹ Muḥammadjonov A. Temur va Temuriylar saltanati. –Toʻshkent: Komuslar boʻsh taʼhriyati, 1994. – 158 b.

² Axmedov B., Mukminova R.G., Pugachenkova G.A. Amir Temur. – T.: Universitet, 1999. – 264 b.

jamiyatimiz taraqqiyotidagi beqiyos ahamiyati to'g'risida hikoya qiluvchi maqolalar kiritilgan¹.

M.Rahmonov, A.Umarov, T.G'ofurbekov, M.Qodirovlarning "Amir Temur va Temuriylar davrida madaniyat va san'at"² asarida Amir Temur va Temuriylar davri san'ati, ayniqsa, musavvirlik san'ati, musiqa, Bobur nafosati to'g'risida aytib o'tilgan.

B.Ahmedov va boshqalar muharrirligida "Amir Temur va Ulug'bek zamondoshlari xotirasida" to'plamida Alisher Navoiydan Hofizi Abrugacha bo'lgan o'n olti nafar allomalarning asarlaridan olingan o'ta nodir lavhalar o'rin olgan. Shuningdek, buyuk sarkarda bobomiz va suyuqli nabirasi – daho olimning aziz siymolari yorqin namoyon bo'ladi³.

"Amir Temur vasiyatlari, maslahatlari, tanbehlari"⁴ risolasida ajdodlarimizning ilmiy, ma'rifiy merosini va amallarini to'liq o'rganishimiz, bilishimiz mumkin. Sohibqiron Amir Temurning ilmiy-ma'rifiy va madaniy meroslari, bobomiz farzandlari va zurriyotlari uchun, aslini olganda, siz bilan biz uchun qilgan vasiyatlari, maslahatlari va tanbehlardan iboratdir. Risolada Amir Temur "Tuzuklari" buyuk tarixchilar – Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Ibn Arabshohning "Ajoib ul-maqdur fi tarixi Temur" ("Temur tarixida taqdir ajoiybotlari") va ulug' Temurning hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga bag'ishlangan boshqa asarlarda keltirilgan ma'lumotlarga tayanib yozilgan.

Ashraf Axmadning "Zafar yo'li" kitobida buyuk davlat arbobi, sarkarda Amir Temurning o'zi yozgan (yoxud kotibga aytib yozdirgan) hayotnomasidir. Kitobda Amir Temurning murakkab hayoti, dastlabki muxorabalari o'z ifodasini topgan⁵.

Xorij tarixchilari ham Amir Temur haqida A.Buldakov, S.Shumov, A.Andreyev hammuallifligida XIX asr va XX asrning birinchi yarmida rus tarixchilarining buyuk sarkarda va hukmdor Temur haqida yuz yillik tanaffusdan keyin birinchi marotaba 2003-yili "Tamerlan" nomli asar nashr etildi. Markaziy Osiyo tarixida katta iz qoldirganligi to'g'risida so'z boradi. Shuningdek, kitobda 1403-yilda Temur qarorgohiga elchi sifatida tashrif buyurgan Kastiliyalik zadogon Rui Gansales Klavixo kundaligida Amir Temur to'g'risida to'liq ma'lumotlar berilgan va ushbu manbadan kitob yozishda keng foydalanilgan⁶.

Yuqorida keltirilgan adabiyotlar tahlillari natijasida Amir Temur tarixiga tegishli manbalarda o'xshash ma'lumotlar uchragani bilan, ular bir-biridan davrida, sifatida, yozilish uslubi, dalil – ma'lumotlarning boyligi va boshqa jihatlarida

¹ Каримов И. Амир Темур – фахримиз, гуруримиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 208 б.

² Раҳмонов М., Умаров А., Гофурбеков Т., Қодиров М. Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва санъат. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр, 1996. – 88 б.

³ Аҳмедов Б., Уватов У., Каримов Ғ., Зиёев А., Юсупова Д., Бўриев О., Жалилов О., Ҳабибуллаев А., Ҳасанов М. Амир ва Улуғбек замондошлари хотирасида. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 312 б.

⁴ Аҳмедов Б., Норматов К. Амир Темур: Васиятлари, маслаҳатлари, танбеҳлари – Завещание, советы, наставления. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр, 2000. – 80 б.

⁵ Ахмад А. Зафар йўли. – Т.: Нур, 1992. – 112 б.

⁶ Булдаков А., Шумов С., Андреев А. Тамирлан. – Москва: Крафт, 2003. – 209 с.

farqlar mavjudligi seziladi. Ularning barchasi ham o'ziga xosligi va qimmatini bilan ajralib turadi.

V.E. Dexkanbayeva
“Perfect university” Axborot-resurs markazi rahbari
O'zbekiston, Toshkent sh.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA SAROY KUTUBXONALARINING O'RNI

Yurtboshimizning “Dunyodagi har qaysi davlat, har qaysi xalq birinchi navbatda o'zining intellektual salohiyati, yuksak ma'naviyati bilan qudratlidir. Bunday yengilmas kuch manbai esa avvalo insoniyat tafakkurining buyuk kashfiyoti – kitob va kutubxonalardadir” degan fikrlari ayni haqiqatdir.

Ulug' ajdodlarimizdan bizga boy ijodiy, ilmiy meros qolgan. Bu ma'naviy xazinadan bahramand bo'lishda ilm ahlining olib borayotgan izlanishlarining salmog'i tobora ortib bormoqda.

Tarixdan ma'lumki, O'rta Osiyo xalqlarining fan va madaniyati bir yarim asr davomida mo'g'il istilochilari tomonidan vayron qilingan. Keyinchalik tiklanish davrida mahalliy hukmdorlar orasida sulolaviy kutubxonalar tashkil topgan, kitob xazinasini to'plash an'anaga aylangan. Ayniqsa, kutubxonachilik ishi rivojlanishiga Amir Temur va temuriylar hokimiyati yillarida katta e'tibor berilgan.

Buyuk sohibqiron davrida Samarqand shahridan kitob olib chiqish man etilgan, kitoblar tengsiz boylik sifatida qo'riqlangan.

Amir Temur (1336-1405) avval vatani Shahrisabzda, so'ng mamlakat poytaxti Samarqandda saroy kutubxonasi tashkil qildi. Temurning saroy kutubxonasi uchun butun Movarounnahr bo'ylab kitobfurushlardan va shaxsiy kutubxona egalariidan mashhur mualliflarning bejirim bezatilgan kitob nusxalari sotib olindi. Kutubxonada qo'lyozma ko'chirish, kitoblarni bezatish ishlarini milliy kitob san'atining mohir ustalari olib borganlar. Samarqandda arab, fors, turk, sanskrit, yunon, lotin, arman tilidagi ko'plab bebaho qo'lyozmalar Eron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Armaniston kabi davlatlardan, Istanbul, Bruss, Isfaxon, Hamadon, Sheroz, Bag'dod, Basra, Damashq, Xalab kabi qadimiy madaniyat o'chog'i bo'lgan shaharlardan olib kelingan edi. Olimlarning taxminicha, Temur Samarqandga VIII asrning birinchi choragida aynan Basradan Kufiy xati bilan ko'chirilgan Qur'oni Karimning nusxasini olib kelgan.

Qur'oni Karimning mazkur nusxasi, xalqimizga ma'lum bo'lgan “Usmon Qur'oni” nomi bilan mashhur¹.

¹ Шебунин А.Ф. Куфический Коран Императорской Санкт-Петербургской Публичной библиотеки.// Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. VI. 1892.-С.124.

Arman tarixchisi Mixail Chamchyanning yozishicha, “Arman va fors tillaridagi kitoblardagi kitoblarni imkoni boricha yig‘ib, Temur Samarqandga jo‘naydi va u yerda bir minoraga joylaydi. O‘qishni xohlovchilarga esa kitoblar bilan minorada shug‘ullanishga ruhsat beradi, ammo shartga ko‘ra, u yerda ular uzoq bo‘lisholmas edi”¹.

Tarixiy mabalardan ma‘lumki, Samarqandda saroy kutubxonasi uchun maxsus bino qurilgan. Bu yerda, X-XIII asrlardagi mashhur saroy kutubxonalarda bo‘lgani kabi, qo‘lyozma kitoblar fan sohalari bo‘yicha tasniflangan va maxsus javonlar, so‘kichaklar, sandiqlarga joylashtirilgan, ularning bibliografik hisobi yuritilgan, kutubxonalarning kitobni izlash va joy-joyiga qo‘yish qulay bo‘lsin uchun faqat o‘zlariga ma‘lum shifrlar tizimidan foydalanganlar. Aftidan, kutubxonalardan podsholarning yaqinlari va saroy ayonlarigina foydalanmagan. Mazkur kutubxonalarning jamg‘armalaridan foydalangan ilm va qalam ahlining asarlari orqali ular bir qator Yevropa mamlakatlarida va Xitoyda keng dovruq qozongan.

Amir Temur saroy kutubxonasi haqida Samarqandga 1404-yilda yuborilgan Ispaniya qiroli elchisi Rui Gonsalis de Klavixo ham ma‘lumot beradi.²

Temurning kitoblardan iborat xazinasini, uning nabirasi Ulug‘bekka (1394-1449) meros bo‘lib qoldi. Temur o‘z hayotining ko‘p qismini harbiy yurishlarda o‘tkazadi, bunday yurishlarning ba‘zilarida Ulug‘bek ham qatnashadi. Safar vaqtida har narsani bilib olishga qiziquvchi yosh Ulug‘bek o‘ziga xos ko‘chma «kutubxona»dan foydalangan. Bu jonli kutubxona bo‘lib, unda tarixchilar, shoirlar, olimlar yig‘ilishib, suhbat qilishar edi.

Ulug‘bekning otasi Shohrux Hirot hukmdori edi. Ulug‘bek otasi huzuriga kelib bu yerda haqiqiy kutubxona bilan tanishadi va kitobga bo‘lgan qiziqishi yanada oshadi. Ulug‘bek o‘n yetti yoshida (1411-yil) bobosining dabdabali poytaxtiga voris hokim bo‘ldi. Ulug‘bek davrida O‘rta Osiyo kutubxonachilik ishi yanada rivojlandi. Ayniqsa, Ulug‘bek topshirig‘i bilan 1428-1429-yillarda Samarqanddagi observatoriya qoshida tashkil etilgan kutubxona eng boy kitob fondiga ega bo‘lgan.

Buyuk olim, astranom va matematik Ulug‘bekning qiziqish doirasi aniq fanlar bilan cheklanmagan bo‘lib, u she‘riyatning, eski o‘zbek adabiyotining muxlisi ham edi. Navoiyning “Majolis un-nafois” da guvohlik berishicha, Ulug‘bek o‘zi ham fors tilida she‘rlar yozib, kitobat san‘atiga homiylik qilgan. Uning davrida sulolaviy saroy kutubxonasi to‘ldirib borilgan, kitob ustaxonasida yangi-yangi kitoblar ko‘chirilgan. Jumladan, turkiy adabiyot yodgorliklaridan asl nusxalar va shular orasida Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haloyiq” dostoni ham bor edi.³ Bir qancha kitoblar arab va fors tillaridan eski o‘zbek tiliga tarjima qilinib

¹ Кун А.Л. Предание о библиотеке Тимура // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып III.-СПб., 1874.-С.-406.

² Руи Гонсалис де Клавихо. 1403-1406 йилларда Темурнинг Самарқанддаги саройга сафар кундалиги. Т., 1990.

³ Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV в М., изд-во Восточной литературы, 1963.-С.35

ko'chirildi. Ular orasida arab muallifi Shatibiyning Qur'oni Karimni o'qish san'ati haqidagi risolasi kabi mashhur diniy asar ham bo'lgan.

Ulug'bek yiqqan kitoblar xazinasini Pergam qo'lyozmalaridan boshlangan, deb taxmin qilinadi¹. Kutubxona Ulug'bek davrida betinim boyib borgan. U juda bilimli bo'lib, o'z kutubxonasida soatlab o'tirib mutolaa qilar edi. Kutubxonada Platon, Gippokrat, Ptolomey, Aristotel asarlari to'plangan va yaxshi saqlangan edi. Bulardan tashqari, bu yerda vatandoshlarimiz buyuk olim Muhammad ibn Muso Xorazmiyning algebraga doir mashhur risolasi, Abu Rayxon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» va «Astronomiya kaliti» nomli asarlari, Al – Battoniyning astronomik jadvallari; Abu Ali ibn Sinoning «Tib qonunlari» risolasi bo'lgan. Ulug'bek yulduzlar to'g'risidagi fan tarixini shu qadar o'rganib chiqdiki, natijada o'zi ham shu sohada ilmiy ishlar qilib, kitoblar yoza boshladi. Ko'p yillik samarali mehnati natijasida «Ziji jadidi Ko'ragoniy», «Ulug'bek ziji» dunyoga keldi. 1018 ta yulduzning holatini ko'rsatib beruvchi mazkur asar uzoq yillar davomida eng aniq va mukammal asar bo'lib qoldi. Kitobda jadvallardan tashqari, katta muqaddima ham bo'lib, unda astronomik kuzatishlar metodikasi berilgan. Shuning uchun Ulug'bek fan tarixiga buyuk astronom sifatida kirgan.

Ulug'bek serzavq sulton bo'lib, musiqa va tarixga ham qiziqardi. U kutubxonasining mudiri vazifasiga shogirdi Ali Qushchini tayinlagan. 1449 yilda halok bo'lgan Ulug'bek kitoblar xazinasining bundan keyingi qismati ham Ali Qushchi bilan bog'liq bo'lgan.

Ulug'bek o'qib chiqqan kitoblardan o'z asarlari uchun iqtiboslar olgan, shuning uchun turli olimlarning asarlari uning kutubxonasining boyligi haqida ma'lum bir tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Kutubxonada filologik ishlar ham olib borilar edi, shu yerda Firdavsiyning mashhur «Shohnoma» dostonining mukammal matni tuzilgan bo'lib, mazkur qo'llanmada yigirmata katta ajib miniatyura mavjud. Kutubxona ustaxonasida yana bir durdona masallar majmuasi «Kalila va Dimna» ham ko'chirilgan.

Bu kutubxona fondida nodir qo'lyozma asarlar juda ko'p saqlangan. Kutubxona tarixini o'rgangan olimlarning fikri ham, rivoyatlar ham turlicha, lekin ularning hammasi bir fikrda, ya'ni qo'lyozmalar saqlanib qolgan, uni qidirish kerak, degan fikrda yakkildirlar.

Ulug' ajdodlarimizdan bizga boy ijodiy, ilmiy meros qolgan. Bu ma'naviy xazinadan bahramand bo'lishda ilm ahlining olib borayotgan izlanishlarining salmog'i tobora ortib bormoqda.

Hozirga qadar O'zbekistonda Temurshunoslik mavzusiga oid bir necha bibliografik nashrlar amalga oshirilgan. Chunonchi:

birinchidan, Amir Temur va Temuriylar haqida Misr kutubxonasida saqlanayotgan manba va qo'llanmalar fihristi yaratildi;

ikkinchidan, «Amir Temur dunyo fani ko'zgusida» nomli bibliografik nashr xorijiy tillarda chop etildi;

¹ Пергамон (hozirgi Бергама) Туркиянинг ғарбий қисмида жойлашган қадимий шаҳар бўлиб, қадимги дунёнинг муҳим маданий ва сиёсий марказларидан бири бўлган.

uchinchidan, jahon tarixshunosligida mustaqil temirshunoslik ilmiy yoʻnalishi shakllanganiga asoslanib, “Amir Temur jahon tarixida” nomli asar yaratildi;

toʻrtinchidan, “Amir Temur bibliografiyasi” hamda “Amir Temur saltanati tarixnavisligi” nomli bibliografik koʻrsatkichda Oʻzbekistonda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan adabiyotlar jamlandi;

beshinchidan, “Temuriylar davri renessansi”, “Temuriylar davri yozma yodgorliklarining Oʻzbekistonda va xorijda oʻrganilishi”, “Oʻzbekiston tarixiga oid madaniy-maʼnaviy merosning xorijga tarqalishi va ularning vatanimiz tarixida tutgan oʻrni”, “Shohruxiya qalʼa shahri – Amir Temur va Temuriylar davrining noyob yodgorligi”, “Chet ellarda saqlanayotgan Temuriylar davri ashyolari katalogi”, “Oʻrta Osiyoda kitobat sanʼati tarixidan (Temuriylar davrida yaratilgan asarlarning qoʻlyozma va toshbosma nusxalari)”, “Amir Temur va Temuriylar davridagi harbiy sanʼat” kabi mavzularda turkum asarlar chop etildi.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, Temuriylar davridagi noyob kutubxonlarning mavjudligi oʻsha davrdagi va undan keyingi davrlarda Movarounnahr diyorida bir qator yirik olimlarning yetishib chiqishiga sabab boʻldi, desak, mubolagʻa boʻlmaydi.

Bugungi kunda, Amir Temur va Temuriylar sulolasining dunyo sivilizatsiyasi rivojiga, insoniyatning ilmiy siyosiy-huquqiy, maʼnaviy-gʻoyaviy, madaniy va tafakkur darajasining keskin koʻtarilishiga qoʻshgan hissasi beqiyosligi hech kimda shubha uygʻotmaydi. Temuriylar davridagi noyob qoʻlyozma, asarlarni oʻrganish boʻyicha Oʻzbekiston, hamda xorijiy olim va tadqiqodchilarning bir qator salmoqli ishlarni amalga oshirib kelayotganligi buning yaqqol misolidir.

F. Sharipova

Oriental universiteti

Oʻzbekiston, Toshkent sh.

TEMURIYLAR DAVRI YOZMA MANBALARIDA KUTUBXONALARGA DOIR MAʼLUMOTLAR

Sohibqiron Amir Temur oʻz avlodlariga nafaqat ulkan saltanat balki, ayni vaqtda yaxshi anʼanalarni ham meros qoldirgan edi. Amir Temur va Temuriylarning ilm-fan va madaniyatga eʼtibori natijasida saltanatda bir qancha kutubxonalar samarali faoliyat olib borgan.

Xondamirning (vaf.1535) guvohlik berishicha, Samarqandda Amir Temur kutubxonasining vorisi sifatida Mirzo Ulugʻbek kutubxonasi faoliyat koʻrsatgan boʻlsa, Hirotda Boysungʻur mirzo, Sulton Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy kutubxonalari boʻlgan¹. Hirotda Shohrux Mirzo kutubxonasi qayta taʼmirlanib, unga Sulton Badiuzzamon kitoblari vaqf qilingan. Sherozda Ibrohim Sulton,

¹ Юсупова Д.Ю. Жизнь и труды Хондамира. – Т.: Фан, 2006. – С.157.

Balxda Sulton Badiuzzamon, Axsikentda Umarshayx Mirzo, Kobul keynchalik Agrada Bobur Mirzo va uning avlodlari o'z kutubxonalariga ega edi.

Temuriylar kutubxonalarning tuzilishi va ichki shart-sharoitlari. XIV asrdan boshlab kutubxona binolari yuzaga kelishi tarixi davomida yaxlit majmua (saroy, masjid-madrasa) qurilgan yoki boshqa inshootlar tarkibida tashkil etilgan va bu an'ana XIX asrgacha davom etgan.

Temuriylar me'morchiligi ustida izlanishlar olib borgan tadqiqotchilar – akademik P.A.Pugachenkova va L.Ya.Elkovich shunday xulosaga kelgan edilar: “Noharbiy me'morchilik obidalari orasida kutubxonalarning binolari ham bo'lib, ular orasida Marv va Urganch kutubxonalari ayniqsa mashhur edi. Mazkur kutubxonalar baland shiftli mutolaa zallaridan, kitoblar taxlab qo'yiladigan juda ko'p tokchalardan tashkil topgandi”¹.

Kutubxona qiroatxona (o'quv zal)lariga gilamlar to'shalgan, ko'rpacha, yostiq va suyanchiqlar solingan, xontaxta, kitob lavhlari qo'yilgan. Ularda eshik (darcha) va derazalar pardalangan. Ko'pincha bu kabi zallarda turli majlislar, ilmiy musohabalar, mushoiralar, tarixiy-ilmiy, adabiy munozaralar bo'lib turgan. Kitob majmualari ta'lim muassasalari (madrasalar), masjidlar, shifoxonalar, maqbaralar, xonaqolar, rasadxona, hatto hokimlarning saroylari qoshidagi kutubxonalarida oddiygina tokchalarga, sandiq va javonlarga, taxtalardan yasalgan stellajlarga joylashtirilgan, ba'zan birgina yoki bir nechta xonalarni band etgan.

Kutubxonalarda kitobxonlar bo'yra, gilam, ko'rpachalarda chordana qurib o'tirib shug'ullanilar edi. Kitob mutolaasi, kitobdan foydalanish madaniyati haqida yozilgan ko'plab qo'llanma-risolalarda kitobni aslo gilam (bo'yra) yuziga qo'yish mumkin emas, deb uqtirilgan. Kitob o'qish uchun maxsus lavhdan foydalanish buyurilgan. Kitob satrlari ustidan siyoh yuritish, kitob ustida boshqa qog'ozga xat yozish man qilinardi.

Kitoblar javon va tokchalarda yotqizib ustma-ust taxlab ko'yilgan. Bunda kitoblarning katta-kichikligi ularning hajmi (bo'yi, eni, qalinligi) ham hisobga olingan. Kitoblarda ularning muqovasiga yozilgan nomi yoki mualliflarning ism-sharifi bo'yicha javondagi, sandiq, shkafdagi o'rni ko'rsatuvchi biror belgi – shifr bo'lgani ehtimoldan xoli emas.

Temuriylar kutubxonalari qanday joylashtirilganligi va jihozlanganini madrasa qoshidagi kutubxonalar, xususan Ulug'bek madrasasi misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, bu kutubxonada qo'lyozmalar maxsus xonalarda sandiqlarda saqlanib, sandiqning yon qismida uning ichidagi barcha kitoblarning katalogga o'xshagan ro'yxat (fehrist)lari mavjud bo'lgan².

Oldingi katta xona qiroatxona bo'lgan. Bu madrasada Mirzo Ulug'bekning o'zi ham dars bergan. Jozibador va mahobatli koshinlar, kitobalar bilan qoplangan boshqa binolardan farqli o'laroq, Ulug'bek madrasasi hujralari nisbatan sodda va ortiqcha bezaksiz qurilgan. Bundan maqsad – kitobxonning diqqat-e'tiborini faqat mutolaa qilishga jalb etish edi. Kutubxonaning yog'och yoki ganj panjara bilan

¹ Пугаченкова Г. Елькович Л.Я. Очерки по истории искусства Туркменистана. – Ашхабад, 1965. - С.49.

² Умаров А. XIII–XIV asrlarda kutubxonalar me'morchiligining shakllanishi // “Мозийдан садо” журнаli, 2 (26)-son, 2005. – Б. 13.

bezatilgan darchalari balandroq joylashgan. Bu hol birinchidan havo aylanishini (ventilyatsiyani) ta'minlagan bo'lsa, ikkinchidan kitobxonlarning tashqaridagi ortiqcha shovqinlardan himoyalab ilmiy ish olib borishiga imkon tug'dirgan. Kutubxonalarda iqlim mo'tadilligi katta rol o'ynaydi, shu bois butun bino shunga moslab qurilgan, ya'ni xona harorati yozda salqin, qishda tancha (sandal) qurilganligi bois iliq bo'lgan.

Bu yerda, X–XII asrlardagi mashhur saroy kutubxonalarida bo'lgani kabi, qo'lyozma kitoblar fan sohalari bo'yicha tasniflangan va maxsus javonlar, sandiqlarga joylashtirilgan, ularning bibliografik hisobi yuritilgan, kutubxonalarning kitobdorlari kitoblarni izlash va joy-joyiga qo'yish kulay bo'lsin uchun faqat o'zlariga ma'lum shifrlar tizimidan foydalanganligi ehtimoldan xoli emas.

An'anaga ko'ra kitoblar mazmun mohiyatiga qarab, adabiyot tasnifiga mos tartibda joylashtiriladi. Masalan Qur'on, tafsir va diniy adabiyotlar boshqa qo'lyozmalardan ajratilgan holda alohida joylashtirilgan. Bu hol, albatta, amaliy qo'llanishda bir muncha qulayliklar yaratardi.

Kutubxonalarda o'quvchilar maxsus ro'yxat qilinmasa ham, har holda, kitobni ma'lum muddatga berish odati mavjud bo'lgan. Kitobni qaytarib berish esa kitobning muqaddasligi, u uchun xudo oldida javobgarlik, vijdon amri, burch tuyg'ulari asosida amal qilingan.

Kutubxonadagi lavozimlar. O'sha davr muarrixlarining yozishicha, Amir Temur harbiy yurishlar paytida ham o'zi bilan munshiy, devon kotibi, bitikchi, tarixchilarni birga olib yurar, turli viloyat va davlatlar bilan yozishmalar olib borganda ularning xizmatidan foydalanardi. Harbiy harakatlar vaqtida va ular tugagach ham, turli o'lka va viloyat noiblariga xatlar, nishonlar, fathnomalar bittirib yuborilardi. Kotiblar Amir Temur yonida ko'rgan-eshitganlarini yozib borardi, keyinchalik bu yozuvlarni shaxsan Sohibqironni o'zi ko'zdan kechirardi. Bu kundaliklar *daftar* deb yuritilib, Amir Temur va Temuriylar rasmiy solnomasining asosini tashkil etgan.

Sohibqiron Rum (Turkiya) qo'shinlari ustidan g'alaba qilgach: "...hukm bo'ldikim, munshiylar fathnomalar Eronu Turonga bitib yuborsunlar... Munshiylar misli mavlono Shamsiddin Munshiy va o'zga munshiylar o'lturub fathnomalar bitib, Eronu Turonga yubordilar. Va yana bir fathnoma Sultoniya'ga – haramlarga yubordilar va yana bir fathnoma Samarqandga yubordi va yana bir [fathnoma] Kobul va Zobul va Sindg'a yibardilar. Va yana birini Fors viloyatiga amirzoda Rustamg'a yibardilar. Turkiston va Koshg'ar va Xo'tan va Badaxshon va Xuroson va Xorazm va Mozandaron va Tabariston va Gilon va Ozarbayjon va Iroqi Arab va Iroqi Ajam va Kach, Mekron va Seyiston – barcha viloyatlarga fathnomalar yibardilar"¹, – deb qayd etilgan edi Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"sida.

Ko'rinib turibdiki, Amir Temurning har bir davlatchilik faoliyati munshiy, kotib, bitikchilar tomonidan yozib borilgan. Bu bitiklar shubhasiz saroy devonxonalari, kutubxonalaridan o'rin olgan.

¹ Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома // Мухаммад Али бин Дарвеш Али ал-Бухорий таржимаси. Сўз боши, табил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Ахмад, Ҳ.Бобобеков. – Т.: "Шарк". 1997. – Б. 262.

Ibn Arabshoh Amir Temur kutubxonasining eng mohir xattotlari va kotiblardan Ibn Bandgir, Abdulqodir, Tojiddin Salmoniy va boshqalarning nomlarini ham zikr qilgan.

XVI asr tarixchisi Do'st Muhammad ham xoja Abdulxay Naqqosh, Pir Ahmad Bog'i Shimoliy kabi Samarqandda yashab ijod etgan ko'pgina musavvirlarni eslatib o'tadi. U Samarqanddagi saroy kutubxonasi boshida mashhur musavvir Mavlono Abdulhay bo'lganini e'tirof etadi. Uning yozishicha, Amir Temur "o'zining zafarli lashkari bilan birga xoja Abdulhayni Samarqandga olib keldi. Ustod shu joyda vafot etgan. Xojaning vafotidan so'ng barcha rassomlar uning ishlariga taqlid qila boshladilar"¹.

Temuriylar kutubxonasida riyoziyotchilar, xattotlar, munajjimlar, musiqashunoslar, san'atkorlarlar, shifokorlar samarali ijod qilganlar. Xondamir o'sha davrdagi lavozimlar, ba'zi mansabdor shaxslar hususan – *vazir*, *parvonachi*², *munshiy*³, *mustavfiy*⁴, *muhtasib*⁵, *qalontor*⁶, *mubashshir*⁷, *hofiz*⁸, *dorug'a*⁹, *kotib*, *kitobdori xos*¹⁰, *navisanda*, *istefo*¹¹, *mudarris*¹², *muhrdor*¹³, *muxtasib*¹⁴, *tug'ranavis*¹⁵ kabilarning haq-huquqlari, vazifalari haqida ma'lumot beradi; ayrim shaxslar to'g'risida, ularning asarlari, yashagan yillarini ham eslatib o'tadi¹⁶.

Kutubxonalar ishini hukmdorlar tomonidan taynlangan *kitobdori xos* (maxsus ishyurituvchilar) boshqargan. *Dorug'a*, *kotib*, *istefo* kabi mansab egalari kutubxonalardagi kitoblarni saqlash, ulardan nusxa ko'chirish, yangi-yangi kitoblarni izlab topish va xarid qilish, kutubxonaning moliyaviy ishlari, kutubxona ish tartibini yo'lga qo'yish kabi qator vazifalar yuklatilgan.

Chunonchi, Mavlono Fasihiddin sohibdor Sulton Husayn Boyqaro kutubxonasida, Xoji Muhammad Naqqosh (vaf. 1507) Hirotida Sulton Husayn va Alisher Navoiy kutubxonasida, keyinchalik Balxda Sulton Badiuzzamon kutubxonasida boshqaruvchi lavozimida ishlagan. 1499-yilda Xondamir Navoiyning shaxsiy kutubxonasiga yetakchilik qilgan. 1500-yilda Kamoliddin Behzod (1456–1537) Sulton Husayn saroy kutubxonasini boshqargan edi¹⁷.

¹ Дуст Мухаммад. Трактат о каллиграфиях и художниках. Перевод Г.И.Костыговой // В кн.: Мастера искусства об искусстве. т. I. – М., 1965.

² Parvonachi – markaziy hukumat va uning devonlari bosh kotibi va bosh muhrdori.

³ Munshiy – podsho va xonlarning shaxsiy kotibi, voqeanavis.

⁴ Mustavfiy – moliya devonining boshlig'i.

⁵ Muhtasib – diniy urf-odatlar va shariat qoidalarining bajarilishini nazorat qiluvchi mansabdor.

⁶ Qalontor – lug'aviy ma'nosi "eng katta", "eng ulug'" va yoki, "boshliq". Xondamirning "Nomayi noma"sida keltirilishicha, biror davlat muassasasining boshlig'i ham shu nom bilan atalgan. Qarang: Юсупова Д.Ю. Хондамир ижоди хақида // Шарқшунослик. – Т.: "Фан". 1990.

⁷ Mubashshir – hukmdorning boshqa viloyatlarga yuborib turadigan muxtor vakili.

⁸ Hofiz – o'rta asrlarda Qur'onni chiroyli tilovat qiluvchi kishi.

⁹ Dorug'a – kutubxona mudiri.

¹⁰ Kitobdori xos – Xon va amirlar kutubxonachisi.

¹¹ Istefo – Moliyviy ishlarni hal qiluvchi g'aznachi.

¹² Mudarris – Madrasalardagi o'qituvchi.

¹³ Muhrdor – Muhrga egalik qiluvchi shaxs.

¹⁴ Muxtasib – Masjid, madrasa va kutubxonalar qoida va tartiblarini nazorat etuvchi shaxs.

¹⁵ Tug'ranavis – Podshoh formonlarini maxsus xat (rasmiy) uslubida yozuvchi xattot.

¹⁶ Qarang: Юсупова Д.Ю. Жизнь и труды Хондамира. – Б. 156.

¹⁷ Хондамир. Номай номий. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма № 801. 1886-190а varaqlar.

Kutubxona turlari. Temuriylar davrida kitobat madaniyati va kitob repertuarining tadrijiy rivojlanishi natijasida bu yerda sulolaviy (saroy), shaxsiy (xususiy) kitob omborlarining ilgari ma'lum bo'lgan turlari ham, kutubxonalarning yangi vujudga kelgan turlari va shakllari ham rivojlandi. Bu davrga kelib kutubxonalar maqsadi va vazifalariga qarab ajratila boshlandi. Bir qator maxsus kutubxonalar: madrasayi oliya, o'rta va quyi madrasalarning kutubxonalari, masjid kutubxonalari, ommaviy foydalanish uchun mo'ljallangan kutubxonalar – shifoxona, xonaqoh, maqbaralar qoshidagi kutubxonalar paydo bo'ldi.

Saroy qoshidagi kutubxonalarning jamg'armalaridan faqatgina hukmdor sulolasi, saroy a'yonlari va mansabdor shaxslar, ba'zan esa atoqli olimlar va adabiyotchilar foydalana olardilar. Aftidan, bu cheklashda kitobga muqaddas va daxlsiz bir xilqat deb qarash an'anasi o'zini namoyon etgan. Bu odat asosida ibodatxonalar va saroy kutubxonalariga kirish astoydil va qat'iy ehtiyotlangan. Shundan xulosa kilsaq, kutubxonalarga nisbatan "xazina" so'zi ishlatilishi ham bejiz emas, deyish mumkin.

Foydalanuvchilar doirasi torligiga qaramasdan, sulolaviy saroy kutubxonalari o'z mohiyatiga ko'ra o'sha davr uchun bosh davlat kutubxonasi vazifasini o'tagan. Chunki ular odatda biron davlatning oliy hokimi tomonidan tuzilar, saqlanar va moddiy jihatdan ta'minlanar edi. Saroy kutubxonalarining nufuzi, saviyasi, ulardagi kitob jamg'armasining tarkibi, kutubxona ta'sislarining ma'rifat darajasi, madaniy saviyasi bilan bog'liq edi. Shu bilan birga, kutubxonalarning saviyasini jamiyatning ilmiy, ma'naviy-axloqiy ehtiyojlari, ma'lum madaniy muhit talablari ham belgilagan. Mazkur talablar, o'z navbatida, u yoki bu davrning, ma'lum davlat, undagi madaniyat, ilm-fan markazi bo'lgan shaharlar muhitida shakllangan.

Masjid, xonaqoh, madrasa, shifoxona va maqbaralar qoshidagi kutubxonalarga hokimlar, amaldorlar va boshqa ixlosmand shaxslar tomonidan kitoblar vaqf qilinardi. Bu kutubxona kitoblari – *vaqfi xayriya* deb yuritilgan. Ko'p sonli xayriyalar natijasida bu kitob majmualari to'lib borar, vaqt o'tishi bilan jamoatchilik foydalanadigan zarur kitoblarni topish oson, yirik va boy kutubxonalarga aylanardi. Bunday kutubxonalardan foydalanishga har bir musulmonning huquqi bor edi. Qoida tariqasida, vaqf kutubxonalari qisman ko'chmas mulkdan olingan daromadlar hisobidan yoki vaqf ta'sischisining boshqa daromadlari hisobidan ta'minlanardi.

Masjid va xonaqohlar qoshidagi kutubxonalar o'z kitob jamg'armalarining boyligi va rang-barangligi, kitobxonlarga xizmat ko'rsatish shakllarining turli-tumanligi bilan ajralib turardi. Masjidlar ilm toliblari tomonidan hamisha ardoqlanib kelingan. Movarounnahrning iqlim xususiyatlarini (darslarni deyarli butun yil mobaynida ochiq havoda o'tkazish mumkin), masjidning me'morchilikka oid xususiyatlarini (xujralari hovliga qaratib qurilgan, xovlisi to'rtburchak shaklda) e'tiborga oladigan bo'lsak, masjid o'sha davrda ibodatdan so'ng turli yig'inlar, mashvaratlar o'tkazish uchun foydalaniladigan jamoat joyi bo'lib xizmat qilgan. Chunonchi, Movarounnahrning qolaversa Temuriylar saltanatining barcha masjidlarida boshlang'ich ta'lim maktablari tashkil etilgan bo'lib, ular ham

ma'lum miqdorda kitoblarga ega edi. Muallimlar va kutubxonasidagi kitoblar yetarli bo'lgan yirik masjidlar nisbatan katta bosqich ta'lim muassasasi vazifasini o'tagan.

Xonahoqlar ham ma'lum darajada o'z kitob zahiralarga ega edi. Xondamirning ma'lumotlariga ko'ra xonaqohlar nafaqat darvesh va so'fiylar maskani balki iloxiyot – tasavvufga oid bilimlar berguvchi dargoh vazifasini o'tagan¹. Bu yerda tavsir, xojagon-naqshbandiya tariqatiga, tasavvufga oid risolalar saqlangan. Temuriylar davrida Xonaqohi Xalosiya (Ixlosiya), Xonaqohi Jadidiy, Xonaqohi Shohruh, Xonaqohi Sulton Husayn, Xonaqohi Xoja Fazlulloh Abullays, Xonaqohi Amir Feruzshoh kabi ko'plab xonaqohlar faoliyat ko'rsatgan edi. 904/1498-1499-yilda Alisher Navoiy Xoja Abdulloh Ansoriy honaqohiga mudarris etib Shamsiddin Muhammadni tayinlagan edi.

Samarqarqand Registonida hozirgi Sherdor madrasasi o'rnida Ulug'bek xonaqohi bo'lgan va tabiiyki unda ham ko'plab kutoblar saqlangan.

Temuriylar davri ilmiy muhitining yirik vakili "Ahloqi Muhsiniy", "Mavohibi Aliyya" asarlarining muallifi Husayn Voiz Koshifiy (vaf. 1505) ham o'z navbatida Hirotning Choxarsuk mavzesida joylashgan Dor us-saodat honaqohida diniy bilimlardan ma'ruzalar o'qigan ma'lum².

Madrasa qoshidagi kutubxonalar. Kutubxonalar ta'lim olish joyi va katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgani bois madrasalar bilan uzviy bog'liq ravishda faoliyat ko'rsatgan.

Temuriylar davrida madrasalar arab va fors tili, islom xuquqi va odob-axloqi asoslari, ba'zi bir diniy va dunyoviy fanlar o'qitiladigan oliy o'quv yurti (*madrasayi oliya*) sifatida muhim ijtimoiy muassasa sifatida faoliyat ko'rsatardi. Mazkur madrasalar hukmdor va xususiy shaxslarning xayriya maqsadlariga yo'naltirgan mablag'lari va mol-mulkleri hisobiga ta'sis etilardi. Mirzo Ulug'bek madrasasi (Samarqand, Buxoro, G'ijduvon), Gavharshod begim madrasasi (Mashhad, Hirot) shular jumlasidandir.

Madrasa va masjid va boshqa jamoat kutubxonalarining eshigi barchaga doimo ochiq edi. Ayrim yirik masjid va madrasalarning kutubxonalari xizmatidan faqat maorif va ilmiy faoliyat bilan bevosita shug'ullanuvchi odamlargina foydalanishlari mumkin edi.

Xondamir asarlarida ko'plab madrasalar haqidagi ma'lumotlar bor. Xususan, 30 dan ortiq madrasalar haqida eslatadi, ularni qaysi usta tomonidan va qachon qurilgani, ta'mirlangani, mudarrislarining nomi va yashagan vaqti, hattoki, ularning qaysi yo'nalishda (riyoziyot, handasa, ilm-nujum, ilmi aruz, tib qonunlari, tarix, adabiyot) ma'ruzalar olib borganligi haqida ma'lumotlar beradi. Xususan, Shifoia madrasasi haqida to'xtalib, u yerda mavlono G'iyosuddin Muhammad ibn Mavlono Jaloliddin tib qonunlaridan ma'ruzalar o'qiganini ma'lum qiladi.

¹ Хондамир. Хулосат ул-ахбор. ЎзР ФА Шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма № 2209. 4726 varaq.

² Юсупова Д.Ю. Жизнь и труды Хондамира. – Б. 185; Хондамир. Маосир ал-мулук (Форс тилида). – Техрон. 1372 (1994). – С.174.

Temuriylar davrida Buxoro va Samarqanddagi aksariyat madrasalarda kutubxonalar tashkil etilgan. Buxoro, Samarqand va G'ijduvondagi Ulug'bek madrasalari bunga yorqin misol bo'la oladi.

Samarqanddagi Mirzo Ulug'bek madrasasi peshtoqi ustida kutubxona joylashgan edi. Bu kutubxona ikkinchi qavatda bo'lib, unga sharq tomondagi ichkari hovlidan, ya'ni ichki peshtoqning chap tomonidan kirilgan. Kutubxonaning madrasaning old qismida joylashuvdagi qulaylik mutolaachilarning ichkaridagi dars jarayonlariga xalaqit bermasligini ta'minlardi.

Madrasalarga saltanatning turli o'lkalaridan kelgan olimlar va talabalar, madrasa yaqinidan uylar sotib olar yoki ijaralarda turishardi. Muqim Hoji tomonidan tuzilgan 111-2 raqamli hujjatga binoan, u o'z yerlarining ma'lum qismini Ulug'bek madrasasi kutubxonasiga bergan¹.

Shuni ta'kidlash joizki, Ulug'bek madrasasi fasadi, tarhi, asosan, handasaviy uyg'unlik asoslarida qilingan. Bu me'moriy loyihalarni tuzishda shubhasiz Mirzo Ulug'bekning o'zi bosh-qosh bo'lgan. Temuriylar davrida kutubxonalar alohida ijtimoiy binolar sifatida qurilgan edi.

Shifoxona qoshidagi kutubxonalar. Temuriylar davridagi shifoxonalar (*Dor ush-shifo*) ham o'zlarining boy kutubxonalariga ega edi. Turli mamlakatlardan keltirilgan tibbiyotga oid kitoblar shifoxona kutubxonasi uchun ko'plab nusxalarda ko'chirilgan. Bu kutubxonalarda Ibn Sinoning "Tib qonunlari"dan tashqari buxorolik tabib Abu Mansur al-Qumriyning "Kitob at-tanvir fil istiloxat at-tibbiya" ("Tibbiy atamalarga izohlar kitobi") kabi nodir qo'lyozmalar ham saqlangan.

Dor ush-shifo o'sha davrning o'ziga xos tibbiyot akademiyasi vazifasini o'tagan edi. Bu yerda tabiblar bemorlarni davolash barobarida madrasalarda va boshqa o'quv yurtlarida mudarrislik ham qilishar edi. Ularning ba'zilari o'zidan avval o'tgan olimlarning tibbiyotga oid asarlariga arab, fors va turkiy tillarda sharhlar, zayllar yozishgan. "Tashrix Mansuri" nomi bilan mashhur, Sohibqironning nabirasi Pirmuhammad Bahodirga bag'ishlangan "Risola dar tashrix badani inson" ("Odam anatomiyasiga oid risola"), "Kifoyayi Mansuri" yoki "Kifoyayi Majohidiya" ("Majohid uchun mukammal kitob") shular jumlasidandir.

Shamsiddin Muhammad ibn Odam va Nizomiddin Sheroziy Shohrux mirzo saroyida, Muhammad Muin, Qutbiddin Muhammad Odam singari olim tabiblar Sulton Husayn mirzo saroy shifoxonasida xizmat qilganlar. G'iyosiddin Muhammad ibn Jaloliddin tabib (vaf. 1500) "Muolajoti Iyloqiy" (Abu Abdulloh al-Iyloqiyning (vaf. 1067) "Muxtasari Iyloqiy" asariga sharh) asari Husayn Boyqaroning saroy shifoxonasida yozilgandi.

"Favoyid ul-axyor" ("Xayrli kishilarga foydalar"), "Majmuai dar tib va g'ayri on" ("Tibbiyot va boshqa asarlar majmuasi") kabi qator asarlar muallifi Mavlono Yusufiy (to'liq ismi – Yusuf ibn Muhammad ibn Yusuf at-tabib al-Xeravi, vaf. 950/1543-1544)² ham Bobur mirzo, keyinchalik Humoyun mirzo saroyida tabiblik

¹ Умаров А. XIII–XIV асрларда кутубхоналар меъморчилигининг шаклланиши. – Б. 13.

² Бобурнинг хос табиби. Юсуфий табобати. – Т.: "Фан", 1992.

qilgan edi. Uning Boburga bag‘ishlangan “Jomi’ ul-favoyid” (“Foydali davolar majmuasi” – 917/1511-yilda yozilgan), “Qasida dar hifzi sihhati badan” (“Badan salomatligini saqlash haqida qasida”) va “Tibbi Yusufiy” (936/1529-1530-yilda yozilgan) asarlari o‘z navbatida boburiylar saroy shifoxonasi kutubxonasidan joy olgan edi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Amir Temur va temuriylar davrida mavjud kutubxonalar serqirra faoliyat olib borgan kitobat, xattotlik, sahhofchilik, rassomlik va boshqa sohalarida yuksak rivojlanish uchun asos bo‘lgan.

G.A. Kurbonova

*O‘zbekiston davlat konservatoriyasi dotsenti,
psixologiya fanlari doktori
O‘zbekiston, Toshkent sh.*

SOHIBQIRON AMIR TEMURNING MUSIQAGA BO‘LGAN MUNOSABATI

Abdulloh Xotifiyning 1568-yilda yozilgan “Temurnoma” asari “Temur qabulida” miniatyurasi bilan ziynatlangan. Sohibqiron koshinlar bilan bezatilgan ayvondagi taxtda o‘tiribdi. Vaqt o‘tishi bilan Sohibqiron yuzi tasviri o‘chib ketgan, biroq uzoq o‘tmishda yashab o‘tgan bobokalonimiz surati aniq chizilgani ehtimoldan yiroq. Atrofdagi gulzor, daraxtlar qiyg‘os gullagan, gilamda mehmonlar o‘tirishibdi, musiqa asboblari yoqimli ohanglar taralmoqda. Xizmatkorlar sharob va taomlar keltirishmoqda. Nozik did sohibi Amir Temur shaxsida haqiqiy ijodkorlik javhari mujassam bo‘lganligini, jumladan, Sohibqironning musiqa bo‘lgan munosabatidan ham anglab olish mumkin. Amir Temurning ko‘rsatmalari harbiy boshliqlarni musiqiy asboblari bilan taqdirlash g‘oyasiga asoslanadi. Amir Temur davrida harbiy yurishlarda qo‘llangan cholg‘ular bilan bir qatorda dunyoviy musiqa uchun mo‘ljallangan puflama, torli va zarbli cholg‘u asboblari ham bor edi.

Sohibqiron Amir Temur bobomiz o‘zining o‘tkir zehni, ilmga zukkoligi va san’atsevarligi, qolaversa, zamonasining olimu fuzalo, me’moru hunarmand, shoiru san’atkorlariga mehr-muruvvatligi bilan ham dong taratgan edi. Ulug‘ Sohibqironning shu kabi go‘zal fazilatlar ham bois bu davrga kelib diyorimizda shaharsozlik va me’morlik, amaliy va tasviriy san’at, mumtoz adabiyot va musiqa keng ko‘lamda ravnaq topishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Yozma manbalardan ma’lum bo‘lishicha, buyuk bobokalonimiz musiqani teran idrok eta olgan hamda asl musiqachilar qadrini bilgan va ularni mudom e’zozlagan.

Amir Temur ishtirok etgan saroy ziyofatlari, to‘y marosimlari va boshqa tantanali bayramlarda turli o‘lkalarning musiqachilari ham o‘z san’atlarini namoyish etishlari odat tusini olgan edi. Sohibqiron amri bilan yozilgan Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma»sida qayd qilinishicha, «Olamning turli tarafidan yig‘ilgan

tillari va kiyimlari bir-birlaridan farqli har qaysi mamlakat sozandalari, har bir iqlimning san'at ahlari-yu hunar sohiblari guruh-guruh bo'lishib har diyorning o'zida rasm va odat qilingan zeb-ziynat buyumlari, taqinchoqlari, kiyim-kechak va matolari bilan yasanib, o'zlariga oro berdilar. Xushnag'ma sozandalar va xushovoz xonandalar fors tariqasida, ajam tartibida, arab qoidasida, turk yo'sinida, mo'g'ul ayolg'usida, xitoy rusumida, oltoy uslubida soz chalmoq, ashula aytmoq va ohang bog'lamoq ila mashg'ul edilar».

Shuni ta'kidlash kerakki, musiqaning ijtimoiy ahamiyati yuksalgan, uning janrlari ortgan hamda xilma-xil ijrochilik shakllari yuzaga kelgan Amir Temur va Temuriylar davri jahon madaniyati tarixida yuqori baholanadi. Bizgacha yetib kelgan kitobiy mo'jazz tasvirlar va tarixiy yozma manbalar esa bu fikrlar asosli ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, XV-XVII asrlarga oid Hirot, Buxoro va Samarqand miniatyura maktablari vakillarining kitobiy mo'jazz tasvirlari asosida ansambl ijrochiligi bilan bog'liq muayyan vaziyat va joylar hamda o'sha davrlarda ijro etilgan musiqa janrlari haqida ham ma'lum tasavvur hosil qilish mumkin. Masalan, karnay, nog'ora va dovullar harbiy yurishlar, janglar, ov jarayonlari, shuningdek, xalq sayllari, ommaviy marosim va bayram tantanalarida chalingan bo'lsa, tanbur, rubob, g'ijjak, ud, nay, chang-arfa kabi cholg'ularning nozik nolasi saroylardagi ziyofatlarda, oshiqqlarning xonaqohlardagi nafis yig'inlarida, kiborlar majlislarida, do'stlar davrasida yangragan. Shu kabi manbalar asosida harb musiqasini ov musiqasidan, cho'pon kuyini to'y musiqasidan, maqom sadosini zikru samodan farqlash mumkin.

Shu o'rinda saroy mumtoz musiqasining shakllanishi, ayniqsa, o'sha davr Sharq musulmon olamida mashhur bo'la boshlagan «O'n ikki maqom» tizimining Amir Temur asos solgan buyuk davlat poytaxti – Samarqand saroy musiqa amaliyotiga rasmiy joriy etilish jarayonlari alohida diqqatga sazovordir. Zero, bu ilmiy-ijodiy vazifani hayotga tatbiq etishning qator murakkab jihatlari va xususiyatlari mavjud bo'lgan. Jumladan, yuksak g'oyalar bilan yo'g'rilgan «O'n ikki maqom» tizimi ilk bor alloma Safiuddin Urmaviy (tax. 1215-1294 y.) tomonidan advor (doiralar, davrlar) ilmi tarzida Bag'dodda tasnif etilgan bo'lib, unda aksariyat Sharq xalqlari ijodi va kasbiy musiqa jabhalarida yuzaga kelgan musiqiy qadriyatlar tizimlashtirilgan edi. Bu tizimni joylarda amaliy qo'llash uchun esa milliy musiqa xazinasida jamlangan kuy-ohang va ritmik usul boyliklarini matematik metodlar asosida advor holiga keltirish, shuningdek, ularning sifat (mukammal, nomukammal va h.k.) darajalarini ilmiy aniqlash va shu asosda musiqiy tizimdagi (ma'lum g'oya ifodasiga muvofiq) tartib o'rinlarini belgilash talab etilgan. Zero, mutaxassislariga yaxshi ma'lumki, maqom bu, eng avvalo, yuksak ilm, so'ngra shu asosdagi ijodiy mehnat (bastakorlik) mahsulidir. Tabiiyki, ijodiy va ijroviy amaliyotlar uchun poydevor yanglig' zarur bu kabi ilmiy masalalarning ishlanmalari (yechimi) musiqashunos olimlar zimmasida bo'lgan. Tarixdan ma'lumki, Sohibqiron poytaxt Samarqandni jahondagi eng ko'rkam va madaniy rivojlangan shaharga aylantirishga mudom intilgan va shu maqsadda o'zga yurtlik mashhur hunarmand usta, olim, shoir va ulug' san'atkorlarning Samarqandda faoliyat yuritishi uchun jamlagan. Shu jumladan, Sohibqironning bevosita sa'yi-

harakatlari ila maqom ilmining benazir ustozlari ham turli mamlakatlardan bizning yurtimizga keltirilgan edi. Alalxusus, manbalarda qayd qilinishicha, 1393-yili ulug' Amir Temur bobomiz Bag'dodni zabt etgach, bu yerda faoliyat ko'rsatayotgan yaxshi hunarmand kishilar qatorida zamonasining tengsiz xushovoz hofizi va mashshoqi, maqomshunos olimi va yuksak salohiyatli ijodkori Abdulqodir Marog'iy (Xoja Abdulqodir ibn G'oibiy Hofiz al-Marog'iy, 1353-1435) iste'dodiga alohida e'tiborini qaratgan. Muarrir Ibn Arabshohning «Temur tarixida taqdir ajoyibotlari» nomli kitobida qayd etilishicha, Samarqandga yuborilganlar qatorida Abdulqodir Marog'iy bilan birga «uning o'g'li Safiuddin, kuyovi Nasriyin, Qutb al-Mousiliy, Ardasher al-Changiy va boshqalar» ham bo'lgan. E'tiborlisi shundaki, poytaxtda to'plangan olim va ustoz san'atkorlarning ilmiy-ijodiy faoliyat ko'rsatishlari uchun zarur sharoitlar ham yaratib berilgan edi. Inchunin, dastlab Sohibqiron saroyi, keyinchalik esa Mironshoh, Shohrux Mirzo, Xalil Sulton kabi Temuriy hukmdorlar saroyining benazir musiqachisi bo'lgan Abdulqodir Marog'iy ana shunday sharoit va imkoniyatlar o'laroq o'zining musiqa ilmida hozirga qadar mashhur «Maqosidul-alhon» («Kuylarning o'rni») va «Jami'ul-alhon» («Kuylar to'plami») nomli shoh asarlarini bizning diyorimizda yaratgani bejiz bo'lmasa kerak. Shuningdek, mantiqiy mulohazalarga ko'ra, Abdulqodir Marog'iy boshchiligidagi bir guruh olim va san'atkorlar «O'n ikki maqom» tizimining o'lkamizdagi ilk mumtoz ko'rinishini aynan Sohibqiron Amir Temur saroyida yuzaga keltirgan edilar.

Professor Abdurauf Fitratning «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi» risolasida qayd etilgan quyidagi satrlar ham shunga ishora etadi: «Temurning buyrug'i bilan har tomondan keltirilgan ixtisoschi olimlarning g'ayratlari bilan bu san'at, ya'ni «O'n ikki maqom» birdan jonlandi, oyoqqa bosdi. Islom sharqining har tomonidan keltirilgan cholg'uchilar bizning bu kungi klassik musiqamizning yuksalishiga, ko'tarilishiga xizmat qildilar. Oz zamonda yerlilardan ulug' musiqiyshunoslar yetishdilar». Mumtoz maqomlarning buyuk davlat saroyida rasmiy tus olishi hamda keyinchalik Temuriylar davrida tadrijiy rivoj topishida, nazarimizda, bu san'atning buyuk davlat mafkurasiga muvofiqligi masalasi ham muhim o'rin tutgan. Ma'lumki, Amir Sohibqiron va Temuriylar davrida tasavvuf ta'limoti alohida nufuzga ega bo'lgan va ma'lum darajada, rasmiy mafkura bilan tutashib ketgan edi. Buni masalan, Amir Temur tomonidan shayxul mashoyixlarga ko'rsatilgan alohida izzat-ikrom namunalari ham ko'rish mumkin. Xususan, ulug' Sohibqiron Xoja Ahmad Yassaviy hazratlariga chuqur ehtirom bildirib, Turkistonda «Ahmad Yassaviy» me'moriy obidasini (maqbarasini) qurdirgan, shuningdek, mo'tabar shayxul-mashoyixlardan Zayniddin Toybodiy, Shamsiddin Kulol va Sayyid Barakalarni o'zining pirlari deb tan olgan va ularga chuqur ehtirom bilan munosabatda bo'lgan. Binobarin, shu holatlar bois xalq orasida keng yoyila boshlagan so'fiyona g'oyalarni saroy muhiti va u bilan bog'liq she'riyat, me'morchilik, amaliy va tasviriy san'atlar bilan birga mumtoz musiqada ham o'ziga xos ifodalash imkoniyatlari mavjud bo'lgan. Shunday omillar asosida «O'n ikki maqom» tizimi ko'plab olim va kasbiy musiqachi ustozlarning o'tmish va o'z zamonasi musiqa boyliklarini o'sha davr mumtoz talablari va ilg'or g'oyalariga muvofiq badiiy yaxlit tizim holiga keltirish ustida samarali olib borgan ilmiy-ijodiy

izlanishlarining natijasida yuzaga kelgan hamda buyuk davlatning ustuvor ma'naviy-mafkuraviy tizimlari qatorida saroy madaniyatidan munosib o'rin olgan edi. Ta'kidlash joizki, "O'n ikki maqom tizimi"ning Turkiston zaminidagi qariyb to'rt asrdan ziyod rivoji davomida maqomotning yangi turlariga asos solindi.

Jumladan, XVIII asr o'rtalariga kelib Buxoro saroy madaniyatida "Shashmaqom" turkumi uzil-kesil shakllandi, XIX asrning birinchi choragida esa Xiva xonligi saroy madaniyati muhitida "Xorazm maqomlari (Shashmaqomi)" qaror topdi. Shuningdek, Qo'qon xonligi davrida Toshkent va Farg'ona vodiysining yirik shaharlari – Qo'qon, Andijon, Farg'ona, Namangan, Xo'jand, Quva, O'sh hamda Chimkent bo'ylab yoyilgan «Farg'ona – Toshkent maqom yo'llari» ham yuzaga keldi. Shu asnoda «O'n ikki maqom» keyingi davrlarda yuzaga kelgan yangi maqom tizimlariga o'ziga xos poydevor bo'lgan edi. Albatta, bu o'rinda Fitrat ta'birida kelgan «yerlilardan yetishib chiqqan ulug' musiqashunoslar»ning ham xizmatlari katta bo'lgan. Lekin shu bilan birga, bu bebaho musiqiy boyliklarning bunyod etilishida ulug' Sohibqiron Amir Temur bobomiz tomonidan o'z vaqtida bu san'atga «O'n ikki maqom» timsolida berilgan katta e'tibor va ko'rsatilgan zarur amaliy sa'yi-harakatlar benihoya ahamiyatli bo'lgani ham shak-shubhasizdir. Buni biz, bugungi va kelgusi avlodlar, minnatdorlik tuyg'usi ila aslo unutmasligimiz kerak.

Buyuk sarkarda Amir Temur o'zining harbiy yurishlarida cholg'u asboblardan keng foydalangan, uning barcha mashq va janglarida harbiy musiqa hamroh bo'lgan. Shuningdek, u musiqa asboblarning harbiy funksiyalariga o'zgartirishlar kiritdi, ulardan foydalanishni soddalashtirdi va tizimlashtirdi, bu qoidalarni o'zining mashhur "Tuzuk"larida mustahkamladi. Amir Temurning ko'rsatmalari harbiy boshliqlarni musiqiy asboblarni bilan taqdirlash g'oyasiga asoslanadi. Manbalarda sohibqiron Amir Temur – yorqin xislatlarga ega ekanligi, xotirasi o'tkir, shijoatli va qat'iyatli, bir so'zli, zo'r ruhiy qudrat egasi, salobatli inson sifatida ta'riflanadi.

Amir Temur saroyida ko'plab ilm-ma'rifat allomalari Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono Shamsuddin Munshi, Mavlono Abdullo Lison, Mavlono Badriddin Ahmad, Mavlono Nu'moniddin Xorazmiy, Xoja Afzal, Mavlono Alouddin Koshiy, Jalol Xokiylar Sohibqironning marhamatidan bahramand bo'lib, uning xizmatida bo'ldilar. Amir Temur ilm-fanning riyoziyot, handasa, me'morchilik, falakiyot, adabiyot, tarix, musiqa kabi sohalari ravnaqiga katta e'tibor berib, sohibi hunarlar bilan qilgan suhbatlari haqida fransuz olimi Lyangle shunday yozadi: «Temur olimlarga seriltifot edi. Bilimdonligi bilan bir qatorda sofdilligini ko'rgan kishilarga ishonch bildirardi. U tarixchilar, faylasuflar, shuningdek, ilm-fan, idora va boshqa ishlarda iste'dodli bo'lgan barcha kishilar bilan suhbatlashish uchun ko'pincha taxtdan tushib, ularning yoniga kelardi. Chunki Temur bu sohalarga g'amxo'rlik qilishga asosiy e'tiborini berardi».

Amir Temur va uning saltanati vorislari – temuriylarining deyarli hammasi hunar va san'at ahliga hurmat bilan qaraganlar, ularning mehnati va san'atini qadrlaganlar shu bois, ular podsholigida madaniy hayot va muhit taraqqiy etgan.

Musiqaning boshqa san'atlar qatorida muhim o'rin egallash uchun zamin, Temuriylar hukmdorligi mobaynida xonanda va sozandalar rasmiy-diplomatik,

harbiy va boshqa tantanalarning doimiy qatnashchilariga aylanib, xalq tomoshalari, ommaviy bayramlar ularsiz o'tmasligi bo'lgan. O'zbek xalqi musiqasi qatori harbiy-rasmiy musiqa turlari mumtoz maqom san'ati, mintaqaning boshqa turkiy hamda arab, forsiyzabon xalqlarining musiqaviy folklori rivoj topdi. Eng muhimi, musiqiy anjomlar jasorat va mardlik timsollariga aylangan. "Amr qildimki, qaysi bir amir biron mamlakatni fath etsa, yo g'anim lashkarini yengsa, uni uch narsa bilan mumtoz qilsinlar: faxrli xitob, tug' va nog'ora berib, uni bahodir deb atasinlar" , - deb yozadi Amir Temur¹. Amir Temur o'zi musiqaning his-tuyg'ularga ta'sir imkoniyatlaridan boxabar bo'lib, amaliyotda undan mohirona foydalangan. Hech bir saroyda o'tkaziladigan tantana musiqasiz bo'lmagan. Harbiy yurishlarda ham musiqiy asboblarga bo'lgan ixlosini unutmagan. Uning harbiy amaliyot tarixiga kiritilgan o'zining qator kashfiyotlari bor. Masalan, mo'jiz shahar yoki qishloqqa hujum boshlashdan oldin, u yerga ehtiyotkorlik bilan karnaychi va nog'orachilar kiritilgan. Erta tongda bexosdan bu asboblarning yangrashi aholini dovdiratib, harbiylarga katta yordam bergan. Temuriylar davrida, saroylarning bosh darvozalari tepasiga maxsus nog'oraxonalar qurish odat tusiga kirgan, bu hol musiqa san'atiga bo'lgan e'tiborning yana bir yorqin dalilidir. Ma'lumki, saroy musiqiy guruhlarini asosan karnaychi va nog'orachilardan iborat bo'lgan, yetakchilarni "mehtar" deb atashgan. Ular ommaviy bayram va tantanalarda faol qatnashganlar. Temur davriga xos bo'lgan ma'naviy ko'tarinkilik musiqa san'atining deyarli barcha jabhalari uchun keng imkoniyat tug'dirib berdi: sozandalik, xonandalik, musiqa ta'limi, bastakorlik ijodi, musiqa ilmi, bularning barchasi kamol topdi.

Asrlar davomida shakllangan an'anaviy "ustoz-shoird" ta'lim tizimi keng quloch yozdi. Musiqa ustozini hammadan ustun qo'ygan, "ustozlar ustozini" deb ulug'langan Alisher Navoiy (o'zi ham musiqiy ilmga ega bo'lgan, ayrim musiqiy asarlar ham yaratgan) o'zining "Sab'ai-sayyor" asarida: San'atim anda soz cholmoq ishi Bilmayin men kabi ishimni kishi Ilmi advori fanni musiqiy Mendan ul ilm ahli tahqiqiy - kabi misralar keltirilgan.

Shu bois Alisher Navoiyning hayoti va ijodiy faoliyatida musiqaning o'ziga xos o'rin egallagani tasodif emas, bundan tashqari, Navoiy taxallusining o'zi ham nufuzli musiqiy atama "navo" so'zidan o'zak olgandir.

Musiqa asoslarini alifbo saboqlari bilan birga olgan, ustozini o'z davrining yirik musiqashunosi va bastakori Xoja Yusuf Burxon bo'lgan.

Navoiy o'z asarlarida ustozining ijodini maqomlar shakllanishiga bevosita aloqasi borligini yozadi. Chunki "Isfaxon" kuyi, aniqrog'i, maqom (parda tizimi), Amir Temur va temuriylar davridagi "Duvozdaxmaqom" turkumi tarkibidagi uchinchi edi. Navoiyning musiqa madaniyatini izchil e'tirof etishiga uning Xoja Yusuf Burxon qo'lida ta'lim olgani, umri davomida musiqa san'ati namoyondalari bilan doimiy muloqotda bo'lganligi ijobiy ta'sir etgan. Allomaning Qomusiy "Xamsa"sini, besh qo'shiq deb idrok etish mumkin. Ya'ni: "Hayratul abror"- falsafiy-axloqiy mazmunga ega bo'lgan qo'shiq, "Farxod va Shirin" – jasorat va

¹ Raximov Z.M. Temuriylar davri ilmida musiqaning san'at turiga aylanishi. – 2016. - № 15 (119). - C.11-14.

vatanparvarlik qo'shig'i, "Layli va Majnun" betakror sevgi qo'shig'i, "Sab'ai-Sayyor – vafodorlik qo'shig'i", "Saddi Iskandariy"- axloqiy qo'shiq deb atalishi mumkin.

Umuman olganda Alisher Navoiyning she'rlarini qo'shiq deb ham faraz qilsa bo'ladi, chunki aksariyatiga shoir zamondoshlaridan tortib, bugungi kun ijodkorlariga qadar musiqa yaratishgan, ya'ni ularni musiqalashtirishgan.

Temuriylar zamonida yashab ijod qilgan yana bir yirik musiqashunos Alisher Navoiyning ustози Abduraxon Jomiydir. Jomiy musiqiy asarlar va Risolai musiqi"ning muallifidir. Jomiyning fikricha, musiqaning tarkibiy qismlarini o'rganish "yanada go'zal va nafis san'at" yaratish uchun kerakdir. Jomiyning yangi usullar yaratishida "chegara yo'qligi", "ixtiyor etgan kishi yangi usul yarata olishi" haqida fikr yuritilgan. Bu risola Alisher Navoiy iltimosi bilan yozilgan degan ma'lumot bor. Mazkur risola ijrochi, bastakor, olimlardan o'z shaxsiy tajribalarini ishga solishga undar ekan. Temur va temuriylar davrida musiqiy ijod va ijroning shiddat bilan rivojlanib borishi musiqiy risolanavislikka ham ta'sir etmay qolmadi. Shu davrga oid qator risolalar saqlanib qolgan, ular musiqa ilmining yuqori saviyasidan dalolat beradi, musiqaning muhit timsollari tizimi, o'rganilayotgan davrning musiqa bilan bog'liq barcha xususiyatlari haqida ma'lumotlar mavjud. Masalan, Zaynulobiddin al-Xusayniyning "Qonun-i ilmi va amali musiqiy" risolasi Alisher Navoiyga bag'ishlangan.

Sohibqiron Amir Temur va uning bir necha pag'onadagi vorislari davrida musiqa san'atining barcha (bastakorlik, ijrochilik, ilm va maxsus ta'lim kabi) jabhalari – o'z tarixidagi eng yuksak taraqqiyot pallalariga ko'tarilganini biz, har bir qilingan ishi, erishgan muvaffaqiyatlari orqasidan qilgan ommaviy sayil-u tomoshalarida ko'rsak bo'ladi. Bu misralar bilan biz yana va yana shunga iqror bo'lavramiz, ularning xalqiga, san'atiga, madniyatiga bo'lgan e'tiborining kuchliligidan dalolat beradi.

XV asr boshida Movarounnaxrda milliy birlikni yuzaga keltirgan mustaqil davlatga asos solgan, o'rta asr uyg'onish davri madaniyati, ilm-fani, san'ati taraqqiyotiga bebaho hissa qo'shgan, uning benazir homiysi bo'lib tanilgan Amir Temur nomi asrlar osha avlodlarning faxri va iftixori bo'lib qoladi. Temur va temuriylar davri san'atini keng miqyosda o'rganish hozirgi zamon san'at taraqqiyotida uning boy an'alaridan foydalanish yo'llarini izlash olimlar, san'atkorlar va san'atshunoslik fanining qadrli va e'zozli vazifalaridan bo'lib qoladi.

E.B. Hazratqulova,

*O'zFA Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori
O'zbekiston, Toshkent sh.*

HIROT ADABIY MUHITI BOBUR TALQINIDA

Turkiy adabiyotshunoslikning rivojida nafaqat adabiyotshunoslik janrlari, balki boshqa sohadagi nasriy asarlar tarkibida kelgan filologik masalalarga oid mulohaza va qarashlar ham o'zining muayyan o'rniga ega bo'lgan. Bu borada adabiyotshunoslikka oid janrlarning turlari va shakllanishi haqida akademik Botirxon Valixo'jaev o'zining "O'zbek adabiyotshunosligi tarixi" nomli monografiyasida shunday yozadi: "O'tmish adabiyotshunosligi va adabiy tanqidni ifodalash janrlarini, ularning mohiyatiga qarab ikki guruhga ajratish mumkin: I.Bevosita janrlar, ya'ni aslida adabiyotshunoslik va adabiy tanqidga bag'ishlanmagan asarlarda she'r va shoirlik, shoirlar hayoti va ijodiga doir fikrlarning keltirilishi – faxriya, she'r parchalari-qit'a, soqiynoma, kichik masnaviy, ilmi adabga bag'ishlangan asarlar, dostonlarning ayrim boblari, tarixiy, tarixiy-esdalik asar, nasihatnoma kabilar. II.Bevosita janrlar, ya'ni adabiyotshunoslik va adabiy tanqid masalalaridan bahs yurituvchi guruhi-tazkira, manoqib holatlar, aruz, qofiya, she'riy san'atlarga bag'ishlangan risolalar, debocha, ro'znoma, oynomalarda e'lon qilingan taqriz va ixcham maqolalarni kiritish mumkin"¹. Olim tasniflagan birinchi guruhga "Boburnoma" asari ham kiradi.

Bobur nigohida badiiy adabiyotning yuksalishiga muhim ta'sir qiluvchi adabiy muhit tasviri ayricha diqqat bilan o'rganiladi. Shu bilan birga bu muhitni sharhlash asnosida har ikki adibning adabiy tanqidchilik qarashlari orqali ularning munaqqidlik mahorati ham bo'y ko'rsatadi. "Boburnoma" sahifalarida ma'lum bir shaharlar hududi doirasida rivojlangan adabiy muhit va uning ijodiy jarayonga ta'siri haqida qiziqarli ma'lumotlar bor. Asarda Andijon, Samarqand, Kobul, Hirot shaharlaridagi she'riyat ixlosmandlari va adabiy davralar haqida ta'sirchan lavhalar berilgani o'sha davr adabiyot vakillari va ixlosmandlarining asosiy qiyofasini belgilab olishimizda muhim ahamiyat kasb etadi. "Boburnoma"da adabiy muhitlar tasvirini ikki xil ko'rinishda talqin etish mumkin: 1.Adabiy muhitning bilvosita tasviri. (Shoirlar va boshqa ijodkorlar uchun maxsus sahifa ajratilmagan, biroq shahar boshqaruvidan tortib ijtimoiy-madaniy muhit aks etgan matnlar orasida tarqoq holda kelgan ma'lumotlarda: Andijon, Samarqand, Kobul misolida) 2. Adabiy muhitning bevosita tasviri (Shoirlar va boshqa ijodkorlar uchun maxsus sahifa ajratilgan shaharlar tasvirida: Hirot misolida).

"Boburnoma"ning Farg'ona viloyatida hukumatni boshqarayotgan Umarshayx mirzo portretiga xos chizgilarda uning kitobxonlik darajasiga birmuncha to'xtalib o'tilgan: "*Ravon savodi bor edi. Xamsatayn va masnaviy*

¹ Валихўжаев Б.Ўзбек адабиётшунослиги тарихи X–XIX асрлар тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 1993. – Б.9.

kitoblarini va tarixlarni o'qub erdi. Aksar "Shohnoma" o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi... taqrib bila xo'b abyot o'qur edi".¹ Demak, Farg'ona hukmdori sifatida Umarshayx mirzoning o'zi o'sha davr temuriyzodalari kabi ilm-u ma'rifat bilan doimiy oshno bo'lgan. Uning ko'plab badiiyat namunalarini mutolaa qilishi natijasida o'zida qalam tebratish qobiliyatini hosil qilgani, lekin o'zining bu ijodiy qobiliyatini namoyon qilishga hafsalasiz bo'lgani anglashiladi. Umarshayxning tab'i nazmi borligini ta'kidlash ortidan garchand aniq misol keltirilmagan bo'lsa-da, uning o'z adabiy davralarida bir-ikki baytning qofiyasini kelishtirib aytganligi, nazmda mashq qilganlarning iqtidorini baholashda iste'dodi namoyon bo'lgani, yoxud o'qiganlarini xotirasida mustahkam saqlab, mavlonolar bilan biron adabiy bahslarda fikr bildirganiga ishora bor. Demak, Umarshayx mirzo adabiyotni nozik, to'kis his qiladigan hukmdor bo'lishi bilan birga o'z hukumati madaniy muhitining rivoj topishida ham o'z o'rniga ega bo'lgan ma'rifatparvar hukmdor sanalgan. Bobur Farg'ona viloyati manzaralari haqida atroflicha to'xtalgandan so'ng, uning Umarshayx umarolari haqidagi ma'lumotlarida she'riyatga havasmand beklar borligi ham ma'lum bo'ladi. "Yana biri Hasan Ya'qubbek edi. Kichik ko'ngulluk, yaxshi tab'liq, chust va chaspon kishi edi. Bu bayt aningdur:

Boz oy, ey xumoy, ki be to'tii xatat,
Nazdik shudki, zog' barad ustuxoni man''²

Mazmuni: Qaytib kel, ey baxt qushi, sening to'tiday xatlaringsiz mening suyaklarimni qarg'alar olib ketayozdi.

Adabiyotshunos Hamidulla Boltaboev "Boburnoma"da Andijonlik shoirlar bilan bog'liq ma'lumotlarni o'rganar ekan, mavlono Yusuf Badiiy Andijoniy, Mir Sarbarahna (Sayyid Shamsuddin Muhammad Andijoniy), Musannif Xoja Yusuf Burhon Andijoniy kabi ijodkorlarning hayot yo'li va adabiy faoliyatini boshqa tazkiralarga solishtirgan holda tahliliy fikrlarni o'rta tashlaydi³. Demak, Boburdek alloma yetishib chiqqan Farg'onada, xususan, Andijon shahrida madaniy-adabiy muhit Samarqand, Hirot shaharlaridan kam bo'lmagan darajada taraqqiy etgani anglashiladi.

Yana bir temuriyzoda hukmdor Sulton Ahmad Mirzo haqida so'z borganda esa "hech nimarsa o'qug'on emas edi, omi edi, turk va sodda edi. Tab'din bahrasi yo'q edi",⁴ deya ta'rif beradi. Bu ta'rifda hech nimarsa o'qug'on emasligi, omiligi mirzoning mutlaqo savodsizligini anglatmaydi, Bobur yashagan damlarda temuriylar davrida erishilgan mislsiz muvaffaqiyatlarda bevosita oqil va ko'p o'qiydigan hukmdorlarning ham o'z ulushi katta edi, shu bois Bobur amakisi Ahmad mirzoning shahar markazida, turli ilmlar o'chog'ida ulg'aya turib, biron ilmda kamolot hosil qilmaganini va badiiyat olamidan butkul yiroqligini omilik

¹ Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома / Тахрир хайъати: А.Абдурашидов, Б.Алимов ва бошқ.; П. Шамсиев, С. Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрл.: С. Ҳасанов; Масъул муҳаррир В.Раҳмонов. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.37.

² O'sha asar. – B.41.

³ Болтабоев.Х. "Бобурнома"да Андижонийлар // Мумтоз сўз кадри. – Т.:Адолат. 2004.-Б. 52.

⁴ Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.44.

deya baholagan. Bu o'rinda Boburning ideal ma'rifatparvar shoh haqidagi tasavvurlari va talablari oydinlashadi.

Shuningdek, Sulton Mahmud mirzo portretiga oid lavhalarda ham uning shoirlik qobiliyati haqida shunday deydi: «...*tabi nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqondin aytmog'on yaxshiroqdur*».¹ Boburning Mahmud mirzo *tab'i nazmiga* nisbatan bunday keskin munosabati uni havaskor shoir maqomida ham tan olmasligini anglatadi va Mahmud mirzoning hukmdor sifatida so'z qo'llashi bilan bog'liq nojoiz nuqsonini, kulgi va hajvni o'z tor dunyoqarashi doirasidagina tushunishini ta'kidlaydi: “*hayosi kamroq edi. Bir necha masxara va bebok tegrasida bor edi. Devon boshida va haloyiq qoshida zisht va shani' harakatlar qilurlar edi. Badkalom edi. So'zini filhol anglab bo'lmas edi*”.² Diqqat qilish kerakki, Bobur tomonidan *tab'i nazmi bor* hukmdorlarning shoirlik maqomiga berilgan ta'riflarida ularning ichki tabiatini yoritadigan qo'shimcha to'ldiruvchi belgilar ham mavjuddir. Zero, Boburning ob'ektiv munosabatida tarixiy shaxs siyratidagi ijobiylik va salbiylik bo'yog'i bo'rtib turishida, uning *tab'i nazmni* baholash usuli ham qo'l kelgan.

Samarqandda oz muddat hukumatni boshqargan Boysunqur mirzo portretiga xos chizgilarda ham Boburning o'tkir sinchi nigohi aks etadi: “*nasta'liq xatini xeyli xo'b bitur edi. Naqqoshlikda ham iligi yomon emas edi. She'rni ham tavre aytur edi. Odiliy taxallus qilur edi. She'riy devon tartib qilg'uncha bo'lmaydur edi... Samarqandda Boysunqur mirzoning g'azallari oncha shoyi'durkim, kam uy bo'lg'ay erdikim, mirzoning ash'ori ul uyda bo'lmag'ay edi*”³. Yosh umri xazon bo'lgan Boysunqur mirzoning zarif ko'ngilli shahzoda ekanligi, bir necha ilm-u hunarlarni maromiga yetkazib o'rganganligi, hali devon tuzishga ulgurmasdanoq g'azallarining xalq tomonidan suyib o'qilishi haqidagi ma'lumotlarida Boburning ham faxr, ham nadomat kabi tuyg'ulari uyg'unlashib ketgan. Samarqand adabiy muhitida qaynoq nafasli ijodkorlar ko'p bo'lgani holda Boysunqur mirzoning g'azallari qo'lma-qo'l bo'lishi, albatta, shoirning kamolotga yetisha borayotganidan dalolatdir. Shu boisdan Bobur ilm-u ma'rifatning jonkuyar, fidoyi rahnamosi hamda adabiyotshunos olim sifatida Boysunqur mirzoning o'z amaldori Xusravshoh tomonidan vahshiylarcha o'ldirilish fojeasi haqida “... *mundoq xushtab' va purfazilat va hasab va nasab bila orosta podshohzodani shahid qildi*”⁴, deya yozg'irgan edi.

Husayn Boyqaro tasarrufidagi muhit haqida atroflicha «Shuarodin ruknida o'ziga zamondosh bo'lgan o'n to'rt shoir, uch rassom, sakkiz musannif va bir qancha musiqachilar haqida ma'lumot beradi».⁵ Hamda hassos Boburning teran nigohi-la Hirot shahri sivilizasiyasini yaqqol ko'z oldimizga keltiruvchi quyidagi: “*Sulton Husayn mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim, bir ishg'a*

¹ O'sha asar. – B. 48.

² O'sha joyda.

³ O'sha asar. – B.72.

⁴ O'sha asar. – B.129.

⁵ Болтабоев Х. “Бобурнома”да Андижонийлар // Мумтоз сўз кадри. – Т.:Адолат. 2004.-Б.59.

marshg'ullig'i bor edi, himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolga tegurgay",¹ deb tasvirlangan manzarasi Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni XIX maqolatidagi go'zal Hirot tasviriga hamohangdir:

*Olloh-olloh, ne Hiri, bu Hiri,
Bir-biridan turfa aning har biri*²

Muazzam Hirotning madaniy-adabiy muhitini yoritishda Bobur bu jamoatchilik tarkibini turli guruhlariga tasniflagan holda diqqat qaratadi. Bu guruhlar quyidagilardir: *avlodi, umarosi, sudur, vuzaro, shuaro, xushnavislar, musavvirlar, ahli nag'ma, musannif* kabi guruhlar. Bu tasniflarning har biriga muxtasar to'xtalgan Boburning munaqqid sifatidagi dunyoqarashi namoyon bo'ladi. Masalan, H.Boyqaro tassarrufidagi Hirot ijtimoiy muhitini *umaro* va *vuzaro* guruhlarida yoritish maqsad qilingan bo'lsa-da, bu guruhlar tarkibidagi shaxslar faoliyatida ham ularning tab'i nazmi va so'zga bo'lgan munosabatiga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, *avlodi* deya guruhlangan Husayn Boyqaroning o'g'il va qizlari haqidagi ma'lumotlarida ularning fe'li-sajiyasi, axloq-atvori haqida gapirar ekan, tab'i nazmga havasmandligi to'g'risida ham kuzatishlarini ma'lum qiladi. H.Boyqaroning sanalgan o'n to'rt o'g'lidan Badi'uzzamon mirzo, Shoh G'arib mirzo, Muhammad Husayn mirzo, Ibrohim Husayn mirzo kabilarning adabiy iste'doddan bebahra emasligi haqida ma'lumot beradi. Xususan, Bobur Shoh G'arib mirzoning tab'i haqida gapirar ekan, uning shoirlik qobiliyatiga iliq munosabatda bo'ladi: "Yana Shoh G'arib mirzo edi, bukri edi. Agarchi hay'ati yomon edi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. "G'aribiy" taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she'r aytur edi".³

Boburning Shoh G'arib mirzo haqidagi bu e'tirofi boshqa shahzodalar ta'rifidan o'zgacha farqlanadi. Boshqa shahzodalar ta'rifida ularning fe'lidagi qusur va fazilatlar avval sanalgani holda so'ngra nazmga bo'lgan munosabatiga to'xtalangan bo'lsa, Shoh G'arib mirzoga ajratilgan portret esa (Hirotga hokimligini ta'kidlash bilan birga) faqatgina uning ijodiy qiyofasi bilan kifoyalangani xarakterlidir. Biroq shu muxtasar ta'rifda ham Boburning adabiyotshunos sifatidagi mahorati uning taqqoslash usuli orqali yuzaga chiqqan. Bobur shahzodaning *hay'ati yomonligini tab'i xo'b*ligiga qarama-qarshi ravishda, *badani notavon* ekanini esa *kalomining marg'ub*ligiga zidlashi natijasida yetuk shoirlikni kishining ma'naviy dunyosiga bezak sifatida ko'rmoqchi bo'ladi. Kishining tashqi qiyofasi va ma'naviy olamini taqqoslash boshqa bir temuriy shahzoda Suhrob mirzo ta'rifida ham uchraydi: "Men .. Hisorni olg'onda, mening qoshimda edi. Bir ko'zi ko'r edi. G'arib badhay'at edi. Axloqi ham hay'atidek edi. Bir be'i'tidolliq qildi, tura olmadi, ketti. Astrabod navohisida bir bei'tidolig'idin Najmi soniy azob bila o'lturdi"⁴. Yana Bobur ta'rifidan Shoh G'arib mirzoning devon tuzishga ulgurganligi, turkiy tilda va forsiy tilda she'r yoza olish qobiliyatini

¹ Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.137.

² Навоий. Хамса / Нашрга тайёрловчи А.Ҳожирахмедов. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б.66.

³ Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.129.

⁴ O'sha joyda.

hosil qilgani ham uning shoirlik salohiyatini belgilab beruvchi eng muhim nuqtalardir. Zero, shoirning devon tartib berish qoidalarini o'zlashtirishi ham oson vazifa emas edi. Demak, bu o'rinda Bobur diqqat qilgan masala ortidan devon tuzish jarayonini o'z davrida muhim adabiy an'analardan biri bo'lganiga yana bir bora shohid bo'lamiz. Bobur Shoh G'arib mirzoning quyidagi baytini uning ijodidan namuna sifatida keltirib o'tadi:

Dar guzar didam pari-ro'e shudam devonaash,
Chist nomi o', kujo boshad nadonam xonaash.

Ma'nosi: Guzarda bir pari yuzni ko'rib, devona bo'ldim, uning ismi nima, uyi qaerda ekanini bilmadim (P.Shamsiev).

Ba'zi shahzodalar ta'rifida esa, ularning bitimakka loyiq bo'lgan sifatning o'zi yo'qligini, lekin tab'i nazmi borligiga diqqat qilish orqali ularning tarixiy portretini ijodiy qiyofasi bilan to'ldirmoqchi bo'ladi. Bu kabi ijodiy portretlar Boburning adabiy-estetik qarashlarini yanada yorqinroq aks etishida muhim omil bo'ladi. Masalan, Muhammad Husayn mirzoning Shoh Ismoil bilan bir zindonda yotib, shia mazhabini qabul qilgani, ota-og'asi sunniy bo'lib, o'zining rofizi bo'lgani, keyinchalik Astrobodda o'shal gumrohlik bilan o'lib ketgani haqida yozar ekan, ijobiy xislatlarini ham qidirishga harakat qiladi: «Ani xeyli mardona va bahodur derlar edi. Hech andoq ishi zohir bo'lmadikim, bitimakka loyiq bo'lg'ay. Tab'i nazmi bor ekan. Bu bayt aningdurkim:

Oludai gardi zi payi sayd ki gashti,
G'arqi araqi dar dili garm ki guzashti»¹

Ma'nosi: Ov ketidan yurishing bilan changga botding, qizg'in yurakka ta'siring bilan terga botding (P.Shamsiev).

Demakki, Bobur tarixda temuriylar naslidan bo'lgan, saltanat va davlat yumushlarida hafsalasiz bo'lgan, biroq otasi rahnamolik qilayotgan adabiy muhitining vakili-temuriyzoda shoirni unutmasligimiz uchun ham ma'lumot qoldirmoqda. Husayn Boyqaro qizlari haqida yozar ekan, uning to'ng'ich qizi Sultonbegimning xislatlarini boshqalarnikidan farqlab, ajratib ko'rsatadi: "Boridin ulug' qiz Sultonbegim edi. Xeyli so'z bilur edi"². Demak, bu o'rinda Husayn Boyqaroning o'n bir qizi ichidan faqat bittasini, ya'ni Sultonbegimning xeyli so'z bilishini ta'kidlashi orqali Boburning ayol ijodkorlar, so'zamol va nuqtadon ayollarga ehtirom ko'rsatishi, tab'i nazm borasida ularning ham iqtidoriga o'z xolis nigohini tashlagani e'tiborga loyiq jihatdir.

Hirot adabiy muhiti fonida Bobur shoirlarning adabiy taxallusiga ham alohida nazar tashlaydi. Uning adabiy taxallusga bo'lgan munosabati shoir Mullo Muhammad Badaxshiy ijodi tahlilida aniq ko'rinadi: "Yana Mullo Muhammad Badaxshiy edi. Ishkamishdindur. Ishkamish Badaxshon doxili emastur. Ajabturkim, "Badaxshiy" taxallus qilibtur".³ Bu jihatdan Boburning taxallus tanlashga oid qarashlari Navoiyning adabiy-estetik qarashlariga muvofiq keladi. Navoiyning «Majolis un-nafois»ida bu borada ayrim shoirlarning adabiy taxallusi

¹O'sha asar. – B.130.

²O'sha joyda.

³O'sha asar. – B. 139.

haqida istehzo aralash tanbeh berilsa, ba'zilar shoirning takror taxalluslardan ehtiyot bo'lishga undaydi. Jumladan, Navoiy Bu Ali¹ taxallusidagi shoirni parishonxotirlikda ayblasa, Vafoiy taxallusidagi shoir esa o'zining iltimosiga muvofiq (Samarqanddagi Ahmad Hojibekning shunday taxallusda ijod qilgani bois) taxallusini o'zgartirganini yozgan edi. Navoiyning o'zi ham fors tilidagi ijodi uchun qo'llagan dastlabki taxallusi Fanoiy bo'lgani, keyinchalik Hirotda shunday taxallus bilan qalam tebratuvchi shoir borligini bilgach, o'z taxallusini Foniylar bilan almashtirgani haqida o'zbek adabiyotshunosligida tekshirishlar² olib borilgan. Demak, o'z navbatida adabiy taxallus qo'llash bilan bog'liq bo'lgan talab va me'yori o'z-o'zidan adabiy jarayon bilan bog'liq ekan. Bobur ham bu masalada o'zining aniq va qat'iy munosabatini bildirganining boisi ham ana shunda.

Bobur Hirotning *ahli fazl va benazir eli* haqida qator siymolarni sanab o'tar ekan, uning ahli ilm va ahli shuaroning axloqiga va ular qo'llagan ilmning jamiyatga qanchalar naf keltira olishiga ham alohida e'tibor qiladi. Shayxulislom Sayfuddin Ahmad haqida yozar ekan, uning naqadar donishmand ekanligi, arab filologiyasi va naqliyadan ko'p bilimni o'zlashtirganini ta'kidlaydi. Uning yetmish yil mobaynida jamoat namozini tark etmagani va barcha mazhab egalarini birdek rioyat qilganini ijobiy xislat sifatida qadrlaydi. Bu jihatdan Boburning din peshvosi vakili dunyoqarashidagi kenglik va ma'rifatparlikni ulug'lagani ko'rinmoqdaki, bu yuksak fazilat Boburning o'ziga ham xos edi.

Shu bilan birga ahli fazl safidan Mavlono Shayx Husayn ta'rifida ilmi adabning asosiy tamoyillaridan bo'lgan shaklan qisqalik, mohiyatan kenglikni ifodalash haqida so'z boradi: "Hikamiyot va aqliyot va kalom ilmini xo'b bilur edi. Oz alfozda ko'p so'z topib, diqqat bilan gufto'gu qilmoq aning ixtiroidur"³.

"Boburnoma" matni tarkibida ham mana shunday shaklan qisqalik va mazmunan teranlik ustuvorlik qilishi shu kabi adabiy mezonga tayanishning belgisidir.

Munaqqid sifatida Boburning ma'lum shoir yoki ahli ilmning ijodiy portretini chizishda uning axloqiy nuqsonlari yoki kamchiliklari bilan parallel holda birgalikda tasvirlash hollari ko'p uchraydi. Bu qiyoslov orqali Boburda ijodkorning hamma jihatini yaxlit ilg'ash hamda to'laligicha qamrab olishga bo'lgan harakat kuchlilik qiladi. Ba'zi o'rinlarda esa Bobur adabiy jamoatchilik ehtiromiga sazovor bo'lgan, ko'pchilik ulug'lagan shoirlar tasvirida boshqalar fazilat deb topgan jihatdan ajablanishini yashirmaydi. Masalan, Mullo Abdulg'afur Loriy haqidagi zamondoshlarining ta'riflarida asosan uning ijobiy sifatlarini sanash va ulug'lashga urinish kuzatiladi, boisi Mullo Abdulg'afur Loriy Mavlono Abdurahmon Jomiyning ardoqli muridi edi. Jomiy siymosining *soyasi* ortidan bu ijodkorning fe'li-saiyasi haqida faqat yaxshi jihatlarni jamlashga harakat qilishar edi. Bobur esa sahifalarda biroz oldinda kelgan Mavlono Abdurahmon Jomiy shaxsiyatini yuksak nuqtada tasvirlasa-da, uning shogirdi bahosida esa baribir qattiqqo'l

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун нафоис. МАТ. – Т., 1997.

² Шодиев Э. Навоийнинг адабий тахаллуслари // Адабий мерос. Ўзбек адабиёти тарихидан тадқиқот ва материаллар. Илмий асарлар тўплами. 1 (5). – Т.: 1990.

³ Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.137.

munaqqidligicha qoladi: “Yana Mullo Abdulg‘afur Loriy edi. Mavlono Abdurahmon Jomiyning ham muridi, ham shogirdi edi. “Nafaqot”qa sharh yo‘sunliq bir narsa bitibtur. Ulumi zohiriyag‘a bisyor mustahzar edi. Bovujudi ulumi zohiriy, ulumi botiniydin ham bahramand edi. Ajab betaayyun va betakalluf kishi edi. Har kimni mullo desalar, aning olida juzv tortmoqdin ori yo‘q edi. Har yerda darveshe nishon bersalar, aning qoshiga yetmaguncha qarori yo‘q edi”. Boburning bu mushohadasida uning ahli ilmga bo‘lgan yuksak ilmiy odob talablariga ham ishora bor. Ilm ahlining o‘z bosiqligini saqlashi, har qanday havaskor izlanuvchi bilan tortishmasligi, o‘zaro masofani saqlash kerakligi haqidagi aqidasi ilgari surmoqda.

Umuman olganda, “Boburnoma”ning boshqa sahifalarida ham Bobur adabiy-estetik qarashlariga biror-bir siymoning mavqeyi ta’sir etganini, uning zo‘raki yumshaganini hech ham ko‘rmaymiz. Bu hol uning har bir ijodkor qiyofasiga o‘zgacha yondashishga harakat qilganidan darak beradi. Boburning adabiy-estetik qarashlari dolzarb masalalarga qaratilgani bilan xarakterlidir.

Babajanova D.B.

Tarix fanlari doktori, professor

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

AMIR TEMIR VA TEMURIYLAR O‘ZBEK VA DUNYO OLIMLARI TALQINIDA

Mustaqillik tufayli O‘zbekistonga butun dunyoning nigohi qadalgan, qadimiy madaniyati va ma’naviy qadriyatlarini jahon ahli tan olayotgan bir davrda qadriyatlarni avaylab-asrash va rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Shundagina, Amir Temur kabi buyuk Sohibqiron vasiyatlari va o‘gitlarini hamda u qoldirgan ulkan ma’naviy merosni yoshlar ongiga tezroq yetkazish, ularning ilmga, boy o‘tmish tarixiga bo‘lgan hurmat-ehtiromini yanada oshirish, milliy g‘urur va faxr-iftixor tuyg‘ularini singdirish mumkin.

O‘zbek xalqining o‘z tarixi haqida bilimni chuqurlashtirish, ayniqsa, yosh avlodni vatanparvarlik va milliy iftixor ruhida tarbiyalash maqsadida, mazkur davr tarixiga davlat siyosati darajasida alohida e’tibor qaratildi, ushbu davr tarixini har tomonlama ilmiy va amaliy yo‘nalishlarda izchil o‘rganib borish hamda targ‘ib qilish eng dolzarb vazifalar qatoriga qo‘yildi. Ayni paytda, bu borada to‘plangan tajriba, ana shu buyuk zotlarning bebaho merosi hamisha millat boshini baland, qaddini tik qiladi, bag‘rikeng o‘zbek xalqini olg‘a yetaklaydi. Millatning ruhiyati, kayfiyatiga qanot berishga arzirli noyob asarlar nafaqat jamiyatning gullab-yashnashi, balki kelgusi vazifalarning ham samarali bo‘lishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Chunonchi, “...xalqlar tarixida o‘ziga xos tub yangilanish davrlari borki, bunday zamonlarda muayyan millat dahosi, uning o‘z salohiyatini namoyon etishga intilishi, yaratuvchanlik faoliyati eng yuksak cho‘qqilarga ko‘tariladi”¹.

¹ Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси.—Тошкент:Ўзбекистон, 2021.—Б.5.

Binobarin, necha-necha ajdodlarimiz orzu qilib o'tgan mana shunday buyuk ishlarni amalga oshirish, bunday baxt va sharafiga musharraf bo'lish bugungi avlodga nasib etdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "...biz jonajon Vatanimizga bo'lgan cheksiz mehrimiz va sadoqatimizni muqaddas bayroq qilib, bor bilim va tajribamiz, aql-zakovatimizni ishga solib, yagona xalq, yagona millat bo'lib, ko'zlagan ezgu maqsadlarimizga albatta yetamiz. Yangi O'zbekiston jahon maydonida kuchli salohiyat, munosib obro'-e'tiborga ega bo'lgan, har tomonlama obod va farovon mamlakatga aylanadi"¹. Zero, jahon ahli O'zbekistonga qarab, o'zbek xalqining millat sifatidagi qiyofasini, muqaddas dini, madaniyati va milliy-tarixiy qadriyatlariga xos bo'lgan bag'rikengligini ko'radi. Hozirgi kunda Yangi O'zbekiston atalmish bu yurtga butun dunyoning nigohi qadalgan, ajdodlari, madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini jahon ahli tan olayotgan bir davrda o'z tarixi, eng avvalo o'tgan buyuk siymolar xalq orasidan chiqqan shu omma taqdiri bilan hamnafas ajdodlari qoldirgan boy milliy qadriyatlarini avaylab-asrash va rivojlantirishga, buyuk sarkardalar merosini chuqur o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Aslini olganda, Amir Temur saltanati jahon sivilizatsiyasi tarixidan o'rin olgan va uni o'rganish tarixshunoslikning yirik yo'nalishlaridan biri sifatida doimo olimlar diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan. Bu yo'nalishda ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan va bu jarayon davom ettirilmoqda.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq Amir Temur nomini tiklash va abadiylashtirish masalalariga katta e'tibor qaratildi. O'zbekiston Respublikasi rahbariyati va taniqli tarixchilarining Amir Temur shaxsiyati va tarixiga bo'lgan diqqat e'tibori natijasida Sohibqiron saltanati tarixini to'liq yaratish borasida samarali ishlar amalga oshirildi. Bu borada ko'plab O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni², qonunlar va Vazirlar Mahkamasining maxsus qarorlari³ qabul qilingan.

Amir Temur saltanati tarixi bugungi kunda mustaqil soha – temurshunoslik sohasiga aylandi va unga bag'ishlab ko'plab manbalar, turli adabiyotlar nashrdan chiqdiki, mavzuga oid tadqiqotlarni tizimlashtirish zarurligi alohida mukammal bibliografik nashrni taqozo etmoqda. Bunday nashr mazkur mavzudagi tadqiqotlar ko'lamini aniqlashda ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Amir Temur nafaqat Markaziy Osiyo, balki jahon tarixida ham o'chmas iz qoldirgan davlat arbobi, shavkatli sarkarda va sahovatli ilm-fan homiysi, buyuk

¹ Янги Ўзбекистон–янгица дунёқараш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси асосида. Рисола. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент, 2021. – Б.65.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қилиш тўғрисида”ги Фармони. Тошкент, 1995 йил 26 декабрь // Халқ сўзи. 1995, 27 декабрь, ПФ-1333-сон. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 12-сон, 303-модда).

³ “Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 630-сон қарори, 1994 йил 29 декабрь // Халқ сўзи. 1994, 30 декабрь; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Тошкент, 1996 йил 14 март // Халқ сўзи. 1996, 15 март; “Амир Темур” орденини таъсис этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси. – Тошкент, 1996. – № 5-6. 63-модда.).

daho, shaxs va oddiy insondir. Shu bois, ulug' bobokalon nomini qoralashga uringan sho'rolar zamonida ham jahonda uning shaxsiga va faoliyatiga bo'lgan katta qiziqish hech qachon so'ngani yo'q. Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq xalq dahosi timsoliga aylangan buyuk Amir Temurning muborak nomini, u haqdagi tarixiy haqiqat va adolatni tiklashga kirishildi. Unga har gal murojaat etilganda, yangi bir haqiqatni, shiddatkorlik, mag'rurlik va insoniylik mujassamlashgan insonni yangidan kashf etiladi. Salkam VII asrdirki, hamon Amir Temurni o'rganiladi, uni har gal eslaganda ko'ngillar g'urur va iftixorga limmo-lim bo'ladi. Sohibqiron shaxsi ham mazmunan, ham shaklan ummondek beqiyosdir. Bu ummon shunchalar keng, shunchalar chuqurki, uning oxiri, cheki-chegarasi yo'q. Ana shu ummondan terilgan durlardan bahra olish ishtiyoqi bilan bugungi avlod yonib yashamoqda.

Ana shu ishtiyoq va imkoniyat tufayli mamlakatda hazrat Sohibqironning tavallud to'ylari har yili keng nishonlanadi, ko'plab tadbirlar o'tkaziladi, ulkan bunyodkorlik va madaniy-ma'rifiy ishlar amalga oshiriladi. Ulug' bobokalonga taalluqli bo'lgan har bir tadbir, har bir ish umumxalq tantanasiga aylanib ketgani, ushbu xayrli ishning kelajagi porloq va savobli ekanidan dalolat beradi. "Kimki,— deb aytgan edi O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov, — o'zbek nomini, o'zbek millatining kuch-qudratini, adolatparvarligini, cheksiz imkoniyatlarini, uning umumbashariyat rivojiga qo'shgan hissasini, shu asosda kelajakka ishonchini anglamoqchi bo'lsa, Amir Temur siymosini eslashi kerak"¹. Zero, Amir Temurni chuqur anglash, o'rganish asnosida milliy qadriyatlar, qadimiy an'analarni, jahon sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz qoldirgan ajdodlarni yangi sharoitda yangidan yana bir bor kashf etiladi, qaytadan dunyoga tanitish imkoniyatiga tug'iladi.

Sohibqiron Amir Temur hayoti, faoliyati va harbiy salohiyatini gavdalantirish u yashagan zamon mazmun-mohiyati, ruhiyati, ijtimoiy muhitini tasvirlash uchun ijtimoiy soha vakillari, ayniqsa, tarixchilar suyanadigan va tayanadigan asos, eng muhim yozma manbalar asosiy material hisoblanadi. Amir Temur hayoti davrida zamondoshlari tomonidan va uning vafotidan keyin yaratilgan asarlar ilk manbalar sifatida nihoyatda qadrlil va qimmatlidir. Sohibqiron saltanati tarixi haqida o'z davrida ko'plab asarlar yaratilgan, bu asarlar uzoq davrdan hozirgi zamongacha yetib kelgan yozma meros g'oyat qadrlidir. Bugungi davrda bu yozma durdonalar jahonning nufuzli kutubxonalari va turli qo'lyozma xazinalarida saqlanib kelinmoqda, ayrimlari esa, suronli yillar davomida, davr taqozosi bilan yo'q bo'lib ketganligi achinarlidir. Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiylarning "Zafarnoma" asarlari Amir Temur davlati tarixini o'zida aks ettirgan yirik, eng mukammal tarixiy asarlar bo'lib, bizgacha yetib kelgan.

Dunyo ilmiy jamoatchiligi o'tgan yillar mobaynida Amir Temurga bag'ishlab Yevropa tillarida 500 dan ortiq, Sharq tillarida esa 900 ga yaqin yirik

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 24-томлик. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. —Т. 5. — Б.169.

tarixiy asarlar yaratdilar”¹. Shuningdek, Temuriylar saltanatini o‘rganishga bag‘ishlangan asarlar ham anchagina. Amir Temurni ko‘plab olim-u fuzalolar o‘zlarining ijodlari uchun asosiy mavzu qilib oldilar, ayniqsa mustaqillik yillarida bu ishga astoydil kirishildi. Avvalo, aytish kerakki, bu bilan oldingi totalitar tuzum davrida biroz unutib yuborilishiga oz qolgan buyuk Amir Temur va uning avlodlari oldidagi tarixiy va ma’naviy burchni bajarishga imkon tug‘ildi. Jumladan, Fransiya professor Lyusyen Keren va Jan Pol Ru, Buyuk Britaniya U.L.F.Rashbruk va U.Erskin, AQSHda Beatris F.Manz va Kornel X.Flaysler, Turkiya Mustafoli Ali va Xalil Inaljik, Italiya Nikolao Manussi, Hindistonda Ishvari Prasad va Dj.Sarkor kabi ko‘plab tadqiqotchilar o‘z asarlarida buyuk Sohibqiron Amir Temurning hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning jahon tarixidagi yuksak o‘rni, fan va madaniyat homiysi sifatidagi buyuk ishlarini hamda temuriylar saltanatining jahonshumul ishlarini ko‘rsatib berdilar. Yuqorida nomi zikr etilgan amerikalik sharqshunos olim Beatris F.Manzning yozishicha: “Amir Temur uzoq davom etgan saltanatining deyarli barchasini o‘z mansabdorlari ishtirokida idora qildi... O‘zidan avvalgi hukmdorlar singari u xalq orqali davlatni boshqardi”².

Amir Temur davlatining kuchi uning boshqaruv san’ati va buyuk sarkarda ekanligi bilan belgilanishini ko‘pchilik xorijiy tadqiqotchilar e’tirof etadilar. Jumladan, fransiyalik sharqshunos olim Jan Pol Ru Amir Temurning davlat siyosatiga baho berar ekan, shunday deb yozadi: “Uning siyosati, albatta, sof va hech qachon qabih bo‘lmagan. U o‘z maqsadlarini, imtiyozlarini ochiq-oydin bir haqiqat asosida olib bordi”³.

Xorijiy olimlar Amir Temurning jahon fani, madaniyati va san’atiga, xususan, Sharq sivilizatsiyasiga qo‘shgan ulkan hissasini e’tirof etish bilan birga, uning siyosatida faqat ichki masalalargina emas, balki tashqi aloqalar ham muhim o‘rin tutganligini ta’kidlaydilar. Bu ishlar faqat Osiyoda emas, balki Yevropada ham savdo-sotiq ishlarining yaxshilanishiga olib kelganligini tan olganliklarining o‘zi katta ahamiyatga egadir.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, Sohibqiron Amir Temur tavalludining 660 yillik yubileyiga bag‘ishlanib nishonlangan ko‘plab xalqaro miqyosdagi tadbirlar va undan keyingi yillarda o‘tkazilgan barcha ilmiy-amaliy anjumanlar bu masalaning hamon dolzarb ekanligini ko‘rsatdi. O‘tkazilgan tadbirlar eskicha qarashlarga barham berish, mohir sarkardani davlatchilik asoschisi, tengi yo‘q bunyodkor, ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida his qilish, bu ulug‘ inson ma’naviy merosining ahamiyatini chuqur anglash tarixiy va milliy qadriyatlar, urf-odatlar va an’analarni tiklash uchun keng yo‘l ochib berdi. Bunda Sohibqironga bag‘ishlangan badiiy va hujjatli filmlar, san’at asarlari, turkum radio eshittirishlar va teleko‘rsatuvlar, vaqtli matbuotda e’lon qilingan maqolalar va davra suhbatlari, oliy o‘quv yurtlari, ilmiy-tekshirish institutlari, maktablar va mehnat jamoalarida

¹ Халк сўзи, 1996 йил 25 октябрь.

² Manz Beatrice Forbes. The rise of Tamerlane, Cambridge Univ. Press. Cambridge, 1989, p.93.

³ Jean-Paul Roux. Ibid., p.142.

o'tkazilgan uchrashuvlar, konferensiyalar, ilmiy yig'inlar, xalqaro va mintaqaviy simpoziumlar katta ahamiyatga ega bo'ldi.

1995-yil oktyab-noyabr oylarida bo'lib o'tgan YUNESKOning 28-Bosh Assambleyasi Amir Temurning davlat qurishdagi, ilm-fan, maorif va madaniyatni rivojlantirishdagi ulkan xizmatlarini hisobga olib, "1996-yilda hazrat Amir Temur tavallud topgan kunning 660 yilligini butun dunyo miqyosida nishonlash to'g'risida"¹ qaror qabul qildi. Bu – Sohibqiron Amir Temurning jahon tarixiga, fani va madaniyatiga, me'morchiligi va san'atiga, Sharq sivilizatsiyasi va taraqqiyotiga qo'shgan ulkan hissalarining tan olinishi, tarixiy adolatning qaror topishi edi.

Parij Sohibqironga ko'p marta o'z ta'zimini bajo keltirgan. YUNESKO rahnamoligida o'tgan bu galgi tantanalar esa fransuz xalqining Amir Temur dahosiga, mustaqil O'zbekiston xalqiga bo'lgan yuksak ehtiromi va hurmatining in'ikosi bo'ldi. Bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 11-yanvardagi 19-son qarori²ga binoan, 1996-yilning aprel oyida Parijda, YUNESKO qarorgohida "Temuriylar davrida fan, madaniyat va ta'limning ravnaqi" mavzuida o'tkazilgan xalqaro simpozium va haftalikni alohida ta'kidlash joiz.

Anjumanlarda asosan xorijiy olimlar o'z ma'ruzalari bilan faol qatnashdilar. Ular Amir Temurning jahon tarixida tutgan o'rni, uning fan, madaniyat va ta'limning yuksalishiga qo'shgan benazir hissasini chuqur hurmat va ehtirom bilan e'tirof etdilar. Ko'pgina xorijiy olimlar bilan birga, o'zbekistonlik sakkiz nafar olim ham mazkur anjumanlarda o'z ma'ruzalari bilan ishtirok etdilar. Parij shahrida o'tkazilgan bu anjuman Amir Temurning jahon fani, madaniyati va san'atiga, xususan, Sharq sivilizatsiyasiga qo'shgan ulkan hissasini va yosh mustaqil O'zbekistonning naqadar chuqur ildizlarga ega ekanligini dunyoga yana bir bor namoyish etdi.

Ana shu tadbirlar orasida 1996-yilning 24-oktyabrida Toshkentdagi Turkiston saroyida o'tkazilgan "Amir Temur va uning jahon tarixida tutgan o'rni" mavzuidagi xalqaro ilmiy konferensiya asosiy o'rin tutadi. Mazkur anjumanda Yevropa, Osiyo, Amerika va Afrika qit'alarining 25 mamlakati va Hamdo'stlik mamlakatlaridan kelgan 100 dan ortiq mutaxassislar, ikki mingga yaqin olim, yozuvchi, jurnalist, diplomat, fan va madaniyat, davlat va jamoat arboblari ishtirok etgan edilar³.

Konferensiyada YUNESKOning Osiyo va Tinch okeani mintaqalari bo'limining direktori Sadaishiru Akadjima, Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati assambleyasining Prezidenti Chingiz Aytmatov, Temuriylar davri san'ati va tarixi assotsiatsiyasining Pryezidenti, fransuz-o'zbek madaniy aloqalar jamiyati Prezidenti, professor Lyusyen Keren, AQSH Atlantik Kengashining xalqaro

¹ UNESCO. Resolutions twenty – eighth session of the General Conference. Vol. I, Paris, 1996, p. 89.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Парижда Темурийлар даврида фан, маданият ва таълимнинг равнақи" ҳафталигини ўтказиш тўғрисида" 1996 йил 11 январдаги 19-сон қарори.

³ Бобожонова Д. Соҳибқирон Амир Темур жаҳон олимлари нигоҳида. /Амир Темур сабоқлари./ Халқаро илмий конференция материаллари.–Тошкент:Шарк, 1998.–Б.38.

xavfsizlik dasturi direktori, professor Richard Nelson, Qohiradagi “Al-Azhar” va “Ayn ash-Shams” universitetlarining professori Nasrullo Mubashir Taroziy, Germaniyaning Triyer universiteti professori Klaus Pander, Hindiston Aligarx musulmon universiteti professori Mansura Haydar, Yaponiyaning Kioto universiteti professori Eyji Mano, Xitoy Xalq Respublikasi Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyo instituti direktorining o‘rinbosari, professor Sin Guanchen, Turkiyadagi O‘rta Sharq universitetining professori Esonbeka To‘g‘on, Italiyadagi Sharq universitetining professori Mishel Bernardini kabi ko‘plab mashhur olimlarning o‘z ma‘ruzalari bilan qatnashishlari katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Ular o‘z ma‘ruzalarida buyuk Sohibqiron Amir Temurning jahon tarixidagi yuksak o‘rni, fan va madaniyat homiysi sifatidagi buyuk ishlarini munosib ta‘rifladilar, ulug‘ mutafakkirlar va tarixiy shaxslar nomini ulug‘lash, ularning merosini o‘rganishda O‘zbekistonda olib borilayotgan katta ishlarga yuksak baho berdilar. Bir so‘z bilan aytganda, “Temuriylar Renessansi”ning asosiy mohiyati va o‘ziga xos xususiyatlari har tomonlama asoslab berildi.

Parij va Toshkent shaharlarida xalqaro miqyosdagi o‘tkazilgan ilmiy-amaliy konferensiyalar Samarqand va Shahrisabz shaharlarida bo‘lib o‘tgan tantanali tadbirlar bilan qo‘shilib, jahon xalqlarining ulug‘ Sohibqironga bo‘lgan buyuk ehtiromining o‘ziga xos bir yakuni bo‘ldi. Konferensiyaga tayyorgarlik jarayonida unda ishtirok etishga xohish bildirgan temurshunos olimlarning ma‘ruzalari matni va tezislari o‘z ichiga olgan o‘zbek, rus va ingliz tillarida uchta kitob chop etildi¹. Mazkur konferensiya yig‘ilishlarida Amir Temurning buyuk bunyodkor shaxs va ulkan davlat arbobi va sarkarda sifatida XIV asrda Movarounnahr va Xurosonda markazlashgan davlatga asos solganligi, bu davlatning xalqaro miqyosda e‘tirof etilgani “buyuk uyg‘onish” sifatida baholandi. Konferensiya natijalaridan kelib chiqadigan bosh ilmiy xulosa ham aynan shu fikr edi.

Shuningdek, ma‘ruzalarda ulug‘ Sohibqironning madaniy-ma‘rifiy faoliyati, adabiyot, san‘at, me‘morchilik, fan va ta‘lim arboblari homiyligi va ularni har jihatdan qo‘llab-quvvatlashi hamda shu orqali jahon tamadduniga qo‘shgan ulkan hissasi ilmiy asosda bayon etib berildi. Chiqishlarda Amir Temur va Temuriylar davrida ijtimoiy-siyosiy hayot, davlat qurilishi, xalqaro munosabatlar, amaliy san‘at va hunarmandchilikning rivojlanishi, bu davrdagi adabiy aloqalar rivoji, hazrat Sohibqiron siymosining adabiyotda aks etishi, turli hududlarda Amir Temur nomi bilan bog‘liq arxitektura yodgorliklarini ta‘mirlash va saqlashning hozirgi muammolari kabi aniq ilmiy-amaliy masalalar haqida e‘tiborli mulohazalar yuritildi. Bir so‘z bilan aytganda, “Temuriylar Renessansi”ning asosiy mohiyati va o‘ziga xos xususiyatlari har tomonlama asoslab berildi.

Mustaqillik yillarida Amir Temur tavalludining 660 yilligining xalqaro miqyosda nishonlanishi, “1996-yilni “Amir Temur yili” deb e‘lon qilish to‘g‘risida”gi², “Temuriylar tarixi davlat muzeyi”ning tashkil etilishi¹, “Xalqaro

¹ “Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни” мавзuidaги халқаро конференция тезислари. 1996 йил 23-26 октябрь (ўзбек, рус ва инглиз тилларида). – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 122 б.

² “1996 йилни “Амир Темур йили” деб эълон қилиш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Тошкент ш., 1995 йил 26 декабрь, ПФ-1333-сон. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг

Amir Temur fondini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"²gi², "Amir Temur ordenini ta'sis etish to'g'risida"³gi³, qator farmon, qonun va qarorlar hamda ularning ijrosi muhim tarixiy voqea bo'lib, ushbu masalaning davlat miqyosida ko'tarilgani muhim tarixiy voqelik bo'ldi. Toshkent, Samarqand, Shahrisabz shaharlarida buyuk Sohibqironning ulug'vor haykallari qad rostlashi buyuk ajdodimiz xotirasini e'zozlash, nomini abadiylashtirish yo'lida olib borilgan xayrli ishlar sirasidandir. Poytaxt Toshkent markazidagi so'lim hiyobon, shohko'cha, metro bekati, respublikaning turli hududlaridagi madaniyat va ma'rifat maskanlariga ham Amir Temur nomi berilgani so'zimizning isbotidir.

Xorijiy mamlakatlarda Amir Temur va Temuriylar saltanatini o'rganishga bag'ishlangan asarlar uzoq yillar davomida ko'plab chop etilgan va hozir ham bu jarayon davom ettirilmoqda. Dunyoning ko'plab mamlakatlari olimlari, xususan, fransuz tarixchilari tomonidan Sohibqiron Amir Temur va uning jahon tarixida tutgan o'rni haqida Fransiyada o'nlab tarixiy-badiiy va ilmiy asarlar yaratilgan. Jumladan, Lyusen Kerenning "Amir Temur saltanati"⁴ nomli asari 1980-yilda Parijdagi "Payot" nashriyoti tomonidan nashr qilingan. Shundan so'ng yana bir necha bor qayta-qayta bosilgan bu roman Samarqand tarixi bilan boshlanib, Amir Temurning dunyoga kelishidan umrining oxirigacha bosib o'tgan hayot yo'lini qamrab oladi. Unda Sohibqiron barpo etgan saltanatning keyingi taqdiri hamda Boburning hayotiga alohida boblar ajratilgan. Buyuk bobokalonimizning Yevropa qirollari bilan o'rnatilgan munosabatlari haqidagi qimmatli ma'lumotlar ham ilova qilingan. Ko'plab chop etilgan asarlarda tadqiqotchilar Sohibqironning buyuk daho ekanligini, bu ulug' siymo qoldirgan boy meros, pandu nasihat va o'gitlar bugungi kun bilan hamohang ekanligini, muammolarni yechishda qo'l kelishini, shuning boisdan ham, bu merosni o'rganish, targ'ib-tashviq qilish lozim ekanligini ta'kidlaydilar.

Xulosa shuki, Amir Temur nomi buyuk bunyodkor, milliy davlatchilik tamal toshini qo'ygan, Vatan ozodligi yo'lida jonini tikib, adolatparvar siyosat yuritgan Sohibqiron sifatida tarix sahifalariga muhrlangan. Amir Temur hayoti va sarkardalik mahorati bilan bog'liq voqeliklar, erishilgan muvaffaqiyatlar, o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy ahvolini o'rganish, tahlil etish, zaruriy saboqlar chiqarish va uning natijalarini yanada mustahkamlash hozirgi davrda va kelgusida ham dolzarbligicha qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2021. –B. 5.

Ахборотномаси, 1995 й., 12-сон, 303-модда).

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш тўғрисида"ги 1996 йил 14 мартдаги 99-сонли қарори.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Халқаро Амир Темур фондини қўллаб-қувватлаш тўғрисида" ги 1996 йил 14 мартдаги 100-сонли қарори.

³ Амир Темур орденини таъсис этиш тўғрисида // Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 1996 йил 26 апрель, 225-I-сон. (*Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 5-6-сон, 63-модда; 1997 й., 4-5-сон, 126-модда; 2003 й., 9-10-сон, 149-модда).*

⁴ Керен Л. Амир Темур салтанати /Француз тилидан тарж. ва изоҳлар муаллифи: Б.Эрматов; Махсус муҳаррир: Х.Султон; Сўзбоши Луи Базен. – Тошкент:Ўзбекистон, 2018. – 248 б.

2. Yangi O'zbekiston – yangicha dunyoqarash. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi asosida. Risola. Mualliflar jamoasi. – Toshkent, 2021. – B.65.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “1996-yilni “Amir Temur yili” deb e’lon qilish to’g’risida”gi Farmoni. Toshkent, 1995-yil 26-dekabr // Xalq so’zi. 1995, 27-dekabr, PF-1333-son. (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995-y., 12-son, 303-modda).

4. “Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash to’g’risida”gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 630-son qarori, 1994-yil 29-dekabr // Xalq so’zi. 1994, 30-dekabr; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar - Mahkamasining “Temuriylar tarixi davlat muzeyini tashkil etish chora tadbirlari to’g’risida”gi qarori. Toshkent, 1996-yil 14-mart // Xalq so’zi. 1996, 15-mart; “Amir Temur” ordenini ta’sis etish to’g’risida O'zbekiston Respublikasi qonuni 1996-yil 26-aprel// O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi Axborotnomasi.– Toshkent, 1996.–№ 5-6. 63-modda.)

5. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. Asarlar, 5-jild. – Toshkent:O'zbekiston, 1997.–B.169.

6. Xalq so’zi, 1996-yil 25-oktyabr.

7. Manz Beatrice Forbes. The rise of Tamerlane, Cambridge Univ. Press. Cambridge, 1989, p.93.

8. Jean-Paul Roux. Ibid., p.142.

9. UNESCO. Resolutions twenty – eighth session of the General Conference. Vol. I, Paris, 1996, p. 89.

10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Parijda Tyemuriylar davrida fan, madaniyat va ta’limning ravnaqi” haftaligini o’tkazish to’g’risida” 1996-yil 11-yanvardagi 19-son qarori.

11. Bobojonova D. Sohibqiron Amir Temur jahon olimlari nigohida. /Amir Temur saboqlari./ Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari.–Toshkent:Sharq, 1998.–B.38.

12. “Amir Temur va uning jahon tarixidagi o’rni” mavzuidagi xalqaro konferensiya tezislari.1996-yil 23-26-oktyabr (o’zbek, rus va ingliz tillarida).– Toshkent:O'zbekiston, 1996.–122 b.

13. “1996-yilni “Amir Temur yili” deb e’lon qilish to’g’risida”. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Toshkent., 1995-yil 26-dekabr, PF-1333-son. (*O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 1995., 12-son, 303-modda*).

14. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Temuriylar tarixi davlat muzeyini tashkil etish to’g’risida”gi 1996-yil 14-martdagi 99-sonli qarori.

15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalqaro Amir Temur fondini qo’llab-quvvatlash to’g’risida” gi 1996-yil 14-martdagi 100-sonli qarori.

16. Amir Temur ordenini ta’sis etish to’g’risida // O'zbekiston Respublikasining Qonuni. 1996 yil 26 aprel, 225-I-son. (*O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996 y., 5-6-son, 63- modda; 1997 y., 4-5-son,*

126-modda; 2003 y., 9-10-son, 149-modda).

17. Keren L. Amir Temur saltanati /Fransuz tilidan tarj. va izohlar muallifi: B.Ermatov; Maxsus muharrir: X.Sulton; So'zboshi Lui Bazen. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 248- b.

X. Meyliyev

*Qarshi irrigasiya va agrotexnologiyalar instituti tadqiqotchisi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

AMIR TEMUR SAROYI SHOIRLARI

Temuriylar davri manbalari Sohibqiron Temur (1336-1405) atrofida doimo she'riyat ahli bo'lganini hamda uning huzurida shoirlar majlislari o'tkazilganini tasdiqlaydi. Amir Temur va temuriylar zamonidagi adabiy muhit to'g'risida adabiyotshunos Abduqodir Hayitmetovning "Temuriylar davri o'zbek adabiyoti" kitobida shunday degan: "Amir Temur nozikta'b inson, go'zallikni chuqur his etadigan, adabiyot va san'atning qadriga yetadigan zot ham edi. Uning badiiy adabiyotga munosabati shu paytgacha maxsus o'rganilmagan. Bunga oydinlik kiritishda bizga birinchi ko'makdosh Alisher Navoiydir. Adabiyot tarixining buyuk bilimdoni, xususan temuriylar tarixini yaxshi bilgan Navoiy o'zining "Majolis un-nafois" tazkirasida bu davrda yetishgan va ijod qilgan ijodkorlarga batafsil to'xtab o'tgan"¹. "Majolis un-nafois"da yozilganidek, "Temur Ko'ragon" – anorallohi burhonahi, garchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni andoq xo'b mahal va mavqe'da o'qubdurlarkim, aningdek bir bayt o'qug'oni ming bayt aytqoncha bor"². Aniqroq qilib aytganda, garchi Amir Temur she'rlar yozmagan bo'lsada, ko'p nazmiy va nasriy asarlardan xabardor bo'lgan, ularning katta qismini yoddan bilgan, she'riyat ahlini qadrlagan. O'zaro suhbatlarda, olimlar va shoirlarning majlislarida, do'stlik va o'rtoqlik gurunlarida sohibqiron, Navoiy iborasi bilan aytganda, o'z o'rni va o'z vaqtida ("mahal va mavqe'da") she'riy asarlardan ayrim parchalarni, nasriy asarlardagi eslanishga loyiq bo'lgan epizod va syujetlarni, bu asarlarning qahramonlariga oid baytlarni ma'lum bir voqealar munosabati bilan yoddan keltira olgan³. Vaholanki, "Temur tuzuklari"da Amir Temurning Amir Husaynga yozgan bayti keltirilgan:

Yorga yetkur sabo, kim makr qilmishdir manga,
Qildi ersa kimga makr, qaytadir bir kun anga⁴.

Taniqli tarixchi A.Ahmedovning "Amir Temur jahon tarixida" kitobida ham Temur va temuriylarning adabiyot va she'riyatni nihoyatda qadrlagani qayd etilgan: Ya'ni "Amir Temur she'rda juda katta ijtimoiy-falsafiy, ahloqiy ma'no, nafosatni ko'rgan, sezgan va undan butun umri davomida foydalangan, uning zavqi bilan yashagan. Amir Temur hayotining eng qiyin damlarida she'r unga murakkab

¹ Найитметов А. "Темурийлар даври ўзбек адабиёти" Т. Фан, 1996. – Б.14.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т. Г' .Г'улом номидаги НМИЎ, 2012. – Б.4111.

³ Найитметов А. "Темурийлар даври ўзбек адабиёти" Т. Фан, 1996. – Б.14.

⁴ Амир Темур. Темур тузуклари. Т. Ўзбекистон, 2014. – Б.50.

masalalarni oson yechishga yordam bergan”¹. Binobarin, “Amir Temur va Temuriylar davridagi adabiy hayot haqida soʻz yuritadigan boʻlsak, gapni Sohibqironning oʻzidan boshlashga toʻgʻri keladi. Tarixiy asarlarda, jumladan, “Zafarnoma”da Amir Temurga mansub bir necha bayt keltirib oʻtiladi. V.V. Bartold ham Amir Temurning oʻz saroyidan forsigoʻy muarrixlar bilan bir qatorda turkiy (uygʻur) baxshilariga oʻrin berganligini, ularning Amir Temur tarixini sheʼriy yoʻl bilan bitganliklarini taʼkidlab oʻtadi”².

Albatta, Amir Temur va Mironshoh davrida koʻplab shoiru adiblar ijod qilgan. Bu davrda shoiru shuaro, fozilu fuzalolar, ilm ahlini koʻpayganligini Izzat Sulton shunday izohlagan: “Temur oʻz yurtida dunyoning koʻp yerlaridan eng qimmatli kapital – ilm va hunar egalarini yiqqan edi. Temur avlodlari oʻz otabobosining shu bebaho merosi va mahalliy xalqlar isteʼdodi va mehnati zaminida Temurning xayoliga ham kelmagan madaniy taraqqiyotga erishdilar. Samarqand va Hirot shu yangi madaniyatning markazi boʻlib qoldi. Xuroson va Movarounnahrning boshqa koʻp katta-kichik shaharlariga ham shu jonsiz va “jonli boylik” tarqalib ketgan, hunar va bilim, sheʼriyat egalarining koʻpchiligi viloyatlarning bek va sultonlari saroyida oʻz ijodiy ishlarini davom ettirar edi”³. Chunonchi, Navoiy ham “Muhokamat ul-lugʻatayn”da Amir Temur davriga kelib turkigoʻy shoirlar paydo boʻlgani haqida quyidagicha zikr etgan: “Mamlakat arab va sart sultonlaridan turk xonlariga oʻtganidan soʻng, Xalaguxon zamonidan soʻngra Sohibqiron Temur Koʻragon zamonidan tortib farzandi Shohrux sulton zamonining oxirigacha turk tilida yozuvchi shoirlar, shu jumladan, ul hazrat (Amir Temur)ning avlodlaridan ham xushtabʼ podshohlar paydo boʻldilar.

Shoirlardan Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoiy, Muqimiy, Yaqiniy, Amiriy va Gadoiy kabi. Lekin forsiy shoirlar qarshisiga chiqa oladigan yolgʻiz mavlono Lutfiydan oʻzga kishi paydo boʻlmadi.

Podshohlar ichidan ham sulton (Abulqosim) Boburdan boshqa hech qaysisidan sheʼriy asar (devon) yuzaga chiqmadi va varaq yuziga naqsh qilarli oʻzga narsa qolmadi”⁴.

Amir Temur va temuriylar davrida yashab, ijod qilgan saroy shoirlaridan biri Samarqand shayxulislomi Abdumalik Isomiy Samarqandiydir. Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro”da “Amir Temur koʻragon zamoni” shayxulislomi Xoja Abdulmalik Isomiyni “ilmu fazli bilan birga ajoyib ashʼori bor” deb taʼriflab, quyidagi baytini keltirgan:

Sendan xeshlar xabari yiroq emas, Isomiy,
Boʻlma bugun firoqdan qaddi oʻroq oqibat⁵.

Sohibqiron Temur gʻamxoʻrligida Faxriddin Mahmud Ibn Amip Yaminiddin Turgʻat (Ibn Yamin), Ubaydi Zakoni, Imodiddin Faqih, Jamoliddin Muhammad

¹ Амир Темур жаҳон тарихида. Т. “Шарқ” НМАК БТ, 2001. – Б.166.

² Равшанов П. Сайланма. Иккинчи жилд. Т. Янги аср авлоди, 2006. – Б.450.

³ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Т. Gʻ.Gʻулом номидаги БАН, 1969. – Б.34.

⁴ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Т. Академнашр, 2017. – Б.81.

⁵ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. (“Тазкират уш-шуаро”дан).Т. Gʻ.Gʻулом номидаги АСН, 1981. – Б.131.

Salmon ibn Olouddin Muhammad, Shamsiddin Muhammad Nafiz, Kamoliddin ibn Mas'ud, Xoja Kamol kabi shoirlar ijod qilganlar. Tarixchi Ibn Arabshohning yozishicha, saroy shoiri Mavlono Ahmad ibn Shams ul Aymma turkcha, forsha, arabchada samarali ijod qilib, "malik ul-kalom" unvonini olgan¹. Faxriddin Ali Safiy "Latofatnoma" ("Latoyif ut-tavoyif") asarida Amir Temur bilan Hofiz Sheroziy uchrashuviga bag'ishlangan hikoyatda Sohibqironga yaqin saroy shoiri Sayyid Zaynul Obiddin Ruknobody nomini keltirib o'tgan².

Sohibqiron Temur davrida forsiy she'riyatda jahonga mashhur Hofiz Sheroziy, Kamol Xo'jandiy, Salmon Sovajiy, Ismat Buxoriy singari shoirlar, turkiy she'riyatda Sayyid Nasimiy, Sayfi Saroyi, Lutfiy, Durbek, Sakkokiy kabi so'z san'atkorlari ijod qilganlar va nom chiqarganlar. Lekin ularning Sohibqiron bilan o'zaro munosabatlari haqida bizga juda kam ma'lumot yetib kelgan. Marhum adabiyotshunos Hakim Homidiy va taniqli tojik adabiyotshunosi Otaxon Sayfullaev fikriga ko'ra, Amir Temur avliyo shoir Shayx Kamol Xo'jandiyning hayotida muhim rol o'ynagan³. Sh. Axadov va T. Egamovlarning "Amir Temur va temuriylar davrining intellektual salohiyati" nomli kitobida mashhur shoirlar Mavlono Ahmad at-Termiziy, Sirojiddin Bisotiy Samarqandiy Amir Temur bag'ishlab qasidalar yozganligi, Mavlono Mansur al-Qog'oni Xiyaliyyi Buxoriy, "Temurnoma" asari muallifi shoir Ahmad Karmoniy, Lutfullo Nishopuriy, qasidanavis Shayx Kamol Xo'jandiylarni⁴ Sohibqiron nihoyatda hurmat qilib, iltifot ko'rsatganligi zikr etilgan.

Qasidanavis saroy shoiri Lutfullo Nishopuriy Amir Temur va Mironshoh saroyida xizmat qilgan. Amir Temurning adabiy yig'inlarida qatnashib, unga bag'ishlangan o'z qasidalarini o'qigan. Qasidanavis bu shoir haqida "Tarixi tomm"da shunday yozilgan: "Ma'naviy va suriy g'azalsarolar devonining shohbayti Mavlono Lutfulloh Nishopuriy Jamshidnishon hoqon Sohibqiron Amir Temur ko'ragon zamonida o'tgan bo'lib, Sohibqiron va amirzoda Mironshohning ham maddohi edi. Imlar fanlarida shunday ediki, ma'no go'yini qalam chavgoni bilan zamon so'z ustalari maydoni arsasidan surib, arqonlari orasida volomisol ul zot fuzalo va zurafo orasida muttafiq edilar"⁵. Nishopuriy Sohibqiron Temur va Mironshoh huzuridagi she'riyat kechalarida faol ishtirok etgan. Ma'lum muddat Mironshoh Mirzoning Tabrizdagi saroyida xizmat qilgan. Faxriddin Ali Safiyning "Latoyif ut-tavoyif" kitobida keltirilishicha, Mavlono Lutfullo Nishopuriy Sohibqiron Temur va Mironshoh zamonining qasida ustalaridan biri bo'lgan⁶.

Xulosa qilib aytganda, Herman Vamberi "Buxoro yohud Movarounnahr tarixi" asarida Amir Temur, Mironshoh va temuriylar davridagi madaniy-adabiy taraqqiyot haqida shunday yozadi: "Amir Temur va Temuriylar davridagi madaniyatga havas qo'yimoq–Andaluziya umaviylari davlatining porloq davri bilan

¹ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. 1-2 қисмлар. Т. Фан, 2019. – Б.414.

² Фахриддин Али Сафий. Латофатнома ("Латойиф ут-тавойиф"). Т. G'.G'улом номидаги АСН, 1996. – Б.64.

³ Амир Темур жаҳон тарихида. Т. "Шарқ" НМАК БТ, 2001. – Б.165.

⁴ Ахадов Ш., Эгамов Т. Амир Темур ва Темурийлар даврининг интеллектуал салоҳияти. Самарқанд, 2004. – Б.70.

⁵ Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. Т. Маънавият, 1998.- Б.12.

⁶ Қораев Ш. Навоий адабий мажлислари.-Қарши: "Қашқадарё кўзгуси ОАВ", 2019.-Б.77.

Arabistondagi abbosiylarning ilk hukmronlik zamonini istisno etganda–islom olamining boshqa birorta joyida sodir bo‘lmadi. ...Garchi temuriylar taraqqiyot davriga Eronda mo‘g‘il hukmdorlari vaqtidagi fikriy uyg‘onishning davomi nazari bilan qaramoq lozim bo‘lsa ham, ammo fanlar va san‘at Marog‘a, Tabriz, Sultoniya saroylarida hech qachon Hirot va Samarqanddagi kabi ko‘p va turli shakllarda porlamadi”¹.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, Ruknobody, Isomiy, Ismat Buxoriy, Sakkokiy kabi saroy shoirlari ijodining “oltin davri” Amir Temur va temuriylar saroyi bilan bog‘liq. Binobarin, temuriylar davri adabiy muhitining yirik namoyandalardan bo‘lgan mazkur shoirlar ijodini o‘rganish, tadqiq etish Amir Temur va temuriylar davri adabiyoti tarixining yangi ma’lumotlar bilan boyishiga xizmat qiladi.

N.I. Mirjonova

*Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi
O‘zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRIDA ILM-FAN VA MADANIYAT TARAQQIYOTIDA MIRZO ULUG‘BEKNING O‘RNI

Ilm-fan va madaniyat aksari musulmon olamida yangidan gurkirab rivojlanishi Amir Temur nomi va faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir. O’sha davrda Markaziy Osiyoda ilmiy va adabiy faoliyat uchun qulay sharoit yaratilganligi tufayli ko‘plab olimlar bu yerda xotirjam yashab, barakali ijod qildilar. Amir Temur va Temuriylar davrida ilm-fanga bo‘lgan qiziqishning o‘sishi ma’naviy madaniyatning umumiy yuksalishiga, ishlab chiqarish va hunarmandlikning o‘sishiga yordam berdi. Ayni vaqtda irrigatsiya, shaharsozlik, me’morlikning ildam rivojlanishi fandagi turli yo‘nalishlarning yuksalishiga turtki bo‘ldi. Tarix fani Amir Temur hayotligidayoq ravnaq topdi².

Shu o‘rinda aytish joizki, Amir Temur olimlarga mehribon bo‘lib, sayyidu shariflarni o‘ziga yaqin tutar va qadrlar edi. Amir Temur turk, arab va eronliklar tarixini chuqur bilgan. U davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan har bir masalani hal etishda, shu sohaning bilimdonlari va ulamolari bilan maslahatlashardi. Odatda, u tibbiyot, riyoziyot, falakiyot, tarix, adabiyot ilmi namoyandalari, shuningdek, ilohiyot va din sohasidagi mashhur ulamolar bilan suhbatlar o‘tkazardi. Alisher Navoiyga Amir Temurning ilm va ma’naviyat ahliga ko‘rsatgan g‘amxo‘rligi haqida shunday degan: ”Agar Temur qayerda fan, madaniyat va san‘at ahlini uchratsa, ularni o‘z homiyligiga olar, ularga izzat-ikrom ko‘rsatar, ularning tarbiyasiga ahamiyat berar hamda bu zotlardan o‘z oliy majlisida nadim (maslahatchi) sifatida va boshqa lavozimlarda foydalanardi”.

¹ Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т.: Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1990. – Б.72.

² Бартольд В.В. Улугбек и его время. С. 51-52.

Tarixchi Sharafuddin Ali Yazdiyning guvohlik berishicha, Amir Temur “Obodonchilikka yaraydigan biron qarich yerning ham zoye bo‘lishini ravo ko‘rmasdi”. Tarix bu ko‘hna dunyoda o‘tgan ko‘p jahongirlarni biladi. Ularning aksariyati faqat buzgan. Amir Temurning ulardan farqi shundaki, u umr buyi bunyodkorlik bilan mashg‘ul bo‘lgan. Bu borada L. Keren: “Bir tomonda butun-butun shaharlarni zabt qiluvchi fotih Temur bo‘lsa, ikkinchi tomonda obidalar, madrasalar va bog‘lar barpo ettiruvchi bunyodkor Temur turardi. Bir tomonda qattiqqo‘l Temur tursa, ikkinchi tomonda ilm ahlini qo‘llab-quvvatlab, himoyasiga oladigan ma‘rifat peshvosi - Temur turar edi” deb yozgan. Bugun ma‘rifatli Movarounnahr ruhi, Temuriylar davrida fan va san‘atning gullab-yashnagani Yevropada uyg‘onish jarayoniga hayotbaxsh ta‘sir etganini, umumjahon taraqqiyotiga ko‘maklashganini anglab faxrlanamiz¹.

Temur va Temuriylar davrida tarixiy majmualar yozish keng tarqalgan bo‘lib, ularda o‘sha davrning qaror topgan an‘analariga muvofiq dunyo yaratilishidan to asar yozilgan davrgacha bo‘lib o‘tgan eng muhim voqealar sana tartibida berilgan. Hirotlik tarixchi Fasix Axmad ibn Jaloliddin Muxammad al-Xavofiy (1375-1442) qalamiga mansub, 1442-yilda yozilgan “Mujmali Fasihiy” asari o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Asarning oxirgi qismida muhim tarixiy voqealar, atoqli davlat arboblari, o‘sha davrning mashhur olimlari, shoirlari to‘g‘risida qisqacha ma‘lumot berilgan. Unda eng yirik qurilishlar, inshootlar masjid va madrasalar, xonaqohlar va saroylar, bog‘ va karvonsaroylar, hammomlar xususida hikoya qilingan. Temur va uning avlodlari hayoti, faoliyati, shajarasiga oid ma‘lumotlar ham berilgan².

Xondamir nomi bilan mashhur Xumomiddin Muhammad Hirotida tug‘ilib, ta‘lim olgan. Xondamir Husayn Boyqaro, Badiuzzamon va Humoyun saroyida xizmat qilgan. U tarixga o‘zining o‘n uch asari bilan kirib kelgan, lekin ulardan atigi sakkiztasi, shu jumladan uning mashhur “Xulosat al-axbor fi bayon al-ahvol al-axyor”, “Habib us-siyar fi axbor va afroz al-bashar” asarlari bizgacha yetib kelgan³. Ularda olimlar (tarixchi va matematiklar, astronom va tabiblar, qonunshunos va din ahli, shoir va yozuvchilar, san‘at arboblari va xattotlar, rassom va musiqachilar, sozandalar) to‘g‘risida muhim ma‘lumotlar berilgan. Xondamir o‘z asarlarida Temur va Temuriylar Xorazm, Hirot, Balx va boshqa shaharlarda amalga oshirilgan qurilish hamda ta‘mirlash ishlarini yoritishga katta e‘tibor bergan.

Amir Temur buyuk bunyodkor va san‘at homiysi bo‘lgani, uning bu sohadagi an‘analarini avlodlari Mirzo Ulug‘bek, Boysung‘ur Mirzo, Sulton Husayn Mirzo, Zahiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar davom ettirgani 1987-yilda Amerikada yuksak matbaa usulida chop etilgan, Tomas Lens va Glen

¹ Матлюбов Б.А. Қобилов Ш.Р., Рустамов М.А. Буюк сиймоларнинг бокий қудрати. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2017.- 240 б. 36-37 б.

² Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир: Р. Қосимов. Муаллифлар жамоаси: С. Саидқосимов (рахбар), А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва бошқ. Т.: Шарқ, 2006. 336 б. 156 б.

³Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир: Р. Қосимов. Муаллифлар жамоаси: С. Саидқосимов (рахбар), А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва бошқ. Т.: Шарқ, 2006. 336 б. 156 б.

Laurining to'rt yillik mehnati samarasi bo'lgan albom-tadqiqoti: "Amir Temur va shahzodalar qarashi: XV asr san'at va madaniyati" nomli fundamental asarida juda yorqin ifodalangan. Bu asar temuriylar davri san'ati va madaniyati jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shganini yana bir karra tasdiqlaydi¹.

Astronomiya va Matematika sohasida erishilgan buyuk muvaffaqiyatlar Temuriylar davlatiga katta shuhrat keltirdi. Bu shuhrat, birinchi navbatda, Ulug'bek nomi bilan bog'liqdir. Ulug'bek Movarounnahrda ilm-fanni tashkil etish borasidagi faoliyati bilan musulmon olami ko'plab olimlarining diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etdi. Qozizoda Rumiya ham shu jumladan². Kichik Osiyoda, Marmar dengizi janubidagi Bursa shahrida (taxminan 1360-yilda) tug'ilgan bu olim dastlabki ma'lumotni ona shahrida olgach, Shamsiddin Fanoriydan matematika va astronomiyadan saboq oldi. Qozizoda Fanoriydan Xuroson va Movarounnahr matematiklari hamda astronomlarining shuhrati to'g'risida ko'p hikoyatlarni eshitdi, taxminan yigirma yoshida (XIV asr 80-yillarining boshlari) ona shahrini bir umrga tark etib, sharqqa yo'l oldi³. Manbalarda Qozizoda Rumiya Ulug'bekni ilk bor qachon ko'rganligi xususida ma'lumot yo'q. Lekin Ulug'bek o'zining "Zij" asariga yozgan muqaddimasida uni ustozim deb ataydi⁴. 1413-yilda, Ulug'bek Movarounnahr hukmdori bo'lgandan keyin, ustozini Hirotdan Samarqandga olib keldi va u umrining oxirigacha shu yerda qoldi. Ulug'bek madrasasi binosi va rasadxonasi Qozizodaning bevosita ishtirokida barpo etildi⁵.

Qozizoda Ulug'bek madrasasida dars berishdan tashqari ilmiy ish bilan ham shug'ullangan, rasadxonada kuzatishlar olib borgan. U astronomiya va matematika bo'yicha bir qancha mashhur asarlar yaratdi. Ular orasida quyidagi ikki asar ayniqsa katta shuhrat qozondi. Qozizoda Rumiyning birinchi asari "Sharh askol at-ta'sis" bo'lib, unda Rumiya Samarqandlik olim Shamsiddin ibn Muhammad as-Samarqandining (XIII asr) geometrik risolasiga izlar bergan. Bu risola Movarounnahr madrasalarida geometriya bo'yicha darslik vazifasini o'tardi. Mazkur izoh yuzasidan ko'plab qo'lyozmalar saqlanib qolgan. Qozizodaning ikkinchi asari "Sharx al-mulaxxas fi-l-xay'a va-nujum" Xorazmlik olim Maxmud ibn Umar al-Chag'miniy (1220-yilda vafot etgan) risolasiga yozilgan sharhdir. Qozizoda shu asar asosida Ulug'bek madrasasida astronomiyadan dars berardi. Asarning ruscha tarjimasi chiqqan⁶. Mazkur asar keng tarqalgan bo'lib, dunyoning ko'pgina kitob xazinalarida saqlanmoqda.

Buyuk Amir Temurning nabirasi, benazir alloma Mirzo Ulug'bekning o'rta asrlar sharoitida namoyon etgan ilmiy jasorati bugungi kun olimlarini ham

¹ Раҳимов Ж. Адолат ва кудрат тимсоли (Амир Темур): [Матн] / Ж. Раҳимов. Тошкент: "O'qituvchi" NMIU, 2017. - 384 б. 11 б.

² Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир: Р. Қосимов. Муаллифлар жамоаси: С. Саидқосимов (рахбар), А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва бошқ. Т.: «Шарқ», 2006. 336 б.

³ Солих Закий. Осори бокия. Т.І, Истамбул, 1911, с.186.

⁴ Улугбек Мухаммад Тарагай. Зидж. Новые гурагановы астрономические таблицы / Вступит. статья, пер., коммент. И указ. А.А. Ахмедова. Ташкент, 1994, с. 32.

⁵ Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир: Р. Қосимов. Муаллифлар жамоаси: С. Саидқосимов (рахбар), А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва бошқ. Т.: «Шарқ», 2006. 157 б.

⁶ Кази Заде Руми. Комментарий на «Компендий Чагини астрономия» / Предисл., пер. с араб. И премич. П.Г. Булгакова. Ташкент, 1993.

hayratga solmasdan qo‘ymaydi. Taqdir bu ulug‘ zotning zimmasiga behad ulkan va mashaqqatli vazifalar yukladi. Buyuk sarkarda Amir Temur bunyod etgan saltanatning vorisi bo‘lishdek o‘ta mas’uliyatli vazifa aynan unga nasib etdi. Mirzo Ulug‘bek qariyb qirq yil mobaynida Movarounnahr diyoringing donishmand hukmdori sifatida xalqning azaliy orzusi tinchlik, totuvlik, ilm-fan va madaniyatni taraqqiy toptirish yo‘lida ulkan shijoat va matonat ko‘rsatdi. Bu benazir alloma o‘zida minglab yulduzlarning harakatini jamlagan mukammal astronomik jadvalni yaratdi. Ushbu jadvalda zikr etilgan ilmiy ma’lumotlarning naqadar va to‘g‘ri ekanini bugungi eng zamonaviy asboblari ham tasdiqlaydi.

Mirzo Ulug‘bek O‘rta Osiyo xalqlari ilm-fani va madaniyatini o‘rta asr sharoitida dunyo fanining eng yuqori pog‘onasiga olib chiqdi. Uning qilgan eng buyuk ishi - Samarqand ilmiy maktabini o‘sha davr akademiyasini barpo etganligi bo‘ldi. Bu ilmiy maktabda 200 dan ortiq olimlar faoliyat olib borgan. Ular orasida eng yiriklari Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy edi. Ulug‘bekning ilmiy maktabi o‘z faoliyatida o‘rta osiyolik mashhur olimlar Muhammad Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abul Abbos al-Javhariy, Ibn Turkal-Xuttaliy, Xolid al-Marvarudiy, Ahmad al-Marvaziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniylar boshlab bergan ilmiy an‘anaga asoslanar edi. Ulug‘bek Samarqand yaqinida rasadxona barpo qildi. Ulug‘bek akademiyasidagi yirik olim Ali Qushchini “Zij”ining so‘z boshisida “farzandi arjumand”, ya’ni “aziz farzandim” deydi. Aslida u Ulug‘bekning sadoqatli shogirdi bo‘lib, “Zij” ustida ishlar poyoniga yetkazilguniga qadar ustoziga yordam bergan. Ulug‘bek Samarqandda ikkita madrasa: biri Registon ansambli tarkibida va ikkinchisi Go‘ri Amir ansambli tarkibida barpo qilgan. Boshqa yirik olimlar qatorida Ulug‘bekning o‘zi ham bu madrasalarning har birida haftada bir marotaba ma’ruza o‘qigan. Boshqa vaqtini ko‘proq astronomik kuzatishlarga, “Zij” ustida ishlashga va davlat ishlariga bag‘ishlagan. Ulug‘bekning yana bir matematik asari “Risoi al-Ulug‘bek” deb ataladi va uning bir nusxasi Hindistonda Aligarx universiteti kutubxonasida saqlanadi, hali o‘rganilmagan. Balki u ham ham hisoblash matematikasiga aloqadordir¹.

Temuriylar saltanatida - Movarounnahrda Ulug‘bek boshchiligida ilm-fan va XV asrning oxirgi choragida Xurosonda Alisher Navoiyning sa’y-harakati bilan madaniy hayotda katta o‘zgarishlar yuz berdi, ilm-fanning turli sohalari bo‘yicha sarmazmun ilmiy meros yaratildi. Temuriylar miniatura san’ati Hirotda Husayn Boyqaro hukmdorligi va uning benazir vaziri Alisher Navoiy faoliyat olib borgan vaqtda yuksak rivoj topdi. Alisher Navoiy asarlarida qator ezgu g‘oyalar olg‘a surilgan. Navoiy ijodi misolida adabiy janrlar rang-barangligi nuqtayi nazaridan ham, g‘oyaviy-badiiy kamolot jihatidan ham yuksak cho‘qqiga ko‘tarildi. O‘zbek

¹ Б.А.Матлюбов, Ш.Р.Қобилов, М.А.Рустамов. “Буюк сиймоларнинг бокий қудрати” Тошкент.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2017.- 240 б. 174 б.

adabiy tili shakllandi. O'zbek nazmi va nasrida o'ziga xos "xuroson uslubi" paydo bo'ldi¹.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, Samarqand ilmiy maktabi olimlarining, ayniqsa Ulug'bek bilan Koshiyning asarlari o'z davri uchun yangilik bo'lib, zamonasidan ancha ilgarilab ketgandi. Ular XV asr Uyg'onish davri ruxi va darajasida yaratilgan asarlardir².

Temuriylar tarixi davlat muzeyida XX asr mustaqillik davri o'zbek rassomlari tomonidan Mirzo Ulug'bek siymosi va uning ilmiy-ma'rifiy merosini aks ettiruvchi bir qator badiiy asarlar yaratilgan. Ushbu tasviriy san'at namunalarida tarixiy haqqoniylik, badiiy ifoda vositalari hamda kompozitsion yechimlar orqali buyuk allomaning ilm-fan taraqqiyotidagi o'rni talqin etilgan.

1996-yilda O'zbekiston rassomlari M.Azlarxo'jayev, B.Olimjonov va Sh.Baxriddinov tomonidan yaratilgan "Mirzo Ulug'bek va Ali Qushchi rasadxonada" kartinasi (1-rasm) O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Temuriylar davlat muzeyida saqlanadi. Ushbu monumental asar moybo'yoq texnikasida, sintetik grunt ishlov berilgan mato asosida ijro etilgan bo'lib, unda syujet va kompozitsiya uyg'unligi, tarixiy haqqoniylik va falsafiy mazmun yuksak badiiy mahorat bilan aks ettirilgan. Asarning markazida Mirzo Ulug'bek va uning shogirdi Ali Qushchi tasvirlangan. Ulug'bek birodari va shogirdining fikrlarini chuqur tafakkur bilan tinglayotgan hukmdor sifatida ifodalangan. Uning libosi naqshinkor salla va oltinsimon islimiy bezaklar tushirilgan shohona chopon bilan ajralib turadi. Ali Qushchi esa o'ng qo'lida yulduzlar jadvali tushirilgan katta kitobni tutgan holda, chap qo'li bilan ilmiy mulohaza yuritayotganini ifodalovchi ishora qilmoqda. Kompozitsiyaning boshqa qismida Mirak Chalabiy va Jamshid Koshiy ilmiy jarayonda ishtirok etmoqda. Planshet va qo'lyozmalar, shuningdek, Mirzo Ulug'bekning "Astronomiya bo'yicha risola" asari ilmiy faoliyatning ramziy ifodasidir. Orqa fonda rasadxonaning nafis koshinkor devorlari, astronomik asboblari, qo'lyozma tokchalari va globus tasvirlangan.

Asarda qahramonlar va ular orasidagi munosabat haqqoniy tasvirlangan, ya'ni unda muhrlangan holat tarix haqiqatiga mosdir. O'zbek tasviriy san'atining tarixiy janrida yaratilgan "Mirzo Ulug'bek va Ali Qushchi rasadxonada" asarida mualliflar tomonidan O'zbekiston amaliy (dekorativ) san'atining an'analari qayta o'zlashtirilib, G'arbiy Yevropa rassomlik maktablarining tasviriy san'at asarlarini yaratish tamoyillaridan a'lo darajada foydalanilgan va tatbiq qilingan³.

"Mirzo Ulug'bek bobosiga kitob taqdim etmoqda" (2-rasm) K.Nuriddinov. Ushbu asarda yoshgina Mirzo Ulug'bekning, bobosi hisoblanmish Amir Temurga

¹Курбонова Д. Темурийлар даври китобат санъати ва хорижий музейларда сақланаётган алишер навоий асарларига ишланган баъзи миниатюралар хусусида. Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан ва маданият/тўпловчи А.Шарипов; масъул муҳаррир Н.Ҳабибуллаев. Тошкент: Akademnashr, 2013. – 232 б

² Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир: Р. Қосимов. Муаллифлар жамоаси: С. Саидқосимов (рахбар), А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва бошқ. Т.: «Шарқ», 2006. 336 б.

³ Маматов У. XX аср охири - XXI аср боши ўзбек тасвирий санъатида Темурийлар даври илм-фан тараққиётининг инъикоси // Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан ва маданият/тўпловчи А.Шарипов; масъул муҳаррир Н.Ҳабибуллаев. Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 77.

kitob taqdim etayotgan holati tasvirlangan. Asar markazida, taxtda Amir Temur o'tiribdi. Nigohlarida faxr tuyg'usi aks etgan. Chap tomonida Bibixonim turibdi. Pastda esa saroy a'yonlari ko'rsatilgan. Sohibqiron qarshisida chamasi 6-7 yoshdagi Mirzo Ulug'bek qo'lida katta bir kitobni ushlab turibdi.

Mirzo Ulug'bek siymosiga bag'ishlangan ushbu badiiy asarlar temuriylar davrida ilm-fan va madaniyatning yuksak taraqqiy etganligini san'at tilida ifodalaydi. Tarixiy haqqoniylik va badiiy tafakkur uyg'unligida yaratilgan mazkur tasviriy namunalarda Mirzo Ulug'bekning ilmiy merosi va uning ma'rifatparvarlik faoliyati tasdiqlanadi. Bu kabi asarlar nafaqat san'atshunoslik, balki tarix va madaniyat tadqiqotlari uchun ham muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Muhammad Tarag'ay Ulug'bek 1394-yil 22-martda Eron Ozarbayjonidagi Sultoniya shahrida tavallud topgan. Buyuk o'zbek astronomi va matematigi, davlat arbobi. U Shoxrux Mirzoning to'ng'ich o'g'li, Amir Temurning nabirasi. Sohibqironning "besh yillik" yurishida (1392-1396) Iroqdagi Mordin qal'asini qamal qilish chog'ida tug'ilgan. Sharafuddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" asarida yozishicha, Amir Temur huzuriga chopar kelib Ulug'bekning tug'ilgani va munajjmlar bu nevara kelajakda ham olim, ham hukmdor bo'lishini bashorat qilganlari xushxabarini yetkazadi. Sohibqiron xursandligidan Mordin qal'asi qamalini to'xtatib, uning xalqiga yuklangan to'lovni bekor qiladi. Uning o'z nabirasiga Muhammad Tarag'ay va Ulug'bek deb ism qo'yganini ham munajjmlarning yuqoridagi bashorati bilan bog'lash mumkin. Amir Temur Ulug'bek tarbiyasiga alohida e'tibor bergan va uni davlat ahamiyatiga molik tadbirlarda qatnashtirgan.

Klavixoning qayd etishicha, Ulug'bek bobosining xorijiy elchilarni qabul qilish marosimlarida ishtirok etgan. Ulug'bek bolalik yillarida buvisi Saroymulkxonim tarbiyasida bo'lgan. Ulug'bekning nomi Yevropada va umuman G'arb mamlakatlarida buyuk bobosi Amir Temurning shuhrati tufayli ancha ilgari ma'lum bo'lgan. Yevropa Amir Temur va uning oila a'zolari haqida birinchi bo'lib Samarqandga 1403-1405-yillar sayohat qilgan Ispaniya elchisi Rui Gonsales de Klavixodan eshitgan. Klavixoning "Kundaliklar"i 1582-yil Sevilyada va 1607-yil Parijda nashr etilganidan so'ng yevropaliklar darhol Amir Temur va uning oila a'zolari bilan qiziqqanlar. Ulug'bek nomi XVII asr boshidanoq (1601-yildan) Amir Temurga bag'ishlangan asarlarda eslatiladi. Yaqin yillargacha Ulug'bek faqat astronom va matematik deb hisoblanardi. Lekin XX asr oxirida uning ijodi serqirra bo'lib, u tarix, she'riyat va musiqa bobida ham qalam tebratgani aniqlandi. Bu benazir alloma o'zida minglab yulduzlarning harakatini jamlagan mukammal astronomik jadvalni yaratdi. Ushbu jadvalda zikr etilgan ilmiy ma'lumotlarning naqadar aniq va to'g'ri ekanini bugungi eng zamonaviy asboblardan ham tasdiqlaydi. Ulug'bekning hayoti va ilmiy faoliyati xalqimiz ma'naviyatining poydevoriga qo'yilgan tamal toshlaridan biri bo'lib, yurtimizda bundan necha zamonlar oldin

fundamental fanlarni rivojlantirishga qanchalik katta ahamiyat berilganini ko'rsatadi¹.

1-rasm. “Mirzo Ulug‘bek va Ali Qushchi rasadxonada”

M.Azlarxo‘jayev, B.Olimjonov,
Sh.Baxriddinov

2-rasm. “Mirzo Ulug‘bek bobosiga kitob taqdim etmoqda”

K.Nuriddinov

F.X. Xabibullayeva

*ToshDO ‘TAU 1-kurs tayanch doktoranti
O‘zbekiston, Toshkent sh.*

“BOBURNOMA”DA ARXAIZMLAR VA ULARNING USLUBIY O‘RNI

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari o‘zbek adabiyotidagi ilk nasriy asarlardan biri hisoblanadi. Bu asar nafaqat Bobur hayotining avtobiografiyasi, balki o‘sha davrning tarixiy, geografik va madaniy manzarasini tasvirlovchi bebaho manbadir. “Boburnoma”ning til xususiyatlari orasida arxaizmlar alohida o‘rin tutadi. Arxaizmlar – zamonaviy nutqda eskirgan yoki yangi so‘zlar bilan almashtirilgan leksik birliklar bo‘lib, ular “Boburnoma”da o‘ziga xos uslubiy va tarixiy vazifani bajaradi (Quronov, 2018)². Ushbu tezisdagi “Boburnoma”dagi arxaizmlar tasniflanadi, ularning turlari misollar bilan ko‘rsatiladi va asardagi badiiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – arxaizmlarning Bobur uslubidagi o‘rnini aniqlash va o‘zbek adabiy tilining rivojlanishiga ta’sirini o‘rganish iborat. Bu mavzu tilshunoslik va

¹ Б.А.Матлюбов. Ш.Р.Қобилов, М.А.Рустамов. “Буюк сиймоларнинг бокий кудрати” Тошкент.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2017. 240 б. 176 б.

² Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.

adabiyotshunoslik uchun dolzarb bo'lib, "Boburnoma"ning leksik boyligini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Arxaizmlarning umumiy tasnifi

Arxaizmlar tilning leksik fondida muayyan davrga xos bo'lgan, ammo keyinchalik qo'llanilmay qolgan so'zlardir. Utanova (2023) arxaizmlarni quyidagi turlarga ajratadi¹:

- **Leksik arxaizmlar:** To'liq eskirgan so'zlar bo'lib, zamonaviy tilda yangi sinonimlari bilan almashtirilgan. Masalan, "xizmatkor" so'zi o'rniga hozirgi kunda "hodim" ishlatiladi.
- **Semantik arxaizmlar:** So'zning oldingi ma'nosi eskirgan, lekin so'zning o'zi iste'molda boshqa ma'noda saqlanib qolgan. Masalan, "yigit" ilgari "xizmatchi" ma'nosida ham qo'llanilgan, lekin hozirda uning ma'nosi "yosh erkak"ni bildiradi.
- **Fonetik arxaizmlar:** So'zning talaffuzi yoki yozilishidagi eski shakllari hisoblanadi. Masalan, "qamu" so'zi "hamma"ning eski ko'rinishi sifatida ishlatilgan.
- **Morfologik arxaizmlar:** So'zning eski grammatik shakllari. Masalan, "kelgay" hozirgi "kelaman"ning qadimgi shakli.
- **Frazeologik arxaizmlar:** Eskirgan iboralar yoki birikmalar. Masalan, "qo'l urmoq" – salomlashmoq ma'nosida.

Arxaizmlar adabiy asarlarda o'sha davr tarixiy muhitini yaratish, til va madaniyatning o'ziga xos koloritini aks ettirishda qo'llaniladi. "Boburnoma"da bu xususiyatlar yaqqol namoyon bo'ladi.

"Boburnoma"da arxaizmlarning qo'llanilishi

"Boburnoma"da arxaizmlar Bobur tilining o'ziga xosligini ko'rsatadi. Quyida har bir tur uchun misollar va tahlil keltiraman:

- **Leksik arxaizmlar:**
 - "Lashkar" (qo'shin): Bobur: "Lashkarimni yig'ib, Hind ustiga yurdum" deb yozadi (Bobur, 1989)². Bu so'z zamonaviy tilda "qo'shin" bilan almashtirilgan. "Lashkar" o'sha davrning harbiy tushunchasini aks ettirib, matnning tarixiy ohangini ta'minlaydi.
 - "Nayza" (o'tkir qurol): "Nayza bilan jang qildilar" iborasini Bobur tasvirlarida tez-tez ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda "qurol" so'zi umumiyroq ishlatiladi.
- **Semantik arxaizmlar:**
 - "Xasta" (og'riqli yurak): Bobur Farg'onani eslab: "Ko'nglim xasta bo'lib, o'z yurtimni sog'indim" deb yozadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida "xasta" faqat "kasal" ma'nosida qo'llanadi, ammo Boburda bu so'z hissiy og'riqni anglatadi (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006)³.

¹ Utanova, V. M. (2023). Arxaizm va istorizmlar. Toshkent: Uzbek Edition.

² Bobur Z.M. (1989). Boburnoma. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.

³ O'zbek tilining izohli lug'ati. (2006). Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.

- “Davr” (zamon): “Bu davrda ko‘p sinovlar ko‘rdim” – bu yerda “davr” “vaqt” yoki “zamon” ma’nosida ishlatilgan, hozirgi kunda esa bu so‘z “aylana” ma’nosida ko‘proq ishlatiladi.
- **Fonetik arxaizmlar:**
 - “Kishiy” (kishi): “Boburnoma”da “kishi” so‘zi ba’zan “kishiy” shaklida uchraydi: “Kishiy o‘z ishini bilur”. Bu o‘sha davr talaffuziga xos bo‘lib, hozir “kishi” shakli standartlashgan (Sa’diy, 1970)¹.
 - “Qamu” (hamma): “Qamu lashkar yig‘ildi” – bu so‘z “hamma”ning eski shakli sifatida arxaizm hisoblanadi.
- **Morfologik arxaizmlar:**
 - “Kelgay” (kelaman): “Men shu yo‘l bilan kelgay” – Boburda ishlatilgan bu shakl hozirgi “kelaman”ning eski ko‘rinishi. Bu tilning qadimgi grammatik tuzilishini ko‘rsatadi.
 - “Baray” (boraman): “Hind ustiga baray dedim” – zamonaviy “boraman” shaklining arxaik varianti.
- **Frazeologik arxaizmlar:**
 - “Qo‘l ko‘tarmoq” (hujum qilmoq): “Dushman ustiga qo‘l ko‘tardik” – bu ibora Boburda jangovar harakatni tasvirlaydi, hozirgi kunda esa bu ma’no eskirgan.
 - “Yon bermok” (taslim bo‘lmoq): “U yon berdi, biz g‘olib bo‘ldik” – bu fraza ham o‘sha davrga xos bo‘lib, endi “taslim bo‘lmoq” bilan almashtirilgan.

Ushbu misollar Bobur tili XVI asr turkiy leksikasini aks ettiradi. Arxaizmlar matnni o‘sha davrga xos ohang bilan boyitib, tarixiy voqealarni tasvirlashda ishonchli muhit yaratadi.

“Boburnoma”da arxaizmlarning uslubiy o‘ziga xosligid

“Boburnoma”ning uslubiy o‘ziga xosligi Bobur tilining sodda, ravon va o‘tkiriligida o‘z aksini topadi. Arxaizmlar bu xususiyatlar bilan uyg‘unlashib, asarga o‘ziga xos bo‘yoqdorlik beradi.

- Tarixiy muhitni aks ettirish: “Lashkar” yoki “nayza” kabi so‘zlar Bobur davrining harbiy hayotini jonlantiradi. Masalan, “Lashkarim bilan Andijonni oldim” iborasi o‘quvchiga XVI asr jangovar muhitini tasavvur qilish imkonini beradi.
- Badiiy tasvirning chuqurligi: “Xasta” yoki “davr” kabi semantik arxaizmlar Bobur his-tuyg‘ularini nozik tasvirlaydi. Farg‘ona haqidagi sog‘inchini tasvirlashda “xasta ko‘ngul” iborasi zamonaviy “kasal yurak”dan ko‘ra chuqurroq hissiy ta’sirga ega.
- O‘zbek adabiy tiliga ta’siri: “Boburnoma” o‘zbek nasrining ilk namunasi sifatida tilning leksik boyligini shakllantirishga xizmat qilgan. Arxaizmlar orqali Bobur o‘zbek tilining qadimgi shaklini saqlab qoldi va keyingi avlod yozuvchilariga (masalan, Abdulla Qodiriyga) ilhom berdi (Quronov, 2018)².

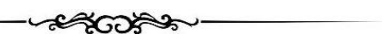
¹ Sa’diy A. (1970). Adabiyot nazariyasi. Toshkent: O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti.

² Quronov D. (2018). Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent: Akademya nashr.

- Davr rangini berish: “Qo‘l ko‘tarmoq” yoki “yon bermoq” kabi frazeologik arxaizmlar Bobur davrining ijtimoiy va harbiy odatlarini aks ettirib, matnni o‘ziga xos qiladi.

Bobur o‘z asarini turkiy (chig‘atoy) tilida yozgan bo‘lib, undagi arxaizmlar o‘sha davrning leksik xususiyatlarini ochib beradi. Bu til keyinchalik o‘zbek adabiy tilining asosiga aylandi.

Xulosa. “Boburnoma”dagi arxaizmlar leksik, semantik, fonetik, morfologik va frazeologik turlarga bo‘linib, asarning uslubiy va tarixiy qiymatini oshiradi. “Lashkar”, “xasta”, “kelgay” kabi so‘zlar va “qo‘l ko‘tarmoq” kabi iboralar Bobur tilining boyligini ko‘rsatadi. Bu arxaizmlar nafaqat XVI asr turkiy tilining xususiyatlarini aks ettiradi, balki tarixiy muhitni jonlantirish, badiiy tasvirni boyitish va o‘zbek nasrining shakllanishiga hissa qo‘shishda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy tilshunoslik uchun “Boburnoma” arxaizmlarini o‘rganish tilning rivojlanish jarayonini tushinishda qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi. Kelajakda bu arxaizmlarni boshqa turkiy tillar (masalan, Alisher Navoiy asarlari) bilan solishtirish orqali yanada chuqurroq tadqiqotlar o‘tkazish mumkin.

G. Yo‘ldosheva,

Xorijiy Tillar Instituti Virjiniya (AQSh)

M. Saidakbarova,

Qo‘qon Davlat Universiteti dosenti,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

“TEMURIYLAR RENESSANSI” VA TEMURIYLAR DAVLATIDA SAN‘AT VA MADANIYATNING O‘RNI

Amir Temurning davlat siyosati tufayli turkiy tilda badiiy ijod qilish keng rivojlana boshladi. Iste‘dodli shoir Haydar Xorazmiy “Gulshani Asror” dostonida bu davrda turkiy til muhim o‘ringa ko‘tarila boshlaganini ta’kidlab, bu ko‘tarilish faqat til xodisasi bilangina emas, balki umuman, turkiy xalqlarning siyosiy mavqei hayotda orta boshlagani bilan bog‘liq ekanini izohlab, shunday yozgan edi:

Turk zuhuridur ochunda bu kun,
Boshla uluq yir bila turkona un!
Turk surudini tuzuk birla tuz,
Yaxshi ayolg‘u bila ko‘kla qo‘buz.

Amir Temur davrida forsiy she‘riyatda jahonga mashhur Hofiz Sheroziy, Kamol Xo‘jandiy, Salmon Sovajiy kabilar, turkiy she‘riyatda Sayid Nasimiy, Sayfi Saroyi, Lutfiy, Durbek kabilar yashab ijod qilganlar va nom chiqarganlar¹.

Umuman olganda, o‘sha davrda Markaziy Osiyoda fors adabiyoti yetakchilik qilgan, ayrim o‘rinlarda turkiydan chiqqan qator iste‘dod sohiblari fors tilida ham ijod etgan. Bunga qadar Oltin O‘rdada turkiy adabiyotning ajoyib bir

¹ Амир Темур жаҳон тарихида, Т.: Шарк, 1996, 171 б.

maktabi yuzaga kelgan bo‘lib, bu maktabning “Muhabbatnoma” muallifi Xaydar Xorazmiy, “Latofatnoma” muallifi Xo‘jandiy, Sayfi Saroyi, Qutb kabi vakillari o‘zlarining yorqin she‘riy iste’dodlari bilan butun turkiy olamga dong taratgan edilar. Amir Temur va avlodlari davrida shakllangan shoirlar qadim Turkiston va Oltin O‘rda adabiy maktabining an‘analariga suyanib, o‘zbek adabiyotini yangi yuksak pog‘onalarga ko‘tara boshladi. XV asrning 1-yarmida yashagan Yusuf Amiriyning “Dahnoma”, Sayid Ahmad Mironshohning “Taashshuqnoma”, Sayid Qosimiyning “Haqiqatnoma” kabi asarlarida noma janri sohasidagi shunday vorisiylik ko‘zga yaqqol tashlanib turadi¹.

Boshqa tomondan, Amir Temur barpo etgan saltanatning ma‘muriy va siyosiy jihatlari e‘tiborli bo‘lib, uni g‘arb olimlari o‘rganib kelayotganiga guvoh bo‘lamiz. Kanadalik olim Mariya Sabtelni 1970-yillardan beri Toronto universitetida Amir Temur va temuriylar barpo etgan saltanat, uning ma‘muriy-ijtimoiy tizimi, tarixiy-madaniy yodgorliklarini o‘rganib kelmoqda. Olimaning tadqiqotlarida Amir Temur Movarounnahrda tarqoq holdagi turkiy qabilalarni kuchli qo‘shinlarga birlashtirib, O‘rta Osiyo hududida katta markazlashgan davlat tuzgani, Temuriylar saltanatining (1405-1507) barpo bo‘lish asoslari va shakllanish jarayoni masalalari yoritilgan. Marshal Xojson² Temuriylar saltanatini “harbiy homiylik davlati” atamasi bilan ta‘riflagan; bunda boshqaruvni turkiy millatga mansub imtiyozli harbiy sulola amalga oshirgan, deb aytadi Sabtelni. Amir Temurning hokimiyati mo‘g‘ullarning sulolaviy an‘anasi zaminida qurilgan va hukmdor asosan eron tilida so‘zlashuvchi xalq va madaniyati yuqori bo‘lgan hududda hukmronlik qilgan, deydi Sabtelni³. Sahibqironning mo‘g‘ul xoni qizi [Saroymulk xonim]ga uylangani va yasoq qonuniga muvofiq o‘zini *ko‘ragon* deb e‘lon qilgani markazlashgan davlat barpo qilishiga asos bo‘lgan.

Olimaning izlanishlarida temuriylar davrida ijod etgan forsiyo‘y tarixchi va mohir tazkiranavislar asarlari katta o‘rin egallaydi. Amir Temur Nizomiddin Shomiya (v.1431) “Zafarnoma” yozilishiga topshiriq beradi, natijada XIV—XV asrlarda Markaziy Osiyo tarixida dastlabki yozma yodgorligining ilk solnoma janri paydo bo‘ladi. Shomiyning “Zafarnoma”si o‘zida jamlangan tarixiy ma‘lumotlarning ishonchliligi bilan XV-XVI asrlardanoq kelgusi solnoma asarlar uchun bosh manbalardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla‘i sa‘dayn va majma‘i bahrayn” (“Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki dengizning qo‘shilish joyi”), Fasih Havofiyning “Mujmali Fasihiy”, Muhammad Fazlulloh Musaviyning “Tarixi hayrot”, Xotifiyning nazmda bitilgan “Temurnoma”, Mirxondning “Ravzat us-

¹ O‘sha joyda.

² Маршал Хожсон (1922-1968) америкалик тарихчи ва исломшунос олим, Ислон цивилизацияси ҳақидаги тадқиқотлари орқали жаҳон тарихига ҳисса қўшган. У Чикаго университети профессори сифатида Ислон цивилизацияси бўйича йиллик курсларни ишлаб чиққан ва ижтимоий фикрлаш бўйича фанлараро қўмита раиси бўлиб ишлади. Унинг “Ислоннинг ташаббуси: жаҳон цивилизациясида виждон ва тарих” номли уч жилдлик асари Ислон динининг глобал ва маданий ўлчовларини тушуниш учун янги асослар яратди.

³ Subtelny M. The Poetic Circle at the Court of the Timurid Sultan Husain Bayqara, and its Political Significance, Harvard University, 1979, p.8

safo” (“Poklik bog‘i”), Xondamirning “Habib us-siyar” (“Yaxshi xislatlar”) va boshqa bir qator asarlar shular jumlasidandir.

Sabtekniga ko‘ra, Amir Temur markazlashgan davlat barpo etgan, uning ma‘rifatparvar va san‘atsevar temuriyzoda avlodlari ham Hirot va Samarqanddek hashamatli poytaxtlarini jon-jahdi bilan rivojlantirishda davom etgan. Natijada, kuzatilgan va qayd etilgan madaniy yutuqlar G‘arb sharqshunoslari tomonidan birvarakayiga “Temuriylar Renessansi”¹ deb tan olingan. Sabtekn Amir Temur vafotidan keyin temuriyzodalarning o‘zaro taxt uchun kurashi boshboshdoqliklarga sabab bo‘lgani va markazlashgan davlatning tarqalishiga sabab bo‘ldi, deb aytadi. Oqibatda Shohrux Mirzo (1377-1447) saltanat tepasiga ko‘tariladi. Shohrux Mirzo davrida temuriylar saltanatining siyosiy markazi Samarqanddan Hirotga ko‘chadi. Amir Temur va temuriyzodalar davrida Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Hofizi Abro‘, Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Sulton Ali Mashhadiy, Behzod kabi olim va fozillarga homiylik qilish keng rivojlandi. Hashamatli me‘moriy majmualarni barpo qilish va madaniy boyliklarni keng miqyosda yaratish bilan Shohrux Mirzo Hirotning kelajakdagi ulug‘vorligiga ilk bor asos solgan davlat arbobi va podshohi sifatida sahnaga chiqadi.

U qo‘lyozma nashrlarga va kitobat san‘atiga bo‘lgan muhabbati tufayli *saroy kutubxonasini* yaratadi. Shohrux Mirzo yoshligidan kitobxonlikni sevar, ilm-ma‘rifatga juda mehr qo‘ygan podshoh edi. *Saroy kutubxonasi* musavvir, xattot, zarhalchi, sahhof, charm, kitobat san‘ati ustalarining *ustaxonasi* bo‘lgan va hashamatli asarlar yaratilishida ahamiyatli o‘rin egallagan. Fors hokimi Ibrohim Sultonning topshirig‘i bilan yaratilgan Sharafiddin Ali Yazdiyning (v.1454) “Zafarnoma”si, Boysung‘ur Mirzoning (v.1433) buyrug‘i asosida yozilgan “Shohnoma” (1430) va to‘rt jilddan iborat Hofizi Abro‘ning “Majmuat ut-tavorix” (1423-1427) asari, Abdurazzoq Samarqandiyning (v.1482) “Matlai sa‘dayn va majmai bahrayn” manbalari Temuriylar davrini o‘rganishda muhim manbalardir.

Shohrux Mirzoning iqtidorli o‘g‘li, madaniyat va san‘at ahliga sahovatpesha Ibrohim Sulton shaxsan o‘zi bobosi Temur haqida haqqoniy tarixni qoldirish maqsadida jiddiy harakatga kirishgan. Ibrohim Sulton Amir Temur haqida maxsus zafarlar kitobini yozdirishni niyat qilgan. 1419-1420 yillarda o‘z davrida kotib-baxshilar va munshiylar tomonidan bobosi Temur haqida turkiy va forsiyda bitilgan ma‘lumotlarni unga keltirib berish haqidagi farmonni chiqargan². Ibrohim Sulton Amir Temur zafarlari kitobini yozishni alloma Sharafiddin Ali Yazdiyga topshiradi. Haqqoniy faktlarga boy, asl manbalardan tashkil topgan, dunyo tarixida muhim ahamiyat kasb etgan, tarix zarvaraqlaridan joy olgan, temuriylar sulolasi xonadonida o‘ta qadrlangan ulkan “Zafarnoma” asari dunyoga keladi.

1973-yili Sulton Husayn Boyqaro saroyida yaratilgan “Zafarnoma”si bo‘yicha amerikalik olim Eleanor Sims Nyu York universitetida dissertasiya

¹ Subtelny M. Art and Politics in Early 16th Century Central Asia, Central Asiatic Journal, v.27, n. 1-2, 1983, p.122

² Амир Темур жаҳон тарихида, – Б.121.

himoya qilgan¹. Simsga ko'ra, Sharafiddin Ali Yazdiy tomonidan Amir Temurga bag'ishlab yozilgan "Zafarnoma" shoh asari temuriy shahzodalar saroyida juda mashhur bo'lgan. Olimaga ko'ra, XV asrning o'zidayoq Amir Temurning hayoti va zafarlariga qisman va to'liq bag'ishlangan o'n uch asar bitilgan bo'lib, ulardan hammasi ham bizgacha yetib kelmagan.

Amerikaning Merilend shtatida Jon Gerret uy-muzeyida Sulton Husayn "Zafarnoma"si yoki Gerret "Zafarnoma" shoh asari saqlanadi. Bu asarni ko'rganimizda uning hashamatidan hayratlandik. Asarning asl charm muqovasi o'rniga zamonaviy charmdan chiroyli naqshlar bilan ishlangan yangi muqovasi mavjud. Qo'lyozmaning ilk sahifasidayoq turli Islom hukmdorlarining tamg'alariga ko'zimiz tushdi. Asar yaratilishidan to'qonib topgan saroyigacha dastxatlar bilan to'lgan. Asar o'ta go'zal holda ko'chirilgan va 12 rang-barang miniatyuralar bilan ishlangan. Asar Ibrohim Sulton hukmronligi davrida, ammo miniatyuralar Sulton Husayn Boyqaro saroyida yaratilganligi haqida fikr yuritiladi. Asar 1507 yili Shayboniyxon bosqini vaqtida Hirotdan Hindistonga borib qolgani, Boburiy podshohlar qo'lida saqlangani va e'zozlanib mutoala qilingani, saroydan panjobiy qaroqchilar tomonidan olib ketilgani, qaytadan boburiylar saroyiga olib kelingani va oxir-oqibatda 1900-yillarda Parijdagi antiqa jihozlar sotuvchisi qo'lga kelib tushganidan boxabar bo'ldik. 1942-yili ushbu do'kondan amerikalik zodagon Robert Gerret "Zafarnoma"ni sotib oladi va uni Amerikaga olib keladi. Robert asarni Prinston universitetiga sotadi. Biroq antiqa buyumlar kolleksioneri bo'lgan Robertning akasi Jon Gerret Prinstondan asarni sotib oladi va uyida saqlanayotgan 32000 kitoblardan tashkil topgan kutubxonasiga joylaydi. Bu asar Sulton Husayn "Zafarnoma"si nomi bilan ham g'arbda tanilgan. Asar o'zbek ilmi uchun juda katta qiziqish uyg'otadi.

Eleanor Simsga ko'ra, Temur zafarlariga taalluqli "Zafarnoma" asarlaridan oltita nusxasi jahon tarixi, to'rttasi esa Temurning buyrug'iga binoan uning zafarlari tarixini yoritgan. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"si va Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"si ilk yaratilgan tazkiralarga o'xshaydi. "Tarixi xoniy" uyg'ur yozuvi va tilidagi manba bo'lib, unda Temur yurishlaridagi kundalik voqea-xodisalar bitilgan².

Matnshunos olim Feliks Tauer mazkur qo'lyozmalar noqis bo'lganligi sababli, ularni Hofizi Abro'ning "Zubdat ut-tavorix" asari bilan solishtirib tadqiq etish asosida "Zafarnoma"ning ikki jildidan iborat ilmiy-tanqidiy matnini nashr ettirgan. Tauer matnining birinchi jildiga faqat "Zafarnoma"ning ilmiy-tanqidiy matni kiritilgan. Ikkinchi jildida esa nashrning so'zboshisi, qo'shimchalar, nusxalardagi farqlar berilgan³.

F.Tauer tomonidan Istanbulning Nurosmo'niy masjididan topilgan "Zafarnoma" nusxasi juda go'zal kitobat namunalaridan hisoblanadi. Tauerga ko'ra, Temur zafarlari haqida yaratilgan barcha asarlar Nizomiddin Shomiyning

¹ Eleanor Sims. *The Garrett Manuscript of the Zafar-Name: A Study in 15th century Timurid Patronage*, dissertation for Art History department of New York University, 1973, p.5;

² Eleanor Sims, *The Garrett Manuscript of the Zafar-Name*: p. 5;

³ "Заварнома", Таур нашри, 1-жилд, Байрут, 1937 й., 139-бет; 2-жилд, Прага, 1956, 160 б.

klassik asari “Zafarnoma”ga asos qilib olingan deb izohlanadi. Hofizi Abro‘ Shohruhga bag‘ishlab “Majmua at-tavorix” asarining ilk tarixiy antologiyasida ham Shomiyning asarini kiritgan¹.

Hofizi Abro‘ (v.1431) Amir Temur tarixini yaratgan mahoratli solnomachilardan biridir. U avval Temur saroyida, keyin esa o‘g‘li Shohruh Mirzo saroyida xizmatda bo‘lgan. Hofizi Abro‘ Amir Temur bilan Sharqning bir qancha mamlakatlarida safarlarda bo‘lgan va to‘plagan haqqoniy ma‘lumotlarni o‘zining “Zubdat ut-tavorix” asarida yozib qoldirgan. Bu asarda olamning paydo bo‘lishidan to 1426-yillar orasidagi bo‘lgan voqealar bayon etiladi. Asarning 4-qismida Temur tarixi Shomiyning “Zafarnoma”si asosida qisqa tarzda va Shohruh Mirzo tarixi batafsil bayon etiladi. Hofizi Abro‘ o‘z risolasiga Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”sidan matnlarni qo‘shib, shu tariqa Shomiyning tarixini avlodlar uchun saqlab qolgan².

Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” tazkirasining yettinchi majlisida Amir Temurni quyidagicha ta’riflaydi: “Salotin izom (Ulug‘ sultonlar) va avlodi vojub ul ehtiromlari zikridakim, ba’zi yaxshi mahallarda xo‘b bayt o‘qubturlarkim, filhaqiqat, o‘zlari aytqondek xo‘bdur va ba’zi nazm latoyifiga mashg‘ul bo‘lubturlarkim, ul dag‘i matlub va marg‘ubdur”, deydi hamda uni “Muluk shajarlarining (podshohlar daraxtining) bo‘stoni va salotin gavharlarining ummoni, xoqoni jahongiri sohibqiron, ya’ni: Temur Ko‘ragon...”. Binobarin, tazkirada yozilganidek, “Temur Ko‘ragon” – anorallohi burhonahi, garchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni andoq xo‘b mahal va mavqe‘da o‘qubdurlarkim, aningdek bir bayt o‘qug‘oni ming bayt aytqoncha bor”³.

Temuriylar davrida arxitektura san’ati eng yuksak pog‘onaga ko‘tarildi. Masalan, Amir Temurning sa’y-harakatlari bilan Samarqandda Jom’e masjidi, Ko‘ksaroy, Bo‘stonsaroy, Go‘ri Amir, Ishratxona, Ruhobod, Shohi Zinda kabi me’moriy majmualar bunyod etildi. Samarqandda Registon majmuasi, Bibixonim madrasasi, Shahrisabzdagi Temur qarorgohi, Turkistondagi Ahmad Yassaviy maqbarasi, Hirotidagi Gazurgoh ziyoratgohi kabi hashamatli inshootlar qad ko‘targan. Inshootlar uchun tayyorlangan naqsh va bezatuvchi buyumlar saroy ustaxonalarida bitkazilgan bo‘lib, ular keyinchalik kitobat san’ati, gilamsozlik, to‘qimachilik, qo‘lyozma bezatilishi, kulolchilik va o‘ymakorlik yo‘nalishlarida ham qo‘llanilgan⁴.

Botirxon Valixo‘jaevning ta’kidlashicha, ko‘pgina binolar bizgacha yetib kelmagan: ”Alisher Navoiy Samarqanddaligi vaqtida (1465/66-1469) unga ko‘maklashgan Vafoiy taxallusi bilan she’r yozgan Ahmad Hojibek qurdirgan madrasa, o‘sha davrda bino etilib Mir Abduvali, Firuzshoh, Qutbiddin sadr nomlari bilan atalgan madrasalar, Xoja Fazlulloh ibn Abdulvohid Abdullaysiy tomonidan qurdirilgan va Alisher Navoiy ikki yil istiqomat qilgan xonaqoh, Amir Temurning muhtasham va go‘zal Ko‘ksaroyi, Ulug‘bek qurdirgan Chinnixona va boshqa

¹ Eleanor Sims, Zafarnama, p. 35

² Амир Темур жаҳон тарихида, 122 б.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 9-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИЎ, 2012, 411 б.

⁴ Hillenbrand R. Islamic Art and Architecture. Thames and Hudson, 2021. – B.225.

ko'plab osori atiqalar sharoit, tabiiy omillar ta'sirida va nihoyat, ba'zan haddan ortiq beparvolik va qarovsizlik oqibatlarida «nomi bor-u, o'zi yo'q» bo'lib qolgan”¹. O'sha davr Islom olami udumiga muvofiq, xalq xizmatida madrasa va majmualar qurish juda keng tarqalgan faoliyat hisoblangan. Shu sababli Samarqand Islom olamining markazlaridan biri sifatida nom qoldirgan.

Shohrux Mirzoning madaniyat va ilm-fanga bo'lgan homiylik faoliyatini 1414-1433-yillarda Hirot vaziri bo'lgan o'g'li Boysung'ur Mirzo yanada yuqori pog'onaga olib chiqqan. Shahzoda Hirotida noyob kitob va qo'lyozmalarni jamlagan saroy kutubxonasini tashkil qilishda yetakchilik qilgan. Temuriy shahzodalar orasida o'zining ashaddiy kitobxonligi bilan tanilgan Boysung'ur Mirzo saroy ustaxonalarida qirq xattot faoliyatiga hamma shart-sharoitlarni yaratib bergan².

Boysung'ur Mirzo madaniy hayotning ulkan homiysi bo'lib, u haqida Davlatshoh shunday yozgan: “Iste'dodda ham, iste'dodni rag'batlantirishda ham u butun dunyoga mashhur edi. Uning zamonida xattotlik va she'riyat yuksak qadriyatga erishdi, shuhrati tufayli uzoq-yaqindan unga xizmat qilish uchun san'atkorlar, ilmiy kishilar yetib keldi. Xusrav Parvizdan so'ng eski sultonlardan birortasi hali Boysung'urdek hashamatli jamiyat va ulug'vorlikda yashamagan edi”³.

Shohrux Mirzoning san'at va ma'rifatni sevuvchi o'g'li xuddi otasi kabi atrofiga fozilu komil kishilarni, farosat va ilmda nozikta'b olimlarni yig'ib, *saroy kutubxonasida* hashamatli qo'lyozmalar nashr etilishida bosh-qoshlik qildi. Boysung'ur Mirzo haqida Faxriy Hiraviy quyidagilarni aytgan: “Xushta'b, san'atparvar, sahovatpesha, xushvaqtlikni sevuvchi, nadimdo'st va majlisoroy podshoh edi. Bir qancha benazir san'at, fazl, xattot, xonanda, naqqosh va sozanda ahli uning tarbiyati bilan o'sib ulg'aydi”⁴. Boysung'ur Mirzoning o'zi ham g'azallar bitgan, xattotlik va naqqoshlik san'atini mukammal egallagan. Boysung'ur Mirzo Hirotidagi Gavharshodbegim masjidiga bezaklarni chizgan va unga Qur'oni karimdan oyatlar ko'chirgan. Uning rahbarligi va bevosita ishtirokida Firdavsiy “Shohnoma”sining tanqidiy matni tuzilgan va miniatyuralar ham ishlangan.

Temuriylarning XIV-XVI asrlar Xuroson va Movarounnahrda hukmronligi Hirot va Samarqanddagi ilm-fan va madaniyatning yuksalishini ta'minlab berdi. Sabtelnii temuriylar madaniy muhitini faqat Hirotida rivoj topgan deya urg'u beradi. Aslida, Samarqanddagi tarixnavislik, ilm-fan va arxitekturaga bo'lgan e'tibor Temurdan keyin nabirasi Ulug'bek Mirzo zamonida katta o'rinni egalladi. Ulug'bek Mirzo hayrihohligi ostida ulkan rasadxonaning qurilishi, madrasaga davr ulamosi Qozizoda Rumiy va falakiyot bilimdoni Ali Qushchining

¹ Валихўжаев Б. Сароймулкхоним – Бибихоним мадрасаси // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2006. № 14.

² Subtelny, Art and Politics, 1983, 126 б.

³ Сабтелни, дисс., 1979, 166.

⁴ Фахрий Ҳиравий. *Равзат ус-салотин* / Форс тилидан Ж. Жўраев таржимаси. – Т.: Мумтоз сўз, 2014, 46-47 бб.

mudarris va ilmiy mutassaddisi etib tayinlanishi, qalin jildlik tarixiy solnoma Ulug'bek Mirzoning "To'rt ulus tarixi"ning bitilishi, astronomiya, astrologiya, matematika, geometriya, fizika va shu kabi sohalarining mukammal o'rganilishini bunga misol bo'ladi. Samarqand Ulug'bek Mirzo hukmronligida yuqori madaniyat va ilm-fan markaziga aylandi. Olimning astronomiya va navigasiyada balandlikning burchagini o'lchash uchun qo'llaniladigan uskunasi hozirgacha saqlanib qolingani. Xillenbrandga ko'ra, Oksford universitetida uning astronomiyaga oid jadvallari 1665-yilgacha qo'llanilgan¹. Temuriylar davrining eng tanilgan me'morlaridan Qovvamiddin Sheroziy o'zining mahorati bilan Samarqandda yaratilgan maftunkor inshootlarning qad ko'tarishida katta ahamiyat kasb etgan². Demak, temuriylar davri ilm-fan va turli sohalaridagi madaniy yuksalishi Xuroson hamda Movarounnahr poytaxtlarida sodir bo'lgan.

Sulton Husayn Boyqaro saroyida erishgan yutuqlari bobosi Amir Temur va amakisi Shoxruh Mirzo boshlab bergan yuksak madaniy an'analarning davomi sifatida Hirotda san'at, madaniyat va adabiy jarayonning jadallik bilan rivojlanishida o'zini namoyon qildi. XV asrga kelib temuriylar o'zining markaziy va g'arbiy Eron hamda sharqiy Anato'liyani 1430-yildan boshqargan Oqqo'yunli turkmanlariga boy berishni boshladi. O'zbek xonlari esa boshqa tomondan O'rta Osiyo hududlarini egallab borib, temuriylar mavqeining kichrayib borishiga xizmat qildi³.

Xulosa qilib aytganda, temuriylar qoldirgan boy madaniy meros jahon tarixiga *Temuriylar renesansi* nomi bilan muhrlandi. Movarounnahr va Xurosonda qad ko'targan muhtasham inshootlar va hashamatli qo'lyozmalar temuriylarning madaniyat va san'atga bo'lgan muhabbatini namoyon qildi. Hozirda dunyo muzey va fondlarida saqlanayotgan temuriylar davri asor-atiqalari va madaniy boyliklari ularning qanchalik qimmatbaho meros ekanligini ko'rsatadi. Ularni topib o'rganish va tadqiq qilish o'sib kelayotgan sharqshunoslarning e'tibor markazida bo'lishidan umidvormiz.

D.M. Xurramova

*Xalqaro innovatsion universiteti katta o'qituvchisi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRIDA SUV BILAN BOG'LIQ SO'ZLARNING QO'LLANISHI

Suv tabiat hodisasi sifatida antik davr ilm-fanidan boshlab tadqiqot mavzusi bo'lib kelgan. Tilshunoslik ilmi falsafa negizida shakllanganidek, olamning va insonning to'rt unsur: suv, havo, tuproq, olov bilan aloqadorligi haqidagi konseptual tahlillar eng qadimgi falsafiy ta'limotlarda amalga oshirilgan.

¹ Hillenbrand R. Islamic Art and Architecture. Thames and Hudson, 2021. – B.223.

² O'sha asar. – B.227.

³ O'sha asar. – B.224.

Shu narsa ma'lumki, tiriklik uchun zarur ne'mat hisoblangan suv va uning fizik, kimyoviy modda sifatidagi xususiyatlari aniq hamda tabiiy fanlar kesimida tadqiq qilingan. Suvning agregat holati, xususiyatlari, u bilan bog'liq talqinlar ijtimoiy fanlar, xususan, falsafa, adabiyot, tilshunoslik sohalari doirasidagi asosiy mavzulardan sanalgan. Ijtimoiy-gumanitar sohalarida, xususan, tilshunoslikda suv tushuncha, leksema darajasida uning lisoniy va nolisoniy xususiyatlari tadqiq etilib kelingan.

Qadimgi yozma obidalar "Avesto", "O'rxun-Enasoy" yodgorliklarida, M.Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Beruniy, Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Az Zamahshariy, Navoiy, Bobur, Munis, Ogahiy va boshqa ajdodlarimizning asarlarida suv haqida, bu tushunchani ifodalovchisi sanalgan suv leksemasi, u bilan bog'liq tushunchalar xususida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, mazkur davr manbalarida *suv, su, suu, siu, sup, sub, sug* va boshqa shakllarda namoyon bo'ladi.

Amir Temur davrida bunyod etilgan va foydalanilgan suv inshootlari ichida suv yig'ish va saqlash uchun qazilgan chuqur joy, ichimlik suvi saqlanadigan sun'iy suv havzasi hisoblangan hovuzlar ajralib turadi. Jumladan, Sohibqiron Temur tomonidan bunyod etilgan ko'rkam bog'larning har biri muhandislik texnologiyalari asosida qurilgan bir nechta hovuzlar bilan jihozlangan. Bunday hovuzlar estetik zavq olish predmeti vazifasini bajarishi bilan bir qatorda, undagi suvdan turli maqsadlarda foydalanilgan. Hovuzlar nafaqat masjidlar yonida, shahar maydonlari, bog'lar, chorbog'lar, saroy hovlisida, balki bozorlarda ham qurilgan. Suvni iflos qilmasdan toza saqlash odati muqaddas qonun hisoblangan. Hovuzlar tabiiy sharoitlarni hisobga olgan holda bunyod etilgan. Jamoa yerlarida dehqonchilik qilishda ham qulfakli hovuzlardan foydalanilgan. Oqsaroydagi tom tepasiga qurilgan hovuz o'sha davr ajoyibotlaridan biri bo'lib, hovuzga qo'rg'oshin quvurlardan oqib kelgan suvdan sharshara hosil qilinib pastga tushirilgan.

O'zbek tilining 6 jildli izohli lug'atida hovuz so'ziga shunday izoh beriladi:

Hovuz [*a. suv to'planadigan joy, chuqurlik; basseyn; suv idishi*] – suv saqlash uchun xizmat qiladigan, maxsus qazilgan chuqurlik. *Chuqur hovuz, Sayoz hovuz, Hovuz kovlamoq. Hovuz suvi.*

2 maxs. Uy shipiga ishlanadigan chuqur naqsh-bezak.

Bu arabcha so'z *havd* (un) shakliga ega; o'zbek tiliga *hoyi hutti* undoshini h undoshiga, *zad* undoshini z undoshiga, *a* unlisini *ä* unlisiga almashtirib, *vā* undoshlari oralig'ida u unlisini qo'shib qabul qilingan: *havd* – *hävuz* (hovuz); bu ko'p ma'noli so'z o'zbek tiliga suv to'plash uchun maxsus qurilgan keng chuqurlik ma'nosi bilan olingan¹. Asosan toza suvni to'plash va saqlash semalarni ifodalab kelgan hovuz so'zining ifodalaydigan ma'nosi bugungi kunda bir qator semalar asosida kengayganligini ko'rishimiz mumkin.

Qashqadaryo viloyatining Muborak tumanidagi Xo'ja Ravshan obidasi hududida XIII-XIV asrlarga oid qishloq xarobalari, Buxoro shahridan 30 km g'arbda joylashgan, XVI asrning 30-yillarida barpo etilgan, maydoni 0,5 gektar

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т.: Университет, 2003. – Б. 587.

bo'lgan Qizbibi xonaqosidan *“toshnov (dashnov)”* yoki *“obrez”* deb aytilgan, uying ichidan suv chiqib ketishiga mo'ljallangan maxsus kanalizatsiya quvuri vazifasini bajargan jihozning qoldiqlari topilgan. *Tosh* ko'p ma'noli so'z bo'lib, lug'atda berilgan bosh ma'nosida *“...yaxlit massa yoki bo'lak holida uchraydigan, suv kor qilmaydigan, qattiq, mo'rt tog' jinslarining umumiy nomi”*¹ deb izohlangan. Qadimgi turkiy tilda ham shu ma'noni anglatgan bu ot *ta:sh* tarzida talaffuz qilingan. Keyinchalik *a*: unlisidagi cho'ziqlik belgisi yo'qolib *a* unlisiga almashgan: *ta:sh-tash-tosh*. Nov forsha so'z bo'lib, suv oqish uchun mo'ljallangan maxsus suv yo'lagi ma'nosini beradi. *Ta:sh-nov-tash-nov-toshnov* shaklida qo'llangan.

Ma'lumki, Xurosonning tog'liq yerlari ko'p bo'lganligidan yo'llardagi oqar suvlardan kechib o'tish ham oson bo'lmagan. Xondamirning xabar berishicha, Navoiy qurgan ayrim hovuz va ko'priklar marmardan ishlangan.

A.Navoiy asarlarida suv so'zi turli ma'nolarda uchraydi:

Ariq, soy, daryo: *Mamolikda yo'llarni tuzatib, suvlarg'a ko'pruklar bog'lab, ahli fasodni yo'llardin daf' qildikim, musofirlar farog'at bila borir-kelish bulg'ay. “Tarixi muluki ajam”* dan.

Suy – suv: *Ne ayb, shodlig'ashkim erur hayot suvi,*

Bahor fasli bo'lur chashmalar suyif afzun.

Ariq qazdirish, charxpalak yordamida suvni yuqoriga chiqarish, bog'-u gulzorlar yaratib u yerlarda dam olish Boburning sevimli mashg'uloti bo'lgan. “Boburnoma” qo'lyozmasining 136 b-137 a sahifalarida Kobul viloyatidagi Xoja Seyoron (Uch do'st xojalar) chashmasi haqida so'z boradi. Buloqdan narida oqib yotgan yarim tegirmon suv ijodkor podshohga yangi ilhom va reja hadya etgandi: *“Bu suvni men ariq qazdirib, dashti Seyoronning janubi-g'arbiy tarafidagi pushta (tepalik)ning ustig'a kelturttum. Pushta ustida ulug' gird (aylana) sufa soldurdum. Sufaning girdida tamom tol daraxtlari ekildi. Xeyli yaxshi manzile bo'ldi. Bu sufadin yuqorroq pushta yonida uzum bog'i soldurdum. Bu ariqning ta'rixi “Jo'yi xush” topildi.”* Demak, Bobur “Jo'yi xush” (Yaxshi ariq) arig'ini qazdirib kelib, uning atrofida dam oladigan katta supa, “yaxshi manzilgoh” qurdirgan. Bu yerga aylantirib tol ektirgan, yana ham teparoqda uzumbog' barpo ettirgan ekan. Hazrat podshoh “yaxshi ariq” qazdiribgina qolmay, unga atab yaxshi mansur ta'rix ham yaratgan. “Jo'yi xush” jumlasidagi jim (3), vov (6), yo (10), xe (600), vov (6), shin (300) harflarini abjad qoidasiga ko'ra hisoblasak, 925 hijriy yilni, milodiy 1518-1519-yilni bildiradi. Bu mansur, ya'ni nasriy ta'rixni Boburning o'zi yozgan. Ariq qazilib, bog' va soya-salqin oromgoh yaratilganiga ham mana besh asrdan oshibdi. Hazratimning sadaqai joriyasi, ya'ni mudom oqib turgan obi jo'yi qancha tashna dillarni qondirib, qanchadan qancha yerlarni obod qilgan.

“Boburnoma” asari Markaziy Osiyodagi bitilgan boshqa asarlardan farq qiladi. Juda ko'p ma'lumotlarni o'zida jam etgan asar dunyo tillariga ko'p marta tarjima qilingan. “Boburnoma”da qo'llangan so'zlarning aksariyatini suvga

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 5-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 380.

aloqador soʻzlar tashkil etadi. Asarda yurtimiz gidrografiya – daryo va soylari, buloqlari, koʻllari taʼrif-tavsifiga tegishli maʼlumotlarni uchratish mumkin. Unda suv manbalari, daryolarning chuqurligi, muzlashi, oqim rejimi, oqim miqdori (necha tegirmon suv oqishi) batafsil taʼriflangan¹. “Boburnoma”da **oqar suv** va **qora suv** birikmalari qiyoslangan. “Nisbatlanishni ifodalovchi leksemalar oqar va qora turkumi turlicha: oqar oq- feʼl oʻzagi, -ar qoʻshimcha esa sifatdosh hosil qiluvchi shakl, yaʼni harakatni bildiruvchi leksema, qora hozirgi oʻzbek tilidagi rang bildiruvchi soʻz. Lekin bu leksemalar oʻzlarining apellyativ leksika majmuidagi maʼnosidan birmuncha oʻzgalashib, yangicha maʼno xossasiga ega boʻladi: **oqar suv** oqim tezligi va hajmi, miqdori oz suv, oqar suv qor erishidan hosil boʻlgan suv; **qora suv** togʻdan ancha uzoqdagi, qorli joydan yiroqdagi, yer osti suvi. Yaʼni **oqar suv** daryo suvi, **qora suv** buloq suvi”². Masalan, “Konigil Siyohob yoqasidurkim, bu qor suvni Obirahmat ham derlar. Qora suvkim, Obirahmat ham derlar. Konigilning oʻrtasidan oqar, yetti-sakkiz tegirmon suyi boʻlgʻoy. Bu suvning atrofi tomom obgirdur. Baʼzilar derlarkim, bu oʻlangning asli oti Koni obgir ekandir, vali tarixlarda tamom Konigil biturlar, xili yaxshi oʻlangdur”³. Yana bir oʻrinda suv leksemasi bilan bogʻliq oʻrinlar uchraydi: “Bu daryo koʻhakning tubidan oqqanligi uchun Koʻhak suvi deydilar. Bu daryodan bir katta anhor chiqarganlar, balki kichik daryochaday bordir, uni dargʻam suvi deydilar”.

“Boburnoma”da suv tushunchasini anglatuvchi hamda u bilan bogʻliq turkiy, forsiy soʻzlar: *suv, suy, sugʻormoq, suv kichik, ingichka, qalin suv, ulugʻ suv, suv chiqarmoq, choh suvi, dargʻam suvi, suv, poyob, obgir, obduz* kabilar mavjud. Koʻrinadiki, asarda suv soʻzi ishtirokidagi soʻz va birikmalar koʻplab uchraydi.

Shuni aytish lozimki, Bobur asarlarida uchraydigan suv leksemasi oʻzining leksik maʼnosida turli fonetik shakllarda qoʻllanishi bilan birga, mazkur leksema bilan bogʻliq bir qator yasama, qoʻshma va birikma terminlarni qoʻllagan.

¹ Никматов Ф.Н., Айтбаев Д.П. Ўрта Осиё сув илми тарихига оид маълумотлар. – Т.: Университет, 2006. – Б.51.

² Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг лугʻавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши: Насаф, 2005. – Б.32.

³ Бобур, Заҳриддин Муҳаммад. Бобурнома: (Ўрта мактаб ёшидаги болалар учун) / Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев; Масъул муҳаррир А.Ўктам. 2-нашр. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – Б. 106-107

**TEMURIYLAR DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI:
Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, harbiy san'at**

H. Dadaboyev

Filologiya fanlari doktori, professor

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

**AMIR TEMUR SALTANATINING QURILISHIDA UMARSHAYX MIRZO
VA O'G'ILLARINING O'RNI**

Buyuk Amir Temur barpo etgan ulkan saltanatning shakllanishi va qaror topishida Sohibqironning markazlashgan davlat qurish maqsadida siyosat sahnasiga dadil qadam tashlagan kezdin, to hayotining oxiri onlarigacha unga sodiq qolgan, hamfikir, hamnafas bo'lgan turli urug' boshliqlari, tengqurlari, safdoshlari, do'stlari va eshlari qatori, tug'ishgan qarindoshlari, aziz o'g'illari va nabiralarning o'zni salmoqli bo'lganiga ko'hna tarix shohid.

Sharafuddin Yali Yazdiyning "Zafarnoma" asari "Xotimasi"da: "Va yana hazrat Haqning inoyatlaridin uldurkim, Sohibqiron saodatmandqa Haq subhonahu taolo o'g'lonlar karomat qilib erdikim, umid ko'zi alarning jamolidin yaruq erdi. Va bu o'g'lonlar va nabiralar o'ttuz olti kishi erdi"-tarzidagi qayd bor¹. O'ttiz olti mirzoning o'n navarini Hazratning ikkinchi o'g'li Umarshayx mirzo hamda uning olti farzandi va uch nabirasi tashkil qilgan. Mazkur maqolada Umarshayx mirzo hamda uning uch o'g'li: Pirmuhammad, Rustam va Iskandar mirzolarining Amir Temur davlati barpo etilishida tutgan o'zni xususida mulohaza yuritish bilan cheklanamiz.

1355-yilda Muhammad Tarag'aybeg barlos urug'ining yirik va nufuzli vakili Jakubeg ibn Muborak ibn To'g'an ibn Qadan ibn Shar'a ibn Qarochar no'yonning qizi Turmish og'oni o'g'li Temurbegga nikohlab bergan. Ushbu nikohdan 1356-yilda Umarshayx mirzo tug'ilgan. Bolaligidan harbiy ishi va harbiy san'atga qiziqishi yuqori bo'lgan begzoda tezda iste'dodli lashkarboshi hamda yetuk tashkilotchi sifatida shakllangan. Balog'atga yetmasdan-oq, Umarshayx mirzo otasi yonida turli harbiy harakatlar va yurishlarda og'asi, ya'ni Amir Temurning 1356-yili O'ljay Turkon (asli: Tarkan) og'odan tug'ilgan to'ng'ich farzandi Jahongir mirzo singari faol qatnashgan.

1370-yili Amir Husayn Sohibqiron bilan kechgan to'qnashuvda mag'lubiyatga uchrab, Hinduvon qal'asiga yashiringan. Ushbu muhoraba chog'i oyog'idan yaralanganiga qaramay Umarshayx mirzo jang qilishni davom ettirgan. 1376-yilda oliy farmonga ko'ra, Umarshayx Oqbug'a va Xitoybug'a kabi beglar hamrohligida Mo'g'uliston hukmdori Qamaruddinni qo'lga olish uchun Jataga yuborilgan. Yetti suvdagi Qorato'ba mavzesida yuz bergan savashda dushman

¹ Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Сўз боши, табдтл, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков. -Тошкент: Шарқ, 1397. -Б. 309.

yengilgan, uning ulusi talangan. 1387-yili Sohibqironning Fors viloyatidagi harbiy harakatlar bilan bandligidan foydalangan To'xtamishxon qalin lashkarga bosh bo'lib, Sig'naqdin o'tib, Sabronni qamal qilishga kirishgan. Bu kezda Farg'ona hukumatini boshqarishga tayinlangan Umarshayx Andijondagi cherigini yig'ishtirib, yog'ini daf qilish maqsadida yo'lga chiqqan. Sulaymonbeg va Abbosbeg bahodur rahbarligidagi Samarqand cherigi bilan qo'shilgan Umarshayx O'trordan besh yog'och uzoqlikdagi Chukalak mavzesida dashtliklar bilan ro'baro' kelgan. Shijoti barq urib turgan Umarshayx o'zini yovning g'o'l-markaziy qismiga urib, narigi tomonidan chiqishi oqibatida, o'z askarlaridan uzoqlashib qolgan. Janggohda Umarshayxni ko'rmagan cherig buzilgan. Mirzo dushman ichidan eson-omon chiqib, Andijon sari yo'l olgan. Qayta qo'shin to'plab, dashtliklarga qarshi yurishga otlangan paytda Hojibeg arqanutning jiyani Anka to'ra Jatadan Sayram va Toshkand ustiga sipohi bilan kelib, aholini talon-toroj qilgani to'risidagi xabardan voqif bo'lgan Umarshayx mirzo O'zgand lashkarini jamlab, dushman tomon ot surgan. Sayhun yoqasida Umarshayx Anka to'raning bir necha bor ortiq lashkari bilan kechgan to'nashuvdan keyin Andijonga kirib, qal'ni berkitgan. Mirzoni ta'qib qilib Andijongacha kelgan Anka to'ra shaharni ertangi kun qamal qilishni rejalashtirgan. Umarshayx g'ayrati jo'sh urib, qal'dan chiqib, yog'i bilan savashgan. Sharafuddin Ali Yazdiy yozadi: "Jata cherigi ko'p erdi va shahzodaning kishisi oz erdi. Ammo g'oyat shijoatu bahodurliqidin dushman ichiga kirib qilich chopar edi. To'kal bahodur o'zini shahzodag'a yetkurub, jilovini tutub, dushmanning ichidin olib chiqdi"¹.

1393-yilda Amir Temur Fors viloyatini zabt etishga o'ta oqil, dono va bahodir Umarshayx mirzoni tayinlagan. Deyarli bir yil ichida amirzoda Istahr, Farah, Shahriyor singari bir qancha mustahkam qal'alarni egallagan. Navbat Sirjon qal'asini zabt etishga kelgan. Ayni shu kezlarda Misr va Shomni fath etish maqsadida Diyorbakr tomon qo'shin tortgan Sohibqiron farzandini o'z huzuriga chorlagan. Mirzo Sirjon qal'asi muhosarasini Idiku barlos, Shohjahonbeg va Pir Ali sulduzga topshirib, o'zi Sheroz tomon ravona bo'lgan. Sherozga yetgan Umarshayx mirzo Sevinchakbegni Fors mamlakati boshqaruviga qo'yib, o'zi Shuliston (Shavliston) yo'lidan yurgan va Kurdistondan o'tib, Xurmaturnomli qal'aga yetgan. Oz kishisi qolgan mazkur qal'ani tomosha qilish niyatida amirzoda unga yaqin kelgan va bir tepalik ustidan uni kuzata boshlagan. Shu kez qal'adagi noma'lum shaxs tomonidan otilgan nogahoniy o'q mirzoning qulog'i ostidagi ko'k tomiriga sanchilgan. Endigina 38 yoshga kirgan amirzoda shu yerda halok bo'lgan. Bu mash'um hodisa 1394-yilning yanvarida yuz bergan edi.² Marhum mirzodan Pirmuhammad mirzo, Rustam mirzo, Iskandar mirzo, Ahmad mirzo, Saidi Ahmad mirzo, Boyqaro mirzo qolgan.

Umarshayx halokatidan keyin Sohibqiron Fors mamlakatining hukumatini mirzoning to'ng'ich o'g'li, 1379-yilda tug'ilgan 16 yoshli Pirmuhammad mirzoga topshirgan. Keyinchalik Sheroz viloyati ham Pirmuhammad tasarrufiga kirgan.

¹ Shu muallif. Ko'rsatilgan manba, B.117.

² Дадабоев Х. Соҳибқирон саркардалари. – Т.: Nodirabegim, 2020.-Б.123-124.

Shu sababli uni Pirmuhammad mirzo Sheroziy deb alqashgan. 1392-yili Konigilda bo'lgan to'yda mirzo G'iyosuddin tarxonning qizini nikohiga kiritgan. Pirmuhammad mirzo Shom va Rum (yetti yillik) harbiy yurishda faol qatnashgan. 1395 yilda Kura daryosi yaqinidagi Yo'lluqluq va Azuqluq mavzesida bobosi hukmiga muvofiq olti ming askarga bosh bo'lib, Sherozga yo'l olgan, Darbanddan o'tib, Ardabilga yetgan. Shu kezda Qaro Yusuf turkmanning Ola toqqa kelib, Xo'y tomon yuzlangani ma'lum bo'lgan. Pirmuhammad mirzo Abu Sa'id barlos, Bekish, Davlatxoja, To'kal bahodur singari sarkardalari hamrohligida Tabrizga kelgan, u yerdan cherigini boshlab, yog'iga qarshi otlangan va Qaro Yusuf turkmanni Bandi Mohiga qadar ta'qib etgan. Qaro Yusuf ortidan Avnikkacha borib, uni topolmagan mirzo beglari ortga qaytishgan. Shundan keyin Pirmuhammad Tabrizdan o'tib, Sultoniyaga kelgan, so'ng Sherozga yuborilgan. 1396-yilning o'rtalarida Pirmuhammad Abu Sa'id Tabasiyning o'g'li Sulton Muhammad boshliq xurosoniy va muzaffariylar tomonidan uyushtirilgan fitnani bartaraf etish uchun Sherozdan Yazdga qo'shin tortgan. Pirmuhammad mirzo amakilari Mironshoh va Shohrux kabi Hindiston safarida qatnashmagan. 1400-yilda inisi Rustam mirzo bilan birgalikda amalga oshirilgan yurishlardan birida Pirmuhammad mirzo o'zini betoblikka solib, jangda qatnashmagani uchun Amir Temur hukmiga binoan hokimlikdan chetlashtirilgan. Anqara muhorabasida (20.07.1402) Pirmuhammad mirzo inisi Iskandar mirzo, Shamsuddin Abbosbeg, Shohmalikbeg, Shayxali bahodurning o'g'li Ilyosxoja va Ayon singari beglar qatori Muhammad Sulton qo'mondonligidagi markaz (g'o'l)ning ilg'or qismi(hiravul)dan o'rin olgan. Pirmuhammad Izmir qal'asining zabt etilishida (2.12.1402) faollik ko'rsatgan. 1403-yilda Sohibqiron ushbu nabirasiga Sheroz hukumatini qaytarib bergan. Amir Temur vafotidan so'ng Pirmuhammad amakisi Shohrux mirzoga ishonch bildirgan. Jiyanining ushbu harakatidan Shohrux behad mamnun bo'lgan. 1405-yilning o'rtalarida Pirmuhammad Hamadondan yo'lga chiqqan inisi Iskandar mirzoni Sherozda kutib oladi. Shu payt Mironshoh mirzoning ikkinchi o'g'li Umar mirzo Iroq va Forsga qo'shin tortib kelayotgani ma'lum bo'ladi. Og'a-ini mirzolar Umar mirzoga qarshi jangga tayyorgarlik ko'ra boshlashgan. Biroq har ikki o'rtada sulh tuzilib, Umar mirzo o'z mulkiga qaytib ketgan. Pirmuhammad inisi Iskandarni Yazd viloyatini boshqarishga tayinlagan. 1405-1406-yilning qishida Pirmuhammad mirzo Umar mirzo bilan ittifoqlikda Xarbura mavzesida Mironshoh mirzoning 1382 yilda Xonika begimdan tug'ilgan to'ng'ich o'g'li Abubakr mirzoga qarshi kechgan jangda mag'lubiyatga uchragan. 1407-yili Pirmuhammad inisi Iskandar mirzoni hibsga olgan, qo'l-oyog'ini bog'latib, Hirotga jo'natgan va Yazd viloyatining xazina va mol-mulkini Sherozga olib kelgan. Iskandar mirzo yo'lda banddan ozob bo'lib, og'asi Rustam mirzo huzuriga, Isfaxonga qochib ketgan. Shunday keyin Rustam mirzo va Iskandar mirzo Pirmuhammad mirzoga qarshi lashkar tortishgan. Aka-ukalar Sherozni qamal qilishgan, ammo uni qo'lga kiritolishmagan. 1409-yilda Pirmuhammad mirzo Xuziston mamlakatini o'z tasarrufiga kiritgan. Jangda mag'lubiyatga uchragan Rustam mirzo Hirotga, amakisi Shohrux mirzo huzuriga panoizlab bargan, Iskandar mirzo esa Xuroson yerlarida sargardon yurishga majbur bo'lgan. Bunday noxush holatdan xabar

topgan Shohrux Pirmuhammad mirzoga o'z inisi Iskandarga nisbatan shafqat ko'rsatishi lozimligini maktub orqali uqtirgan. Shunday keyin Iskandar mirzo Pirmuhammad saroyiga bosh egib kelgan. 1410-yilda Pirmuhammad mirzo Kermon viloyatini zabt etish maqsadida lashkar tortib, Duchaha mavzesiga yetgach, askarlarga dam berish uchun to'xtagan. Mirzoning tarbiyasi va ehtiromi tufayli oddiy tabiblikdan beglik darajasigacha ko'tarilgan Xoja Husayn sharbatdor ismli shaxs bir nechta yomon fe'lli kishilar bilan til biriktirib, tunda 41 nafar kishilar Pirmuhammadning chodiriga bostirib kirgan va uni qatl etgan¹.

Umarshayx mirzoning ikkinchi o'g'li Rustam mirzo 1381-yilda tug'ilgan. 1383-yilning iyunida Sohibqiron Darbandi Bokudan Bag'dodgacha, Hamadondan Rungacha bo'lgan Ozarbayjon taxtini Mironshoh mirzoga boshqario'ga hukm qilganda, Rustam mirzo amakisining qoshida edi. Yosh mirzo bobosining buyrug'iga muvofiq Mironshoh mirzo hamda Jahonshoh bahodur rahbarligidagi cherig safida Alanchuq qal'asini olishga tayinlangan. 1395-yili Terek daryosi bo'yida Sohibqiron boshliq Movarounnahr qo'shinining To'xtamishxon rabarligidagi Dashti Qipchoq lashkari bilan kechgan uch kunlik dahshatli jangda o'n to'rt yoshga kirgan Rustam mirzo ham qatnashgan. 1396-yilning iyulida besh yillik yurishdan zafar bilan Samarqandga qaytayotgan Amir Temur Varomin mavzesida Rustam mirzoni o'z huzuriga chorlagan va uni Sherozga, valiahd Muhammad Sulton mirzo huzuriga yuborgan.

Rustam mirzo Hindiston yurishida faollik ko'rsatgan. Katuri Buzurg qal'asini ishg'ol qilish uchun jo'natilgan mirzo va Burhon o'g'lon boshliq o'n ming kishilik cherig katuriylarning pistirmadan qo'qqisdan qilgan hujumiga dosh berolmay, qochishga majbur bo'lgan. Ammo Muhammad Ozod boshchiligidagi qismning o'z vaqtida ko'makka yetib kelishi vaziyatni o'nglagan. Ponipat jangida (17.12.1398) Rustam mirzo cherigining o'ng qanoti(barang'ar)dan joy olgan va dushmanning markaz(g'o'l)idan fillar yordamida qilingan hamlasini Shayx Nuruddinbeg va Shohmalikbeg bilan birgalikda qaytargan. 1399-yilning may oyida Rustam mirzo bobosi hukmiga ko'ra, Jomdan Sherozga, og'asi Pirmuhammad mirzo huzuriga borgan; og'a-inilar Bag'dodga yo'l olishgan. Shu kezlarda Sevinchakbeg ikki ming navkari bilan ularga qo'shilgan. Yurish chog'ida Pirmuhammad mirzo kasallikni bahona qilib ortga qaytgach, Rustam qo'l ostidagi askarlariga bosh bo'lib, Luri Astarx, Dilful, Dubandar, Badra, Baksa, Mandali kabi mavze va yurtlarni talab, Sheroga kelgan. Ushbu voqealardan keyin Sohibqiron Sheroz taxtini Rustam mirzoga bergan. 1400-yilning sentyabrida Rustam mirzo Fors qo'shini bilan Bihishti va Ayintob qal'alarini fath etishda qatnashgan. Damashq fathida (22.12.1400) Rustam mirzo asosiy qo'shinining so'l qanoti(juvang'ar)dan o'rin olgan. 1401-yilning 20-martida oliy farmonga muvofiq Rustam mirzo Shom viloyatidagi Tadmur shahrini g'orat qilishga belgilangan. Shu yilning iyunida Rustam mirzo Sulton Mahmudxon, Sulaymonshohbeg, Mizrobbeg, Sevinchak bahodur, To'kal barlos singari tuman va qo'shun sardorlari safida

¹ Дадабоев Х. Сохибқирон саркардалари...-Б. 88-90.

Bag‘dodga yo‘l olgan. Bag‘dod qo‘lga kiritilgach, Sohirqiron ko‘rsatmasiga ko‘ra, Rustam mirzo Tabrizdan Sherozga qaytgan.

1403-yilning qishini Qarobog‘da o‘tkazayotgan Sohirqiron bu nabirasini Huloguxonga taalluqli ulusni tartibga keltirish vazifasiga tayinlagan. 1404-yilda Rustam mirzo amirzoda Sulton Husayn, Mizrobbeg va Sulaymonshohbeg hamkorligida Iskandar Shayxiyni yo‘q qilish amaliyotida faol ishtirok etgan. 1406-yilda Umar mirzo va Pirmuhammad mirzo bilan birgalikda Abubakr mirzoga qarshi Xarbura mavzesida bo‘lgan muhorabada Rustam mirzo qo‘shini katta talofat ko‘rgan. 1410-yilda inisi Iskandar mirzo bilan ittifoqlikda og‘asi Pirmuhammad mirzoga qarshi qilgan jangda mag‘lubiyatga uchrab, Karo Yusuf turkman huzuriga panoz izlab borgan. 1412-yilda Rustam mirzo Qaro Yusuf huzuridan chiqib, Tabriz orqali Isfahonga kelgan. Ma‘lum fursat o‘tmay Iskandar mirzoning cherig tortib, Isfahonga kelayotganidan xabar topgan Rustam mirzo inisi bilan jang qilishga botin olmay Xuroson tomon yo‘l ketishga majbur bo‘lgan. 1412-yilning aprelida Rustam mirzo amakisi Shohrux mirzo saroyiga kelgan. 1414-yilda bandi qilingan Iskandar mirzo Shohrux qoshiga keltirilgach, uning tasarrufidagi Iroq va Fors mulki qatori, Iskandar mirzo ham Rustam mirzo ixtiyoriga topshirilgan. Hokimlikka erishish yo‘lida inisini asosiy to‘siqlardan biri deb bilgan Rustam mirzo Iskandar mirzoning ikki ko‘ziga mil tortib, ko‘r qilgan. 1415-yilning 9-iyunida Iskandar mirzoning tug‘ishgan inisi Boyqaro mirzo Sherozni egallagan. Ushbu xabarni eshitgan Rustam mirzo Iskandar mirzoni fitnaning bosh sababchisi sanab, qatl qildirgan. Rustam mirzo 1415-1424-yillarda Iroq va Fors mamlakatlarini boshqargan. 1424-yilda Isfahonda vafot etgan Rustam mirzodan Usmon Ali mirzo va Sulton Ali mirzo ismli ikki farzand qolgan¹.

Umarshayx mirzoning 1384-yilda Mulkat og‘odan tug‘ilgan o‘g‘li Iskandar mirzo otasi halokatidan keyin (1394) o‘n yosh bo‘lishiga qaramay bobosi tomonidan Farg‘ona viloyati hukmdori etib tayinlangan. 1398 yilda Jata (Mo‘g‘uliston) hukmdori Xizrxoja o‘g‘lon vafot etgach, uning to‘rt farzandi o‘rtasida taxt uchun kurash boshlanishi oqibatida, el-ulusning tinchligi buzilgan, yurt vayron bo‘lgan. Ushbu xabarni eshitgan Iskandar mirzo fursatni g‘animat bilib, Andijon lashkarini to‘plagan va bir nechta nomdor sarkardalari hamrohligida Mo‘g‘uliston tomon yo‘lga chiqqan. Cherig Koshg‘arga yetgan kezda oldinroq Sohirqiron hukmiga binoan Jata chegaralarini qo‘riqlashga jo‘natilgan Berdibeg, Pirmuhammadbeg, Xudaydodi Husayniy, Shamsuddin Abbos, Dovud Malik barlos va Siddiq Tobon singari beglar rahbarligidagi kuchlar Iskandarga qo‘shilgan. Mirzo qo‘mondonligidagi cherig avval Yorkent, so‘ngra Sariqqamish, Kalpin, Olako‘l, Yorqo‘rg‘on, Chahortoq, Kuyukbog‘ singari katta-kichik shaharu qishloqlarni g‘orat qilgan. Shu yo‘sinda Uch (Uchturfon), Uchdan qariyb 100 km. sharqdagi Oqsuv shaharlarini qo‘lga kiritgan, Oqsuvdan 150 km. shimoli-sharqda joylashgan Bay (xitoycha Baychen) hamda Kusin (Kucha) shaharlariga chopqinchi jo‘natgan. Bay va Kusinni zabt etish vaqtida Xizrxoja o‘g‘lonning harami Malik og‘o va qizi Ihsan Malik asir olingan. Torim daryosi yaqinidagi Torim shahri

¹ Дадабоев Х. Сохибқирон саркардалари... –Б.93-95.

zabtidan keyin Iskandar Jata janubidagi Xo'tan shahri tomon yuzlangan. Xo'tan aholisi movarounnahrliklarni turfa sovg'a-salomlar, in'omu hadyalar bilan qarshi olgan. Xo'tan tevarak-atrofidagi qal'alar fath etilgach, Iskandar Qarong'utog' tomon ot surgan va yerdan qaytib, qish mavsumini Koshg'arda o'tkazgan. Jataga qilingan yurish chog'ida o'lja olingan mo'g'ul qizlaridan 19 tasi Shom safariga ketgan Sohibqironga, 9ta qiz hamda 9ta ot Mo'g'ulistonga yurish qilish maqsadida Samarqanddan Turkistonga kelgan Muhammad Sulton mirzoga yuborilgan. O'n besh yoshlik Iskandar mirzoning o'zboshimchalik bilan Jataga qo'shin tortishi uning bilan amakivachchasi Muhammad Sulton o'rtasida nizoning yuzaga chiqishiga sabab bo'lgan. Jiyanidan ko'ngli qolgan Muhammad Sulton mirzo Iskandar yuborgan otlarni qabul qilmagan va cherigi bilan Samarqandga qaytib ketgan. Ko'klam korgach, Iskandar Andijonga kelgan va u yerdan Muhammad Sultonni ko'rish niyatida Samarqandga yo'l olgan. Oq Ko'tal mavzesiga yetgan Iskandarga beglari Muhammad Sulton uni bandi qilmoqchi ekanligini aytishgan. Bu xabardan tahlikaga tushgan mirza Andijonga qaytgan. Ammo Iskandar navkarlari hamda bekatka(murabiy)si Bayon Temur Begkichik bilan birgalikda Pirmuhammad Tag'oybug'a barlos va Pirhoji Malash tomonidan bandi qilingan hamda Ko'hak (Zarafshon) daryosi bo'yidagi qarorgohida turgan Muhammad Sulton huzuriga keltirilgan. 1401-yilda Iskandar mirzo aynan Muhammad Sulton tomonidan qamoqdan ozod qilingan. 1403-yili Sohibqiron Iskandar mirzoga Hamadon viloyati hokimligini topshirgan. 1405-yilda og'asi Pirmuhammad mirzo tomonidan Yazd hokimi etib tayinlangan. Oradan ikki yil o'tgach, og'asi tomonidan qamoqqa olingan va barcha xazinasi Sherozga keltirilgan. Qo'l-oyog'i bog'langan holda Hirotga jo'natilgan mirzo yo'lda banddan xalos bo'lib, Isfahondagi og'asi Rustam mirzo huzuriga kelgan. 1409-yilda Rustam mirzo bilan birgalikda akasi Pirmuhammad mirzo lashkari o'rtasida sodir bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchragan. 1410-yilda Pirmuhammad mirzo qatlga yetgach, Iskandar mirzo Fors viloyati taxtini egallagan. 1411-1412-yillarda Iskandar Kermon, Qum viloyatlarini o'z tasarrufiga kiritgan va Isfahonni poytaxt qilgan. 1414-yilda amakisi Shohrux mirzo bilan Isfahonda kechgan jangda yengilgan. Natijada, poytaxti Isfahon bo'lmish Iroqi Ajam viloyati Umarshayxning boshqa o'g'li Rustam mirzoga berilgan. Poytaxti Sheroz bo'lgan Fors viloyatini Shohrux mirzo o'z o'g'li Ibrohim Sultonga suyurg'ol tarzida in'om etgan. Iroq va Fors hukmdorligidan azl qilingan Iskandar mirzoni og'asi Rustam mirzo ikki ko'ziga mil tortib, ko'r qilgan. 1415-yilda Iskandar mirzoning bir onadan tug'ishgan inisi Boyqaro mirzo fitna qo'zg'ab, Sherozni egallagach, Rustam mirzo isyonkor inisini qo'llab-quvvatlagan Iskandar mirzoni jallod qo'liga topshirgan. Iskandar mirzoning qisqa muddatli hukmronligi davrida Sheroz ilm, fan, adabiyot, madaniyat markaziga aylangan. Bu chog'da Sherozda forsiygo'y adiblar, tarixnavislar qatori, turkiygo'y shoirlar ham ijod qilgan. Chunonchi, o'zbek mumtoz adabiyotining nodir asarlaridan sanalmish, 1218 baytdan iborat "Gul va Navruz" dostoni 1411-yilda Iskandarning ko'rsatmasiga muvofiq yozilgan. Mirzoning o'zi ham Iskandar Sheroziy taxallusi bilan g'azallar bitgan. Iskandar mirzo Sherozda xattotlik san'atini shakllantirish, qo'lyozmalarni ko'chirish, kutubxona, masjid va

xonaqohlar bunyod etish kabi xayrli ishlarga homiylik qilgan. Sohibqiron otlarining tuyoqlari yetmagan o'lkalarni qo'l ostiga kiritishga muvaffaq bo'lgan Iskandar mironing 1400-yilda tug'ilgan o'g'li Pir Ali mirzo 1425-yilda vafot etgan¹.

Xullas, yigirma yetti mamlakatning birikuvi natijasida barpo etilgan ulug' saltanatning qurilishi va qaror topishida uning bunyodkori Amir Temurga kamarbasta bo'lgan temuriy mirzolarining yorqin hayoti hamda faoliyatini tarixiy manbalar asosida talqin qilish orqali bugungi avlodni o'tmish haqiqatlari bilan yaqindan oshno qilish muhim ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy ahamiyat kasb etadi.

Sh.B. Kimsanbayeva

*Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti*

Sh.M. Bazarboyeva

*Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrası katta o'qituvchisi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRI IJTIMOY TARIXIDAN OCHERKLAR

Amir Temur jahon tarixidagi buyuk siymolardan biri, Markaziy Osiyo xalqlarining iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan ulug' davlat arbobi va mohir sarkarda, fan va madaniyat homiysi bo'lgan.

Amir Temur ibn Amir Tarag'ay ibn Amir Barqul 1336-yil 9-aprelda Kesh, hozirgi Shahrisabz shahri yaqinidagi Xoja ilg'or (hozirgi Yakkabog' tumani) qishlog'ida barlos urug'ining oqsoqollaridan hamda Chig'atoy ulusining e'tiborli beklaridan hisoblangan Amir Tarag'ay oilasida dunyoga kelgan. Amir Temurning onasi Takina xotun taxminan 1318-1353-yillarda yashagan, Buxorolik shayx Shamsiddin Kulolning qizi bo'lgan².

XIV asrning 2-yarmi va XV asr Vatanimiz tarixida voqealarga nihoyatda boy tarixiy saboq davri hisoblanadi. Chunki, bu davrda mo'g'ullar hukmronligi tugatilib, bosqinchilarning vayronagarchiliklari va bir yarim asrlik zulmlari oqibatida iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy turg'unlik, qoloqlik holatiga tushib qolgan mamlakatimiz o'z mustaqilligini qayta tiklashga kirishdi. Bu diyorda Sohibqiron Amir Temur boshchiligida yagona tug' ostida markazlashgan, qudratli, mustaqil davlat tashkil topdi. Amir Temurning Markaziy Osiyo xalqlari hayotida sodir bo'lgan bu tarixiy voqeada xizmati nihoyatda buyukdir. O'z davlatining kuch-qudratini oshirishda, uni mustahkamlashda avvalambor u harbiy va iqtisodiy islohot o'tkazdi. Yaxshi qurollangan muntazam qo'shin tuzdi. Davlat boshqaruv tizimlarini harbiy strategiya (savqul-jaysh) va taktikasi (ta'biyatul-jaysh)ni ishlab chiqdi va ularni qattiq sinovlardan o'tkazdi.

O'rta asrlarning bu ulkan Temuriylar davlatini idora etishda Amir Temur boshqaruv tizimining asosiy qonun-qoidalari - "Temur tuzuklar"ni yaratdi. "Temur

¹ Дадабоев Х. Сохибқирон саркардалари... –Б.59-61.

² Rahimov M., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Fan, 2019. - 152-b.

tuzuklari” ikki qismdan iborat tarixiy hamda huquqiy asar bo‘lib, Sohibqiron u asosida Islom dini mafkurasi va ahkomlariga suyanib, el-yurti boshqardi va mamlakatni obod etdi¹.

XIV asr oxiri – XV asr boshida Movarounnahrda o‘rnatilgan nisbiy osoyishtalik shubhasiz mamlakatning iqtisodiy hayoti hamda ishlab chiqarish kuchlarining rivojida ijobiy omil bo‘ldi. Xo‘jalikning asosi bo‘lgan dehqonchilik, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo kengaydi, fan va madaniyatning ravnaqi uchun ma‘lum shart-sharoitlar vujudga keldi.

Ayni shu davrda Movarounnahrning Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrizabz), Toshkent, Shohruxiya (Banokat), Termiz va boshqa ko‘pgina shaharlari gavjumlashib, o‘zining topografik qiyofasi, aholisining kasb-hunari, ichki va tashqi aloqalari bilan o‘rta asrlar sharqining namunali hamda yuksak hunarmandchilik va savdo markaziga aylandi.

Me‘morchilik keng rivojlandi. Ayniqsa Samarqand shahri deyarli qayta qurilib, Sohibqiron Amir Temur davlatining poytaxtiga aylantirildi. Shaharda mahobatli binolar, saroylar, masjidu-madrasalar, xonoqoyu maqbaralar, hammomlaru karvonsaroylar qad rostladi. Shahar atrofi yirik sug‘orish tarmoqlari va turli xil suv inshootlari vositasida sug‘orilib, o‘nlab bog‘-rog‘lar va bo‘stonlar barpo etildi.

XV asrda yashagan mashhur tarixchi Ibn Arabshoh tilga olgan Bo‘ston ul-elam, Ziynat ud-Dunyo, Jannat ul-Firdavs, Bo‘ston ul-Shimol va boshqalar shu bog‘lar jumlasidandir².

Bu davrda Movarounnahrning poytaxti Samarqandda hamda Kesh, Buxoroda, shuningdek Xurosonning markazi Hirotda hunarmand, me‘mor-binokor va naqqoshlar bilan bir qatorda olimu fozillar va shoiru bastakorlar to‘planib, ilmfan va san‘atning ravnaqiga ulkan hissa qo‘shdilar. Bu shaharlarda bir qancha madrasalar qurildi. Ularda ilohiyot ilmlari bilan birga riyoziyot, handasa, tibbiyot, ilmi hay‘at, ilmi aruz, tarix, falsafa kabi dunyoviy bilimlar ham o‘qitildi. Samarqandda Ulug‘bek tomonidan rasadxona qurilib, u o‘z davrining “Dor ul-ilm”- akademiyasiga aylandi. Unda matematika va astronomiya fanlari rivojiga ulkan hissa qo‘shgan Mirzo Ulug‘bek, Qozizoda Rumiy, G‘iyosuddin Jamshid, Miram Chalabiy va Ali Qushchi kabi olimlar ijod etdilar.

Sohibqiron Amir Temur tomonidan kuchli, markazlashgan davlat barpo etilishi bilan qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun sa‘y-harakatlar kuchaydi. Amir temur va uning vorislari otliq qo‘shin o‘tish chog‘ida dehqonlarning yerlarini va ekinlarini yakson bo‘lishini oldini olish uchun qator chora-tadbirlar ko‘rishgan va ularni amalga oshirishgan. Amir Temur farmoyishiga ko‘ra ekinzorlar yaqiniga o‘tov o‘rnatish taqiqlangan. Shohrux mirzo va uning o‘g‘li Mirzo Ulug‘beklar davrida ham dehqonchilikni rivojlantirish borasidagi sa‘y-harakatlar davom etgan. Odatda ekin yetishtirish uchun yaroqli bo‘lgan yerlar bekor yotmagan, ularni ekin maydonlariga aylantirilgan. Abdurazzoq Samarqandiy XV asr birinchi yarmidagi dehqonchilik haqida so‘z yuritarkan, dehqonlarni davlat amaldorlari va qo‘shin

¹ Eshov B.J., Odilov A.A. O‘zbekiston tarixi. II-kitob. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 34-b.

² Muhammadjonov A. Temur va Temuriylar saltanati. – Toshkent: Qomuslar, 1996. - 4-b.

boshliqlari tomonidan zo‘ravonlik va adolatsizlikdan asrash borasida hukmdorlarning qator farmoyishlari e‘lon qilinganligini ta‘kidlaydi¹.

Amir Temur farmoyishiga ko‘ra yerlarni sug‘orilishi bilan bog‘liq bir qator ishlar amalga oshirilgan. Uning topshirig‘i bilan Murg‘ob vohasida ahamiyatga molik sug‘orish ishlari bajarilgan. Eski Angor kanalining tog‘ qismi qazdirilgan. G‘iyosiddin Ali Amir Temur Hindistondan qaytayotganida Kobulda to‘xtagani hamda shu yerda Sohibqiron tomonidan katta suv kanali barpo etilgani haqida xabar beradi. Amir Temur davrida Samarqand va Shahrisabzning suv ta‘minoti yaxshilangan, deyarli har bir hovlidan ariq orqali suv o‘tishi yo‘lga qo‘yilgan. Daryolardan uzoqda joylashgan yerlarda sug‘orish korizlar orqali amalga oshirilgan. Sug‘orish kanallari saltanatning boshqa hududlarida ham olib borilgan.

Zarafshon, qashqadaryo, Toshkent vohalari, Farg‘ona vodiysi dehqonchilik markazlari bo‘lgan. Shuningdek, Termiz ham donli ekinlar yetishtiriladigan asosiy joylardan biri bo‘lgan. U yerda yetishtirilgan bug‘doy Amudaryo orqali Xorazmga ham yuborilgan.

Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida yerga egalik qilishning bir necha shakllari mavjud bo‘lgan bo‘lib, ular quyidagilarda o‘z aksini topgan: davlat, mulk va vaqf yerlari. Shu davrda davlat yerlarini ma‘lum xizmatlar evaziga in‘om etish – suyurg‘ol keng tarqalgan. Suyurg‘ol, tom ma‘noda xayr-ehson, yerni hadya etish, ma‘lum imtiyozni anglatib, harbiy xizmatni o‘tash bilan shartlangan yerni in‘om etish turlaridan hisoblangan. Suyurg‘ol egasi soliq daxlsizligidan foydalanib, suyurg‘olga qarashli yerlardan o‘z foydasiga o‘lpon olgan. Suyurg‘ol egasining iqtodordan farqi shunda bo‘lganki, u ma‘muriy – sud daxlsizligiga ham ega bo‘lgan².

Amir Temurning Nizomulmulk tomonidan yaratilgan “Siyosatnoma” asaridan davlat ishlarida keng qo‘llanma sifatida foydalanishi, “Temur tuzuklari”da “Siyosatnoma”dan fikrlar keltirishi bunga yorqin misoldir.

Amir Temur o‘ziga qadar mavjud bo‘lgan davlatchilikning sakkizta asosiga amal qilgan:

- davlat siyosiy jihatdan mustaqil bo‘lishi;
- davlat va jamiyatning siyosiy yaxlitligi buzilmasligi;
- davlat va jamiyat muayyan qonunlar, tartiblar, mafkura asosida boshqarilmog‘i ;
- boshqaruv tizimini muvofiqlashtirib turuvchi qoidalar shakllangan bo‘lishi;
- jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ahvoli davlat e‘tiborida bo‘lishi;
- fan va madaniyat ravnaqi to‘g‘risida doimiy qayg‘urish;
- har bir davr shart-sharoiti, tartiblariga ko‘ra davlat jamiyat ichki taraqqiyoti masalalarini tashqi dunyodagi mavjud omillardan foydalangan holda olib borishi;

¹ Eshov B.J., Odilov A.A. O‘zbekiston tarixi. II-kitob. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 34-b.

² Eshov B.J., Odilov A.A. O‘zbekiston tarixi. II-kitob. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 156-b.

- davlat tepasidagi kuchlar o'tmish, zamona va kelajakni teran tafakkur, mustahkam iymon, g'oyat yuksak ma'naviyat va millatparvarlik ila anglamog'i.

Amir Temur davlatchilikning bu asoslariga to'qqizinchisini, jamiyat rivoji va barcha ijtimoiy tabaqalar, manfaatlarini ta'minlashni qo'shdi.

Davlat boshqaruvi ikki idoradan, ya'ni dargoh va vazirlik (devon)dan iborat bo'lgan. Dargohni oliy hukmdor boshqargan. Dargoh faoliyatini boshqarish, uning devonlar, mahalliy hokimiyat idoralari bilan bog'lanib turish ishlari esa Oliy devon zimmasida bo'lgan¹.

Sohibqiron mamlakatni boshqarishda o'z yaqinlariga suyanan.

Amir Temurning tarixdagi xizmati shundan iboratki, u Markaziy Osiyoda mo'g'ullar hukmronligini tugatib, markazlashgan qudratli davlat barpo etdi, davlatchilikning boshqaruv tizimi, ichki va tashqi siyosatining tartib-qoidalari, huquqiy asoslarini yangi tarixiy sharoitda takomillashtirdi va davlatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy iqtidorini yuksaltirdi².

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Amir Temur va temuriylar davrida mamlakatimiz har jabhada xususan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hamda ma'naviy jihatdan yuksak cho'qqiga chiqqan.

Amir Temur davrida Movarounnahrda aholining yashash darajasi va sharoiti yaxshilandi. Yagona markazlashgan davlatning shakllanishi va rivoj topishi bilan oddiy aholining tinch va osuda yashab, mehnat qilishiga shart-sharoitlar yaratildi.

Mo'g'ullar istilosi davrida va undan keyin Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etguniga qadar O'rta Osiyo va unga qo'shni hududlarning xalq ommasi nihoyatda og'ir azob –uqubatlar, qiyinchiliklar bilan hayot kechirayotgan edi. Mo'g'ullarning vayronagarchilik va buzg'unchilik ishlari tufayli mehnatkash aholining yashash sharoiti quyi darajaga tushib qoldi.

Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgach, u mamlakatda qayta tiklash ishlari, obodonchilik, sug'orish tarmoqlarini ta'mirlash ishlariga katta e'tibor qaratdi. Turli toifaga mansub mulk sohiblarini bir qo'l ostida birlashtirdi. Shaharlarda, madaniyat markazlarida yaratuvchanlik, obodonchilik ishlari nihoyatda kuchayib ketdi. Siyosiy jabhada ham yuksak natijalarga erishdi. Chet davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatdi.

Amir Temur va temuriylar davrida iqtisodiyot rivojlandi. Dehqonchilik takomillashdi. O'sha davrda qurilgan inshootlar hozirgi zamonimizgacha o'z salobatini saqlab qolgan. Shunday buyuk ajdodlarimiz borligidan faxr va g'ururga to'laman, o'ylaymanki, biz va kelajak avlodlar ular kabi ilm va ma'rifatga intilib yashaymiz. Bugungi kundagi yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar hamda shart-sharoitlar uchun yurtboshimizga sidqidildan minnatdorlik bildiramiz...

¹ Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O'., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. I-qism. –Toshkent: Akademiya, 2000. – 133-b.

² Bo'riyev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. – Toshkent: O'zbekiston, 1997. – 5-b.

M. Abduraimova

Toshkent davlat agrar universiteti dotsenti

O'zbekiston, Toshkent sh.

AMIR TEMUR SALTANATIDA MANSABDOR SHAXSLARNING HUQUQIY MAQOMI

O'zbekiston o'zining davlat mustaqilligiga erishgach, uning bir necha ming yillik ijtimoiy-siyosiy tarixini har taraflama o'rganish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Ayniqsa, markazlashgan Amir Temur saltanati, uning o'zbek davlatchiligi va madaniyatini rivojlantirishdagi o'rni masalalariga oydinlik kiritilib, tarixchi, sharqshunos, huquqshunos olimlarimiz ko'plab birinchi manba ahamiyatidagi asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilib, nashr ettirdilar.

Shu tariqa uzoq o'tmishdan hozirgi davrgacha milliy tafakkurimiz negizida shakllanib kelgan, turli g'oya va amaliy harakatlarda o'z ifodasini topgan el-yurtimizning orzu-umidlari bugungi kunda Yangi O'zbekiston tushunchasida jamuljam bo'ldi. Barchamiz "Yangi O'zbekistonda erkin va farovon yashaylik!" degan yagona maqsad atrofida birlashib, mas'uliyat va javobgarlikni chuqur his etgan holda, fidokorona mehnat qilib, farzandlarimiz, kelgusi avlodlar uchun gullab-yashnagan, ozod va obod mamlakatni meros qilib qoldiramiz.

"Kuch – adolatda" so'zlari buyuk bobomizning qo'lidagi uzugiga va temuriylar davlati muhrida ham aks ettirilgan edi. Bugungi kunda Toshkentning markaziy xiyobonida buyuk bobomiz sharafiga qo'yilgan haykal payida ham shu so'zlarning bitilganligi, uning qanchalik hayotiyligidan dalolat beradi. "Mamlakat zulmga chidashi mumkin, ammo adolatsizlikka chiday olmaydi", – deb yozgandi Amir Temur o'z "Temur tuzuklar"ida. Bu – saltanat shiori. Sohibqiron bu shiorga butun umri davomida qat'iy amal qilib keldi.

Temur saltanatni boshqarishda vazirlarni, amirlarni, devonbegini, viloyatlardagi devon xodimlari va beklarni tanlash, ularni joy-joyiga quyishda nomzodlarning nasl-nasabiga, aql-farosatiga, xalqparvarligiga, adolatparvarligiga, shu davrdagi huquqiy normalarni bilish va qo'llashiga, ziyrakligi-yu, odamlar bilan muomalasiga katta e'tibor bergan. Uning fikricha, davlat hokimiyati zo'rovanlik bilan emas, balki o'z hukmining ta'sirchanligi va adolat bilan boshqarilishiga tayanmog'i kerak. U vazirlardan qo'yidagi hislatlarga ega bo'lishni talab etgan

birinchisi, asllik, toza nasllik, ikkinchisi, aql-farosatlilik, uchinchisi, huquq normalarini bilishi, to'rtinchisi, sipohu raiyat ahvolidan xabardorlik, xushmuomalalik, beshinchisi, sabr-toqatlilik. Shunday hislatlarga ega bo'lgan vazirga to'rtta imtiyoz: ishonch, e'tibor, ixtiyor va hokimiyat bergan.

Amir Temurning huquqiy qarashlari uning tuzuklarida yaqqol ko'zga tashlanadi va uning siyosiy va huquqiy qarashlari to'g'risida yuridik fanlari doktori Feruza Muxitdinovanning bir qator risolalarida ham o'z ifodasini topgan.

"Temur tuzuklari" yozilishicha, Amir Temur davlatni boshqarishda kengash va maslahatga katta e'tibor bergan. "Davlat ishlarining to'qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilichdir". Demak, sohibqiron o'z

saltanatini kengash, qurultoy, mashvarat va tadbirkorlik bilan boshqargan. “Temur tuzuklar”da, yuz ming otliq askar qila olmagan ishni bir to‘g‘ri kengash bilan amalga oshirdim, -deb yozadi.

Amir Temur davlatda adolat o‘rnatish tarafdori bo‘lib, har bir shahar va viloyatda qozi – sudyalari va muftiylar arizachilarni qabul qilib, sud va sudlov ishlarini olib borgan. «Tuzuklar»da, «Har qanday odam mening devonimdan panoh topgan ekan, gunohi bo‘lsa ham, uni kechirsinlar, ikkinchi, uchinchi marta yana gunoh yo‘liga kirsan, u holda gunohiga yarasha jazolansin».¹- deb yoziladi.

Bizning zamondoshimiz Angliyalik yozuvchi ayol Xilda Xuksem o‘zining “Etti iqlim hukmdori” degan asarida bobomizning saroyida, viloyatlarida qonunlarni bajarilishini nazorat qilib boruvchi huquqshunoslar, jinoyat va ma‘muriy ishlarni ko‘ruvchi sud‘yalar faoliyat ko‘rsatishganligini, Temur bobomizning chiqarayotgan Farmonlarini saroydagi huquqshunoslar va amaldorlar ko‘rib, ularni ko‘paytirib joylarga yuborishlarini qayd etib o‘tgan.

Mansabni suiiste‘mol qilish, o‘z vazifasiga loqayd bo‘lish saltanatni izdan chiqarishini bilgan sohibqiron kuchli huquqiy davlat o‘rnatishga harakat qilgan. Tarixiy manbalarga ko‘ra, Sohibqironning o‘g‘li Mironshoh, nabiralari Pirmuhammad va Xalil Sultonlar o‘z mansabini suiiste‘mol qilib, maishatga berilgani uchun xalq oldida jazoga tortilishgan, ya‘ni ma‘lum vaqtga qadar hokimiyatdan chetlatilgan.

“Temur tuzuklar”ida yozilishicha, Amir Temur nafaqat o‘z avlodlariga nisbatan, yoki davlat ishlarini boshqarishdagi adolatsizlikka nisbatan kurashgan, balki moliya vazirlarini ham nazorat qilgan. Unga ko‘ra, moliya vaziri moliya ishlarida xiyonat qilib, xazinaning bir qismini o‘zlashtirib olgan bo‘lsa, avvalo, bu holat sinchkovlik bilan tekshirib ko‘rish kerakligi uqtiriladi.

Agar olingan mablag‘i o‘ziga tegishli ulufa miqdoriga teng bo‘lsa, unda uni jazolamay unga sovg‘a tariqasida berish. Agar o‘zlashtirgan mablag‘i maoshidan ikki barobar ortiq bo‘lsa, ortig‘ini uning maoshidan ushlab qolish, Agar maoshidan uch barobar ko‘p bo‘lsa, saltanat xazinasiga musodara qilish bilan jazolangan.

Arxiepiskop Djon o‘sha davrda tadbirkorlarga yaratilgan imtiyozlar haqida o‘z xotiralarida to‘xtalib shunday degan edi “U (A.Temur) xorijiy tadbirkor savdogarlar uchun juda qulay va xavfsiz shart-sharoitlar yaratgan edi, agarda qaysidir savdogar saltanat hududida talonchilikka duch kelib, talansa, shu erning hokimi va xalqi uning talangan mulkini ikki hissa miqdorida savdogarga to‘lab berishi va talonchilikka yo‘l qo‘ygani uchun Temur saroyiga besh baravar miqdorida tavon to‘lashi lozim edi”-degan.

Rui Gonzales Klavixo Amir Temur imperiyasi paytaxti Samarqandda bo‘lganda, buyuk bobomizdan boqib ko‘paytirish uchun olgan uch mingta otni o‘zlashtirib yuborganlikda ayblangan bir harbiy sarkarda, ularni olti ming qilib qaytarib berishga va‘da qilishiga qaramasdan bobomiz ishonchini suiste‘mol qilganligi uchun osilganligini eslab o‘tgan.

¹ Темур тузуклари. – Т.: Ф. Ғулом, 1991.

Har qanday sodir etilgan jinoyat uchun jazo muqarrarligi Amir Temur davlatining tamoyillaridan biri bo'lgan. Umuman, Amir Temur siyosiy huquqiy qarashlarini o'rganish O'zbekistonda huquqiy davlat qurishda katta ahamiyatga egadir. Amir Temurning «qaerda qonun hukmron bo'lsa, u erda adolat bo'ladi», degan so'zlarida qonuniylik va qonun oldida barcha tengligi nazarda tutilgan.

Rossiyaning Pokistondagi sobiq elchisi A.Yu.Alekseevning buyuk bobomiz haqidagi quyidagi so'zlari ham diqqatga sazovordir: «Amir Temur To'xtamishxon ustidan qozonilgan g'alaba haqida Oltin O'rdani emirish bilan Rus mamlakatini qariyb 200 yil davom etgan mo'g'ul-tatar zulmidan faqat ozod qilibgina qolmay, balki Rossiyaning mustaqil davlat sifatida rivojlanishiga yo'l ochib berdi. Bu tarixiy haqiqat»-degan edi

Mustaqillik tufayli xalqimiz o'zligini tanidi, buyuk bobolarimizning tarixdagi o'chmas jasorati va yuksak dahosi haqidagi asl haqiqat ro'yobga chiqdi. Bu ulug'vor ishlarning debochasi sifatida mamlakatimizda Sohibqiron Amir Temur haqidagi adolat qaror topib kelmoqda.

O'zbekiston hukumati rahbariyati va xalqi tomonidan toptalib kelingan milliy g'ururini yuksaltirish, sohibqiron bobomizning muborak nomi, tarixiy siymosi, boy merosi va xotirasini tiklash yo'lida mamlakatimizda ko'plab ishlarni amalga oshirib kelmoqda. Toshkent, Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlarning markaziy maydonlarida Amir Temurga haykal o'rnatildi, Toshkentdagi Amir Temur xiyobonida Temuriylar davri muzeyi barpo etildi (1996), «Amir Temur» ordeni ta'sis etildi (1996) va Xalqaro Amir Temur jamg'armasi tashkil qilindi (1995), 1996-yil O'zbekistonda "Amir Temur yili" deb ataldi. Toshkent, Samarqand va xorijiy mamlakatlarda YUNESKO rahbarligida hazrat Sohibqiron tavalludining 660 yilligi keng nishonlandi (1996). Amir Temur haqida ikki qismdan iborat badiiy film, spektakllar va she'riy hamda nasriy asarlar yaratildi.

Bu asriy orzu xalqimiz erishgan Birinchi Renessansga va ilk o'rta asrlardagi Ma'rifiy uyg'onish davriga asos bo'lgan, uning ma'naviy poydevori sifatida xizmat qilgan desak, yangilishmagan bo'lamiz.

Ajdodlarimiz armonlari o'sha davrda Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Muhammad Xorazmiy, Abdu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Mansur Moturidiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkir bobolarimiz hayoti, faoliyati, asarlarida o'z talqinini topgan adolat va adolatparvarlik g'oyalarida mujassam bo'ldi.

Bu orzu Sohibqiron Amir Temur bobomizni jahon sahnasiga olib chiqdi va Temuriylar Renessansi, Ikkinchi uyg'onish davri g'oyalari va xalqimizning bunyodkorlik faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Markazlashgan qudratli davlat va qonun ustuvor bo'lgan adolatli jamiyat g'oyasida mujassam bo'ldi.

Xalqimizning orzu-intilishlari Mirzo Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi, Davlatshoh Samarqandiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi Ikkinchi uyg'onish davrining buyuk siymolarini uyg'otdi, ularning asarlari va faoliyatida o'z talqinini topgan odil podsho, adolatli jamiyat, komil inson g'oyalarida namoyon bo'ldi.

Sh. Yunusova

*Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrası o'qituvchisi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VA IQTISODIIY HAYOTI

Amir Temur jahon tarixidagi buyuk siymolardan biri, Markaziy Osiyo xalqlarining iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan ulug' davlat arbobi va mohir sarkarda, fan va madaniyat homiysi bo'lgan.

Amir Temur ibn Amir Tarag'ay ibn Amir Barqul 1336-yil 9-aprelda Kesh, hozirgi Shahrisabz shahri yaqinidagi Xoja ilg'or (hozirgi Yakkabog' tumani) qishlog'ida barlos urug'ining oqsoqollaridan hamda Chig'atoy ulusining e'tiborli beklaridan hisoblangan Amir Tarag'ay oilasida dunyoga kelgan. Amir Temurning onasi Takina xotun taxminan 1318-1353-yillarda yashagan, Buxorolik shayx Shamsiddin Kulolning qizi bo'lgan¹.

XIV asrning 2-yarmi va XV asr Vatanimiz tarixida voqealarga nihoyatda boy tarixiy saboq davri hisoblanadi. Chunki bu davrda mo'g'ullar hukmronligi tugatilib, bosqinchilarning vayronagarchiliklari va bir yarim asrlik zulmlari oqibatida iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy turg'unlik, qoloqlik holatiga tushib qolgan mamlakatimiz o'z mustaqilligini qayta tiklashga kirishdi. Bu diyorda Sohibqiron Amir Temur boshchiligida yagona tug' ostida markazlashgan, qudratli, mustaqil davlat tashkil topdi. Amir Temurning Markaziy Osiyo xalqlari hayotida sodir bo'lgan bu tarixiy voqeada xizmati nihoyatda buyukdir. O'z davlatining kuch-qudratini oshirishda, uni mustahkamlashda avvalambor u harbiy va iqtisodiy islohot o'tkazdi. Yaxshi qurollangan muntazam qo'shin tuzdi. Davlat boshqaruv tizimlarini harbiy strategiya (savqul-jaysh) va taktikasi (ta'biyatul-jaysh)ni ishlab chiqdi va ularni qattiq sinovlardan o'tkazdi.

O'rta asrlarning bu ulkan Temuriylar davlatini idora etishda Amir Temur boshqaruv tizimining asosiy qonun-qoidalari - "Tuzuklar"ni yaratdi. "Temur tuzuklari" ikki qismdan iborat tarixiy hamda huquqiy asar bo'lib, Sohibqiron u asosida Islom dini mafkurasi va ahkomlariga suyanib, el-yurti boshqardi va mamlakatni obod etdi².

XIV asr oxiri – XV asr boshida Movarounnahrda o'rnatilgan nisbiy osoyishtalik shubhasiz mamlakatning iqtisodiy hayoti hamda ishlab chiqarish kuchlarining rivojida ijobiy omil bo'ldi. Xo'jalikning asosi bo'lgan dehqonchilik, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo kengaydi, fan va madaniyatning ravnaqi uchun ma'lum shart-sharoitlar vujudga keldi.

Ayni shu davrda Movarounnahrning Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrisabz), Toshkent, Shohruxiya (Banokat), Termiz va boshqa ko'pgina shaharlari gavjumlashib, o'zining topografik qiyofasi, aholisining kasb-hunari, ichki va tashqi

¹ Rahimov M., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. –Toshkent: Fan, 2019. – B.152.

² Eshov B., Odilov A. O'zbekiston tarixi. II-kitob. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B.34.

aloqalari bilan o'rta asrlar sharqining namunali hamda yuksak hunarmandchilik va savdo markaziga aylandi.

Me'morchilik keng rivojlandi. Ayniqsa Samarqand shahri deyarli qayta qurilib, Sohibqiron Amir Temur davlatining poytaxtiga aylantirildi. Shaharda mahobatli binolar, saroylar, masjidu-madrasalar, xonoqoyu maqbaralar, hammomlari karvonsaroylar qad rostladi. Shahar atrofi yirik sug'orish tarmoqlari va turli xil suv inshootlari vositasida sug'orilib, o'nlab bog'-rog'lar va bo'stonlar barpo etildi.

XV asrda yashagan mashhur tarixchi Ibn Arabshoh tilga olgan Bo'ston ul-elam, Ziynat ud-Dunyo, Jannat ul-Firdavs, Bo'ston ul-Shimol va boshqalar shu bog'lar jumlasidandir¹.

Bu davrda Movarounnahrning poytaxti Samarqandda hamda Kesh, Buxoroda, shuningdek Xurosonning markazi Hirotda hunarmand, me'mor-binokor va naqqoshlar bilan bir qatorda olimu fozillar va shoiru bastakorlar to'planib, ilmfan va san'atning ravnaqiga ulkan hissa qo'shdilar. Bu shaharlarda bir qancha madrasalar qurildi. Ularda ilohiyot ilmlari bilan birga riyoziyot, handasa, tibbiyot, ilmi hay'at, ilmi aruz, tarix, falsafa kabi dunyoviy bilimlar ham o'qitildi. Samarqandda Ulug'bek tomonidan rasadxona qurilib, u o'z davrining "Dor ul-ilm"- akademiyasiga aylandi. Unda matematika va astronomiya fanlari rivojiga ulkan hissa qo'shgan Mirzo Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, G'iyosuddin Jamshid, Miram Chalabiy va Ali Qushchi kabi olimlar ijod etdilar.

Sohibqiron Amir Temur tomonidan kuchli, markazlashgan davlat barpo etilishi bilan qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun sa'y-harakatlar kuchaydi. Amir temur va uning vorislari otliq qo'shin o'tish chog'ida dehqonlarning yerlarini va ekinlarini yakson bo'lishini oldini olish uchun qator chora-tadbirlar ko'rishgan va ularni amalga oshirishgan. Amir Temur farmoyishiga ko'ra ekinzorlar yaqiniga o'tov o'rnatish taqiqlangan. Shohrux mirzo va uning o'g'li Mirzo Ulug'beklar davrida ham dehqonchilikni rivojlantirish borasidagi sa'y-harakatlar davom etgan. Odatda ekin yetishtirish uchun yaroqli bo'lgan yerlar bekor yotmagan, ularni ekin maydonlariga aylantirilgan. Abdurazzoq Samarqandiy XV asr birinchi yarmidagi dehqonchilik haqida so'z yuritarkan, dehqonlarni davlat amaldorlari va qo'shin boshliqlari tomonidan zo'ravonlik va adolatsizlikdan asrash borasida hukmdorlarning qator farmoyishlari e'lon qilinganligini ta'kidlaydi².

Amir Temur farmoyishiga ko'ra yerlarni sug'orilishi bilan bog'liq bir qator ishlar amalga oshirilgan. Uning topshirig'i bilan Murg'ob vohasida ahamiyatga molik sug'orish ishlari bajarilgan. Eski Angor kanalining tog' qismi qazdirilgan. G'iyosiddin Ali Amir Temur Hindistondan qaytayotganida Kobulda to'xtagani hamda shu yerda Sohibqiron tomonidan katta suv kanali barpo etilgani haqida xabar beradi. Amir Temur davrida Samarqand va Shahrisabzning suv ta'minoti yaxshilangan, deyarli har bir hovlidan ariq orqali suv o'tishi yo'lga qo'yilgan.

¹ Muhammadjonov A. Temur va Temuriylar saltanati. – Toshkent: Qomuslar, 1996.- B.4.

² Eshov B., Odilov A. O'zbekiston tarixi. II-kitob. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B.153.

Daryolardan uzoqda joylashgan yerlarda sug'orish korizlar orqali amalga oshirilgan. Sug'orish kanallari saltanatning boshqa hududlarida ham olib borilgan.

Zarafshon, qashqadaryo, Toshkent vohalari, Farg'ona vodiysi dehqonchilik markazlari bo'lgan. Shuningdek, Termiz ham donli ekinlar yetishtiriladigan asosiy joylardan biri bo'lgan. U yerda yetishtirilgan bug'doy Amudaryo orqali Xorazmga ham yuborilgan.

Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida yerga egalik qilishning bir necha shakllari mavjud bo'lgan bo'lib, ular quyidagilarda o'z aksini topgan: davlat, mulk va vaqf yerlari. Shu davrda davlat yerlarini ma'lum xizmatlar evaziga in'om etish – suyurg'ol keng tarqalgan. Suyurg'ol, tom ma'noda xayr-ehson, yerni hadya etish, ma'lum imtiyozni anglatib, harbiy xizmatni o'tash bilan shartlangan yerni in'om etish turlaridan hisoblangan. Suyurg'ol egasi soliq daxlsizligidan foydalanib, suyurg'olga qarashli yerlardan o'z foydasiga o'lpon olgan. Suyurg'ol egasining iqtodordan farqi shunda bo'lganki, u ma'muriy – sud daxlsizligiga ham ega bo'lgan¹.

Amir Temurning Nizomulmulk tomonidan yaratilgan "Siyosatnoma" asaridan davlat ishlarida keng qo'llanma sifatida foydalanishi, "Temur tuzuklari"da "Siyosatnoma"dan fikrlar keltirishi bunga yorqin misoldir.

Amir Temur o'ziga qadar mavjud bo'lgan davlatchilikning sakkizta asosiga amal qilgan:

- davlat siyosiy jihatdan mustaqil bo'lishi;
- davlat va jamiyatning siyosiy yaxlitligi buzilmasligi;
- davlat va jamiyat muayyan qonunlar, tartiblar, mafkura asosida boshqarilmog'i;
- boshqaruv tizimini muvofiqlashtirib turuvchi qoidalar shakllangan bo'lishi;
- jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ahvoli davlat e'tiborida bo'lishi;
- fan va madaniyat ravnaqi to'g'risida doimiy qayg'urish;
- har bir davr shart-sharoiti, tartiblariga ko'ra davlat jamiyat ichki taraqqiyoti masalalarini tashqi dunyodagi mavjud omillardan foydalangan holda olib borishi;
- davlat tepasidagi kuchlar o'tmish, zamona va kelajakni teran tafakkur, mustahkam iymon, g'oyat yuksak ma'naviyat va millatparvarlik ila anglamog'i.

Amir Temur davlatchilikning bu asoslariga to'qqizinchisini, jamiyat rivoji va barcha ijtimoiy tabaqalar, manfaatlarini ta'minlashni qo'shdi.

Davlat boshqaruvi ikki idoradan, ya'ni dargoh va vazirlik (devon)dan iborat bo'lgan. Dargohni oliy hukmdor boshqargan. Dargoh faoliyatini boshqarish, uning devonlar, mahalliy hokimiyat idoralari bilan bog'lanib turish ishlari esa Oliy devon zimmasida bo'lgan².

Sohibqiron mamlakatni boshqarishda o'z yaqinlariga suyangan.

¹ Eshov B., Odilov A. O'zbekiston tarixi. II-kitob. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B.156.

² Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O'., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. I-qism. – Toshkent: Akademiya, 2000. – B.133.

Amir Temurning tarixdagi xizmati shundan iboratki, u Markaziy Osiyoda mo'g'ullar hukmronligini tugatib, markazlashgan qudratli davlat barpo etdi, davlatchilikning boshqaruv tizimi, ichki va tashqi siyosatining tartib-qoidolari, huquqiy asoslarini yangi tarixiy sharoitda takomillashtirdi va davlatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy iqtidorini yuksaltirdi¹.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Amir Temur va temuriylar davrida mamlakatimiz har jabhada xususan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hamda ma'naviy jihatdan yuksak cho'qqiga chiqqan.

Amir Temur davrida Movarounnahrda aholining yashash darajasi va sharoiti yaxshilandi. Yagona markazlashgan davlatning shakllanishi va rivoj topishi bilan oddiy aholining tinch va osuda yashab, mehnat qilishiga shart-sharoitlar yaratildi.

Mo'g'ullar istilosi davrida va undan keyin Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etguniga qadar O'rta Osiyo va unga qo'shni hududlarning xalq ommasi nihoyatda og'ir azob-uqubatlar, qiyinchiliklar bilan hayot kechirayotgan edi. Mo'g'ullarning vayronagarchilik va buzg'unchilik ishlari tufayli mehnatkash aholining yashash sharoiti quyi darajaga tushib qoldi.

Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgach, u mamlakatda qayta tiklash ishlari, obodonchilik, sug'orish tarmoqlarini ta'mirlash ishlariga katta e'tibor qaratdi. Turli toifaga mansub mulk sohiblarini bir qo'l ostida birlashtirdi. Shaharlarda, madaniyat markazlarida yaratuvchanlik, obodonchilik ishlari nihoyatda kuchayib ketdi. Siyosiy jabhada ham yuksak natijalarga erishdi. Chet davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatdi.

Amir Temur va temuriylar davrida iqtisodiyot rivojlandi. Dehqonchilik takomillashdi. O'sha davrda qurilgan inshootlar hozirgi zamonimizgacha o'z salobatini saqlab qolgan. Shunday buyuk ajdodlarimiz borligidan faxr va g'ururga to'laman, o'ylaymanki, biz va kelajak avlodlar ular kabi ilm va ma'rifatga intilib yashaymiz. Bugungi kundagi yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar hamda shart-sharoitlar uchun yurtboshimizga sidqidildan minnatdorlik bildiramiz.

Sh. K. Rahimov

*O'zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti
Maxsus fanlar sikli o'qituvchisi, mayor*

AMIR TEMURNING HARBIY JANG SAN'ATI

Har bir xalqning o'z yetakchilari, tarixida katta iz qoldirgan alp bahodirlari, millatparvar va vatanparvar farzandlari millat tarixining burilish pallalarida o'zini namoyon etadi. Ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyati, intellektual salohiyati davr tarixini, millatning ruhini, kelajak haqidagi tasavvurlarini yangi yo'nalishlarga, yangi marralarga burib yuboradi. Bu yangi yo'nalishlar, g'oyalar shu xalqni farovonlikka, yurti obodlikka, millatni ma'rifatga olib chiqadi. Ular shu yo'lda

¹ Bo'riyev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. –Toshkent: O'zbekiston, 1997.- B.5.

fidoyilik, jasorat namunasini ko'rsatadilar. Shaxsiy manfaat, shon-shuhrat kabi unsurlarni keyingi o'rinlarga surib qo'yib, millatning dardiga darmon bo'lib yashaydilar¹.

Ana shunday vatanparvarlardan biri shubhasiz bu Sohibqiron Amir Temurdir. Harbiy san'at tarixi Amir Temurni haqli ravishda jahonning eng buyuk sarkardalaridan biri sifatida e'tirof etadi. Buyuk bobomizning harbiy iste'dodi asosan ikki yo'nalishda: mohir harbiy tashkilotchi va atoqli sarkarda sifatida yorqin namoyon bo'lgan.

“Imkonim bo'lishi bilan kitob o'qishga harakat qilaman. O'sha kuni 1 soatcha bo'sh vaqtim paydo bo'lib qolgandi, Amir Temur va To'xtamishxon o'rtasida jang tarixini o'qidim. Buyuk sarkardamiz qanday g'alaba qozongani menga juda qiziq edi. To'xtamish ham osonlikcha yutqazmagan ekan, bunda Amir Temur bobomizning yuksak harbiy taktika va strategiyasi, dovyurakligi ish bergan. O'zinga ham yozvoldim, Amir Temur jangda 7 ta usulni qo'llagan ekan”, dedi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Sohibqironning harbiy mahorat haqida².

Bolaligidanoq tabiatan og'ir-bosiq, zehni o'tkir, shoshilmay fikrlaydigan Temurbek dastavval maktabda saboq oldi, savodini chiqardi, ustozlar nazoratida kamon dastasini ushlash, o'q uzish, nayza tutish, otlarni saralay olish, shikorlar uyushtirish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini yaxshilab o'rgandi. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Temurbek o'n ikki yoshida tengqurlari bilan “poshsho-vazir” o'ynashar ekan. Temurbek podsho bo'lar, qolganlarning har biriga bir “mansab” berilar, “gunohkor” odamni jazolab, “yurt” boshqarar ekan. O'n ikki yoshligidayoq yurt boshqarish havosini olishga intilish kuchli bo'lgan, niyatni katta qilgan³.

Amir Temur o'zining ilk harbiy faoliyatini qo'l ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan; ularning o'zaro kurashlarida qatnashib, jasorat ko'rsatgan, janglarda chiniqqan, harbiy mahoratini oshirgan. Dong'i butun Qashqadaryo vohasiga yoyilgan.

Amir Temur jahonning to'rt mashhur sarkardalaridan biri, kuragi yerga tegmagan buyuk lashkarboshi, Xudo bergan salohiyatini to'la-to'kis namoyon eta olgan, o'xshashi yo'q buyuk armiya qo'mondoni edi. Janggohlar san'ati, urush yo'llari, lashkar tutish qoidasi, saflar rasm-rusumi Sohibqironning “Temur tuzuklari” kitobida batafsil yoritilgan.

1366-yilda Qarshida Temurbek bor-yo'g'i 243 kishi bilan 12 ming kishilik dushmanga qarshi jang qildi va Tangrining inoyati-yu, sarkardalik salohiyati bilan zafar qozondi.

1368-yilda Badaxshonda qo'li baland kelgan dushman Sohibqiron askarlarining ko'pini qirib tashladi va 130 kishini asir qildi. Yonida 13 navkar bilan qolgan Amir Temur mardlarcha Dobon tog'i tepasiga chiqib yo'lni to'sdi va ko'p jangu chorasiz qonli urinishlar evaziga o'z askarlarini dushmandan qutqarib oldi. Keyinchalik Amir Temur o'sha jangni eslab: “Ko'p janglar qildim va ko'p

¹ Shermuhammadov B.Sh. (2022). Amir Temur jahon tarixida (Kirish so'zi). Ilmiy-amaliy anjuman. 3-bet.

² Mirziyoyev, Sh.M. (2022, 21-aprel). Qashqadaryoga tashifi chog'ida nutqidan. prezident.uz.

³ Sharafiddin Ali Yazdiy. (1996). Zafarnoma. T.: Kamalak, 12-bet.

voqealarni boshdan kechirdim-u ammo bu jangdan qattig'ini ko'rmadim..."¹, – degan edi.

Amir Temur tuzgan armiya o'ta intizomli bo'lib, sarkarda muhoraba chog'i qo'shin qismlarini san'atkorona boshqarishga, jang taqdiri hal bo'ladigan joylarga harbiy kuchlarni o'z vaqtida ustalik bilan yo'llashga, har qanday to'siq va g'ovni tadbirkorlik bilan oshib o'tishga, lashkarning jangovar ruhini zarur darajada saqlashga muyassar bo'lgan. Qo'shinlar tarkibi Movarounnahr, Dashti Qipchoq, Xuroson, Eron, Badaxshon, Mo'g'uliston, Xorazm, Mozandaron, Jata singari joylardan yig'ilgan askarlardan iborat edi. Qo'shin son jihatdan aniq va puxta tashkil qilinib, uning jangovar tartibi jangdan-jangga takomillashib borgan, armiya eng ilg'or qurol-aslahalar bilan qurollangan, qismlar bir-biridan kiyim-boshi, bayrog'i va tug'i bilan farqlangan. Bu jang paytida qo'shinni boshqarishda qo'l kelgan.

"Temur tuzuklari"da ta'kidlanishicha, safar chog'ida oddiy askarlarning har o'n sakkiztasiga bitta chodir berilgan. Har bir jangchi ikkita ot, yoy, sovut, qilich, juvoldiz, qop, o'nta nina, arra va teri xaltaga ega bo'lgan. Sara jangchilarning har beshtasi bir chodirga joylashgan. Ularning har biri dubulg'a, sovut, qilich, o'q-yoy, sadoq va buyruqda ko'rsatilgan miqdorda ot bilan ta'minlangan. Harbiy san'at sir-asrorini bilgan, dushman safini parokanda qilish yo'l-yo'rig'ini yaxshi egallagan, mushkul paytlarda dadil harakat qiladigan, hech qanday to'siqdan tap tortmaydigan, qo'shinda sodir bo'lishi ehtimoldan xoli bo'lmagan tartibsizlikni vaqtida bartaraf eta oladigan yovqur va mohir jangchilargina lashkarboshilikka qo'yilgan.

Sohibqiron Amir Temur o'z qo'shinining harbiy takomiliga katta e'tibor berib, "amir va amirul-umaro", ya'ni "bosh amir" kabi yuqori darajali harbiy unvonlar joriy etadi. Shu kabi oliy darajali unvonlarga ega bo'lgan iqtidorli sarkardalarga u hatto viloyat hokimligi yoki noibligini in'om etgan.

Lashkar "tuman" – o'n minglik, "hazora" – minglik, "qo'shun" – besh yuzlik va "ayl" – o'nlik birikmalarga bo'lingan. Tumanlarda askarlar soni o'n ming, qo'shinda yuz nafardan ortiq bo'lgan. Amir Temur o'n minglik uchun "tuman og'asi", minglik bo'linmalar uchun "mirihazora", yuzliklar uchun "qo'shunboshi" va o'nliklar uchun "aylboshi" kabi harbiy mansablar ta'sis etgan, ularning haq-huquqi, maoshi belgilab berilgan.

Har viloyat asosiy – "asl" hamda zahira – "izofa" qismlarni to'plab bergan. Viloyatlar tosh otar – sangandoz, devor buzuvchi – manjanaq, o't otar yoki to'p – ra'dandoz va naftandoz hamda o'zi otar qurollarni ishlata biladigan jangchilarni tayyorlar edi. Askariy qismlarni to'plash bilan tavochi vazifasidagi amaldorlar shug'ullangan².

Jangda bahodirlik ko'rsatib g'alaba qozongan amir uchun in'omlar ham belgilab qo'yilgan. Qaysi amir biron qo'shinni yengsa yoki viloyatni fath etsa, u tug', nog'ora, bahodirlik martabasi, davlat kengashlariga kirish huquqi hamda

¹ Amir Temur. (1991). Temur Tuzuklari. T.: G'ofur G'ulom, 92-bet.

² Qurbonova D. (2011). Sohibqironning harbiy san'ati. O'zbekiston adabiyoti va san'ati, (3).

biron sarhadning noibligi bilan siylangan. Har bir zobit jang qilish uslublarini yaxshi bilishi farz sanalgan. Oddiy navkar nizomni qat'iy bajarishga majbur bo'lib, jangda u ayovsiz va dovyurak bo'lishi, omonlik istagan dushmanga yumshoq muomala va adolatli bo'lishi lozim edi.

Taktika jihatidan Amir Temur armiyasi qo'shini yettita qism-kuchlarga bo'lingan, razvedka a'lo darajada yo'lga qo'yilgan, qismlarning janggohda zarur darajada harakat qilishi uchun chora-tadbirlar ishlab chiqilgan, ularni jang chog'ida boshqarishga alohida e'tibor qaratilgan. Qismlararo aloqa yuqori saviyada bo'lishi, harbiy boshliqlarning to'g'ri tanlanganligi muhoraba natijasiga samarali ta'sir ko'rsatgan.

Klavixoning ta'rifiga ko'ra, temuriy lashkarboshi tinchlik chog'ida zarhal ip bilan tikilgan havorang satin ko'ylak kiygan. Uning boshida dur hamda boshqa qimmatbaho toshlar qadalgan bo'rk bo'lgan. Bo'rkning ostidan uch qator qilib o'rilgan ikki kokil yelkaga tushib turgan. Elchi bu yo'sinda o'rilgan sochlar Temurbek askarlarining nishoni ekanligini alohida qayd etadi.

Yurish oldidan Sohibqiron arkoni davlat, vazirlar, sarkardalar, amirzodalar, beklar va amirlarni harbiy kengash – mashvaratga to'plagan, so'ngra askar yig'ish uchun maxsus buyruq e'lon qilingan, qismlar harbiy ko'rikdan o'tkazilgan. Amir Temurning harbiy san'at rivojiga qo'shgan ulkan xizmatlaridan yana biri qo'shin qanotlarini jang chog'ida dushman hujumidan muhofaza qilish va, aksincha, g'anim kuchlarini yon tomondan aylanib o'tib, ortdan zarba berish maqsadida tuzilgan otliq qism – kanbulning joriy etilishidir.

Amir Temur jangovar tartibi chuqur eshelonlangan bo'lib, katta zarba kuchiga va chidamlilikka ega bo'lgan. Odatda u markaz, o'ng qanot, chap qanot, avangard va zahiradan tashkil topgan. Odatda qarama qarshi turgan dushmanni qurshab olishga intilgan Amir Temur eng yaxshi qo'shinlar g'ujlangan kuchli qanot gruppirovkalarini yaratgan. Avangard tarkibiga yengil otliq qo'shinlar ajratilgan, ularni vazifasiga o'z harakatlari bilan dushmanni holdan toydirish, uni jangovar tartibini buzish va asosiy kuchlar uchun uni uzil-kesil tor-mor qilish uchun sharoit yaratish kirgan¹.

Sohibqiron Amir Temur ana shu tarzda o'z zamonining kuchli va eng jangovar lashkarini tashkil qilishga muvaffaq bo'lgandi. Dushman mudofaasini mohirona yakson qilish, g'animlarning yirik shaharlariga qo'qqisdan zarba berish, mustahkam qal'a, qo'rg'on va hisorlarni uzoq muddat qamal qilish, yov kuchlarini iloji boricha keng ko'lamda qurshovga olish, raqibni ta'qib qilish kabi strategik rejalarni ko'zlab ish yuritish Sohibqironga faqat g'alaba olib kelardi.

Sohibqiron yaratgan qudratli armiya jahonning o'sha vaqtdagi eng ilg'or armiyasi sifatida tan olingani, keyinchalik ham buyuk sarkardalar, harbiy mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgani, bir necha asrlar mobaynida ibrat va andoza vazifasini o'tagani hamda harbiy san'at tarixi sifatida keng ko'lamda o'rganilgani bejiz emas.

¹ Kucharov I.R. (2023, 5-aprel). Amir Temurning jang san'ati. Amir Temur – buyuk davlat arbobi va sarkarda: Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari to'plami.

Amir Temur haqida e'tiroflar

“Amir Temur Doro, Iskandar, Tcezar salohiyatiga teng yoki ulaming barini ortda qoldiruvchi buyuk ishni ado etib hokimiyat tepasiga keldi va ketma-ket g'alabaga erishaverdi”¹- degan edi Tilman Nagel.

“Temur harbiy san'at ustasi bo'lgan. U jangga uzoq tayyorlanish orqali tez, shiddatli hujum uyushtirishni afzal bilgan”, deb yuqori baho bergan edi, Richard Nelson.

Turkiya Respublikasi asoschisi Mustafo Kamol Otaturk Amir Temur haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: “Menimcha, jahonda o'tgan sarkardalarning eng ulug'i Amir Temurdir. U hech qachon biror urushni ko'r-ko'rona, faqat harbiy omadga ishonib boshlamagan. U har bir harbiy yurishga jiddiy, puxta, aniq hisob-kitob asosida uzoq yillar davomida hozirlik ko'rgan. Masalan, u Anqara jangida Boyazid ustidan qozongan g'alabasiga aql bilan erishdi”².

Amir Temur haqida tilga olingan fikrlar uning buyuk sarkarda va harbiy strateg sifatidagi qobiliyatlarini yuqori baholashni tasdiqlaydi. Tarixchilar va mutafakkirlar, uning jang san'ati, harbiy salohiyati va strategik yondashuvini tasdiqlab, Temurning o'zining shiddatli hujumlar va uzoq muddatli tayyorgarlik orqali g'alaba qozonganini ta'kidlaydilar. Temur har bir harbiy yurishga jiddiy tayyorlanib, muvaffaqiyatni faqat omadga emas, balki puxta rejalashtirish va hisob-kitoblarga asoslagan. Ayniqsa, Anqara jangida Boyazid ustidan erishgan g'alabasi, uning aql-zakovatiga va strategik tafakkuriga asoslanganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, Amir Temur nafaqat janglarda, balki o'zining harbiy va siyosiy fikrlari bilan tarixda o'zining yorqin izini qoldirgan buyuk liderdir.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida”gi farmonida, buyuk davlat arbobi va sarkarda sohibqiron Amir Temurning Vatanga sadoqat, el-yurtni ardoqlash, mardlik, fidoyilik va adolatparvarlik kabi yuksak fazilatlari yosh avlod uchun o'rnak bo'lib xizmat qilishini inobatga olgan holda, respublikaning barcha harbiy akademik litseylariga “Temurbeklar maktabi” nomi berilishi ham bejiz emas.

Amir Temurning qo'llangan taktikalarining eng muhim xususiyati ularning janglarda eng yuqori samaraga erishish uchun qulay muhit yaratishga yo'naltirilgani. Buning natijasida unga ko'plab g'alabalar va katta zamonlarda ham o'zgaruvchan vaziyatlarni boshqarish imkoniyati berilgan.

Shu munosabat bilan quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Harbiy san'atni o'rganishga e'tibor qaratish: Amir Temurning harbiy tajribalari va jang san'ati bugungi kunda ham o'rganilishi kerak.

2. Amir Temur tuzgan harbiy tizimni o'rganish: Sohibqiron Amir Temur o'zining harbiy qo'shinini mukammal tashkil qilgan. U qo'shinlar tarkibiga

¹ Muhammad Ali. (2008). Amir Temur Solnomasi. Uzbekistan Milliy Kutubxonasi, 49-bet.

² Raximov Sh. (2024). Ichki ishlar organlari faoliyatida ma'naviy-ma'rifiy ishlar. O'quv qo'llanma. T., 86-betlar.

intizom va samaradorlikni kiritgan, har bir askarning vazifalarini aniq belgilagan. Shuning uchun, zamonaviy armiyalarni tashkil etishda Temurning yondashuvini o'rganish, qo'shinlarni yanada samarali va intizomli boshqarish imkoniyatlarini yaratadi.

3. Zamonaviy armiya va harbiy tashkilotlarda ham ma'naviyatni rivojlantirish, harbiy ma'naviyatni kuchaytirish va axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilish zarur.

4. Harbiy ta'lim va tarbiyani kuchaytirish: Amir Temur bolaligidan o'zining harbiy san'atga bo'lgan qiziqishini rivojlantirgan. Bu tajriba, o'quv jarayonida harbiy ta'limni kuchaytirish, yoshlarni mahoratli jangchilar sifatida tarbiyalashga yordam beradi.

М.Э. Рузibaева

*Ташкентский экономический и педагогический институт
Узбекистан, г. Чирчик*

ЗНАЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ЭПОХУ ТЕМУРИДОВ

Эпоха Темура и Темуридов была действительно периодом восточного Ренессанса, обеспечившим небывалый расцвет науки, культуры и образования. В истории Средней Азии, да и в мировой истории фигура Тимура занимает особое место. Сын небогатого феодала из оттореченной монгольской семьи сумел не только выбиться в люди, но и построить одну из самых могущественных империй своего времени, влияние которой ощущается по сей день. Детство и юность Амира Темура прошло в горах Кеша. В юности Амир Темур любил охоту и конные состязания, метание копья и стрельбу из лука, имел склонность к военным играм.

Амир Темур был человеком отважным и сдержанным. Обладая трезвостью суждений, он умел принять самое верное решение в трудных ситуациях. Эти черты характера и притягивали к нему соплеменников. Военную службу Амир Темур начал у местных правителей. Слава сблизила Темура с влиятельными эмирами Мавераннахра.

Согласно источникам, Тимур увлекался игрой в шахматы, возможно, был чемпионом своего времени. Особое значение Амир Темур придавал шахматам. Они были одной из его любимейших интеллектуальных игр. Он даже приказал написать брошюру, в которой описано 60 шахматных этюдов.

Основой державы были бесконечные войны, которые Великий полководец вёл до самой смерти, не скупясь на силы и средства. Именно качества настоящего полководца и замечательного стратега позволили Темуру расширить империю, раскинувшуюся от Анатолии до Гиндукуша.

О роли и значении империи Темура говорят и сегодня, немало внимания уделяется внешнеполитическим процессам Темура, знаменитым сражениям, однако гораздо меньше интереса вызывают принципы военного

искусства этого великого политика и военачальника, их развитие и непосредственное воплощение. Основой военной силы Темура была, как это характерно для степных империй, лёгкая лучная конница, известная европейцам ещё со времён гуннских нашествий. Тамерлан, однако, умело сочетая степное и оседлое, не только прибегал к характерным для такого рода государственных образований методам вербовки покорённых племён и народов, но и использовал принципиально новые тактические схемы и методы ведения войны. Сформировавшись на стыке монгольского и тюркского, языческого и мусульманского, кочевого и земледельческого, Темура, много повидавший и испытывавший на себе уже в юности, стал человеком широких взглядов, что, несомненно, отразилось и на его полководческом почерке. В этом смысле он куда больше походит на столь почитаемого на востоке Искандера – Александра Македонского, чем на своих предшественников племенных князей. С молодых лет Темуру приходилось иметь под рукой то ханский туман, то местные племенные отряды, что заставляло учиться выстраивать систему подчинения и железной дисциплины, сфокусированной на личности самого эмира. В приписываемом перу Темура «Уложении Темура» есть следующие слова: «девять десятых государственных дел решаются расчетливостью, благоразумием и советами и лишь одна десятая - мечом», что много говорит о том, какое внимание эмир уделял стратегии не прямых действий и не силовым методам ведения войны. Именно блестящее знание психологии и обычаев своих людей и соседей, богатый арсенал методов привлечения сторонников и сочетание известной политической гибкости и принципиальности позволили Темуру покорять всё новые земли, выигрывая войну за войной. Грамотная и целенаправленная политика создавала более выгодные стратегические условия, позволявшие решать задачи даже в окружении неприятелей или на неудобном театре военных действий. Темура не стеснялся учиться у противников и перенимать подходящие для него особенности военного искусства соседей. Так, для того чтобы исключить вторжения на свои территории с севера и северо-востока, Темура сам ходил на кочевников и горцев, нанося из года в год превентивные удары, уничтожая волю противника к сопротивлению, ломая его планы по объединению усилий против эмира.

Период Амира Темура и Темуридов имеет большую роль в истории Узбекистана. А также требуется в будущем изучать истории Амира Темура и Темуридов. Например, в упрочении государственной власти Амир Темура главное значение придавал совершенствованию армии. Некоторых своих прославленных военачальников Амир Темура назначал правителями областей. Его военная доктрина была достаточно ясной и четкой. Особое внимание в ней уделялось подбору, расстановке и воспитанию военачальников, составу и количеству воинских частей, их вооружению.

E.Djurabekov,

Tashkent economic and pedagogical institute,

Z.Khaksimjonov

Tashkent state agrar university

Uzbekistan, Tashkent city

MILITARY PHYSICAL-TACTICAL METHODS IN ARMY TRAINING DURING THE TEMURID'S ERA

Amir Temur and his descendants, in particular, Babur, made a significant contribution to the development of world Western art. This has been accurately acknowledged by experts and commanders. Being a great commander and innovative military organizer, Sahibqiran managed to create a disciplined army, rationally manage military units during battle, quickly deploy Western forces to areas where the fate of the battle was decided, entrepreneurially overcome existing obstacles and barriers, and maintain a high level of fighting spirit in the army. The army of Amir Temur and the Timurids, along with livestock breeders, also gathered soldiers from the settled population engaged in crafts, handicrafts, and agriculture. Along with the soldiers, who formed the basis of the army, infantry also served in the army. Sahibqiran was one of the first in the East to introduce firearms - cannons (ra'd) into the army. During the Timurid era, other types of this weapon (zarbzhan, farangi, kasan, etc.) became widespread. Special military units and subunits were organized to conduct combat operations in mountainous areas. In the history of world military affairs, Amir Temur, unlike the traditional 5 parts, introduced the order of deploying the army on the battlefield in 7 hands. This innovation was later adopted by commanders such as Tokhtamysh and Shaybani Khan. According to Ibn Arabshah's testimony, there were units consisting of women in Sahibkiran's army, who stood in line with men and showed examples of heroism and courage.

The Timurid army was clearly organized in terms of numbers, its combat order improved, equipped with advanced weapons and technology of its time, and the units differed from each other by their uniforms, flags, and banners. Such differentiation proved useful in commanding troops in battle. Operations such as destroying enemy defenses by various methods, striking major enemy cities suddenly, conducting prolonged sieges of fortresses, castles, and fortifications, surrounding enemy forces on the widest possible scale, conquering villages, cities, districts, and provinces one after another, pursuing the enemy until they were completely destroyed, and appointing reliable people to govern the surrendered countries brought many victories to Amir Temur and the Timurids. Tactically, Amir Temur's army possessed unique characteristics. Reconnaissance was excellently organized, necessary measures and measures were developed for units to operate at the required level on the battlefield or in battle formation, with special attention paid to their operational management during combat. The Supreme Commander-in-Chief was responsible for the selection of commanders of tens,

hundreds, thousands, and districts. Another great contribution of Sahibkiran to the development of military art was the introduction of a mounted unit - the gunbul, designed to protect the wings of the army from enemy attacks during battle and, in turn, bypass enemy forces from the flank and strike them from behind. Such a new military unit did not exist in the armies of such famous commanders as Alexander, Hannibal, Genghis Khan, Louis XIV, Frederick the Great. Such a unit existed in Shaybani Khan's army and was named by the term *tuluma*. After the announcement of a special order (*tunqol*) on the gathering of troops, according to the list compiled by the ruler, the warriors arrived at the gathering place with their livestock, weapons, food, and fodder. Each soldier was allocated one bow, 30 arrows, one quiver, one shield, one spare horse, a rope weighing half a man, one cat, a leather bag, and a pitcher. Every 10 warriors were required to carry a tent, 2 shovels, a scythe, a sickle, a saw, a chisel, an axe, and 100 needles. Each of the 5 elite warriors was accommodated in one tent. The Önbegi had a separate tent and 5 additional horses. The Yuzbegi was also given a separate tent and 10 additional horses. Besides the tent, the mingbegi was also provided with an umbrella. 313 beks led various units and detachments of Sahibqirani's army. The first 100 of them held the positions of onbegi, the second 100 - of yuzbegi, and the third 100 - of mingbegi. The divisions were headed by the sons, grandsons, and renowned military commanders of Amir Temur. After gathering a sufficient number of troops, it was inspected. During the Temurid era, examining the army before campaigns or battles to determine its fighting spirit and condition became consistent. *Ovgarta* (hunting), recognized as an examination method for assessing the combat readiness of troops, was effectively used.

The Temurids preferred to embark on military campaigns in the spring, summer, and autumn. According to the rules of the campaign, each commander, depending on his rank and position, acted in a battle formation with units and subdivisions. The person who violated the order was severely punished. When the army entered the battlefield, the camp was surrounded by carts, surrounded by trenches, and guarded by detachments. In order to prevent chaos and disorder during campaigns or battles, each unit, group, and detachment has its own password - *uron*. During the campaign, the army operated in the following combat order: far ahead of the main forces was the vanguard, followed by the vanguard, the vanguard, the vanguard, the center, and the rearguard. The *og'ruq* (*oboz*) *peshmapesh* followed the army. The Supreme Commander-in-Chief paid special attention to the selection of the battlefield. The battlefield was required to be flat, wide, and convenient for deploying troop units. It was considered expedient to keep the battlefield close to the water and prevent sunlight from reaching the soldiers' eyes during battle. During major battles, the highest commander's headquarters, decorated with battle flags and banners with crescent-shaped flags attached to the handle, was erected on a height. From there, the course of the battle was observed.

According to historical sources, Amir Temur's 12, 000-strong army entered battle in this order. The first clash with the enemy was initiated by a guard engaged

in espionage. After this, with the support of the vanguard of the right and left wings - the Barangar Khiravuli and the Juvangar Khiravuli, the main vanguard - the Manglay - entered the battle. Behind Manglay, the barang'ar and the remaining two parts of the juvan'ar - chapavul and shagavul - moved in succession. If these forces were insufficient to defeat the enemy, the center (kul) (gul) under the command of the commander-in-chief (amir ulumaro) launched a decisive attack: vdravul, karavul, manglay (khuravul).

The tactical course of the great battles in which Sahibkiran's army participated was as follows: the center of the army was divided into 40 detachments - regiments - and they were subordinate to the Supreme Commander-in-Chief. The 12 units of these units, consisting of elite fighters, are located in the 1st row of the formation, and the remaining 28 units in the 2nd and 3rd rows. On the right side of the forty detachments were the princes' detachments, on the left - the detachments of relatives and allies. In the vanguard of the 2nd row, 6 detachments took their places with their vanguard - the hiravul. The same number of detachments and hirovuls were also possessed by the juvangar.

In front of the 2nd row of barang'ari and juvang'ari, the 1st row sections are arranged in the same order. Before him, the main vanguard - the Manglay (or hiravuli buzurg) - was in action. Two detachments of light cavalry were engaged in protecting the army from sudden attacks and observing the movements of enemy forces.

Babur's army initially operated consisting of 5 traditional units. Subsequently, serious changes were made to this combat order, and the center was strengthened. The center was divided into the right hand and the left hand, and the property consisting of the right and left sides acted as a line before the tobin. A personal guard, consisting of the right and left, served as a three-rank formation, located in front of the building. The quality composed of elite soldiers was considered weaker than the tobin center (go'l), and stronger than height.

This military order, which brought numerous victories to the Temurids, underwent significant changes in subsequent periods during the reigns of the Shaybanids, Ashtarkhanids, and the Central Asian khanates (Bukhara, Khiva, Kokand).

T.M. Muradov

*Shahrisabz Davlat muzey qo'riqxonasi-Ilmiy xodim
O'zbekiston, Shahrisabz*

BUYUK SARKARDANING HARBIY ISTE'DODI: MILLIY HARBIY MEROS VA DAVLAT BOSHQARUVI MISOLIDA

Demokratik jamiyatning xalqaro miqyosda e'tirof etilgan tamoyillari asosida rivojlanish va taraqqiy etish yo'lida dadil qadam qo'yib, o'z milliy davlatchiligini qayta tiklayotgan kelajagi buyuk mamlakatimiz bu borada

umumbashariy taraqqiyotga, boshqa xalqlar erishgan tajribalarga, ayniqsa ijtimoiy qadriyatlarga suyanmog'i lozim. O'zbek xalqi dovrug'i butun dunyoga taralishida o'zining betakror dahosi bilan tafakkur va madaniyat xazinasining boyib, takomillashib borishiga bebaho ulush qo'shgan Amir Temur singari atoqli ajdodimizning o'rni va roli beqiyosdir. XIV asrning o'rtalarida siyosiy maydonga chiqib, Movarounnahrda bir yarim asr davom etgan mo'g'ul xonlari zulmi va istibdodiga barham bergan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, xarbiy jihatdan kuchli, markazlashgan, mustaqil davlat barpo etishdek oliy maqsadga bor kuch-rag'batini, bilimini, istedodini, qobiliyatini bag'ishlagan, o'z g'oyalarining ushalishi yo'lida, Dashti qipchoq, Jata, Xindiston, Eron, Iroq, Shom, Kavkaz, Kichik Osiyo, Misr kabi mamlakatlar va yurtlarga harbiy yurishlar qilgan ulug' sarkarda, davlat arbobi Xazrati Sohibqiron Temurbek Ko'ragoniy hayoti va faoliyati mana bir necha yuz yillardan beri tarix sahifalaridan o'rin olib kelmoqda¹.

Butun umrini "rosti-rust", ya'ni "xaq bo'lsang, najot topasan", "kuch-adolatda" singari insonparvarlik ruhi bilan yo'g'rilgan shiorlarga suyangana² holda siyosat yuritishga sarf qilgan Temurbekning tabiat inom etgan aql-zakovati, qobiliyat va harbiy mahoratini ishga solib davlatni idora qilish usul hamda uslublari andozalarini belgilab berish borasidagi say-harakatlarini yuksak baholamay iloj yo'q. Temurbek ibn Tarag'ay ibn Abag'ay 1336-yilning 9-aprelida Movarounnahrning go'zal shaharlaridan biri bo'lmish Kesh (hozirgi Yakkabog') ga qarashli Xoja Ilg'or qishlog'ida dunyoga keldi. Temurbek yoshlik chog'idan harbiy ishga o'zgacha muhabbat va ehtiros bilan qaray boshladi. Unda harbiy san'atga bo'lgan qiziqishning o'ta erta paydo bo'lishida padari buzrukvori, amir Qazag'on (1358-yili shahid bo'lgan) davlatning arkonlaridan biri, mardligi, shijoati va oliyjanoblighi bilan nom chiqargan amir Tarag'ayning (vafoti 1360-yil) ma'lum darajada hissasi bor. Navqiron yoshga yetgan Temur salkam bir yarim asrlik mo'g'ullar istibdodiga chek qo'yish, feodal tarqoqlik natijasida Chig'atoy ulusida hukm surayotgan o'zaro nizolar³ va urushlarga barham berish, tashqi va ichki zug'um tufayli tinkasi qurigan xalq ommasiga madad qo'lini cho'zish, xarob bo'lgan shahar va qishloqlarni qayta obod qilish, ulusni tashqaridan bo'ladigan bosqinlardan himoya qilish singari olijanob maqsadlarni yuzaga chiqarishni birdan-bir yo'li hokimiyatni qo'lga kiritish ekanligini yaxshi anglab yetadi. Amir Temur o'zining ilk harbiy faoliyatini qo'l ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan. Ularning o'zaro kurashlarida qatnashib, jasorat ko'rsatgan, janglarda chiniqqan, harbiy mahoratini oshirgan va dong'i butun Qashqadaryo vohasiga yoyilgan. Bu davrda Chig'atoy ulusining sharqiy qismi Yettisuv va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilayotgan mo'g'ul xonlari Movarounnahrda og'ir siyosiy vaziyatdan foydalanib, bu yerda o'z hokimiyatini o'rnatishga harakat qiladilar. Jeta xonlaridan Tug'luq Temur va uning vorisi Ilyosxo'ja 1360-1361- va 1365-yillarda Movarounnahrda bir necha bor bostirib

¹ Mirziyoyev Sh. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild. T.: O'zbekiston, 2022. – B. 215.

² Amir Temur. Temur tuzuklari. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991. – B. 45.

³ Bekmurodov S.T. "Chig'atoy ulusida ilk boshqaruv shakli." Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 2021, maxsus son 2, 249–265-betlar.

kiradilar¹. Mo'g'ul xonlarining bosqinchilik yurishlari va zulmiga qarshi xalq harakati boshlanadi. Movarounnahr xalqi va barcha tabaqalarining qo'llab-quvvatlashi hamda bevosita ishtirokida 1370-yili hokimiyatni qo'lga olish istiqlolni qayta tiklashga muvassar bo'ladi. Temurbek taxtga o'tirish boisi o'laroq ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayotda sodir bo'lgan ijobiy o'zgarishlar o'z ifodasini harbiy ishida va harbiy san'atda ham namoyon etadi². Asosiy karvon yo'llari ustidan nazorat o'rnatish ulus qudratini yanada oshirish, xalq turmush tarzini yaxshilash singari ustuvor maqsadlar yo'lida Temur o'sha davrda tengi yo'q harbiy kuchlari bilan Jeta, Eron, Afg'oniston, Kavkaz, Iroq, Shom, Misr, Dashti Qipchoq, Shimoliy Anado'li, Hindiston kabi mintaqalarga bir necha bor qo'shin tortib bordi, olamshumul zafarlar quchdi. Harb tarixi Temurni jahonning eng buyuk sarkardalaridan biri sifatida, haqli ravishda, tan oladi. Uning harbiy iste'dodi asosan ikki yo'nalishda: mohir harbiy tashkilotchi va atoqli sarkarda tarzida yorqin namoyon bo'ldi³. Buyuk lashkarboshi va novator tashkilotchi sifatida Temur o'ta intizomli armiya tuzishga, muhoraba chog'ida qo'shin qismlarini mohirona boshqarishga, jang taqdiri hal bo'ladiga joylarga harbiy kuchlarni o'z vaqtida ustalik bilan yo'llashga har qanday to'siq va g'ovlarni tadbirkorlik bilan bosib o'tishga, armiyadagi jangovar ruhni kerakli darajada ushlab turishga muvassar bo'ldi. Sohibqiron turk-mo'g'ul xalqlari, xususan, Chingizxon lashkari tuzilishini, ularning jang olib borish amallarini atroflicha o'rganib, tahlil qiladi va zarur o'zgartirishlar kiritadi⁴. Temur barpo etgan armiyaning tuzilishi Chingizxon tuzgan qo'shin tizimi va tuzilishiga ma'lum darajada yaqin bo'lsa-da biroq quyidagi muhim jihatlari bilan farqlanar edi:

1. Chingiziylar qo'shini yalpi majburiyat asosida harbiy xizmatga chiqariladigan xalq lashkaridan iborat bo'lgani holda, Temur armiyasi umumxalq xarakteriga ega emas edi.

2. Chingizxon davrida qo'shin asosini ko'chmanchi omma tashkil qilgan edi. Temur qo'shiniga oliy bosh qo'mondondan ko'rsatgan aniq talabga binoan chorvadorlar qatori kosibchilik, hunarmandchilik, dehqonchilik bilan mashg'ul o'troq aholidan ham sezilarli miqdorda askar olingan.

3. Temur qo'shinida harbiy kuchlarning asosini tashkil qiluvchi otliq askarlar bilan bir qatorda piyodalardan tuzilgan qismlar ham anchagina bo'lgan⁵. Ma'lumki, Chingizxon qo'shini, zabt etilgan mamlakatlar aholisidan majburiy tartibda tuzilgan lasharni hisobga olmaganda, piyoda askarlarga ega bo'lmagan.

4. Amir Temur Sharqda birinchilardan bo'lib o'z armiyasiga o'tochar qurol, ya'ni to'p-ra'dni olib kirdi.

¹ Bartold V.V. Turkistonning mo'g'ullar davrigacha bo'lgan tarixi. Toshkent: Fan, 1971.

² Yakubovskiy A.Yu. "Temur va temuriylar davrida Samarqand" L, 1933, 15-16-betlar

³ Mo'minov I. Amir Temurning Markaziy Osiyo tarixida tutgan o'rni. T., 28-29-betlar

⁴ Rahmatullaeva A. Amir Temurning muhorabalarda qo'llagan harbiy strategiya va taktikalari / Modern Science and Research, 3(1), 2024, 1-5-betlar.

⁵ Eshtemirov K. Amir Temurning harbiy yurishlari va harbiy taktikasi / O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 21-son, 2023, 20-24-betlar.

5. Amir Temur armiyasida ayollardan tuzilgan bo‘linmalar bo‘lib, ular jang chog‘i erkaklar bilan bir safda turgan, qahramonlik va matonat namunlari ko‘rsatgan¹.

6. Sohibqiron tog‘li hududlard jang harakatlari olib boruvchi piyodalardan tuzilgan maxsus harbiy qismlarni tashkil qildi².

7. Temur jahon harb san‘ati tarixida birinchi bo‘lib qo‘shinni jang maydonida yeti qo‘lga bo‘lib joylashtirish tartibini joriy etdi³.

Tarixiy manbaalarda keltirilgan ma‘lumotlarga qaraganda, otliq askarlar Temurbek armiyasining zarbdor qismi hisoblangan, ular og‘ir va yengil qurollar bilan qurollangan suvoriy guruhlariga bo‘lingan. Yoy, sadoq va qilich bilan yengil qurollangan otliqlar asosan razvedka va soqchilik bilan shug‘ullanganlar, o‘ta zarur chog‘dagina dushman kuchlari bilan jang qilish huquqiga ega bo‘lgan. Amir Temur sipohlarni yarog‘-aslahalar, maosh va boshqa zarur narsalar bilan ta‘minlashga alohida e‘tibor bergan. Jangchilarning hizmatlarini qadrlagan va o‘zini ko‘rsatganlarga “Bahodir” unvonini ta‘sis etdi. Ular tarkibi turli-tuman bo‘lib, harbiy xizmatga bir necha ming ayollar ham jalb qilinadi. Ayol jangchilarning aksariyati ko‘chmanchi urug‘larga mansub bo‘lgan. Bu haqda jonli guvoh bo‘lgan Ibn Arabshoh shunday yozadi⁴: “Temur lashkarlari orasida ayollar ham bo‘lib, ular dushman bilan bo‘lgan to‘qnashuvlarda matonat ko‘rsatdilar. Nayza sanchish, qilich o‘ynatish va kamondan mo‘ljalga olishda mohir erkaklardan ko‘ra ham ortiqroq ish qiladilar. Agar ulardan biri homilador bo‘lib yo‘lda dard tutsa, darrov chetga chiqardi. U tezda yig‘ishtirib olgach, tag‘in uloviga minib jangga kirardi”⁵. Bundan tashqari Temur qo‘shinida dubulg‘a, zirh (sovut), qilich, yoy, sadoq, qalqon va nayza bilan ta‘minlangan og‘ir qurolli suvoriylar sara jangchilardan tuzilgan va ular g‘animning asosiy zarbasiga qarshi turishgan, jang natijasini hal etishda katta rol o‘ynagan. Yurishga jo‘natishdan oldin Temurbek arkoni davlat, vazirlar, sarkardalar, beklar, amirlarni harbiy mashvaratga chorlagan. Ayni chog‘da ulusning turli viloyat va tumanlaridan, shuningdek tobe yurtlardan qo‘shin to‘plash uchun maxsus buyruq e‘lon qilingan. Farmon kerakli joylarga yuqori mansab egasi, bosh qo‘mondonning adyutanti-tavachi tomonidan tezlik bilan yetkazilgan. Tavachining zimmasiga askar jamlashdan tashqari qo‘shin qismlarining qarorgoh yoki safardagi o‘rni, jangovar tartib hamda bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishni nazorat qilish ham yuklatilgan edi⁶. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishiga ko‘ra, Temurbek Dashti Qipchoqqa qilingan yurish (1390-1391) oldidan qo‘shinni bir yilga yetadigan oziq-ovqat,

¹ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур: (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У.Уватов тайёрлаган; Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – 2-китоб. – Тошкент: Мехнат, 1992. – 328 б.; 2 – китоб. – 1992. – Б.99-100.

² Ibragimov, A. M., & Junaydullaev, O. Q. o‘g‘li. "Amir Temur yurishlarida qo‘llangan harbiy taktika va xiyalalar." Journal of Integrated Education and Research, 2(4), 2023, 21–26-betlar.

³ Dadaboyev H. “Amir Temurning harbiy mahorati” 8-9-b

⁴ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур: (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У.Уватов тайёрлаган; Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – 1,2-китоб. – Тошкент: Мехнат, 1992. – 328 б.; 2 – китоб. – 1992. – Б.123.

⁵ Замонов А. Ўрта аср тарихий шахслари ҳаётининг айрим номаълум саҳифалари. – Т.: Баёз, 2020. Б. 49-50.

⁶ Ўлжаева Ш.М. Амир Темур давлат бошқаруви. – Тошкент: Академнашр, 2017.

qurol-yarog‘, kiyim kechak va boshqa safar uchun zarur ashyolar bilan ta‘minlashni o‘z noiblariga buyurgan. Har bir suvoriyga bitta yoy, 30 ta o‘q, bir sadoq, bir qalqon va bitta qo‘shimcha ot ajratilgan. Yurish vaqtida har o‘n jangchi bir chodir, ikki belkurak, bir kerki, bir o‘roq, bir arra, bir tesha, bir bolta, 100 dona nina olgan. Sohibqiron yurish paytida tajribali sipohiylarga katta ishonch bildirgan. Ko‘plab janglarda suyagi qotgan, urushni o‘zining bosh mashg‘uloti deb sanagan jangchilar safar boshlanishidan avval jam qilingan, ularga kirim-chiqim daftariga, shuningdek davlatdan ulufa ya‘ni maosh, oziq-ovqat, yem-xashak oluvchilar ro‘yxatiga kiritilgan. Tuzilishiga ko‘ra Temurbek armiyasi turk-mo‘g‘ul xalqlari uchun an‘anaviy bo‘lgan o‘n, yuz, ming va tumanlarga taqsimlangan. Ularga o‘nbeigi, yuzbeigi, mingbeigi va tumanbegilar sardorlik qilgan. Qo‘shin qo‘mondonlari safiga Temurbek oliyhimmat, oqil, mard, tadbirkor, sezgir, jur‘atli, sabotli, harb ishiga jon-dilini bag‘ishlagan iste’dodli shaxslarni jalb etish masalasiga katta e‘tibor bergan¹.

Amir Temur qo‘shini tarkibini Movarounnahr, Dashti Qipchoq, Xuroson, Eron, Badaxshon, Mo‘g‘uliston, Xorazm, Mozandaron, Jeta singari yerlardan yig‘ilgan askarlar tashkil qilar edi. Unda muntazam qo‘shinga xos bolgan ko‘pgina belgilar mavjud edi: qo‘shin son jihatdan aniq va puxta tashkil qilingan, uning jangovar tartibi jangdan-jangga takomillashtirilib borilgan, armiya o‘z zamonasining ilg‘or qurol va texnikasi bilan qurolantirilgan, aynan bir turdagi qurol-yarog‘, aslaha-anjom bilan ta‘minlangan, qismlar bir-biridan kiyim boshi, tutgan bayroq yoki tug‘i orqali ham farqlangan. Bunday ajralib turish jang paytida qo‘shinni boshqarishda juda qo‘l kelgan. Dushman mudofasini turli usullar yordamida barbod etish, g‘anim tomonnning yirik va mustahkam mudofaa inshootlariga ega bo‘lgan shaharlariga qo‘qqisdan kuchli zarba berish, zabt etilgan mamlakatning boshliqlarini va ayniqsa, lashkarboshilarini hibsda olish, qal‘a hamda qo‘rg‘onlarni uzoq muddat davomida himoya qilish, yov kuchlarini iloji boricha keng qamrovda qurshab olish, uning qishloq shahar, tuman, viloyatlarni birin-ketin fath etish, dushmani batamom yakson etgunga qadar ta‘qib qilish, fath etilgan yurtlarni boshqarish uchun o‘zining ishonchli vakillarini tayinlash singari strategik maqsadlarni ko‘zlab ish yuritish Amir Temurga ko‘plab zafarlar olib keldi. Amir Temurning harbiy yurishlari, jangu-jadallarining oqibatlariga baho berilar ekan, shuni alohida ta‘kidlash kerakki, uning faoliyati qo‘yilgan maqsad va rejaları jihatidan ikki bosqichga bo‘linadi. Birinchi bosqich (1360-1386)da Amir Temur Movarounnahrda markazlashgan davlat tuzish yo‘lida kurashdi, Movarounnahrni birlashtirishdan manfaatdor bo‘lgan mahalliy zodagonlardan iborat ijtimoiy kuchlar (mulkdor dehqonlar, harbiylar, hunarmandlar, savdogarlar va ruhoniylar) yordamida tarqoq mulklarni birlashtirish uchun kurash olib bordi². Amir Temurning bu davrdagi faoliyati O‘rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti taraqqiyoti yo‘lida shubhasiz, ulkan ijobiy ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda tarqoqlik tugatilib, markazlashgan davlatning tashkil topishi ijobiy

¹ Amir Temur. Temur tuzuklari. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1991. – B. 12.

² Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Tarjimon: A. Hayitmetov. Toshkent: Fan, 1972. – B. 150.

oqibatlarga olib keldi. Mamlakat ichki kuchlarini va mo'g'ullarning bir yarim asrlik hukmronligi natijasida bo'hronga uchragan iqtisodni tiklash uchun qulayroq sharoit vujudga keldi. Amir Temur so'zlariga binoan siyosat bilan maqsadga erishish mumkin bo'lgan yerda qurol bilan harakat qilish noto'g'ridir¹. Urush boshlashdan avval dushman qo'shinlarining qurol ishlatish usullarini o'rganish, hujum va chekinish uchun qulay yo'llarni bilib olish, dushman qo'shinining ruhiyatiga hamda ularning hokimlari va lashkarboshilari fazilatlariga ta'sir etish vositalarini topish kerak. Bugungi ishni ertaga qoldirmaslik kerak. Biror davlatda zolimlik, zo'ravonlik, jabr-zulm kuchli bo'lsa, Amir Temur fikricha, har bir adolatli hukmdor bunday zo'ravon davlatga qarshi urush e'lon qilishi kerak va bunday sharoitda Tangrining o'zi unga madadkor bo'ladi. Bosib olingan yerlarning kengayib borishi bilan Amir Temur qo'shinlari soni ham ortib boraverdi. Bosib olingan viloyatlardagi qurol ko'targan har bir kishi Amir Temur lashkariga qabul qilinar va amaliga qarab maosh olardi². Jasur jangchilarning farzandlariga ham nafaqa to'lanar, agarda ular jasorat ko'rsatsalar, yuqori mansablarga ko'tarilishlari ham mumkin edi. Dushman tomon qo'shinlari ham shu asosda xizmatga qabul qilinardilar.

Amir Temurning Osiyo, umuman jahon tarixidagi xizmatlari va tutgan o'rni haqida xulosa qilib, quyidagilarni ta'kidlab o'tish joizdir: Amir Temur Markaziy Osiyoni mo'g'ullar iskanjasidan ozod etishda barcha yurtparvar kuchlarni uyushtirib, ularni mustaqillik uchun kurashga yo'naltirgan yetakchi rahbar, yerli xalqning bu sohadagi orzu-umidlarini ro'yobga chiqishiga ulkan hissa qo'shgan sarkardadir; Amir Temur ko'p yillar davomida mustamlaka bo'lib, chet ellik hukmdorlarga bo'ysunib kelgan Movarounnahr va Xurosonda o'z yurti, xalqining kuch-qudratiga tayangan mustaqil va yagona davlat barpo etaodsi; Amir Temur ham o'z davriga xos bo'lgan turli sabablarga binoan boshqa mamlakatlarga yurishlar qildi va Yevropa mamlakatlarining rivojlanishini tezlashishiga o'z hissasini qo'shdi³. Rossiyani Oltin O'rda zulmidan, Yevropani Turkiya tajavvuzidan saqlab qoldi; Amir Temur o'z siyosatida madaniyat, obodonchilik, hunarmandchilik homiysi bo'lib tanildi. O'z siyosati bilan madaniy yuksalishga va turkiy tilning rivojiga keng yo'l ochib, nafaqat Markaziy Osiyoning madaniy-ma'naviy olamida, balki butun musulmon olami tarixida o'chmas iz qoldirdi va so'nggi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi; Amir Temur qator Sharq mamlakatlari va ayniqsa, Yevropa mamlakatlari bilan diplomatik aloqalar o'rnatib, ular bilan turli savdo-sotiq, madaniy aloqalarga yanada keng yo'l ochib berdi. Bu jihatdan O'zbekistonda 1968-yili akademik I. M. Mo'minovning "Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli" risolasining nashr etilishi muhim voqea bo'ldi. Risola Temur shaxsiga biryoqlamali qarashlarga qarshi yozilgan ilmiy asar sifatidagi dastlabki urinish edi. O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi, eski mafkura siquvidan qutulish, tariximizga to'g'ri munosabatda bo'lish imkonini yaratdi. So'nggi yillarda Amir Temur va uning davrini o'rganishga bag'ishlangan

¹ Zamonov A. O'rta asr tarixiy shaxslari hayotining ayrim nomalum sahifalari. T.: Bayoz.

² "Amir Temur davrida yer egaligi va soliq tizimlari." Zarafshon gazetasi, 2019-yil 15-mart.

³ Manz B.F. (1989). The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge University Press. P;109-123

qator manbalar, kitoblar, jumladan, Bo‘riboy Ahmedovning Amir Temur haqidagi katta roman-xronikasi nashr etildi. O‘zbekiston Respublikasi birinchi prezidentining farmoni bilan 1996-yil – Amir Temur yili deb e‘lon etilishi va bu sana jahon miqyosida nishonlanishi Amir Temur nomi oqlanib, o‘zbek xalqiga butunlay qaytganiga yorqin dalildir¹.

Н. Нарзуллаева

*АН РУз Институт востоковедения имени Абу Райхана Беруни
Узбекистан, г.Ташкент*

ВОЕННЫЕ ТЕРМИНЫ, ИСПОЛЬЗОВАВШИЕСЯ В ИЗМЕРЕНИЯХ (на примере источников в период Тимуридов)

Эпоха Тимуридов представляет собой один из наиболее значимых этапов в развитии военного искусства Центральной Азии. Эти века характеризуется активным использованием и совершенствованием различных видов вооружения, что способствовало военным успехам государства Тимуридов. Стратегия и тактика Амира Тимура основывались на эффективной интеграции передовых технологий вооружения, что нашло отражение в ряде исторических источников, включая «Зафар-наме» Шарафаддина Али Йазди, а также труды арабских, персидских и европейских историков². Военные силы государства Амира Тимура, их структура, функции, военные чины и положение армии в государстве подробно описаны в «Темур тузуклари», а также в других источниках той эпохи. В частности, сведения об этом содержатся в таких произведениях, как «Поход Амира Тимура в Индию» Гиёсиддина Али Йазди, «Зафар-наме» Низамиддина Шами, «Бабур-наме» Захириддина Бабура, а также в воспоминаниях послов и военных из западных стран. Среди них можно выделить «Дневник» испанского посла Руи Гонсалеса де Клавихо, отправленного ко двору Амира Тимура, и европейского рыцаря Шильтбергера. Кроме того, позднейшие местные историки, такие как Хафиз Аbru и Абдураззак Самарканди, также оставили многочисленные интересные сведения по данной теме в своих трудах.

Эпоха Тимуридов (XIV-XVI века) была важным историческим этапом, характеризующимся развитием науки, культуры и государственного управления. Система измерений также являлась неотъемлемой частью этого прогресса. Для обеспечения точности в государственном управлении, военных сферах, торгово-экономических отношениях, архитектуре и хозяйственной деятельности применялись специальные единицы измерения. Эта система имела уникальные особенности, и её изучение представляет важность для исторической метрологии. В военных походах, расположении

¹ Karimov I.A. (1996). Amir Temur – buyuk ajdodimiz. Toshkent: O‘zbekiston 23-27-betlar

² Ахмедов М. Амир Темур ва тимурийлар тарихи манбалари ҳақида икки оғиз мулоҳаза//International Journal of BIRUNI, vol. 3, 2024. Б. 328.

армии и определении эффективности оружия использовались специальные единицы измерения: *тир*¹, *шаст*², *пайкон*³, *сехм* (стрела) – использовался для измерения дальности стрельбы; *новак*⁴ – применялся для измерения длины стрел и копий; *дальность пушечного выстрела* – использовалась для определения траектории и радиуса действия артиллерийских орудий; *походное расстояние* – измерение расстояний, которые могли преодолеть войска или караваны за день;

Система измерений эпохи Тимуридов обеспечивала точность и системность в различных сферах общественной жизни. Эти единицы измерения играли ключевую роль в торговле, военном деле, архитектуре и сельском хозяйстве. Они продолжали развиваться в последующие века и были зафиксированы во многих исторических источниках и документах. Изучение данной системы позволяет глубже понять экономическое, военное и архитектурное развитие той эпохи.

История системы счисления насчитывает далекое прошлое. Метрология сформировалась и развивалась вместе со многими областями истории. В том числе подразделения, связанные с военной сферой, действовали в прошлом очень тесно.

В средние века при измерении высоты крепостных стен, какого-нибудь сооружения использовали военное оружие. Это в свою очередь являлось метрологическим методом и применялось при измерении или определении какой-либо приблизительной высоты. В произведении «Садди Искандари» встречаются термин *синан* и *харба* обозначающие копьё. Также Клавихо в своем дневнике высоту палаток, построенных для мероприятий, описал длиной копья – *найза* (свыше 150 см). В средневековый период военные орудия использовались в качестве инструментов измерения высоты крепостных стен и различных архитектурных сооружений. В своих путевых заметках Руи Гонсалес де Клавихо также указывает на практику измерения высоты праздничных шатров с использованием длины копья в качестве эталона. Такой метод относился к традиционным метрологическим приёмам, позволяя приблизительно определять высоту объектов посредством сравнительного анализа. Бабур также приводит пример описывая расстояние падение с военным термином: один раз на охоте носорог отбросил своим рогом на длину *копья* одного оруженосца по имени Максуд с лошади⁵.

Эти термины часто встречаются в произведениях Наваи, Атаи, Лутфи и Саккаки. Расстояние, на которое летела стрела лука, также считалось мерой, величина которой зависела от типа лука и дуги, состояния воздуха (сопротивления ветра), от того, с какой силой дуга притягивалась к цели. Также практиковалась единица измерения длины, равная расстоянию,

¹ Атоий. Девони шайхзода Атоий. Т., 2008. Б.308

² Лутфий. Гул ва Наврӯз. Т., 1960. Б.233

³ Атоий. Девони шайхзода Атоий. Т., 2008. Б.303.

⁴ Саккокий. Танланган асарлар. Т., 1958. Б.84

⁵ Бабур. Бобурнаме, 1960. С.216

пройденному осью дуги, называемая *гульва* или *гальва*. И достигала примерно 250 метров. *Коба кавсайн* это расстояние между двумя дугами. Лутфи использовал эту тонкую аналогию для обозначения очень близкого расстояния, точнее, с целью иронии по отношению к промежуточной близости.

Использование военных орудий для измерений особенно актуально в условиях недостаточной стандартизации метрологических единиц. В средневековый период, когда отсутствовали унифицированные системы измерений, прибегали к сравнительным методам, основанным на физических параметрах знакомых объектов, таких как оружие, части тела или предметы быта. В этом контексте копье служило удобным эталоном измерения высоты, поскольку его длина была относительно стабильной и легко воспроизводимой.

Подобные методы имели важное значение как в военном деле, так и в архитектурной практике. В военной сфере они применялись для оценки высоты укреплений, что играло критическую роль в разработке тактики осад и обороны. В строительстве же такие измерения позволяли приблизительно определять пропорции сооружений, избегая сложных инструментальных вычислений.

Исследование подобных метрологических подходов позволяет глубже понять принципы средневековой науки, её прикладной характер и влияние на последующие системы измерений. Методы сравнительного измерения, основанные на военных атрибутах, можно рассматривать как важный этап в эволюции метрологии, отражающий интеграцию знаний из различных сфер – военного дела, архитектуры и инженерии. Тщательное изучение этих практик даёт возможность реконструировать не только измерительные технологии прошлого, но и культурные и социальные представления о пространстве и пропорциях в эпоху Тимуридов.

M.G'. Azamova

*O'zDJTSU o'qituvchisi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

AMIR TEMURNING HARBIY YURISHLARI HUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Amir Temur – mag'lubiyat nimaligini bilmagan, o'rta asrlarda Buyuk imperiya tuzgan Temuriylar imperiyasi asoschisi, mohir sarkarda va strateg, dunyoni zabt etgan so'nggi tarixiy shaxs. Amir Temur 1336-yil 9-aprelda Kesh yaqinidagi Xo'jailg'or qishlog'ida tug'ilgan. To'liq ismi- Temur ibn Tarag'ay Barlos, ba'zi manbalarda Temurlang laqabi bilan yuritiladi. Bolaligidan ov va jangovar o'yinlarga mehr qo'ygan Temur baquvvat, sog'lom, jismonan rivojlangan shaxs edi¹. XX asrda qo'mondan qabrini o'rgangan antropologlarning

¹ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/sarkarda/temur/>

ta'kidlashicha, 68 yoshida vafot etgan sarkardaning biologik yoshi, suyaklarining xolatiga ko'ra 50 yoshdan oshmagan. Temur yoshlik chog'laridanoq maxsus murabbiylar nazorati ostida chavandozlik, ovchilik, kamondan nishonga o'q uzish, boshqa turli mashq va harbiy o'yinlar bilan mashg'ul bo'lgan. Shu asnoda Temur tulporlarni saralab ajrata oladigan mohir chavandoz va dovyurak bahodir bo'lib voyaga yetgan. U tabiatan og'ir, bosiq, teran fikrli va idrokli hamda nihoyatda ziyrak, kishilardagi qobiliyat, fazilat, ayniqsa, samimiyatni tezda fahmlab oladigan inson bo'lgan. Shu tufayli o'spirinlik chog'laridayoq atrofiga tengqurlari orasidan sadoqatli do'stlarni jalb qila olgan. Uning atrofiga bolalikdagi do'stlari va maktabdoshlari (Abbos bahodur, Jahonshohbek, Qimori inoq, Sulaymonshohbek, Idiku Temur, Sayfuddinbek, Hindushoh, Qarqara va b.) to'planishib, birgalikda mashq qilar, musobaqalarda ishtirok etishar, asta-sekin navkar bo'lishib, harbiy bo'linma sifatida shakllana borgan. Keyinchalik ular Amir Temur qo'shinida lashkarboshilik darajasigacha ko'tarilganlar. Amir Temur shatranj(shaxmat)ni yaxshi o'ynagan va zamonasining shaxmat bo'yicha chempioni bo'lishi mumkin edi. Chingizxon davridan beri faqat Chingiziylar buyuk xon unvoniga yega bo'lishlari mumkin yedi. Shuning uchun Temur rasman Amir (rahbar) unvonini oldi. Shu bilan birga, 1370 yilda u Qozon Xon qizi-Saroymulk xonimga uylanib, Chingiziylar bilan qarindosh bo'lishga muvaffaq bo'ldi. Shundan so'ng, Temur o'z nomiga Gurgan ("kuyov" degan ma'noni anglatadi) laqabini oladi. 1362-yilda mo'g'ullarga qarshi urush olib borgan Temur Seistondagi jang paytida og'ir jarohat oldi, o'ng qo'lidagi ikki barmog'ini yo'qotdi va o'ng oyog'idan qattiq jarohat oldi va bir umrga oqsoqlanib qoldi. Temur ismiga "lang", ya'ni "oqsoq" laqabini qo'shib aytish shundan boshlangan edi. Amir Temur o'zining ilk harbiy faoliyatini qo'l ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan; ularning o'zaro kurashlarida qatnashib, jasorat ko'rsatgan, janglarda chiniqqan, harbiy mahoratini oshirgan. Dong'i butun Qashqadaryo vohasiga yoyilgan. Temurning chet davlatlarga birinchi yurishi 1381-yili Xuroson va Xirotdan boshlandi. Shu yilning fevral oyida Xuroson va Xirotdan buyundirildi. Bir necha o'n yillik deyarli uzluksiz urushlar davomida Temur Movarounnahr (Markaziy Osiyoning tarixiy mintaqasi), Yeron, Iroq va Afg'onistonni o'z ichiga olgan ulkan davlatni yaratishga muvaffaq bo'ldi. Temur yaratgan davlatga Turon nomini bergan. Quvdratining eng yuqori cho'qqisida Temurning ixtiyorida 200 mingga yaqin askardan iborat qo'shini bor edi. U Chingizxon tomonidan yaratilgan tizim bo'yicha tashkil etilgan – o'nlik, yuzlik, minglik, shuningdek tuman (10 ming kishilik birliklar). Qo'shindagi tartib va uning vazifalari zamonaviy Mudofaa vazirligiga o'xshash bo'lib, barcha zarur tadbir va ko'rsatmalar maxsus boshqaruv organi javobgar edi. Tarixdan Amir Temurning 3 yillik, 5 yillik va 7 yillik urushlari ma'lum. 1386-1388-yillarda bo'lib o'tgan 3 yillik urushda Eronning shimoli, Gruziya va Armaniston zabt etildi. 1392-1396-yillarda davom etgan 5 yillik urush davrida harbiy harakatlar Ozarbayjon, Armaniston va Iroqning fors qismiga qaratildi. 5 yillik urush natijalariga ko'ra, Oltin O'rda tor-mor qilindi. To'xtamish 3 marotaba yengildi. Bundan tashqari, Fors va janubiy Iroqning Muzaffariylar sulolasi hamda shimoliy Iroq, Kurdiston va Ozarbayjonning

Jaloiirylar sulolasi parchalab tashlandi. 1398-yildan 1399-yilgacha Hindistonga yurish uyushtirildi va fatx etildi. Temurning armiyasi 120 ta harbiy fillar bilan to'ldirildi. Keyinchalik ulardan qurilish - bunyodkorlik ishlarida foydalanildi. Eng yirik va uzoq davom etgan 7 yillik urush 1399-yil Eronga yurish bilan boshlandi. 1402-yilda bo'lib o'tgan Anqara jangida Temur Usmonli turk imeriyasi sultoni Boyazid I ustidan g'alaba qozonib, sultonni asir oladi va turk armiyasini parchalab tashlaydi, natijada butun Kichik Osiyo Temur tasarrufiga o'tadi. Bu tarixiy g'alaba bilan uni Angliya, Kastiliya va Fransiya qirollari tabrikladilar. Hatto Kastiliya elchisi Gonsales de Klavixo Amir Temur imperiyasi poytaxti Samarqandga keladi va tabriklarni yetkazadi. "Bu yerda XV asrdayoq Amir Temurga yodgorlik o'rnatilib, unga "Yevropaning haloskori" degan ramziy ma'noli so'zlar yozib qo'yilgan".

Ion risarlariga tegishli bo'lgan Smirna qal'asi Amir Temur tomonidan ikki xaftada zabt etildi. Usmonlilar imperiyasi sultonlari uni 20 yildan buyon egallay olmayotgan edi. Shunday yirik imperiya tuzib, Amir Temur Vizantiya, Angliya, Fransiya, Kastiliya, Xitoy va Misr kabi bir qancha davlatlar bilan diplomatik aloqalarni o'rnatdi. Hatto Fransuz qiroli Karl VI bilan yozishmalarining asl nusxasi saqlanib qolgan. Aslida Temur imperiyasining hududi Usmonli turk imperiyasining Oltin O'rda qismini qo'shib olganida va Xitoyni zabt etishga ulgurganida, bundan da katta bo'lishi mumkin edi. Shuni hisobga olib Amir Temur jahongir fotix sifatida tan olingan. 1395-yilda Temur armiyasi birinchi va oxirgi marta Rossiya hududida jang olib bordi. U Rossiya hududlarini o'z imperiyasi tarkibiga qo'shish maqsadida emas, balki, Oltin O'rda xoni To'xtamish bilan kurash edi. Garchi Temur armiyasi rus yerlarining bir qismini vayron qilgan bo'lsa-da, Yelesni qo'lga kiritdi, To'xtamish ustidan g'alabasi bilan Oltin O'rda ning rus knyazliklariga ta'sirining pasayishiga hissa qo'shdi.

1398-yildan beri Xitoyni bosib olishga tayyorgarlik ko'rayotgan Temur, 1404-yilga kelib ikki yuz minglik armiyasi bilan yurishga xozirlandi. Shu yil Sirdaryo va Yettisuvda qal'a qurdirdi. Yana bitta qal'a devorlari Issiqko'l yaqinida bunyod etildi. Yurish shu yilning qattiq sovuq kelishi sababli vaqtincha qoldirildi. 1405-yil fevralida esa Amir Temur vafot etdi. Temur Samarqandda Go'r Amir maqbarasiga dafn etildi.

Amir Temur qabriga doir bir qator afsonalar mavjud:

Masalan, 1747-yilda Eron shoxi Nodirshox buyuk Amir Temurning qabridan toshni olib ketadi, shu kunning o'zida Eronda qattiq yer qimirlab, shaxar vayron bo'ladi. Shoxning o'zi esa qattiq betob bo'lib qoladi. Toshni joyiga qaytarganida zilzila to'xtaydi.

Yana bir afsonaga ko'ra Temur ruxi bezovta bo'lsa katta va daxshatli urush bo'ladi deyiladi. 1941-yil 22-iyunda uning qabri olimlar tomonidan ochiladi. Temur va Temuriylardan olingan namunalar Moskvaga yuboriladi. Aynan shu kuni Germaniya SSSR ga bostirib kiradi. Qazishma ishlarini olib borayotgan ekspedisiya qabrni yopgan kuni esa sovet armiyasining zafarli yurishlari boshlanadi. Urushning borishida tub burilish yasaladi. Ammo bu voqeaning urushning boshlanishiga aloqasi yo'q.

Temur juda iste'dodli va qobiliyatli inson edi. Solnomalarga ko'ra, u bir necha tillarda gapirgan, olimlar bilan gaplashishni yaxshi ko'rgan va ulardan tarixiy asarlarni ovoz chiqarib o'qishni talab qilgan. Kuchli xotiraga ega bo'lib, u olimlar bilan suhbatlarda tarixdan misollar keltirgan, uning bilimdonligi olimlarni juda hayratda qoldirgan. Temur yurishlardan nafaqat moddiy o'ljalarni, balki olimlar, hunarmandlar, rassomlar va me'morlarni ham olib kelgan. Uning hukmronligi davrida shaharlarning tiklanishi, yangilarining qurilishi, ko'priklar, yo'llar, sug'orish tizimlari barpo etilishi, shuningdek, fan, san'at, dunyoviy va diniy bilimlarning faol rivojlanishi kuzatiladi. Buyuk davlat arbobi, iste'dodli sarkarda Amir Temur davlatchilik barpo etishda xam istedodini jahonga namoyon qila olgan tarixiy shaxsdir. Bu borada "Temur tuzuklari" fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi. "Tuzuklar" zamonasining Konstitutsiyasi darajasidagi xujjat namunasidir. Bundan tashqari Temurning ma'lum va mashhur Karsakpay yozuvi bugungi kunda Rossiyaning Ermitaj muzeyida saqlanmoqda va muzeyga tashrif buyuruvchilarning xayratiga sabab bo'lmoqda.

U. Q. Ismoilov

Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrası Katta o'qituvchisi

S.J.Narzullayeva

Perfect-University tarix bakalavr ta'lim yo'nalishi talabasi

SOHIBQIRON AMIR TEMURNING HARBIY SAN'ATI VA MAHORATI

Amir Temur qo'shini otliq va piyoda qismlarga bo'lingan. Otliq qo'shinining asosini turk-mo'g'ul otliq kamonchilari tashkil etgan. Harbiy elitani tashkil etuvchi og'ir qurollangan jangchilar, shuningdek, Temurning shaxsiy qo'riqchilari otryadlari ham otliq edi. Piyoda askarlarning roli XIV-XV asrlar chegarasida keskin oshdi. Xususan, piyodalar dushman istehkomlarini qamal qilishda juda muhim edi, garchi ular ko'pincha yordamchi rol o'ynagan bo'lsa ham. Shunga qaramasdan, Temur qo'shinida og'ir qurollangan piyoda askarlar otryadlari ham bo'lgan. Shaharlarda ko'ngillilar otryadlari tashkil etilib, ular *sarbadorlar* deb atalgan. Ular ishonchsiz edilar, ularning muhitida doimo isyon va g'alayonlar xavfi mavjud edi. Shahar lashkarlari otryadlari qamal paytida shaharlarni mudofaa qilganlar, shuningdek, Temur qo'shinlarining qo'shnilariga qarshi yurishlarida qatnashganlar.

Yurishlar paytida Temur jangovar fillardan faol foydalangan. Hayvonning orqasida joylashgan minoraning har bir ekipajining soni alohida o'tirgan haydovchini hisobga olmaganda 4 dan 6 tagacha jangchi edi [1, 4].

Amir Temur qo'shinida qamal paytida zarur bo'ladigan pontonchilar, muhandislar, "yunon olovi" otuvchilar va ishchilar otryadlari bo'lgan. Amir Temur o'z qo'shinida tog' sharoitida jangovar harakatlar olib borishga ixtisoslashgan piyoda askarlarning maxsus bo'linmalarini ham tuzgan. Qo'shinining umumiy soni o'zgaruvchan va beqaror edi. Temurning o'zi Oltin O'rdaga qarshi yurishda ulkan

qo'shin to'plashga muvaffaq bo'lganini ta'kidlagan. 1391-yilgi yozuvga ko'ra, bu qo'shinlarning soni 300 ming kishi deb qayd etilgan [2, 165].

Sohibqiron o'z saltanatida uluslar tizimini shakllantirdi. Chig'atoy qabila boshliqlariga Temur suyurg'ol deb atalgan yer mulklarini va ularda ishlaydigan dehqonlarni shartli egalik qilishga bergan. Suyurg'ol egasi o'z yerlarining to'liq xo'jayini bo'lgan, ammo dastlabki paytlarda mulkni meros sifatida o'tkaza olmagan. Yer egaliklari evaziga mulkdorlar ma'lum miqdordagi askarlar bilan urushga kelib, harbiy xizmatni o'tashlari shart edi. Jangchilarga muntazam ravishda maosh to'lanar, faxriylarga pensiya to'lanar edi.

Qo'shinni tashkil etishning asosini ko'p jihatdan Chingizxon qo'shinining o'nlik tizimiga o'xshash bo'lgan o'nlik tizimi tashkil etdi. Qo'shin quyidagi bo'linmalarga bo'lingan [3, 21]:

o'nliklar - o'nlik. Qo'mondon on-boshi deb atalgan.

yuzlik - yuzlik. Qo'mondon yuzboshi deb atalgan.

minglik (xazarlar, ming) - minglik. Qo'mondon mingboshi deb atalgan.

o'n minglik (tumanlar, lashkar). Temuriylar davrida oliy harbiy boshliqlarning umumiy nomi sipohdor bo'lgan.

Bo'linmalarning turkiy nomlari mo'g'ulcha nomlarni qisman siqib chiqargan. Sohobqiron qo'shinining tuzilishi salaflar qo'shiniga nisbatan birmuncha o'zgardi. Shunday qilib, qo'shin deb nomlangan 50 - 1000 kishilik bo'linmalar, shuningdek, soni doimiy bo'lmagan kattaroq bo'linmalar - qullar paydo bo'ldi. Ittifoqchilar, shuningdek, hashar deb nomlangan yordamchi otryadlarni ham joylashtirdilar. Butun armiya bir necha korpuslarga (faudj) bo'lingan. Shunday qilib, Qunduzcha daryosi bo'yidagi jangda Temur qo'shini 7 ta korpusdan iborat bo'lib, ulardan 2 tasi zaxirada edi va bosh qo'mondonning buyrug'i bilan markaz yoki qanotni qo'llab-quvvatlashga tayyor edi. Qo'shinning ilg'or qismi (o'zb. hirovul) bir necha ming askardan iborat bo'lishi mumkin edi. Qo'shinning chap (juvong'or, javangar) va o'ng (barangar) qanoti ham bo'lgan. Razvedkani qorovullar ta'minladi. Yigitlardan iborat o'ziga xos "maxsus kuchlar" ham bor edi.

Har bir yirik bo'linma o'ziga xos qurol-aslaha, egar, sadoq, belbog' va boshqa belgilarga ega bo'lib, ular alohida rangga bo'yalgan. Alisher Navoiy a'lamlar (tug', bayroq) va bo'linmalarining sariq (sarig'), qora (qaro), oq (oq), yashil (yashil), qizil (qizil), binafsha (binafsha) ranglarini sanab o'tadi. Uchta bayroq bitta qanot hosil qilgan. Bitta bayroq ostida uchta shaharning qo'shinlari to'planishi mumkin edi [2, 129].

Ba'zi oliy qo'mondonlar sardorlar deb atalgan. Qolgan boshliqlar amirlar deb atalib, ularning lavozimi 12 pog'onali bo'lgan. Har bir boshliqning yordamchisi bo'lib, zarurat tug'ilganda uning o'rnini bosishga tayyor turardi. O'n boshilar, yuzboshilar, mingboshilar lavozimlari saylab qo'yiladigan, lekin yuqori boshliqlar tomonidan tasdiqlanadigan lavozimlar edi. Mingboshilikka, odatda, amirlarning o'g'illari yoki zodagonlarning vakillari tayinlangan. Qo'shindagi eng yuqori qo'mondonlik lavozimlari Temurning qarindoshlari va eng yaqin safdoshlariga tegishli edi. Armiyada jazolash (xususan, intizomiy jazolardan

biri aybdorni maoshining o'ndan bir qismidan mahrum qilish) va rag'batlantirish (maqtovlar, maoshga qo'shimchalar, sovg'alar, unvonlar) ga asoslangan temir intizom saqlangan [4, 3].

Temur qo'shinining qurol-aslahalari ko'p jihatdan standartlashtirilgan edi. Yengil otliq askarlarning asosiy quroli piyoda askarlarniki kabi kamon edi. Yengil otliqlar qilich va boltalardan ham foydalanganlar [2, 130]. Oddiy jangchi uchun teri po'stin himoya vazifasini o'tagan. Temurning buyrug'iga ko'ra, yengil suvoriyning safar anjomlari orasida arra, bigiz, igna, arqon, bolta, 10 ta o'q uchi, qop, tursuq (zaxira suv tashish uchun ishlatiladigan charm qop) ham bo'lishi kerak edi. Chavandoz 2 ta otga (xing) ega bo'lishi shart edi. Og'ir qurollangan chavandozlar sovut kiyishgan (eng keng tarqalgan zirh ko'pincha metall plastinkalar bilan mustahkamlangan zirh, shuningdek, laminar zirh va kuyak edi), dubulg'alar bilan himoyalangan va qilichlar yoki qilichlar bilan jang qilishgan (hamma joyda keng tarqalgan kamon va o'qlardan tashqari). Oyoq-qo'llarni himoya qilish uchun oddiy tizza bo'g'imlari va keyinchalik plastinkaga aylangan qo'llar xizmat qilgan. Og'ir otliq askarlar sovutlar bilan otlarini ham himoya qilishgan [5, 228]. Og'ir qurollangan chavandoz ham 2 ta otga ega bo'lishi shart edi. Temurning tansoqchi askarlari cho'qmor, oybolta, qilich bilan jang qilar, ularning otlari yo'lbars terisi bilan qoplangan edi. Jangchilar, odatda, qilichni bir tomonga, kalta qilichni ikkinchi tomonga taqib yurishgan. Yurish paytida har bir jangchi o'qdonida ma'lum miqdordagi o'qlarga ega bo'lishi shart edi. Masalan, Oltin O'rdaga qarshi yurishda har bir jangchi sadog'ida 30 ta o'q bo'lishi shart edi. Bundan tashqari, Temur Oltin O'rda xoniga yurish qilishdan oldin har bir jangchiga nayza, gurzi, teri bilan qoplangan qalqon [6, 430] va xanjar bo'lishini buyurgan. Yuzboshining 10 ta oti, shaxsiy aravasi, qilichi, o'q-yoyi, gurzisi, cho'qmori, sovuti va bargustvoni bo'lishi kerak edi.

Oddiy piyoda askarlar kamon va qilichlar bilan qurollangan, og'ir piyoda askarlar qilich, bolta va gurzilar bilan jang qilishgan va sovut, dubulg'a va qalqonlar bilan himoyalangan. Shaharlarni qamal qilishda arbaletlardan faol foydalanildi.

Temuriylar qo'shinining o'qotar qurollardan foydalanishi biroz jumboqlidir. Temur qo'shinida 1392-yildan boshlab "momaqaldiroqchilar" (ra'd andozon) qayd etilgan bo'lib, ular odatda to'pchilar deb tushuniladi. [7, 20]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Хамидуллаев Ф. Секреты армии Амира Тимура. 08.08.2024. <https://upl.uz/misli/43970-news.html>
2. Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темура. — Тошкент: Хази́на, 1994. — 240 б.
3. Муминов И. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии.
2. Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темура. — Тошкент: Хази́на, 1994. — 240 б.
4. Самсонов А. Железная армия Тимура. Война с Ордой. 13.05.2016. <https://topwar.ru/93869-zheleznaya-armiya-timura-voyna-s-ordoy.html>

2. Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. – Тошкент: Хазиана, 1994. – 240 б.

5. Бобров Л. А., Ожередов Ю. И. Доспех война Джамсарана. Центральноазиатский панцирь «куяк» из собрания МАЭС ТГУ. – Новосибирск: ИПЦ НГУ, 2021. – 228 с.

6. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. – М.: Рипол Классик, 2009. – 704 с.

7. Григорьев А. П., Телицин Н. Н., Фролова О. Б. Надпись Тимура 1391 г. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. — СПб.: СПбГУ, 2004. – Вып. 21. – 20 с.

J. N.To'ramurodov
ISFT instituti o'qituvchisi
O'zbekiston, Toshkent sh.

TEMURIYLAR DAVRIDA XUROSONDA IQTISODIY MADANIY HAYOT

Amir Temur o'z harbiy yurishlari bilan dunyo tarixida ulkan iz qoldirgan buyuk sarkarda edi. Uning har bir yurishi faqat harbiy g'alaba va hududlarni zabt etishga qaratilmagan, balki iqtisodiy manfaatlar, strategik maqsadlar va siyosiy barqarorlikni ta'minlashga ham yo'naltirilgan edi. Ko'pincha, zabt etilgan hududlardan badal yig'ish yoki talon-toroj qilish orqali boylik orttirish uning yurishlarining muhim tarkibiy qismi bo'lgan. Biroq, Temurning harbiy siyosati faqat shafqatsizlikka emas, balki aniq maqsadlar va puxta o'ylangan strategiyaga asoslangan edi. Masalan, boshqa shaharlar qattiq jazolangan bo'lsa-da, to'qimachilik sanoati markazi bo'lgan Yazd shahri vayron qilinmagan. Shuningdek, uning Hindistonga yurishi ham zohiran diniy sabablar bilan oqlangan bo'lsa-da, Temur o'zi e'lon qilgan farmonida bu yurishning asosiy omillari orasida anarxiya va savdoning izdan chiqqanligini ta'kidlagan. Bu kabi omillar Temurning harbiy yurishlarini oddiy bosqinchilikdan farqli o'laroq, chuqur siyosiy va iqtisodiy jihatlariga asoslangan harakatlar sifatida ko'rish imkonini beradi¹.

Tadqiqotchi Bausanining ta'kidlashicha, Temurning hududiy kengayish siyosati asosan Osiyo va Yevropaning turli qismlaridan Movarounnahrga olib boruvchi asosiy savdo yo'llarini nazorat qilishga qaratilgan edi. U o'z nazoratiga ololmagan hududlarni, masalan, Oltin O'rda yurtlarini, asosiy shaharlarini vayron qilish orqali savdo yo'llaridan mahrum etishga harakat qilgan.

Temur hatto Yevropa davlatlari bilan savdo shartnomalari tuzishga ham qiziqqan. Bunga dalil sifatida 1403-yil may oyida Sulтониyya arxiyepiskopi Jan boshchiligidagi elchining Parijga kelganligi keltiriladi. Ushbu elchi Frantsiya qiroli Karl VI bilan savdo bitimi tuzish maqsadida muzokaralar olib borgan, shuningdek, Venetsiya va Genuya bilan ham shartnomalar tuzish rejalashtirilgan edi.

¹ Yoldasheva, B., & Parizod, S. (2023). Markaziy Osiyo Tarixida Amir Temur Shaxsining O'rni. *Miasto Przyszłości*, 41, 424-429.

Manbalarga ko'ra, Temur o'z hududlarida savdogarlarning xavfsizligi va osoyishtaligiga katta ahamiyat bergan. Agar biror savdogar talon-toroj qilinsa, bu sodir bo'lgan hudud ikki barobar miqdorda zararni qoplashga va davlat xazinasiga talon miqdoridan besh baravar ko'p jarima to'lashga majbur bo'lgan.

Temurning nihoyatda yaxshi tashkil etilgan pochta tizimi, ehtimol, harbiy maqsadlarni ko'zlab yaratilgan bo'lsa-da, Klavixoning yozishicha, yo'l bo'ylab joylashgan ot almashish punktlari va muntazam yo'l bosib o'tish joylari karvon yo'llarining hanuz yaxshi saqlanganidan dalolat beradi. Klavixo o'z asarida Samarqandga yetib kelganida Xitoydan 800 tuyadan iborat katta karvon kelganini ham qayd etgan¹.

Klavixo Buxorodagi savdogarlarni nihoyatda boy deb ta'riflagan. Samarqand haqida esa u shunday yozadi: "Har yili bu shaharga Xitoy (Khotan), Hindiston, Tatariston va boshqa ko'plab hududlardan turli xil mollar keltiriladi, chunki Samarqand atrofidagi mamlakatlarda savdo juda ravnaq topgan." U, shuningdek, Eronning g'arbiy qismida joylashgan Sultoniyya orqali o'tgan tovarlarning xilma-xilligi haqida ham ma'lumot beradi: turli ziravorlar, marvarid va qimmatbaho toshlar, ipak, paxta hamda boshqa turli matolar savdosi yo'lga qo'yilgan edi.

Afsuski, XV asr Eronidagi savdo haqida manbalar juda kam. Masalan, Mamluklar iqtisodiyoti haqidagi tadqiqotlar kabi chuqur tahlil qilish imkonini beruvchi materiallar mavjud emas. Shunga qaramay, Shohruh o'z hukmronligining dastlabki bosqichlarida savdoning ahamiyatini yaxshi tushunganini ko'rsatadigan dalillar bor. Uning Hirotdagi birinchi yirik qurilish loyihalaridan biri bozorni qayta qurish bo'lgan.

XV asrning dastlabki yillarida Xitoydan bir nechta elchilik missiyalari kelgani manbalarda qayd etilgan. Bular, aslida, savdo maqsadlari bilan uyushtirilgan tashriflar bo'lishi mumkin. 1419-yilda (hijriy 822-yil) Hirotdan Xitoyga jo'natilgan elchilik tarkibida Shohruh, Ulug'bek, Boysung'ur, Suyurghatmish va Shoh Malik vakillari hamda ko'plab savdogarlar (bāzargānān) bo'lgan. Ushbu elchilik missiyasining umumiy tarkibi 500 dan ortiq kishini tashkil qilgan.

1412-13-yillarda (hijriy 815-yil) Xitoyga jo'natilgan elchilik maktublarida Shohruh savdoning muhimligini alohida ta'kidlagan: "Bu paytdan boshlab yo'llar ochiq bo'lsin, toki savdogarlar bemaol kelib-keta olsinlar, chunki aynan savdo mamlakatlarning ravnaqi va obro'siga xizmat qiladi". 1425-yildan keyin qaroqchilik kuchayganligi sababli elchilik missiyalari kamaygan, ammo 1432-yilda Xitoy imperatori Shohruhdan o'z savdogarlarining xavfsizligini ta'minlashni so'ragan: "Bizning savdogarlarimiz xohlaganicha savdo-sotiq qilsinlar. Bu juda foydali ish bo'lmaydimi?"

Xitoy bilan savdo aloqalari sustlashgani bois Shohruh yangi savdo yo'llarini ochishga harakat qilgan. 1441-1442-yillarda (hijriy 845-yil) u Hindistonga elchi

¹ Ismail, K. (2025). THE PERSONALITY AND STATE GOVERNMENT OF AMIR TEMUR IN HISTORICAL SOURCES. *Modern education and development*, 19(4), 197-202.

sifatida Abdurazzoq Samarqandiyni yuborgan. Bunda siyosiy emas, balki iqtisodiy manfaatlar ko'zlangan. Hindistonga olib boruvchi eng muhim quruqlik yo'llaridan biri Balx orqali o'tgan bo'lib, bu savdo yo'lidan Ulug'bek katta foyda ko'rgan.

Har qanday savdo rivoji davlat xazinasiga bevosita foyda keltirgan, chunki savdodan "tamg'a" solig'i olinardi. Bu soliq dastlab mo'g'ullar tomonidan joriy qilingan bo'lib, keyinchalik umumiy savdo operatsiyalariga tatbiq qilingan. Tamg'a xuddi bugungi QQS (qo'shilgan qiymat solig'i) kabi barcha tijorat bitimlariga taalluqli edi. Ulamolar buni shariatga zid deb hisoblagan bo'lsalar-da, Shohruh soliq tizimini saqlab qolish uchun uni shunchaki "zakot" deb atagan. Ulug'bek ham tamg'a solig'ini qat'iy ravishda tatbiq qilgan. Faqatgina Xoja Ahrorning ta'siri ostida Abu Said 1460-yilda ushbu soliqni bekor qilgan.

Savdoni rivojlantirish va uni qo'llab-quvvatlash uchun keng karvonsaroy tarmog'i qurilishi zarur bo'lgan. XV asrning birinchi yarmiga oid manbalarda karvonsaroylar haqida kam ma'lumot berilgan bo'lsa-da, Mir Alisher Navoiy tomonidan qurilgan karvonsaroylarning uzun ro'yxati oldin qurilgan inshootlarning ta'mirtalab holga kelganini va yangilarini qurish yanada foydali bo'lganini ko'rsatadi. Karvonsaroylardan tushadigan daromad sayohatchilardan olinadigan to'lovlar va do'konlarga ajratilgan joylarni ijaraga berish orqali to'plangan.

XV asrda savdoga qo'yilgan tovarlar haqida ma'lumotlar cheklangan, ammo 1440-yilda yozilgan hujjatda Hirot va Oltin O'rda poytaxti Saray o'rtasidagi savdo haqida so'z yuritilgan. Ushbu hujjatda marvaridlar, ziravorlar, qimmatbaho yog'och turlari (eben va aloe), ipak, paxta va jun matolari savdosi haqida qayd etilgan. Hirot shuningdek, yirik qul bozori bo'lib, u yerda yiliga 20 000 ga yaqin Turkiston va Hindistondan keltirilgan qullar sotilgan¹.

Savdoni moliyalashtirgan savdogarlar haqida bizda juda kam ma'lumot mavjud. Manbalarda ularning ismi tilga olinmaganligi, ehtimol, savdoni qirollik oilasi a'zolari, yirik amirlar, vazirlar va shayxlar monopollashtirganidan dalolat beradi.

Aynan shu guruhlar XV asrda qurilgan binolarning asosiy homiylari bo'lgan, biroq ularning asosiy daromad manbai, ehtimol, yer egaligidan kelib chiqqan. Sulton o'zining shaxsiy yerlariga (xossa) ega bo'lgan, ammo uning oilasi va boshqalarga tegishli yerlar, odatda, suyurg'ol shaklida taqdim etilgan. Bu yerlar har qanday soliqlardan ozod qilingan bo'lib, ko'pincha meros tarzida berilgan va yer egasi sulton uchun harbiy xizmat ko'rsatishga majbur bo'lgan².

Boysung'urning kutubxonasi (kitobxona va rassomlar ustaxonasi) ayniqsa mashhur bo'lgan. U tomonidan buyurtma qilingan qo'lyozmalar bugungi kunda ham yuksak badiiy qiymatga ega. Uning otasi Shohruh ham tasviriy san'at bilan bezatilgan qo'lyozmalarni tayyorlashni buyurgan. Masalan, Hofiz-i Abruning

¹ Mamajonovna, U. S., Abdukaxxarovna, N. G., Imomovich, A. K., & Ozodovna, T. D. (2019). A History of Historiography and some Sources of the Period of Amir Temur and Temurids. *International Journal of Engineering and Advanced Technology*, 9(1), 4819-4823.

² Abdixalil o'g'li, M. D. (2024). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI ME'MORCHILIGI (SAMARQAND MISOLIDA). *Новости образования: исследование в XXI веке*, 3(28), 206-209.

“Majmua” asari Shohruhning tarixshunoslikni legitimatsiya vositasi sifatida qadrlaganini ko‘rsatadi.¹

Shohruh 1417-yilda Hofiz-i Abrudan dunyo tarixining eng muhim yilnomalarini bir asarga jamlashni so‘ragan. U “Majmua” asariga X asr fors tarjimasidagi Tabariy tarixini, XIV asrda Rashididdinning “Jome’ ut-tavorix” asarini, shuningdek, “Zafarnoma”ni kiritgan. Hofiz-i Abru bu asarni Shohruh hukmronligigacha davom ettirib, uning avvalgi xalifalar va qirollarning vorisi sifatida qonuniy huquqini ko‘rsatishga harakat qilgan.

Ushbu qo‘lyozma o‘z davrining eski san‘at uslublaridan foydalangan holda tasvirlangan. XIV asr “Jome’ ut-tavorix” tasvirlaridan olingan nusxalar asosida yaratilgan bo‘lsa-da, Temuriy rassomlar undan ancha yuqori badiiy darajada ishlash imkoniyatiga ega edi. Biroq, Shohruh uchun tasviriy san‘atning estetik sifati unchalik muhim emas edi. Uning asosiy maqsadi o‘z sulolasining avvalgi hukmdorlar bilan uzviy bog‘liqligini ta’kidlash bo‘lgan.

Shohruhning o‘g‘li, Fors viloyati hokimi Ibrohim Sulton Sharafiddin Ali Yazdiy tomonidan “Zafarnoma”ning qayta ishlangan variantini buyurtma qilgan. Ushbu asar avvalgisidan nafaqat hajmi jihatidan farq qiladi, balki unda Chingiziylar va Temurning nasabnomasiga bag‘ishlangan muqaddima ham kiritilgan bo‘lib, Temurning ustunligi alohida ta’kidlangan. Hofiz-i Abruning “Majmua” asari 1417-yilda boshlangan bo‘lsa, “Zafarnoma”ning qayta ishlangan nashri ikki yil o‘tib paydo bo‘ldi. Ehtimol, Ibrohim bu ish orqali otasi Shohruh bilan raqobat qilib, Chingiziy merosi orqali o‘z hokimiyatini mustahkamlashga intilgan.

Shohruh ham, Boysung‘ur ham she‘r yozmagan bo‘lsa-da, Boysung‘ur va boshqa Temuriy shahzodalar she‘riyatga qiziqish bildirgan. U Amir Xusrav Dehlaviyning barcha asarlarini to‘plashga harakat qilgan va o‘z kutubxonasida “Shohnoma”ning ajoyib bezatilgan nashrini tayyorlatgan. U shuningdek, mohir xattot bo‘lgan bo‘lib, bu uning onasi masjidining Mashhaddagi asosiy yozuvlarida aks etgan. Uning ukasi Ibrohim ham Sherozdagi ba’zi yodgorliklarning yozuvlarini bitgan².

Saroyda musiqa naqadar muhim bo‘lganini aniq baholash qiyin, biroq Boysung‘ur taniqli musiqachiga homiylik qilgani va uning iste’dodini ukasi Ibrohim ham qadrlagani ma’lum. Shohruhning ham orkestri bo‘lgan, ammo bu ehtimol, tantanali marosimlar uchun xizmat qilgan. Sulaymon Husayn davrida esa saroy musiqachilari adabiy davralarda faol ishtirok etgan.

Shuningdek, Shohruh hukmronligida rivojlangan tarixshunoslik an‘analari keyinchalik Abdulrazzoq Samarqandiy, Mirxond va Xondamir tomonidan davom ettirilgan.

Temuriylar davrida qurilish an‘anaviy ravishda diniy va dunyoviy binolarga bo‘lingan. Shohruh va Husayn Boyqaro shariat himoyachilari sifatida katta diniy

¹ Quvonchbek, S., & Aripova, A. (2025). TEMURIYLAR DAVRIDA MADANIY-ILMIY RENESSANS. *Journal of universal science research*, 3(2), 119-124.

² Robinson, “Baysonghor,” Fig. 10. For a grilled window (*panjara*) donated by Shah Rukh to the Shrine at Mashhad see *The Arts of Islam*, Hayward Gallery 1976, exhibit 245; SamadL *Rahnama*, illustrated opp. p. .33.

inshootlarni homiylik qilishgan bo'lsa-da, siyosiy markaz sifatida hukmdor saroylari – Shohruh davrida Bog'i Zag'on, Husayn Boyqaro davrida esa Bog'i Jahon Aro – asosiy rol o'ynagan. Sultan juma namozlarini Masjid-i Jome'da o'qigan va muhim davlat masalalarida ulamolarning fikrlarini inobatga olgan bo'lsa-da, diniy va dunyoviy me'morchilik o'rtasidagi farq saqlanib qolgan.

Dunyoviy binolarni tasniflash nisbatan oson bo'lsa-da, diniy inshootlar haqida kamroq ma'lumot saqlanib qolgan. Ko'plab tarixiy manbalarda hukmdorlar tomonidan qurilgan madrasa, xonaqoh va maqbaralar tilga olinadi, biroq ularning barchasi diniy markaz sifatida emas, balki hukmdor obro'sini mustahkamlash vositasi sifatida barpo etilgan. Temuriylar, ayniqsa, o'z saltanatining turli madaniy qatlamlariga ta'sir ko'rsatish maqsadida me'morchilik homiyligini siyosiy vosita sifatida qo'llashgan.

Amir Temur davridagi ulkan saroylar, xususan, Shahrisabzdagi Oq Saroy singari yodgorliklar Xurosonda barpo etilmagan. Buning o'rniga, Temurning Samarqanddagi turar joylariga xos bo'lgan bog' maydonlari an'anasi davom ettirildi. Shohruhning asosiy qarorgohi Bog'i Zag'on bo'lib, bu yerda tantanali marosimlar va turli bayramlar uchun vaqtinchalik chodirlar tiklangan. Biroq, bog' hududida barpo etilgan doimiy inshootlar haqida aniq ma'lumotlar yetarli emas.

Abd al-Razzoq Samarqandiyning 1410-1411-yillarda Bog'i Safidning qayta qurilishi haqidagi tasviri bu borada muhim ma'lumotlar beradi. Uning yozishicha, bog' maydonining to'rt ayvoni muqarnas bezaklari bilan ziynatlangan, ichki devorlari qimmatbaho toshlar va nafis rasmlar bilan bezatilgan. Tarixiy manbalar bog' hududida yana bir muhim inshoot – Tarabxona (quvonch uyi) mavjud bo'lganini ham qayd etadi. Bu inshootning ichki bezaklari va jihozlari haqida Bobur Mirzo o'zining "Boburnoma" asarida batafsil tasvir bergan.

XV asr manbalarida yana ikkita bog' – Bog'i Shahr va Bog'i Jahon Aro haqida eslatmalar uchraydi. Bog'i Shahr hududida joylashgan maydon (qasr) Shohruh hukmronligining dastlabki yillarida davlat amaldorlari tomonidan foydalanilgan bo'lishi mumkin. Eng yirik qirollik bog'laridan biri esa Bog'i Jahon Aro bo'lib, u yerda bir nechta saroylar (qusur), usti berk yo'laklar (taqha), turar joy binolari (khonaha) va ayvonlar (aivan) mavjud bo'lgan.

XV asr Xuroson me'morchiligida bog' va bog' maydonlari muhim ahamiyat kasb etgan. Hirotida 1515-16-yillarda yozilgan dehqonchilik risolalaridan birida "Chorbog' va uning maydonini joylashtirish" haqida maxsus bob ajratilgan. "Chorbog'" atamasi keng bog' majmualariga nisbatan ishlatilgan bo'lib, bu bog'lar, odatda, suv kanallari va xiyobonlar orqali bir necha bo'laklarga bo'lingan. Ushbu risola bog' maydonining chorbog'ning ajralmas qismi ekanligini ko'rsatadi.

Xurosonda XV asrdan saqlanib qolgan yagona bog' maydoni – Namakdon bo'lib, u ikki qavatli ayvonlari va markaziy gumbazli zalga ega. Miniatyura san'atidagi tasvirlar ham qirollik bog'larining ichki bezaklari haqida tasavvur beradi. Pol odatda rangli g'isht yoki kuza shaklidagi plitalar bilan qoplangan, devor qoplamalari esa marmar yoki sopol plitalar bilan bezatilgan. Devorlarning yuqori qismlari oq fon ustida stilizatsiyalangan yoki tabiiy tasvir uslubidagi gul naqshlari bilan bezatilgan.

Ba'zi miniatyuralarda yuqori qavat devorlarida chinni idishlar qo'yilgan chuqurchalar (taqcha) tasvirlangan bo'lib, bu naqsh keyinchalik safaviy saroy me'morchiligida keng qo'llanilgan. Vositiy o'zining xotiralarida Mir Ali Shir Navoiy bog'ida joylashgan chinni xona (chini khana) haqida yozgan va unda chinni idishlar maxsus chuqurchalarga joylashtirilganini ta'kidlagan.

Bog' maydonlarining derazalari odatda yog'och yoki metall panjaralar bilan to'silgan bo'lib, ba'zan rangli oynalar bilan bezatilgan. Ba'zi inshootlar baland balkonlar bilan jihozlangan bo'lib, ular yog'och ustunlar yordamida qo'llab-quvvatlangan. Xorijiy sayyohlar ushbu balkonlardan qirollik oilasi a'zolari bog' manzaralaridan bahramand bo'lish uchun foydalanganini yozib qoldirganlar.

Maydonlarning tom qismiga kirish uchun maxsus zinapoya yo'laklari qurilgan. Ba'zi manbalar tom qismlarida yoritish va shamollatish uchun kichik minoralarga o'xshash chiroqxonalar (fanarlar) o'rnatilganini qayd etadi. Ular nafaqat yorug'lik tushishini ta'minlagan, balki ochiq joylari orqali shamollatish vazifasini ham bajargan. Xafiz-i Abru Heratdagi barcha shamollatkichlar (badgir) shimol tomonga qaratilganini yozgan, chunki shahar hududida shamol faqat shu yo'nalishda esgan.

Bog' maydonlarining atrofidagi maydonlar odatda tosh yoki g'isht bilan qoplangan, va ular ko'pincha suv kanallari va favvoralar bilan bezatilgan. Ba'zi maydonlar ichidan ham suv oqib o'tgan yoki sun'iy ko'llar o'rtasida barpo etilgan. Masalan, Yazdda maydonlar sun'iy ko'lda joylashgan bo'lib, ularga faqat qayiqda yetib borish mumkin bo'lgan. Bu qirollik oilasi va zodagonlarning hashamatli hayot tarzini yaqqol aks ettiradi.

Turli xil matolar ichki makonga hashamat bag'ishlardi. Har bir chodirning supalariga gilamlar to'shalgan bo'lib, ularning ustiga yana baxmal, brokat va kashtado'zlik bilan bezatilgan matolar hamda suyanish uchun yostiqlar qo'yilgan edi. Shuningdek, eshik va derazalarga mato pardalar osilgan edi. Biroq matolarning eng murakkab ishlatilishi chodirlarning tayyorlanishida va jihozlanishida namoyon bo'lgan. Ushbu chodirlar yuqorida tilga olingan to'y va sunnat to'ylari uchun bog'larga joylashtirilgan. XV asr oxirlariga oid miniatyurada bog' ichidagi maydon bilan birga saltanat chodiri tasvirlangan bo'lib, bu ehtimol Sulton Husaynning Bagh-i Jahan Aray nomli boshqaruv qarorgohini ifodalashi mumkin¹.

Nihoyat, shuni ta'kidlash joizki, Eron bog' maydonining rivojlanish tarixi haqida bizning bilimimiz hali ham cheklangan. Miniatyuralarda tasvirlangan dastlabki namunalardan biri, shuningdek, eng nafislaridan biri Humoyunning bog' ichida joylashgan uch qavatli qal'asidir, bu Junaid tomonidan chizilgan. Ushbu maydon kvadrat shaklda ko'rinadi, ammo keyinchalik tasvirlanganlarning aksariyati ko'pburchak shaklga ega bo'lgan—masalan, Namakdan o'n ikki burchakli edi.

XV asrda Hirotida hukmdorlar o'z qarorgohlarini devor bilan o'ralgan shaharning markazidan ancha uzoqda qurishni afzal ko'rgan bo'lsalar ham, boshqa

¹ Esonaliyevna N. D. (2024). Temuriylar davri renessansi: ilm-fan, madaniyat va san'at rivoji. Sustainability of education, socio-economic science theory, 2(24), 26-29.

viloyatlarda bu har doim ham shunday bo'laermagan. Masalan, 1409–1414-yillarda Isfahonni boshqargan Mirzo Iskandar shaharda saroy, hammom, bozor, madrasalar va kasalxonalardan iborat butun bir majmua barpo etgan. Ushbu majmua ikkita devor bilan o'ralgan bo'lib, xandaq bilan himoyalangan edi. Shuningdek, u 1405–1406-yillarda Yazd shahrining qal'a ichida uch qavatli saroy qurdirgan. Biroq, biroz keyinroq, 1411–1412-yillarda u Shirazda shahar qal'asi ichida emas, balki shahar shimolida saroy qurdirgan—bu esa uning ichki va tashqi xavfsizligiga bo'lgan ishonchining ortganini ko'rsatadi. Xurosonda esa bunday ishonch allaqachon mavjud edi. Bu borada yana bir misol sifatida, 1418-yil oktyabr–noyabr oylarida Shoxruhning Mashhadda haj ibodatini bajargani borishini keltirish mumkin. Ushbu safar chog'ida u kelgusidagi haj safarlari uchun shahar sharqida chahar bog' va saroy (saray) qurdirishni buyurgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Yoldasheva B., Parizod S. (2023). Markaziy Osiyo Tarixida Amir Temur Shaxsining O'rni. *Miasto Przyszłości*, 41, 424-429.
2. Ismail K. (2025). The personality and state government of Amir Temur in historical sources. *Modern education and development*, 19(4), 197-202.
3. Mamajonovna U. S., Abdukaxxarovna N. G., Imomovich A. K., Ozodova T. D. (2019). A History of Historiography and some Sources of the Period of Amir Temur and Temurids. *International Journal of Engineering and Advanced Technology*, 9(1), 4819-4823.
4. Abdixalilov M. D. (2024). Amir Temur va Temuriylar davri me'morchiligi (samarqand misolida). *Новости образования: исследование в XXI веке*, 3(28), 206-209.
5. Quvonchbek, S., & Aripova, A. (2025). Temuriylar davrida madaniy-ilmiy renessans. *Journal of universal science research*, 3(2), 119-124.
6. Robinson, "Baysonghor," Fig. 10. For a grilled window (*panjara*) donated by Shah Rukh to the Shrine at Mashhad see *The Arts of Islam*, Hayward Gallery 1976, exhibit 245; SamadL *Rahnama*, illustrated opp. p. .33.

Abdimuratov J.Z.

Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrası o'qituvchisi

Tojiddinova S.B.

Perfect-university Tarix bakalavr ta'lim yo'nalishi talabasi

O'zbekiston, Toshkent sh.

XORAZMGA AMIR TEMURNING YURUSHLARIDAN OCHERKLAR

Amir Temur mamlakatni o'z tasarrufiga kiritgandan so'ng amirlar va no'yon¹lar bilan ittifoqlikda mamlakat taxtini va podsholikni Suyurg'otmishxonga

¹No'yon(no'yin) - turk-mo'gul xalqlari orasida xonzoda, ulug' amir, noib,tuman (o'ng ming kishilik lashkar)boshlig'I ma'nolarida qo'llanilgan.

topshirdi. Amir Temur mamlakatni begonalar qo‘lidan xalos qilib saltanatni esa Chig‘atoy xonadoni vakiliga topshirib ularning qonun-qoidalarini tiklagan vaqtda amir Husayn So‘fi Kot¹ va Xivani o‘z tasarrufiga olganiga 5 yil bo‘lgan edi. Amir Sohibqiron amir Husayn So‘figa Alfa Tovochi boshchiligidagi elchini yuborib xabar qildi: “Bu ikki mavze Chig‘atoyxonga tegishlidir, shuning uchun bu (mavze)larga nimaiki taaluqli bo‘lsa, barchasini podshoh devoni tasarrufiga kiritgin, toki (podshohona) marhamat-u mehribonlikka sazovar bo‘lib, ikki orada do‘stlik yo‘li ochilsin va birlik omillari muhayyo bo‘lsin”². Husayn So‘fi bunga javob qildi, “Men bu viloyatni qilich bilan olibmen, yana qilich bilan mendan olgaylar”¹¹. Bu so‘zlar Amir Temurning qulog‘iga yetishi bilan mavlono Jaloliddin Keshiy Amir Temurdan ijozat so‘rab Xorazmga yo‘l oldi. Husayn So‘figa nasihatlar va hadislar bilan tushuntirib munosabatlarni tinchlik yo‘llari bilan hal qilishni aytadi. Lekin Husayn So‘fi nasihatlarni qabul qilishdan bosh tortdi.

Xorazmga birinchi marta qilgan yurishi: Bundan xabar topgan Amir Temur lashkarlarni bir joyga yig‘ib qurol-aslaha, ot-ulov bilan taminlab Xorazmga tomon yurish boshladi. Tog‘ Adog‘ va Sepoya³ mavzesidan o‘tganda dushman qo‘shinining qoravul qismi bilan to‘qnash keladi. Qoravul qismi ustidan g‘alaba qozonib Kot shahri tomon yo‘lda davom etadi. Kot shahrida Husayn So‘fi tomonidan Bayramxo‘ja yasovul shixna⁴ qilib tayinlangan edi. Muayyad qozi esa Bayramxo‘ja yasavulga hukmronlikda sherik edi. Amir Temurning lashkarlari Hisor yaqiniga yetib kelganda nochor darvozalarni berkitdi va arroda, tiri charxlar⁵ini tayyorlab turdi.

Amir Temur mudofaa devorlariga yaqinlashib askarlarga o‘tin, xashak yig‘ib kelib xandaqni to‘ldirishni buyuradi va Ko‘cha Malikka birinchilardan bo‘lib xandaqdan o‘tishni buyuradi. Ko‘cha Malik esa bundan bosh tortadi. Keyin Xumori yasovulga tushushni buyuradi va undan keyin Mubashshir, Toyxo‘ja ham unga ergashadi. Shu tarzda qo‘shin xandaqdan suv kechib o‘ta boshlaydi. Lashkarlar orasidan Shayx Ali fasil⁶ tepasiga chiqdi va qo‘shin qal’a devorlarini har tomonidan buzib kira boshladi. Dushman qo‘shinini yengib mol-mulklarini talon- taroj qildi va Samarqandga yubordi. Amir Temur qo‘shinning qolgan qismi bilan Xorazmga tomon yo‘l oldi. Ko‘cha Malikning aybi uchun esa uni cho‘p yasoq etdi va eshakning dumiga bog‘lab Samarqand tomon haydadilar. Amir Temur amir Giyosuddin Tarxon, Yusufshoh Xoja va amir Tumonni lashkarga mang‘loy etib tayinlab Xorazmga yubordi. Lashkar Jo‘yi Gurlanga yetganda Menglixo‘ja va Keshik bilan jang qilib yo‘lida uchraganni barchasi talon-taroj qilindi. Husayn So‘fi qal’aga kirib dushman bilan sulh tuzish yo‘lini tanlaydi. Shu vaqtda Husayn So‘figa Kayxusrav⁷ elchi yuborib dushmanga qarshi kurashishga undaydi. Yuborgan xabarida: “Zinhor unga ishonma do‘stlik eshigini ocha

¹ Kot (Kat) – Amudaryoning o‘ng sohilidagi Shahar, Xorazmning qadimgi poytaxti, hozirgi nomi Beruniy shahri.

² Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. - T.: Fan, 2019. 89-b.

³ Chorjo‘y bilan Darxonota oralig‘ida joylashgan mavze.

⁴ Shixna - shaharda tartib saqlash ishlar bilan shug‘ullanuvchi harbiy mansabdor.

⁵ Tiri charx - aylanib o‘zi o‘q otadigan harbiy qurilma.

⁶ Fasil - qal’a va boshqa mudofaa inshootlar devorlari oldidan qurilgan yana bir tashqari devor, oraliq joy.

⁷ Xuttalon hokimi 1372-yilda o‘ldirilgan.

ko'rmagin. Lashkar to'plab, darvozani ochda, tashqari chiq, men esa bu tarafdin boraman va birgalashib dushmani daf qilamiz"¹ - dedi. Husayn So'fi Kayxusravni so'zlariga ishonib Jo'yi Qovun suvi² labida qo'shini saf tortdi. Bundan xabar topgan Amir Temur qo'shini dushmanga yuzlandi va ularning Maymana va Maysara qismi orasta qilingan, Qovun suvi esa fosila edi. Ikki tomon qo'shini bir-biriga qarama-qarshi turganlarida Abochi, Sori Bug'o va Jirg'out suvga ot solib urushni boshladi. Barcha amirlar va lashkarlar suvdan o'ta boshladi bular orasida Elchi Bahodir suvga sho'ng'ib vafot etadi. Bir qancha vaqt o'tib Amir Temurning lashkarlari qayta jam bo'lganda son-sonoqsiz o'ljalar bilan qaytadi. Bir necha kundan keyin Amir Temurni oldiga elchi kelib Husayn So'fi o'lganligi va uning o'rniga Yusuf So'fi o'tirganligi haqida xabar berdi. Yusuf So'fi va Amir Temur o'tasida elchilar orqali aloqa o'rnatilib barcha muammolar qarindoshlik aloqalarini o'rnatish bilan yakunlandi. Amir Nangqudoyni o'g'li Oq So'fi³ podshoh O'zbek⁴ qizini nikohiga olgan edi, Xonzoda O'zbekning nabirasi edi. Xonzodani Amir Temur o'g'li Jahongirga so'rattirdi. Bunga Yusuf So'fi rozi bo'ldi. Amir Temur qo'shini bilan Samarqandga qaytadi va qishni o'z taxtgohida qaror topib o'tkazdi va lashkarlariga uyga ketishga ruxsat beradi.

Xorazmga ikkinchi yurishi: Yusuf So'fi gapidan qaytib, Kot shahriga qo'shin tortib aholisini tarqatib yubordi. Bundan xabar topgan Amir Temur hijriy 775(1373-1374)-yil bahori aynan 1374-yil bahorida san-sanoqsiz lashkar bilan Xorazmga yo'l oldi. Yusuf So'fi Amir Sohibqironning kelayotganini eshitib qilgan ishlaridan pushaymonda bo'lib Xonzodani sep-molini tayyorlab tezlik bilan yuborishni maqbul ko'rdi. Hijriy 776-yil (1374-1375-yil) Amir Sohibqiron amir Dovud, Yodgor Barlos va Uzun Uljaytularni podshohona hadyalar va nodir buyumlar bilan Xorazmga yubordi. Husayn So'fi mehmonlarni ulug'lash, hurmatlash vazifalarini bajo keltirib, Xonzodani Samarqand tomon yuboradi. Amir Temur Xonzodaning kelayotganini eshitib hurmatlash va ulug'lash vazifalarini bajo keltirib Qurtg'o xotunni istiqbolga chaqirdi. No'yonlar, amirlar, qozilar, ulamolarni uning istiqboli uchun Kotga yuboradi va Xonzodani izzat-ikrom bilan Samarqandga olib keldi.

Xorazmga uchunchi yurishi: Hijriy 778-yilda 1377-yilning mart oyida Amir Temur Xorazmga yurishni boshladi va elchi yuborib (ma'lum qildi): "Madomiki itoat etish va el bo'lish da'vosini qilar ekansizlar, ul diyor amirlari bilan ittifoqlikda lashkarlar jam qilib muborak o'rduga hozir bo'linglar". Yo'l-yo'lakay amir Sori Bug'o, Odilshoh, Xitoy bahodir va Elchi Buyoni o'ttiz ming kishi bilan dug'lot aymog'idan bo'lgan mug'ul hukumdori Qamariddin (1368-1389)ga qarshi jo'natadi va o'zi Xorazm tomon yurib Sepoya hududiga yetadi. Aynan shu vaqtda Amir Sohibqironning amirlari xiyonat qilishni boshladi. Dastlab Turkon Omuya suvi tarafdin qochib ketadi. Turkonni qochganini sezib qolgan Po'lod ortidan quvlashga tushadi va yetib olib boshini tanasidan judo qildi. Ko'p

¹ Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. - T.: Fan, 2019. – 91-b.

² Sharafiddin Ali Yazdiy yozishicha xorazmdan ikki farsax masofada joylashgan.

³ Xorazm hukmdorllari Yusuf So'fi va Husayn so'filarning birodari.

⁴ O'zbekxon – Oltin o'rda xoni (1312-1340)

o'tmasdan Odilshoh, Xitoy bahodir, Elchi Bug'o va Sori Bug'o bilan birlashib hammalari qipchoq va jaloyir elidan lashkar to'plab Amir Sohibqironga qarshi chiqadilar va Samarqandni qurshab olishni boshlashadi. O'troq aholi Samarqandni qamal qilishga yo'l qo'ymaydi. Bu vaqtda qo'rg'on hokimi Oq Bug'o bahodir edi, u Amir Temurga xabar yubordi. Bu vaqtda Amir Temur Kotdan o'tib Xosga yetgan edi. Samarqanddan yuborilgan xabarni eshitib Jahongirni bosh qilib Samarqandga qo'shin yuboradi va o'zi ham Jahongirning izidan yo'lga chiqadi. Jahongir Buxoroga yetganda, Amir Temur esa Raboti malikka¹ yetgan edi. Amir Temurning qo'shini ko'pligini bilgandan so'ng xiyonat qilgan amirlar O'zbek viloyatiga ketadilar va O'rusxonni huzurida panoh topadi.

Xorazmga to'rtinchi marta yurishi: Yusuf so'fining o'ylamasdan qilgan ishlari va kaltabinlik tufayli Buxoroga lashkar yuboradi. Lashkarlar ba'zi viloyatlarni talon-taroj qildilar. Buning natijasida Amir Temur Jaloliddin Bahodirni elchi qilib yuborib, Yusuf So'figa dedi: "O'rtamizdagi ittifoqlik va qarindoshlikdan keying bu muxolifatga sabab nima?"² Yusuf So'fi elchiga javob qaytarmay, uni ushlab bandi qilishdi. Amir Temur yana bir maktub yo'lladi, unda: "Elchiga o'lim va bandilik yo'qdir, elchining gardanidagi vazifa buyruqni aniq qilib yetkazishdan boshqa narsa emas. Mening elchimni qaytarib yubor"³ deb yozib yana bir choparni yuboradi. Yusuf So'fi choparni ham tutib bandi qildi va To'y Bug'oni lashkar bilan Buxoroga yubordi. Ular turkmanlarni tuyalarini o'g'irlab qaytdilar bundan xabar topgan Amir Temur hijriy 781 (1379-1380)-yilda lashkar tuzib Xorazmga yo'l oldi. Turklar Ko'hna daryodan o'tib shaharni ikki tomondan o'rab oldi. Yusuf So'fi Amir Temurga noma yo'lladi, mazmuni: "Qachongacha ikki tomondan musulmonlar azob chekadilar va o'rtada halok bo'lib ketadilar hamda ikki shaxsning nafs tufayli bir jahon xarob bo'ladi? Vazifa shulkim, men va sen ikkimiz maydonga chiqaylik va bir birimiz bilan olishib ko'raylik, qaysi birimizning baxtimiz chopsa, o'sha g'olib kelgay va musulmonlar bu mashaqqatdan xalos bo'lgaylar"⁴. Amir Temur bu gapdan xursandligini ko'rsatib shunday dedi: "U insof yuzasidan so'ylaydir, bundan ortiq so'zni tasavvur qilib bo'lmas. Men o'zim hamisha orzuda edim, biroq taklif qilib aytsam qabul qilmasmikin deb andisha qilardim. Bu juda to'g'ri so'z, undan bosh tortmaymiz"⁵. Shu so'zlarni aytib Amir Temur Yusuf So'fini oldiga bordi va unga dedi: "Men sening iltimosing bilan keldim. Sen ham tashqari chiq ko'raylik-chi, ulug' Tangri hazrati kimga Nusrat va zafar berarkin". Bu gaplarni eshitib Yusuf So'fi qo'rqdi va qal'adan tashqari chiqmadi.

Shu vaqt Termizdan Amir Temur huzuriga yangi pishgan qovun keltirdilar. Amir Temur Yusuf So'fi garchi o'rinsiz men bilan muxolifat qilgan bo'lsa ham oramizda qarindoshligimiz bo'lgani uchun birinchi qovunni usiz yeyiz joiz bo'lmasa kerak deb oltin toboqchaga solib qovunning bir qismini unga yubordi.

¹ Jizzax viloyati Zomin tumanidagi Ravot qishlog'i.

² Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. - T.: Fan, 2019. 107-b.

³ O'sha joyda. – 107-b.

⁴ O'sha joyda. – 107-b.

⁵ O'sha joyda. – 108-b.

Yusuf So'fi esa qovunni suvga tashlab, oltin toboqchasi darvozabonning biriga baxshida qildi va darvozani ochib urush boshladi. Kechgacha urush bo'ldi va manjaniqni tayyorlashga ishorat bo'ldi. Manjaniq toshi bilan qo'rg'on burjida solingan Yusuf So'fi ko'shkini yiqitdilar va 3 oy muhosara muddati cho'zildi. Shundan keyin Yusuf So'fi vafot etdi. Amir Temur Samarqandga qaytib Kesh shahrini qurilishiga farmon berdi va shu o'rtada Oq Saroyni ham qurdirdi. Oq Saroyni peshtoq va ravoqlarini Ayyuq (yulduzlarga) yetkazdilar, biron kimsa jahonda unday bino qurdmagan va ko'rmagan ham edi.

Xorazmga beshinchi marta yurishi: Hijriy 790-yilda (1388-yil mart-aprel) Amir Temur Xorazmga yurish qildi. Egri yer mavzeyiga tushdi va Kuncha o'g'lon va Temur Qullug' o'g'lonni Shayx Ali bahodir va Shayx Temur bahodirga qo'shib qo'shinni mang'loy qismiga boshchi qilib yubordi. Iyd Xo'jani qorovullikka yubordi u orqali dushman haqida ma'lumotlarga ega bo'lib turdi. Amir Temur Ilig'mish o'g'lon va Sulaymon So'fiy Xorazmdan qochgani haqida xabarni eshitib ortidan Mirzo Mironshoh va u bilan birgalikda Muhammad Sultonshoh, Shamsiddi Abbos, Uch Qora bahodir, Yug'u Temur va Sevinchak bahodirni yubordi. Amir Temur Xorazmda bir necha kun yurib Xorazm xalqini Samarqandga ko'chirishni buyuradilar va shaharni buzib o'rniga arpa ekishni buyuradi¹. Uch yildan keyin Xanqi Qovchinning o'g'lini Xorazmga yuborib qal'a bunyod ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma.// Tarjima: Ashraf Ahmad, X.Bababekov. – Toshkent: Sharq, 1997. – 383-b.

¹ Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. - T.: Sharq, 1997-yil. 119-b.

XALQARO MUNOSABATLAR VA ELCHILIK FAOLIYATI

Bo'riyev O.

*tarix fanlari doktori, professor
O'zR FA Sharqshunoslik instituti*

Rahmatullayeva A.

*Toshkent amaliy fanlar universiteti,
tarix fanlari nomzodi, dosent*

AMIR TEMURNING MO'G'ULISTON VA DASHTI QIPCHOQQA YURISHLARIDAGI QURULTOYLARI

Qurultoylar temuriylar davri tarixiy manbalarida sohibqiron Amir Temur davlatchiligi misolida turkiy xalqlarda qadimdan mavjud kengash an'anasi sifatida kelgan. Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarida bu atama "qurultoy" va "jor va qurultoy" shakllarda berilgan; odatda "jor" yoki , "jar" deganda "jar solmoq" , "chorlamoq" tushuniladi. Mazkur asarda "qurultoy" atamasi Amir Temur taxtga kelishidan oldin, Movarounnahrni mo'g'ullardan ozod qilish uchun kurash yillari aks etgan lavhalar tavsifidan boshlab eslatiladi. Unda 765-yil (1363-1364) voqealari bayonida Movarounnahrda etnik guruhlar o'rtasidagi tarqoqlikka chek qo'yish maqsadida, Amir Husayn va Amir Temur qurultoy chaqirib Chingizxon avlodidan Duri ibn Eljikdi ibn Duvoxon o'g'li Kobulshoh-o'g'lonni xon deb e'lon qilganlari qayd etilgan¹.

Amir Temur Balxni egallagandan so'ng Chig'atoy ulusining g'arbiy qismi uning hukmiga o'tadi va 771/1370-yili yozida Keshda birinchi rasmiy qurultoy chaqiradi. "Hazrat Sohibqiron qurultoy o'tkazish uchun tumanlar va hazoralar amirlari yig'ilsin, deb buyurdi. Farmonga muvofiq hamma iqbol va davlat, zafar va nusrat misoli olampanoh dargohga yuzlanib to'plandilar",- deb yozadi bu haqda Sharafuddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" da **(142 ab varaq)**.

Mo'g'uliston va Dashti Qipchoq bilan Amir Temur davlati o'rtasida kechgan voqealar bayonida Zafarnoma'da bir nechta muhim qurultoylar o'tkazilgani aytilgan va bu voqealar chingiziy kuchlarning tarix sahifasida tashkil topgan Amir Temur boshqaruvidagi yangi davlatga qarshi chiqishlari bilan bog'liq bo'lgan.

Amir Temur 1371-1389-yillar oralig'ida Mo'g'ulistonga ham bir necha marta yurishlar qildi ("Mo'g'uliston" deganda geografik jihatdan ikkita joyni tushunish kerak: birinchisi – hozirgi Mongoliya va unga yondosh hududlarga to'g'ri keladi; ikkinchisi – undan g'arbdagi davlat. XIV asr o'rtalariga kelib Movarounnahrda hukmronlik Chingizxon avlodidan amirlar qo'liga o'tadi va Chig'atoy ulusi ma'muriy- hududiy jihatdan ikkiga bo'linadi. Temuriylar davri

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, № 4472. Фотофаксимил нашр / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А.Ўринбоев. – Т.: Фан, 1972. 110 а варак. Кейинги ўринларда келган иқтибослар мазкур қўлёзма варақларига ҳавола қилинади.

yozma manbalarida ulusning sharqiy qismi – Mo‘g‘uliston, g‘arbiy qismi – Movarounnahr nomlari bilan tilga olingan.

Mo‘g‘uliston amirlarining oxirgi marta Amir Temurga zarba berishga urinishlari To‘xtamish va Oltin O‘rda xonligi tarixi bilan bog‘liq. Uning tafsiloti qisqacha quyidagicha:

O‘zbekxonning (1312–1340) o‘g‘li Jonibek (1340–1357) hukmdorligidan so‘ng Jo‘chi ulusida tarqoqlik kuchayadi va taxtga da‘vogarlardan biri bo‘lmish To‘xtamish ta‘qibga uchrab, Amir Temurning huzuriga panoz izlab keladi. Bir oz vaqt o‘tgach, O‘rusxonning vafot etganligi haqida xabar keladi va uning o‘rnini egallagan o‘g‘li To‘xtaqiyo ham olamdan ko‘z yumadi.

Amir Temur ushbu fursatdan foydalanib, To‘xtamishni Jo‘chi ulusining hukmdori etib tayinlaydi. Bu voqea 1376 yili bo‘lgan edi. O‘rusxonning Oltin O‘rda taxtida xon bo‘lib turgan o‘g‘li Temur Malik o‘g‘lon mazkur qarordan norozi bo‘lib, To‘xtamishning ustiga yurish qiladi va ikki o‘rtadagi jangda To‘xtamish yengiladi. Amir Temur uni yangidan sara qo‘shinlar bilan ta‘minlab, 1377-yili Sig‘noq viloyatiga hokim qilib jo‘natadi. So‘ngra u Amir Temur yordamida Jo‘chi ulusi taxtini ham egallaydi va o‘z mavqeini kuchaytirib borib, nihoyat 1380-yili Oltin O‘rdaga xon bo‘ladi.

Amir Temurning To‘xtamishni o‘ziga xayrixoh hukmdor qilish rejasi amalga oshmadi. Aksincha, To‘xtamish, Oltin O‘rda taxtiga o‘rnashgach, xavfli raqibga aylandi. Ayni paytda, Mo‘g‘ulistonda ham Amir Temur Qamariddinni tormor qilgan bo‘lishiga qaramay, bo‘ysunishdan bosh tortganlar hali anchagina edi.

To‘xtamishxon 1380-yili Oltin O‘rdada yakka hukmdor bo‘lgach, sobiq Huloguiylar davlati feodal tarqoqlik sababli, mayda mulklarga bo‘linib ketganligidan foydalanib, o‘sha tomonlarga lashkar tortmoqlikni rejalashtirdi. Sharafuddin Ali Yazdiy “Zafarnoma”da bu voqelikni quyidagicha bayon qilgan:

“O‘sha qishda (787/1385-yil, dekabr – 1386-yil, yanvar) To‘xtamishxon to‘qqiz *tumanga* yaqin, ko‘pchiligi kofirlar (islomga kirmaganlar), hammasi rahmsiz va sitamkor, Jo‘chi avlodidan o‘n ikki o‘g‘lon, ularning boshlig‘i Bekpo‘lat, amirlardan Isobek, Yag‘libiy, Qozonchi va boshqa no‘yonlardan tuzilgan katta lashkar bilan Tabrizning Darbandi (Dog‘istondagi Darband) yo‘lidan jo‘natdi. Ular Shirvondan o‘tib Ozarbayjonga kirdilar va Tabriz atroflariga yopirildilar” **(178 ab varaq).**

To‘xtamishxonning o‘zboshimchalik bilan sobiq Halokuiylar davlati hududiga lashkar jo‘natgani va Tabrizgacha joylarni tolon-toroj qilgani Amir Temurning g‘azabini qo‘zg‘adi va Eron hududini to‘la egallashga azm qilib, 788-yilda (1386) uch yillik yurishga otlandi.

Amir Temur ushbu yurishda Sherozda turganida Movarounnahr tomondan chopar-elchi yetib kelib, u tomonda fitna to‘zoni ko‘tarilgani, To‘htamishxon Movarounnahrda katta lashkar yubormish, degan xabarni yetkazdi. Dashti Qipchoq lashkari Amir Temurga tegishli Sayhunning daryosining quyi havzasidagi mulklarga bostirib kelgani va boshqa joylarga ham chopqinlar qilganini hamda Andigonda turgan Amirzoda Umarshayx o‘sha atrofdagi lashkarni yig‘ib, yovni yo‘q qilmoqqa azm qilganini aytdi.

Amir Temur shoshilinch sara lashkar tuzib, uni eng yaqin yo'ldan Movarounnahrğa jo'natdi va o'zi ham ketma-ket yo'lga chiqdi. Nusratshior lashkarning Movarounnahrğa yetib kelgani ovozasi tarqalishi bilan g'animlar to'xtab turaolmadi va qochmoq yo'lini tanladi; ba'zilar Xorazmga ketdilar va yana bir to'da Dashti Qipchoq tomon qochdilar. G'olib lashkar Jayhundan o'tib, dorussaltana Samarqandga kelib tushdi.

Sohibqiron tezda Xudodod Husayniy va Shayx Ali bahodir, Umar Tobon va boshqa amirlarni yov ortidan jo'natdi. Ular farmonga muvofiq tunu-kun ot surib g'anim ortidan quvlab bordilar. Dushmanlardan ko'plarini intiqom qilichidan o'tkazdilar va g'alaba bilan oliy taxt poyiga qaytib keldilar.

To'xtamishxon ko'p o'tmay o'ziga qarashli Rus, Cherkas, Bulg'or, Dashti Qipchoq, Qrim, Azoq (Azov), Boshqird va boshqa joylardan katta lashkar yig'ib, tarix yetti yuz to'qsoninchi yil oxirlarida lu yili (ajdar yili) qish kirishida (1388, dekabr) hazrat Sohobqiron tomon yurish qildi. Onhazrat mazkur vaziyatdan xabar topgach, Samarqand va Kesh lashkari bilan saltanat poytaxtidan yo'lga o'tlanib, Sog'arjni humoyun qo'nmoq manzili qildi. Tavojilar (xabarchilar)ni nusratshior askarlarni to'planishga chorlash uchun mamlakatning turli tomonlariga jo'natdi. Keyingi tafsilotlarni Sharafuddin Ali Yazdiy quyidagicha bayon qilgan:

“Shu payt **(198b varaq)** To'xtamishxon lashkarining *ilg'or* qismi Elg'amish o'g'lon boshchiligida katta sipoh bilan Xo'jand suvidan o'tib Ojo'k-Dizak (hozirgi Jizzax shahri) yaqiniga kelib o'rnashdi, deb xabar berdilar. Hazrat Sohobqiron o'sha zahotiyoq ularning ustiga bostirib borishga azm qildi. Amirlar va no'yonlar tiz cho'kib otrofdan lashkar yig'ilishini kutish kerakligini aytdilar. Bu munozara onhazratning sobitshior ra'yiga to'g'ri kelmadi va yetarli dalil bo'lmadi. Hujumni kechiktirish dadillikka ofat keltirishini hisobga olib, shuningdek,

Bugungi ishni qoldirma ertaga

Kim bilsin ne bo'lar zamon ertaga,-

degan o'gitga amal qilib, hujumga o'tishni afzal bildi.

Tavakkal qo'li bilan parvardigorning ishonchli metinday mustahkam arqonidan tutib, lashkar yig'ilishini kutib turmadi. Butun yo'l davomida otning ko'ksigacha qalinlikda qor yoqqan edi. Maxsus ajratilganlar yordamida qorni tepib shabgir qilib ilgarilab borishardi.

Amirzoda Umarshayx lashkar tuzab Andigondan o'tlanib, Xo'jand daryosi bo'ylab shoshilinch yurib humoyun mavkabga kelib qo'shildi. Jahongir Sohobqiron Ko'ncha-o'g'lon, Temurqutluq-o'g'lon, Shayx Ali bahodirlarni bir to'da sipoh bilan jo'natdi va yovning qochib qaytish yo'lini to'sishni buyurdi.

Ertasiga quyosh chiqish chog'i nusrat nasabli bayroqning oychasi Anbor tepaligiga chiqib olib, dushmanning ustiga yopirildilar. Shovqin-suron bilan jang boshlandi...

Jang olovi botirlar hujumi shamolidan alanga olgach, g'alaba nasimi hazrat Sohobqiron iqboli shamolgohidan esaboshladi. Muxoliflar orqa o'girib qochaboshladilar va ularning aksariyati ajal changalida o'zini yo'qotib halok bo'ldi, ba'zilar olov yog'diruvchi shamshir qo'rquvidan o'zlarini Xo'jand suviga otib, mavjudlik tuprog'i fano yelida sovrildi.

O'limdan qutilib qolib, qochmoq yo'lini tanlaganlar esa, ilgariroq maxsus jo'natilganlar ularning oldidan chiqib yo'llarini to'sdilar. Zafarpanoh sipoh ortdan ta'qib qilib, ularni ovdagidek har tomondan o'rab oldilar va kamon o'qi **(199a varaq)**, nayza va qilich, og'ir gurzi bilan zarba berib kulini ko'kka sovurdilar, hayotlari jilovini Azroil qahri qo'lga tutqizdilar. Idiberdi baxshini qo'lga oldilar, boshini tanidan judo qilmoqchi bo'lganlarida, o'limdan qolish uchun o'z nomini aytdi va uni tiriklayin jahongir Sohibqiron huzuriga keltirdilar.

Yetti yuz to'qson birinchi yil safar oyida (1389-yil yanvar) Oqorga kelib tushdi va o'sha yerda ma'lum vaqt qoldi.

Bahor lashkari qadam tashlab kirib kelishi bilan ayozning dahshatli sipohi orqa o'girib qochmoqqa yuz tutdi va maysa hamda rayhonlarning quvonchli askarlari atrof cho'llar va bog'-rog'larda harakatga tushdilar.

Gul sultoni yetib keldi diyor chaman bo'ldi

Atrof ariqlar bo'ylab sebarga sipohi to'ldi.

Zafar xazinasi bo'lmish [lashkar] atrof va yiroqdan yetib keldilar; Amirzoda Mironshoh o'z sipohi bilan Xurosondan olampanoh dargohga yetdi. Shuningdek, Balx, Qunduz, Bag'lon, Badaxshon, Xatlon, Hisor va boshqa o'lkalar hamda yirik shaharlar sipohlari ham humoyun lashkarga kelib qo'shildi...

G'anim lashkarining aksar qismi halok bo'lgach, qolganlari zo'rg'a jon saqlab, ul jahannamdan jo'nab qochmoqqa yuzlandilar, To'xtamishxon qoshig'a yetib bordilar. O'sha paytda uning lashkari Sabronni qamal qilgan edi; u yerda Jingircha va Lodu Qushchi qattiq turib qarshilik ko'rsatdilar, mardlarcha kurashdilar. To'xtamishxon Yasi yaqinida edi... (G'anim lashkari) har biri majburlik qo'li bilan qochmoqning etagini tutdi, o'sha zahoti qochib ... to'zigan chigirtkalardek tarqalib to'zib ketdilar **(200b varaq)**.

Amir Temur yurishni davom ettirib To'xtamishxonni ta'qib qilmoqchi bo'lganida arkoni davlat no'yonlar va amirlar dastlab Mo'g'ulistonni egallashni maslahat berdilar. Sohibqiron ularning so'zlarini e'tibor bilan eshitib, rozi bo'ldi va ushbu yetti yuz to'qson birinchi (1388-1389) yili Mo'g'uliston tomonga yurish qilmoqqa qaror qildi. **(202b varaq)**. So'ngra Jata ulusini to'la egallash maqsadida, Mo'g'ulistonda turganida qurultoy chaqirib, unda qabul qilingan qarorga ko'ra, o'lkaning turli tomoniga lashkar jo'natdi.

"Dongdor askarlar o'sha tog' va cho'llarda bor muxoliflar ustiga yurib, Qulon-Ko'talgacha barchasini talon-toroj qildilar, ot tuya, qo'y va boshqa o'ljalarni qo'lga kiritib, ko'plarni asir va qul qildilar **(204b varaq)**... Hazrat Sohibqiron Jata tashvishidan butunlay xotirjam bo'lgach, Qish oxirlagach, jahongir Sohibqiron dorussaltana tomon yo'l oldi... Kesh vodiysida Xushko suvi (Xushkob suvi) bo'yidagi Oqyorga yetib to'xtadi..." **(205 b varaq)**.

Amir Temur Oqyorda qurultoy chaqiradi:

"Uzluksiz yurishlardagi g'alabalarda shuhrati gardunga yetgan askarlarning bahodirlik ilgiga tushib yig'ilgan boyliklar ko'pligidan zafarli lashkar kuch-qudrat va qurol-aslaha jihatdan boshqa davr va zamonlar amirlaridan ustun bo'lsalar-da, shunga qaramasdan, saltanatni boshqarish va o'lkalarni zabt etishda bajarish shart bo'lgan ko'rsatma sanalmish mamlakatlarni bezovchi istak **[207a varaq]** lashkar

sonini ko'paytirishni taqozo etdi hamda ot yilining bahor faslida yetti yuz to'qson ikkinchi yili (1390-yil, bahor) humoyun to'xtamoq saodatidan shon-shuhrat va iftixor nurlari tushib turgan joyga aylangan Oqyorda katta *qurultoy* o'tkazmoqqa farmon berdi.

Tumanlar, hazorajot, sadajot (tumanlar, mingliklar, yuzliklar) shuningdek, turli mavzelar boshliqlari va viloyatlar hokimlari barcha yig'ilgach, qurultoy to'yi va uning rusumlari o'ziga xos hashamat va dabdaba bilan tashkil etildiki, Faridun va Afrosiyob (qadimgi Eron podshohlari) davrini ko'rganlar undayini ko'rmaganlar va eshitmaganlar. Sipoh sonini ko'paytirish lozimligi bobida oliy ishora bo'lganda,

Nazm: Sipoh sarkardalari boshdan-oyoq
Xizmatga bog'lab kamar farmonni eshitdilar.

Bajarilishi shart bo'lgan farmon e'lon qilindi va barcha unga bo'ysunib, qarorga muvofiq sipohni jang maydoniga yetkazajaklik haqida *ishonch xati* (yozma ishonchnoma) taqdim etdilar" **(207 a varaq)**.

Lashkari sonini ko'paytirish qarori Amir Temurning Dashti Qipchoqqa To'xtamishxon ustiga yurishi bilan bog'liq bo'lgan.

Amir Temur Mo'g'ulistonni to'la egallab bo'lgach, Dashti Qipchoq tomonga To'xtamishxon ustiga yurishga otlandi.

"Ushbu yetti yuz to'qson ikkinchi yilning kuzida (1390.IX-XI) jahongir Sohibqiron humoyun yurish yo'nalishini Dashti Qipchoq tomonga qaratdi va iltifot soyasini lashkar ahvoli hamda joylashuv tartibini aniqlamoqqa qaratdi. Yetti yuz to'qson uchinchi yili safar oyining o'n ikkinchi kuni panjshanbada (1391-yil 20-yanvar), quyosh dalv [oyi]ning sakkizinchi darajasida paytda humoyun *mavkab* (otliq askarlar) ulug' podshoh (Alloh) himoyasi va qo'llovida yo'lga otlandi. "Zafarnoma" da mazkur yurishda Amir Temur lashkarining soni ikki yuz mingta ekanligi qayd etilgan.

Qarosmon mavzei (Chimkent yaqinida) baxtli qo'nmoq chodirining joyiga aylanganda, To'qtamishxonning elchilari yetib keldi. Amirlar va no'yonlar ularni munosib joyga tushirib, tegishli rasmiyatchiliklarni ado etdilar.

Chorshanba kuni [793 yil] o'n oltinchi rabiulavvalda (1391-yil 21-fevral) *qurultoy* chaqirib, shahzodalar va amirlar bilan kengash tuzdi. So'ngra, To'xtamishxon elchilarini o'zi bilan birga olib, baxtiyor holatda, baxt yulduzi chaqnab turganda, o'lkalarni zabt etguvchi gardun qudratli lashkar bilan yo'lga ravona bo'ldi" **(211 a varaq)**.

Ushbu safarda Amir Temur askarlarning qurol-aslahalari va holatini ko'rikdan o'tkazishga qaratdi. **(213a varaq)**. Ikki kun davomida Jamshid xurshidi (Quyosh) falakning moviy bedoviga minib, to shomda buyuk gardun sayyoralar sipohiini boshlab kelgunga qadar, Kesh yalangiligidagi Oqyor mavzesida belgilangan va amirlar yozma tilxat bergan miqdordagi lashkar ko'rikdan o'tkazib bo'lindi.

Hazrat Sohibqiron amirlar va sipoh boshliqlarini in'om va e'tibor bilan siylab mang'lay jo'natishni lozim topdi. Shunda navqiron shahzoda Muhammad Sulton bahodir tiz cho'kib, uni mang'loyga belgilashni iltimos qildi. Hazrat

Sohibqironga uning jur'atligi va botirligi juda ma'qul bo'ldi, iltimosini qabul qilib, unga lashkarni boshlab borishni topshirdi, xayrixohlik bildirib [213b varaq], unga iliq so'zlar aytdi.

Bayt

Sipoh va sipoh boshliqlari umidi sendan

Joning omon bo'lsin, taning bo'lsin sog'

[793-yil] jumodi ul-oxir oyining yettinchisida (1391-yil 17-may) juma kuni, munajjmlarning tasdig'iga muvofiq, saodatli toleda ¹, baxt yulduzi porlaganda uni oldindan jo'natdi.

Sohibqiron Qunduzchadagi katta jangda To'xtamishxon ustidan g'alaba qozongandan so'ng, lashkari bilan o'sha yerda Volga daryosi sohilida yigirma olti kun (1391-yil 19-iyun – 1391-yil 14-iyul) dam oladi, so'ngra Samarqandga qaytadi (1391-yil, oktabr ; lashkar ug'ruqi 1391-yil dekabrda Toshkentga yetib kelgan).

Sohibqiron Amir Temur davlati qurultoylariga kimlar taklif qilingan? Sharafuddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" asarida keltirilgan ma'lumotlar tahlilidan mazkur katta kengashga avvalo Amir Temur davlatida o'zining sadoqatli xizmatlari bilan tanilgan amirlar va no'yonlar qatnashgan. Shuningdek obru-e'tibordagi shahzodalar, lashkar bo'linmalari boshliqlari (*saroni asokir*) va maxsus ro'yxatga kiritilganlar (*navbatiyon*) ham chorlanganlar.

Davlat ko'lamidagi qurultoylarda qanday masalalar ko'rilgan? Kengashda muhokamaga qo'yilgan va amalga oshirilishi zarur sanalgan masalalar darajalariga qarab belgilangan. Amir Husayn va Amir Temur birgalikda Chingizxon naslidan Kobulshoh Rujiyni Samarqandda xonlik taxtiga o'tqazganlari yoki Amir Temur siyosiy hokimiyatga kelganini e'lon qilish uchun o'ziga tobe joylar boshliqlarini 1370-yili Keshda tashkil etilgan birinchi qurultoyga chaqirgani, yoki Amir Temur tomonidan 1389-yili qo'l ostidagi amirlari maslahati bilan Mo'g'ulistonga katta yakuniy yurish qilib, u yerda o'tkazgan qurultoyi va nihoyat Amir Temurning Dashti Qipchoqqa To'xtamishxon ustiga yurishi oldidan 1390-yil, bahorida Shahrisabz yaqinidagi Oqyor mavzesida tashkil qilgan qurultoylari ana shular jumlasidandir.

Ba'zi hollarda Amir Temur tomonidan shahzodalarga suyurg'ol yo'sunida mulk belgilash ham qurultoylarda rasmiy tasdiqdan o'tgan (Masalan, Eronzamin va unga yondosh hududlarni Mirzo Umarga belgilaganda).

Amir Temur yetti yillik yurishdan g'alaba bilan qaytgani munosabati bilan Samarqandning Konigil o'langida qurultoy o'tkazilib, unda shahzodalarning dabdabali nikoh to'yi bo'lgan , shuningdek Xitoyga yurish maslahati (*jong'i*) ham o'tgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki Amir Temurning davlatchilik tizimida qurultoyga keng o'rin berilgan va unda el-yurt manfaati bilan bog'liq zarur masalalar kengashda har tomonlama ko'rib chiqilgan.

¹ ...саодатли толеда – бахтли соатда

A. T. Mirzayev

*tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD),
Andijon davlat universiteti "Jahon tarixi" kafedrasi dotsenti
O'zbekiston, Andijon sh.*

AMIR TEMURNING TASHQI SIYOSATIDA DAVLAT XAVFSIZLIGI MASALASI

Amir Temur Yevroosiyo hududida barqaror xavfsizlik va hamkorlikni vujudga keltirish, tashqi tahdidlarga birgalikda qarshi kurashish muhim omil ekanini teran anglagan davlat arbobi hisoblanadi. Shuning uchun ham Movorounnahr taxtini egallagan ilk kunidanoq bu masalaga jiddiy e'tibor qaratadi. Dastlab mamlakat xavfsizligiga xavf soluvchi ichki va tashqi tahdidlarni oldini olish maqsadida harbiy islohot o'tkazadi. Bundan maqsad, yaxshi qurollangan kuchli muntazam armiyaga ega bo'lish edi. Amir Temur armiyasi tashkiliy va harbiy tuzilishda, shuningdek, jang olib borish usullari borasida o'z davrida eng katta va qudratli armiya edi¹.

Buyuk sarkarda "amir" va "amir-ul umaro" ya'ni bosh amir kabi yuqori darajali harbiy unvonlar joriy qiladi. Bunday oliy darajadagi unvonlarga ega bo'lgan iqtidorli sarkardalarga viloyat hokimligi yoki noibligini in'om etgan². U armiyasini o'nliklar, yuzliklar, mingliklar, tumanlar kabi askariy birikmalarga bo'lgan. Qo'shin piyoda va otliq askarlardan tashkil topgan edi. Uning qo'shinida har bir jangchi jang qilish uslublarini yaxshi bilishi, harbiy intizomga qattiq rioya qilishi, jangda ayovsiz va dovyurak bo'lishi lozim bo'lgan. Amir Temur janglarda jasorat ko'rsatgan amirlar va askarlarga alohida e'tibor bilan qaragan hamda ularning darajasiga qarab maosh ham belgilagan³. Shu tariqa u mamlakat xavfsizligini ta'minlay oladigan qudratli armiya tuzishga muvaffaq bo'ldi. Qo'shin o'z davrining yaxshi qurollari bilan ta'minlanib, jangovorligi oshirildi.

Amir Temur xavfsizlikni ta'minlash maqsadida mamlakat atrofida ro'y berayotgan voqealardan ogoh bo'lgan hamda xavfni o'z vaqtida bartaraf etish masalasiga jiddiy e'tibor bergan va bunga erishgan. Qo'shni davlatlar to'g'risidagi kerakli ma'lumotlarni Amir Temur 1000 kishilik yengil bo'linmalar vositasida to'plagan. Bu bo'linmalar suvsiz cho'llarda tuya minib, boshqa joylarda esa otliq va piyoda holda harakat qilganlar. Ular tomonidan keltirilgan ma'lumotlarga qarab Amir Temur tegishli chora tadbirlarni ko'rgan. Shu bois ham savdo-sotiqqa, ayniqsa, xorijiy mamlakatlar bilan olib boriladigan savdo-sotiqqa, uning rivojiga alohida e'tibor qaratgan.

"Tuzuklar"da bu haqida quyidagilarni o'qiymiz: "Har bir mamlakatga va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qaerga borishmasin, Xitoy, Xo'tan, Chinumochin, Hindiston, arab mamlakatlari, Misr, Shom, Rum, Jazoir, Farangiston, u yerlarning nafis matolari va munosib tuhfaridan keltirishsin. O'sha mamlakatlarda yashovchi kishilarning hol-ahvoli, turish-

¹ Ахмедов, Бўрибой. Тарихдан сабоқлар. Ўқув қўлланма. - Т.: Ўқитувчи, 1993. Б-306.

² Иванин И. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. - Т.: Фан, 1994. - 238 б.

³ Муҳаммаджонов А. Амир Темур ва темурийлар салтанати - Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. - 126 б.

turmushlari haqida menga xabar olib kelsinlar. Har bir mamlakat hukmdorining o'z raiyatiga qanday muomilayu munosabatda ekanligini aniqlasinlar"¹.

Buyuk ajdodimiz bundan olti asr avvalroq biror bir davlat qo'shnilari bilan savdo aloqalari qilmasdan yoki hamkorliksiz, o'z qobig'ida rivojlana olmasligini yaxshi tushungan. Shu sababli u Yevropa va Osiyoni bog'lashga xizmat qilgan ulkan ishlarni amalga oshirgan. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, – “Amir Temurning tarixiy xizmati yana shundan iboratki, uning harakatlari tufayli Osiyo va Yevropa davlatlari tarixda birinchi marta yagona jug'rofiy-siyosiy makonda ekanligini his etdi"². Buyuk ajdodimizning Fransiya qiroli Karl IV ga yozgan xatidagi quyidagi fikri diqqatga sazovordir: “Siz o'z savdogarlaringizni mening saltanatinga yuboring. Biz ularni iliq qarshi olib izzat-ikrom ko'rsatamiz. Biz ham o'z savdogarlarimizni sizning yurtingizga yo'llaymiz. Siz ham ularga hurmat ko'rsating. Ularga ortiqcha tazyiqlar o'tkazilishiga yo'l qo'ymang. Sizga bundan bo'lak talabimiz yo'q. Zero, dunyo savdo ahli ila obod bo'lajak"³.

Ko'rinib turibdiki, buyuk sarkarda jahondagi barcha mamlakatlar bir-birlari bilan o'zaro manfaatli barqaror iqtisodiy munosabatlar o'rnatib yashashgina rivojlanib borishini anglab yetgan edi. Amir Temurning qoldirgan merosi va o'g'itlari nafaqat o'z davri, balki kelgusi avlodlar uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Demak, biz uchun mamlakatimizda Amir Temurdan meros bo'lib qolgan geosiyosiy yo'l qayta tiklanmoqda deb ta'kidlashimiz mumkin. Chunki Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan olib borilayotgan tashqi siyosat yo'nalishi mintaqamiz orqali Uzoq va Yaqin Sharqni, Hindiston va Rossiyaning birlashtirgan Buyuk Ipak yo'lini hamda “Bir makon bir yo'l” konsepsiyasini qo'llab quvvatlash orqali dunyo tamaddunida Markaziy Osiyoning tarixiy mavqei qayta tiklashga qaratilgan. Bu yo'l esa O'zbekistonning o'z imkoniyatlaridan to'la foydalanishga, o'zaro anglashuv muhitini mustahkamlashga zamin yaratadi.

U.A. Abdullayev
tarix fanlari nomzodi
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti
O'zbekiston, Toshkent sh.

AMIR TEMUR VA YILDIRIM BOYAZID MUHORABASINING XALQARO AHAMIYATI

Amir Temurning 1399-1404-yillarda olib borgan harbiy yurishlari natijasida Shomning Halab (Aleppo), Xums, Baalbek (Ba'albak), Dimishq (Damashq) kabi yirik shaharlari va Iroqi Arabning Ubuliston o'lkasi (qad. Kappadokiya) bilan Bag'dod, shuningdek Turkiyaning katta qismi zabt etiladi. Anqara jangida Amir

¹ Темур тузуклари. - Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-манбаа бирлашмаси, 1991. 110-б.

² Каримов И. Амир Темур хақида сўз. - Т.: Ўзбекистон, 1996. – 110 б.

³ Вамбери X. Бухоро ёхуд Мовороуннахр тарихи. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 92 б.

Temur jahonning buyuk sarkardalaridan biri Boyazid Yildirim ustidan g'alaba qozondi.

Kichik Osiyoda bu davrda Yildirim Boyazid Oydin, Mentesh, Garmiyan, Qaramon, Jondor o'g'illari bekliklarini o'ziga bo'ysundirgan, Qozi Burhoniddinning o'limidan keyin esa uning yerlarini ham bosib olib, Malatiyagacha kelgan edi. Usmonli turk imperiyasining me'mori sifatida tarix sahnasiga chiqqan Boyazid G'arbda – Bolqonda ham muvaffaqiyatli harbiy harakatlar olib borgani ma'lum¹. U mamluklar sultoni Barquq o'limidan (1399) so'ng sultonlikning Kichik Osiyo ichidagi joylarini ham siyosiy sarhadlariga qo'shib olib, o'z davlati chegaralarini Arzinjon va Firotga qadar kengaytirgan edi. Amir Temur siyosiy jihatdan ilk bor o'ziga teng raqibga duch keladi. Usmonli davlatiga majburan bo'ysundirilgan hududlarda hali turklarning mavqei mustahkam emasdi. Sobiq hukmdorlar Boyazidga nomigagina bo'ysunib, uning siyosiy tuzumini tan olmaslik yo'lini tutgan va Sharqdagi qudratli homiy vositasida avvalgi mavqelarini tiklashdan umidvor edilar. Ular Amir Temurning yurishlariga pinxona madad berishdan manfaatdor edilar. Yildirim Boyazid Usmonli taxtiga o'tirgan 1389 yildan e'tiboran g'arb masalalariga o'ta sezgirlik bilan qaray boshlagandi. Ammo sharqdagi siyosiy almashuv va o'zgarishlarga kelganda ana shu hushyorlikni yo'qotgandi. Uning 1396-yilda salibchilar bilan bo'lgan jangdagi porloq g'alabasi Sulton Yildirim Boyazidning Islom dunyosidagi ta'sir va shuhratini eng yuksak nuqtaga chiqargan edi.

Boyazid bilan munosabatda Amir Temur o'zining yorqin harbiy va diplomatik salohiyatini namoyish etdi. «Amir Temurning strategiyasi eng avvalo o'z qo'shinining yuksak harakatchanligiga va qarorlarining o'ta maxfiyligiga asoslanganligi tufayli g'animlarini doimo dog'da qodirardi», - deb yozadi L. Keren bu haqda².

Sohibqiron turk sultoni bilan hamkorlikda va do'stona munosabatlarda bo'lishni astoydil xohlagani ham ma'lum. Ammo g'arbdagi g'alabalaridan mast bo'lgan Yildirim Boyazid Amir Temur qo'shinining qudrati va imkoniyatlarini to'g'ri anglab yetolmaydi. Maktublar mazmuniga va a'yonlariga aytgan so'zlariga qaraganda, u haqiqiy ahvoldan ancha bexabar edi. Ibn Arabshoh bu xususda juda ibratli misol keltiradi: «Boyazid Temur maktubidan voqif bo'lib, uning xitobli mazmunini anglagach, u o'rnidan sapchib turib ketdi: uning g'azabi qaynab, kuyib-yondi. Go'yo nasha ivitmasi ichgan kishidek goh tovushini ko'tarib, goh pasaytirib (shunday) dedi:

- Bu uydirmalar bilan meni qo'rqitmoqchimi? Yoki bu yolg'on-yashiqlar bilan menga nisbatan fitna chiqarmoqchimi? Yoki bo'lmasa, meni Ajam podshohlari misoli hisobladimi? Yoki gapini anglab bo'lmaydigan Dasht totorlari kabi sanadimi? Yoki qo'shin yig'ishda hindlar lashkarlari kabi ko'rdimi? Yoki mening askarlarimni tarqoqlikda Iroq to'dalari kabi deb hisobladimi? Yoki mendagi islom (yo'lidagi) g'azotchilarini Shom askarlariga o'xshatdimi? Yoki

¹ Турк буюклари ва турк қахрамонлари. – Истанбул, 1967. – Б. 56-58.

² Кэрэн Л. Амир Темур салтанати. – Б. 99.

o'zining qurigan to'dasini mening askarlarimdek bildimi? Yoki uning haqidagi (barcha) xabarlarini menga ma'lum (ekanli)gini bilmaydimi?...»¹

Boyazid ortiqcha takabburlikka berilib, haqoratomuz so'zlarni bemalol ishlatayotgani diqqatga sazovor. Ammo u Amir Temur qanchadan-qancha janglarda g'olib chiqqanligini bilsa-da, ulardan zarur xulosa va saboqlar chiqara olmagan, hatto puxta razvedka tizimiga ega emasligi yaqqol ko'rinib turibdi. Shuning uchun ham Ibn Arabshoh uni: «Ibn Usmon (Boyazid) shoshqaloq va shijoatli kishi bo'lib, odil podshohlardan bo'lishiga qaramasdan, unda zarracha ham sabr-toqat yo'q edi», - deb ta'riflaydi². Ayni zamonda, arab muarrixlari Amir Temurning og'ir va vazmin, bosiq tabiatini ham qayd etadi: «Qachonki, Temur uning iztirobli javobidan voqif bo'lgach, «Ibn Usmon majnun va ahmoq», - dedi³. Voqealar jarayoni Amir Temur turk sultoni tabiatiga to'g'ri baho berganini isbotlab berdi. Zero, ana shu davrda quruqlikda Sohibqiron qo'shinlariga teng keladigan armiya Sharqda ham, G'arbda ham yo'q edi. Bu haqda suriyalik zamonaviy olim Akram Hasan al-A'labiy to'g'ri xulosalar bergani diqqatga sazovor. U Amir Temurning o'z raqiblari ustidan erishgan zafarlarini tahlil qilib, uning ustunligi sabablarini quyidagicha izohlagan:

- qo'shinning soni jihatidan ko'pligi;
- raqiblar haqida to'liq ma'lumotga egaligi (razvedka);
- janglar hujumkorlik ruhida olib borilgani;
- qo'shinda ma'naviy ruh juda kuchli bo'lganligi;
- tashviqot-targ'ibot ishlariga katta ahamiyat berilganligi;
- boshqaruv (rahbarlik) siyosatidagi o'ta kuchli salohiyati⁴.

Mana shu sifatlar Amir Temur qo'shini janglarda yengilmasligida asosiy omil edi. Buni to'g'ri anlab yetmagan hukmdorlar, xususan Yildirim Boyazid mag'lubiyatga uchradi.

Xullas, Usmonli hukmdori Yildirim Boyazid Amir Temur tarafidan qilingan do'stona takliflarni pisand etmasdan, qattiq javob qaytarganligi ma'lum. Javob xatida Usmonli hukmdori Sohibqiron bilan urushishni anchadan beri o'ylab yurganligini, endi buni amalga oshirishga qaror berganini, agar u jang maydoniga kelmasa, unga qarshi o'zi Tabriz va Sultoniya ustiga yurishini bildirgan edi⁵.

Amir Temur arab o'lkalaridagi haqiqiy ahvolni ham puxta o'rgangan. Sulton Barquqning o'limidan keyin o'rta qit'aga chiqqan buhronli davrda Suriyaning Mamluklar sultonligidan ajralish xavfi paydo bo'ldi. Bu muammoni hal etish uchun Suriyaga kelgan sulton Faraj, tinchlik va osoyishtalik o'rnatishga muvaffaq bo'ldi. Markazga qarshi harakatga o'tgan Suriyadagi ayrim muxolifchi rahbarlar bo'ysundiriladi. Sulton Faraj Suriyadan Usmoniylar hukmdori Yildirim Boyazidga

¹ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур: (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У.Уватов тайёрлаган; Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – 1,2-китоб. – Тошкент: Меҳнат, 1992. – 328 б.; 2 – китоб. – 1992. – Б. 256.

² Ўша асар. – Б. 256.

³ Ўша асар. – Б. 259.

⁴ Уватов У. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. –Т., “Шарқ”, 1997. – Б. 123.

⁵ Кэрэн Л. Амир Темур салтанати. – Б. 98; Мактублардан намуналар «Ўзбек дипломатияси тарихидан» китобида ҳам келтирилган. – Б. 247-283.

elchi yubordi va undan bosib olgan yerlarni qaytarib berishini talab qildi. Aks holda ikki davlat orasida urush chiqishi mumkinligidan ogohlantirdi. Lekin uning elchisi kutilgan javobni ololmasdan Qohiraga quruq qaytdi.

O'sha davrda Amir Temur mukammal razvedka tizimiga ega edi. U maxfiylardan bu xabarni olgach, darhol yo'nalishini o'zgartiradi. Ayni shu vaqtda Yildirim Boyazid Konstantinopolni qamal qilayotgan hamda Sivasda harbiy taraddudlar ko'rayotgan edi. Fursatdan foydalangan Sohibqiron janubga harakat qilishga qaror qiladi. Mamluklar sultonligi ixtiyoridagi yerlar qo'l ostiga o'tsa, Amir Temurga katta moddiy foyda keltirardi.

Ayni zamonda, bu harakat zamirida ulkan strategik reja yashirin edi. U hozir Turkiya ichkarisiga kirsam, Bag'dod sultoni, Misr va Suriya sultoni hamda Qoraqo'yunli turkmanlar orqadan zarba berishini yaxshi bilardi. Ittifoqchilarni yakkama-yakka majaqlab tashlash uning sinalgan usuli bo'lib, buning uchun lozim bo'lsa jangga kirar, lozim bo'lsa diplomatiyani ishga solar edi. Shuningdek, shu kezlarda Konstantinopol qamali bilan band bo'lgan Yildirim Boyazid ittifoqchilariga yordamga kela olmasligi ham unga ayon edi¹.

Usmonlilar bilan muzokaralardan keyin Amir Temur bilan Fransiya va Kastiliya qiroli hamda Vizantiya imperatori o'rtasida ham bir necha bor maktub almashinadi. Mazkur maktublardan namunalar «O'zbek diplomatiyasi tarixidan» kitobida (247-266-betlar) hamda L. Keren va A. Saidovlarning «Amir Temur va Fransiya» (T., 1996. – B. 72-82) risolasida ham keltiriladi. Ular Amir Temurning diplomatik aloqalari va tashqi siyosatining mohiyatini ochib berishi jihatidan ahamiyatlidir. Amir Temur bilan Boyazid o'rtasida muhoraba tarixini o'rganishda mazkur maktublar hamda Sharq katolik cherkovi arxiepiskopi Ioanning xotiralari, shuningdek, Klavixoning sayohat kundaliklari qimmatbaho manba hisoblanadi. Yevropalik savodxon bu ikki kishi Amir Temur bilan Boyazid jangining chinakam shohidlari edilar. Shuni ham aytib o'tish kerakki, Amir Temurning G'arbiy Yevropa hukmdorlari bilan rasmiy yozishmalari va Ioanning xotiralari yaqin kunlargacha keng tarixchilar ommasiga uchun noma'lum edi. Ularni taniqli olim, sharqshunos professor I.I.Umnyakov tadqiq etib, e'lon qildi². Arxiepiskop Ioanning xotiralari yaqinda o'zbek tilida ham chop etildi³.

Ikki mashhur sarkarda qo'shinlarining ulkan to'qnashuvi Anqara yaqinidagi Chibukobod tekisligida hijriy 804-yil 19 zulxijjada (milodiy 1402-yil 20-iyul) ro'y beradi.

Turk olimi Erol Gungur asarida bu jang tafsilotlari bir qadar aniq keltirilgan. Uning yozishicha, Chubuk vodiysida ikki taraf saf tortadi. Yildirimning yonida vaziri a'zam Ali posho, o'g'illari Mustafo, Isa va Muso markazda turadi. O'rdu (qo'shin)ning o'ng qanotiga Anatoliya beglarbegi Temirtosh posho, chap (so'l)

¹ Кэрэн Л. Амир Темур салтанати. – Б. 99.

² Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы. “История Самарканда”. Т.1. – Т., 1969. – С.173-195; Люсен Кэрэн. Амир Темур салтанати. – Б. 64-75; Владимир Череванский. Амир Темур. – Т., 1993. – Б. 109-157.

³ Иоанн. Амир Темур ва унинг саройи. Француз тилидан Баҳодир Эрматов таржимаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2005. 13 май; Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. У.Жўраев, Б.Эрматов таржимаси. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т., 2007. Б. 3-207.

qanotini esa katta o'g'li amir Sulaymon boshqaradi. Yigirma ming saralangan serb askarlari zahiraga qo'yiladi.

Bu jang Amir Temurning porloq g'alabasi va o'sha zamonda G'arbiy Yevropani zir titratib turgan takabbur turk sultonini taxtdan tushirish bilan yakunlanadi. Boyazid qo'shini batamom mag'lub bo'lishdan tashqari sultonning o'zi asir olinib, buyuk hukmdor huzuriga keltirila

Amir Temur bilan Boyazid to'qnashuviga yuqorida ko'rsatilganidan tashqari yana boshqa muhim sabablar ham bor edi. Bu Vizantiya, Italiya, Fransiya, Angliya va boshqa G'arbiy Yevropa davlatlari boshliqlarining Boyazidga qarshi kurashda yordam so'rab Amir Temurga murojaat qilishidir. Shu yillarda Boyazidning Yevropadagi muzaffar yurishlarini to'xtatish G'arbiy Yevropa davlatlari uchun hayot va mamot masalasiga aylangandi. Amir Temur birinchi darajali quruqlik qo'shinlariga ega bo'lib, strategiya va taktika jihatidan boy harbiy tajriba orttirgandi. Turkiyada esa yaxshi quruqlik armiyasidan tashqari, harbiy-dengiz kuchlari ham mavjud edi. Shuning uchun ham Amir Temurning o'g'li Mironshoh "Qirollar, hukmdorlar, farang va xristian jamoalari boshliqlari"ga murojaat qilgandi¹. Shu davrda birinchi darajali dengiz davlatlari bo'lgan Genuya va Venesiyaga sovg'alar va maktublar bilan elchilar jo'natilgandi. Konstantinopol va Trabzonga ham dengizdan turib madad berishni so'rab da'vatnomalar yuborilgandi. Amir Temurning Ioann Paleologga yozgan maktubidan bilamizki, Trabzon (u bu mamlakat imperatori Manuildan barcha hududlari va harbiy dengiz kuchlarini o'z ixtiyoriga berishini talab qilgan edi) va Konstantinopol Turkiya qirg'oqlariga hujum qilish uchun yigirmatadan kema yuborishi zarur edi. Buni tasdiqlaydigan dalillar Klavixxo asarida mavjud. U Konstantinopol imperatori va Perilik genuezlar Amir Temurga xizmat qilib, odamlar va kemalar bilan yordam berish majburiyatini olgani haqida yozadi. Shu o'rinda genuezlar tabiatini ko'rsatuvchi boshqa muhim dalil mavjud. Vizantiyaning mag'lubiyatini ellik yil orqaga surib yuborgan Anqara jangidan keyin genuezlar ma'lum mukofot evaziga mag'lub turklarni Osiyodan Yevropaga o'z flotlarida o'tkazib qo'yishga rozi bo'lganlar. Hatto ayrim kemachilar ko'proq pul ishlab qolish umidida qochoqlarni qirg'oq yaqinida dengizga ag'darib, orqaga qaytgani haqida ma'lumotlar bor.²

Aynan 1402 yilgi Anqara jangi arafasida Amir Temur bilan G'arbiy Yevropa davlatlari orasida elchilarning borib-kelishi kuchaygan edi. Sohibqironning farang qiroli Karl VI va ingliz qiroli Genrix IV bilan keyingi yozishmalarida Sharq bilan G'arb orasida savdo sotiq va elchilik aloqalarini o'rnatish taklifi ilgari surilgani muhim ahamiyatga ega³.

Amir Temur farang qiroli Karl VI ga fors tilida yo'llagan maktubida (hijriy 805-yil muharram oyining 1 kuni (milodiy 1402-yil 1-avgust): "O'z

¹ Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы. "История Самарканда". Т.1. – Т., 1969. – С. 184-185.

² Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.) / пер. со староисп., предисл. и коммент. И.С. Мироковой. М., "Наука" 1990. – С. 69, Кэрэн Л. Амир Темур салтанати. – Б.134-135.

³ Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы. "История Самарканда". Т.1. – Т., 1969. – С.180; Кэрэн Л. Амир Темур салтанати. – Б. 205-222.

savdogarlaringizni bu (bizning) mamlakatimiz tomonlarga yuborsangiz ma'qul bo'lardi. Biz ularga yetarlicha hurmat va e'tibor ko'rsatamiz. Shuningdek, bizning savdogarlarimiz (sizning) o'lkalaringizga yo'llanmog'i va ularga ham shunday hurmat-e'tibor ko'rsatilmog'i (lozim). Ularga hech kim zo'ravonlik ko'rsatmaydi va ortiqcha talablar qo'ymaydi. Zero, jahon savdogarlar tufayli oboddir" – deb ta'kidlaydi¹. Shunisi ajablanarliki, Sohibqiron va Karl VI ning birdek dushmani bo'lgan Boyazid ustidan qozonilgan g'alaba haqida maktubda biron og'iz so'z yo'q. I.I.Umnyakov buni maktub Anqara jangidan oldin yozilgan, ammo bu hodisadan keyin sana qo'yilib, jo'natilgan bo'lsa kerak, deb izohlaydi.

Amir Temur lotin tilida Karl VI ga yozgan boshqa bir maktubida o'z g'alabasi haqida xabar beradi. Har ikki maktubga ham bir xil sana – 1402-yilning 1-avgusti qo'yilgan. Mazkur maktubda, jumladan, Boyazid shariat va imon bo'yicha "men bilan birga bo'lishi kerak edi, ammo u men va do'stlarimga bergan ahdig'a rioya qilmadi, shuning uchun tilga olingan monaxlarning da'vati va sizlarga tobe fuqarolarning² va'dalaridan madad olib, bizning va sizning dushmanimizga qarshi kurashmoq uchun Turkiya hududiga kirdik, xudo yor bo'lib, qisqa fursat ichida Boyazid bilan ham, uning yurti bilan ham hisob-kitob qildik" – deb ta'kidlaydi³. Mana shu maktubida Amir Temur o'zaro savdogarlar yuborib turish lozimligini, savdo aloqalari har ikki tomonga ham katta foyda yetkazishini qayd etadi. Ko'ramizki. Sohibqironning turk sultoni ustidan qozongan porloq g'alabasi Yaqin Sharq bilan G'arbiy Yevropa o'rtasida bevosita diplomatik aloqalar va savdo sotiq munosabatlari o'rnatilishiga ham katta yo'l ochib berdi.

Amir Temurning Yaqin va O'rta Sharq hududlariga qilgan ko'p yillik yurishlari mintaqa tarixida muhim harbiy-siyosiy ahamiyatga ega bo'ldi. Eng avvalo, puxta ishlangan harbiy-strategik reja to'la amalga oshirildi va bu hududlardagi mayda tarqoq feodal hukmdorlar kuchli markazlashgan davlatga birlashtirildi. Natijada o'zaro nizolar va behuda qon to'kishlarga barham berildi. Bu hududlardagi aholining xavfsizligi va nisbiy osoyishtaligi ta'minlandi. Ayniqsa, Xuroson, Eron, Ozarbayjon, Iroq, Shom (Suriya), Kichik Osiyoda ko'pdan beri davom etib kelayotgan qonli to'qnashuvlar va talovchiliklar tugatildi. Shu yerda yana bir muhim nuqtaga ahamiyat berish zarur. Amir Temur haqida yozilgan ko'p tadqiqotlarda, jumladan, sovet tarxichiligida Sohibqironning yurishlari bosqinchilik, zo'ravonlik va talovchilik tarzida baholandi. Voqealar jarayoniga xolislik bilan nazar solsak, Amir Temur o'z faoliyatida istilo qilingan yurtlarni o'z mamlakati tasarrufiga kiritishga intilmaganini ko'ramiz (Xuroson va Eron bundan mustasno). Sohibqiron u yerlarga o'ziga sadoqatli hukmdorlar qo'yish bilan cheklandi. Shu yo'l bilan o'zining yangi davlatiga Shimol va Sharqdan keladigan xavf-xatar yo'lini to'sdi. Keyinchalik zabt etilgan Shom hududlari, Usmonli imperiyasiga munosabatda ham shunday holatni ko'ramiz. Sohibqiron o'ziga

¹ Умняков И.И. Ўша асар. – Б.180.

² Гап Перидаги генуяликлар ҳақида кетяпти. Улар Франция фуқаролари ҳисобланарди. Қаранг: Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.) / пер. со старонсп., предисл. и коммент. И.С. Мироковой. М., "Наука" 1990. – С. 145.

³ Кэрэн Л. Амир Темур салтанати. – Б. 135.

tobelik izhor qilgan Mamluk sultonining vorisi sulton Farajning yerlarini dahlsiz qoldirdi. Og'ir jangda mag'lub bo'lgan Yildirim Boyazidga shohona iltifotlar ko'rsatilgani va Sohibqiron Samarqandga qaytayotganida Usmonli taxtini Boyazidning o'g'li Mahmud Chalabiyga topshirgani ham yuqoridagi fikrimizni isbotlaydi. Bularning hammasi, Amir Temur har bir mamlakatning tinchligi, osoyishtaligini ta'minlash, fuqarolarga ziyon-zahmat yetkazmaslik shioriga, ya'ni adolat ustuvorligiga qat'iy amal qilganini ko'rsatadi.

Sohibqiron O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlari sari otlar ekan, islom ahkomlarini mustahkamlashga va muqaddas Haj safariga chiquvchilarning xavfsizligini, savdo yo'llari, karvonlarning bexatar borib-kelishlarini ta'minlashni, yo'llardagi qaroqchilikni to'xtatishni ham maqsad qilib olganini yuqorida ko'rib o'tdik. Ko'p yillik sa'yi-harakatlardan so'ng bu ezgu niyat ham to'la amalga oshirildi. Qora Yusuf turkman kabi talovchilik, yo'lto'sarlikni kasb qilib olgan hukmdorlarning faoliyatiga chek qo'yildi. Amir Temur farang qiroli Karl VI ga yozgan maktubida, avvalroq Sulton Barquqqa hamda Farajga yozilgan maktublarida ham mamlakatlar orasidagi do'stona munosabatlar va savdo-sotiq aloqalarini kuchaytirish lozimligiga qayta-qayta urg'u bergan edi. Bu niyat ham zafarli yurishlar so'ngida hayotga tatbiq etildi. Sharq va G'arbni bog'lab turgan qadimiy savdo-karvon yo'llari, ayniqsa, Buyuk Ipak yo'li qayta tiklandi. Sohibqiron, albatta, savdo-karvon yo'llari Movarounnahr hududidan, poytaxt Samarqanddan o'tishidan manfaatdor edi. Mamlakatning iqtisodiy qudratini yuksaltiradigan va aholi farovonligini oshirishga xizmat qiladigan bu muhim tadbir ham avvaldan rejalashtirilganiga shubha yo'q. Mazkur dono tadbir tufayli Samarqand "Er yuzining sayqali" sifatida jahonda shuhrat topdi.

Amir Temurning Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridagi siyosati katta xalqaro ahamiyat kasb etadi. Sohibqiron Oltin O'rda va Usmonli turklarning ulug' davlatchilik siyosatiga zarba berish orqali Yevropa, Osiyo va Afrika xalqlarini ulkan qirg'inlar va asoratdan saqlab qoldi. Tarqoq rus knyazlari hamda Kavkaz xalqlarining mo'g'ul asoratidan qutulishi, Yevropaliklar va Misrliklarning usmonlilar tajovuzidan omon qolishi Amir Temurning juda katta xalqaro xizmatidir.

Mazkur dalillar sovet tarixchilari va Sohibqironning raqiblari Amir Temur faoliyatiga g'arazgo'ylik bilan bir yoqlama yondashganlarini, ma'lum siyosiy manfaatlarni ko'zlab, tarixni soxtalashtirganini ko'rsatadi. Keyingi yangi tadqiqotlar va mustaqillik sharofati tufayli tug'ilgan tarixni haqqoniy baholash tamoyillari Amir Temurning siyosiy-ijtimoiy-iqtisodiy qarashlarini tubdan qayta o'rganish lozimligini taqozo etadi.

Tarixni to'g'ri yoritmasdan, tarixiy shaxslarning xizmatlarini haqqoniy baholamasdan turib, kelajakning chinakam maqsadlarini to'la anglab bo'lmaydi. Shu ma'noda mamlakatimizni bir necha asr hukm surgan mo'g'ul asoratidan xalos qilib, mustaqil mamlakat qurgan va uni jahonning kuchli, yetakchi davlatlaridan biriga aylantira olgan Amir Temurning hayoti va faoliyatini o'rganish O'zbekistonning kelajagi bo'lgan yosh avlod ma'naviyatini, milliy g'ururini

yuksaltirishda, ularni Vatanga cheksiz muhabbat ruhida tarbiyalashda nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

H.A. Nurutdinov

*O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi
Xalqaro hamkorlik boshqarmasi bosh mutaxassisi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

SOHIBQIRON AMIR TEMUR HAQIQIY VORISI ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR BOBOSI IZIDAN

Sohibqiron Amir Temurning (1336-1405) “Temur tuzuklari” va uning davomchisi bo‘lgan chevarasi Zahiriddin Muhammad Boburning (1483-1530) “Boburnoma”sida davlat va sipohni boshqarishda “adolat”, o‘zga o‘lkayu mamlakatlar bilan “murosa” (kelishuv) asosida munosabat olib borganliklari barchaga ma’lum.

Amir Temur o‘zining “Temur tuzuklari”da harbiy harakatlarini tinchlik vositasi bo‘lgan elchilik, ya’ni diplomatiya asosida olib borishini bunday keltiradi: “O‘zga mamlakatlarni zabt etish, ularni idora qilish, g‘anim (dushman) lashkarlarini sindirish, dushmanni tuzoqqa tushirish, muxoliflarni (ko‘nglini ovlab) do‘stga aylantirish, do‘st-dushman orasida muomala, murosayu madora qilish xususida ushbu kengash va tadbirlarni qo‘lladim.”¹ – deydi. Ya’ni, bu yerda “... g‘anim lashkarlarini sindirish, dushmanni tuzoqqa tushirish, muxoliflarni (ko‘nglini ovlab) do‘stga aylantirish, do‘st-dushman orasida muomala, murosayu madora qilish ...” jumalari harbiy san’at barobarida elchilik faoliyatini mohirona qo‘llash, ya’ni elchilikni ham san’at darajasida olib borish nazarda tutilgan. Amir Temur o‘z dushmanlariga xatto jang boshlamasidan oldin elchilik faoliyatini ishga solgan va ularga nisbatan xatto birinchi, ikkinchi janglarida yakson qilish emas, balki tinchlik yo‘li bilan elchilik asosida o‘zaro kelishib oradagi ziddiyatni hal etib, tinch-totuvlikda yashash, o‘zaro do‘stona munosabatlarni amalga oshirish bo‘lgan.

Amir Temur “Temur tuzuklari”ning “Saltanatni tiklash yo‘lidagi to‘qqizinchi kengashi”da “Jeta lashkari amirlari ustidan g‘alaba qozonganimdan keyin, saltanat da’vosi bilan xuruj etganligim haqida Turonzaminda xabar tarqaldi. Shunda men adolat bilan hukmronlik qilishga azmu jazm etdim.”² – deb, bildirishi bilan boshqa o‘lkalar xalqlaridan Amir Temurga zolim hukmdorlaridan ozod etishini so‘rab maktublar kela boshlaydi va shu asosda Amir Temur o‘zining besh yillik, yetti yillik harbiy harakatlarini adolat o‘rnatishda elchilik yondoshuvlari asosida amalga oshirganligini ko‘rish mumkin.

Bunday harakatlarning aynisini uning vorisi Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida ko‘plab voqealar bayon etilgan. Bobur bobosi: “Tuzuklar jumlasidan o‘z davlatim va saltanatimga bog‘lagan birinchi tuzukim

¹ Темур тузуклари. Форсча матндан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. Изоҳлар Б.Аҳмедов ва А.Аҳмедов томонидан тайёрланган. – Т.: О‘zbekiston, 2013. 13 б.

² Ўша асар. 35 б.

shulkim, Tangri taoloning dini va Muhammad mustafoning shariatiga dunyoda rivoj berdim. Har yerda va har vaqt islom dinini qo'llab - quvvatladim.”¹ – degan siyosatiga binoan o'zining “Boburnoma” asarida Marg'ilonni ta'riflar ekan Burhoniddin Marg'inoniy (1123-1197) va uning “Hidoya” asarini tilga oladi.² Uning to'liq ismi Ali ibn Abu Bakr ibn Abdujalil al-Marg'inoniy ar-Rishtoniy bo'lib, O'zbekiston zaminida yashab ijod etgan, islom huquqshunosligiga (fiqhshunosligiga) ulkan hissa qo'shgan va dunyoga tanilgan olimlar qatoridan joy oldi. Yana Bobur Samarqand taxtiga ilk chiqqan davrida Samarqandlik islom dini ilmiga katta hissa qo'shgan olimlarni keltiradi. “Kalom ilmi imomlaridan bo'lgan Shayx Abdumansur (852-944) Samarqandning Moturid nomli mahallasidandir. Yana “Sahihi Buhoriy” muallifi Xoja Ismoil Xartanak (810-870) ham Movarounnahrdir. Imom Abu Hanifa mazhabida “Hidoya”dan mo'’tabarroq kitob fiqh ilmida kam, uning mullifi ham Farg'onaning Marg'inon nomli viloyatidandir”³ – deb, takror Marg'inoniyni tilga oladi.

Bobur butun umri davomida “Yaxshi kishilar ...bandalar o'rtasidagi ahdiga vafo qilgan, yetishmovchiliklarga qanoat qilgan va boshiga kulfat tushganda bardosh bergan kishilardir”, – degan hadisga o'zining barcha harbiy-elchilik faoliyatlarida amal qilib kelganligini kuzatish mumkin.⁴

“Boburnoma”da qayd etilgan islom olimlarining asarlari Boburning Movarounnahrda Hindistonga qadar barcha harbiy-elchilik faoliyatining nazariy asoslari sifatida “Hidoya”, “Hadis” asarlarida keltirilgan shariat qonun-qoidalarini amalda qo'llaganligini kuzatish mumkin. Bunda elchilik sohasida qo'llanilgan islom huquqshunosligiga oid terminologiyalarning ko'plab uchrashi bilan isbotlanmoqda. Masalan, Hadisda alohida “Sulh kitobi”, “Shartlar kitobi” va ulardagi boblar bo'lib o'tgan ma'lum bir harakatga, vaziyatga, shaxsga, jamoaga nisbatan yoki bajariladigan ishga ko'ra qo'llanilishi, majburiyatlari, shartlari va boshqa jihatlari keltirilgan.⁵

Masalan, Boburning ilk taxt boshqaruviga kelgan vaqtda amakisi Samarqand hokimi Sulton Ahmad mirzoning (1451-1494) Andijon qal'asiga xujumi oldidan uning huzuriga Bobur tomonidan elchilik yuborilgan.⁶ Mazkur elchilik Sulton Ahmad mirzoning Farg'ona ulusiga bosqinini to'xtatish, masalani tinch yo'l bilan hal etish bo'yicha muzokara olib borish va sulh tuzib, o'zaro kelishish vazifalari yuklatilgan. Asarda elchilikka taqdim etilgan aqd/sulhning qisqa mazmuni keltirilgan bo'lib, undan tashqari Bobur tomonidan Xoja Mavlonoyi qozi orqali

¹ Ўша асар. 75 б.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Таҳрир ҳайъати: Азиз Қаюмов, Хайриддин Султонов ва бошқ. Масъул муҳаррир: Маҳмуд Саъдий, махсус муҳаррир: Нажмиддин Комилов. – Т.: “O'qituvchi” НМИУ, 2008. 30 б.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ўша асар. 55 б.

⁴ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис. 1-жилд. Ал-жоми ас-саҳиҳ (ишонарли тўплам). Арабчадан Зокиржон Исмоил таржимаси. Проф. Нематуллоҳ Иброҳим ва шоир Мирзо Кенжабек таҳрири остида. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. 14 б.

⁵ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис. 2-жилд. Ал-жоми ас-саҳиҳ (ишонарли тўплам). Арабчадан Хожа Музаффар Набихон ўғли ва Хожа Бахтиёр Набихон ўғли таржимаси. Проф. Нематуллоҳ Иброҳим ва шоир Мирзо Кенжабек таҳрири остида. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. Б. 135-153.

⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ўша асар. 38 б.

Sulton Ahmad mirzoga ogʻzaki xabar/maʼlumot ham yetkazilgan boʻlishi haqiqatdan holi emas. Chunki oʻsha davrda koʻpgina kelishuvlar ikki shaxs, jamoa shaklida yoki ikki oʻlka vakillari oʻrtasida amalga oshirilib “aqd”, “ahd”, “shart”, “ahdu paymon”, “sulh” va boshqa atamalar bilan nomlangan. Ushbu kelishuvlar ogʻzaki va yozma ravishda amalga oshirilgan.

Bobur bobosi Amir Tumor tomonidan asos solingan saltanatni saqlab qolish yoʻlida Muhammad Shayboniyxon (1451-1510) bilan jang olib borish bilan birga u bilan harbiy-elchilik faoliyatini amalga oshiradi. Movarounnahrni butunlay Shayboniyxon egallab olganidan soʻng Bobur Kobul tomon yoʻl oladi. Uning Kobul tomonga yoʻl olishi sabablaridan biri “Kobul viloyati mustahkam berk viloyatdir. Yot yovning bu viloyatga kirmogʻi mushkul”¹ ekanligini taʼriflagan Bobur barcha kuch va harakatlarini Kobul viloyatini egallashga qaratadi. Uning ikkinchi sabablaridan esa Kobulda Bobur amakisining oʻgʻli Abdurazzoq mirzo boshqaruvida boʻlgan, biroq Qandahorga Sulton Husayn mirzo (1438-1506) oʻzining amiri Zunnun Argʻunni tayinlaydi va yosh Abdurazzoq mirzoni yengib, uning oʻrniga oʻz farzandi Muqim Argʻunni Kobul viloyatiga hokim etib tayinlaydi. Bundan xabardor boʻlgan Bobur Muqim Argʻunga bir necha bor muzokarachisini yuboradi va u orqali vaziyatni oʻrganganidan soʻng Bobur alohida lashkarlarini Kobul qalʼasiga Muqim Argʻunni choʻchitish tariqasida koʻrgazmali “kuch diplomatiyasini” namoyon etadi. Bu vaziyatdan choʻchigan Muqim Argʻun Kobulni taslim etishga kirishadi..

“Kobulni olgandan bir necha kun oʻtib, Muqim Qandahor tomonga ketish uchun ruxsat soʻradi. Ahd va shart bilan kelgani uchun tamom butun odamlari va qarindoshlari, mol-mulk va matolari bilan sogʻ-salomat ota-akasining oldiga ruxsat berildi.”² Bu yerda Boburni koʻrish mumkinki, u islom shariati asosida dushmaniga xatto boyliklarini oʻzi bilan olib ketishiga ruxsat beradi.

1507 yil yoz oylari boshida “Shayboqxon (Shayboniyxon) Hirotidan togʻ yuli orqali, meni Qandahorda deb oʻylab, Qandahor ustiga yuradi. Qoʻrgʻon eli umidsizlanib, endi yengilayozgan paytda Shayboqxon sulh tuzishni soʻraydi. Soʻng Qandahor ustidan qaytib ketadi. Qaytmogʻining sababi bu boʻladiki, Qandahor ustiga kelayotganida xonadoni ahlini Neratuga yuborgan ekan. Neratuda bir kishi bosh koʻtarib, qoʻrgʻonni egallaydi. Shu sababli Qandahordan yengil-elpi sulh tuzib qaytadi.”³ Boburning ushbu jumlasiga nisbatan oʻquvchida: nima uchun kuchli, barchani qoʻrquvga solgan Shaybonixon sulh tuzib ortga qarab ketdi?, – degan mazmundagi savoliga quyidagicha javob berish mumkin, yaʼni, birinchidan, har qanday kuchli harbiy qism/lashkar orqaga qaytishida uning ortidan yoki qoʻqqisidan oldidan bostirilgan oʻlka lashkarlari hujumga oʻtmasligini oldini olish maqsadida bunday sulh yoki boshqa bir kelishuv amalga oshirilgan. Ikkinchidan, ortga qaytayotgan dushmanning oʻq-dorisi, oziq-ovqati, ot-uloviga yem-hashak

¹ Нурутдинов Х.А. Бобурнинг харбий санъати ривожда сферик/амалий астрономия жиҳатлари. “Mirzo Ulugʻbek – buyuk mutafakkir olim va davlat arbobi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman (2024-yil 14-15 may) maqola va tezislar toʻplami. – T.: Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy universiteti, 2024. 454 б.

² Захириддин Мухаммад Бобур. Ўша асар. 116 б.

³ Захириддин Мухаммад Бобур. Ўша асар. Б.161-162.

masalasi muammo bo'lishi turgan gap. Bunday vaziyatga misol sifatida 1812-yili Fransiyaning Rossiyaga va uning poytaxti Moskvani egallashni maqsad qilgan Napoleon I Bonapart (1769-1821) va armiyasining katta talofatga uchraganini keltirish o'rinlidir.

Sohibqiron Amir Temurning "Temur tuzuklari" va Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarlarining harbiy va elchilik nuqtayi nazari asosida qisman qiyosiy tahlil amalga oshirildi. Ushbu tahlil ikkala asarda harbiy va elchilik an'analariga amal qilgan holda harbiy yurishlar o'sha davr huquqiy asoslari asosida olib borilganligiga yanada aniqlik kiritdi. Buning isboti sifatida mazkur asarlarda tegishli atama va iboralar ko'plab uchrashidan xulosa qilib, o'zga o'lka, xalqlar va dushmanlar bilan muomala qilish, harbiy va elchilik faoliyatlarini barobar olib borishlari bilan ushbu sohalarni san'at darajasiga olib chiqqanliklarini ko'rish mumkin.

S.T.Davlatova

Tarix fanlari doktori, professor

O'zbekiston Respublikasi Millatlararo munosabatlar va xorijdagi vatandoshlar masalalari bo'yicha qo'mitasi bo'lim boshlig'i

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MILLATLARARO TOTUVLIK VA HAMJIHATLIKNI TA'MINLASHNING AHAMIYATI

Amir Temur olib borgan tashqi siyosat va xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro diplomatik aloqalar hamda millatlararo munosabatlarni mustahkamlashga qaratilgan siyosat davlatchilik tarixida kam o'rganilgan yo'nalishlardan hisoblanadi. U mohir sarkarda, davlat arbobi, ilm-fan, madaniyat homiysi va tarixiy shaxs sifatida markazlashgan imperiyaga asos solib har tomonlama mustahkamlab, rivojlantirib, shon-shuhratini jahonga tanitdi.

Markaziy Osiyodagi voqealar aks sadosi boshqa bir qator mamlakatlar uchun ijobiy oqibatlariga sabab bo'ldi. Uning hukmdorlik yillarida madaniyat, ilm-fan, san'at, din va ma'naviyat, me'morchilik, tasviriy san'at, musiqa va she'riyat yuksak darajada rivojlandi. Bir so'z bilan aytganda Temuriylar davri renessansiga asos solindi. Qolaversa, davlatchilik borasida ham o'ziga xos amaliy va nazariy meros qoldirdi. Shuningdek, buyuk bir saltanatning hukmdori sifatida nafaqat millatlar va xalqlarni birlashtirdi, balki ularni o'rtasida totuvlik va hamjihatlikni ham ta'minladi. Jumladan, ispan elchisi Rui Gonzales de Klavixoning "Samarqandga - Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi"da yozishicha, Amir Temur "Qaysi bir mamlakatni zabt etgan va bo'ysundirgan bo'lsa, ularning hammasidan odamlar, Samarqand va uning atrofidagi yerlarga joylashtirdi".

Ibn Arabshoh, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy va boshqa olimlar ham shuni qayd etishadi. Misr, Shom, Ro'm, Ozarbayjon, Eron, Xorazm, Hindiston va ko'plab boshqa yurtlardan minglab hunarmandlarni ko'chirib keltirgan va hammasini ish bilan ta'minlagan. "Shoh, - deb yozadi Klavixov, - turli tomondan Samarqandga keltirilgan har xil toifadagi erkak va ayollarning hammasi,

aytishlaricha, bir yuz ellik mingdan oshiq bo'lgna. Bular orasida turk, arab va boshqa elatlar, Arman xristianlari, yunon katoliklari, nasroniylar, yakobitlar va yuzi bilan o'tga topinuvchi o'ziga xom mazhabga ega bo'lgan kishilar ham bor edi". Olib kelingan haloyiq hayratlanarli darajada ko'p ediki, shaharga, ko'cha va maydonlarga, qishloqlarga, hatto shahar tashqarisidagi daraxtlar ostiga, g'orlarga ham odam sig'may ketgan edi. Amir Temur ularni bir-biridan ajratmasdan, qavmi va oilasi birga jamoa - jamoa joylashtirgan, zarur shart-sharoitlar yaratib bergan, chunki yangi joyda o'z hunarlarini yo'lga qo'yishlari, mahorat va bilimlarini namoyon qilishlari uchun yotsiramasligi, mahkam o'rnashib olishlari lozim edi.

Samarqand atrofida Damashq, Misr, Bag'dod, Sultoniya, Sheroz nomli qishloqlarning paydo bo'lishini ham shu misollar bilan izohlash mumkin. Bunday qishloqlar Shahrisabz, Qarshi, Buxoro atroflarida ham yuzaga kelganligi xususida ma'lumotlar uchraydi.

XIV asr oxirlaridayoq qurilishda birga ishlagan mahalliy va ko'chib kelgan yoki ko'chirib kelingan me'morlar, ustalar o'rtasida o'zora ta'sir va o'ziga xos ijodiy amaliy birdamlikning yuzaga keltirganligi mintaqada yashovchi turli millat va elatlarning totuvlik hamda hamjihatlikda yashashlariga asos solinganligini ko'rish mumkin.

Ta'kidlash joizki, Amir Temur Yevroosiyo hukmdori sifatida birinchi marta xalqlarning yagona makonda yashashi mumkin ekanligini isbot etdi, tarixda integratsiya sahifasini ochdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Bundan tashqari, bir tomondan Xitoy, Hindiston, ikkinchi tomondan Fransiya, Ispaniya, Angliya va boshqa davlatlar bilan munosabatlarni mustahkamlashga intilib, savdo-iqtisodiy munosabatlar orqali mamlakatlar va xalqlar o'rtasida yagona makon barpo etish uchun geosiyosiy maydon yaratishga erishgan.

Amir Temur davrida millatlararo munosabatlar va hamjihatlik davlat tarafidan muvofiqlashtirilgan. Ta'kidlash joizki, Amir Temur o'zining 35 yillik hukmronligi davrida Movarounnahr, Xorazm, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, hozirgi Afg'oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Markaziy va Janubiy Rossiya, Kavkaz va G'arbiy Osiyoning bir qator hududlari kabi jami 27 mamlakatni birlashtirgan va hududi Hindistondan Sirdaryo va Zarafshongacha, Tangritog' (Tyan-shan)dan Bosforqa qadar yoyilganligi haqiqiy multikultural tuzilma edi.

Sohibqiron Amir Temurning boshqaruv siyosatida insonparvarlik, adolatlilik prinsiplari ustun bo'lgan. U o'z lashkarlariga nisbatan ham, bosib olingan yerlarning hukmdorlari, qo'shinlari va aholisiga nisbatan ham adolatli siyosat yuritgan.

Amir Temur barpo etgan buyuk imperiya o'z davridan boshlab nafaqat qo'shni mamlakatlar, balki uzoq yurt hukmdorlarini ham o'ziga jalb etib kelgan. Tarixiy hujjatlarning dalolat berishicha, XIV asrning 70-yillaridanoq Yevropa davlatlari vakillari Movarounnahrqa kelib, bu yerdagi yangi, mustaqil davlatning qudrati va harbiy salohiyati bilan jiddiy qiziqqanlar.

Tarixiy manbalarda yozilishicha, 1402-yilning 28-iyulida Anqara shahri yaqinidagi Chubuq vodiysida Amir Temur bilan Usmonli turk sultoni Boyazid Yildirim askarlari o'rtasida kechgan va Sohobqiron g'alabasi bilan yakun topgan jangga Kastiliya va Leon qiroli Don Enrike III tomonidan Amir Temur huzuriga

yo'llangan xorijlik elchilar - Payo de Sato Mayor va Ernan Sanches de Palasuelos ham guvoh bo'lishgan.

O'z o'rnida aytib o'tish joizki, Amir Temur Kastiliya va Leon qiroli Don Enrike III (ayrim manbalarda Ispaniya qiroli Genrix III), Frantsiya hukmdori Karl VI (Sharl VI), Angliya qiroli Genrix IV saroylariga elchilar yuborib, mutanosib ravishda ispaniyalik, fransiyalik, angliyalik, xitoylik va boshqa yigirmadan ortiq xorijiy davlatlar elchilarini Samarqandda qabul qilganligi fikrimiz dalilidir.

Amir Temur diplomatiyasining o'ziga xos tomonlaridan biri uning barcha murojaatlarida, hatto qat'iy talab shaklida yozilgan nomalarida ham Sharq diplomatiyasi etiketlariga rioya qilganligidir.

Haqiqatan ham u Yevropaga do'stlik va hamkorlik yo'lida qo'l cho'zgan birinchi musulmon podshohining ichki va tashqi siyosatidagi millatlararo munosabatlarning muvofiqligi taraqqiyot omillaridandir. Zero uning ko'p millatli va turli diniy konfessional saltanatidagi bu jihat o'sha davrning eng ahamiyatli hodisalaridan biri sifatida jahonda iz qoldirdi. Ehtimol, shu bois Amir Temur davlatining olib borgan tashqi siyosati hozirgi kunda butun dunyoda ma'lum va mashhurdir.

Ta'kidlash joizki, Amir Temur o'z davlatini boshqarishda quyidagi ikki tamoyilga asoslanganini ta'kidlaydi. Ularning ayrimlari quyidagilar:

davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqardim;

adolat va insof bilan tangrining yaratgan bandalarini o'zimdek rozi qildim;

raiyyat hol-ahvolidan har doim xabardor bo'lib turib, hokimlar va sipohiylar tomonidan raiyyatga jabr-sitam o'tkazilgan bo'lsa, ularni adolat va insof yuzasidan jazoladim;

turku tojik, arab va ajamning turli toifalari va qabilalaridan bo'lgan va mening panohim ostida bo'lgan kishilarga ehtirom bilan qarashli va kechirimli bo'ldim.

Amir Temur va Temuriylar davrida yashagan muarrixlar Sharafiddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy, Mirxond, Ibn Arabshoh, Muiniddin Nataniy va boshqa qator mualliflarning aksariyati o'sha davrda yashaganliklari uchun bo'lib o'tgan voqea va hodisalarni uning bevosita hamda bilvosita shohidlari sifatida jonli va ishonchli tarzda bayot etganlar.

Xususan, Temuriy hukmdor Mironshoh Mirzoning ham Yevropa qirollariga yozgan maktublaridan birida quyidagilar ta'kidlangan: «Savdogarlarga kelsak, istardikki, Sizning savdogarlaringiz bizning yurtlarda, bizning savdogarlar sizlarning yurtlaringizda xavf-hatarsiz, hozirgidek yursalar. Nihoyat, agar e'tiqodimizda farq bo'lsa ham, baribir barchamizning manfaatlarimiz yo'lida do'stlikni avaylashimiz darkor».

Amir Temur va Temuriylarning millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik siyosati tufayli bu davrda savdo yo'llari orqali intergatsiya jarayonlari kuchayib borgan.

Temuriy hukmdorlardan Shohrux Mirzoning Xitoy imperatoriga yo'llagan maktubidan ham karvon yo'llariga naqadar katta e'tibor berilganini anglash mumkin. U bu haqda: "Sayyoh va savdogarlar uchun yo'llarni ochiq tutsalar, toki do'stlik va muhabbat sabablari ta'kidlanib, birlik va yakdillik vositalari quvvat

topsa (binobarin) mamlakatlar atroflaridagi xalqlar toifalari rohatga erishsa, fuqarolarning barcha tabaqalari orasida tiriklik vositalari tartibga tushsa» -deya alohida ta'kidlagan.

XV asrda yashagan taniqli arab tarixnavislari, jumladan, Ibn Xoldun, Ibn Duqmoq, As-Suyutiy, Al-Qalqashandiy, As-Sahoviy, Bahriddin al-Ayniy, Ibn-Iyos, Ibn Tag'riberdi, Ibn Hajar al-Asaloniy, al-Maqriziy va boshqalar o'z tarixiy asarlarida Amir Temurga ayniqsa, uning shaxsiga, Iroq, Shomga qilgan harbiy yurishlari, diplomatik aloqalar haqida ko'pdan ko'p qimmatli tarixiy ma'lumotlarni keltirishgan.

Xitoy, Hindiston, Eron, Kichik Osiyo, Oltin O'rda va Yevropani bog'lab turuvchi chorrahada barpo etilgan Amir Temur va Temuriylar saltanatidagi davlat siyosati va boshqaruvi Buyuk ipak yo'li savdosining eng muhim kesishmasida, sharq va G'arbning o'rtasida muhim ko'priklarni vazifasida milliy manfaatiga uyg'un keladigan mustaqil tashqi siyosatni ishlab chiqilganligi bilan ahamiyatlidir.

Aytib o'tish joizki, Amir Temur imperiyasi (Xitoydan Anqaragacha, Rossiyadan Hindistongacha)ning xorijiy davlatlar bilan olib borgan siyosiy, o'zaro qo'shnichilik, xalqlar bilan yaxshi munosabatlar joriy etish, savdo-sotiqni rivojlantirish, boshqa xalqlarga hurmat bilan qarash, tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash, vatanni sevish hamda adolat bilan ish ko'rishning tarixiy ildizlari turli rasmiy diplomatik hujjatlarda o'z aksini topgan. Mazkur diplomatik hujjatlar ijtimoiy-siyosiy darajasi, qaysi davlatga va nima maqsadlarga yuborilganligi bilan ajralib turadi. Masalan, ular quyidagi yo'nalishlarda:

Temuriy sultonlarning hukmdorlarga yo'llagan diplomatik maktublari;

Temuriylarning o'zlariga vassal-qaram davlat hukmdorlariga yozgan yorliq-maktublari;

mamlakat taxtiga yangi hukmdor o'tirganligi munosabati bilan qo'shni davlatlarga yo'llangan bildirgi-xatlar;

elchi va savdogarlarni xavfsizligini ta'minlovchi hujjatlar;

xalqaro kelishuv bitimlari;

siyosiy majoralarni tinch yo'l bilan hal etish xotira bitiklari(diplomatik hujjatlarni epigrafik turi);

urushda g'alaba qozonilganlik munosabatish uchun yozilgan zafar-yorliqlari va fathnomalardan iborat bo'lib ularning ma'lum qismi eski o'zbek tilida bitilganligini ko'rish mumkin.

Demak, bundan ko'rinib turibdiki, eski o'zbek tilida hujjat bitish Markaziy Osiyo xalqlari tarixida uzoq davom etgan diplomatik va tarixiy-madaniy munosabatlar ta'sirida yuzaga kelgandigini ko'rish mumkin. Qolaversa, XIV - XVI asrlarda eski o'zbek adabiy tili Movaaunnahr va Xurosondagina emas, balki boshqa turkiy davlatlarda ham diplomatik ham davlat tili sifatida amal qilganligini tarixiy ma'lumotlardan ko'rish mumkin. Shuningdek, xalqaro aloqalar va diplomatik munosabatlar tarixida sharqona diplomatik etiketlariga qat'iy amal qilganligi mahoratini kuzatish mumkin. Masalan, Amir Temurning bugungi kunga voris sifatida qoldirgan merosi avvalo davlatni qat'iy tartib-qoida va tuzuklar asosida jipslashtirish, saltanat atrofida ulkan goestrategik makonda ta'sirchan harbiy-

siyosiy chora-tadbirlarni ishlab chiqish, samarali qo'llash, mustahkam intizom va manfaatdorlik asosida ichki siyosiy barqarorlikni olidini olish kabi nazariy-amaliy tajriba ekanligini keltirib o'tish kifoyadir. Uning birgina davlatchilikning hududiy va etnik yadrosi shakllantirilganligi, xalqaro savdo-sotiq aloqalari ham iqtisodiy farovonlik, ijtimoiy adolat qoidasi millatlararo hamjihatlilik masalalari ahamiyatini yanada oshirgan.

Armiya, harbiy qo'shin va davlat xavfsizligi masalalari nafaqat "Temur tuzuklari"da balki, Ibn Arabshohning "Amir Temur tarixi" asarida ham batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, Ibn Arabshoh Temur shaxsini qoralagan bo'lishiga qaramay, davlat xafsizligi xizmatini ikki turi mavjudligi, birinchisi imperiya ichkarisida, ya'ni mamlakat va o'lkalarda xalqlarning kayfiyati, jamiyatning nafas olishi ("Xabargir" yirik amaldor Amir Otlamish hisoblangan) hamda ikkinchisi tashqi razvedka (xavfsizlik xizmati rahbari - faqih Mas'ud al-Kuhjoni) bo'lib doimiy ravishda xabardor etib turilganligi yoritgan. Arabshoh Mas'ud al-Kuhjoniyni "... u Temur devoni ashoblarining ko'zi edi", - deb yozaib qoldirgan.

Yangi O'zbekistonda hozirgi kunda mintqaviy do'stlik va hamkorlik munosabatlarini mustahkamlash va rivojlantirish, tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash borasida izchil siyost olib borilmoqda. U nafaqat o'z xalqi, balki fatx etilgan boshqa mamlakatlarning xalqini ham imkoni boricha qonun himoyasiga oldi, ularni asirlik va talontarojlardan saqladi.

Amir Temur davrida madaniy hayotning o'sishi, bevosita mamlakatda o'rnatilgan tinchlik-osoyishtalik, barqarorlik, kuchli markazlashgan davlatning hosilasi mazkur sohaga qaratgan ulkan e'tibori, siyosati natijasidir. Garchi XV asr boshidan ichki nizolar, o'zaro kurashlar mamlakat hayotiga salbiy ta'sir o'tkazgan bo'lsa-da, lekin Temuriy hukmdorlardan Shohrux Mirzo (1405- 1447), Mirzo Ulug'bek (1409-1449), Sulton Husayn Boyqaro (1469-1506), qisman Sulton Abusaid (1451-1469) hukmronligi davrlarida ichki osoyishtalik, ma'rifat va madaniyatga katta e'tibor berilishi tufayli ilm-fan va madaniyat sohasi yuksalib, Movarounnahr va Xuroson yana Sharqning ma'rifat va madaniyat markazi nomini qaytarib oldi. Ayniqsa, Shohrux Mirzoning o'g'illari Boysunqur Mirzo Hirotda, Ibrohim Sulton Sherozda ilm-fan, ma'rifat yuksalishiga o'z hissalarini qo'shdilar. Alisher Navoiy o'zining "Majolisun-nafois" asarida Boysunqur Mirzo (G'iyosiddin Boysunqur Mirzo) (1397-1433) faoliyati haqida so'z yuritib uning ilm-fan, madaniyat ahliga nisbatan homiyligiga yuksak darajada baho beradi. Jumladan, Musiqa, raqs, tomosha san'atlarida bunday birdamlilik manbalarda yozilishicha biroz kechroq paydo bo'lishiga qaramay, XV asr boshlarida umumiy badiiy maktablar shakllangan. Natijada me'morchilik, naqqoshlik, o'ymakorlik va boshqa qator hunarlarda, balki musavvirchilik, musiqa, raqs, tomosha san'atlarida ham keskin yuksalishlar yuz beradi. Buni uyg'onish davri, temuriylar renesansi deb tarixga kirganligi ham bejiz emas albatta.

Umuman olganda, Amir Temur ham o'z davrida manbasi xalq bo'lgan siyosiy tuzilmani yaratgan, unda davlat, jamiyat, shaxs munosabatlari yuqori o'ringa ko'tarilgan, tom ma'noda sharqona taraqqiyot maktabi yaratilgan.

«Temur tuzuklari» va o'sha davrning boshqa manbalarida qoldirilgan Amir Temur davlatining markaziy va mahalliy davlat boshqaruv tizimi sohasidagi merosi ham bugungi davlat boshqaruv sohasidagi islohotlarni mustahkamlashda bizga manba vazifasini o'tab kelmoqda. Ayniqsa, unda markaziy va mahalliy boshqaruv organlari tuzilishi, ularning o'zaro bog'liqligi, bir-biriga bo'ysunadigan va bo'ysunmaydigan idoralar, ularning siyosatda muvofiqlashtirilishi, harbiy siyosat, diplomatik munosabatlar, davlat, jamiyat va shaxs manfaatlari uyg'unligining ta'minlanishi, ularning yechimlari masalalari ham bugungi kunda muhim merosdir.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Amir Temur va Temuriylar Buyuk Ipak yo'lliga xalq farovonligi asoslaridan biri sifatida qaraganlar. Shuningdek, davlatning siyosiy, iqtisodiy qudratini oshirish, tadbirkorlikni rivojlantirish, diplomatik va madaniy aloqalarni kuchaytirish maqsadlari ushbu yo'lga alohida e'tibor berishni taqozo etgan.

Amir Temurning jahon tarixidagi xizmatlaridan biri dunyo xaritasida siyosiy, geografik o'zgarishlar kiritishi, geosiyosati, harbiy strategiyasi, mohir diplomat, davlat boshqaruvi (islom va shariat qoidalari bilan birga), yagona siyosiy va iqtisodiy hudud yuzaga keltirganligi, bunyodkorlik faoliyati hamda diplomatik munosabatlarni rivojlantirganligi mamlakatlar o'rtasida millatlararo hamjihatlik, bag'rikenglik va diplomatik aloqalarni to'g'ri yo'lga qo'yilganligi bilan izohlanadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Amir Temur va Temuriylar davridagi ilm-fan va madaniyat rivojining jahon tamaddunidagi o'rni // Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. - Toshkent, 2017. - 238 b.
2. Amir Temur va Temuriylar davri: yangi tadqiqotlar. 2-kitob. - Toshkent, 2005. - 190 b.
3. Bo'riev O. Sharafuddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" sida Markaziy Osiyo aholisining etnik-hududiy holati haqida ma'lumotlar // O'zMU xabarlari. Maxsus son. - Toshkent, 2013. - B.38-41.
4. Бобров Л.А. Военачальники чагатайской армии Амира Тимура в Кондурчинской битве 1391 г. // Тюркологические исследования. – Россия, 2018. - №3. – С. 23-62.
5. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. – T.: O'zbekiston, 2019. – 252-253-b.
6. Nizomiddin Shomiy, "Zafarnoma". T.: 1993. – B. 243.
7. Saidov A. Amir Temur va Yevropa // "Milliy tiklanish". 7 aprel, 2010. - №14.
8. Sattoriy Hakim. Hazrat Sohibqiron. Safarnomalar. - Toshkent.: G'.G'ulom nashriyoti, 2005. - 349 b.
9. Temur tuzuklari. – T.: "O'zbekiston", 2013. 127-b.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni // "Yangi O'zbekiston" gazetasi, T.: 2022-yil, 1-fevral.

**TEMURIYLAR DAVRIDA SHAHARSOZLIK MADANIYATI: moddiy
yodgorliklarini o'rganish va targ'ib etish masalalari**

А. Зияев

*Доктор архитектурных наук, проф.
Институт искусствознания АН РУз
Узбекистан, г.Ташкент*

**ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА
(на примере Ташкента)**

К концу XIV века Ташкент из небольшого торгово-ремесленного населенного пункта превратился в хорошо развитый, укрепленный город, в котором процветало военное ремесло.

В исторической летописи не встречаются описания предпринятых градостроительных мероприятий. Вероятно, это связано с их незначительностью по сравнению со строительными работами в столичном городе Самарканде и в других городах империи Амира Темура (например, Шахрисабз и Туркестан). В этих местах, по указу Амира Темура, были построены архитектурные комплексы, остававшиеся непревзойденными на многие века.

Ташкент в XIV-XV вв. развивался на базе сложившегося в предыдущие столетия градостроительного образования с центром в районе Чорсу. Продолжала функционировать, возникшая еще в древности, дорожная сеть улиц Кукча, Чагатай, Сагбан, Карасарай, Бешагач, Камалян и Самарканд дарбаза. Они начинались в районе Чорсу и расходились радиально к кольцу крепостных стен¹.

С возведением на южной окраине города (в местности Караташ) новой цитадели, территория Эски Джува теряет свою прежнюю функцию поселения-крепости.

Типологические особенности планировки Ташкента и Самарканда

Ташкент в годы правления Амира Темура занимал территорию около 400 га и по площади был равен столице империи – Самарканду. Эти два города имели схожие этапы градостроительного развития. В чем это выражалось? Сопоставление этапов сложения Самарканда и Ташкента с древности и до XV века показывает, что оба города имели свою древнюю часть (городские поселения Афрасиаб и Мингурик), где проходил их доарабский период развития.

Самарканд – на месте Афрасиаба, значительного по размерам городища к северу от средневекового города. В течение многих веков от древнего

¹ Зияев А. Базары Ташкента. В прошлом и настоящем. –Т. - Изд-во Санъат. -2008. – С. 21.

участка этого городища (цитадели) постепенно на юг развивался доарабский и ранний исламский Самарканд.

Ранний исламский Ташкент (Бинкет) вобрал в себя все усадьбы, замки и поселения, располагавшиеся на участке между каналами Джун и Чапаната, а Самарканд – южные земли Афросиаба. На территории внешнего рабада Ташкента (Бинкета), как и в Самарканде, существовала местность под названием Чорсу. Размещение в районе Чорсу базарной площади Регистан способствовало формированию радиальной системы дорог их рабадов.

Ташкент, как и Самарканд, после нашествия армии Чигизхана в 1220 г. был перемещен на другую территорию. Район местности Чорсу с базаром на площади Регистан и радиальная структура дорог послужили планировочной основой для нового средневекового Ташкента и Самарканда. В составе государства Амира Темура оба города получили идентичную наружную фортификацию и крупную цитадель, примыкавшую к одной из сторон оборонительных стен. В отличие от Самарканда, в программу строительных работ Ташкента не входило сооружение здесь величественных архитектурных ансамблей.

Новые ремесленные массивы Ташкента

Амир Темура укреплял и развивал город Ташкент, увеличивая здесь число ремесленных объектов для нужд армии. Придав городу военно-интендантский характер, он в течение 1366 – 1404 гг. подготавливал и начинал отсюда военные походы на северные и восточные государства.

Для военных целей в Ташкенте формировались целые массивы и сословия ремесленников, прибывшие сюда из других населенных пунктов государства. Все они производили оружие и снаряжение, необходимые для военных экспедиций.

Пришлое население заселялось на свободных участках города и его пригородах. Там формировались локальные жилые массивы по типу махалля, с односторонним производственным уклоном. Такие поселения закрепились в названиях местности в зависимости от вида выпускаемой ими военной продукции.

В топонимике ряда жилых кварталов Ташкента конца XIX века сохранились наименования этих ремесленных массивов, хотя производство военно-хозяйственной продукции уже давно прекратилось. Например: Укчи Мерганчи – изготовители стрел и луков, Эгарчи – производители седел для воинов-наездников, Темирчи – кузнецы, Дегриз – литейщики котлов из чугуна¹.

Благодаря действиям Амира Темура в Ташкенте был сконцентрирован крупный контингент ремесленников. Это создало базу для формирования в городе сословия квалифицированных мастеров, которые содействовали разрастанию базара Чорсу – главного рынка сбыта своей продукции.

¹ Зияев А. Базары Ташкента. В прошлом и настоящем. –Т. - Изд-во Санъат. -2008. – С.19-20.

Локализация наружной фортификации Ташкента

К концу XIV века в Ташкенте было завершено возведение новых наружных оборонительных сооружений, что превратило город в неприступную крепость. О мощи этих стен свидетельствует тот исторический факт, что в 1406 году город выдержал продолжительную осаду и отразил штурм войска султана Халила¹.

Сегодня сложно археологическим путем установить место прохождения этой оборонительной стены. Однако локализация ее по письменным источникам дает возможность определить размеры и площадь территории города, а также выявить динамику роста Ташкента в определенные промежутки времени.

Историческая хроника XV века сообщает, что северная наружная стена Ташкента проходила на расстоянии около половины фарсаха (3-4 км) от селения (таможни) Каракамыш².

Одни из городских стен (возможно, Чагатайская) располагались в районе местности Хатин-Куприк. Это позволяет предполагать, что северная оборонительная стена шла параллельно позднесредневековой улице Алча.

Исходя из расположения северо-западной линии оборонительной стены, прохождение западного участка стены можно, скорее всего, увязать с улицей Лянгар. Историческое название улицы подсказывает вероятность существования здесь в средневековье постоянных дворов для караванов и купцов³. Территория за крепостными стенами улицы Лянгар, где протекал канал Кош-тут, была изрезана оврагами, служившими естественным оборонительным заслоном города.

Линию южных фортификационных стен Ташкента можно с определенной уверенностью провести вдоль правых, овражистых берегов канала Чукур-Куприк. В местности Чакар, у переправы через эту водную преграду, размещались ворота Бешагач. Возможно, они назывались еще Камальянские, так как сюда подходили две дороги: одна из местности Бешагач, а другая из небольшого пригородного селения Камальян.

Западный и южный отрезки оборонительной стены плавно соединялись на участке, где находились Самаркандские ворота, на наиболее древней транспортной артерии города. За этими воротами располагалось средневековое кладбище, которое позднее, в XVIII веке, вошло в черту города. Кладбище было устроено по древним и средневековым традициям, когда в целях экономии городской земли людей хоронили за пределами крепостных стен или на участках старых, заброшенных городищ.

Вопрос о локализации восточной фортификационной линии Ташкента является сегодня наиболее проблематичным. Возможно, этот участок оборонительной стены имел более сложную ломаную конфигурацию.

¹ Мукминова Р. Тўрт аср олдинги Тошкент. - “Фан”, Тошкент, 1984. – С. 31.

² Мукминова Р. Тўрт аср олдинги Тошкент. - “Фан”, Тошкент, 1984. – С.11.

³ Булатова В, Маньковская Ю. Памятники зодчества Ташкента XIУ-XIX века.-Т. - Из-во лит-ры и иск -ва - 1983.- С. 33-34

Отмеченные в письменных трудах Паркентские, или Аккурганские ворота города пока четко не локализуются. Через них проходила дорога (в XIX веке – улица Шайхонтохур, затем Ташкуча и Лабзак), соединявшие город с восточным пригородом.

Городская цитадель (Урда)

Наиболее укрепленной частью города была ее цитадель, возведенная в конце XIV века при Амире Темуре на южной окраине города, в районе местности Караташ. Просуществовала эта Урда свыше двух веков, в годы правления потомков Амира Темура – Темуридах, затем при династии Шайбанидов (XV-XVI вв.)

До сегодняшнего дня не обнаружено письменных сведений об объектах внутри крепости, линии расположения фортификационной системы и территории, занимаемой Урдой. Редким документом, зафиксировавшим остатки сооружений старой цитадели Урды, является рисунок, выполненный в первые годы (1866 г.) прихода царских войск в Ташкент.

Для гипотетического воссоздания образа цитадели (Урды) Ташкента, сопоставим ее с гораздо лучше сохранившейся средневековой Урдой Самарканда. Обе эти цитадели, вероятно, возведены по указу и личному надзору Амира Темура, что дает основание говорить о возможности существования между ними некоторой типологической общности.

Место для новой цитадели Ташкента было выбрано на южной окраине города. Всклмленный участок с овражистым берегом древнего канала Чукур-Куприк отвечал многим требованиям фортификации. По ряду позиций эта местность имела сходство с территорией, на которой была возведена Самаркандская цитадель. В частности, защищенность Урды снаружи глубокими оврагами и размещение цитадели на возвышенном участке, доминирующим над городом и дальним обзором окрестностей.

Вторая планировочная общность Урды Самарканда и Ташкента – это возведение их у внешней городской фортификации, почти одинаковой территории – около 30га. При таких значительных размерах возможно существование в Урде двух городов комплекса сооружений, в том числе, дворца правителя, построек для его приближенных, казначейства, мечети, бани и чуть в стороне, в виде отдельной зоны, военных казарм и тюрьмы.

Как и во многих крупных городских цитаделях исламского мира, значительная территория цитаделей позволяла организовывать здесь места для небольших базаров, а также парадных площадей для проведения торжеств, иногда с участием войск. Часть территории цитадели могли занимать сады, а иногда небольшие кладбища в виде родового некрополя правителей. Все эти градостроительные позиции существовали, вероятно, внутри средневековых цитаделей Самарканда и Ташкента.

При рассмотрении каждого конкретного планировочного узла Урды Самарканда и Ташкента, с трудом можно обнаружить нужные письменные и археологические сведения. Например, редким материальным источником, указывающим точное местонахождение в Ташкенте одного из объектов

цитадели, служат найденные археологами в местности Караташ остатки бани XV-XVI вв. Это небольшое гражданское сооружение, размерами 25 на 25 метров было выполнено в традициях восточных бань. Оно включало в себя вестибюль, раздевальни с суфами, главный зал с глубокими нишами, где были устроены по три бассейна с подогретой водой¹.

Высокое качество строительства, отделка некоторых внутренних частей бани панелями из глазурованной мозаики говорят о ее предназначении для избранного круга посетителей.

Еще одним объектом периода Темуридов на территории цитадели может служить мечеть Азлар. Возведенная на наиболее высоком участке Урды, эта мечеть, вероятно, предназначалась для элитного сословия города. Небольшая по размерам, с высоким куполом, эта мечеть просматривалась с дальних южных подходов к городу. Возможно, здесь проводил богослужение сам правитель империи Амир Темура в бытность его пребывания в Ташкенте для подготовки походов в северные и восточные страны.

Второе культовое сооружение Урды - Кок мечеть находилось немного севернее мечети Азлар. Строительство ее может быть отнесено к более позднему времени, к периоду правления династии Шайбанидов. По вместительности и площади застройки Кок мечеть несколько превосходила мечеть Азлар и, вероятно, предназначалась для более широкого круга.

До последних десятилетий не было точно известно местонахождение основных правительственных сооружений цитадели Самарканда периода правления Темуридов. Лишь с проведением здесь (1980-85 гг.) крупномасштабных археологических раскопок, появилась возможность выявить часть средневековых объектов².

По средневековой Урде Ташкента подобные археологические раскопки и научные исследования пока не проводились. Местность эта в период позднего средневековья была занята под жилой массив, а старая мечеть Азлар с небольшим кладбищем, как сооружение культового назначения не была разобрана на кирпич, и даже будучи в аварийном состоянии использовалось местными жителями для богослужения.

Лишь по стечению обстоятельств – рытье котлована для постройки художественного колледжа (1970-е гг.) позволило обнаружить остатки средневекового объекта цитадели – бани для правящей элиты.

Локализации Урды Ташкента XV века содействовали сохранившиеся топонимические названия данной местности – Эски Урда (старая цитадель) и Курган таги (местность, близлежащая к крепости). Но возможно, они относились к цитадели города, существовавшей здесь в позднесредневековый период.

Интересные сведения о планировке цитадели средневекового Самарканда дает испанский посол Клавихо, прибывший с поручением от

¹ Ташкент. Энциклопедия Ташкент. - Изд-во Узбекской советской энциклопедии. - 1983. – С.155.

² Бурякова Э.Ю. К планировке и фортификации Самаркандской цитадели XIV –XIX вв. Сб. Культура Среднего Востока. – Ташкент: Изд.во «Фан». 1989. - С. 117.

своего короля к Амиру Темуру. Он приводит факты размещения там тысячи пленных мастеров, изготовлявших стрелы, луки, шлемы и латы¹.

Схожие ремесленные кварталы сформировались к востоку от цитадели Ташкента, но уже за чертой города. Здесь под усиленным надзором жили и работали специалисты, пригнанные сюда из разных регионов (например, махалля Укчи, Мерганчи, изготовлявшие военное снаряжение).

Это свидетельствует о существовании при правлении Амира Темура определенных планировочных и строительных канонов. Если такие нормативы были приняты, то, вероятно, элементы фортификации – оборонительные стены, башни возводились в соответствии с ними. Следовательно, крепостные стены Ташкента, как и города Самарканда, могли быть в высоту восемь – десять метров, возводиться из пахсы, иметь ворота у подхода главных магистралей, а в наиболее уязвимых участках укрепляться дополнительно башнями.

В вопросе планировочной связи цитадели Ташкента с районом Чорсу, где формировался общегородской центр, можно предположить следующее:

- цитадель могла иметь одни официальные ворота, выходившие на ближайшую крупную улицу, соединяющую ее с городским центром;
- такой магистралью в Ташкенте была улица Бешагач, а в Самарканде - улица «Серебряные ряды».

Кроме того, почти все цитадели мусульманских городов имели запасной, так называемый спасательный проход, неофициально именуемый «воротами измены» служившие для прямого выхода за город. Назначение этого «черного хода» - доставка закрытой информации, обеспечение подкрепления во время восстания горожан и эвакуация особо важных вельмож в случае капитуляции.

Такой дорогой служила южная часть улицы Алмазар, связывавшая цитадель с окрестностями города. Возможно, она была проложена специально для этих целей в годы возведения крепости. В Самарканде аналогичную функцию выполняла магистраль, проходящая через Бухарские ворота.

¹ Бурякова Э.Ю. К планировке и фортификации Самаркандской цитадели XIV –XIX вв. Сб. Культура Среднего Востока. – Ташкент: Изд.во «Фан». 1989. - С. 116.

Yu.Karimova

filologiya fanlari doktori (DSc)

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti

O'zbekiston, Jizzax sh.

BOBUR MIRZO YURGAN MASKANLAR

“Boburnoma” soʻngida musavvidi avroq (kitobni koʻchiruvchi nomaʼlum kotib) tomonidan Bobur Mirzoning sakkiz sifati sanaladi. Shulardan biri Tengri taʼolo bandalariga rafohiyat, yaʼni yaxshilik, olijanoblik koʻrsatishdir. Bobur Mirzo – aʼmoli va amalini yaxshilikka burkab yashashni oʻzining insoniy, ijtimoiy, axloqiy-maʼnaviy kredosiga aylantirgan zot. “Boburnoma” sahifalarida esa muallif aynan oʻzining ana shu hayotiy kredosidan kelib chiqib tarixiy shaxslarga baho berar ekan, “ijtimoiy turmush uchun, jamiyat, aholi, fan, madaniyat uchun biror foydali ish qilgan odamnigina yaxshi eʼtirof qiladi”¹.

Bobur Mirzo yaxshilikni nafaqat ayrim shaxslarning tabiatida, amaliy faoliyatida eʼtirof etadi, balki oʻzining sargashta, behalovat hayotida yorugʻ iz qoldirgan, dunyoda yaxshilik, insoniy oqibat poyidor ekanligini eslatgan, kelajakka umid bergan, qaddini rostlab olishga imkon bergan shaharlar, viloyatlar, kentlar misolida ham eʼtirof etadi. “Boburnoma”da Bobur Mirzoning oʻzi mehr va ulkan rizolik hissi bilan tilga olgan uchta maskan bor. Bulardan biri Dizak. Hozirgi Jizzax shahri. Olti oylik qamaldan soʻng Samarqandni Shayboniyxonga qoldirib Andijon tomon yoʻl olgan Bobur Mirzo Dizakdan oʻtadi. Shu oʻrinda “Boburnoma”dan Bobur Mirzoning jozib fitratini oʻquvchiga yanada yaqinroq namoyon qiladigan bir holatni eslagimiz keladi: “... Xoja Diydordin oʻtub, sunnat vaqtida Qorbugʻ pushtasigʻa yormashtuk. Qorbugʻ pushtasining shimolidin Xudak kentining oyogʻi bilan Ilonoʻttini tuslab tebraduk”², – deya yozadi Bobur Mirzo.

Otda ketaturib Bobur Mirzo beklari Qambar Ali va Qosimbek bilan poyga oʻynashadi. Garchi kutilmagandagi harakati tufayli Bobur Mirzo otdan boshi bilan yiqilib, shu kuni to oqshomgacha oʻziga kelolmay yursa-da, poygada yutadi. Oʻylab qolasiz: navkarsiz, savdarsiz, toju taxtsiz, mamlakatsiz qolgan Bobur Mirzoning koʻngliga poyga qanday sigʻdi ekan? Saripul jangidagi yutqiziq. Eng tajribali beklarning bu jangdagi halokati, tiriklarining koʻpchiligi Bobur Mirzoni tashlab ketishi, olti oylik qamal azobi, najotsizlik, imkonsizlik, ochlik ofati, oshsiz, nonsiz, suvsiz qolgan xalqning masʼuliyati, eng soʻngida esa Samarqand taxtiga qoʻshib jigari Xonzodabegimni ham dushman qoʻliga topshirilishi.

Bunday yutqiziq va yoʻqotishlarning zil-zambil yuki endigina 19 ga kirgan Bobur Mirzoning yelkasini ezib, yuragini qon qilib yubormadimi? Ehtimol, Bobur Mirzo Samarqand xayoliyu havasi bilan bogʻliq shuncha armon, iztiroblarning yukini yelkasidan ham, yuragidan ham yulib tashlab, koʻksining qay bir yorugʻ nuqtasida hali imkon bor deya shivirlayotgan koʻnglini shu azobli oʻylar

¹ Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида. Сўзбоши. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Ўзбекистон ССР, Фан, 1960. – Б. 9.

² Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 86.

girdobidan qutqarish uchun ham otiga qamchi urgandir. Mahrami asror – ko‘ngli bilan yolg‘iz qolish uchun poyga tashkil etgan bo‘lsa, ajab emas.

Zohirda poyga bo‘lib ko‘ringan, aslida, alamli o‘ylar, ruhiy og‘riqlar, iztirob azoblaridan xalos bo‘lish ehtiyojini Bobur Mirzo shu tariqa qondirmadimikan?

Ahbob yig‘ilmog‘ini farog‘at deb bilgan, jam bo‘lishni, jamiyat borligini davlat deb bilgan Bobur Mirzo ruhiyatida ahyon-ahyonda shunday bir yolg‘izlikni qo‘msash, o‘z o‘y-xayollari, o‘z ko‘ngli bilan yakka qolish istagi kuzatiladiki, “Boburnoma” sahifalarida muallifni biz shunday vaziyatlarda uchratamiz. 1527-1528-yillar voqealari bayonida Bobur Mirzo shunday yozadi: “Yakshanba kuni Sepandarada Raviy Servaniyning uyiga tushtuk. Oshlar tortilib, xizmatgorlik qildi. Andin subhdin burun otlanildi. Yo‘lda bir bahona bila eldin ayrilib, chiqa solib, Agraning bir kuro‘hig‘acha yolg‘iz keldim. El andin so‘ng keyindin kelib qo‘shildi”¹.

Albatta, bunday payt Bobur Mirzo uchun saltanat tashvishdagi “loyqa xayolotlar tinib, ko‘ngil orom oladigan, tafakkur tiniqlashib ruh tetiklashadigan onlar bo‘lgan.

Shuning uchun bo‘lsa kerak adabiyotshunos Ibrohim G‘afurov: “Boburning yuragida hech so‘nmagan bir durdona, bir muqaddaslik bor. Bobur qaysi holatda, qanday ahvolda bo‘lmasin, o‘zini mudom va qat‘iy suvratda yaxshilikka chorlaydi. Uning yaxshiligi mardlik, adolat va ochiq ko‘ngillikdir. U o‘zini doimo yaxshilikka chog‘lagani uchun ham hech bir qiyinchiliklardan qo‘rqmaydi. Ular qarshisida chekinmaydi. Umidsizlikka tushmaydi”², – deydi.

Muhtaram olimimizning fikrlariga to‘liq qo‘shilgan holda Bobur Mirzoning podshoh ko‘nglidagi cho‘ng qanoat va buyuk shukronalik borligini ham qayd etmoq lozim. Bobur Mirzo aynan ana shu shukronalik tuyg‘usi tufayli atrof-olam yaxshiligini tez ilg‘aydi, har bir holatda yaxshilikni kashf etadi va uni chin dildan e‘tirof etadi. Shunday e‘tirof namunasi o‘laroq uzoq cho‘zilgan qamal, ochlik, muhtojlik azobi, mag‘lublik iztiroblaridan ezilib kelayotgan Bobur Mirzo va uning hamrohlariga ko‘rsatilgan hurmat, sahovat, insoniy qadr-qimmat uchun Jizzax eli, Jizzax zamini (“Boburnoma”da Dizak) “Boburnoma”da minnatdor muallifning katta bir samimiyati bilan tilga olinadi. Bobur Mirzo yozadi: “semiz etlar va mayda etmaklar arzon, chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlar farovon. Andaq usrattun mundoq arzonliq va andoq baliyattin mundoq amonliqqa kelduk. O‘lum dag‘dag‘asi xotirdin raf‘ bo‘lub, ochlik shiddati eldin daf bo‘ldi. Umrumuzda muncha farog‘at qilmaydur eduk”³.

“Boburnoma” o‘quvchisi bu e‘tirof orqali nafaqat Bobur Mirzoning yaxshilikni o‘z vaqtida tan olishi, qadrlashi, uni munosib baholashdek odatidan xabardor bo‘ladi, balki olis XV asrda ham iqtisodiy, ijtimoiy, qishloq xo‘jaligi rivojlangan, bog‘dorchilik, chorvachilik, ziroatchilik sohalarida peshqadam,

¹ Ўша асар. – Б.232.

² Гафуров И. Асарлар. Адабиёт дунёси: саккиз жилдлик. Бешинчи жилд. Ҳаё – халоскор. – Т.: Янги аср авлоди, 2022. – Б. 324.

³ Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.86.

hunarmandchilik, savdo-sotiq ishlarida baravj go'shalardan bo'lgan Jizzax (Dizak) haqida ma'lumot ham oladi.

Zero, oradan besh asr o'tib, Zahiriddin Bobur qadamjolarini ziyorat qilish uchun yo'lga chiqqan "Bobur izidan" xalqaro ekspeditsiyasi Jizzax zaminidan ham o'tadi. Ekspeditsiya a'zosi, yozuvchi Qamchibek Kenja go'yoki bu yurt kengliklariga, tabiatiga, ne'matlariga Bobur Mirzo nigohi ila boqayotgandek: "Tabiatning so'limligi, havosining musaffoligi... Adirlar qorsiz, yam-yashil edi, go'yo bahor boshlanayotganday – dekabr oyida, chilla eshik qoqayotgan palladaya!... Lekin Allohning qudrati, tabiatning tantiligini qarangki, saldan keyin ro'paramizdan "xomtama bo'lmang, qish buyoqda", deganday qorli tepalik bo'y ko'rsatdi. Baxmalsoydan tushgandan so'ng, yo'lning ikki betida sariq, ko'k, shuningdek, rangini ifodalashga "qip-qizil" degan sifat ham ojiz olmalar maxsus yashik-taxtalarga bir qator qilib, o'ta hafসা bilan, kim osharga terib qo'yilgan... Olma xarid qilish niyati bo'lmagan kimsalar ham albatta suqlanib qarab o'tishardi. – Jannat olmalari, – deydi Muhammad Sodik (ekspeditsiya a'zosi – Yu.K.) havasini oshkor etib.

Ha, bular olis ajdodlari obi kavsardan suv ichgan bo'lsa-da, O'zbekiston zaminida yetishgan, yetilgan sarxil mevalar edi... Sangzor bo'yida olmaxo'rlik qildik"¹, – deya taassurotlarini bitadi yozuvchi.

Bizning kunlarda ekspeditsiya a'zolarining ko'zini quvontirib, tanasini yayratgan, Jizzaxning unumdor tuprog'i, toza havosida yetilgan sarxil mevalarning olis ajdodlari besh asr burun ham o'zining asaldek mazasi, betakror ta'mi bilan Bobur Mirzoni hayratga solgan. Shuning uchun ham "Andijon noshpotisi", "Marg'inon anoriyu o'rigi", "Buxoro olusi" qatorida Jizzaxning "chuchuk qovuniyu yaxshi uzumi" e'tirof bilan bu jannatiy mevalar jahongashta "Boburnoma"ning muborak sahifalarida bo'y ko'rsatib turibdi. Bu esa muallif fitratidagi yaxshilikni e'tirof etish, jamiki afzalliklarni tasdiqlash, uni qadrlashga bo'lgan moyillikning yorqin ko'rinishidir.

Hirot safari – mirzolar yig'inidan qaytish yo'lida Hindikush tog'ida qor kechish voqeasi "Boburnoma"dagi Karnon voqeasi kabi juda katta hayajon va tashvish bilan o'qiladigan sahifa. Biz bu joyda Bobur Mirzoni farmonbardor podshoh qiyofasida emas, balki yo'lga chiqqanda safarning barcha qiyinchiliklarini hamma bilan barobar tortadigan, zarur bo'lganda hatto hammadan ham ko'proq mas'uliyat va mashaqqatga yelka tutishga tayyor jasur, tolmas sayyoh sifatidagi qirralarini ham ko'ramiz.

Qahraton qishda, hatto otni ko'mish darajasida tinimsiz yog'ayotgan qalin qorda sadoqatli, vijdonli 15-20 navkari bilan tengma-teng qor tepib, yo'l ochib ming mashaqqat bilan tog'dan oshib o'tadilar. Ko'plarni qo'l-oyog'ini sovuq uradi. Bobur Mirzoning o'zi esa qulog'ini shamollatib, umrini oxirigacha shu dard bilan og'rib yuradi.

Yuqorida biz Bobur Mirzo ko'nglidagi buyuk shukronalikni eslagan edik. "Hech nima Tengrining xostidin o'zga bo'lmas" qoidasiga amal qilgan Bobur

¹ Kenja Қ. Андижондан Бағдодгача (Буюклар изидан) Сафарнома – 4. – Т.: Шарқ, 2007. – Б. 17.

Mirzo har safar taqdir unga ro‘baro‘ qilgan qiyinchiliklar ortidan hikmat, xayr kashf qilishga harakat qilganini ko‘ramiz. “Agarchi ulug‘ qordin necha kun xeyli tashvish ko‘rduk, vale oxir ushbu ulug‘ qor sababidin o‘zumizni manzilg‘a yetkurduk. Nechukkim, agar mundoq ulug‘ qor bo‘lmasa, andoq berah uchma va sekirtmadin kim o‘ta olg‘ay edi, balki agar ulug‘ qor bo‘lmasa avvalgi uchmada o‘q elining ot va tevasi tamom qolg‘ay”.

Har neku badeki dar shumorast

To dar nigari salohi korast.

Ya’ni: “Har bir yuzaga kelgan yaxshi-yomonlikni tekshirib qarasang, turmush uchun xayrlidir”, – deb yozadi matonatli Bobur Mirzo.

Har daqiqada o‘lim vahshati sezilib turgan qor kechish paytidagi azoblarni barchasini yaxlitlab, oddiygina “tashvish” so‘zlari bilan ifodalayotgan muallif siymosida har qanday vaziyatda o‘zini yaxshilikka undagan, Ollohning bandalariga ham yaxshilik sog‘ingan, bu yo‘lda o‘zidagi bor ichki-tashqi quvvatni ezgulikka safarbar eta oladigan hayotsevar Bobur Mirzoning matonat, shijoatga to‘la qiyofasini ko‘ramiz. Hayotsevar Bobur Mirzoni o‘z navbatida hayot ham munosib mukofotlab boradi. Balki shuning uchun hind tarixnavisi Muni La‘l: “U (Bobur Mirzo – Yu.K.) hamma narsaga jasorat va halollik ila erishdi. Buyuk mag‘lubiyatlari ustiga buyuk g‘alabalar imoratini qura oldi”¹, – degandi.

Bobur Mirzo qurgan g‘alaba imoratining poydevori yaxshilik bo‘lsa, g‘ishtlarining qorishmasida esa shu yaxshilikning e’tirofi, rag‘bati, ibрати bor. Xuddi ulug‘ jangdan chiqib kelayotganday, tabiat ro‘baro‘ qilgan mashaqqatlarni yengib, horib-tolib, ochlik, charchoq azoblaridan holdan toygan Bobur Mirzo va uning navkarlariga non-tuz tutgan, kata ehtirom, sahovat ko‘rsatgan Yakka o‘lang qishlog‘i va uning mard-tanti eli chuqur minnatdorchilik va shukronalik bilan “Boburnoma”da e’tirof etilgan Dizakdan keyingi ikkinchi maskan.

“Yakka o‘lang eli biz kelib tushganda – o‘q xabar toptilar. Issiq uylar, semiz qo‘ylar, otqa o‘t va va borsu benihoyat, o‘t yoqmoqqa o‘tun va tezakka ne had va ne g‘oyat, andoq sovuq va qordin qutulib, mundoq keng va issiq uylar topmoq, andoq mashaqqat va balodan xalos bo‘lub, mundoq qalin non va semiz qo‘ylar topmoq huzuredurkim, mundoq mashaqqatlarni ko‘rganlar bilur, farog‘atedurkim, mundoq balolar kechurganlar fahm qilur”².

Ushbu e’tirofdan ko‘rinib turibdiki, purviqor Hindikush tog‘ etaklarida joylashgan, birov u haqda eshitgan yo eshitmagan mo‘‘jazgina Yakka o‘lang qishlog‘i va uning saxovatli elini bugun “Boburnoma” orqali butun jahon biladi.

Bobur Mirzo dildan mehr qo‘ygan viloyatlardan biri Kobuldir. Chunki Kobul Bobur Mirzoning barcha yaratuvchilik, bunyodkorlik, ijodkorlik ishlariga beshik bo‘ldi. Bobur Mirzo Kobulga talonchi, bosqinchi fotih sifatida emas, balki shu mamlakatning, uning xalqining farovon hayotiga, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy rivojlanishiga mas’ul javobgar, adolatli va rostparvar hukmdor sifatida kirib keldi. O‘z yurtida armonga aylangan orzularini Bobur Mirzo Kobulda amalga oshirdi.

¹ Qarang: Очилов Э. Захириддин Мухаммад Бобур: рисола. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – Б. 127.

² Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома. – Т.: Шарк, 2002. – Б.148.

Tarqoq mulklarni birlashtirib, bir butun mustaqil davlat tuzdi. Muntazam armiyaga ega bo'ldi. Suv inshootlari barpo etib, "Bog'i Shahraro", "Bog'i Jahonoro", "O'rta bog'", "Bog'i Navro'ziy" kabi oromgohlar bunyod etdi. "Afg'onistondagi amaliy faoliyatiga ko'ra Bobur butun Xuroson va Movarounnahrda qudratli davlat boshlig'i va muzaffar sarkarda sifatida katta obro' orttira bordi"¹.

Buzilib, qarovsiz holatga kelgan Bolo Hisor qal'asini qayta ta'mirlab, imoratlar barpo etgan Bobur Mirzo u yerni podshoh qarorgohiga aylantiradi. 1507-1508-yillar voqealari bayonida "Ushbu tarixqacha Temurbekning avlodini bovujudi saltanat mirzo derlar edi, ushbu navbat buyurdimkim, meni podshoh degaylar.

Ushbu yilning oxirida seshanba kechasi zulqa'da oyining to'rtida oftob xut burjida edi. Kobulning arkida Humoyun mutavallid bo'ldi", – deb yozadi Bobur Mirzo.

Yigirma uch yoshgacha farzandi bo'lmagan Bobur Mirzoni (Oysha Sultonbegimdan tug'ilgan birinchi qiz farzandi bir oy ham yashamay o'ladi) Olloh bu tengsiz ne'matga Kobulda yetkazadi.

Gulbadanbegim "Humoyunnoma'da: "Xulosa shuki, Kobulning olinishini yaxshilikka yo'yishgandi hamma farzandlar Kobulda tug'ildilar.

Xo'stda Mohimbegimdan Mehrjonbegim va Dildorbegimdan dunyoga kelgan Gulrangbegimlardan boshqasi Kobulda tug'ilgan edi"², – deb yozadi.

Ko'rib turganimizdek, Kobulda Bobur Mirzoning ham ijtimoiy-siyosiy, ham shaxsiy hayotida katta burilishlar, xayrli yangiliklar yuzaga kelgan.

Bobur Mirzo Kobul va uning atrofida o'z mavqeini doimiy mustahkamlash uchun harakat qildi. "... bu davr Bobur siyosiy faoliyati uchun boshqa yana katta voqealariga o'tish ko'prigi vazifasini o'tagan. Bu katta voqea esa Hindiston qo'lga kiritishdan iborat bo'lgan"³.

Demak, Kobul, Kobulda orttirilgan tajriba, puxta tayyorgarlik Bobur Mirzo uchun Hindiston fathida muzaffariyatni ta'minlagan tayanch omillardan bo'lgan.

"Muzakkiri ahbob"da yozilishicha: "Hind xalqining aqidalaridan biri shulkim, mamlakat podshohi Kobulni olmaguncha, u Hind yurtiga loyiq emas"⁴.

Bu aqida qanday o'lchovlar va mezonlar asosida yuzaga kelgan, noma'lum, ammo Bobur Mirzo Hindni qo'lga kiritgach, bu o'lkani o'z nomiga, aniqrog'i, temuriylarga xos davlat boshqaruviga mosladi. Aynan Bobur Mirzoning tutumi haqida hind tarixnavisi Sharma: "O'rta asrlarda qudratli hukmdorgina yaxshi hukumat boshqaruvchisi hisoblanadi. Hindiston ham kuchli va ta'sirchan davlat idorasi asosidagina gullab-yashnashi mumkin edi. Asrlar davomida rajputlar, turklar va afg'onlar navbatma-navbat Hindistonda imperiya va kuchli monarxiya o'rnatishga urinib keldilar. Lekin ularning hech biri bu ishni uddalay olmadilar. Boburgina bu yerda o'zining tadbirkor hukmdorlar sulolasini va ulkan imperiyasini o'rnatadi oldi. U Hindistonda uch marta, ya'ni Panipat, Qanva va Gograda hal

¹ Ҳасанов С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Т.: Шарқ, 2014. – Б. 108.

² Гулбаданбегим, Заҳириддин Муҳаммад Бобур қизи. Ҳумоюннома. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – Б. 9.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Фан, 1978. – Б. 69.

⁴ Нисорий Х. Музакири аҳбоб. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 52.

qiluvchi janglar qildi va ularning barchasida g'olib chiqdi. Shu bilan u Hindistonga temuriylarga xos davlat boshqaruvini olib kirdi va unga mustahkam asos soldi... davlatni mustaqil tarzda temuriylar uslubida boshqarib bordi"¹, – deb yozadi.

Hindistonni obod va farovon o'lkaga aylantirishga bel bog'lagan Bobur Mirzo Agradan ikki ming kilometr masofadagi Kobulni ham bir zum unutmaydi.

Kobulda jome' masjidi qurilishi, karvonsaroy va hammomlarni ta'mirlash, Kichik Kobul, G'azna to'g'onlarini sozlash, qaqroq yerlarga suv chiqarish kabi masalalarni nazorat qiladi. U yerdagi mas'ullariga maxsus topshiriqlar berib turadi.

O'g'li Humoyunga yozgan xatida esa Kobulda erishgan zafarlari, muvaffaqiyatlarini ta'kidlab, uni o'z ixtiyorimda qoldirdim deydi: “Yana muncha fath va zafarlar Kobulda ekanda bo'ldi. Kobulni shu-chun tutubturmen, ani xolisa qildim. Hech qaysingiz tama' qilmag'aysiz”², – deydi.

Bobur Mirzoning Xoja Kalonga yozgan xatida Kobulga bo'lgan mehri, sog'inch, intilishi yanada ochiqroq ifoda etilgan: “Kobul viloyatini xolisa qildim, o'g'lonlaridan hech kim tama' qilmag'aysiz... Bizning ehtimomimiz ul sarilar bormoqqa behad va beg'oyattur. Hindiston ishlari ham bir nav' somon topib keladur. Tengri taolodin umid andoqdurkim, bu oraning ishi Tengri taolo inoyati bila bot saranjom topqay. Bu ish zabtidin so'ng betavaqquf, Tengri yetkursa mutavajjih bo'lg'umdur. U viloyatlarining latofatlarini kishi nechuk unutqay”³.

Ayollari, farzandlari, yaqinlariga Bobur Mirzo, albatta, Xoja Kalonga yozgani kabi doimiy ravishda Kobulga intilishini, mehrini sog'inchini bildirgan. Buni yaxshilab quloqlariga quyib olgan yaqinlari, xususan, kichik ayoli Bibi Muborika sabab topilishi bilan Bobur Mirzoning xokini Kobulga ko'chirgan.

Boburshunos olim Vahob Rahmon juda ko'p manbalarda bir xil takrorlanib kelayotgan Bobur Mirzo o'zining Kobulga dafn etilishini vasiyat qilgan, degan ma'lumotning yolg'onligini ta'kidlab: “... shahanshoh Bobur hazratlari vasiyat yozmaganlar va bu haqda hech bir manba ma'lumot bermaydi. Jumladan, otasining so'nggi nafasigacha uning boshida turgan tarixchi qizi Gulbadanbegim ham o'z “Humoyunnoma” asarida bu haqda so'z ochmaydi”⁴, – deydi.

U holda tinimsiz bir-birini takrorlayotgan mualliflar nimaga asoslanib o'zi yo'q vasiyatnoma haqida gapirishadi?

Bizningcha, “Boburnoma” sahifalarida, xususan, Bobur Mirzo umrining so'nggi yillarida Kobulni bot-bot eslashi, Kobulni xolisa qildim, undan hech kim umidvor bo'lmasin degani, umrining shukuhli onlarini Kobulga bog'lab, shukrona tuyishlari mualliflarning shunday fikrga kelishlariga sabab bo'lgan.

Vahob Rahmonning Bobur Mirzo bunday vasiyat qilmagan degan fikrga qo'shilamiz. Negaki Hindistonning ortiqcha, issiq va nam iqlimida Bobur Mirzo

¹ Шарма Л.П. Бобурийлар салтанати. – Т.: Маънавият, 1998. – Б. 30.

² Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Шарк, 2002. – Б.244.

³ Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Шарк, 2002. – Б.249.

⁴ Раҳмонов, В. Бобур қилмаган васият муаммоси. “Заҳириддин Муҳаммад Бобур меросининг Шарк давлатчилиги ва маданияти ривожда тутган ўрни” мавзусидаги улуслараро илмий-назарий конференция материаллари. – Т.: 2023йил 25-26 сентябр. – Б. 59.

o‘zi bilan borgan elni muqim ushlab turishga qiynalganligini “Boburnoma”da chuqur bir iztirob bilan bayon qiladi.

Bobur Mirzo bilan borganlarni har vaqtgidek uning shaxsiy ibrati, beku navkarlar o‘rtasidagi obro‘yi, muruvvati, saxovati, juda tezlik bilan yaratilayotgan qulay sharoit ushlab turadi. Shunday paytda Bobur Mirzoning Kobulga ko‘milishi haqida vasiyat qilishi, endi taqdirga tan berib, birovning yurtini vatan qilishga chog‘langan elni yana ikkilantirib, sovitib qo‘yishi mumkin edi.

To‘shakda og‘ir yotgan Bobur Mirzo qizlari Gulrang va Gulchehrabegimlarni turmushga berish, Humoyunga taxtni topshirish, saltanat taqdiri, kelajagiga aloqador o‘zining oxirgi so‘zlarni aytadi, ammo Kobul bilan bog‘liq holatda lom-mim demaydi, balki deya olmaydi. Chunki dono, tadbirkor Bobur Mirzo o‘zi yaratgan oltin qoida: “Mulkgirlikda va mamlakatdorlikda agarchi ba‘zi ishlar zohirda ma‘qul va muvajjah ko‘rinur, vale har ishning zaminida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur”¹ hikmatiga amal qiladi. Ammo Bobur Mirzoning suronli hayotdan chiqargan yana bir ibratomuz xulosasi bor ediki, keyingi holatda uning naqadar rost ekanligiga qoyil qolasiz: “Har bir yuzaga kelgan yaxshiyomonlikni tekshirib qarasang, turmush uchun xayrlidir”.

Humoyunning Sherxon Suriydan mag‘lub bo‘lib, Hindistonni tashlab chiqishi tufayli podshohning mozori oyoqosti qilinmaslik maqsadida Bibi Muborikaning shijoati, tadbirkorligi tufayli Bobur Mirzo xoki 1540-yilda Kobulga, onasi Qutlug‘ Nigorxonim dafn etilgan Bog‘i Navro‘ziyga olib kelib qo‘yildi. Bobur Mirzo to‘abad o‘zi uchun ikkinchi Vatan, orzulariga beshik, farzandlariga doya bo‘lgan Kobulda Movarounnahr tomonlardan kelayotgan ona yurt nasimiga yuz tutib yotadigan bo‘ldi

A. Sharipov

*O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi
“Ma‘naviyat va ma‘rifat” bo‘limi boshlig‘i,
O‘zRFA Sharqshunoslik instituti mustaqil tadqiqotchisi
O‘zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRIDA AFG‘ONISTON HUDUDIDAGI TARIXIY-GEOGRAFIK JOYLAR (“Boburnoma” misolida)

“Boburnoma”ning² bizgacha yetib kelgan manbasida Markaziy Osiyo (Movarounnahr, Xuroson va Afg‘oniston), Pokiston va Shimoliy Hindiston hududiga tegishli ko‘plab joy nomlari qayd qilingan. Temuriylar davri manbalarida

¹ Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома. – Т.: Шарк, 2002. – Б.69.

² Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома / Тахрир хайъати: А.Абдурашидов, Б.Алимов ва бошқ.;П. Шамсиев, С. Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрл.: С. Ҳасанов; Масъул муҳаррир В.Раҳмонов. – Тошкент: Шарк, 2002. 224а варақ; Keyingi o‘rinlarda, ushbu maqolada uchraydigan “Boburnoma”dan olingan iqtiboslar mazkur nashrda qayd qilingan betlarga emas, balki shartli ravishda qo‘lyozma varaqlariga havola qilishni lozim topdik.

qayd qilingan “Afg‘oniston” atamasi, bugungi Afg‘onistonning ma‘muriy chegaralaridan farqli o‘laroq, kichik hudud sifatida qayd qilingan. “Boburnoma”da bu tarixiy hudud chegaralari haqida ma‘lumot keladi – bu viloyat hozirgi Afg‘onistonning janubiy va janubi-sharqiy qismlariga, aniqrog‘i Mehtari Sulaymon tog‘larining g‘arbiy yetaklaridan Balujistonning Mastung shahrigacha bo‘lgan o‘lkalarni qamrab oladi: “[Kobulning] janubi Farmul va Nag‘ar va Bannu va Afg‘onistondur”¹. “Boburnoma”ning 909/1503–1504 yil voqealari bobida Afg‘oniston viloyati haqida batafsil geografik ma‘lumotlar keltirilgan va aholisi, asosan, afg‘onlardan tashkil topganligi qayd etilgan: “Xoja Ismoil va Dasht, Dukiy va Afg‘oniston tog‘lari bir yo‘sunluq tog‘lardur; past-past, o‘ti oz, suyi tanqis, yig‘ochsiz, badnamoy, yaramas tog‘lardur. Tog‘lari ellariga munosib tushubtur” (141b).

Ushbu maqolada “Boburnoma”da qayd qilingan bugungi Afg‘oniston hududidagi ayrim toponimlar to‘g‘risida ma‘lumot berishga harakat qildik. Unda Afg‘onistonning tarixiy-geografiyasidan, hususan, o‘lkaning ma‘muriy-hududiy holati, oronim (tog‘, vodi, dasht va cho‘llari) va gidronimlari (suv ma‘danlari), oykonimlari (shahar va qishloqlari), etnik-hududiy holati geografiyasi, umuman olganda, tarixiy toponimiyasi haqida keng ma‘lumotlar olsa bo‘ladi.

KOBUL – Buyuk Ipak yo‘lining chorrahalaridan biri bo‘lgan qadimgi shahar. Temuriylar davridagi katta viloyat. Chegaralari: sharqda – Lamg‘onot va Sind (Hind) viloyati; g‘arbda G‘o‘r tog‘lari; shimolda – Qunduz va Andarob viloyati; janubda – Farmul, Nagar, Bannu va Afg‘oniston. Viloyat 14 tumanga bo‘lingan: Ningnahor (hoz. Nangarhar), Alishang, Alingor (bu uch tuman birga Lamg‘onot deyilgan), Mandirovar, Kunar, Nurgal, Nijrov, Panjhir, G‘urband, Lahugar, G‘azna (Zobuliston), Zurmat, Farmul va Bangash. “Boburnoma”da: “(909/1503) Rabi ul-avval oyining avoxirida Tengri taolo fazl va karami bila Kobul va G‘azni mulk va viloyatini bejang va jidol muyassar va musaxxar qildi” (“B.”, 128a).

Kobul viloyati to‘rtinchi iqlimga kiritilgan. Kobul viloyatining aholisi o‘ndan ziyod tilda so‘zlashgan: arab, fors, turk, mo‘g‘ul, hind, afg‘on, pashoyi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg‘oniy va boshqalar.

Kobul viloyatining poytaxti Kobul shahri bo‘lgan, hukmdor qarorgohi Kobul qal‘asida joylashgan. Kobul shahri qo‘rg‘onidan janubda aylanasi bir shar‘iy (taxm. 2,5 km) keladigan kattagina ko‘l va uning yon-atroflarida o‘langlar bo‘lgan. “Atrofida xub to‘rt o‘lang (shimoli-sharqda – So‘nak qo‘rg‘on o‘langi, shimoli-g‘arbda – Cholok o‘langi, g‘arbda – Devarin o‘langi, sharqda – Siyahsang o‘langi) voqi’ bo‘lubtur... O‘langlar sabzaliq mahalida bisyor yaxshi ko‘runur” (“B.”, 130a).

KOBUL QAL‘ASI (qo‘rg‘oni, Kobul arki) – Kobul shahridagi ko‘xna qal‘a. V asr manbalarida tilga olingan. Qal‘a *Shohi Kobul* (Ko‘hi Sherdarvoza) tog‘ining shimoli-sharqidagi Uqobayn tepaligida barpo etilgan. Temuriylar va

¹ Boburnoma, 128a varaq; keyingi o‘rinlarda “Boburnoma”dan olingan iqtiboslarning havolasi (varaqlari) ushbu maqola matni ichida qavsda berib boriladi (Mas.: “B.”, 28b va h.k.). – A.Sh.

boburiylar davrida bir necha bor qayta qurilgan. Bobur Kobulni egallagach (1503), qarorgoh sifatida ushbu qal'ani tanlagan va bu yerdagi zarbxonada o'z nomidan tangalar zarb qilgan. Qal'a haqida Bobur yozadi: "Qal'asi tog'qa payvastdur. Qal'aning g'arb-janub tarafi kichikrak parcha tog' tushubtur. Ul tog'ning kullasida Shohi Kobul imorat qilgani uchun bu tog'ni Shohi Kobul derlar... Shohi Kobul tog'idin bir tumshuq ayrilib kelibtur, Uqobayn derlar. Uqobayndin boshqa yana bir parchag'ina tog' tushubtur. Kobul qal'asining arki bu tog'ning ustidadur. Ulug' qo'rg'on arkning shimoliy tarafidadur. Bu ark g'arib murtafe' va yaxshi havoliq yer voqi' bo'lubtur" ("B.", 128a).

Kobul qal'asi. Burj va devorlari

Kobul qal'asining shimolidan Kobul daryosi (*Kobul suyi*) oqib o'tadi, janubida esa Hishmatxon ko'li joylashgan: "Qal'aning janubida Shohi Kobulning sharqida bir ulug' ko'l tushubtur" ("B.", 128b). Bobur qal'adan turib pastdagi go'zal manzara, shahar atrofi va tabiatini ta'riflaydi: "(Qal'aga) ulug' ko'l va uch o'langgakim, Siyahsang va So'ng qo'rg'on va Cholok bo'lg'ay, mushriftur. Bog'cha oyoq ostidadur... Yozlar Kobulda shimoliy yeli kam emastur... Arkta shimol sari dag'ichaliq uylar asru xushhavodur" ("B.", 128b).

Kobul qal'asining darvozalari

Kobul qal'asi Darvozayi Shoh, *Ko'chabog'*, *Charmgaron* kabi bir necha darvozaga ega bo'lgan. Mustahkam burj-minoralar va qalin toshdevorlar bilan o'ralgan (devor balandligi 6 m, qalinligi 3,7 m ni tashkil etadi). Qal'ada hukmdor saroyi (Kobul arki), haramxona, Qal'ai Ark masjidi, zarbxona, jebaxona, otxona, hibsxona (zindon), askarlar uchun maxsus xonalar va boshqa ma'muriy binolar mavjud bo'lgan.

Kobul qal'asi hozirda "Bolo Xisor" ("Baland qal'a") deb ataladi. Qo'lg'ondagi asosiy obidalar 1880 y.da inglizlar tomonidan vayron etilgan. Afg'on urushlaridan ham qal'a qattiq shikastlangan.

Kobul viloyati tog'lar bilan o'ralgan. Hindukush tog'i uni Balx, Qunduz va Badaxshon viloyatlaridan ajratib turadi. Bu tog'dan oshish uchun yettita yo'l bo'lib, har biri ko'plab dovon orqali o'tadi: Panjhir (Panjshir)da – Havok ko'tali, To'l, Bozorak; Parvon yo'lida yettita dovon bo'lib, shu sababdan Haftbacha deb nomlangan. Kobulga Hindiston tomondan to'rt yo'l bor: Lamg'onot (Haybar tog'laridagi dovon), Bangash, Nagar va Farmul. G'arb tarafidagi tog'lar: Darayi Zindon, Darayi So'f, Garzavon va G'arjiston tog'lari, Xoja Ismoil, Dasht va Dukiy.

Iqlimi yozda issiq, qishda sovuq. Qish faslida qor qalin yog'adi: "Yozlar Kobulda shimoliy yeli kam esadur. Arkta shimol sari darichaliq uylar asru xushhavodur... Bisyor latif havosi bor. Kobul havosidek havoliq yer olamda ma'lum emaskim bo'lg'ay. Yozlarda kechalari po'stinsiz yotib bo'lmas. Qishlar agarchi qori aksar ulug' tushar, vale mufrit sovuq'i yo'qtur. Samarqand va Tabriz ham xushhavoliqqa mashhurur, vale mufrit sovuqlari bordur" ("B.", 130a).

Kobul viloyatidagi tabiat va hayvonot olami haqida "Boburnoma"da batafsil ma'lumot bor: "Bu tog'larda Hinduston qushlari, Hinduston jonivorlari bisyordur, misli to'ti va shorak va tovus va lucha va maymun va nilagov va ko'tahpoy, balki bu mazkur bo'lg'on jonivordarin dag'i o'zga-o'zga jins qushlar va jonivorlar bo'lurkim, Hindustonda dag'i andoq jonivordarin eshitilmaydur" ("B.", 141a). "Kobul viloyati tog' oralarida voqi' bo'lubtur... Kuz va yoz fasllarida qizil kiyikkim, arqar g'alcha bo'lg'ay, qishloqqa, yayloqqa o'tarda muayyan tutqovullari bordur, qushliq va itliq yigitlar borib, tutqovulni saxlab, kiyik oldururlar. Xurd Kobul va Surxob tarafi quloni ham bo'lur. Oq kiyik xud aslo yo'qtur. G'aznaning oq kiyigi va quloni bo'lur. G'aznaning oq kiyigicha semiz kiyik kam yerda bo'lg'ay. Yozlar Kobul qushlog'i qalindur. Aksar qushining guzari Boron yoqasidur, ne uchunkim, sharqi tog'lardur... Boron yoqasida qishning oxirlarida o'rdak qalin kelur, bisyor semiz bo'lur, andin so'ngra turna va qarqara, ulug' qushlar qalin va behad bo'lur. Boron yoqasida turnag'a tanob otib, tanob bila qalin tutarlar. Uqor va qarqara va qo'tonni ham tanob bila qalin tutarlar, bu nav' qush tutmoq g'ayri mukarrardur. Bu tariq bila Boron eli qalin uqor tutarlar. Soch o'tag'asi uqordin bo'lur. Iroqqa va Xurosong'a Kobuldin bir matoekim borur, soch o'tag'asidur. Yana jam'i sayyod qullardur, ikki yuz-uch yuz uyluk bo'lg'aylar. Temurbek avlodidin birisi bu qullarni Mo'lton navohisidin ko'churub kelgandur... Ko'llar yasab, qalin milvohlar tikib, ko'l o'rtasida to'r qo'yib, har jins qush tutarlar... Ushbu mavsumda Boron suyida balig'ning guzari bo'lur. To'r bila

yana chig‘ bog‘lab, qalin baliq tutarlar. Yana kuz mahallaridakim, qulon quyrug‘i degan o‘t chiqib kamolg‘a yetib, gul qilib, dona bog‘lar, bu qulon quyrug‘idin o‘n-o‘n ikki pushtvora (bog‘lam), yana ko‘k shiboqdin yigirma-o‘ttuz pushtvora suv boshig‘a kelturub yanchib, suvg‘a solurlar, solg‘on zamon-o‘q suvg‘a kirib mast bo‘lg‘on baliqni tuta kirishurlar” (“B.”, 143a).

Kobul viloyatida sug‘orma dehqonchilik rivojlangan. Uzum, anor, o‘rik, olma, behi, shaftoli, olcha, jiyda, bodom va yong‘oq ko‘p o‘stirilgan: “Men olubolu niholi kelturub ekturubmen, yaxshi olubolular bo‘ldi va hanuz taraqqiyda edi... Bir nav’ uzum bo‘lur, obi angur derlar, xeyli yaxshi uzumdur. Kobulning ravochi xub bo‘lur, bihi bila olusi ham yaxshidur. Bodringi dag‘i yaxshi bo‘lur. Kobul atrofidag‘i Ko‘histondin asal bisyor kelur” (“B.”, 129b).

“Boburnoma”da Kobul yirik savdo markazi ekanligi ta’kidlangan: “Hinduston bila Xuroson orasida xushki yo‘ldin ikki bandardur. Biri – Kobul, yana biri – Qandahor. Koshg‘ar va Farg‘ona va Turkiston va Samarqand va Buxoro va Balx va Hisor va Badaxshondin korvon Kobulg‘a kelurlar. Bisyor yaxshi savdoxonadur... Savdogarlar Xitoyg‘a yo Rung‘a borsalar, ushmuncha-o‘q savdo qilg‘aylar. Har yil yetti-sekkiz-o‘n ming ot Kobulg‘a kelur. Quyi Hindustondin o‘n-o‘n besh-yigirma ming uyluq korvon Kobulg‘a kelur. Xuroson va Iroq va Rum va Chin matoi Kobulda topilur”.

Sulton Abusaidning o‘g‘li Ulug‘bek mirzo Kobuliy hukmdorligi davrida Kobul viloyatida obodonchilik ishlari qilingan (XV asrning yarmi). Ariqlar qazdirilib, bog‘lar yaratilgan. Ular Bog‘i Navro‘ziy va Bog‘i Bihisht deb nomlangan. Kobul viloyatidagi mashhur kentlardan bo‘lmish Istalif kentida yaratilgan bog‘ kattaligi sababli Bog‘i Kalon deb atalgan. Kobul shahrida Bo‘stonsaroy nomi bilan tanilgan ko‘shk ham qurilgan.

Bobur obodonchilik ishlarini davom ettirgan. U Istalifdagi Bog‘i Kalonni egalardan sotib olib, ariqni sozlagan: “Bu kentda Bog‘i Kalon otliq Ulug‘bek mirzoning bir mag‘sub bog‘i bor edi. Men egalarg‘a baho berib oldim. Bog‘din tashqari ulug‘ chinorlar bor, chinorlarning tubi sabzaliq, safoliq manziledur. Bog‘ning o‘rtasidin bir tegirmon suyi hamisha joriydur. Bu ariq yoqasida bog‘ o‘rtasida chinorlar va daraxtlardur, burun bu ariq egri-bugri va besiyog‘ edi. Men buyurdumkim, bu ariqni raja va siyoq bila qildilar. Bisyor yaxshi yer bo‘ldi” (“B.”, 136b). Xoja Seyoron atrofini ham obod qilgan: “Bu chashmaning atrofini men sangkorliq qildurdum” (“B.”, 137a).

AJAR – Amudaryoning janubidagi Kohmard viloyatidagi dara va qo‘rg‘on. Afg‘onistonning Bomiyon tumaniga tegishli, Bobur 1504 y.da Amudaryodan kechib o‘tganda Ajarda to‘xtagan (121a). Bu yerda unga Kohmard va Ajar qo‘rg‘onlarini mustahkamlash to‘g‘risidagi Sulton Husayn mirzodan maktub keladi: “Ushbu fursatlar Sulton Husayn mirzodan Badiuzzamon mirzog‘a va manga va Xisravshohg‘a va Zunning‘a bir mazmun bila uzun-uzoq nishonlar keldi, ul nishonlar bu tarixqacha mendadur. Mazmuni bu erdikim: “... men Murg‘ob yoqasini berkitay, Badiuzzamon mirzo Balx va Shaburg‘on va Andxud qo‘rg‘onlarig‘a mazbut kishilarini qo‘yub, o‘zi Gurzivon va Darayi Zangda ul ko‘histonni berkitsin. Mening bu navohig‘a [Ajar] kelgan xabarim borib edi.

Manga ham bitib edikim, sen Kohmard va Ajarda ul ko'hpoyani berkit... O'zbek ish qila olmay yong'usidur", deb. Sulton Husayn mirzoning bu xatlari mujibi noumidlik bo'ldi (121b, 122a). Bobur oila a'zolari va ko'chlarini shu yerda qoldirib, o'zi qo'shini bilan Andarob tomonga yurgan. Xusravshoh bilan uchrashgandan so'ng *Shirim Tag'oyiga* uni Xurosonga kuzatib qo'yish, keyin Kohmardga borib Ajar qo'rg'onidan Boburning *ug'rug'ini* Kobulga olib kelishni buyurgan. Xusravshoh Xurosonga ketish o'rniga *Shirim Tag'oyi* bilan Kohmardga keladi. Bu yerda uning jiyani Ahmad Qosim hokim edi. Tog'a-jiyan birgalashib, Boburning *ug'rug'iga* qasd qilishadi, lekin bundan avvalroq Bobur tarafiga o'tgan mo'g'ullar bo'linmasi to'sqinlik qiladi hamda Boburga topshirish maqsadida Xusravshoh va Ahmad Qosimni qo'lga tushirmoqchi bo'ladilar. Xusravshoh jiyani bilan Ajar darasidan o'tgan yo'l orqali Xurosonga qochadi. Ug'ruq esa Ajardan chiqib, yo'lda yana boshqa xavf-xatarlarni boshdan kechirib Kobulga, Bobur huzuriga yetib borgan.

AYBAK (Haybak) – Afg'onistonning shimolida, Balhob daryosining o'ng sohilida joylashgan shahar-qo'rg'on. Balxdan Kobulga boradigan yo'ldagi tuman. "Shohnoma" asari qahramoni Rustam mazkur shaharda tug'ilgan. Bu yerdan Kushonlar davriga oid ("Taxti Rustam") arxeologik obidalarini topilgan. "Boburnoma"da ikki marta zikr etilgan. 1503 y. Bobur Movarounnahrni tark etib, Kobulga yo'l olganda Aybakda ma'lum vaqt to'xtaydi. Bu yerda Xusravshoh xizmatiga o'tib ketgan Boburning ichki beklaridan bo'lmish Yorali Bilol o'z yigitlari bilan kelib Bobur xizmatiga qaytadi. (121a). A. hoz. Samangon viloyatining ma'muriy markazi.

ALASOY – temuriylar davrida ma'muriy jihatdan Kobul viloyatiga tegishli hudud, Bobur uni "bo'luk" – katta qishloqlaridan biri deb atagan. "B"da Alasoyning Ko'ra dovonida qushlar ko'pligi ham eslatilgan: "Kobul bo'lukotidin bir bo'luk Alasoy bo'lukidur. Nijrovdin ikki-uch shar'i bo'lg'ay, sharq sari Nijrov tarafidin tub-tuz kelur. Ko'ra degan yerga yetgach-o'q Alasoy sari kichikrak ko'tal inar.... Alasoy anori mashhurur. Agarchi a'lo anor emas, vale ul viloyatta Alasoy anoridin yaxshiroq anor bo'lmas. Muning anorlarini tamom Hindustong'a eltarlar. Uzumi ham yomon bo'lmas. Nijrov chog'irlaridin Alasoy chog'irlari tundroq va xushrangroqtur" ("B.", 139b, 140a).

Hoz. Afg'onistonning Kapisa viloyatidagi tuman. Kobuldan shimoli-sharqda Alishang daryosining o'ng sohilida joylashgan.

ALINGOR (Alingar) – "Boburnoma"da Lamg'on viloyati tarkibidagi beshta tumanlardan biri sifatida tavsiflangan: "Yana bir tumani Alingordur. Alingorg'a yovuqroq kofiriston Kavardur" ("B.", 133b). Alingor tog'li hudud bo'lgani bois, ekin maydonlari kam. Etnik tarkibi, asosan, pashoyi afg'onlaridan iborat. Tuman hududidan shu nomdagi soy – *Alingor rudi* oqib o'tadi.

Shayboniyxon Hisor va Qunduzga qo'shin tortganda Xusravshohning navkari Yusuf Ayyub ukasi Bahlul Ayyub bilan birga qochib, Boburga kelib qo'shilgan edi. Bobur Kobulda o'z davlatini barpo etganidan so'ng Yusuf Ayyubga Alingor tumanini bergan ("B.", 154a).

Alingor hoz. Afg'onistonning *Lamg'on viloyatida*, uning ma'muriy markazi Mehtarlomdan 27 km. shimolda, Hindukush etaklarida joylashgan tuman. Shimolda Kofiriston, janubda Mandirovar, g'arbda Alishang, sharqda Kunar, Darayi Nur va Nangarhor bilan chegaralangan.

ALINGOR RUDI – Afg'onistonning Kofiriston va *Lamg'on viloyatidan* oqib o'tuvchi daryo. *Kobul suyining* o'ng irmog'i. Alingor tumani shu daryo nomidan olingan. Sarchashmasi Hindukush tog'larida Kofiriston (Nuriston)ning Mandol tumanidan boshlanib, Mehtarlomning janubidan oqib keluvchi Alishang daryosi bilan qo'shib Qarg'ayi tumani hududida "Lag'mon daryosi" nomi bilan Kobul suyiga quyiladi: "Alingorg'a yovuqroq Kofiriston Kavardur. Alingor rudi Kavardin chiqar. Bu ikki rud Alishang bila Alingordin o'tub, bir-biriga qotilib, yana bir tumandinkim Mandirovardur, quyiyoq Boron suyiga qotilur" ("B.", 133b).

ALISHANG – Boburning Kobul davlatidagi *Lamg'onot viloyatiga* qarashli tuman. Hindukush tog'ining janubiy etaklarida joylashgan. Bobur davrida Alishang, Alingor va Mandirovar tumanlari birgalikda *Lamg'onot viloyati* deb atalgan: "...Lamg'onotni ul uch tumanga itloq qilurlar. Ul uch tumandin biri Alishang tumanidur, shimolida Hindukush tog'ig'a payvasta qorliq ulug' berk tog'lardur. Bu tog' tamom kofiristondur. Alishangg'a yovug'roq kofiriston Mildur". Bobur 1520 y. boshlarida Alishang tog'larida ov qilganini ham eslatadi: "Shanba kuni Alishang bila Alangorning oralig'idag'i tog'ni ovladuk. Bir tarafdin alangorliq yana bir tarafdin alishanglik charga qilib, tog'din kiyikni indurdilar. Xeyli kiyik o'ldi" ("B.", 351a). Bobur Alishang tumani hokimligini dastavval *Bahlul Ayyubga*, keyinchalik esa mahalliy maliklar ixtiyoriga topshiradi (q. *Hamzaxon*). ("B.", 251a).

Alishang tumanida joylashgan hozirgi Mehtarlom shahrining kelib chiqishi va *Lamg'on viloyatining* etimologiyasi haqida ham ma'lumot beradi: "Hazrati Nuh payg'ambarning otasi Mehtar Lomning qabri Alishang tumanidadur. Ba'zi tarixta Mehtar Lomni Lamak (Lamkon) ham debturlar, Ul elni xeyli mulohaza qililibturkim, ba'zi mahal "kof" o'runig'a "g'ayn" talaffuz qilurlar, bu jihattin g'olibo bu viloyatni Lamg'on debturlar". ("B.", 333a).

ALISHANG RUDI – Kobul viloyatidagi daryo. Hindukush tizmasining Najil tog'laridan boshlanib "Lamg'on daryosi" nomi bilan Kobul daryosiga (o'ng irmoq sifatida) quyiladi: "Alishangg'a yovug'roq Kofiriston Mildur. Alishang rudi Mildin chiqar... Bu ikki rud Alishang bila Alingordin o'tub, bir-biriga qotilib, yana bir tumandinkim Mandirovardur, quyiyoq Boron suyiga qotilur" ("B.", 133ab). Alishang vodiysining yerlari serhosil bo'lgan va "B." ma'lumotlariga ko'ra, ushbu daryo bo'ylab aholi, asosan, sholichilik bilan shug'ullangan: "Alishang tumanining rudi yuqori mil kanori sholini qalin ekarlar. Cherikka qishliq oshliq ehtimoli borkim, andin hosil bo'lg'ay" ("B.", 214a).

ALMOR (Almol) – Afg'onistondagi Faryob viloyatining janubi-g'arbidagi tuman va shahar. Bobur hijriy 912/1506–1507 y.gi Xuroson safari chog'ida ushbu manzil orqali o'tgan edi: "Oxir Mirzog'a zarurat bo'ldi, Ko'hi Sofdin Darayi Boyg'a tushganda meni kelib ko'rdi. Chun bizga Xuroson dag'dag'asi edi, Mirzog'a boqmay, aymoqqa parvoy qilmay, Gurzivon va Almor va Qaysor,

Chechaktu bila yurub, Faxriddin O'lumidin o'tub, Bodg'is tavobiidin Darayi Bom degan yerga kelduk ("B.", 184b).

Almorning shimoliy qismi Turkmaniston bilan chegaradosh. Maymana shahridan 35 km g'arbda joylashgan.

ALG'ATU – Bobur 1520 y. boshlarida Alishangdan ushbu manzil orqali Kobulga qaytganini eslatadi: "Seshanba kuni vird o'qub, Yonbuloq yo'li bilan Kobulg'a murojaat qilduk. Namozni digar Alg'atudin suv kechib, namozni shom Qorabug'a kelib, otqa bo'g'uz berib, mohazare hozir qildilar, ot arpasini tugatgach, otlanduk" ("B.", 251b).

AMLA (Amlah) – Afg'onistonning Ningarhor viloyati Darayi Nur tumanining shimoli-g'arbida, Kunar daryosining o'ng sohilida joylashgan aholi maskani. "B."ning 926 /1519–1520 y. voqealari bayonida keltirishicha, Bobur Darayi Nurni sayr qilish maqsadida ushbu qishloqda bir necha kun to'xtagan.

Amlada Bobur 926 y. muharram oyining 22-kuni (1520, 13 yanvar) o'zining yaqin do'sti va safdoshi Xoja Kalonni Bajavr viloyatidan chaqirtirib olish maqsadida u yerga vaqtinchalik hokim sifatida Shoh Mir Husaynni tayinlab jo'natadi: "Darayi Nurni sayr qilib, Suvson kentigacha yetib, yonib, Amlag'a tushuldi. Xoja Kalon Bajavrni yaxshi zabt qilib edi. Chun musohib edi, ani tilab, Bajavrni Shoh Mir Husayn uhdasig'a qilildi. Shanba kuni, oyning yigirma ikkisida Shoh Mir Husayng'a ruxsat bo'ldi... Tonglasi yomg'ur yog'durub edi. Kunarda Kula giromg'akim, Malikqulining uyi anda edi, kelib o'rtanchi o'g'lining uyidakim, norunjzorg'a mushrif edi, tushuldi" ("B.", 250a).

ANBARKO'H – Hindukush tog' tizmasida Afg'onistonning Qunduz bilan Toliqon viloyatlari o'rtasidagi tog', janubiy yonbag'ridan Xonobod daryosi oqib o'tadi. "B."ning 901/1495–1496 y. voqealarida ushbu tog' etaklarida joylashgan, Xoja Changol nohiyasida Sulton Husayn mirzo va Xusravshoh beklari o'rtasida bo'lgan harbiy to'qnashuvlar bayonida eslatilgan. ("B.", 35b).

ANDAROB – Boburning Kobuldagi poytaxtini Qunduz viloyati bilan bog'lovchi yo'lda Hindukush tog'lari yonbag'rida joylashgan maskan. Hududidan shu nomdagi daryo (soy) oqib o'tadi. Bobur hayotida yuz bergan muhim voqealardan biri Andarob bilan bog'liq. Movarounnahrni tark etib, Kobulga yo'l olganda, bu yerda to'xtagan. Hisor, Qunduz, Andarob hokimi *Xusravshoh* Shayboniyxon hujumidan xavfsirab Andarobga kelgan va Dushiy degan tumanda Bobur bilan uchrashgan. Uchrashuvdan keyin Xusravshohning askarlari Bobur tomoniga o'tgan va bu Boburning Kobulni egallashiga zamin yaratgan ("B.", 140b).

ANDAROB SUYI – Boburning Kobul davlati hududidagi yirik daryo (uzunligi 125 km). "Boburnoma"da yozilishicha, "Ya'qubga ijozat bergandin so'ng Qizilsuv quyi ko'chib, Andarob suyining qotilishig'a yovuq tushuldi. Tonglasi rabi ul-avval oyining avositida jarida Andarob suyini o'tib, Dushi navohisida bir ulug' chinor tubida o'turdum" ("B.", 123ab).

Hindukushdagi Xavok dovoni yaqinidan boshlanib, g'arbga qarab oqadi va Dushiy qasabasiga yetganda Surxob (Qizilsuv) daryosiga chap irmoq sifatida kelib quyiladi. "Boburnoma"da Andarob tog'lari archazor va chashma-buloqlarga boy

ekanligi ham eslatilgan: “Andarob va Xost va Badaxshonot tog‘lari tamom archaliq qalin chashmaliq yumshoq pushtaliq tog‘lardur” (“B.”, 140b).

ANDXUD – Bobur davlatiga qarashli Faryob viloyatidagi qadimgi shahar, hozirgi nomi Andxoy. Temuriylar davrida obod qilingan. Amir Temur Andxud va unga tobe bir nechta qarya(qishloq)larni Sayid Barakaga mulk sifatida ajratgan. “Boburnoma”da yozilishicha, Andxud viloyati Sulton Husayn mirzo davlati tarkibiga kirgan va uni o‘g‘li Badiuzzamon mirzoga (hukm. 1496–1503) mulk qilib berilgan. Andxud sayidlari Sulton Husayn xonadonidan qiz olib, qarindoshlik rishtalarini o‘rnatgani qayd etilgan. (“B.”, 204b). Andxud keyinchalik Shayboniylar davlati tarkibiga kirgan.

ATAR – Kobul viloyatidan janubdagi qishloq, Ningnavor tumaniga qarashli. Kuz-Kunar tumanidagi kushonlar davriga oid Qal‘ai Atak nomli qadimgi qo‘rg‘on. Uning shimolida Darayi Nur, janubida Mandirovar, sharqida Kunar va Nurgil tumanlari joylashgan.

Bobur 913 / 1507–1508 va 926 / 1518–1519 yy. janubiy hududlarga yurishlari chog‘ida shu manzil orqali o‘tgan: “Mandirovar navohisidin ko‘chub, Atar va Sevag‘a kelduk. Bir necha kun ul navohida o‘lturuldi. Atardin Kunar va Nurgilni borib sayr qildim, Kunardin jolag‘a o‘lturub o‘rdug‘a keldim. Andin burun jolaga o‘lturg‘on emas edim. Xeyli xush yoqti, mundin so‘ng jola shoe‘ bo‘ldi” (“B.”, 214b).

AFG‘ONISTON – “Boburnoma”da Kobul viloyati tarkibidagi kichik o‘lka sifatida qayd qilingan. Hozirgi Afg‘onistonning janubiy va janubi-sharqiy qismiga to‘g‘ri keladi. Bobur bu yerdagi tog‘larni Afg‘oniston tog‘lari va Mehtari Sulaymon tog‘lari deb atagan: “[Kobulning] janubi Farmul va Nag‘ar va Bannu va Afg‘onistondur” (“B.”, 128a). “Xoja Ismoil va Dasht, Duki va Afg‘oniston tog‘lari bir yo‘sunluq tog‘lardur; past-past, o‘ti oz, suyi tanqis, yig‘ochsiz, badnamoy, yaramas tog‘lardur. Tog‘lari ellariga munosib tushubtur” (“B.”, 115). “B.”ning 909 / 1503–1504 y. voqealari bobida Afg‘oniston viloyati haqida batafsil geografik ma‘lumotlar keltirilgan.

BALXOB – hoz. Afg‘onistondagi Bandi Amir daryosi (uzunligi 471 km). “B.”da “Balxob suyi” shaklida eslatilgan: “Yana Bomiyon tog‘idur, bu tog‘ berk tog‘ voqi’ bo‘lubtur. Hirmand va Sind va Duobai Qunduz va Balxob suyi bu tog‘din chiqar. Derlarkim, bir kunda har to‘rt daryo suyidin ichsa bo‘lur” (“B.”, 136a).

O‘ng sohilida qadimgi Balx shahri bo‘lganligi uchun shunday nomlangan. G‘arbiy Hindukushning Bobotog‘ tizmasi yonbag‘irlaridagi Bandi Amir ko‘llaridan boshlanadi. Tekislikka chiqqach, tarmoqlarga bo‘linadi va Amudaryoga yetmasdan qumga singib ketadi. Yuqori oqimi “Daryoyi Darayi Gaz” deb ham ataladi.

O‘tmishda Amudaryoga chap irmoq sifatida quyilgan. Tabariyning ma‘lumotiga ko‘ra, VIII asrning 1-yarmida Balx shahridan Termizgacha suzib borish mumkin bo‘lgan. 117 / 735 y.da arab lashkarboshisi Asad ibn Abdulloh Balxobda sol va kemalarni jihozlab Termizga suzib borganligi qayd etilgan. X asrda Balxob o‘zining quyi oqimida 12 tarmoqqa bo‘lingan va Balx viloyatining

barcha shahar va qishloqlari ushbu sug'orish ko'lamida joylashgan. Mo'g'ullar istilosi davrida bu yerdagi mavjud sug'orish kanallari vayron etilgan. Temuriylar davrida ular qayta tiklangan. XV–XVI asrlarda Balxob daryosidan Bandi Amir to'g'oni yaqinidan olib kelingan sug'orish kanallari bo'lgan va bahor oylarida ulardagi ortiqcha suvlar ba'zan Amudaryoga ham yetib borgan.

BANDI SIXAN – suv to'g'oni. Sulton Mahmud G'aznaviy tomonidan Zurmat soyi (Zurmatrud) ustiga barpo etilgan. “B.”da Sulton Mahmud G'aznaviy qurdirgan boshqa to'g'onlar (*Bandi Sulton*”, *Bandi Sarideh*) qatorida tilga olingan. Bobur vayron bo'lgan ushbu to'g'onni qayta tiklash mushkul ekanini ta'kidlaydi: “Yana bir Bandi Sixandur. G'aznining sharqida, bu ham G'aznidin ikki-uch yig'och bo'lg'ay, bu ham muddatlardur xarobtur. Obodon qilur qobiliyati ham yo'qtur” (“B.”, 139a).

Bandi Sixan G'aznadan taxminan 30 km sharqda, hoz. Saxon qishlog'i o'rnida bo'lgan. G'azna viloyatini suv bilan ta'minlaydi. 1148 y.da Alouddin Husayn Jahonso'z (vaf.1161; G'uriylar davlatining 1149–1161 yy.dagi hukmdori) g'aznaviy sulton Bahromshoh ibn Mas'udni yengib, G'aznani egallaydi va poytaxtni yetti kun mobaynida talon-toroj qiladi. Natijada ushbu to'g'on ham vayron etilgan.

BARAKSTON TOG'LARI – Kobulning janubida, Gardiz shahrining shimoli-g'arbidagi Balujiston tog' tizmasi tarkibidagi sakkizta tog' - Ko'hi Roshak, Ko'hi Nurxona, Ko'hi Lochiyhayl, Ko'hi Zog'xona, Xunayg'or, Ko'hi Mir-Abdol Sohib, Ko'hi Objo'shbolo va Ajdarxonaning umumiy nomi. Tog' nomi ushbu yerda yashovchi barakiylar nomidan olingan. Baraki-Barak shahri ushbu tog'lar bilan o'ralgani sabab, bugungi kunda “Barki-Barak tog'lari” deb ham ataladi.

“B.”da Kobul viloyati tavsifida, Zurmat tumanining janubidagi tog'lar sifatida qayd etilgan: “Bu tumanning janubida tog'dur. Barakiston tog'i derlar. Bu tog'ning domanasida murtafe' yerda chashma chiqibtur. Shayx Muhammad Musulmonning qabri bu yerdadur” (“B.”, 139b). Bobur tilga olgan ushbu shaxs mozori va undagi chashma Ko'hi Objo'shbolo tog'i etagida, hozirgi Poyanda Muhammad qishlog'iga to'g'ri keladi.

BEHZODIY (Behzod) – Kobul viloyatining Istalif tumaniga qarashli kent. Sharqiy Hindikushning Ko'hi Bobo tog' etaklarida, Kobuldan 25 km shimoli-g'arbda joylashgan. Janubidan Kolakon daryosi oqib o'tadi.

“B.”ning 925/1519 y. voqealari bayonida eslatilgan. Bobur 1519 y.ning oktyabr oylarida Istalifdagi xazon sayilidan qaytgach, ushbu manzilda bir kecha qolgan. Xushmanzara, bog'-rog'lar bilan o'ralgan mavze bo'lgani sababli, Bobur Behzodiyga keyinchalik ham dam olish va sayr qilish uchun tez-tez borib turgan (“B.”, 246b).

BILGAR – Afg'onistonning Parvon viloyatida, Kobuldan taxminan 120 km shimoli-sharqda joylashgan hoz. Malikar qishlog'i. Ayrim manbalarda “Malikar, Milgar” deb ham qayd etilgan. Bu yerdagi tog'lar ham Malikar tog'lari (Ko'hi Malikar, 2656 m) deb ataladi, Hindukush tizmasida.

Bobur 1519 y. dekabrda Bilgar manzilidan o'tganini eslatadi: "Saboh o'tlanib, Regiravonni sayr qilib, Sayid Qosim Bulbuliyning uyiga tushub suhbat tutuldi. Saboh andin o'tlanib, ma'jun yeb, borib Bilgarg'a tushtuk. Ne ulkim, oxshom ichilgay, sabohi sabuhiy qilduk. Namozni peshin borib, Durnomag'a tushuldi" ("B.", 248b).

BOZORAK – Hindukush tog'idagi qo'rg'on va dovon. "B."da Balx va Qunduz viloyatlaridan Kobulga eltuvchi Panjsherdagi uchta dovon (ko'tal)lardan biri sifatida eslatilgan: "Balx va Qunduz va Badaxshon bila Kobul orasida Hindukush tog'i tushubtur. Bu tog'din yetti yo'l oshar, uch yo'l Panjhirdadur. Yuqoriroq Havok ko'talidur, andin quyiroq To'l, andin quyiroq Bozorak. Bu uch ko'taldin yaxshirog'i To'ldur. Vale yo'li bir nima uzunroqdur. G'olibo bu jihattin To'l derlar. To'g'rirog'i Bozorakdur. To'l va Bozorak Sarobqa tushar. Bozorak ko'talini Sarob eli Porandiy otliq kentiga inar uchun Porandiy ko'tali derlar" ("B.", 130ab).

Bozorak qo'rg'oni Panjsher daryosining o'ng sohilida joylashgan (hoz. Afg'onistonning Panjsher viloyatining ma'muriy markazi sanaladi). Bozorak tumanidagi dovon (balandligi 4330 m). Dovon yo'lida Porandiy qishlog'i (Bozorak qo'rg'onidan 14 km shimolda) joylashgani bois bugungi kunda ham mazkur dovon Ko'tali Porandiy deb ataladi.

GARDIZ – (qad.fors. "tog'dagi qal'a") Afg'onistonning Paktiya viloyatining ma'muriy markazi. Kobuldan 100 km janubda joylashgan. Hududidan Obi-Istoda ko'liga quyiluvchi Gardiz va Kurram daryolari (Sind daryosining o'ng irmog'i) oqib o'tadi. O'rta asrlarda G'azna viloyatidagi mustahkam qo'rg'on shahar, Bobur davrida Zurmat tumanining markazi bo'lgan: "(Zurmat tumanining) dorug'anishin yeri Gardizdur. Gardiz qo'rg'onining ichida aksar setabaqa va chortabaqa uylardur" ("B.", 139b, 140a).

XV asrda Xurosondan Hindistonga boradigan savdo yo'li Gardiz va G'aznadan o'tgan. Bu yo'ldagi yo'lovchilarni *hazoralar* tez-tez talab turishgan. Bobur qaroqchilikka chek qo'yish uchun hazoralar ustiga qo'shin tortib, yo'llar xavfsizligini ta'minlagan. U 925/1519 y. Gardiz atrofida yashovchi *abdurahmoniy* afg'on qabilasi ustiga yurish qilgan. "B."da bu yurish sababi shunday izohlangan: "Abdurahmoniy afg'on (qabilasi) Gardiz sarhadida o'ltururlar edi, mol va muomalada royij emas edilar, borur-kelur korvoniylar ham bulardin mutazarir edilar" ("B.", 238a).

GOZURGOH – Hirotidan 6 km shimoli-sharqda joylashgan, Shohrux mirzo tomonidan Abdulloh Ansoriy qabri boshida bunyod etilgan mozar va ziyoratgoh (boshqa nomi Mozori piri Hirot). Qurilishi 1425 y. boshlanib, 1427 y. tamomlangan. Shohrux ziyoratgohga katta daromad keltiruvchi yer-mulklarni vaqf qilgan. Gozurgoh majmuasi Abdulloh Ansoriy qabri atrofida ziyoratchilar uchun qurilgan ayvon va supalar, ikkita jamoatxona va yana bir imoratni o'z ichiga olgan. Gozurgoh temuriy hukmdorlar davrida Sulton Abusaid mirzo tomonidan Jo'yi Sultoni angori orqali Gozurgoh atrofida dasht yerlar o'zlashtirilib obod etilgan.

Alisher Navoiy ham bu mozar va ziyoratgohni obod qilishga katta e'tibor qaratgan. 1490–1494 yy.da Gozurgohning Namakdon majmuasi yaqinida

kichikroq bog‘ ham barpo etgan (Navoiyning ushbu bog‘chasi xozirda Bog‘i Nav deb ataladi). Bobur 1506 y. Hirotning diqqatga sazovor joylari bilan tanishganda Gozurgoh majmuasini ham ziyorat qilgan: “Bu yigirma kunda mashhur sayrgohlardin... Gozurgoh va Alisherbekning bog‘chasi... Gozurgohning xiyoboni... bog‘ini andak fursatta sayr qildim (“B.”, 191ab).

Keyinchalik ushbu mozorga ko‘plab mashhur kishilar, olim va din arboblari dafn etilgan.

GULBAHOR – toponim. “B.”da Kobul viloyatining shimoli-g‘arb tomonida joylashgan tog‘ etagi (*domana*)dagi tuman, shu nomli daryo va kent. Bobur Gulbahorda bir necha marta bo‘lgan. Xususan, 992/1506–1507 y. voqealari bayonida Gulbahorga sayohatga chiqib, uning tabiati haqida ma’lumotlar keltirgan: “Boron va Choshtuba va Gulbahor domanasi sayrig‘a borduk. Bahorlar Boron yozisi va Choshtuba dashti va Gulbahor domanasi bisyor xub bo‘lur. Sabzasi Kobul viloyatining o‘zga yerlariga boqa xeyli yaxshi bo‘lur, turluk-turluk lolalar ochilur. Bir qatla lola anvo‘i (navlari)ni buyurdimkim, sanadilar, o‘ttuz to‘rt nav’ lola chiqti, nechukkim bu yerlarni ta’rifida bir bayte aytilib edi:

Sabzau gullar bila jannat bo‘lur Kobul bahor,

Xossa bu mavsumda Boron yozisiyu Gulbahor (“B.”, 202a).

Gulbahor hoz. Afg‘onistonning Parvon viloyatidagi qadimiy shahar. Kobuldan 76 km shimolda, Hindikush tog‘ tizmasining janubiy etaklarida joylashgan. Nomining kelib chiqishi uning go‘zal tabiati va qadimda bu yerda mavjud bo‘lgan zardushtiylar ibodatxonasi bilan bog‘liq. Hududidan Panjsher va uning o‘ng irmog‘i Gulbahor (hozirgi Shutul) daryosi, g‘arbidan esa Salang daryosi oqib o‘tadi. Gulbahor tumani Parvon, Kapisa va Panjsher viloyatlari o‘rtasida tabiiy chegara hosil qiladi. Kobul viloyatidagi muhim yo‘llar aynan Gulbahor orqali o‘tgan: shimolda – Panjsher vodiysi, Bozorak, To‘l va Havok dovonlariga; shimoli-g‘arbda Hindikush (Salang) dovoni, Andarob va Xost viloyatiga; g‘arbda – G‘urband vodiysi va darasiga; sharqda Durnoma ko‘tali orqali Nijrov va Badrov tumanlariga borilgan.

GULBAHOR SUYI – toponim. Kobul viloyatida Gulbahor domanasi (tog‘ etagi)dan oqib o‘tuvchi kichik daryo. Bobur mazkur daryoda baliq ko‘p bo‘lishi va ovlanishini yozgan (“B.”, 143a).

Afg‘onistonning Parvon viloyatidagi kichik daryo, Panjsher daryosining o‘ng irmog‘i; hoz. Shutul (Shotul, Shohtol). Daryo Panjsher viloyatining Shutul tumanidan, Hindikush tog‘ tizmasining Ko‘hi Bolo tog‘laridan (4781 m balandlikdan) oqib kelib, Gulbahor shahrining shimolidan Panjsherga quyiladi.

DARAYI NUR – Afg‘onistonning Nangarhor viloyatida Jaloloboddan 50 km shimolda, Kunar daryosining o‘ng sohilida joylashgan tog‘li tuman. “B.”da Lamg‘on viloyatidagi serhosil bo‘luklardan biri sifatida eslatilgan: “Ul ikki bo‘lukdin bir Darayi Nurdur, g‘ayri muqarrar yere voqi’ bo‘lubtur. Daraning peshgohida qo‘rg‘oni bir tumshuqning ustida tushubturkim, ikki tarafidin rudtur. sholipoyasi bisyordur, yo‘lsiz yurub bo‘lmas. Norunj va turunj va garmseriy mevalari bordur. Ozroqcha xurmo yig‘ochi ham bordur. Qo‘rg‘onning ikki tarafidag‘i rud yoqalari tamom daraxttur, ko‘pragi emluk yig‘ochidur... Bu mevani

ba'zi turklar qora yemish derlar. Darayi Nurda bisyor bo'lur, o'zga yerda bu mevani ko'ruilmadi. Uzumi ham bo'lur, uzumi tamom daraxt ustidadur. Lamg'onotda Darayi Nur chog'iri mashhurdur, ikki nav' chog'ir bo'lur: arra toshi va suhon toshi derlar. Arra toshi zardchadur, suhon toshi xushrang qip-qizil bo'lur, vale arra toshi kayfiyatliroqtur. Agarchi ikkalasining kayfiyati shuhraticha yo'qtur" ("B.", 133b). "Darayi Nur chog'iriga hech nisbati yo'qtur, o'zining uzumi va bog'i bo'lmas" ("B.", 134b).

Bobur Kobulni egallaganidan so'ng (1504) Darayi Nurni Ningnahor, Mandrovar, Kunar, Nurgil bilan birga ukasi Nosir mirzoga topshirgan ("B.", 144a). Darayi Nur eli itoatsizlik qilgani sabab Nosir mirzo ularni jazolash uchun qo'shin jo'natgan. Boshliq etib tayinlangan Fazli ehtiyotsizlik bilan qo'shinni tarqatib yuborgan. Ular Darayi Nurni talon-toroj qila boshlaganda, yerlik aholi hujum qilib, Nosir mirzo qo'shiniga katta talafot yetkazgan ("B.", 133b).

DARAYI SUF – Afg'onistonning Samangon viloyatidagi tuman; Hindukushning shimoli-g'arbiy yonbag'ridagi shu nomdagi tog' va dara. Kobuldan 447 km shimoli-g'arbda joylashgan. Shimolda Darayi Gaz, janubda Kahmard, sharqda Darayi Zindon, g'arbda Son-Chahoryak tumanlari bilan chegaralangan. Hududidan Yasut daryosi (Balxob daryosining irmog'i) oqib o'tadi.

Temuriylar davrida manbalarida Bag'lon viloyatiga tegishli tuman sifatida qayd etilgan. Bobur bu yerdagi tog'lar haqida shunday yozgan: "G'arb tarafidagi tog'lar Darayi Zindon va Darayi Suf... va G'arjiston tog'lari, bir yo'sunluq tog'lardur. O'tlog'i aksar julgalarida bo'lur, ul tog'lardek tog'i va pushtasi yakdast o't bo'lmas, andoq qalin yig'ochi va archasi ham yo'qtur, vale o'ti otqa va qo'yg'a sozvordur" ("B.", 141a).

DARAYI XUSH – Afg'onistonning G'ur viloyatidagi dara va shu nomdagi qishloq. Kobuldan 240 km g'arbda, Hazorajat tog'larida joylashgan. Hududidan Harirud daryosining irmog'i Kishrov soyi oqib o'tadi. 1506 y. Bobur bu yerda hazoralar bilan to'qnashgan. Unda Boburning beklaridan Muhammad Ali Mubashshirbek halok bo'lgan, Qosimbek Qavchin jasorat ko'rsatib, hazoralarni qochirgan. Xotam qo'rbegi bilan Kepakquli Bobo ham faollik ko'rsatgan. Qosimbekka jo'ldu tarzida Bangash viloyati, Kepak quliga esa bir kent berilgan, Xotam qo'rbegi esa Darvish Ko'kaldoshning o'rniga qo'rbegi etib tayinlangan ("B.", 161a).

Xulosa qilib aytganda hozirgi Afg'oniston hududida Bobur tilga olgan yoki qadami yetgan joylar, qolaversa, Boburiylar davri bilan bog'liq me'moriy yodgorliklar, osori atiqalar bisyordir. Bugungi kunda Pokiston va afg'onistonlik hamkasb olimlarimiz bilan birgalikda mazkur joylarni ilmiy o'rganish uchun keng miqyosda hamkorlik ishlari olib borilmoqda.

H. Ne'matova

*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti
O'zbekiston, Jizzax sh.*

TEMURIYLAR DAVRI MANBALARIDA MASHHADI MUQADDAS

“Shaharlarni kezib, ko'rgan-kechirganlari, esida qolgan nodir hikoyalari, o'zi ko'rishgan mamlakatlar, yaxshi odamlari-yu ulug' avliyolarini zikr etishga, bulardan ko'ngillar orom oluvchi, quloqlar-u ko'zlarga xush yoquvchi turfa g'aroyibotni”¹ taqdim etuvchi asarlarni safarnomalar deya ataymiz. Safarnomalar real haqiqatga ega bo'lgan muallif nigohi va fikr-kechinmalarining qorishmasidan paydo bo'lib, kitobxonga badiiy sayqal orqali taqdim etiladi. Unda “yozuvchi o'quvchi bilan bevosita muloqotga kirishadi, materialni erkin taqdim etadi. U tarix, statistika, tabiiy fanlar elementlarini birlashtira oladi, muayyan siyosiy masalalar bo'yicha o'z nuqtayi nazarini ifodalaydi, shaxsiy sarguzashtlari, his-tuyg'ulari va fikrlari, uchrashgan odamlar bilan uchrashishi haqida gapira oladi”².

Inson tabiatan dunyo ajoyibotlari, tarixiy, shu bilan birgalikda zamonaviy dunyo yaratilganini ko'rishga hamisha ishtiyoqmand bo'lib kelgan. Aynan shu xohish-istak uni safarga chiqishga ilhomlantiradi. Ijodga hamohang sayohatchi nogihi tushgan, qalban hayrat og'ushiga tushgan o'lkalar, ajib maskanlar haqida esa mo'jaz hikoyalar, safar taassurotlarini muhrlab boradi. Dunyoda ko'plab tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan muqaddas qadamjolar necha asrlar oshsa-da o'zining jozibasi va ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda. Shunday maskanlardan biri bu Erondagi, aniqrog'i, Mashhaddagi Imom Rizo maqbarasidir. Ushbu maqbara o'zining necha ming yillik tarixiga ega bo'lib, doimo ziyoratchilar va mehmonlar bilan gavjum bo'ladi.

Jahon hamda O'rta Osiyo xalqlari tarixi, madaniyati, ilm-fanida o'zining munosib o'rniga ega bo'lgan, mamlakatlararo do'stlik va hamkorlikni yo'lga qo'yishga xizmat qiluvchi asarlar talaygina. Bu borada buyuk sohibqiron Amir Temur davriga oid bebaho tarixiy ma'lumotlarni taqdim etgan, qomusiy asar sifatida e'tirof etiluvchi Rui Gonzales de Klavixoning “Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi” asari g'oyat qimmatlidir. Tarixda yuksak maqom va sharafiga yega bo'lgan buyuk sohibqiron Amir Temurning dovrug'i sabab Kastiliya va Leon qiroli Yenriko III tomonidan bir guruh yelchilar O'rta Osiyoga jo'natiladi. O'n uch kishidan iborat bu guruhga notiq Rui Gonzales de Klavixo boshchilik qiladi. Uning “Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi” 1403-1406-yillardagi sayohat tavsilotlarini o'z ichiga oladi.

Rui Gonzales de Klavixo o'z kundaligida Mashhaddagi Imom Rizo masjidi haqida fikrlarni taqdim etar ekan, joy nomlari va ularning tarixi haqida ham qiziqarli bo'lgan ma'lumotlar bilan o'rtoqlashadi: “Shundan keyin elchilar Mashaq

¹ Ibn Battuta. Sayohatnoma. –T.: Sharq NMAKBT. 2012, - B 29.

² Колосов Г.В. Очерк и жизнь. Алма-Ата.: 1966, - С 114.

Xoranza Sulton degan shaharga yetib kelishdi. Bu shaharda Muhammad Paygʻambarning nevarasi¹, yaʼni qizining oʻgʻli dafn etilgan ekan. Uni bizga tabarruk zot, deb taʼriflashdi. U shahardagi ulkan machitda, kumush va oltin hal bilan qoplangan yirik dahmada dafn etilgan”². Ushbu maʼlumotlaridagi mulohazatalab oʻrinlardan biri shuki, Klavixo Mashhadni Xuroson sultoni deb notoʻgʻri talqin etadi. Manbalardan maʼlumki, mazkur hududda Ali ar-Rizo shahid boʻlgan va uning sharafiga bu nom keyinchalik zamonaviy tilda “Mashhad” deb yuritilib kelingan.

Ibn Battutada ham: “Abu Gʻurra buni sezib qolgach, Tusdagi Aliy ibn Muso ar-Rizoning qabrini ziyorat etish bahonasida Xuroson sari yoʻlga chiqayotganini oshkora etib, safar uyushtirdi. Uning maqsadi qochish edi. U Aliy ibn Musoning qabrini ziyorat qilgach, Xurosonning oxirgi shahri boʻlmish Hirotga keldi”³, - degan chalkash maʼlumot mavjud, aslida, Imom Rizo qabri Tusda emas, balki Mashhadga joylashgan.

Bizga maʼlumki, Mashhad koʻplab ziyoratgoh-dahmalarga boy shahar boʻlib, Klavixo ularning har biriga alohida toʻxtalib oʻtmagan, balki umumiy maʼlumotlarni keltirish bilangina cheklangan. Mashhadning diqqatga sazovor boʻlgan, ham tarixiy, ham diniy tomondan oʻz ahamiyatiga ega boʻlgan muqaddas avliyo zotlarning qabr-maqbaralari qad koʻtarganligi sababli ham Klavixoning “Mazkur shahar tub aholi uchun muqaddas ziyoratgoh hisoblanadi” degan fikri ayni haqiqatdir. Mazkur shahar va undagi ayrim odatlar xususida “Ziyoratda boʻlganlar esa oʻz yurtlariga qaytishgach, ular muqaddas qadamjoda boʻlganliklari bois qolgan odamlar ularning etagini tavof qiladilar. Elchilarni mana shu machitga olib borishdi. Elchilar shundan keyin boshqa yerlarga borishib, bu shaharda boʻlishgani va muqaddas dahmani koʻrishgani toʻgʻrisida hikoya qilganlarida, odamlar Xurosonning tabarruk qadamjosida boʻlgan bu kishilarning ham etaklarini koʻzga surtib, oʻpa boshladilar”⁴, - deya oʻz hayratini yashirmaydi.

Safarnoma janriga mansub asarlar real voqeliklarga kuzatuvchi, shohid-muallif nigohi va nazari ila yozilishi ayni haqiqat. Ammo, sayyoh-yozuvchi nimaniki koʻrsa, boricha qalamga olaversa, buni chinakam asar yoki mutolaaga yarovchi kitob sifatida baholab boʻlmaydi, negaki, “Chumoliga oʻxshab yoʻlida nimaiku koʻrsa, hammasini qogʻozga tushiradigan odam chinakam yozuvchi emas. Oʻrgimchakka oʻxshab uyiga biqinib olib, har narsani ichidan toʻqib chiqaradigan

¹ Bu yerda shialarning sakkizinchi imomi Ali ar-Rizo yoki, boshqacha aytganda, Ali ibn Muso (770-818) nazarda tutilmoqda. U shialarning birinchi imomi, Muhammad paygʻambarning kuyovi (Fotimaning eri) Alidan tarqalgan shajara. Madina shahrida yashagan. 816-yilda xalifa al-Maʼmun moʻtadil shialar bn ittifoqlashish va ularning yordamida oʻz hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Ali ar-Rizoni taxt vorisi, deb eʼlon qilgan. Lekin bu ittifoq uzoqqa choʻzilmagan. Sunniylar bunga qarshi harakat boshlagan. Xalifa shialar bilan munosabatini uzganidan keyin Ali ar-Rizo 818-yilning sentyabr oyida Xurosonda Tus shahri yaqinidagi Nukan qishlogʻida zaharlab oʻldirilgan hamda Sanobad qishlogʻida dafn etilgan. Uning maqbarasi shialar uchun ziyoratgohga aylangan. Qabr joylashgan qishloq keyinchalik Mashhad Ali Rizo (yaʼni Ali ar-Rizo shahid boʻlgan joy) nomidagi yirik shaharga (hozirgi Mashhadga) aylangan.

²Rui Gonzales de Klavixo. Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406-yillar). -T.: Oʻzbekiston. 2010, - B. 132.

³ Ibn Battuta. Sayohatnoma. – T.: Sharq. 2012, - B. 183.

⁴ Rui Gonzales de Klavixo. Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406-yillar). - T.: Oʻzbekiston. 2010, - B.132.

odam ham chinakam yozuvchi emas. Qalamkash asalariga o'xshashi kerak. Asalari yuz gramm bol yig'ish uchun millionta gulga qo'nar ekan. Shunga yarasha sharbat to'plash uchun 46 ming chaqirim masofani uchib o'tarkan... Haqiqiy asar dunyoga kelguncha qalamkash ham taxminan shuncha aziyat chekadi. Shundagina uning asari aynimaydi"¹. Taniqli va ardoqli adibimiz O'tkir Hoshimovning ushbu fikrlari nafaqat badiiy asar uchun, balki badiiyat, ilmiylik va publitsistika unsurlarini o'zida jamlagan safarnoma janri uchun ham ahamiyatlidir.

Keyingi yillarda Mirzo Bobur va uning avlodlari qoldirgan boy madaniy-moddiy merosning yurtimizga keltiraloigani va ma'naviy boylik sifatida ulug'lanayotgani sir emas. Shu maqsadda 1992-yil Andijonda tashkil etilgan Bobur nomli xalqaro jamoat fondi va Bobur nomidagi xalqaro ilmiy ekspeditsiyaning ham ko'plab safarlari ayni shu ziyoratgoh tomon yo'naltirilgan. Sababi shundaki, unda buyuk bobokalonimiz, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur va boburiylarga oid noyob kitoblarning saqlanishidir.

Shunday safarnomalarning birida yana imom Rizo yodgorligi qalamga olinadi: "Imom Rizo haramiga yaqin katta ko'chalardan biridagi masjidda shom namozini o'qidik. Do'konlarni aylandik. Butun Islom Sharqida ma'lum va mashhur Imom Rizo maqbarasini ziyorat qildik. Uni tasvirga tushirishimizga esa ijozat berishmadi. Bu ajoyib, behad go'zal, maftunkor qabr va ibodatxonani, undagi manzarani tasvirlashga so'z o'qizlik qiladi. Imom Rizo muxlislari behad ko'p. Haramga oyoq kiyimi yechilib kiriladi. Uning ichi odamlar bilan limmolim"². Sayohatchilarni ibodat qiluvchilarning e'tiqod-u diyonatda sobit ekanliklari qoyil qoldirar ekan, ular Imom Rizo maqbarasining tarixi bilan ham qiziqadilar.

Diniy e'tiqod, diniy diyonat o'ta mustahkamligi shundoqqina ayon bo'lib turibdi. Haramning ichki va tashqi zallarining devorlari, ustunlari, darvozalari, ostonalariga, yerga yotqizilgan oppoq marmar toshlarga odamlar yuzini qo'yib, ikki qo'lini ko'tarib tangriga iltijo qilishmoqda. Muhammad Sodiq orqali bir qancha ziyoratchilardan Imom Rizo maqbarasi, uning yaratilish tarixi haqida surishtirdik. Ammo natija biz o'ylagandek chiqmadi. Bu ajoyib obida tarixi haqida biron-bir tushuncha olish imkoni bo'lmadi. Mashhad shahri aslida Sharqning qadimiy shaharlaridan, madaniyat, ma'rifat o'choqlaridan biri bo'lgan. Bu azim shahar o'rnida IX asrda Sanobod qishlog'i joylashgan"³.

Ekspeditsiya safarlarida bevosita ishtirok etib, ushbu tarixiy voqeliklarni muhrlab borgan adib Qamchibek Kenjaning bir necha safarnomalari dunyo yuzini ko'rdi. Ahamiyatli tomoni shundaki, Qamchibek Kenja safarnomalari bir mushtarak mavzu bor. U ham bo'lsa, ularning har birida Mashhadga – Imom Rizo masjidiga uyushtirilgan safar tafsilotlarining o'rin olganligidir. Dastlabki safar tafsiloti "Hind sorig'a" asarida keltirilgan bo'lib, muallif unda umumiy fikrlarini berish bilan cheklangan: "...Budapesht ko'chalarini eslatgan tor ko'chalardan o'tib, Imom Rizo maqbarasiga bordik. Maqbarani naq muzey deysiz. Xonalari juda ko'p va bir-birlaridan chiroyli oyna, yog'och naqshlari bilan bezatilgan. Shakli-

¹ Hoshimov O'. Daftar hoshiyasidagi bitiklar/ to'ldirilgan va qayta ishlangan nashri. – T.: Sharq, 2006. – B.195.

² Рустамбек хожи Шамсиддин ўғли. Бобурни излаб.– Андижон: Мерос, - В. 12.

³ Ўша асар. - В.12.

shamoyili yuksak me'morchilik san'atini namoyish qilib turibdi. Hamma xonalarga har xil hajmdagi rango-rang gilamlar to'shalgan – kaftday ochiq yer yo'q. Ochiq maydonlarning har qadamida ziyoratchilar uchun maxsus suv ichadigan chiroyli qurilmalar bor edi. Suvning shirinligiga ta'rif yo'q. Bunaqa mazali obi zamzamni shu paytgacha hech qayerda uchratmagandim...”¹

Keyin Imom Rizo haramiga (adabiyotlarda “maqbara” yoziladi, lekin mahalliy xalq “haram” deyisharkan –muallif.) o'tdik. Xalq behad ko'p edi. Kirish bepul, matodan yasalgan, qator, chimildiqsimon xonalarning biridan o'tasiz. Har bir chayla-chimildiqda ikkitadan nazoratchi turadi². U cho'ntaklaringiz-u qo'ltiqlaringizni paypaslab sinchilashadi, bu g'ayri qiliqlar sizga malol ham keladi, lekin nima deysiz, ehtiyot chorasini ko'rishadi-da.

Nazoratdan o'tib, biroz yugurganingizdan keyin ikki yonda marmar naqshli binolar boshlanadi va ellik-oltmish qadamdan so'ng ikki tarafdagi binolarni tutashtirgan ko'ndalang devor keladi. O'rtada yog'och o'ymakorligi san'atining namunasi bo'lgan katta darvoza-eshik bor. Erkag-u ayol, yosh-u keksalar eshikni o'pib kirib, o'pib chiqib ketishyapti. Ostonadan ichkariga qadam bosiboq biroz egilib, ta'zim qilishadi, chiqib ketayotganlar esa, darvoza ostiga yetganlarida to'xtab, orqasiga qayrilib yana ta'zim bajo aylaydilar. Bu sajda va tavozelar Imom Rizo, uning haramiga qaratilgan edi.

Safarnoma muallifini haram ziyoratchilarining tartib-intizomi, madaniyat, odob doirasida amalga oshirayotgan ibodatlar, maqbaraning mahobatiga, chiroyiga, sarishtaligiga yarasha ekanligi unga kelib-ketuvchilarning ham tutumlari, munosabatlari o'sha darajada ekanligi quvontiradi.

Darvozadan kirganingizdan keyin ikki tomondagi imoratlar davom etadi va yuz qadamchadan so'ng yana ko'ndalang devor, darvoza-eshik bor. O'rtaliq keng, chorsi maydon. Ikki yondagi binolarga kirish va narigi darvozaxonaga olib boradigan yo'laklardan tashqari yerlarga gilamlar solingan. Ahli musulmon o'tirib ibodat qilyapti.

Imom Rizo ibodatxonasini kishi aqlini shoshiruvchi go'zalligi muallifni cheksiz hayratlantiradi. Umri davomida naqshlar jilosini yog'ochda kuzatib kelgan muallif, oynaga solingan naqsh jozibasi oldida lol qoladi.

“Poyafzallarni yechib qo'yib, chapdagi asosiy masjidsimon ibodatxona ichiga kirib boshimiz aylanib ketay dedi, hayratdan yoqamizni ham topolmay qoldik. Nihoyatda keng, ko'p xonalardan iborat katta bir o'ramdagi binoning devorlari, shiftlari ham naqshli oynadan edi. Oyna-gullar xuddi yog'och naqshlar kabi murakkab va xilma-xil edi, har tusda jilo berib tovlanardi. Bu ham o'ziga xos, yuksak san'at edi, shuncha katta hududni turli shakl-shamoyillardagi guldor (bu so'z naqsh-manzarani mutlaqo ifodalay olmaydi, chunki oynaga gul solingan emas, balki oynalar rangin shakllarda, alohida-alohida quyilgan bo'lishi kerak) oyna bilan bezashga qancha muddat va qancha mehnat sarf bo'lganini, eng muhimi, loyiha, tarhining yechimi qanday chiqarilganini aqlimga sig'dirolmasdim.

¹ Kenja Q. Hind sorig'a. Safarnoma. T.: Sharq NMIUBT-2000, - B.72

² Kenja Q. Andijondan Dakkagacha. Safarnoma-2. T.: “Sharq” NMAKBT-2003, - B. 324.

Bir men emas, hammamizning idrokimiz parishon-u lol-u hayron edi. Biridan biriga o'tadigan xonaqolarning (eshik o'rni keng ochiqlik) shiftlari juda baland, mahobatli edi va mana shu xonalarning hammasiga chiroyli qalin sheroziy gilamlar to'shalgan edi. Ziyoratchilar-u ibodatgo'ylar nafasingiz qaytib ketadigan darajada besanoq va zich edi. O'tirgan, tik turgan holda namoz o'qiyotgan, ibodat bilan mashg'ullar ko'p, biz kabi xonalarni aylanib, tomosha-ziyosat qilib yurganlar oqimi katta edi¹.

Haram qoshida tashkil etilgan kutubxona ham o'zining tartibi, kitoblar va qo'lyozmalarning saqlanishidagi qonun-qoidalari bilan ham ibrat olsa arziydigan maskan ekanligi safarnomada alohida qayd etilgan. Safarnoma mutolaasi davomida biz XV-XVI asrda gullab-yashnagan Mashhadning muzayyan ko'rinishidan xabardor bo'lamiz. "Haramning Imom Rizo nomidagi kutubxonasiga kirdik. Oltmish mingta qo'lyozma bor edi. Nashr etilgan kitoblar g'oyat puxta ishlangan maxsus taxta tokchalarga bag'oyat hafsala va tartib bilan terilgan edi.

Ingliz armiyasining Hindistondagi maxsus diviziyasi boshqarmasida xizmat qilgan polkovnik S.Tolbat tomonidan "Boburnoma"ning Bobur jang-u jadallarini aks ettirgan qismlarini "Hindiston podshohining xotiralari" degan nom bilan bosib chiqarilgan tarjima kitob, "Hindiston hukmdorining tovu taxti" sarlavhali yana bir ilmiy-badiiy asar (Bobur Mirzodan Bahodirshoh-II gacha bo'lgan boburiylar hayoti va faoliyati haqida, London, Bryussel va Dehli qayta-qayta nashr etilgan) kseronusxalarini iltimos qildik, ertaga tayyorlab beradigan bo'lishdi.

"Boburnoma"ni "Rahnamoi podshohi Bobur" nomi bilan fors tiliga o'g'irgan Ahmad Gulchin Maoniyning "Rahnamoi ganjinai Qur'on" kitobiga Bobur o'zi tuzgan alifboda kitobat qildirgan "Qur'on" ("Qur'oni Boburiy" deb atalgan) kirgan ekan, uning "Xatti Boburiy" qismi kutubxona mutasaddilarining oliyjanoblighi va muruvvati bilan kseronusxa qilib olindi. Katta bir xona nusxa ko'chiradigan va boshqa vazifadagi kompyuterlardan iborat edi"².

"Mashhad temuriylar va safaviylar davrida yuksak rivojlangan. Dunyoga mashhur ko'plab me'moriy yodgorliklari mavjud: Imom Rizo (butun dunyo shialarining sakkizinchi imomi) maqbarasi (IX asr), Gavharshod begim masjidi (1405-1418), shahar yaqinidagi Firdavsiy maqbarasi shular jumlasidandir.... Imom Rizo maqbarasi, ana shu masjidning shimol tomonida qad ko'targan"³.

Qamchibek Kenja "Andijondan Bag'dodgacha" nomli safarnomasida "Mashhad. Imom Rizo va uning harami" to'g'risida so'z yuritilar yekan, "Temuriylar, safaviylar davrida Mashhad har jihatdan ravnaq topgan... Darvoqe, "Boburnoma"da keltirilishicha, Mashhadga bir qancha muddat Sulton Husayn Mirzo (Boyqaro) ning o'g'li, Bobur Mirzoning yaqin jigarlaridan Haydar Mirzo ham hokimlik qilgan", – deya ma'lumot beradi. Bundan ko'rinib turibdiki, muallif biror joy nomlari yoxud voqealar tasviri-taassurotini "Boburnoma"dagi tasvirlarga bog'lagan holda yetkazishi safarnomaning kitobxonlar uchun manzur bo'lgan jihatlaridan biri bo'lib qoldi. Negaki, muhim manbalardan o'z o'rnida foydalana

¹ Ўша асар. - Б. 325.

² Ўша асар. - Б. 326.

³ Kenja Q. Sohibqiron o'tgan yo'llarda. Safarnoma-5. T.: "Sharq" NMAKBT-2003, - B. 321

olish asar mazmunini boyitishi bilan bir qatorda o'quvchi saviyasini oshirishga ham xizmat qiladi.

Mashhadning bor chiroyini nasriy safarnomalar bag'ridagina kashf etmaymiz. Mashhadning go'zalligini, jozibasini nazmdagi ifodasi she'riy safarnomalarda ham o'zgacha talqin etilgan:

Belga bog'lab mehr-u ixlosdin kamar,
Men Eron tuprog'iga qildim safar.
Istadim avval ziyorat aylasam,
So'ng yurib, sayr-u sayohat aylasam.
Keldim poyingga bosh urib, yo Hazrati Rizo,
Ey nuri Mustafoyi jon, ey joni Murtazo...
Shukrona aytaman, Xudoyim, Haqqi zuljalol
Men xastani ziyoratingga ayladi sazo¹.

She'riy safarnomadagi tasvirlar biz yuqorida o'qigan tarjima va original nasriy esdaliklardan o'ziga xos pafosi bilan farqlanadi. Chunki she'riy ifoda, albatta, epik tasvirga qaraganda she'rxon ko'ngliga tez va ta'sirchan yetib boradi. Ardoqli shoirimizning she'riy-esdaliklari bu vazifani a'lo darajada o'tagan. Bu muhtasham yodgorlikka qadami yetgan O'zbekiston Xalq shoiri, yuqoridagi satrlar muallifi Jamol Kamolning "mehr-ihlosdan kamar" taqib Imom Rizo maqbarasi ziyoratiga shoshilayotgan shukrona, shukuhli qiyofasi o'quvchiga yana bir karra bu dargohning mahobatini va mohiyatini eslatadi.

J.M. Ahmedov

*"Shahrisabz" davlat muzey-qo'riqxonasi filial mudiri
O'zbekiston, Shahrisabz sh.*

OO SAROY TARIXI

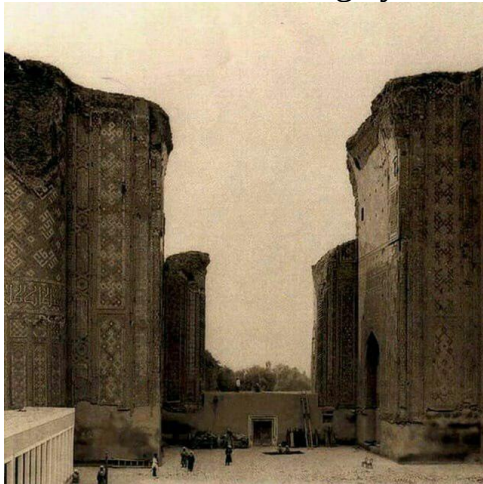
Sohibqiron Amir Temur yurish qilgan mamlakatlarida ham qurilish va obodonchilik ishlarini olib borgani bizga ma'lum. Boshqa yurtlardan olimu hunarmandlarni Movarounnahrda olib kelib, o'z yurtida ilm fan, me'morchilik va hunarmandchilik yuksak darajaga ko'tarilishiga sababchi bo'ldi. Hattoki bugungi kunda ham Amir Temur va temuriylar davrida qurilgan obidalar dunyoning turli chekkalaridan kelgan sayyohlarni o'ziga rom etib kelmoqda. Bugun biz ham aynan Sohobqironning buyrug'i bilan ota yurti Shahrisabzda qurilgan Oq saroy qarorgohi tarixi haqida fikrlashmoqchimiz.

Albatta, maftunkor Oq saroyning qurilishi haqida tarixiy manbalardan, jumladan, Zahiriddin Bobur va Klavixio Gonsalesning asarlari orqali ishonchli ma'lumotlar va go'zal ta'riflarga egamiz. Amir Temur me'morchilik sohasining yuksak namunasi sifatida qurdirgan imoratlari ichida Oq saroy eng balandi, go'zal va salobatli bo'lib, balandligi 70 metrdan ortiq bo'lgani, 1380-1405-yillar

¹ Jamol Kamol. Safar daftari: she'rlar to'plami. – T.: "Tamaddun", 2012. – B.5

davomida qurilgani ham obidaning me'moriy jihatdan naqadar mukammaligini bildiradi.

Istiqlolga 34 yil to'layotgan bir davr oralig'ida olib borilayotgan davlatimiz islohotlari, ayniqsa, tariximizga bo'lgan munosabat, madaniy merosni asrab avaylash hamda turizmni rivojlantirishi borasidagi ishlar, albatta, barchamizni quvontiradi. Xalqimizning bunga ijobiy munosabatini sayyohlar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Shunday bo'lsada, afsuski, ba'zi fuqarolarimiz ongida sobiq sho'ro davrida noxolis yozilgan risolalardagi fikrlarga ojizona ergashishni ko'ramiz. Bulardan biri Shahrisabzdagi Oq saroy majmuasining buzilishi haqida ham ana shunday noaniqliklarni kuzatamiz. Shu sababdan biz Oq saroyning qurilishi, hashamati haqida emas qurilgandan keyingi o'tmishning suronli davrlarida qanday vayronagarchiliklarga uchragani haqida to'xtalmoqchi bo'ldik. Zero, bu urinishimiz «dengizdan bir tomchi» bo'lsada, tariximizni xolisona o'rganish uchun ko'proq kitob o'qishga undab, birgina manbani o'qib, biryoqlama fikr bildirishdan chekinishga yordam beradi, deb umid qilamiz.

Xo'sh, Oq saroy qanday qilib vayron etilgandi? Temuriylar davrida Shahrisabz ham Samarqand singari temuriyzodalarning to'qnashuvlariga guvoh bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, Ulug'bek Mirzo (1409 y) taxtga o'tirishi bilan bobosining ishlari davomchisi sifatida Shahrisabzda Ko'k gumbaz singari imoratlar bino qildi. Shahrisabz va Oq saroy temuriylar uchun shonli yoki qiyinchilik davrlarida ham Samarqandga, ya'ni poytaxtga yaqin boshpana bo'ldi.

XVI asrning oxirlarida ikki sulola - temuriylar va shayboniylarning to'qnashuvida, albatta, boshqa davrlarda bo'lganidek shaharlardagi imoratlar ham zarar ko'radi. Lekin Abdullaxonning (1533-1598) Shahrisabzdagi obidalarni, jumladan, Oq saroyni vayron qilgan deyish to'g'ri bo'lmas. Bunga javoban tarixiy manbalar guvohligini keltiramiz.

Abdullaxonning hukmronlik yillarining ko'p qismi shayboniyzodalarning o'zaro kurashlarini daf qilish, davlatni mustahkamlash yo'lidagi harakatlardan iborat bo'ldi. 1552-yil Abdullaxon Shahrisabzni shayboniyzoda Hoshim Sultondan tortib olib, ukasi Ibodullo Sultonni Shahrisabz hokimi qilib tayinlaydi. 1553-yil Toshkentdan kelgan Navro'z Ahmadxon yordamida Hoshim Sulton yana

Shahrisabzni egallaydi. 1563 yil Hoshim Sultonni daf qilish uchun Abdullaxon ikkinchi bor Shahrisabzga yurish boshlaydi. Bu galgi fathdan so'ng Abdullaxon Shahrisabzni o'z yaqinlaridan Xusrav Sultonga beradi va unga qarata «haqiqat bilan hukmronlik qil, kuchli va kuchsizni adolat sitamida barobar tut, hamisha jabr-u zulm bayrog'ini sindir», degan gaplari Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriyning «Abdullanoma» asarida keltiriladi.

1567-yilning dekabrda Samarqand hokimi Abulxayr Sulton Shahrisabzni egallab oladi. Hofiz Tanish Buxoriyning hikoya qilishicha, Abulxayr Sulton qal'aga kirib olgan vaqtda bir guruh navkarlari Abdullaxonga «xandoq suvidan suzib o'tib, qal'aning burj va devorlarini yiqitamiz», deganda Abdullaxon bunga rozi bo'lmaydi va «Umid shulki, oqibatni o'ylamovchilar oxiri o'z qilganlaridan pushaymon bo'ladilar», deydi.¹ Yana ushbu asarga ko'ra, 1568-yil Samarqanddan kelgan shayboniyzodalar Gadoyxon, Abulxayr Sulton, Xudoyberdi Sulton Abdullaxon va u qo'ygan hokim Xusrav Sultonga qarshi o'tlanadi.

Ushbu janglarda Xusrav Sulton halok bo'ladi va bir muddat Shahrisabz qo'ldan chiqadi. 1569-yil Abdullaxon Shahrisabzni qaytarish uchun o'tlanadi va Faqir Sultonni chekinishga majbur qiladi.

Muarrix bu haqda «Ul hazrat, Shahrisabz tomon yuzlandi. Qal'a atrofiga qo'ngandan so'ng, uning buzilgan qal'asini tuzatishga buyurdi», deb yozadi¹.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilsak ham Abdullaxon buzuvchi emas, aksincha, tiklovchi, bunyodkor inson bo'lganini ko'rishimiz mumkin.

Shahrisabz qal'a devorining buzilishi Abulxayr sultonning talonchiligi natijasida bo'lib, Oq saroyning esa ayrim joylari, sirli koshinlari ko'chgani ehtimol.

Lekin nima uchun bu ishlar Abdullaxonga nisbat berildi, degan savolga kelsak, bizningcha Amir Temur singari «sohibqiron» deb atalgan, o'z davrining va qolaversa shayboniy hukmdorlar ichida ham yetuk siyosatdon, lashkarboshi, ma'rifatli, bunyodkor shaxsi Abdullaxonni qoralash va uning xaqiqiy siyratini xalqdan to'sishga intilish bo'lgani, bu orqali barchamiz bilgan o'zligimizni anglashdan sobiq sho'ro hukumatining qanchalik qo'rqqanini ko'rishimiz mumkin.

Lekin Oq saroy shunchalik mustahkamligidan unga o'sha davr qurollari bilan katta talafot yetkazish ham qiyin bo'lgan. Buni keyinchalik kimlar amalga oshirganini bilish uchun yana manbalarga yuzlanamiz.

Ashtarxoniylar davrida Oq saroy Shahrisabz kenagas beklari uchun ham qarorgoh vazifasini o'tab keldi. Buxoro taxti mang'it amirlari qo'liga o'tgach Shahrisabz va Kitob beklarining mustaqillikka intilishi Amir Haydar, Amir Nasrullo va Amir Muzaffar davrida beklilarga qo'shin tortishiga sabab bo'ladi. Bunday o'zaro urushlar shahar devorlariga, imoratlariga bezarar bo'lgan deb bo'lmaydi, albatta.

Liya Mankovskaya tarixiy ma'lumotlarga tayanib yozishicha, 1707-yil Oqsaroy peshtoqi tagida Buxoro xoni Ubaydullaxonning toj kiyib, taxtga o'tirgani haqidagi ma'lumot peshtoqning hali butunligidan dalolat beradi.

¹ Равшанов П. Оксарой тарихи.-Т., «Янги аср авлоди» 2014.

Muhammad Hakimxon To‘raning «Muntaxab at tavorix» asarida 1840-yil Doniyol otaliq vafotidan so‘ng, Oq saroy imorati ostida Xo‘jaqulibiy parvonachi Shahrisabz amiri mansabiga o‘tqazilgani yoziladi. Shunga ko‘ra, Rossiya imperiyasining tajovuzi Buxoro xonligi chegaralariga qadar kelguncha, Oq saroy Shahrisabz kenagas beklarining ma‘muriy-boshqaruv binosi sifatida qad ko‘tarib turgan, deyishimiz mumkin bo‘ladi.

Muarrix Abdulazim Somiy rus qo‘shinlarining Shahrisabz va Kitob bekliklariga hujumini 1873-yil deb ko‘rsatsa, Rossiya imperiyasi harbiylarining hujjatlarida 1870-yil kuzida bo‘lgani qayd etiladi. Shahrisabz va Kitob bekliklarini bosib olishda «jonbozlik» ko‘rsatgan vayronkor general-mayor Abramov edi. Abramov 1870-yil 31-avgustda yozgan 591-raqamli raportida shaharni qirg‘inbarot qilgani haqida aytmadan «Aholi shahardan 3 chaqirimcha berida meni non-tuz bilan qarshi oldi», deb xaspo‘shlashga urinsa-da, D.N.Logofet «rus qurolining kuchi va ko‘lob bo‘lib to‘kilgan rus qoni evaziga olingan Shahrisabz va Kitobdek ulkan bekliklar Buxoro amiriga berildi», deya general yashirganini oshkor qilib qo‘yadi. N.A.Maevning 1875-yilda bosilgan «Buxoro xonligi ocherki» asarida «Temurning hashamatli Oq saroyi Buxoroning shu davrdagi hamma imoratlarida kuzatilganidek, xarobalardan iboratdir. Shunga qaramasdan, bu vayrona hozir ham o‘zining benazir go‘zalligi bilan rom etadi. Janubiy tarafdin gumbaz qoldiqlari yaqqol bilinib turadi, vaqtida imorat bezagi bo‘lgan bu gumbaz hozirda nuragan bo‘lib, undan koshinlar va yozuvlar bilan bezatilgan ikki baland devor saqlanib qolgan»¹.

Bu so‘zlardan bilinib turibdiki, Oq saroy chinakamiga tashqi ta’sir bo‘lmasa, xaroba bo‘ladigan imorat emasdi. Buning ustiga oradan 50 yil o‘tib 1920-yil 24-dekabrida sovet tuzumiga qarshi umumxalq qo‘zg‘olnini bostirish vaqtida Benbin degan kimsa tomonidan Oqsaroy to‘pga tutilgani aytiladi. Oqsaroy sovetlar davrida 74 yil davomida qarovsiz qolgan.

Nihoyat istiqlool shamolining esishi, bizgacha nasib etib saqlangan Oqsaroy peshtoqlarini qaddini ko‘tarib, bugungi kunda sayrgoh deb atalayotgan maydonning (82 ga) ko‘rkiga aylantirdi.

D. Normurodov

t.f.b.f.d. (PhD),

O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi katta ilmiy xodimi

O‘zbekiston, Toshkent sh.

“YANGI SANGANAK” XAZINASIDAGI XV ASRNING OXIRIGA OID SHOSH TANGALARI

2021-yilda Toshkent viloyati, Parkent tumani, “Yangi Sanganak” MFYda yashovchi Imomali Boymaqov hovlisida yer qazish ishlari o‘tkazilish chog‘ida

¹ Ўша асар.

1810 dona mis tangalari topilgan edi. Hozirda ular O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi fondida saqlanmoqda. Bu tangalar mexanik va kimyoviy usullarda tozalangach ulardan 11 turdagi 655 donasi Samarqandda, 6 turdagi 364 donasi Buxoroda zarb qilinganligi aniqlandi¹. Ularning tadqiqi XV asr va XVI asrning boshlarida ya’ni, juda tahlikali, notinch davrda, so‘ngi temuriylar orasidagi ichki ziddiyatlar, taxt uchun kurashlar ketayotgan, shahzodalarning tez-tez almashib turishi, Muhammad Shayboniynonning temuriylardan toj-taxtni tortib olishi paytlarida zarb qilinganligini ko‘rsatdi. Keyingi izlanishlarda esa hazinadagi 5 dona mis tangada “zarbi Shosh” yozuvi tushirilganligi o‘qishning imkoni bo‘ldi.

“Yangi Sanganak” xazinasidagi “zarbi Shosh” yozuvi tushirilgan tangalarning har ikkala tomoniga zarb urish yo‘li bilan bo‘rtma ko‘rinishdagi bezak va yozuvlar tushirilgan. Ammo, tushirilgan bu bezak va yozuvlar birorta tangaga ham to‘liq tushmagan. Bundan tashqari, tangalarga tushirilgan bezak va yozuvlarning bir qismi oksidlanish natijasida tekislanib ketgan. Shu sababli ularni aniqlashda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Shuningdek, tangalar ovalsimon shaklda bo‘lib, ularning o‘lchamlari ham bir-biridan biroz farq qiladi. Jumladan, ulardan birining diametri – 21–24 mm.ni, og‘irligi – 5.25 gr.ni (1-rasm), ikkinchisining diametri – 23–24 mm.ni, og‘irligi – 4, 82 gr.ni (2-rasm), uchinchisining diametri – 24–28 mm.ni, og‘irligi – 4.93 gr.ni (3-rasm), to‘rtinchisining diametri – 22–24 mm.ni, og‘irligi – 4.97 gr.ni (4-rasm), beshinchisining diametri – 24–27 mm.ni, og‘irligi – 5.18 gr.ni tashkil etadi (5-rasm). Tangalarning oldi va orqa tomonlari qo‘yidagicha:

Tangalarning old tomoni (AV):

Qavariq ko‘rinishda bezalgan xalqa ichiga arab harflarida “zarb / Shosh (ضرب/شاش)” – deb yozilgan. Bezak va yozuvlarning bir qismi tangaga tushmagan bir qismi tekislanib ketgan. Ulardan biriga qayta zarb urilgan. Qayta zarbda uchyaproqsimon hoshiya ichiga “adl/Samar/qand (عدل/سمر/قند)” degan yozuv tushirilgan (3-rasm).

Tangalarning orqa tomoni (RV):

Qavariq shakllardagi bezak va arab harflaridagi yozuvning izlari bor. Ammo, ularning asosiy qismi tekislanib ketgan. Odatda ularning orqasiga zarb qilingan yili tushirilgan.

Afsuski, “Yangi Sanganak” xazinasidagi “zarb Shosh” yozuvi tushirilgan tangalarning zarb qilingan yili o‘chib ketgan. Ammo, ularning qachon zarb qilinganlini xususida numizmatik tadqiqotlar orqali fikr yuritish imkoni bor. Bu tangalarning o‘xshashlari O‘rta Osiyoning turli hududlaridan, jumladan, Toshkent viloyati turli joylaridan, Qozog‘istonning janubiy viloyatidan, Qirg‘iz Respublikasi, Jalolobod viloyati, Changit qishlog‘idan topilgan va ularning orqa tomoniga tushirilgan zarb yillari o‘qilgan². Ularni tadqiq qilishda

¹ Нормуродов Д.Р. XV – XVI асрнинг бошларига оид “Янги Санганак” хазинасидаги Самарқанд тангалари хусусида // Тарихий тадқиқотлар. – Тошкент, 2024. – № 2 (4). 79–92-бетла; Нормуродов Д.Р. XV – XVI асрнинг бошларига оид “Янги Санганак” хазинасидаги Бухоро тангаларига доир // Тарихий тадқиқотлар. – Тошкент, 2024. – № 3 (5). 64–73-бетлар.

² Камышев А. М. Клады медных монет Тимуридов и Шейбанидов. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – С. 20.

tangashunoslardan Ye. A. Davidovich, L. Yu. Shpenyova¹, R. Z. Burnasheva², A. M. Kamishevlarning³ hizmatlari kattadir. Ularning tadqiqotlarida bu ko‘rinishdagi “zarb Shosh” yozuvli tangalarning zarb qilingan sanasi tushirilganlari va tushirilmagan xillari aniqlangan. Jumladan, sana yozilgan tangalarda hijriy 898–899 (milodiy 1492–1493) yili borligi o‘qilgan⁴. L. Yu. Shpenyova esa bu paytda zarb qilingan tangalarning ikkita turini ajratgan⁵. Xususan, uning aniqlashichi, 1-turdagi sanasi borlari hijriy 898–899 (milodiy 1492–1493) yililari zarb qilingan; 2-turdagi sanasi yo‘qlari esa 907 (milodiy 1501–1502) va 909 (milodiy 1503–1504) yillar oralig‘ida zarb qilingan. Undan keyingi davr tangalarida zarb Shosh yozuvli tangalar uchramaydi.

Shosh nomi tushirilgan mis tanga – fulslar IX–XIII asrlarda keng zarb qilish yo‘lga qo‘yilgan⁶. Jumladan, somoniylar sulolasi vakili Nasr II ibn Ahmad nomi tushirilgan felus hijriy 253–256-yillarda Shoshda zarb qilingan. bu tangalarga Shosh yozishning davomi ekanligini aytsa bo‘ladi. Markazi hozirgi Toshkent shahrida joylashgan Shosh viloyat-o‘lkasi IX–XIII asrlardaga oid arb va fors tilli yozma manbalarda qayd qilingan⁷. XIII–XVIII asrlarga oid yozma manbalarda Shosh Toshkentning qadimgi nomi bo‘lganligi eslatib o‘tiladi. Jumladan, Boburnomada Toshkent manbalarda Shosh deb yozilganligi haqidagi ma’lumotlar bor. Yuqoridagi tavsiflangan tangalardan ko‘rinib turibdiki, Shosh nomi keyinchalik tangalarda ham uchrab turgan.

Hazinadagi zarb Shosh yozuvli tangalar zarb qilingan yillari so‘ngi temuriy shahzoda Abu Said Mirzoning o‘g‘ili Sulton Ahmad Mirzoning (hukmronligi 1469–1494 yillar) boshqaruvi davriga to‘g‘ri keladi⁸.

“Yangi Sanganak” hazinasidagi “Zarbi Shosh” yozuvli tangalardan biridagi qayta zarb urib uchyaoproqsimon hoshiya ichiga tushirilgan “adl/samar/qand” yozuvli qayta zarblarga o‘xshash zarblar ham o‘rganilgan bo‘lib, ular hijriy 898–901-yillar (milodiy 1492–1494) oralig‘ida urilganligi aniqlangan⁹.

¹ Шпенёва Л.Ю. Клад медных тимуридских монет из села Мады Ошской обл. // Ош и Фергана в исторической перспективе. – Вып. 3. – Бишкек, 2000. – С. 103.

² Бурнашева Р.З. Денежное общение в городов Южного Казахстана в XV–XVIII вв. – Туркистан Типография Международного казахско-турецкого университета им. А.Ясауи, 2006. – С. 255.

³ Камышев А. М. Клады медных монет Тимуридов и Шейбанидов. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – С. 20.

⁴ Давидович Е.А. История денежного обращения средневековой Средней Азии (медные монеты XV – первой четверти XVI в. в Мавераннахре). – Москва, 1983. – С. 189; Камышев А. М. Клады медных монет Тимуридов и Шейбанидов. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – С. 20, 148; <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=21851>

⁵ Камышев А. М. Клады медных монет Тимуридов и Шейбанидов. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – С. 8.

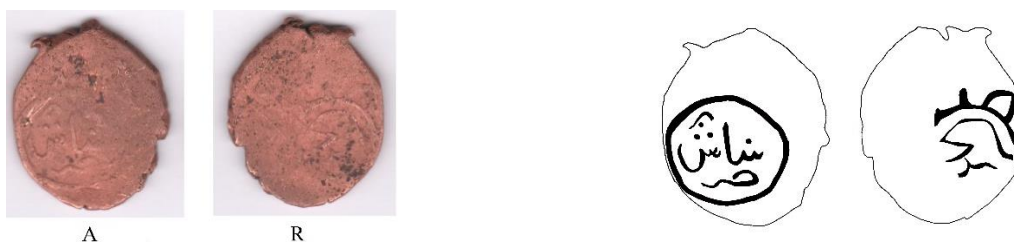
⁶ Федоров М.Н. Политическая история Караханидов в конце X – начале XI вв. // Нумизматика и эпиграфика. – Москва, 1972. – Том. X. – С. 157; Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы города и городской культуры Ташкентского оазиса. – Т.: Фан, 1982. – С. 147; Федоров-Давыдов Г. А. Находки восточных монет VIII–XIII вв. в Восточной Европе // Эпиграфика Востока. 1988. № XXIV. – С. 44–47.

⁷ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. – Тошкент, 1963. 2-жилд. 232-бет; Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). – Бешкек: Илим, 2004. – С. 94; Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-та’рих. Полный свод истории. Избранные отрывки / Пер. с араб., прим. и коммен. П. Г. Булгакова. Доп. к пер., прим. И коммент., введ. и указ. Ш. С. Камолиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – С. 21.

⁸ Файзиев Т., Мухаммадхўжаева Н. Мовароуннахрда ҳукмронлик қилган темурий шаҳзодалар. – Т.: Абдуллу Қодирий, 2002. 19-бет.

⁹ Давидович Е.А. История денежного обращения средневековой Средней Азии (медные монеты XV – первой четверти XVI в. в Мавераннахре). – Москва, 1983. – С. 106.

Xullas, Toshkent viloyati, Parkent tumanidan topilgan “Yangi Sanganak” mis tangalar hazinasidagi 5 donadan iborat “zarbi Shosh” yozuvli tangalar Movarounnahrni, jumladan, Buxoroni boshqargan temuriylar shahzoda Abu Said Mirzoning o‘g‘ili Sulton Ahmad Mirzoning boshqaruvi davriga Toshkentda, 898–899-yillarda (milodiy 1491–1494) zarb qilingan. Ular ushbu sulolarning tanga-pul siyosati bo‘yicha ma’lumotlar doirasining kengayishiga yordam beradi. Shuningdek, mazkur tangalarning Toshkent vohasidan, jumladan Parkent shahridan topilishi ularning ushbu huddudlarda ham keng muomalada bo‘lganligini aytishga asos bo‘lib hizmat qiladi.

1-rasm. “Yangi Sanganak” xazinasidagi “zarbi Shosh” yozuvli mis tanga

2-rasm. “Yangi Sanganak” xazinasidagi “zarbi Shosh” yozuvli mis tanga. A – rasmi; V – grafik chizmasi.

3-rasm. “Yangi Sanganak” xazinasidagi “zarbi Shosh” yozuvli mis tanga Edvard Rtveladze

4-rasm. “Yangi Sanganak” xazinasidagi “zarbi Shosh” yozuvli mis tanga. A – rasmi; V – grafik chizmasi.

5-rasm. “Yangi Sanganak” xazinasidagi “zarbi Shosh” yozuvli mis tanga

X.B. Xurramov

*Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti tayanch doktoranti
O‘zbekiston, Termiz sh.*

TEMURIYLAR DAVRIDA TERMIZNING O‘RNI

Termiz – Amudaryo daryosi bo‘yidagi katta shahar bo‘lib, uning XIV-XV asrlardagi hayoti Temuriylar davri uchun juda katta rol o‘ynagan. Termiz shahrini qayta bunyod etish, uning iqsodiy va madaniy hayoti aytilayotgan davrda yuksaldi. Tanga pullar zarb etilishi buning yorqin isbotidir. Amir Temur hayoti va faoliyatining sahifalari Termiz bilan chambarchas bog‘lanib ketganligini tushuntirish mumkin. Albatta, bu fikrni tasdiqlash va inkor qilish uchun keng qamrovli izlanishlar olib borish kerak.

Amir Temur hokimiyat uchun kurash boshlaganida ham, uning zafarli kunlarida ham termiziylar Sohibqironning yonida bo‘lganlar. Bizgacha yetib kelgan manbalarda Termiz na termiziylar bilan bog‘liq ko‘plab voqealar, Amir Temurning Termizga tashriflari haqidagi ma‘lumotlar keltirilgan. 1362-yili Amir Temur Mohon hokimi Alibek Joniqurboniy qo‘liga asir tushganida vazirlaridan Azizuddin Termizdan yurish qilib, yordamga yetib keladi.”Bu ish bilan menga quvvat bag‘ishladi, shijoat va mardligim tutib, qo‘limdagi qilich zarbi bilan ko‘p soqchilar orasidan najot topdim”, -deb yozilgan Temur tuzuklarida¹.

Movorounnahrda o‘z hokimiyatini uzil-kesil o‘rnatish uchun hal qiluvchi jang arafasida – 1370-yil mart oyining oxirida Amir Temur keyinchalik Sayyid Baraka nomi bilan mashhur bo‘lgan Sayyid Muhammad al-Madiniy bilan uchrashdi. Bo‘lajak piru muridning muloqotida Sohibqiron o‘sha zamon sayyidlarining eng ulug‘ peshvosi qo‘lidan hokimiyat ramzi nog‘ora va bayroqni olib, uning duoyi xayriga musharraf bo‘ladi. Shundan so‘ng Sayyid Amir Temurga buyuk kelajagini bashorat qiladi.”Muborak tili o‘shal dam go‘yo parvardigor belgilagan qismat va uning cheksiz imkoniyatining tarjimoni edi: chunki bashorat qilib aytgan so‘zlarining na mazmunida o‘zgarish va amalga oshishida kechikish bo‘ldi”, - deb yozadi Sharafiddin Ali Yazdiy.²

Ilmiy doiralarda ham keng jamoatchilik orasida Sayyid Baraka shaxsiga qiziqish ortib, uni o‘lkamizga kelishi sabablari haqida turli fikrlar bildirilmoqda. Ulardan biriga ko‘ra, Sayyid Baraka islom dunyosining ikki muqaddas shahri-

¹ Temur tuzuklari. A. Sog‘uniy va H. Karomatov tarjimasi. T., 1991.

² Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. O. Bo‘riyev tarjimasi. A. O‘rinboyev nashri. T., 1994.

Makka va Madina vaqflari, ya'ni belgilangan miqdordagi to'lovlarni undirish uchun kelgan. Amir Temur tomonidan ko'rsatilgan benihoya katta iltifot natijasida sayyid uning davlatida qolishiga qaror qiladi. Fikrimizcha, bu talqin haqiqatga yaqin bo'lsa kerak. Dastlabki uchrashuvning Termizda bo'lishiga sabab shundaki, Sayyid Baraka o'zi kabi payg'ambar avlodlari xonadoniga mansub Termiz sayyidlari oldiga kelishi tabiiy holdir, bu borada, Termiz sayyidlari xonadoni asoschisi Xasan al-Amrning bobosi Madina hokimi bo'lganligini alohida qayd qilish kerak.

Manbalarda aniq bo'lishicha, 1384-yil bahorida Amir Temur Termiz yaqinida Amudaryo ustida ko'priq qurdiradi. Sharafiddin Ali Yazdiy Zafarnomasida shunday satrlar bor:

Chu Termizda yetti shahiy mo'tabar
Tiladi ushul yerda ahli hunar.
Yasag'ay suvi ustida ko'friki ravon,
Kim o'tg'aylar andin cheriki ayon¹.

G'iyosiddin Alining dalolatiga ko'ra, Amir Temurning Hindistonga yurishida Lihovar shahriga hujumidan avval taslim bo'lishni taklif qilib elchi sifatida Alovuddin yuboriladi. Shahar ahli sulh tuzishga rozi bo'ladi va sovg'a sifatida gapiruvchi ikki to'ti yuboradi. Qizig'i shundaki, Amir Temur zamonasida yozilgan, bizgacha yetib kelgan manbalarining eng qadimgisida keltirilgan bu voqeada Sohibqiron atamasi birinchi marta ishlatilgan.² Hijriy 801-yilning 12-rajabida -1399-yil 29-martida Hindiston yurishidan qaytayotgan qo'shin, o'sha davr manbalarining tili bilan aytganda, Termiz daryosi, ya'ni Amudaryo qirg'og'iga yetib keladi. Daryoning narigi qirg'og'ida Sohibqironni Ulug'bek, malikalar va ayon-u akobirlar kutib olishadi. 22 va 23-rajab kunlari Amir Temur Termizda bo'ladi. 23-rajab kuni 31-martda zafar quchgan qo'shin sharafiga Termiz sayyidlari katta to'y berishadi. Ertasi kuni g'olib qo'shi safarini davom ettiradi (5.184). Oxirgi marta Amir Temur Termizda hijriy 807-yil muharram oyida -1404-yilning iyulida g'arbiy mamlakatlarga yurishidan qaytishida bo'lgan. Tariximizning zahmatkash tadqiqotchisi, akademik Bo'riboy Ahmedov shunday deb yozadi: "Daryodan kemalarga tushib o'tdilar va Termizda har doimgidek, Xudovandzoda Aloulmulkning uyida to'xtadilar, Termizda bir kun dam olgach, Humoyun Mahkam yana yo'lga chiqdi. Har kelganida Amir Temur dunyoni sharifati nuri bilan yoritgan, mardligi bilan hayratga solgan shu tabarruk maskan ulug'larining ruhini shod qilib, ularning qabrlarini ziyorat qilgan".

Amir Temur sevgan shaharga uning avlodlari ham alohida munosabatda bo'lganlar. Xalil Sulton eski Termizni ta'mirlashga uringan bo'lsa, Ulug'bek hayoti va faoliyatida termiziylarning faol ishtiroki kuzatiladi. Xalil Sulton Mirzo amakisi Shohrux Mirzoga qarshi chiqish maqsadida eski Termiz qal'asini qaytadan bunyod ettirgan. Bu ma'lumotni bizga Ibn Arabshoh o'z asarida shunday keltiradi: "Ular kunduzi taomni, kechasi uyquni tark etadilar va shahar qurilishini o'n besh kun

¹ Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. A. Ahmad. H. Bobobekov nashri. T., 1997.

² Гисиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Изд. А.А. Семенова. М., 1958.

chamasida tamomladilar”-deb yozadi.¹ Hijriy 810-yilning safar oyida (milodiy 1407-yilning 8-iyuldan 5-avgustgacha) Xalil Sulton bosh amiri Oллоhdod rahbarligida qo‘shinlarining bir qismini Termiz qal‘asini tiklashga jo‘natadi. Shahar vayron qilinishi arafasida to‘rt halqadan iborat devorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, madina, birinchi va ikkinchi rabotlarni o‘rab turgan. Qal‘a 10 gektardan iborat to‘g‘ri to‘rtburchak shakldagi maydonni egallagan bo‘lib, mustahkam istehkom edi. Uni uch tomondan mudofaa devolari chuqur va keng handaq o‘rab turgan. Oллоhdod birinchi navbatda shahar devorlarini ko‘tarishga kirishgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, 1407-yilda qal‘a devori kvadrat shakldagi pishiq g‘ishtlardan ko‘tarilgan. Bunday qisqa muddatda eski shaharning barcha qismini tiklab bo‘lmas edi. Qal‘a tiklangach, yangi Termiz ahlidan eski shahardan ko‘chib ketganlarning avlodlaridan qolganlarga shaharga qaytish amr qilingan. Ibn Arabshoh eski shahar yangisidan husnliroq va mustahkamroq bo‘lib qoldi, deb ta‘kidlaydi. Lekin shahar aholisi ko‘chishga mayllik bildirmaydi. Shunda Oллоhdod odamlarni to‘plab, yangi qurilgan imoratlarni kim birinchi bo‘lib egallasa, u joy o‘sha kishinikidir, deb e‘lon qiladi. Nonvoylar, qassoblar, oshpazlar va yog‘furushlarga alohida joy ajratib, ularga ko‘chib o‘tishni buyuradi. Oqibatda, eski Termiz tiklanadi.

Xalil Sulton tomonidan Termiz qal‘asining tiklanishi haqidagi xabarni eshitgan Shohrux Mirzo Amudaryoning qarama-qarshi sohilida Balxning Hinduvon qal‘asini tiklashni buyuradi. Bu ishlarga Amir Muzrob rahbarlik qiladi. U keyinchalik Termiz noibi bo‘lgan. XV asr boshlarida amalga oshirilgan tiklash ishlari natijasida XVIII asrning birinchi yarmigacha shahar eski va yangi qismlardan iborat bo‘lgan. Keyinchalik shaharning yangi qismida ham qal‘a qurilgan bo‘lishi kerak.

Shundan bilsak bo‘ladiki, Xalil Sulton Mirzo davrida faqat qal‘a qismi qayta tiklangan. Termiz qal‘asi arxeologik ma‘lumotlarga ko‘ra kvadrat shaklda qayta tiklanganini ko‘rishimiz mumkin. Mirzo Ulug‘bek hayoti va faoliyatida ham Termiz va termiziylarning ishtiroki kuzatiladi. 1409-yilda Movorounnahr taxtiga o‘tirgan Ulug‘bekka qarshi isyon ko‘tariladi. Faqatgina Termiz noibi amir Muzrobgina unga sodiq qoladi. O‘g‘liga yordamga kelgan Shohrux Termiz va Kelif yonida Amudaryodan o‘tgach, Ulug‘bek Termiz qo‘shini bilan o‘z hokimiyatini tiklashga kirishadi.² Ulug‘bek rasadxonasidan topilgan usturlob orqasida uning termizlik usta Hoshim Muhammad tomonidan tayyorlanganligi haqidagi yozuv o‘sha davrda shahar ijtimoiy hayotining turli sohalarida katta yutuqlarga erishganligidan dalolat beradi.³ XV asrda yashab o‘tgan A‘lo al-Mulk -Mir Buzrug Termiziy ko‘plab tarixiy manbalarda tilga olinadi. Masalan, Alisher Navoiy “Holati Pahlavon Mahmud” asarida Pahlavon Mahmudning (1423-1493) musiqada tengi

¹ Ибн Арабшох. Амир Тему́р тарихи. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Тайму́р: (Тему́р тарихида тақдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У.Уватов тайёрлаган; Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – 2-китоб. – Тошкент: Меҳнат, 1992. – 328 б.; 2 – китоб. – 1992. – Б.48-49.

² Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч., Т. II. ч. 92-с

³ Сафаров Ш. Термиз ва Термизийлар. – Термиз, 1993. 42-bet.

yo‘q ijodkor ekanligini ta’riflar ekan, u yaratgan “Chahorgoh” kuyi Mavlono To‘tiy she’ri bilan Mir Buzrug nomiga atalganligini ko‘rsatadi. Uning ukasi Abul Ma’ali 1459-yili vafot etgan va Shahrisabzdagi Gumbazi Sayyidon maqbarasida dafn etilgan. Sayyidinning qabrtoshida Termiz sayyidlarining mukammal shajarasi keltirilgan.

Xulosa qilib shuni aytamanki Temuriylar davrida Termiz har tomonlama rivojlanib, iqtisodiy, ma’naviy va madaniy sohada ilgarilab ketgan. Temur va Temuriylar davrida butun mintaqada bo‘lganidek, Termizda ham madaniy taraqqiyotning yuksak darajasi kuzatiladi. Musulmon dunyosi ma’naviyatida Hakim at-Termiziy merosi chuqur iz qoldirgan. Hozirgacha saqlanib qolgan Hakim at-Termiziy maqbarasining asosiy qismi hijriy 792-yilning ramazon oyida – milodiy 1390-yilning avgust-sentabr oyida qurib bitkazilgan. Xuddi shuningdek, Sulton Saodat majmuasining asosiy qismi bevosita Sohibqiron shaxsi bilan bog‘liqdir.

N.B. Djurayeva

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zga tili guruhlarida rus tili yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

O‘zbekiston, Shahrisabz sh.

TEMURIYLAR DAVRIDA SUG‘ORISH TIZIMLARI

Temuriylar hukmronligi vaqtida mamlakatdagi sug‘orish ishlariga, sug‘orish tizimlariga alohida ahamiyat qaratilgan. Shu bois ham XIV asr oxiri – XV asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonda katta-kichik daryo va soylardan yirik irrigatsiya tarmoqlari chiqarilgan. Suvdan foydalanish ishlarini rivojlantirish maqsadida korizlar qazilib, suv omborlari va hovuzlar barpo etilgan. Bundan tashqari, suv tanqis bo‘lgan ayrim viloyat, shahar va qishloqlarning suv ta’minotini yaxshilash uchun suv inshootlari qurilgan. xonadonning mikroiqlimini saqlab turgan

Amir Temur davrida bunyod etilgan va foydalanilgan suv inshootlari ichida suv yig‘ish va saqlash uchun qazilgan chuqur joy, ichimlik suvi saqlanadigan sun’iy suv havzasi hisoblangan hovuzlar ajralib turadi. Jumladan, Sohibqiron Temur tomonidan bunyod etilgan ko‘rkam bog‘larning har biri muhandislik texnologiyalari asosida qurilgan bir nechta hovuzlar bilan jihozlangan. Bunday hovuzlar estetik zavq olish vazifasini bajarishi bilan bir qatorda, undagi suvdan turli maqsadlarda foydalanilgan.

O‘sha davr shaharlarida har bir mahallaning masjidi oldidagi katta hovuzlar suvga to‘lg‘azilib, bu suvlar qishin-yozin kundalik maishiy ehtiyojlar uchun ishlatilgan. Shuningdek, xonadonlarda ham mayda hovuzchalar bo‘lgan. Hovuz va hovuzchalarning suvlari, birinchidan, xo‘jalik ehtiyoji uchun sarflansa, ikkinchi tomondan, yoz oylarida havoni namlatishga, har bir xonadonda o‘ziga xos mikroiqlim yaratishga yordam bergan.

Ma'lumotlarga ko'ra, oldi-sotdi uchun qulay savdo rastasi bo'lmagani sababli Amir Temur Samarqandning u boshidan bu boshigacha kesib o'tgan bir ko'chaning ikki chetiga do'konlar qurishni buyuradi. Klavixoning yozishicha, kecha-kunduz ishlanib, ariqlari va hovuzlari bilan birga bozor juda qisqa vaqtda qurib bitkaziladi. Hovuzlar nafaqat masjidlar yonida, shahar maydonlari, bog'lar, chorbog'lar, saroy hovlisida, balki bozorlarda ham qurilgan. Suvni iflos qilmasdan toza saqlash odati muqaddas qonun hisoblangan. Hovuzlar tabiiy sharoitlarni hisobga olgan holda bunyod etilgan. Ularning atrofi toshlar bilan qoplab yoki daraxtlar ekib mustahkamlangan.

1386-yildan Temur davlati tasarrufiga kirgan Janubiy Ozarbayjondagi bosh shahar – Tabrizda to'qqiz kun turgan ispan elchisi Klavixo o'z kundaliklarida: "Shahar ko'chalari va maydonlarida ko'plab hovuz va quduqlar bor. Bahorda ularga muz to'ldirib, yoniga odamlar suv ichadigan mis va temir kosalar qo'yiladi", – deb qayd etgan.

Tarixchi olim O.Bo'riyevning ma'lumot berishicha, Hofiz Abru o'zining "Geografiya" asaridagi "Movarounnahr tavsifi" qismida Samarqand haqida shunday yozadi: "Mahallalar, bozorlar, ko'chalar va aksar xonadonlarda oqar suvlar bor. Qaysi joyga bormagin katta hovlilarning birortasi hovuzsiz va daraxtsiz emas. Shu sababdan, (shahar) "Jannat ad-dunyo" ("Dunyoning jannati") degan unvon olmish".

Amir Temur davrida markaziy shaharlar va ularning atrofida suv inshootlari qurilib, bog'lar barpo etildi. Bu jarayonda, ayniqsa, ulkan mamlakat poytaxti Samarqandni obodonlashtirishga alohida ahamiyat qaratildi. O'sha davr suv inshootlari xususida 1404-yili Samarqandga Ispaniyadan elchi bo'lib kelgan Rui Gonsales de Klavixo, Sharafiddin Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh va Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Biroq Keshdagi me'moriy mo'jiza hisoblangan Oqsaroy majmuining me'morlik tarixi uchun Klavixo yozib qoldirgan taassurotlar yagona guvoh-hujjat hisoblanadi. Ispan elchisi Oqsaroydagi oq toshtaxtalar to'shalgan katta hovli o'rtasida yirik hovuz borligini qayd etgan. Bundan tashqari, Oqsaroyning eng noyob xususiyati shundaki, uning tomi tepasida marmardan katta bir hovuz bunyod etilgan. Bu hovuzga suv maxsus qo'rg'oshin quvurlar orqali Taxti qoracha dovonidan keltirilgan, keyin suv pastga sun'iy sharshara holatida tushgan.

Shuningdek, "Boburnoma"da Bobur Samarqandning joylashish o'rnini aniqlik bilan ko'rsatib berar ekan, uning sug'orish manbalari haqida ham ma'lumot berib o'tgan: "Sharqi Farg'ona va Koshg'ar, g'arbi Buxoro va Xorazm, shimoli Toshkand va Shohruxiyakim Shosh va Banokat bitirlar, janubi Balx va Tirmiz, Ko'hak suyi shimolidin oqar, Samarqanddin ikki kuruh bo'lg'ay. Bu suy bila Samarqand orasida bir pushta tushubtur, Ko'hak derlar. Bu rud muning tubidii oqar uchun Ko'hak suyi derlar. Bu suvdin bir ulug' rud ayiribturlar, balki daryochadur, Darg'am suyi derlar, Samarqandning janubidin oqar, Samarqanddin bir shar'iy bo'lg'oy. Samarqandning bag'ot va mahalloti va yana necha tumonoti bu suv bila ma'murdur. Buxoro va Qora ko'lgachakim, o'ttuz-qirq, yig'och, yo'lg'a yovuqlashur, Ko'hak suyi bila ma'mur va mazru'dur. Mundoq ulug' daryo

aslo ziroattin va imorattin ortmas, balki yozlar uch-to'rt oy Buxorog'a suv yetmas. Bobur Mirzo o'sha davrdagi sersuv hududlarni ta'rif etar ekan, Buxoroda ba'zan suv tanqisligi muammosi borligi haqida ham to'xtalib o'tadi.

Sohibqironning so'lim bog'lariga favvoralar ham ko'rk berib turgan. Bog'lardagi hovuzlar to'rtburchak va to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, katta-kichikligi turlicha bo'lgan. Bog'larda, xususan, "Bog'i Nav"da favvoralar bo'lgan. "Bog'i Dilkusho"dagi yuqoriga otilib turgan favvora hovuzida esa qizil olmalar qalqib o'ynab turgan. Saroyga asosiy eshikdan kirilganda, bir chiziq bo'ylab joylashgan uchta salobatli zallar bo'lib, ularning o'rtalarida bittadan favvora bo'lgan. Ular bir-birlari bilan ariq orqali tutashgan. Favvoralar to'rtburchak shaklida, o'rtasidagi (5x5 metr) ikki chekkasidagiga (4x4 metr) nisbatan kattaroq bo'lgan. Samarqand janubidagi Misr qishlog'iga tutash, Abbos kanali yordamida sug'orilgan Gulbog' – "Bog'i Davlatobod" haqida qayd etgan Klavixo unda oltita hovuz bo'lib, bog' o'rtasidan anhor oqib o'tganini yozadi. Undagi hovuzlar baland, sersoya daraxtlar qatoridan hosil bo'lgan yo'lak orqali bir-birlari bilan tutashtirilgan. Davlatobod bog'ining qoldiqlari arxeologik yodgorlik sifatida Darg'om anhuri yoqasida saqlanib qolgan. "Bog'i Nav"ni tasvirlash jarayonida Klavixo bog'ning o'rtasida marmar sarhovuz bo'lganini qayd etadi. Amir Temur bog'lariga ishlangan favvoralariga suvlar maxsus moslamalardan kelib, hovuzlarga tushib ariqchalar orqali tashqariga oqib chiqqan. Hovuz atrofi har xil rangdagi marmar toshlar, rang-barang gullar tasviri bilan bezatilgan. Hovuzlarga quyiladigan ariqchalarning qirg'oqlari ham marmar toshlar bilan qoplangan. Bundan tashqari, Oqsaroydagi tom tepasiga qurilgan hovuz o'sha davr ajoyibotlaridan biri bo'lib, hovuzga qo'rg'oshin quvurlardan oqib kelgan suvdan sharshara hosil qilinib pastga tushirilgan.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur davlati ijtimoiy hayotida boshqa suv inshootlari qatori hovuzlar ham muhim ahamiyat kasb etgan. Aholi istiqomat qiladigan manzillarda katta hovuzlar suv bilan to'ldirilib, aksar kishilarning kundalik ehtiyojlari uchun sarflangan, shuningdek, xonadonlarda ham mayda hovuzchalar mavjud bo'lgan. Ular xonadonda qulay mikroiklim hosil bo'lishini ta'minlagan, odamlarning jazirama ob-havodan saqlanishiga yordam bergan. Hovuzlardagi suvni isrof qilmaslik, uni doimo toza saqlash choralari ko'rilgan. Jamoa yerlarida dehqonchilik qilishda ham qulfakli hovuzlardan foydalanilgan.

R.D. Murodova

*O'z FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRIDA KANDAKORLIK SAN'ATINING O'ZIGA XOSLIGI

Temuriylar davrida metallardan turli xil iste'mol uchun yaroqli bo'lgan buyumlar yasash va ularga badiiy ishlov berish san'ati yuqori pog'onaga chiqdi.

Yangi usullar va bezak turlarining yuzaga kelishi oqibatida kandakorlik san'ati yanada rivojlandi. XIV-XV asrda kandakorlikning asosiy gurrkiragan hududi Movarounnahr va Xuroson markazi hisoblanib, u yerlarda turli xil kumush, bronza, misdan ishlangan uy-ro'zg'or buyumlari, qurol-yarog', harbiy aslaha, turli zargarlik va ibodat uchun mo'ljallangan buyumlar yasalgan.

Zodagonlarning kichik qismi oltin va kumush bilan hoshiyalangan qimmatbaho idishlardan foydalanganlar. Uzoq o'lkalardan yoki mamlakatlardan kelgan yuqori tabaqa vakillari dasturxonl uchun qimmatbaho bo'lgan oltin va kumushdan yasalgan turli xil ichimlik uchun mo'ljallangan qadahlar qo'yilgan. Metall buyumlarning xilma-xil turi Samarqanddagi Ishtarxona maqbarasining vaqf hujjatida keltirilgan. Ular orasida: mis langard (qozon), mis naila (shirin suvni suyultirish uchun qozon shaklidagi idish), bronza oftoba (ko'za), bronza xulancha (yuvinish uchun idish), kumush bilan inkrustatsiyalangan bronza shamdon, zarlangan mashroba (qozon shaklidagi idish), temir chiroq, "kimuxt" charmning maxsus turidan yasalgan niqob, "tishdan qilingan tutqichli" pichoq, temir qulfli yumshoq charmdan yasalgan sandiq, ikkita zarlangan bronza kosa, ikkita mis qandil, ulardan biri oltin bilan qoplangan. Bu buyumlar ro'yxatida aslzoda doiralarda va XV asrda Samarqand zodagonlar va oliy ruhoniylarining kundalik hayotida badiiy metallning qaysi buyumlaridan foydalanilganligi ko'rsatilgan.¹

XIV–XV asrlar kandakorlikning badiiy an'alarini Samarqandning Registon maydoni yaqinidagi ustaxonadan topilgan 60 dan ortiq turli xil iste'mol uchun mo'ljallangan uy-ro'zg'or buyumlari, qozonchalar, kosalar, mis qoshiqlar, turli xil idishlarning og'iz va qopqoq qismlari shular jumlasidandir. Bu 60 dan ortiq metal buyumlarning orasida ham qimmatbaho ham oddiy hunarmandchilik buyumlari mavjuddir. Bundan xulosa shuki, hattoki metall buyumlar ham insonning va aholilarning tabaqasiga qarab material tanlanganligiga ishoradir. Kandakorlikning eng keng tarqalgan davrga xos naqsh tizimi tanasi sharsimon va bo'yin qismining chetini tishlayotgan ajdarho shaklidagi qo'yma tutqichli past ko'zalardir. Yaratilish qonun-qoidasiga ko'ra bu kabi past hajmdagi ko'zalarning naqshi mayda ko'rinishdagi bezaklar va nas'h yozuvida bitilgan bitiklardir.

XIV asr XV asr boshlariga oid kandakorlik buyumlari Amir Temur tomonidan 1397-yilda bunyod etilgan Ahmad Yassaviy maqbarasidan topilgan xazinalar hisoblanadi. Maqbaradagi bronza buyumlar 11 tani tashkil etib, ular orasida noyob va taniqli bo'lgan bronza qozon, olti dona chiroq, peshtoqning kirish eshigidagi bir juft bolg'a hamda asosiy zalidan qabristonga kirish eshigidagi yana bir juft bolg'adir.² Noyob buyumlarning orasida eng ajoyib buyum bu Ahmad Yassaviy maqbarasi asosiy xonasiga joylashtirilgan, bronzadan qo'yib ishlangan bronza qozon hisoblanadi. Bronza qozonga temuriylar davrida jome' namozidan keyin namozga kelgan uchun nimshirin suv qo'yilgan. Mahobatli qozon o'zining mahobatli shakli va tashqi tomonida naqshlangan bezaklari bilan ajralib turadi.

¹ Ҳакимов А. Ўзбекистон санъати тарихи. –Т.: Зилол булок, 2022.-Б. 229

² Ҳакимов А. Искусство Узбекистана. – Т.: Info capital group.2018. -с.171

Bronza qozon bir qarashda davrga xos bo'lgan noyob buyum hisoblansa, yana boshqa tomondan u tarixiy manba sifatida e'tirof etiladi.

Temuriylar madaniyati va san'atini o'zida jamlagan Temuriylar tarixi davlat muzeyida 129 dan ortiq kandakorlik namunalari mavjud bo'lib, ular turli xil qozoncha, xumcha, uy-ro'zg'or anjomlari, suvoriy va ovchilarning tasviri tushirilgan xumlarni tashkil etadi.¹ Kandakorlik buyumlariga kumush va oltin yuritib ishlov berilgan. Temuriylar davrida kandakorlik buyumlariga talab katta bo'lgan. Ular hunarmandlar tomonidan katta izlanish va mahorat orqali yasalgan. Ammo muzeyning fondida temuriylarga tegishli bo'lgan kandakorlik namunalari soni kam bo'lsada, undagi bezak va naqsh uslublarining kelib chiqish tarixi haqida o'rgangulik eksponatlari mavjud.

Kashkul (shakldor dastali). Amaliy san'atda kashkul idish tarixi tahminan XIII asrga borib taqaladi. Bu idishning ilk iste'mol vazifasi asosan sharob va xayr-sadaqa yig'ish uchun mo'ljallangan. XVI asrga kelib, Eron Safaviylar sulolasi davrida ularning foydalanish vazifasi ma'lum bir iste'mol uchun masalliqni saqlovchi idish vazifasini bajargan. Kashkul so'zi fors tilidan olingan bo'lib کاشکول kash "tashish" va kul "yelka" ovqatlanish va sadaqa yig'ish uchun mo'ljallangan maxsus shakldagi idish ma'nosini anglatadi. Idish odatda kashkul, kachkul va satil nomlari bilan yuritilgan. Xususan Toshkent, Xo'jand, Qo'qon singari shaharlarda kashkul, Andijon, Marg'ilon va Namanganda esa satil deb atalgan. Kashkul idishi dastlab Koko-de-mer deb ataluvchi yong'oq po'stlog'idan uzunchoq kema ko'rinishida yasalgan bo'lib, keyinchalik mis (bronza), yog'och, metall, keramika singari turli materiallardan chuqur, qopqoqli va dastali ko'rinishda girih, islmiy, Qur'on yozuvlari, ibodatlar, she'rlar yozilgan va o'ymakorlik bilan bezatilgan. Keyingi asrlarda kashkul bezak buyumlarga aylana boshlandi. Shu sababli dunyoning ko'plab muzeylarida marvarid, oltin va kumush kabi materiallardan foydalanilgan holda mohir o'ymakorlik bilan bezatilgan kashkullarni ko'rish mumkin. Muzeydagi XIV-XV asrlarga oid Toreft ustaxonasiga tegishli bronzadan yasalgan ushbu shakldor dastali kashkul Samarqand shahri Registon maydonidan topilgan. Idish jez (bronza)dan ishlangan bo'lib, qorin qismi sharsimon ko'rinishga ega, lab qismi tashqariga qayrilib, gardish tomon yupqalashib ketgan. Kashkulning gardishiga naqsh berilgan. Idishning tepa qismida gorizontali shakldagi yoysimon bandi bo'lib, uning yuqori qismi qirrali va teshikchali qilib ishlangan. Dastaning ikki uchi idishning labiga yopishtirilgan vertikal quloqchalarga o'rnatilgan. O'rtadagi keng tasma shtrixlangan to'rsimon fon yuzasidagi yozuvlar ko'rinishida aks ettirilgan.

Epigrafiq bezakli ko'za. Ko'zalar- ro'zg'or buyumi hisoblanib, asosan suv va boshqa suyuqliklarni solish, tashish va saqlashda ishlatilgan. Ko'zalarning tagi va bo'g'zi tor, qorni keng bo'lib dastalidir. O'rta Osiyo amaliy san'atida ko'zalarning sopol va bronzadan ishlangan turlari keng tarqalgan. Bronza ko'zalar jo'mraksiz obdasta ko'rinishida bo'lib, bo'yni ingichka, bir quloqli, qorni keng, pastga tomon kengayib borgan. Bronza ko'zalar ayrim bo'laklari qo'yilib, so'ng

¹ Muzeyning mavzu –ekspozitsiya rejasi ma'lumotlaridan olindi

ular birbiriga qalaylash usulida biriktirilgan. Turli naqshlar va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan koʻzalar respublika va chet mamlakat muzeylarida saqlanadi. XIV asrga oid bronzadan ishlangan Toreft ustaxonasiga tegishli koʻza Samarqand shahri Registon maydonidan arxeologik tadqiqot natijasida topilgan. Koʻzaning lab qismi alohida fragmentlar koʻrinishida saqlangan boʻlib naqsh tushirilgan. Ikkinchi kompozitsiyadan faqatgina pastki qismi, oʻtirgan holatdagi qiyofa saqlanib qolgan. Pastroqda asosiy tasma joylashgan boʻlib, unda sakkiz bargli gul va palmettalar bilan navbatma-navbat kelgan oltita medalyon tasvirlangan.

Bronza qozon. Bronza qozonlar bugunga qadar turli mamlakat hududlarining deyarli barcha yerida topib oʻrganilgan. Bronza qozonlarni saklar, skiflar, sarmat va savromatlar kabi koʻchmanchi qabilalarning degrez ustalari ming yillar davomida quyib kelishgan va qimmatbaho buyum sifatida qadrlashgan. Bronza qozonlarning qoʻllanilish borasida bir qator mutaxassislar oʻz fikrlarini bildirgan boʻlib, ayrim tadqiqotchilar bunday idishlarda ichimlik tayyorlash bilan bir qatorda suyuq mahsulotlar uchun ishlatilganligini qayd etadi. Xususan, miloddan avvalgi V asrda yashagan yunon tarixchisi Gerodot oʻzining 9 tomli “Tarix” kitobida skiflar bunday qozonlardan goʻsht pishirishda, diniy marosimlarda, qurbonlik keltirishda foydalanganligini qayd etadi. Muzeydagi XV asrga oid medalyon naqshli, sariq rangdagi tagi tekis bronza qozon mavjud. Ushbu qozonga katta medalyonda epigrafik yozuvida arab xati va kichik medalyonda harakatdagi ot ustida oʻtirgan chavandoz tasviri tushirilgan. Katta va kichik medalyonlar galma gal tasvirlangan boʻlib, ulardan pastga tomon har xil oʻlchamdagi uchli palmettalar tasviri berilgan.

Safar idishi. XIII–XV asrlar XIII–XV asrlarga oid harbiylar uchun moʻljallagan misdan yasalgan safar idishi. Ogʻiz qismi silindr shaklida boʻlib, asosi esa yassi dumaloq koʻrinishda. Asosining ikki tarafi oʻyma naqshlar bilan bezatilgan. Idish juda yengil boʻlib, uning ikki yonida osib yurish uchun moslamalari mavjud.

Bronza xumcha. XV asrga tegishli kichik kichik hajmdagi oziq-ovqat zaxiralarini saqlash uchun moʻljallangan. Xumcha atamasi Oʻrta sharqda Turkiy va Eron tilida soʻzlashuvchi xalqlar orasida keng tarqalgan atama hisoblanadi. Muzeydagi XV asrga tegishli boʻlgan bronza xumcha noksimon shaklda boʻlib, qora rangda ishlangan. Xumchaning tub qismi doʻng boʻlib, uning atrofida bir qator tepaga qarab ishlangan nayzasimon naqshlari mavjud.

Xulosa qilib aytganda Amir Temur va Temuriylar davrida kandakorlik sanʼati oʻzining badiiy uslubi, naqsh tizimi va yasalish texnikasiga koʻra murakkab va jozibadorlikni hosil qilgan. Shu sababli ham ular yaratgan har bir amaliy sanʼat namunlari davrning eng taraqqiy etgan turlaridan hisoblanib, hozirgi kundagi kandakor hunarmandlar va ularning ijodi uchun dasturamal boʻlib xizmat qilib kelmoqda.

Kashkul (shakldor dastali). KK 1-17

Epigrafik bezakli ko'za KK 1-24.

Bronza qozon. KK 5-1

Safar idishi. KK2-14

—❦—
L.O. Xushvaqtova
“Shahrisabz” davlat muzeyi qo‘riqxonasi bosh mutaxassisi
O‘zbekiston, Shahrisabz sh.

AMIR TEMUR DAVRIDA CHINNISOZLIKNING KIRIB KELISHI

Temuriylar davri Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab keng ko‘lamli iqtisodiy va madaniy aloqalar, axborot almashish, boshqa xalqlarning ma‘naviy qadriyatlarini idrok etish va qayta ko‘rib chiqish, shuningdek, jamiyatning nisbiy moddiy farovonligi davri bilan tavsiflanadi.

Bu davr san‘ati va hunarmandchiligi o‘sha davr badiiy madaniyatining boshqa turlari singari jahon sivilizatsiyasi tarixining yorqin sahifasi, beqiyos san‘at durdonalarini qoldirgan ulkan mintaqalar xalqlari ijodiy dahosining buyuk yuksalish davridir.

Amir Temurning siyosiy maydonga chiqishi shaharlarning qayta tiklanishi, yangi muhtasham me‘moriy obidalarning barpo etilishi, san‘at, she‘riyat va hunarmandchilikning rivojlanishi bilan ajralib turdi. Buxoro, Shahrisabz, Toshkent, Termiz, Marv, Hirot va boshqa ko‘plab shaharlar ham nafaqat o‘zaro, balki Xitoy, Hindiston, arab davlatlari kabi yirik mintaqalar bilan ham aloqa va madaniy aloqa o‘rnatish joylariga aylangan san‘at va hunarmandchilik markazlari bo‘lgan. XIV–XV-asrlar san‘ati va hunarmandchiligi mo‘g‘ullardan oldingi davr estetikasining mantiqiy rivojlanishini bezaklarga sodiqligi bilan ifodalaydi.

Mo'g'ullar istilosi oqibatlari bartaraf etilgach, Amir Temurning markazlashgan davlat tuzishga qaratilgan siyosati natijasida Movoraunnahr va Xurosonda kulolchilik san'ati markazlari tiklandi.

Sirkor kulolchilik rivojida beqiyos yuksalish XIV asr oxiri XV asr boshlariga to'g'ri keldi. Amir Temur va Temuriylar davrida kulolchilikning yangi turi – mahalliy koshindan foydalanish asosida Xitoydan keltirilgan chinniga taqlid paydo bo'ldi. Mahalliy ustalar Xitoy chinnisining texnologik sirlarini bilmasalar-da, ajoyib badiiy san'atga erishdilar. Ular yaratgan keramika buyumlari xorijda, jumladan Evropa mamlakatlarida ham yuqori baholanardi.

Chinni keramika Markaziy Osiyo va Eronning turli shaharlari, xususan Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Marv, Urganch, Mashhad, Hirot, Kermonda ishlab chiqarilardi. Xitoy uslubida yaratilgan mahsulot keng tarqalgan bo'lib, mahalliy ustalar tayyorlagan bunday mahsulotlarni ba'zan asl namunalaridan farqlash mushkul bo'lgan.

Temuriylar davri O'rta Osiyoda avvalgi davr kulolchilik buyumlaridan keskin farq qiladigan "temuriylar kulolchilik uslubi"ning yakuniy shakllanishi va keng tarqalishi bilan tavsiflanadi. Bu uslub XII-XIV asrlardagi sirlangan buyumlardan tubdan farq qiladi va kelgusi XVI-XVII asrlarga kelib bir oz o'zgargan tarzda davom etdi. Yirik shahar markazlari – Samarqand, Buxoro, Toshkent, Axsikent, Kunya-Urganch va Shahrisabzda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari ko'plab original va chiroyli tarzda tayyorlangan idishlar namunalarini aniqlandi¹. Mazkur namunalar hashamdor va kundalik turmushda ishlatilgan oddiy idishlar guruhiga bo'linadi. Yuqori sifatli hashamdor idishlar mehmon kutish tantanalarida dasturxon bezatishda yoki mehmonxona tokchalarini yasatishda asqotgan. Oddiy idishlar esa oilaning kundalik turmushida ishlatishga mo'ljallangan.

Tantanali sopol buyumlarga asosan xitoy chinnisiga taqlid qilingan namunalar kiradi. Dastlabki bosqichga xos bo'lgan taqlid naqshlari bilan bir qatorda, mahalliy hunarmandlar Uzoq Sharq naqshlari va mavzularini o'z mahsulotlarining dekoratsiyasiga deyarli o'zgarishsiz o'tkazganlar.

Rangi jihatidan idishlar monoxrom va polixrom turlarga bo'linadi. Monoxrom turida idish asosiy yorqin foni bo'yicha ko'k rangda naqshlanadi. Bu eng ommaviy tur hisoblangan idish ustidan havorang sir berilgan bo'lib, u kam uchraydi. Polixrom turida ko'k, to'q jigari rang va havorang bo'yoqlar namoyondir.

Hashamdor idish namunalari ko'proq Xitoy chinnisiga o'xshatma shaklida oq silikat tarkibidagi loy – koshindan tayyorlanib, ko'k nafis naqshlar bilan bezatilgan. Xitoy chinnilari nafisligi o'ziga xos manzara tasviri bilan qadimdan to XIX asrgacha Yaqin va O'rta Sharq, G'arbiy va Sharqiy Evropa mamlakatlarida juda qimmatbaho va antiqa hisoblanib kelgan. Oq idishlarni ko'k rang bilan naqshlash usulini Yaqin Sharq va Markaziy Osiyo ustalari kashf qilgan bo'lib, shu hududlarda XII asrdayoq keng tarqalgan edi².

¹ Хакимов А. Прикладное искусство эпохи Темуридов. темурийлар даврида тил, маданият ва санъат тараққиёти. Тўплам. Тошкент – 2016. 10 б.

² Сайко Э.В. Среднеазиатская глазурованная керамика XII-XV вв. 1969, с. 117-120.

Asta-sekin, rassomlarning ijodiy improvizatsiyasi yangi sinkretik bezak uslubini yaratishga yordam beradigan asarlar paydo bo'ladi. Rassom-naqqoshlar yassi laganlar yoki bejirim kosalar sirtiga qush, gul, afsonaviy qaqnus yoki bug'ular tasviri tushurilgan rasmlarni chizganlar. Tasviriy mavzularning tarqalishi Xitoy chinni buyumlarining ta'siri bilan bog'liq edi, lekin O'rta Osiyo ustalarining asarlaridagi Uzoq Sharq naqshlari ko'pincha bezak naqshlarining ko'pligida erigandek tuyuldi. Umuman olganda, "Temuriylar" kulolchiligi boy mahalliy badiiy an'analariga, Yaqin va O'rta Sharqning yirik kulolchilik markazlarining so'nggi yutuqlariga asoslangan edi. Shu bilan birga, ommaviy ishlab chiqarilgan va qimmat tantanali va kundalik namunalarda bu tendentsiyalar usta kulolchilar tomonidan mahalliy, chuqur an'anaviy o'simlik-gul kompozitsiyalari uchun shunchalik qayta talqin qilinganki, ular faqat umumiy ko'rinishga ega.

Temuriylar davrida rang-barang bo'lmagan, asosan muayyan uslubdagi o'ta jo'n geometrik rasmlardan iborat qora sirkoriy naqshli zangori keramika ham keng tarqalgan¹.

Xitoy chinni buyumlaridan bo'lgan Xitoy Seladoni shu davrlarda eng mashhur keramikalardan hisoblangan. Amir Temur va Temuriylar davridan bizgacha etib kelgan va hozirda "Shahrisabz" davlat muzey qo'riqxonasi Chubin madrasasida tashkil etilgan "Sohibqiron Amir Temur hayoti va faoliyati" nomli ko'rgazmasida namoyish etilmoqda. Seladon aslida qanday idish va u qanday tayyorlangan? Bu savolga ba'zi bir olimlar xulosasini ko'rib o'tsak.

Bunday mahsulotlar birinchi marta Xan sulolasi davrida (miloddan avvalgi 206 - miloddan avvalgi 220) qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan, klassik misollar Song sulolasiga (960-1279) tegishli. Shunga o'xshash mahsulotlar o'rta asrlarda Koreyada va XVII-XVIII asrlarda Yaponiyada (maebyon va sangam) ishlab chiqarilgan. Sharqiy seladonlar Frantsiyada rokoko davrida ayniqsa mashhur bo'ldi². Keramikada seladon o'ziga xos och kulrang-yashil rangga ega bo'lgan "olovni kamaytiradigan" sirning maxsus turi hisoblanadi. Natriy karbonat va temir oksidi asosidagi bu sir qadimgi Xitoyda, xususan, Zhejiang provinsiyasida ixtiro qilingan. Shang davridayoq bunday sirning paydo bo'lishi haqida dalillar mavjud³. Seladon odatda kulol g'ildiragida, kattaroq vazalar esa ko'pincha qismlarga bo'linib, birlashtirilgan. Shablonlar va ba'zan qoliplar, jumladan, ikki qismli qoliplar va bezakli qoliplar ishlatilgan. Sirlanmagan ko'tarilgan joylari pishirishdan oldin, sirti o'choqda tekis bo'lganida, sirlangan yuzaga relyefni bo'yash orqali yoki sirlashdan oldin, vaza devorlarini bezashda mum yoki yog 'qatlamini qo'shish orqali ishlab chiqarilgan⁴. Yaltiroq ranglar kulrang-ko'kdan yashil-ko'k va sarg'ish-jigarranggacha turlicha bo'lgan⁵. Rang kamaytiruvchi

¹ Амир Темур жаҳон тарихида. Т.: Шарк, 2006. 161 б.

² Власов В. Г. Селадоны // Власов В. Г. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. В 10 т. – СПб.: Азбука-Классика. – Т. VIII, 2008. – С. 667

³ Гельман Е. И. Очерки истории селадонов // Генуэзская Газария и Золотая Орда. – Т. 2. – Кишинэу–Казань: Stratum plus, 2019. – С. 33–52.

⁴ Гомпертц Дж.Ст.Г.М., «Китайские изделия из селадона», 1980 (2-е изд.), Faber & Faber, ISBN 0571180035

⁵ Валентайн С. (1998). Справочник по китайской керамике, Музей искусств Метрополитен, Нью-Йорк. 9780870995149 ISBN

atmosfera yondirilgan temir oksidi tufayli yuzaga keladi va harorat, pasayish kuchi va vaqtiga bog'liq. Yaltiroq o'simlik kuli va mayda gaz pufakchalari borligi sababli shaffof bo'lib qoladi, bu esa unga yorqinlik beradi. Yengilroq jismlarga ega bo'laklar shaffof bo'lishi mumkin. Sirlanmagan joylarning aniq qizg'ish rangi kuyish oxirida, qizdirilgan loy pechga kiradigan toza havo bilan aloqa qilganda va uning tarkibidagi temir oksidiga aylanganda paydo bo'ladi¹. XIV asrda ishlab chiqarish va eksport dastlab o'sishda davom etgan bo'lsa-da, sifati pasaygan. Asrning o'rtalariga kelib, Jingdezhen kulollari ko'k va oq chinni ishlab chiqara boshlaganlar va bu ajoyib yangi kulolchilik namunalari asta-sekin ko'plab bozorlarda sotuvga chiqqan.

Bu hashamdor idishlarning namunalari, shubhasiz Uzoq Sharqqa ham etib borgan. Ammo Eron kobaltining ko'k rangini yorqin Xitoy chinnisiga moslashtirish va o'ziga xos milliy koloritni yaratish uchun Uzoq Sharq ustalariga yana ikki asr mobaynida ko'pgina amaliy tajribalar o'tkazishga to'g'ri kelgan. Oq yoki pushti rang mahalliy koshinlarning loyi yumshoq bo'lib, Temuriylar davrida ulardan foydalanish shaharlarda ommaviy tus oldi. Shu bilan birga, Temuriylar davrining kulolchilikdagi yutuqlaridan biri koshin loyini qattiqlashtirish, asl chinni tarkibiga yaqinlashtirishdan iborat bo'ldi. Temuriylar davlatida chinni yaratish ustida muntazam izlanishlar olib borildi. XV asr manbalaridan ma'lumki, sirli sopol ustalari bu borada katta tajribaga ega bo'lganlar. Bunday mahsulotlar hozirgi kunda ko'plab muzeylardan, shu jumladan "Shahrisabz davlat muzey qo'riqxonasi"ning tarkibiga kiruvchi Chubin madrasasida tashkil etilgan "Sohibqiron Amir Temur hayoti va faoliyati" ko'rgazmasidan joy olgan. Ushbu eksponatlar, Xitoy seladoni va Temuriylar davri chinni idishlari ko'plab sayohatchilarning e'tibor markazidadir.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, chinni buyumlarni ishlab chiqarishda Amir Temur va temuriylar davrida yashagan kulollar Xitoy chinnisini ishlab chiqarish texnologiyasini bilmasalarda lekin undan qolishmaydigan chinni idishlar tayyorlashgan. Bu mahsulotlar buyuk Sohibqiron Amir Temur davlatning yetuk darajada rivojlanganligining isbotidir.

Sh.A. Miraliyeva
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Temuriylar tarixi davlat muzeyi bo'lim mudiri
O'zbekiston, Toshkent sh.

TURKIYADAGI SULTON HUSAYN MIRZO DAVRI MEROSI

Husayn Boyqaro davrida Hirot Sharqning fan, madaniyat, hunarmandchilik rivojlangan yirik markaziga aylangan: turli mamlakatlardan iste'dod sohiblari Hirotga panoh axtarib kelganlar. Til, adabiyot, tarix, tasviriy san'at, xattotlik,

¹ Гомпертц, Дж. Ст. Г. М., «Китайские изделия из селадона», 1980 (2-е изд.), Faber & Faber, ISBN 0571180035

kitobat san'ati, tabobat, handasa, musiqa, qog'oz tayyorlash, tomosha san'ati va boshqa sohalar rivojlangan. Hirot, Mashhad, Marv, Nishopur singari shaharlarda ko'plab noyob obidalar barpo etilgan. Mahalliy hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar Xurosondan tashqarida ham mashhur bo'lgan.

Tarixchi Xondamirning yozishicha, Xurosonda qirqqa yaqin yirik inshootlar Sulton Husayn Boyqaro davrida vujudga kelgan va Hirotga atrof-tevarakdan olimlar, shoirlar, adiblar, rassomlar, xattotlar, musiqachilar va boshqa har xil hunar ahllari kirib kela boshlagan. Jumladan, o'sha davrda tabib Husayn Jarroh ichakni kesib davolashda chumolidan foydalanish usulini ixtiro qilgan. Ustod Sayyid Ahmad g'ijjak, Ustod Shohquli g'ijjak, Ustod Qul Muhammad udiy, Ustod Husayn udiy, Ustod Shayx Foni noilar Xurosonda nom chiqargan yetuk musiqashunos allomalardan bo'lgan. Naqqoshlik va xattotlik sohasida Xoja Mirak naqqosh, Mavlono Xoja Muhammad naqqosh va buyuk iste'dod sohibi Ustod Kamoliddin Behzodlar o'z mahoratlari bilan Xuroson faxri hisoblangan¹.

XV asrning ikkinchi yarmi, XVI asrning boshlaridagi Xuroson ijtimoiy-siyosiy, adabiy ilmiy hayotida rahbarlik qilgan Husayn Boyqaro turkiy tilining nafosat va balog'atini ko'rsata olgan o'ziga xos lirik shoirdir.

Sulton Husayn Boyqaro tomonidan yozilgan o'rta asr adabiyotining noyob yodgorligi hisoblangan "Devoni Husayniy" bunga yaqqol misoldi. Sulton Husayn Boyqaro hukmronlik qilgan vaqtda Temuriy Hirot yana bir yorqin davrini boshidan kechirdi. Adabiy faoliyati uchun Husayniy taxallusini tanlagan hukmdor turkiy (eski o'zbek) tilda ijod qilgan. "Devoni Husayniy" Sulton Husayn Boyqaroning shoirlilik iste'dodining ajoyib namunasi, mumtoz o'zbek adabiyoti rivoji yo'lidagi beqiyos xizmatlarining so'zsiz isbotidir. Qo'lyozmaning asosiy qismi 154 g'azaldan iborat. Ular mazmuniga ko'ra muhabbat lirikasi asarlariga mansub. Sevgilisining go'zalligi tasviri, oshiqning ayriliqdagi iztiroblari, achchiq nolalari – har bir satr tom ma'noda, ushbu janrga xos ehtiros bilan to'yingan.

H.Jo'raevaning tadqiqotlari² jarayonida Turkiya davlati qo'lyozma fondlarida Husayn Boyqaro asarlari qo'lyozmalari mavjudligini aniqlangan va ularning to'la tasnifi keltirilgan³.

Shuningdek H. Jo'raeva o'z tadqiqotlarida 1946 yil Istanbulda Ismoil Hikmat Ertaylon tomonidan Burhoniddin Eranlar matbaasida "Devoni Husayn Boyqaro" chop etilganligi va Ismoil Hikmat Ertaylon dastlab Husayniy g'azallarini, keyin ruboiylarini ham namuna sifatida keltirganini ta'kidlaydi. Alohida sahifada Fotih nusxasining faksimeli ilova qilingan. Qo'lyozma faksimelida g'azallar bayt va misralarida muayyan tafovutlar, kamchiliklar borligi ma'lum bo'ladi⁴.

¹ Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи, 1996. – Б. 104.

² Жўраева Х. Хусайний девонининг Туркияда сақланаётган қўлёзмалари хусусида // "Алишер Навоий ва XXI аср" мавзuidaги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т.: Турон-икбол, 2018.– Б. 316-317.

³ Жўраева Х. Хусайний девонининг йиғма-қиёсий матнини тузиш тажрибасидан. / Oltin bitiglar — Golden scriptsscripts. Vol. 1 No. 1 (2018). Б. 99-112.

⁴Жўраева Х. Хусайний Девони нусхалари хусусида // "Мумтоз адабиётнинг долзарб муаммолари" мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. филология фанлари доктори, профессор

Hirotning so‘nggi nufuzli xukmdori Sulton Xusayn zurriyodi Badiuzzamon (1517 y.v.e)ning Istanbulga kelib yashagani adabiy muhitga katta ta’sir ko‘rsatgan. 1510 yili safaviylar saroyidagi to‘ntarishlardan keyin Badiuzzamon mirzoni Shoh Ismoil I ning (1501-1524) Tabrizdagi safaviylar saroyiga olib kelishadi. 1510-yil Childirandagi hal qiluvchi zafardan keyin usmoniyar tarafdorlari Tabrizni egallaydi, usmoniyar sultoni Salim I (1512-1520) temuriylar shahzodasini o‘zining hamsaroylari va Hirotni rassomlari bilan birga Istanbulga qaytarib jo‘natadi. Bu yerda saroy mehmoni sifatida shahzodaga mulozamat ko‘rsatishadi, uning uchun har kuni xazinadan 1000 usmoniy (kumush tanga) ajratiladi. Badiuzzamon Mirzo usmoniyar saroyida 1517 yili vabo kasalligiga chalinib, vafot etguniga qadar yashaydi. Taxminan 1525 yildan boshlab Sulton Salim I boshqaruvi davridagi voqealar “Salimnoma”¹ nomli usmoniyar tarixi tasvirli kitobida qayd etilgan bo‘lib, unda shahzodaning sulton bilan birga o‘tirgan rasmi bor, bu Temuriy shahzodasining usmoniyar saroyidagi imtiyozli mavqeidan dalolat beradi².

XVI boshlaridagi ana shunday tarixiy voqealar oqibatida xattotlar, sahhoflar va rassomlar ham o‘z manzillarini tashlab ketishga majbur bo‘lganlar va ular Hirotni, Buxoro, Tabriz va Istanbul shaharlari orasida ko‘chib yurganlar. Asosan Childiranda usmoniyar g‘alabasidan keyin Istanbulga olib ketilgan o‘ljalar safaviylarning saroy kutubxonasidan olingan katta miqdordagi qo‘lyozmalarni o‘z ichiga olgan bo‘lishi, ulardan ba’zilari Hirotdagi temuriylarning kutubxonasidan, ehtimol, ancha yillar oldin safaviylar tomonidan o‘lja sifatida olib kelingan bo‘lishi mumkin.

Bugungi kunda Fransiya Milliy kutubxonasida (Bibliothèque nationale de France) saqlanayotgan “Mu’izz ul-ansob” qo‘lyozmasi (№67) ham aslida aynan Badiuzzamonni Istanbulga kelishi bilan bog‘liq degan fikrlar mavjud. Sh. Vohidov tadqiqotida F. Rishar va A. Omon kabi tadqiqotchilarning fikricha “Mu’izz ul-ansob” XVI asrning birinchi yarmidayoq Istanbulda mavjud bo‘lganligi aytiladi. Taxminlarga ko‘ra bu qo‘lyozma dastlab Husayn Bayqaro yoki uning davomchisi Badiuzzamon kutubxonasida bo‘lgan. 1514-yilda usmoniyar sultoni Salim I hamrohligida Badiuzzamon Tabrizdan Istanbulga olib kelinganda u yerda qo‘lyozma uning qo‘l ostidagilar orqali turk kitob bozoriga chiqib ketgan. 1873 yil 9 iyulda qo‘lyozma Milliy kutubxonaga kelib tushgan³.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek usmoniyar g‘alabasidan keyin Istanbulga olib ketilgan o‘ljalar safaviylarning saroy kutubxonasidan olingan katta miqdordagi qo‘lyozmalarni o‘z ichiga olgan bo‘lishi, ular ichida o‘sha davrning mashhur

Ҳамиджон Ҳомидов таваллудининг 85 йиллигига бағишланган. – Т.: Navoiy universiteti nashriyot matbaa uyi, 2020. – Б. 141-143.

¹ Selimname, TSMK H.1597-98, sah.: 140r.

² Алишер Навоий асарларининг Истанбул кутубхоналаридаги безакли қўлёзмалари / Усмонийлар давлатида Алишер Навоийнинг мавқеи. Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида. Том-XIX – Т.: “Silk Road Media”, 2021. Б. 55-56.

³ Вохидов Ш. История Казахстана и персидских источниках. Му’изз ул-ансаб (Прославляющее генеалогии). III Том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 9-10 б. 672 с.

musavviri ustod Kamoliddin Behzod (1450-1535) qalamiga mansub nodir asarlar ham bo'lganligini tahmin qilishimiz mumkin.

Sulton Husayn Mirzoning farmonida aytilganidek, “asr nodiri, musavvirlar peshvosi” degan yuksak nom sohibi Kamoliddin Behzod endi nafaqat Hirot, balki Xuroson yurtidagi rassom va naqqoshlarga boshchilik qila boshlaydi. Bu davrda Behzodning iste'dodi nihoyatda barq urib yashnaydi. U o'zining eng yaxshi, nodir asarlarini ayni o'sha yillarda yaratadi.

XVI asr bilan XVI asr oralig'ida Hirotida Temuriylar saltanati ob'ktiv ichki siyosiy muhitning shiddatli bo'hronlari, toju-taxti uchun o'zaro jangu jadallar tufayli asta-sekin yemirilardi. 1507-yilda Muhammad Shayboniyxon Xuroson poytaxti Hirot taxtini osonlik bilan ishg'ol etadi. Ushbu vaziyatda ham Behzod Hirotida qolib Shayboniyxon saroyida ishlay boshlaydi.

Erondagi safaviylar saltanati bu davrda ancha kuchaygan davr bo'lib, 1510-yilda Hirot safaviylar qaramog'iga o'tadi. Shoh Ismoil Safaviy 1512-yilda Hirotidagi bir necha iste'dodli san'atkorlar, hunarmandlarni o'zi bilan birga Tabrizga olib ketadi. Hirotidan Tabrizga olib ketilgan javohirlar orasida nodiri va noyobi Kamoliddin Behzod edi. Chunki, u bu paytda butun Sharq ellarida dong'i ketgan buyuk san'atkor bo'lib, uni o'z qaramog'ida saqlagan saltanat eng boy, qudratli va obro'-e'tiborli hisoblangan. Tabrizga Behzod bir guruh shogirdlari bilan kelgan bo'lib, ular ham Tabrizda Behzodning rahnamoligida o'zlarining ijodiy ishlarini davom ettirishgan. 1514-yildagi Eron va Turk qo'shinlari o'rtasidagi jangda usmoniylar g'alabasi bilan yakunlanadi va Tabriz bir yilcha turklar qaramog'ida bo'ladi¹.

2022-yil «O'zbekiston madaniy merosi jahon to'plamlarida» yirik loyihasi tomonidan nashr etilgan “Kamoliddin Behzod merosi jahon to'plamlarida” nomli navbatdagi turkum katalogi Temuriylar davrining buyuk musavviri, dunyoga mashhur mo'yqalam ustasi “Sharq Rafaeli” degan nom olgan Kamoliddin Behzod ijodiga oid xorijda saqlanayotgan bir qator durdona asarlarni qamrab oldi. Katalogda To'pqopi saroy muzeyida saqlanayotgan Kamoliddin Behzod qalamiga mansub miniatyuralar o'rin olgan².

Turkiyada saqlanayotgan Kamoliddin Behzod qalamiga mansub asarlarlar:

1. Behzod. (?) Tuya va uning xo'jayini. 1480-1485³.
 2. Behzod. Darvesh surati. 1480-1485⁴.
 3. Valilulloh. Zohid va uning shogirdi. Muraqqaning sahifasi. 1470 yillar⁵.
 4. Behzod. Gullagan butoqlar orasidagi yigit. 1480-yillar atrofi⁶.
 5. Behzod. (?) Shohona ov. Amir Xusrav Dehlaviy. “Hash behisht”. 1496.
- Ikki tomonlama frontispis¹.

¹ Мадраимов А., Мадраимов Х. Устод Камолитдин Бехзод Темурийлар даврининг буюк мусаввири. 1-китоб. Т.: НИФ МШ, 2024. – Б.204-209.

² Камолитдин Бехзод мероси жоҳон тўпларимида /” Ўзбекистон маданий мероси“ муаллифлик туркуми. – Т.: “Silk Road Media”, 2022.

³ Тўпқопи саройи кутубхонаси. Истанбул. Н.2162. 19а саҳифа.

⁴ Тўпқопи саройи кутубхонаси. Истанбул. Н.2162. 3а саҳифа.

⁵ Тўпқопи саройи кутубхонаси. Истанбул. Н2135. 5б саҳифа.

⁶ Тўпқопи саройи кутубхонаси. Истанбул. Н.2162. 13б саҳифа.

XVI asr yozma mabalarida usmoniylar tomonidan temuriylar va xususan, Sulton Husaynning temuriylar saroyini ibratomuz joy sifatida eslanishiga ishora qilinadi.

Usmoniylar avlodlari izlarining markaziy osiyolik qarindoshlari – temuriylarga nisbatan yaqin madaniy jipslikni his qilishi nafaqat temuriy shoirlardan yoki ularning kitob san’atidan, balki fors mumtoz adabiyotiga qaraganda temuriylarning adabiy-badiiy namunalaridan usmoniylar davri shoirlarining faxr-iftixor tuyg’ulari namoyishida ham yaqol seziladi. XVII asrda turk sayyohi va adibi Avliyo Chalabiy o‘zining “Sayohatnoma” asarida usmoniylarning temuriylarga, Xususan Sulton Husaynga nisbatan hurmat-e’tiqodini namoyish qiladi. Asarida usmoniylarning maxsus yig’ilishlari haqida gapirganida ularni “Xusayn Boyqaro majlislari” yoki “Husayn Boyqaro suhbatlari” deb ataydi².

Karimov I.X.

*Perfect-university Tarix bakalavr ta’lim yo’nalishi talabasi
O‘zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRIDAGI MONUMENTAL QURILISHLARNING TARIXI

Sharq me’morchiligi hamda arxitektura san’atida o‘zining yuksak, noyob, chuqur va mukammal loyiha asosida rejab qurilgan bino va inshootlari bilan ajralib turuvchi me’moriy obidalar ko‘p, ammo bu tarixiy obidalarining eng asosiy qismi Temuriylar davri arxitekturasi va qurilishiga borib taqaladi. Shunday yuksak san’at va fan sohasining rivojlanishiga qo‘shilgan ulkan hissa hali hanuz o‘rganilmoqda va davomiy o‘rganilish yo‘lidir. Bunday loyihalarni ishlab chiqish hamda qurdirish hozirgi kunda katta bilim, salohiyat, mablag‘ talab etadi.

XIV asr oxiri - XV asrning 1-yarmida Amir Temur va Mirzo Ulug‘bek davri yirik va ko‘rkam shaharlar qurilishi davlatning asosiy vazifalariga kirgan. Amir Temur va uning vorislari saltanat shaharlarini rivojlantirishga va dunyoda ularning mavqelarini ko‘tarishga juda katta e’tibor berishgan. Temuriylar davrida Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Hirot va boshqa shaharlarning burj va darvozalari bo‘lib, mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘ralgan. Shaharlar ark va hisordan iborat bo‘lib, uning markaziy qismi, ko‘chalar kesishgan joyda yopiq savdo inshootlari-chorsular bilan ajralgan. Juma masjidlari va shahar bozori markazni tashkil etgan, bosh madrasa oldidagi maydonlar esa shaharning ikkinchi markazini ifodalagan. Hunarmandchilik kasb-koriga ko‘ra aholining tabaqalariga bo‘linishi mahalla, daha singari shahar qismlarini keltirib chiqargan. Bosh ko‘chalar hunarmandchilik va savdo rastalaridan iborat bo‘lgan. Keng bo‘lmagan ko‘chalar maydon va hovuzlar bilan aholi yurish, to‘xtash joylarini tashkil etgan. Temuriylar

¹ Тўпқопи саройи кутубхонаси. Истанбул. Н.676. 16-2а саҳифалари.

² Эвлия Челеби. Книга путешествий. Сейяхатнаме. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Вып. №3. – Москва: Наука. 1983. Б. 12, 83, 107, 148.

davri shaharsozligida Buxoro, Hirot, Marv va Shahrisabz shaharlarining to'g'ri to'rtburchak tarzda shakllanganligi O'rta Osiyo ko'p asrlik me'moriy an'alarining davom ettirilganligi natijasidir.

XV asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo me'morchiligi Amir Temurning nabirasi Ulug'bek nomi bilan bog'liq. Rasmiy jihatdan u otasi Shohruhning Movarounnahr hokimi hisoblansa-da, aslida u Movarounnahrning mustaqil hukmdori edi. Ulug'bek bobosi kabi harbiy yurishlardan ko'ra ilm-fan va san'atga katta qiziqish ko'rsatib, Sharqning eng yaxshi ilmiy kuchlarini Samarqandga to'pladi, bu esa o'z navbatida arxitektura tabiatiga ham ta'sir ko'rsatdi. Amir Temur davlatchiligining eng buyuk davomchilaridan Mirzo Ulug'bekgina yuksak maqomga olib chiqa oldi va shu davlatga munosib siyosat olib borgani natijasida, Temuriylar davrida Samarqand gullab yashnagan. Buning natijasida Samarqandda san'at, madaniyat, fan va bunyodkorlik ishlari yuqori darajada olib borilgan deyish mumkin. Amir Temur boshlab bergan me'morchilik, siyosiy va boshqa ko'plab sohalarni Mirzo Ulug'bek davom ettirdi va davomchi bo'la oldi. Binolar me'morchiligida balandligi 9 metr (eni 4 metr va chuqurligi 3 metr) gacha bo'lgan qurilish uslubi amaliyotda kam uchraydi. Devorlarga gilamlar, kiygizlar, qurollar osilgan. Derazalar rangli oynali vitrajlar va ochiq panjaralar bilan bezatilgan. Sun'iy ravishda yoritish uchun devorga o'rnatilgan bronza shamdonlardagi shamlar va oltin qandillar ishlatilgan. Naqqoshlikda foydalaniladigan bezak turlari xilma-xildir. Xattotlik kufiy yozuvi bilan ifodalanadi (Alloh va Muhammad so'zlari eng ko'p ishlatilgan). Geometrik jihatdan garih, medalyon, spiral, romb va olti burchak shakli qo'llanilgan. Gulli usulda bezatishda poya va gullar bir-biriga bog'langan holda bo'lgan. Qurilishda asosiy ishlatilgan ranglar "firuza-ko'k", bezatishda esa "ko'k-oltin" bo'lgan. Temuriylar shoiri Alisher Navoiy havorang (moviyrang) va indigo ranglarini ajratadi. Shuningdek, me'morchilikda yashil, qizil, sariq, qora va oq ranglar(ganch) mavjud. Plitkalardan tozalangan yuza qismlari alebaster bilan qoplanishi mumkin.

Professor A.S.O'rolov bu davr arxitekturasini quyidagicha ta'riflaydi: "Mirzo Ulug'bek o'zining bunyodkorlik faoliyatini shaharsozlik, me'morchilik, bog'-istirohatchiligi, qayta tiklash va ta'mir ishlari, tasviriy san'at va naqqoshlik kabi sohalarda keng ko'lamda olib bordi. Shunisi muhimki, u bu ishlarni nafaqat poytaxt Samarqandda, balki Shahrisabz, Buxoro, G'ijduvon, Yassa, Marv, Zangi ota kabi shaharlar va kasabalarda olib borib, ayni paytda el-yurt ma'murchiligi va farovonligiga avj berdi. Samarqandda amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlarining mavqei va unda qo'lga kiritilgan yutuqlar bu yerda o'ziga xos me'moriy maktab yaratilganligining dalilidir". Ma'lumki, Mirzo Ulug'bek tomonidan yaratilgan uch madrasaning hajmiy jihatdan bir-biriga o'xshamasligi, ular o'sha joy aholisi soni inobatga olingani holda qurilganidir. Shuningdek, madrasalarning hajmiga qarab ularning tuzilishi ham o'zgargan. Bu uchala madrasa va madrasayi-oliyada peshtoq qismining sezilarli darajada rivojlanganligini, boyiganini ko'ramiz. Shuningdek, peshtoqning juda bezakdorligi, kirish qismining ikki yonida auditoriya yoki masjid vazifasini o'tovchi ikki katta gumbazli xonalar mavjudligi, murabba tarhli hovli, hovlini o'rab turgan bir yoki ikki qavatli ravoqlar va ular

ortida joylashgan hujralar asosiy uslubni belgilab bergan. Barcha uch madrasaning tarhlari simmetrik tarzda loyihalangan. Samarqanddagi Mirzo Ulug‘bek rasadxonasi – butun jahonga mashhur bo‘lgan o‘rta asrlar astronomiyasi va arxitekturasini yodgorligidir. O‘sha davrda Samarqand rasadxonasidek yirik, tuzilishi mukammal va murakkab inshootlar qurishga jazo qilmoq uchun nafaqat ilmiy hay‘at va riyoziyot, balki muhandislik bilimlarini ham chuqur bilmoq kerak edi. Tarixdan ma‘lumki, Amir Temur va Mirzo Ulug‘bek davri (XIV asr oxiri -XV asrning 1-yarmi) da yirik va ko‘rkam shaharlar qurilishi davlatning asosiy vazifalariga kirgan. Temuriylar davrida Samarqand, Shahrisabz, Buxoro va boshqa shaharlarning burj va darvozalari bo‘lib, mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘ralgan. Shaharlar ark va hisordan iborat bo‘lib, uning markaziy qismi, ko‘chalar kesishgan joyda yopiq savdo inshootlari –chorsular bilan ajralgan. Juma masjidlari va shahar bozori markazni tashkil etgan, bosh madrasa oldidagi maydonlar esa shaharning ikkinchi markazini ifodalagan. Hunarmandchilik kasb-koriga ko‘ra aholining tabaqalariga bo‘linishi mahalla, daha singari shahar qismlarini keltirib chiqargan. Bosh ko‘chalar hunarmandchilik va savdo rastalaridan iborat bo‘lgan. Keng bo‘lmagan ko‘chalar maydon va hovuzlar bilan aholi yurish, to‘xtash joylarini tashkil etgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLARRO‘YXATI

1. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии XV век. Ведущие тенденции и черты. – Тошкент, 1976.
2. Ёролов А., Хожихонов М. Улуғбек яратган маънавият. –Тошкент, 1994.
3. Amir Temur Ko‘rogon. Temur tuzuklari -Toshkent: IJOD-PRESS, 2019. - 160 b.
4. Amir Temur tarixi - I-II qism.–Toshkent: Mehnat, 1991. – 324-b.
5. Амир Темур жаҳон тарихида. – Тошкент: Шарқ, 1996. – 163 б.
6. Абдурахмонов А. Улуғбек академияси. –Тошкент: Қомуслар бош тахририяти, 1994.

TEMURIYLAR DAVRI TARIXINING UMUMIY MASALALARI

R.F. Norboyeva

*Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrası mudiri
O'zbekiston, Toshkent sh.*

AMIR TEMURNING YOSHLAR MA'NAVIYATIN OSHIRISHDAGI AHAMIYATI

Buyuk sarkarda, yirik davlat arbobi, ilm-fan va madaniyat homiysi Sohibqiron Amir Temur (1336–1405) va avlodlari qoldirgan boy merosning qadri va tarovati asrdan asrga tobora oshib bormoqda, yangi davr va zamonlarga ham munosib xizmat qilmoqda. Ulug' ajdodimizning hayot yo'li tarixchi olimlar, shoir va yozuvchilarning doimiy e'tiborida bo'lib, minglab tadqiqotlar va yuzlab badiiy asarlarga mavzu va ilhom beradi. Salkam etti yuz yil mobaynida Amir Temurga bag'ishlab Yevropa tillarida 500 dan ziyod, Sharq tillarida esa 900 ga yaqin yirik tarixiy asarlar yozilgani ma'lum.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 5040-son qaroriga asosan Perfect-university va Temuriylar tarixi davlat muzeyi Sohibqiron Amir Temur tavalludining 689 yilligiga bag'ishlab 2025-yil 9-aprel kuni "Temuriylar renessansi: tarix, tadqiqotlar va muammolar" mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman o'tkazmoqda.

Mustaqillik yillarida Amir Temur siymosi milliy davlatchiligimiz timsoliga aylanib, o'zlikni anglash, an'ana va qadriyatlarimizni tiklash borasida xalqimizga ma'naviy kuch bag'ishlab kelmoqda. Bu buyuk zot haqidagi asl haqiqat qayta tiklanib, tarixiy adolat qaror topdi. O'zbekistonda Amir Temur fenomeni bilan bog'liq 4 ta qonun, 16 ta Prezident farmoni, 5 ta qaror, 23 ta Vazirlar Mahkamasi qarori qabul qilingan. Davlat mukofotlaridan biri "Amir Temur" ordeni ta'sis etildi. "Temurbeklar maktablari" tashkil qilindi. Respublikamizdagi oliy ta'lim muassasalari, markaziy ko'cha va xiyobonlarga Sohibqiron bobomizning nomi berildi. Toshkent, Samarqand, Shahrisabz shaharlarida muazzam haykallari bunyod etildi. Qutlug' to'ylari dunyo miqyosida nishonlandi.

Bugun xalqimiz Prezident Shavkat Mirziyoyev boshchiligida "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" bosh g'oyasiga tayanib, Uchinchi Renessans poydevorini yaratish yo'lida birlashgan ekan, Vatanimiz tarixidagi Ikkinchi Uyg'onish davri bunyodkori Amir Temur shaxsini va siyosatini har tomonlama o'rganish yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, o'zbek davlatchiligi tarixida Amir Temur muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda Amir Temur davri tarixini o'rganish, buyuk Sohibqiron tomonidan mamlakat ravnaqi, yurt-obodonchiligi, ilm-fan, savdo-iqtisodiy, diplomatik munosabatlar rivoji yo'lida amalga oshirgan ishlari to'g'risida ham buyuk

Sohibqironning shaxsiy fazilatlari haqida ham ma'lumotlarga ega bo'lish, o'sha davr merosini o'rganish, tahlil qilish, ijodiy foydalanish yoshlarimizni barkamol inson etib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mohir sarkarda va siyosatchi, islohotchi, savdo-sotiq, hunarmandchilik, ilm-fan, madaniyat homiysi bo'lgan Amir Temur Turon zaminida markazlashgan davlatga asos solib, uning kuch-qudratini har tomonlama mustahkamladi. O'z navbatida mamlakatni rivojlantirdi, uning shon-shuhratini butun jahonga tanitib, ulkan ishlarni amalga oshirdi va buyuk saltanatning hukmdori sifatida millatlar va xalqlarni birlashtirdi.

Amir Temur tarixda nafaqat davlat arbobi, sarkarda, o'z navbatida mohir diplomat, mamlakatlar o'rtasida do'stona aloqalar va savdo-iqtisodiy munosabatlarini rivojlantirish tarafdori, ilm-fan va madaniyat rivojiga hissa qo'shgan, o'z navbatida yuksak fazilatlarga ega shaxs sifatida ham chuqur iz qoldirgan.

Amir Temur davri o'zbek davlatchiligi tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Mazkur yillarda mamlakat ichki va tashqi siyosatidagi imkonlari, salohiyati to'la-to'kis namayon bo'ldi, jahonning iqtisodiy, madaniy markaziga aylandi. Sohobqiron kuch-qudratiga Yevropadan Xitoyga qadar ulkan hududlardagi davlatlar tan bergan va ular Amir Temur davlati bilan munosabatlarni yo'lga qo'ygan.

Amir Temurning adolat bilan olib borgan siyosati, davlat boshqaruvi, ilm-fan va madaniyat rivoji, yurt obodonchiligi va tinchligi yo'lidagi ishlar haqida o'sha davr yozma manbalardagi ma'lumotlar Amir Temur davri tarixini o'rganishga yordam beradi.

Sohibqironning mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotga doir olib borgan ulkan ishlari bilan bir qatorda tarixiy manbalar uning shaxsiy fazilatlari ham chuqur bayon qilingan. Mazkur tarixiy manbalarda Amir Temurning shaxsiy fazilatlariga hamda shaxsiga berilgan baholarning tahlili asosida, Sohobqironning notiqlik san'atida ham yuqori yutuqlarga erishganligini ko'rish mumkin. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asarida ulamo-fuzalolar ishtirokida bo'lib o'tgan yig'ilish tavsiloti keltirib o'tilgan. Ushbu tarixiy asar tahlili Amir Temurning notiqlik san'ati naqadar yuksak bo'lganligidan dalolat beradi. Unga ko'ra, Amir Temur "Eron imomlarining ulug'lari va taqvoshior fuzolalari bilan to'la bir majlisda... ularga qarab: "O'tgan asrlardagi ulamolar sultonlarga yaxshilik va adolat bobida yo'l ko'rsatganlar, Sizlar nega menga rahnomalik qilmaysizlar va men bajarishim vojib va lozim bo'lgan narsalarni menga aytmaysizlar", deb murojaat qiladi.

Majlis ahli Sohobqironga "Xudoga shukrki, Sohobqiron hazrat o'zlari hammaga yaxshi yo'lni o'rgatadilar, bizlarga o'xshaganlarning nasihatlariga ehtiyojlari yo'qdir" deb uzrona fikr bildirdi. Shunda Amir Temur ularning bu fikriga e'tiroz bildirib, "Menga tahsin aytish va mening mijozimga muvofiq gapirishingiz menga xush kelmaydi, vazifa shuki, sizlar har toifa har xil tomondan kelgansizlar, u tomonning ham yomon ahvoli avzoini menga ishonch bildiringlar yoki undan mening mulkimga biror foyda yetsin, deb aytayotganim yo'q.." degan

tarzda ularni yana ochiq fikr bildirishga chorlaydi¹. Ulamolar Amir Temur tomonidan aytilgan bu soʻzlarning sidqidildan ekanligini bilgach, mamlakat ahvoli haqidagi maʼlumotlarni ochiq va roʻyi rost aytishga oʻtganlar.

Tarixiy manbalarda keltirib oʻtilganidek, Amir Temur bir guruh taniqli va diyonatli olimlar bilan majlis oʻtkazib, ularga mamlakatning turli joylarga borib, xalqning ahvolini chuqur oʻrganib kelishni topshiradi. Ularga topshiriq bera turib, “To shu vaqtgacha jahongirlik ishlarida zoʻr saʼy-harakat qilindi, bundan soʻng esa podshohona niyat jahonni boshqarish alomatlarini yuqori koʻtarishga sarf etilajak. Bundan gʻaraz shulki, har kim nimani bilsa, bexavotir bizning arz izzatgohimizga yetkazsin, har narsaki, mamlakat islohi unga aloqador va mazlumlar boshidan zararni daf etish unga bogʻliq boʻlsa, u haqida bizga yetkazishda beparvolik qilmasin, eʼtimod va toʻla ishonch bilan ochiq koʻrsatsin”² degan fikrni ilgari suradi.

Amir Temur oʻzining fikrlariga boshqalarni ishontira olish qobiliyati kuchliligi tufayli, ularni ishontira olgani uchun, fozuli-fuzalolar, olim-u ulamolar butun mamlakatdagi holatni oʻrganishib, mavjud ahvol haqida batavsil va toʻgʻri maʼlumotlar olib kelib dargohga tadqim etganlar.

Yuqorida keltirib oʻtilgan misollar Amir Temurning notiqlik sanʼatiga xos xususiyatlarini, notiq qobiliyatini, majlislarda dadillik bilan fikrini aniq bayon qila olishini yaqqol koʻrsatadi. Bundan tashqari boshqalardan ham fikrlarini aniq va toʻgʻri bayon qilishni talab qilgan.

Mazkur tarixiy davrga oid bir qator manbalarda ham Amir Temur chuqur bilimga ega boʻlganligi, Qurʼonni yoddan ayta olishi, har qanday olim-u ulamolar, fozillar bilan erkin suhbat qura olishini, oʻz fikrini aniq dalillar asoslab yoritib bera olishini koʻp bora qayd etilgan³. Tarixiy manbalarni oʻrganish jarayonidan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, Amir Temur yuksak notiqlik sanʼatiga ega ekanligining asosiy sabablaridan biri uning tugʻma qobiliyati hamda chuqur nazariy va amaliy bilim sohibi boʻlganligidadir.

Amir Temur davriga oid tarixiy manbalarni oʻrganish natijasida Sohibqiron davlatida ulkan madaniyat va maʼnaviy merosning yaratilganligini, bu ulkan merosning yaratilishi bevosita davlat arbobi, sarkarda, mohir diplomat, ilm-fan va madaniyat homiysi, oʻz navbatida yuksak fazilatlar egasi boʻlmish buyuk bobokalonimiz Amir Temurning ulkan xizmatlari tufayli amalga oshirilgan desak mubolagʻa boʻlmaydi.

Bugungi kunda Amir Temur davriga oid tarixiy manbalar asosida maʼnaviy merosini oʻrganish, yoshlarimizda milliy gʻurur va milliy ongini yuksaltirish, ularni ajdodlarimizning nomi va maʼnaviy merosi bilan faxrlanishga oʻrgatish hamda shu buyuk anʼanalarning munosib davomchilari etib tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi.

¹ Шомий Низомиддин. Зафарнома. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

² Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). – Т.: Ўқитувчи, 2001.

³ Яздий Шарафиддин. Зафарнома. – Т.: Шарқ, 1997.

To'liqin Hayit,

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi,

Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi

O'zbekiston, Toshkent sh.

**FRANSUZ OLIMINING FYULBERT DE SHARTR
ADABIY MUKOFOTIGA SAZOVOR BO'LGAN ASARI**

Fransiyalik temurshunos olim **Jan Pier Lyumine** 1951-yil 3-iyunda Kavayonda tug'ilgan. Fransuz astrofiziki, adibi va shoiri, qora nuqtalar va falakiyot sohasidagi dunyo miqyosidagi mutaxassis. MITM (CNRS)da ilmiy tadqiqotlar rahbari, uzoq yillardan beri Parij-Medon rasadxonasining Dunyo va Nazariyalar laboratoriyasi (DNL) hamda Marsel astrofizika laboratoriyasi (MAL), Fransiya Samo va kosmonavtika akademiyasi a'zosi. U asosan asarlardagi estetik tamoyillar va falak ilmi o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq etish bilan shug'ullanadi. O'n beshta esselar to'plamini, yetti roman hamda yetti she'riy kitobini nashr etgan, televidenie uchun hujjatli filmlar, CD va DVDlar yaratgan. Shu bilan birga, bu inson bastakor, gravyurachi va haykaltarosh ham. U Jerar Grisey, Gektor Parra va Karol Beffa kabi bastakorlar bilan ham hamkorlikda ishlab kelmoqda. 1977-yil Parij 7 universitetida *Falakiyot yengilliklari* mavzusidagi dissertasiyasini himoya qildi. 1979-yil u MITM (CNRS)da doimiy tadqiqot lavozimiga tayinlandi va o'z asosiy ilmiy tadqiqotlarini 2014 yilgacha Parij observatoriyasida davom ettirdi, so'ng Marsel astrofizika laboratoriyasiga xizmatga o'tdi. Orada u Braziliyaning San-Polo (1984 va 1988) Kaliforniyaning Berkeley (1989-1990) universitetlariga va Chilidagi Yevropaning Janubiy Observatoriyasiga (2005) tadqiqotchi sifatida taklif etildi.

Yevropa uni yirik falakshunos olim, zukko fizik, usta ijodkor sifatida o'ta qadrlaydi. Buni unga berilgan quyidagi nufuzli mukofotlar misolida ham ko'rishimiz mumkin:

1994-yil Eng yaxshi ommabop film va Ilmiy yuksak film mukofotlari "Cheksiz ufq" filmi uchun Monreal ilmiy filmlar festivalida; 1998-yil Yuqori Mor Astronomiya sohasidagi kitoblar hay'atining Maxsus mukofoti Kosmologik esselar uchun; 1999-yil Ilmiy ommabop filmlar va Ilmiy televidenie Gran Prisi Orse festivalida "Samo darbadarlari" filmi uchun; Yuqori Morning Astronomiya sohasidagi kitoblar hay'atining Maxsus mukofoti "Samo shakllari" uchun; 2002-yil Tadqiqot filmlari festivali Gran Prisi avdovizual asarlari majmuasi uchun; 2002-yil Orse festivalida ilmiy roman mukofoti "Evklid tayog'i" uchun; 2007-yil Gavr shahrining Okeaniya mukofoti "Kopernikning sirlari" uchun; 2008-yil Italiya astrohavaskorlar uyushmasining Xalqaro G.B.Lachchini nomidagi mukofoti; 2009-yil Bordo Milliy fanlar akademiyasining Manle-Bendal nomidagi mukofoti Yulduzlardan yaxshi xabarlar uchun; 2010-yil L'ADELFning Yevropa adabiyot sohasidagi Gran Prisi "Nyuton niqobi" uchun shunday yuksak mukofotlarga sazovor bo'lgan.

Jan-Pier Lyumine mustaqil O'zbekistonni juda sevadi. Bu yurtga bo'lgan muhabbati alohida ekanligini o'zi ham bot-bot takrorlaydi. Shu bois ham, boy

tariximiz, ayniqsa, Temuriylar Uygʻonish davri namoyandalari hayoti uni koʻproq qiziqtiradi. **“Ulugʻbek – samarqandlik falakshunos” (2015)** ilmiy tadqiqoti nafaqat badiiy asar, balki biz uni yirik ilmiy ish sifatida ham qadrlaymiz. Mazkur noyob asari uchun 2016-yilda Fyulbert de Shartr adabiy mukofotini qoʻlga kiritgan.

Bu kitobni 2010-yilning 11-16-aprel kunlarida bir guruh Yevropa olimlari bilan yurtimizga kelgan paytida bizga sovgʻa qilgan edi. **Keng qamrovli asar** ijodkor olimning yulduzlarga boʻlgan muhabbati boʻlib, unda Amir Temurning nabirasi Mirzo Ulugʻbek hayoti bilan bogʻliq XV asr Sharq falakiyotdagi davri haqida hikoya qilinadi. Unda, jumladan, ilm va din orasidagi ziddiyatlar ham talqin etilgan.

Aytish kerakki, mazkur asar tarixiy esse emas, balki katta bir ilmiy, badiiy asardir. Boisi, mallif oʻzi koʻrib chiqqan behisob hujjatli manbalar, kitoblardan shunchaki foydalanib qolmasdan, masalaga ilmiy va ijodiy yondashib, kitobxonlarni tarixiy haqiqat bilan badiiy toʻqima oʻrtasidagi hajmiy munosabatlarga oydinlik kiritishga harakat qilgan. Temuriylar davri va ularda keltirilgan personajlar haqidagi hikoyalar behisob, biroq oʻtmish moziyshunoslari u yoki bu mafkuraga bogʻliq boʻlganliklari yaqqol koʻzga tashlanadi, ayniqsa, shia, sunniy yoki shoʻroviy asarlarni varaqlaganingizda bu holatlarni yanada yaqqolroq seziladi. Amir Temurning va u zot vorislarining tarixlari oʻta murakkabdir. Bu narsa ayrim sinchkov tarixchi kitobxonlarga yoqmasa ham, muallif ularni ancha soddalashtirgan.

Yana shu tomoni borki, tarixiy haqiqat hikoyachiga baʼzi erkinliklarni beradi. Jan Per shu erkinlikdan unumli foydalangan. Asar personajlari haqiqatda ham boʻlganmi? Samuel Kresk, Qozizodaning rafiqasi Shirin, Mirzo Ulugʻbekning suyukli oʻgʻli Abdulazizning va qizi Robiyaning onasi Yasmina kabi baʼzi ikkinchi darajali personajlarni nazarda tutish kerak, xolos. Sarkanda Atlan va maslahatchi Tarxon hech qachon boʻlmagan, biroq ular boʻlishlari mumkin edi. Munajjim Abdulla Lisan chindan ham boʻlgan, biroq Jan Pier uning faqat salbiy tomonlarini koʻrsatgan.

Bir jangda otasini qutqargan Shohrux va uning Gavharshodbegimni nihoyatda eʼzozlashi haqidagi hikoyalar tarixiy manbalarga mos ravishda yoritilgan. Mirzo Ulugʻbekning ikkinchi bor uylanishi esa badiiy toʻqima boʻlib, rafiqasi ham tarixiy siymo emas. Biroq uning qizi Robiya chindan ham tarixiy siymo, ammo bu yerda ham, Mashhadda majburan oʻtirgan Abdulatif va oʻn ikki yoshli Robiyani almashtirish shartnomasi ham badiiy toʻqima ekanligini yodda tutmoq kerak.

Qisqasi, nima “haqiqiy” va nima “oʻylab topilgan”i muhim emas, muhimi, olim, adib, astoronom Jan Pier qoʻlidagi tarixiy, ishonchli manbalardan kelib chiqib, Mirzo Ulugʻbekka boʻlgan muhabbatini zukkolik bilan ilmiy holda izhor etishga shoshilgan.

Joylarning nomlari va odamlarning ismlariga kelganda, muallif ularni soddalashtirib, fransuzchaga moslashtirishga harakat qilgan. Bu albatta oʻzboshimchalik, biroq u kitobxonga personajlarni toʻgʻri anglashga xizmat qiladi,

jumladan, Salohiddin Musa Poshsho Qozizoda Rumiyni to'liq nomi bilan emas, oddiygina Qozizoda, deb qo'ya qolgan!

Unvonlarga kelsak (amir, xon, shoh, bek, shayx, mirzo va h.), qiyinchiligi shundaki, ular ba'zan patronim (otasining ismi) bo'lib qolgan (asliyatda Shoh Rux, Ulug' Bek, Umar Shayx, va h.dir) va G'arb aslzodalari orasida knyaz, graf va markiz kabi unvonlar Temuriylarda uchramaydi va bo'lishi ham mumkin emas, chunki Sharq o'z ma'naviyati bilan ajralib turadi.

Asarda keltirilgan sanalar borasida kuzatdikki, muallif asosan Hijriy yil taqvimiga tayangan, bunda Yulian taqvimi bo'yicha 622-yil 16-iyuldan boshlab, iqtiboslarda ularning Gregorian taqvimidagi sanasi keltirilgan. Xullas, kitobxonlarimiz va albatta, tarixchilarimi uchun yana bitta nufuzli asarning o'zbek tilida yuz ko'rsatgani quvonchli hodisa, albatta. Unda Siz Mirzo Ulug'bek hazratlari bilan birga fransuz olimining Qozizoda Rumi, Shohrux Mirzo, Muhammad Keshiy hamda tariximizdagi eng noyob asarlardan biri "Ziji Ko'ragoniy" haqidagi boy taassurotlari va o'zgacha qarashlari bilan tanishishga muyassar bo'lasiz. Olimning aynan "Ziji Ko'ragoniy" asari haqidagi quyidagi fikrlari biz uchun juda kimmatlidir:

"Bu asar nafaqat al-Xorazmiyning *"Hind hisobi haqida kitob"*ni, al-Battaniyning *"Jadvallar kitobi"*ni, al-So'fiyning *"Muqim yulduzlar kitobi"*ni, Arzachelning *"Toledo jadvallari"*ni, al-Xaziniyning *"Sinjor jadvallari"*ni, hatto so'nggi Nosiriddin at-Tusiy tomonidan Buxoroda tuzilgan asarni ham ortda qoldirib ketdi. Albatta, Mirzo Ulug'bek *"Zij"*da ro'yxati ko'rsatilgan, joylashtirilgan va nomlangan mingtadan ortiq yulduz holati, 365 kun, 6 soat, 10 daqiqa va 8 soniyadan iborat quyosh yili uzunligini aniq hiosob-kitob qilgani juda hayratlanarli, albatta. *"Eng muhimi, Mirzo Ulug'bekning, – deydi muallif, – ekliptik nishablikning 23 daraja, 30 daqiqa va 17 soniyadan iborat o'lchovidan o'tish mumkin emas"*¹.

Bu gapda juda katta ma'no bor.

Xulosa o'rnida aytish kerakki, Jan Per Lyumine yirik olim, ayniqsa, yulduzlar ilmidan yaxshigina xabardor inson sifatida Mirzo Ulug'bek va uning safdoshlari ilmiy faoliyatiga biz ilg'amagan tomonlarni ko'rsatgan holda juda chuqur, ilmiy asoslanib, yuksak baho bera olganki, bu biz uchun yanada muhim hisoblanadi.

A. Yaxshiyev

tarix fanlari nomzodi,

International school of finance technology and science instituti dosenti

O'zbekiston, Toshkent sh.

AMIR TEMUR TARIXIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Hozirgacha yozilgan Amir Temur tarixiga oid asar va tadqiqotlarda, manbalarda ochiq qayd etilmasa-da, Chingizxon Amir Temur uchun ideal shaxs bo'lanligi isbot talab qilmaydi. Faqat Chingizxonga nisbatan sovet davrida shakllanib, hozirgacha davom etib kelayotgan salbiy qarash ruhidan kelib chiqib bu g'oyani dushmanlik bilan qarshi olish tarixiy haqiqatdan ko'z yumish, ehtiros va sub'ektivizm mahsuli hisoblanadi. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"¹ Sohibqiron hayotligida yozila boshlangan va Sohibqiron bu asardan xabardor bo'lgan, keyingi barcha manbalarga esa aynan shu asar birlamchi manba bo'lib xizmat qilgan. Garchi ko'pchilik Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"² Amir Temur tarixi bo'yicha eng mo'tabar maba sansa-da, Sharafuddin Ali Yazdiy o'z asarini keyinroq yozgan va u Amir Temur bilan zamondosh bo'lmagan. Nisbatan salbiy yondashuv istisno qilinganda, Ibn Arabshohning "Temur tarixida taqdir ajoyibotlari"³ asari ham mo'tabarlikda ustuvorlik kasb etadi, chunki muallif Sohibqiron bilan zamondosh bo'lgan va bolaligidan Movarounnahrda yashagan. Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqanga, Temur saroyiga sayohat"⁴ asari ham mo'tabarlikda qolishmaydi, mazkur elchi ham o'z ko'rgan-kechirganlarini xatga tushirgan, salaflarga ergashmagan, kundaliklar shu bois ham mo'tabar hisoblanadi.

Xullas, Amir Temur o'z shajarasini Chingizxon bilan bog'lashga moyil bo'lgan va buni o'z "Tuzuk"⁵larida ham e'tirof etadi. Bobokalonlari aka-ukadan tarqalib, shajara shu taxlitda davom etgan. Manbalarda tilga olingan o'sha tarixiy ahdnoma, oradan shuncha asrlar o'tgan bo'lsa ham, o'z huquqiy maqomini saqlab qolgan va keyinchalik XX asr birinchi choragigacha ham amal qilgan. Buxoroda hukmronlik qilgan so'nggi sulola mang'itlar o'ziga xon unvonini ola bilmaganligi, Xiva va Qo'qon hukmdorlari esa hokimiyatni xon unvoni bilan boshqarganligi shundan dalolat beradi. Amir Temur ham o'z vaqtida shuncha qudrati, shijoati va dag'dag'asi bilan xonlik taxtiga o'tira olmaganligi, davlatni chingiziy xonlar nomidan boshqarganligi siri va sababini bugungi o'quvchi anglashi dushvor, bu hokimiyatning legitimligi bilan bog'liq masala, uni buzishga hatto Amir Temur ham jazm qila olmagan. Amir Temur musulmon hukmdor o'laroq, islomdan yiroq, majusiy bobakalonlar tomonidan tuzilgan ahdnomaga nega bu qadar ehtirom ko'rsatganligi – bu alohida masala va maxsus tadqiqotlar o'tkazishni talab qiladi.

¹ Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T.: Fan, 2019.

² Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Камалак, 1994.

³ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. I ва II китоб. – Т.: Меҳнат, 1992.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. – М.: Наука, 1990.

⁵ Темур тузуклари. – Т.: Фафур Фулом, 1997.

Afsuski, hozirga qadar bu masala muammo sifatida ko'tarilib, maxsus tadqiq qilinganidan bexabarmiz.

Amir Temurning mo'g'ul ekanligi to'g'risida G'arb va Rossiyada ommalashgan qarashning sababi ham uning Chingizxonga qarindoshligi va barlos urug'iga borib taqaladi. Bu masalani maxsus tadqiq etgan akademik Bo'riboy Ahmedov o'zining "O'zbek ulusi"¹ nomli asarida manbalarga tayangan holda barloslar turkiylashgan mo'g'ul qavmiga mansubligi da'vosini ilgari surgan va ushbu xulosa keyingi asarlarida ham urg'ulagan². Mazkur qarash mamlakatimiz tarixchilari tomonidan bir ovozdan qabul qilingan, ushbu ta'kid sohaga oid barcha darslik va adabiyotlarda qayd etib kelinayapti. Ammo keyingi paytda ayrim tadqiqotlarda Chingizxonning mo'g'ullarga aloqasi yo'qligi, u turkiy qavmga mansubligi masalasi dalillar bilan ilgari surilmoqda. Bu borada qozog'istonlik tadqiqotchilar peshqadam, o'zimizda ham sekin-asta Chingizxonning mo'g'ulligi masalasi shubha ostiga olinmoqda. Shunday ekan, barloslar turkiylashgan mo'g'ul ekanligi to'g'risidagi streotipni ham qayta ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Aynan bir nomdagi urug' turli qavmlarda uchrashiga tarixda misollar kam emasligi e'tibor markazida tutilmog'i lozim. Yuqoridagi qat'iylashgan streotiplar sabab butun temuriylarga xorijda "mo'g'ullar" tamg'asi bosilgan. Agar masala jiddiy tadqiq qilinmasa, ular yuridik jihatdan haq bo'lib qolaveradi. Xalil Sultonning onasi xon avlodidan, aslida Amir Temur vafotidan keyin Mirzo Ulug'bekka ochilmagan Samarqand qopqalari Xalil sultonga ochilishi sababi ham shunda, gachi bu borada hali biror jo'yali tadqiqot amalga oshirilmagan. Zahiriddin Muhammad Boburning tog'asi Yunusxon ham xon avlodi, demak, onasi ham xonzoda, yuqoridagi streotip bo'yicha ular ham mo'g'ul bo'lib chiqadi. Agar mazkur streotipni ilmiy jihatdan inkor etishni eplay olmasak, Amir Temur va temuriylar mo'g'ul emasligiga yurtdan tashqarida hech kimni ishontira olmaymiz.

Manbalarda Amir Temur Tug'luq Temurning Movarounnahrga qo'shin tortishi voqeasi bilan bog'liq holda tilga olinadi. Ya'ni manbalar orqali biz Amir Temurni siyosiy kurash maydoniga chiqqan paytidan boshlab taniymiz. Uning bolaligi va o'smirligi yillari qanday kechganligi mo'tabar manbalarda tilga olinmaydi, shunday ekan, faqat taxmin yuritish mumkin. Mustaqillik yillarida chop etilgan tadqiqot va adabiyotlar, darsliklarda tilga olingan yoshlik va o'smirlik yillari, madrasa ta'limi, Qur'onni yod olganligi faktlari qaysi manbadan olinganidan bexabarmiz. Albatta, zodagon oila farzandi sifatida bolalikdan ta'lim olganligi shubha uyg'otmaydi. Garchi Ibn Arabshoh Sohibqiron o'qish-yozishni bilmaganligini aytadi, ammo buni g'animlikka, kek va adovatga yo'yish mumkin.

Aslida olimlik va sarkardalik hamisha ham o'zaro sig'ishavermaydigan hodisalar ekanligi ham bor gap. Misol tariqsida, Mirzo Ulug'bekni oladigan bo'lsak, olim sifatida tengsiz zot, ammo sarkarda sifatida o'ta noshud bo'lganligi isbot talab qilmaydi. Chingizxon esa aksincha, ilm-fanga daxli bo'lmagan, ammo sarkarda sifatida tengsiz. Zahiriddin Muhammad Boburga o'xshagan ikkala iqtidor

¹ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. – Т.: Мерос, 1991.

² Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

bir vujudda jo bo'lgan zotlar esa sanoqli. Amir Temur buyuk sarkarda ekanligi shubhasiz, ammo uning Qur'onni hifz qilganligi ilgari ma'lum emasdi. Yuksak ehtiromga sazovor udug' zot, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlari ham Amir Temur hofizi Qur'on bo'lganligini e'tirof etgan. Zamonaviy mo'`tabar ulamolar, xususan, Hasanxon Yahyo hazratlari ham bu masalada sobit, hatto Sohibqiron Qur'onni teskarisiga yoddan o'qiy olganligini urg'ulaydi. Garchi teskari o'qish nima, uning qanday ahamiyati yoxud qimmati borligidan bexabarmiz. Shu masalaga aniqlik kiritish, manbasini surishtirish maqsadida Hasanxon Yahyo hazratlariga shaxsan murojaat qilindi. Ular tomonidan berilgan javob esa, aksincha, shubhani kuchaytirdi. Hasanxon Yahyoga ko'ra, u zot Sohibqiron Qur'on hofizi bo'lganligi va Qur'onni teskari o'qiy olganligini biror manbada shaxsan uchratmagan, faqat shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlaridan "Temur tuzuklari"ning dastlabki qo'lyozmalarida duch kelganligini eshitgan, xolos. "Temur tuzuklari"ga esa dastlab fors tilida tartib berilganligi sir emas, asar tarjimonlari uning barcha ma'lum qo'lyozmalarini tanqidiy o'rganishgan, agar shunday fakt mavjud bo'lganida, bu masala mustaqillik yillarida takror-takror nashr etilgan variantlariga kirmasdan qolishi mumkin emasdi. Demak, bu masalada ishonchli dalil hozircha mavjud emas va alohida o'rganishni talab qiladi.

Amir Temur o'z "Tuzuk"larida bir necha o'rinda Qur'ondan fol ochganligini ta'kidlaydi. Agar "Tuzuk"lar muallifi masalasida yakdillik bo'lganida, shuning o'zi Qur'onni o'qiy olganligi uchun kifoya qilardi, ammo yod olganlik va teskari o'qiy olganlik fakti uchun baribir yetarli emas. Ma'lumot o'rnida aytadigan bo'lsak, Qur'ondan fol ochish masalasida ulamolarda e'tiroz yo'q, bu odatdagi kufrona fol bo'lmasdan, istixora namozi o'qib, Allohga tavkkal qilinishiga qiyos qilinadi va faqat diniy ilmi yetarli bandalargagina ruxsat etilishi ta'kidlanadi. Amir Temur buyuk pirlarga e'timod qilib, ulamolar, shayxlar bilan ko'plab diniy suhbatlar qurganligi manbalardan ma'lum, shunday ekan, yetarlicha diniy ilmga ega bo'lganligi shubha uyg'otmaydi.

Amir Temur e'tiqodli musulmon bo'lganligi shubhasiz. Hatto safarda ham o'zi bilan ko'chma masjid olib yurganligi manbalarda qayd qilingan. Musulmonlardan tashkil topgan qo'shinda namoz jamoa bo'lib o'qilishi isbot talab qilmaydi. Shar'iy tartibga ko'ra, namozda imomlikka loyiq zotlar avvalida hukmdor turadi. Islomiy muhitda o'sgan mualliflar uchun jamoa namozi oddiy hol, ammo nasroniy muhit vakillari uchun bu o'ta diqqatga molik masala. Amir Temur xoh qo'shinga imom bo'lib, xoh ko'chma masjidda saroy a'yonlari va sarkardalarga imom bo'lib namoz o'qisa bu Rui Gonzales de Klavixoning e'tiboridan chetda qolishiga aql bovar qilmaydi. Basharti Amir Temur buyuk pirlar, shayxlardan biriga iqtido qilib jamoa safida tursa-ku, bu endi o'zga muhit vakili uchun hayratlanarli hol bo'lishi shubhasiz. Ammo Konigildagi ziyofatda malikalarning yuziga surilgan upadan tortib, ular yuzlari ochiq holda erkaklar bilan birga ziyofatda ishtirok etishganigacha o'z kundaliklarida unutmagan elchi, nega endi jamoa namozning ado etilishi borasida biror jumla xatga tushirmaganligi

jumboq va alohida o'rganishni talab qiladi. "Boburnoma"¹da ramazon ro'zasi qaysi mavzeda tutilib, hayit bayramlari qaysi manzilda nishonlanganigacha bo'lgan ko'plab qaydlarga duch kelamiz. Ammo Amir Temur tarixiga bag'ishlangan manbalarda bu masalalarda ham noma'lum sabablarga ko'ra sukut saqlanadi.

Alohida o'rganish talab qiladigan masalalardan yana biri – Amir Temur va Bahouddin Naqshband munosabatlari. Ular zamondosh bo'lishgan va Buxoro Amir Temur mamlakati tarkibida edi. Shayx Amir Kulol, shayx Zayniddin Toyyobodiy va Said Baraka Amir Temurning bevosita pirlari bo'lishgan. Pir va muridlik faqat tariqatda mavjud, oddiy dindorlarga xos emas. Shunga ko'ra Amir Temur tariqatda bo'lganligi shubhasiz. Ammo bu masala ham hozirgacha tadqiq qilinmagan. O'z davrining eng ulug' piru murshidi, Xojagon sisilasi davomchisi va Naqshbandiya suluki musannifi shu yurtda istiqomat qila turib, nega Amir Temurdek zot unga qo'l bermagan, hatto ikkala shaxs uchrashganligi faktiga ham duch kelmaganmiz. Garchi "Tuzuklar"da ustoz sifatida ehtirom qilinib, pand-o'gitlariga amal qilganligi e'tirof etiladi. Ammo shu munosabatlarga oydinlik kirituvchi va tasdiqlovchi boshqa yondosh, zamondosh manbalardan bexabarmiz. Bahouddin Naqshbandning Amir Temur harbiy yurishlariga munosabati masalasi ham hozirgacha jumboqligicha qolmoqda va alohida o'rganishni talab qiladi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, mustqillik yillarida ko'plab temurshunoslar yetishib chiqdi, talay asar va maqolalar nashr yuzini ko'rди, ammo tan olish kerak, yondashuv bir taraflamalikdan butkul xoli bo'lmadi, aksar nashrlarda xolis tarixni tiklash o'rniga ko'proq ulug'lash, madhiyabozlik ruhi ustunlik qildi, tasdiqlanmagan sifatlar tiqishtirildi, tarixiy vaziyat bilan hisoblashmasdan, yurishlar chog'ida qon to'kilishidan ham hatto ko'z yumish, zaruratsiz oqlashga harakat ruhi ustunlik qildi va bu jarayon hamon amalda. O'rta asr muhitida hukmdorning jangu jadallar qilishi, yurtlarni o'ziga bo'ysundirishi faxr-iftixorga loyiq hodisa sanalgan, jang qilmaslik esa nomus hisoblangan. Buni Boburning Balx hokimi Xisravshoh haqidagi achchiq kinoyasi ham yana bir bor tasdiqlaydi. Boburdek dilbar shaxski o'z "Boburnoma"sida siyosat uchun muayyan miqdorda bosh kestirib, kallaminor tiklatganligini bir necha o'rinlarda e'tirof etib turgan bir vaziyatda, Amir Temur yurishlarida qon to'kilganligini, zarurat tufayli va siyosat uchun boshlar kestirilganligini xaspo'shlashga urinish o'rta asr voqealariga bugungi axloq me'yorlaridan kelib chiqib baho berishga urinish hisoblanadi va bunday yondashuv sira o'zini oqlamaydi. Ammo tarixni qachondir xolis o'rganishimiz kerak, busiz mumkin emas. Amir Temur shaxsi esa asossiz ulug'lashga muhtoj emas. Sovet davrida shuncha qora bo'yoq chaplanishi uning shaxsiga soya sola olmaganidek, madhiyabozlik va olqishlar ham Amir Temur sharafiga zarracha xizmat qila olmaydi. Amir Temur o'z davrining betakror farzandi hamda barcha davrlar uchun tengsiz sarkarda va shunday bo'lib abadiy qolishiga shubha yo'q. Bundan xavotir olmasdan, yangi davr, amaldagi iqtidor bergan keng imkoniyatdan foydalanib mazkur zot tarixini xolisona yoritish va

¹ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Фан, 1960.

ochilmagan qirralari, o'qilmagan sahifalariga jiddiyroq e'tibor qaratishning esa allaqachon vaqti kelgan.

K. Sultonov,

*O'zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi,
Alfraganus universiteti katta o'qituvchisi*

A. Sharipov

*O'zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

YOZMA MANBALARDA AMIR TEMUR BUNYODKORLIK FAOLIYATINI YORITILISHIGA DOIR

Tarixiy manbalardan ma'lumki, Amir Temur o'z davrida turli madaniyat va dinga mansub bo'lgan xalqlarni birlashtirib, buyuk temuriylar saltanatiga asos solgan. Saltanatda ilm-fan, madaniyat va san'at ravnaq topgan. Bu esa jahon olimlari hamda siyosatshunoslari tomonidan yuqori baholanib, bugungi kunda ham uning markazlashgan davlatni vujudga keltirish yo'lidagi tajribasi va erishgan yutuqlari dunyo e'tirofida bo'lib kelmoqda.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, Amir Temur ibn Amir Muhammad Tarag'ay milodiy 1336-yil 9-aprel kuni Kesh (Shahrisabz) yaqinidagi xushmanzara ko'hna Xo'ja Ilg'or qishlog'ida tug'ildi. Uning otasi Muhammad Tarag'ay Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta nufuzga ega bo'lgan barlos qavmining oqsoqollaridan biri bo'lgan. U 1360-yilda vafot etgan va Kesh shahrida dafn etilgan¹. Amir Temurning onasi Tekina Xotun, (Takina begim, Takina Mohbegim) naslu nasab jihatdan aslzodalardan bo'lib, Buxoro ulamolari peshvosi, mavlono sadr ash-shari'a, ya'ni shariat qonunlarini sharhlovchi alloma Ubaydulloh al-Buxoriyning qizi bo'lgan².

Qayd etib o'tish joiz, Amir Muhammad Tarag'ay Amir Temurni yoshligidanoq ilm olishiga e'tibor bergan. Bolaligidanoq tabiatan og'ir-bosiq, zehni o'tkir, shoshilmay fikrlaydigan Temurbek dastavval maktabda saboq oldi, savodini chiqardi, ustozlar nazoratida kamon dastasini ushlash, o'q uzish, nayza tutish, otlarni saralay olish, shikorlar (ov) uyushtirish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini yaxshi o'rgandi³. Temurbek madrasaning boshlang'ich davrini muvaffaqiyatli tamomlagandan so'ng, tahsilni oliy madrasalarda davom ettirdi. Ilm olish jarayonida u tarix, islom ta'limoti va huquqshunosligi, xandasa, riyoziyot, jug'rofiya hamda falakiyot ilmlarini ham puxta o'rganib, ma'naviy qarashlarini yuksaltirdi. Shu bois, Temurbekning yoshlikda olgan ta'lim va tarbiyasi uning keyingi faoliyatlarida juda katta ijobiy rol o'ynagan.

¹ Темур тузуклари / Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. – Тошкент, 1991. – Б. 14.

² Мухаммад Али. Амир Темур солномаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2022. – Б. 6.

³ Ўша жойда.

Agar o'zbek davlatchiligi tarixiga nazar tashlasak, Amir Temur o'z davrida qudratli va mustahkam markazlashgan davlatga asos solganligiga guvoh bo'lamiz. Zero, davlat qudratli bo'lmasa, betakror ma'naviy meros ham, muhtasham obidalar ham, tarixiy yodgorliklar ham bo'lmas edi. E'tiborga molik tomoni shundaki, Amir Temur davlat ishlarini qonun-qoidalariga tayangan holda boshqarib, turli tabaqaga mansub qatlamlarning haq-huquqlarini qonun yo'li bilan himoya qilish tizimini yo'lga qo'ydi. Bu haqida "Temur tuzuklari"da ham batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, "Davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqardim. To'ra va tuzukka tayanib, saltanatda o'z martaba va maqomimni mustahkam saqlab turdim. Amirlar, vazirlar, sipoh, raiyat, har biri o'z lavozim va martabasidan mamnun holda xizmatimda bo'lib, undan ortig'iga da'vogarlik qila olmadi"¹. Ya'ni, davlatda qonun ustuvorligi mamlakatning farovon hayotini ta'minlash uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Shu bois, Amir Temurning nafaqat davlat boshqaruvi va harbiy san'ati, balki uning bunyodkorlik va obodonchilik faoliyati ham ko'p asrlar davomida Sharq G'arb davlatlariga o'rnak va andoza bo'lgan. Bu haqida pokistonlik jamoat arbobi, jurnalist Xanif Ramey shunday fikr bildirgan: "Davlat tuzish tartibini Amir Temurdan o'rganishimiz kerak, o'tmishda yirik davlat arboblarning hammasi ham jang qilgan, lekin ularning ko'pchiligi bu janglar natijasida mamlakatni harobaga aylantirgan; Amir Temur esa janglar tufayli vayron bo'lgan shahar va qishloqlarni obod qildi, bog'lar barpo etdi, fan va madaniyatni rivojlantirdi"².

Darhaqiqat, Amir Temur hukmdorligi davrida qadimiy Turonda nafaqat ilm-fan, madaniyat va san'at, balki shaharsozlik, me'morchilik sohalari ham ravnaq topgan. Ayniqsa, bunyodkorlik hamda obodonchilik ishlariga alohida e'tibor qaratilib, jamiyat a'zolarining hayotni yaxshilash va turmush farovonligini oshirishga harakat qilingan. Ta'kidlab o'tish joizki, Sohibqironing bunyodkorlik va obodonchilik faoliyati, uning ma'naviy-ma'rifiy qarashlarini ko'rsatadigan muhim omillardan biri hisoblanadi. Bunning yorqin dalili sifatida quyidagi misollarni keltirish mumkin.

Amir Temur onasi sharafiga bag'ishlab Oqsaroy, zavjasi (umr yo'ldoshi) Saroymulkxonimga atab Bibixonim madrasasi, Turkistonda mahobatli Ahmad Yassaviy maqbarasi, Toshkent viloyatida Zangi ota qabri uzra qurilgan maqbara va masjid, Janubiy Qozog'iston viloyatidagi ko'hna O'tror shahri yonida Arslonbob maqbarasini qurdiradi"³. Ushbu katta inshootlardan tashqari, ko'plab kichik binolar qurilishining sanog'iga yetish qiyin. Albatta, amalga oshirilgan bu tadbirlarning barchasi xalq ijtimoiy-iqtisodiy hayotini yaxshilash, ma'naviy-madaniy dunyoqarashini kengaytirish, e'tiqodi va davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Tarixiy ma'lumotlarning guvohlik berishicha, hukmdorlar qadimdan katta g'alabasini o'z ota-onasi, valiahd shahzodalarning tug'ilishi, yoki boshqa bir voqelik sharafiga bag'ishlab, esdalik sifatida katta

¹ Амир Темур. Тузуклар / Ўзбек, инглиз, француз ва рус тилларида. – Т.: Extremum-press, 2016. – Б. 66.

² Гойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашр, 2001. – Б. 21.

³ Сатторий Х. Амир Темурнинг бунёдкорлик фаолиятига доир // Соҳибқирон юлдузи журнали, 2016. – №3. – Б. 27.

qasrlar, masjidu-madrasalar hamda xonaqolar tiklagan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ushbu an'anaga Sharqda aynan Amir Temur asos solgan. Chunonchi, Shahrisabzdagi Oqsaroy qasrining bunyod etilishiga qisqacha to'xtalinsa, uning qurilishi 1380-yilning bahorida mashhur me'mor Muhammad Yusuf Tabriziy yetakchiligidagi boshlangan bo'lib, qasrning dastlabki g'ishtini Mir Said Barakaning fatvosi bilan Amir Temurning o'zi qo'ygan. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, Oqsaroy qurilishida o'ttiz ming ishchi va yigirma ming usta mehnat qilgan. Ularga olti yuz qozonda ovqat pishirilgan¹.

Oqsaroy qasri 20 yil mobaynida qurilgan. Saroy ikkita yirik ravoqdan iborat bo'lib, 38 metr dan so'ng qubba shaklida birlashtirilgan. Ikki arkning oralig'i 22,5 metrni tashkil etgan. O'sha davr solnomalarida yozilishicha, Oqsaroy dunyo podsholari tomonidan barpo etilgan eng go'zal va mahobatli imoratlardan biri bo'lgan. Oqsaroyning koshinkor va parchinkor peshtoqining guldor naqshlari orasiga "Agar bizning quvvat va qudratimizga ishonmasang, qurgan imoratlarimizga boq" degan xitobnoma bitilgan². Bundan tashqari, mazkur saroy haqida to'liq ma'lumot Rui Gonsales de Klavixo tomonidan berilgan bo'lib, u Shahrisabzga keladi va Oqsaroyni dunyo madaniyatining eng buyuk sanat asarlaridan biri sifatida baholaydi³. U o'z kundaliklarida Oqsaroyning go'zalligi va mahobatidan hayratlanib: "... Zero, butun bino zarhal va lojuvard bilan qoplangan bo'lib, u yerda saroyning shuncha bo'lma va oromgohlarini ko'rsatdilarki, ular haqida juda uzoq so'zlash mumkin. Saroy ziynatlari oltin va boshqa ranglardan hayratomuz ishlangan edi. Hatto mohir ustalari bilan jahonga mashhur bo'lgan Parijda ham bu ish juda go'zal hisoblangan bo'lar edi"⁴, deb alohida ta'kidlaydi. Afsuski, hozirda ushbu tarixiy obidaning xarobalarigina saqlanib qolgan. Lekin shunga qaramay, saroyning bugungi kundagi tarixiy, ma'naviy hamda madaniy ahamiyati saqlanib, O'zbekiston yoshlariga ushbu ulug' zamonga nazar tashlash, undan kuch va ilhom olishga imkoniyat bermoqda.

E'tibor va e'tirofga molik tomoni shundaki, Amir Temur va Temuriylar davrida barpo etilgan me'moriy obida va tarixiy inshootlar shunday joylashtirilganki, ularning geometrik shakli va geografik joylashuvi jihatidan shaharning go'zalligi hamda yaxlitligini ta'minlab turgan. Bu esa, hozirgi zamonaviy til bilan ifodalaganda, jahon standartlariga javob bera oladigan "Siti" tushunchalarini mukammal boshlanishi deyish mumkin. Ko'rinib turibdiki, Amir Temur o'zining ma'naviy-ma'rifiy, bunyodkorlik faoliyati bilan O'rta Osiyo va O'rta Sharq xalqlari madaniyatini yuksaltirib, jamiyat ma'naviy hayotiga o'zning ijobiy ta'sirini ko'rsata olgan. Amir Temur davrida Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Toshkent va boshqa hududlarda bunyod etilgan nodir me'moriy obidalar nafaqat o'sha davr, balki bugungi kunda ham O'zbekistonga tashrif buyurayotgan

¹ Шимширгил А. Амир Темур / http://n.ziyouz.com/images/amir_temur.jpg.

² Амир Темур жаҳон тарихида. Маъсул муҳаррир: Ҳ.Кароматов. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. –Т.: Шарқ, 2001. – Б.99

³ Ватаннинг даҳо халоскори. – Тошкент: Халқ мероси, 1996. – Б. 66.

⁴ Руи де Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406 гг.) / Перевод со староиспанского, предисловие и комментарии И. С. Мироковой. – Москва: Наука, 1990. – С. 111.

chet ellik sayyohlarning ham yuksak e'tirofiga sazovor bo'lmoqda. Ushbu madaniy yodgorliklar zamonaviy O'zbekistonning qadimgi tarix bilan bog'laydigan "oltin ko'prigi" deyilsa, xato bo'lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur zamonida madaniyat, ilmu fan, me'morchilik, tasviriy san'at, musiqa she'riyat beqiyos darajada rivoj topgan. Shu bois, o'zbek milliy davlatchiligi tarixida Amir Temur davri - Ikkinchi Renessansga tamal toshi qo'yilgan davr deb e'tirof etiladi¹. Demak, bugungi kunda, ya'ni Yangi O'zbekistonda uchinchi Renessans poydevorini barpo etish va mamlakatni yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarish jarayonida jahon tarixida o'chmas iz qoldirgan Sohibqiron Amir Temur davrini, uning hayoti va faoliyatini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sh.A. Albekov

*O'zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti katta o'qituvchi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRIDAGI DAVLATLAR O'RTASIDAGI URF-ODATLAR VA MADANIYAT ALMASHINUVI

Temuriylar davri, xususan, XIV-XV asrlardagi markaziy Osiyodagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy transformatsiyalar global tarixda alohida o'rin tutadi. Temuriylar imperiyasi, Samarqand markazi bo'lib, savdo, ilm-fan va madaniyatning uskunalariga aylandi. Ushbu davrda davlatlar o'rtasidagi urf-odatlar va madaniyat almashinuvi chuqur va uzoq muddatli ta'sirlarga ega bo'lib, global rivojlanishga ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maqolada, Temuriylar davridagi urf-odatlar va madaniyat almashinuvi, davlatlar o'rtasidagi diplomatik va savdo munosabatlari kontekstida tahlil qilinadi. Samarqand, Buxoro, Xiva va Qo'qon kabi shaharlarda paydo bo'lgan madaniy muloqotlar o'zgarishlarning yangi bosqichini belgiladi. Bu ham madaniy boyliklar, ham ilmiy taraqqiyot uchun muhim nuqtaga aylandi².

Temuriylar imperiyasi o'zining geografik jihatdan strategik ahamiyatiga ega bo'lgan, markaziy Osiyoning bir necha mamlakatlarini o'z ichiga olgan edi. Samarqand, Buxoro, Xiva va Qo'qonning madaniy markazlari orasida urf-odatlar va madaniyatning almashinuvi birgalikda rivojlandi. Har bir shahar o'zining tarixi va an'anasiga ega bo'lib, ularning har biri davlatlar o'rtasidagi urf-odatlar va madaniyat almashinuvi jarayoniga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Samarqand, Temuriylarning bosh markazi bo'lib, o'zining madaniy o'lchamlari va ilm-fanni taraqqiy ettirishdagi hissasi bilan tarixda muhim o'rin tutadi. Bu shahar arxitektorlar va san'atkorlarning murakkab inshootlari, masalan, Registon maydoni va Shohsuvor masjidlari bilan mashhur bo'lgan. Shaharning san'at va arxitekturasini boshqa davlatlardan, jumladan, Eron, Hindiston va

¹ Саидов А. Темур тузуклари муҳим тарихий-ҳуқуқий манба // Соҳибқирон юлдузи журнали, 2017. – № 1 (27). – Б. 22.

² Алиев Т. Темурийлар ва уларнинг империяси. Тошкент. 2002. Б-28.

Turkiyadan olingan ilhomlarga ega bo'lgan. Bu almashinuvlar, o'z navbatida, madaniy muloqotlar va savdo aloqalariga sabab bo'ldi¹.

Hindiston, Eron va boshqa Movarounnahr mamlakatlaridan kelgan yuzlab san'atkorlar va olimlar Samarqandda istiqomat qilib, mahalliy madaniyatni boyitgan. Bu shaharning markaziy joylari faqatgina milliy va mahalliy urf-odatlarini emas, balki global madaniy tajribalarni ham o'z ichiga olgan. Shunday qilib, Samarqandda urf-odatlar va madaniyatni o'zaro almashish jarayoni amalga oshdi.

Temuriylar davrida savdo va diplomatiya munosabatlari markaziy Osiyoda yangi yo'nalishlarni shakllantirdi. Samarqand va Buxoro kabi shaharlar savdo yo'llari ustidan nazorat o'rnatib, ko'plab mamlakatlar bilan aloqalarni yo'lga qo'ydi². Bu shaharlarda savdo aloqalarining faolligi mahalliy urf-odatlariga va madaniyatlarga yangi elementlarni olib kirdi. Masalan, yuksak san'at va savdo nuqtalari, tarixiy nuqtadan qaraganda, ilmiy va san'atning rivojlanishini tezlashtirdi.

Diplomatik aloqalar, albatta, urf-odatlar va madaniyat almashinuvini yanada ko'proq jadallashtirdi. Temuriylar imperiyasining xorijiy davlatlar bilan aloqalari savdo va diplomatiya orqali amalga oshirildi. Bu aloqalar har bir davlatning urf-odatlarini va madaniyatiga ta'sir ko'rsatgan bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro muloqotlar madaniy, ilmiy va xo'jalik jihatlaridan murakkab bo'ldi. Hindiston, Eron va Turkiya kabi davlatlardan kelgan diplomatlar va san'atkorlar Samarqand va Buxoroda ishlashdi va bu shaharlar madaniyatiga yangi g'oyalar kiritdi.

Temuriylar davridagi davlatlar o'rtasidagi urf-odatlar va madaniyat almashinuvi markaziy Osiyoning madaniy tarixida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Samarqand, Buxoro va Xiva kabi madaniy markazlarda o'zgarishlar va tajriba almashinuvi o'tgan asrlar mobaynidagi madaniy interaktsiyalarning asosiy shakllarini tashkil etdi. Temuriylar imperiyasi davlatlari orasidagi madaniy muloqotlar faqatgina o'zlarining urf-odatlarini ifodalab qolmay, balki boshqa xalqlar bilan ilmiy, san'at va arxitektura sohalaridagi aloqalarni yanada kengaytirdi.

Savdo va diplomatiya sohalarida bu jarayonni shiddat bilan rivojlantirdi, har bir davlatning madaniyati va urf-odatlariga yangi elementlar kiritdi. Samarqanddagi katta arxitektura qurilishlar, masalan, Registon maydoni va boshqa san'at asarlari, o'z vaqtida Yevropa va Osiyoning turli sohalaridan ilhom olingan, shuningdek, Sharq va G'arbning madaniy ta'sirlari o'rtasidagi o'zaro almashinuvlarning ko'zga ko'rinarli namunasidir. Davlatlar o'rtasidagi savdo yo'llari va diplomatik aloqalar, shubhasiz, urf-odatlar, madaniyat va ta'lim sohalarida yangi tajribalarni olib kirishga sabab bo'ldi.

Temuriylar davridagi madaniy va ilmiy rivojlanishlar bilan birga, ularning o'z urf-odatlarining qo'llanilishi va ta'siri madaniy transformatsiyaga katta ta'sir ko'rsatdi. Shundagi urf-odatlar, san'at va ilmiy ishlar, na faqat Markaziy Osiyo,

¹ Султонова М. Самарқанд архитектураси ва маданияти. Самарқанд. 2004. Б-34.

² Бодуров Ш. Темурийлар даврининг илмий ривож. Тошкент. 2011. Б-22.

balki butun dunyoda yangi yo‘nalishlarning paydo bo‘lishiga asos bo‘ldi. Shunday qilib, Temuriylar davrini tarixiy va madaniy nuqtayi nazardan bag‘ishlash juda muhim, chunki u nafaqat o‘z davrining ilmiy va madaniy markazi, balki global va mintaqaviy rivojlanishga hissa qo‘shgan o‘ziga xos va murakkab madaniy majmua sifatida e‘tirof etiladi.

K.S. Beysenov

*O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti
Kasbiy tayyorgarlik fakulteti o‘qituvchisi. Podpolkovnik
O‘zbekiston, Toshkent sh.*

AMIR TEMUR DAVLATINING VUJUDGA KELISHIDAGI SHART- SHAROITLAR

Amir Temur tarih sahnasiga Chig‘otoy ulusining uzil kesil parchalanishi davrida chikdi. Parchalanish jarayoni XIV asrning 40-yillarida sulolaviy nizolar va o‘zaro feodal urushlarning kuchayishi oqibatida boshlangan edi. Kozonhon (1338-1346) va ulus amirlari birinchi navbatda qudratli amir (Amir ul-umaro) Kozog‘onning nufuzini pasaytirish uchun keskin choralar ko‘rishga harakat qildilar. Kozonhonning zulmi esa shu qadar avj oldiki, muarrihlarning guvohlik berishlaricha, amirlardan biron-biri Qarshiga hon huzuriga yo‘l olar ekan hayotdan umidini uzgan va shu tufayli honning huzuriga borishdan avval oilasi va yor birodarlari bilan vidolashib olardilar. Oqibatda, ularning ko‘pchiligi Soli Saroyga Kozog‘onning bosh qarorgohiga qochib bordilar. Kozog‘on ham honning kaysar tabiatidan havfsirab Soli Saroyni tark etmas va amalda Kozonhondan mustaqil bo‘lib olgan edi. Kozonhon bilan Kozog‘onning o‘zaro adovati ohir oqibatda o‘rtada urush chiqishiga olib keldi. 1339-yilda Kozonhon itoatsiz amir (Kozog‘on) va ularning tarafdorlaridan butunlay qutulish maqsadida unga qarshi qo‘shin tortdi. Kozonhon bilan Amir Kozog‘on o‘rtasidagi jang Daraizangi degan yerda sodir bo‘lib Amir Kozog‘onning isyonchi kuchlarini mag‘lubiyati bilan tugadi. Ammo negadir Kozonhon raqibini ta‘kib etmadi va Qarshiga qaytib keldi. Bu orada amir Kozog‘on mag‘lubiyat alimini olish uchun yangi jangga tayyorgarlik ko‘rdi, uzoq fursat payt poyladi. Nihoyat bu fursat yetib keldi. 1346-yilning kahraton qishida ko‘pchilik katori Kozonhon ham chorvasini, ayniksa yilkisining ko‘p qismidan ajraldi. Bundan foydalangan amir Kozog‘on va uning tarafdorlari 1346-yilning bahorida Qarshiga, Kozonhonga qarshi qo‘shin tortdilar. Qarshi yaqinida bo‘lgan qonli urush bu safar honning mag‘lubiyati bilan tugadi. Honning o‘zi o‘sha urushda o‘ldirildi. Shundan so‘ng Chig‘otoy ulusi ustidan hukmronlik amir Kozog‘onning qo‘liga o‘tdi, ammo u chingiziylardan bo‘lmaganligi tufayli taxtga o‘tirolmadi. Turkmo‘g‘ul xalqlari orasida kat‘iy rioya qilib kelinayotgan udumga binoan, toju-taxt faqat oksuyak vakillariga, ya‘ni Chingizhon avlodiga tegishli bo‘lgan. Biroq Kozog‘on imkoniyatni qo‘ldan boy bermadi. Chingiziylardan Donishmandchahon (1346-1348-yy.) va undan keyin Bayonkulihon (1348-1357-yy.)ni taxtga o‘tkazdi. Lekin ular faqat nomigagina hon edilar xolos. Amalda esa

butun hokimiyat Kozohoning qo'lida qoldi. Lekin 1358-yilning qishida Amudaryoning janubiy sohilida ov qilib yurgan amir Kozog'on fitnachilar (Kozonhon tarafdorlari bo'lishi kerak, albatta) tomonidan otib o'ldirildi. Kozog'onning o'g'li va vorisi amir Abdulla hokimiyatni qo'lda tutib qololmadi. 1358-yili u hon Bayonkulihonga qarshi ikki obro'li amir: Hisor viloyatining hokimi Bayon Suldus va Kesh (Shahrisabz) hokimi Hoji barlos bilan birgalikda bosh ko'tardilar. Samarqandga yaqin yerga bo'lgan jangda hon qo'lga olinib, qatl qilindi, amir Abdulla esa Amudaryo ortidagi yerlarga qochib ketdi va shu bilan siyosat sahnasidan tushib qoldi. Bayon Suldus va Hoji Barlos tomonidan taxtiga o'tkazilgan Temurshoh atigi ikki yilga yaqin (1358-1359-yy.) hukmronlik qildi. Shundan keyin Chig'otoy ulusi birin ketin o'zlarini mustaqil deb e'lon qilgan ko'pgina mayda bekliklarga parchalanib ketdi. Hususan, Keshda Hoji Barlos mustaqillik tug'ini birinchi bo'lib ko'tardi, undan so'ng Ho'jandda Boyazid Jaloir, Balxda Uljoybug'o Suldus, Shibirg'onda Muhammadho'ja Aperdi, Totkand va Saripulda Hizr Yasavvuriy hamda Ko'histonda Amir Sotilmishlar o'zlarini mustaqil deb e'lon qildidlar. Ayrichilik siyosati (separatizm) uzaro feodal urushlariga yo'l ochib berdi. Hokimiyat, obro'-e'tibor va boylik orqasidan qo'vgan beklar bir-birlarini talab, axoli boshiga og'ir kulfatlar soldilar.

Noturg'un siyosiy vaziyatdan Mug'uliston honi Tug'luk Temur (1348-1363-yy.) foydalanib qoldi. U ikki bor (1360-1361-yy.) Movarounnahrda bostirib kirib, bir paytlar kuch-kudratga ega bo'lgan, so'ngra parchalangan Chig'otoy ulusini birlashtirmoqchi bo'ldi. 1360-yili u ikki daryo oralig'ida, ya'ni Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi rayonlarga mustahkam o'rnatilib ololmadi. Unga Mug'ulistonning o'zida sodir bo'lgan isyon va tartibsizlik halaqit berdi, biroq 1361-yilda u kattagina hududni o'ziga tobe etishga erishdi. Chig'otoy beklari birlasha olmay, o'z xalqini o'z xoliga tashlab, tum-tarakay bo'lib qochdilar. Faqat Temurbek boshqacha yo'l tutdi. U o'z mulkini Mo'g'uliston feodallarining tajovuzlaridan himoya qilishga qat'iy ahd qildi. Dastavval ho'p o'ylab ko'rib Tug'luk Temurning huzuriga borish va uning hizmatiga kirishga qaror qildi. Buning e'vaziga Tug'luk Temurhon unga ota yurti Kesh va uning atrofidagi yerlar (Qashkadaryo viloyati)ni uning qo'lga topshirdi. Keyinchalik uzining bu qilmishini Temurbek axolini mo'g'ullar tomonidan talon-taroj etishdan himoya qilishning bir yo'li, ya'ni puhta o'ylangan reja, yuz ming kishilik qo'shindan kuchli deb izohladi.

Mo'g'uliston honining ikki daryo oraligi, ya'ni Movarounnahr ustidan hukmronligi ikki yarim yilgina davom etdi. 1362-yilning kuzida Tug'luk Temur bu yerda o'g'li Hizrho'ja O'g'lonni qoldirib va amir Bekchik bilan Temurbekni uning hizmatiga tayin etib, o'z yurti Mo'g'ulistonga qaytdi. Ammo yosh hokim irodasiz edi, davlat ishlariga e'tiborsiz bo'lib ko'p vaqtini maishatda o'tkazar edi. Hayotiy tajribasi boy bo'lgan amir Bekchik bunday foydalanib qoldi. Saroydagi o'z tarafdorlarining madadiga tayanib, u butun hokimiyatni o'z qo'lga oldi. Bundan Temurbek norozi bo'ldi. U bilan Bekchik o'rtasidagi sovuqchilik borgan sari ildiz ota boshladi. Shu vaqtdan e'tiboran Temurbek o'z taqdirini huddi o'zidek yosh, shijoatli amir Xusayn bilan (Amir Kozog'onning nabirasi) bog'ladi. Ular ikkovlon

omad izlab Hivaga yurish qildilar, biroq omad ulardan yuz o'girdi. 1362-yili Mohan (hozirgi Mari) yaqinidagi Mahmudiy degan joyda turkman Alibekning qo'liga tushgunlarigacha, ular cho'lu-biyobonlarda ko'p sarson-sargardon bo'ldilar. Ular 62 kun uning qo'lida tutqunlik azobini boshdan kechirdilar. Alibekning niyati ularni eronlik savdogarlarga sotish bo'lib, karvon kelishini poylab yotgandi. Biroq har ikkalalari Alibekning akasi Muhammadbekning yordami bilan ozodlikka erishdilar. Temur va amir Xusayn o'zaro bahamjamiyat harakat qilishga kirishib olib, Buhoroning Zandona qishlog'ida vaqtincha ajralishdilar. Amir Temur, lashkar to'plash maqsadida bo'lsa, kerak, o'z yurti Keshga, amir Xusayn esa Amudaryoning so'l sohiliga yo'l oldi. Ular Hilman daryosi bo'yidagi Garmsir viloyatida uchrashishga qaror qildilar. Biroq, shu narsa ma'lumki, Malik Kutbiddinning taklifiga binoan ular Seistonga yo'l oldilar. Malik Kutbiddin o'z dushmanlariga qarshi kurashda ularning hizmatidan foydalanmokchi edi, bunga erishdi ham. Ko'rsatilgan yordam uchun Temurbek va amir Xusayn pul, durujavohir va kimmatbaho sovg'alar oldilar. Biroq, 1362-yilda Seistonda bo'lgan o'sha janglarda Temurbek o'ng qo'li va o'ng oyog'idan og'ir yaralandi, oqibatda uning qo'li deyarli kurukshab, o'ng oyog'i esa umrbod oqsoq bo'lib qoldi.

1362-yilning qolgan oylari va 1363-yili to'laligicha Temurbek va amir Xusaynning mo'g'ullarga qarshi, zamonaviy ibora bilan aytilsa «partizanlik urushi» bilan kechdi. Amudaryoning so'l sohili (Kohmard, Daragez, Arfis, Balx viloyati) tayanch nuqtasi bo'lib hizmat qildi va bu yerda turib, payt poylab, ular vaqti bilan daryoni kechib o'tar va mo'g'ul gornizonlariga ko'kkisdan zarbalar belib, Balx, Termiz, Pulisangin, ba'zan Kesh va Huzorga qadar yetib keldilar. Ba'zi paytlarda Temurbek va amir Xusayn shijoat ko'rsatib, o'zlaridan ancha ortiq bo'lgan yirik mo'g'ul qo'shinlariga hujum qildilar.

1363-1364-yillarda ular mo'g'ullar ustidan uch marta g'olib chiqdilar. Dastlabkisi Pulisangida sodir bo'lib, unda Temurbek otryadi rahbarining yigirma mingli qo'shini ustidan g'alaba qozondi. Keyingisi ham o'sha Pulisangida bo'lib, undan keyin Temurbek Kesh tomon ot surdi va uning o'ziga xos harbiy hiyla ishlatib ozgina kuch bilan egalladi. U qo'shindan 200 otliqni ajratib olib, ularga otlarning biqinidan yergacha yetadigan qilib daraht shohlarini bog'lab olishni va bittadan bo'lib saf tortishni buyurdi. Temurbek boshchiligidagi bu chavandozlar Kesh tomon ot ko'ydilar. Otlarning ortidan shu qadar katta chang to'zon ko'tarildiki, go'yo shaharga ko'p sonli otliq qo'shin yaqinlashib kelayotgandek tuyuldi. Shahar kutvoli dovdirab qoldi, shaharni tashlab qochdi. Temurbek va amir Xusayn o'zlaridan son jihatdan ortiq bo'lgan mo'g'ullar ustidan uchinchi g'alabaga o'sha yili, ya'ni 1364-yilda Tosharik (Kesh viloyati)da erishildi. Mo'g'ullar butunlay tor-mor etilib, ularning amirlari Bekchik, Iskandar o'g'lon, Hamid va YUsofho'ja asir olindi, ularning qo'shini esa Sirdaoryo ortiga uloqtirib tashlandi. Temur va amir Xusayn o'zaro kelishuvlariga ko'ra amir Xusayn Jizzahga, Temurbek esa Toshkentga kelib, uch oy mobaynida jarohatlarini davolashadi. So'ngra ikki amir Samarqandga kelib, Solisaroy-Surhondaryo viloyati Denov tumanidagi Saroy qishlog'i huzurlariga chig'atoylardan Kobulshoh ibn Durji ibn Ilchigidoy ibn Duvahonni chaqirib chig'otoy ulusi taxtiga o'tkazdilar va bu bilan

uni Movarounnahr hokimi qilib ko'ydilar. Ammo Tug'luk Temurning o'g'li Ilyosxo'ja Movarounnahr qo'ldan ketishini istamadi. 1365-yil bahorida qo'shin to'plab Movarounnahr ga yurish qildi. Temurbek va Xusayn ham o'z qo'shinlarini Sirdaryo bo'yiga olib keldilar. Hijriy 766-yil ramazon oyining boshida (1365-yil 22-may) erta tongda Chinoz bilan Toshkent oralig'idagi bir maydonda konli jang bo'ldi. Tush paytida, mo'g'ullarning o'ng kanotini yanchib tashlagan bir paytda Xusayn kat'iyatsizlik qilib o'z qo'shinini raqibining so'l kanotiga tashlamadi. Buning ustiga shu payt osmonni kora bulut koplav, kuchli shamol turib, kattik jala kuya boshladi. Natijdada yer balchikka aylandi, otlarning oyok tizzasigacha botib, yurishga majoli qolmadi. Bunday sharoitda piyodalarga ham, otliqlarga ham kiyin bo'ldi, biroq Temurbek jangchilari shijoat ko'rsatib jangni davom ettirdilar va ehtimol Xusayn ham shunday kat'iyat ko'rsatganda jangda g'alaba qilishlari mumkin edi. Ammo u Sirdaryo ortiga chekinishni afzal ko'rdi. Bunday ahvolda o'zidan ancha ko'p kuchga ega bo'lgan mo'g'ullarga qarshi kurashishda ma'no yo'q edi. Shu tufayli Temurbek va amir Xusayn o'z qo'shinlari bilan janubga, Amudaryo bo'ylariga chekinib Balx viloyatiga yashirindi. Mo'g'ullarning Samarqand yo'li ochiq edi. Ilyosxo'ja hech kanday kiyinchiliksiz Ho'jand, Jizzah va Ho'jand bilan Samarqand oralig'ida joylashgan shahar va qishloqlarni egalladi. Samarqandning u paytda mudofaa devorlari va boshqa istehkomlari yo'q edi. Ular o'z davrida Chingizhon tomonidan buzib tashlangandi va shu tufayli Ilyosxo'ja shaharni hech kanday mashaqqatsiz egallab olishga ishonchi komil edi. Ammo u hisobdan yanglishdi, Samarqand mudofaasini xalq o'z qo'liga oldi. Sarbadorlar ko'zg'oloni boshlanib, mudarris Mavlonzoda, hunarmand (kalavachi) Abubakr Kalaviy, shahar guzarlarining birinchi oqsoqoli, mohir tirandoz Hurdaki Buhoriy rahbarlik kilar edi. Muarrih Fayzulloh Musaviy vokealarni shunday bayon etadi: Samarqand xalqi mo'g'ullar boskinini kutib Jome' masjidiga to'plandilar, ammo hech kanday qarorga kelolmadilar, shunda ulamolar tabaqasidan bo'lgan, nasabi buhorolik amaldorlarga borib taqalgan, o'zining jassurligi va mohir tirandozligi bilan mashhur bo'lgan bir kishi oldinga chiqdi: u yoniga qilich osib olgan edi. Asta qadam tashlab minbarga ko'tarildi va odatdagi salom-alikdan so'ng xalqqashunday nutk iroda etdi: Jamoati musulmin. Ushbu damda kofirlar behad katta qo'shin bilan musulmonlarni uy-joylarini talon-taroj etgani kelishdi: musulmonlardan juz'ya olib, uni boj va hiroj deb ataovchi va uni o'z ihtiyoricha sarflovchi hokim esa dushman paydo bo'lishi bilanok bizlarni taqdir izniga tashlab kofirlardan kochdi. Shahar axolisi bordiyu o'zlari uchun tovon to'lab, sovg'a-inom bersalar ham bu bilan kutulolmaydilar. Kiyomat kuni siz, amaldorlar, javob berasizlar. Kim endi musulmonlar manfaatini himoya qilishni, fuzaloyu fukaro oldidagi majburiyatni o'z bo'yniga oladi, toki biz ham ana shu qishining oyoklariga bosh urib uning hizmatida bo'laylik? Amaldorlar sukutga cho'mdilar, shunda Mavlonzoda so'zida davom etadi: Hech kim majburiyatni o'z bo'yniga olmas ekan, meni qo'llab-quvvatlashga tayyormisiz? Yig'ilganlar bunga rozilik bildirishib, uni rahbar deb bildilar va shu zahoti yahshi kurollangan o'n ming navqiron yigit unga kasamyod qildi. Samarqandliklar Mavlonzoda, Abubakr Kalaviy va Hurdaki Buhoriy rahbarligida uch kecha-qunduz qo'lni-qo'lga berib ishlab shaharni mudofaaga

hozirladilar, qurol tutishga majoli yetgan har bir qishini to'pladilar, hiyobonlarga ko'chaband (barrikada) o'rnatdilar, faqat asosiy katta ko'cha bundan xoli qoldi, xolos. Shunday bo'lsa ham uning ma'lum yerlariga, ko'chaning har ikki tomoniga tirandozlarni pistirmaga ko'yidilar. Mo'g'ullarning otliq qo'shini bu ko'chada jon jahdi bilan ot choptirib o'tgan mahalda u o'kka tutildi, boshqa ko'chalarda esa o'ta olmadi, piyoda askarlar bo'lsa yoyandozlarning kuchli o'k yomg'iriga duch keldi. Ilyosxo'janing qo'shini ko'plab talofot berib, shahardan chekindi. Ustiga ustak Ilyosxo'janing ot uyuri orasida o'lat (toun) tarkab, ko'p ot kirildi. Bunday sharoitga shaharga kayta hujum qilishga kuch yetmasdi. Shu sababdan Ilyosxo'ja chekinishga buyurdi.

Sarbadorlar tomonidan kandaydir demokratik tadbirlar o'tkazilgan. Lekin tashkiloti haqida manbalarda bir nima deyilmagan. Biroq Sharafuddin Ali Yazdiyning kitobida shunday jumla bor: YO Oллоh. Kambag'alni badavlat qishiga aylantirding. Agar biz mana shu so'zning ma'nosiga e'tibor beradigan bo'lsak, sarbadorlar amaldorlar mol mulkining bir qismini musodara etib, kambag'allarga taqsimlab berganlar, deb aytish mumkin. Sarbadorlar juz'ani ham bekor qilgan bo'lsalar kerak. Sarbadorlarning g'alabasi haqidagi habar juda tez tarqaldi. Bu to'g'rida birinchi bo'lib Balx yonida turgan Amir Temur habardor bo'ldi. Bu habarni unga Abbos Bahodir yetkazdi. U Temur tomonidan habargirlar (razvedkachilar) otryadi bilan Movarounnahrğa yuborilgan edi. Ilyosxo'ja ustidan qozonilgan g'alaba haqida Amir Temurga Mavlonzoda habar qilgani to'g'risidagi vokea navislarning ma'lumotlari ham e'tiborga molik. Kanday bo'lishidan kat'iy nazar, Temurbek zudlik bilan Shabartuga borib, amir Xusayn bilan uchrashdi. Ular kelasi yil bahorda 1366-yilda Movarounnahrğa yurish qilishga qaror qildilar, hozir esa Amudaryoning o'ng kirg'og'ida kuch to'plab barcha tayyorgarlik ishlarini amalga oshiradigan bo'ldilar. Amir Xusayn bu paytda Soli saroyda, Temurbek esa Qarshida qarorgoh kurdi. Qish fasli tugashi bilan ular Samarqandga qo'shin tortib, shaharning g'arbiy tarafida to'htadilar. Bizgacha yetib kelgan manbalar bergan ma'lumotlarga ko'ra Temurbek va amir Xusayn sarbadorlarning rahbarlari faoliyatlarini maqullab habar berganlar va ular bilan uchrashish orzusida ekanliklarini bildirganlar. Shunga binoan, sarbadorlarning rahbarlari Konigilga, Temurbek bilan amir Xusayn huzuriga sovg'a-salomlar bilan kelishgan. Darhakikat, amirlar avvalda sarbadorlarning rahbarlariga izzat-ikrom ko'rsatishdi, ammo ertasi kuni kelganlarida bunday diqqat e'tibordan, izzat-ikromdan asar ham qolmadi. Sarbadorlarning rahbarlari to'satdan jazoga mahkum etildilar. Bu voqea haqida muarrihlar orasida aniq va yaqdil bir talqin yo'q. Sarbadorlarning rahbarlari Abubakr Kalaviy va Hurdaki Buhoriy dorga osildilar. Mavlonzodani esa Temurbek o'z himoyasiga oldi va bu bilan uning hayotini saqlab qoldi. Aftidan Amir Temur bilan Xusayn o'rtasida sarbadorlar masalasida kelishmovchiliklar bo'lgan bo'lsa kerak. Amir Temur ularning ayrimlarini ayniqsa ularning yuqori tabakasi bilan eskidan aloqada bo'lgan deyishga asosimiz bor. Nima bo'lganda ham Xusayn va Temurbek sarbadorlarning qo'li bilan Samarqandni qo'lga kiritib oldilar. Bu voqea 1366-yilning so'nggida sodir bo'ldi. Lekin amirlar hokimiyatni bo'lisha olmadilar. Bunda amir Xusaynning ochko'zligi va makkorligi muhim rol o'ynaydi. Ish shu

darajaga borib yetdiki, mo'g'ullar haydab yuborilgandan so'ng u nafaqat o'z amaldorlarining mol-mulkiga, balki Temurbekning ham mulkiga ko'z olaytira boshladi. Jumladan Joku, Sayfiddin, Okbug'o, Elchi bahodir va Davlatshoh Bahshilardan katta mikdorda pul talab qildi. Ular amir Xusayn talab qilgan mikdordagi pulni to'lashga qodir emas edilar. Beto'htov talab va siquvlar boshlandi. Amir Temur o'z safdoshlarini og'ir ahvoldan kutkarish uchun ularning qarzini to'ladi. Boz ustiga, Sharafuddin Ali YAzdiyning yozishicha, bu yoqda u hatto hotinining taqinchoklarini ham ayab o'tirmadi. Bunday olijanoblighi bilan u o'zining harbiy safdoshlari o'rtasida katta obro'-e'tibor qozondi, amir Xusayn esa, aksincha, e'tiborli odamlar o'rtasida o'ziga anchagina dushman orttirdi. Sohta honning qoshida o'zlarining ishonchli amaldorlarini qoldirib, amirlar o'z mulklariga tarqalishib ketdilar, amir Xusayn Soli saroyga, Temurbek esa Keshga qaytdi. Amirlar orasidagi munosabat Urda xotun (Tormoshirinhonning bevasi)ning qizi sha'niga dog' tushiradigan hatdan so'ng uzil-kesil yomonlashdi. Amir Xusaynning Samarqanddagi odamlari bu hat Temurbekka tegishli deb mishmish gap tarqatdilar. Aslida esa hat amir Xusaynning ko'rsatmasi bilan yozilgandi. Shunday qilib amir Xusaynning Temurbekka nisbatan g'arazli munosabatlari va fisku-fujurlari 1366-yildan boshlab ochiqchasiga kurashga aylandi. Amir Xusayn Balx kal'asini mustahkamlab, hal qiluvchi jangga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Temurbek ham Kesh va Qarshida shu yo'sinda ish tutdi. 1370-yili amir Xusayn Balx, Qunduz va Badaxshon qo'shimcha kuch to'play boshladi. Uning suvoriylari goho Amudaryoning o'ng kirg'og'ida Termiz atrofi va Temur kopug' yaqinida paydo bo'la boshladi. Temurbek amir Xusayndan oldin harakat qilishga ahd qildi va o'zining butun qo'shini bilan Keshdan chiqdi. Suyurg'atmish o'g'lon va bir necha askarlarning qismlari mang'lay (avangard) etib tayinlandi. Temurbek Kopug'dan uch farsah masofada joylashgan Biya degan manzilda qarorgoh kurib o'ltirganda uning huzuriga Anduhning taniqli sayidlaridan Sayid Baraka tashrif buyurdi.

U Temurbekka nog'ora va bayroq hokimiyat va saltanat ramzlarini topshirib, uning buyuk kelajagidan bashorat qildi. Shu vaqtdan boshlab to vafot etugiga kadar (1404-y.) Sayid Baraka Temurbek Jayhundan Termiz yonidan emas, sal yuqoridan u boj kechuvi orqali o'tmokchi bo'ldi va Chag'ondur bo'ylab yuqoriga yo'l oldi. Bu yerda unga Karkaradan lashkar bilan amir Joku barlos kelib ko'shildi. Amir Xusayndan havfsirab ilgari Huttalondan Oloyga qochib ketgan amir Kayxusrav ham shu yerda u bilan birlashdi. Keyingi lashkargohni Amir Temur endi Amudaryoning o'ng qirg'og'ida, Balxdan tahminan to'rt farsah sharqda joylashgan Elburz tog' manzilida kurdi. Bu yerda 771-yil ramazon oyining boshida (1370-yil 29-mart kuni) Temurbekning (u bu vaqtda Movarounnahrning katta qismining haqiqiy hokimi edi) taklifga ko'ra Suyurg'atmish o'g'lon hon deb e'lon kilindi. Balxga yakinlashgan sayin Temurning kuch-kudrati ortib bordi. Yoqda unga, jumladan, Shibirg'ondan Zinda Chashm Aperdi, Hulm hazoralari, Badahshon podshosi Shohmuhammad va boshqalar kelib ko'shildi. Balx hijriy 771-yilning 11 ramazon oyi boshida (1370-yil 10-aprel kuni) ikki ko'nlik kamal janglaridan so'ng taslim bo'ldi. Uning shahar qismida joylashgan Jome'

masjidining minorasiga yaqinlashgan amir Xusayn qo'lga olindi va Amir Temur o'zining ittifoqchisi bo'lgan Kayxusravga hun olish asosida Xusaynni o'ldirishga to'sqinlik qilmadi. Movarounnahr uchun ikki amir o'rtasida uzoq yillardan beri davom etib kelgan kurash mana shunday tarzda tugadi, bu kurashda Amir Temur g'olib chiqdi. Balx olingandan keyin, Amir Temur lashkarboshilari va ittifoqlari bilan o'tkazilgan quriltoyda A.Temurning Suyurg'atmishhon bilan birga Movarounnahrning hukmdori deb e'lon kilindi. Amir Temurning keng tarix sahnasiga chiqishi mana shu tarzda amalga oshdi¹.

N. E. Qulmatov
SDVMCHBU TF. katta o'qituvchi
O'zbekiston, Toshkent sh.

**O'QUVCHI-YOSHLARNING IJTIMIOIYLASHUVIDA BO'LAJAK
FUQAROLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA
BUYUK SARKARDA AMIR TEMURNING AMALIY HARBIY
SARKARDALIK MAHORATI VA MA'NAVIY SALTANATI**

Amir Temur - o'rta asrning yirik davlat arbobi, buyuk sarkarda, kuchli, markazlashgan davlat asoschisi, ilm-fan va madaniyat homiysi – 1336-yil 9-aprelda Kesh (hozirgi Shahrisabz) shahri yaqinidagi Xoja Ilg'or qishlog'i (hozirgi Yakkabog' tumani)da tug'ildi. Uning to'liq ismi Amir Temur ibn Amir Tarag'oy ibn Amir Barqul. Amir Temurning yoshligi Keshda o'tdi. Yetti yoshga to'lgach, otasi uni o'qishga berdi. Temur yoshlik chog'laridanoq maxsus murabbiylar nazorati ostida chavandozlik, ovchilik, kamondan nishonga o'q uzish, boshqa turli mashq va harbiy o'yinlar bilan mashg'ul bo'lgan. Shu asnoda Temur tulporlarni saralab ajrata oladigan mohir chavandoz va dovyurak bahodir bo'lib voyaga yetgan. U tabiatan og'ir, bosiq, teran fikrli va idrokli hamda nihoyatda ziyrak, kishilardagi qobiliyat, fazilat, ayniqsa, samimiyatni tezda fahmlab oladigan inson bo'lgan. XIV asrning ikkinchi yarmi XV asr Vatanimiz tarixida voqealarga nihoyatda boy tarixiy ijtimoiy saboq davri hisoblanadi, chunki bu davrda mo'g'ullar hukmronligi va feodal tarqoqlik tugatilib, bosqinchilarning vayronagarchiliklari va bir yarim asrlik zulmlari oqibatida iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy turg'unlik holatiga tushib qolgan mamlakatimiz o'z mustaqilligini qayta tiklashga kirishdi. Bu mintaqada Amir Temur (1336-1405-yillar) boshchiligida yagona tug' ostida markazlashgan, kuchli va mustaqil davlat tashkil topdi. Markaziy Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan bu tarixiy jarayonda shubhasiz Sohibqiron Amir Temurning xizmatlari buyukdir. Shunday ekan biz tanlagan "O'quvchi yoshlarning ijtimoiylashuvida bo'lajak fuqarolarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda buyuk sarkarda A.Temurning amaliy harbiy sarkardalik mahorati va ma'naviy saltanati" mavzusi bugungi kun uchun eng dolzarb va muhim mavzulardan biri hisoblanadi.

¹ <https://api.ziyounet.uz/uploads/books/715672/5b0644edf2808.pdf>

Biz yukorida ta'kidlaganimizdek, O'rta Osiyo xalqlari va bo'ysundirilgan mamlakatlar aholisining xo'jalik-madaniy va sotsial-iqtisodiy xususiyatlari va o'ziga xos axloqiy tamoyillari katta imperiyani boshqarishda nafaqat zo'r mahorat va gumanistik faoliyat talab qilibgina qolmay, teran va keng bilimdon, yuksak madaniyatli va odil arbob bo'lishni taqozo etgan. Amir Temurga zo'r obro' keltirgan katta ijtimoiy siyosat, barcha raiyat ahvolidan xabardor bo'libgina qolmay, "ulug'lariga og'a qatorida, kichiklarini farzand o'rniga ko'rib" munosabat qilganligi, "adolat va insof bilan Tangrining yaratgan bandalarini" o'zidan rozi qilganligidadir. Bunday nihoyatda zo'r insonparvarlikka asoslangan ichki va tashqi siyosat Sohibqironga jahon miqyosida yuksak obru keltirgan va hind daryosi sohillaridan Volga bo'ylarigacha, muhul dashtlaridan Bolqon va O'rta yer dengizi subtropik tuprog'igacha Buyuk qudratli imperiyani bunyod etishida eng muhim omil bo'lib xizmat qilgan edi. Bu buyuk saltanatning shukuxi shundaki, Sohibqiron o'z siyosatini donolik bilan amalga oshirish maqsadida asl zotli, shijoatli va aql farosatli er yigitlarni atrofiga birlashtirgan. Ularning birlik ittifoqlari go'yo bir tandek, barchalarining maqsadlari, so'zlari va ishlari bitta bo'lgan. Amir Temur qaysi mamlakatni zabt etmoqchi bo'lsa to'g'ri tadbir va kengash bilan xatoga yo'l qo'ymaslik uchun har qadamni ko'p o'ylab, sergaklik va ehtiyotkorlik bilan ish tutgan. Amir Temur o'z davrining mashhur bahodirlaridan qilichbozlik, nayzabozlik, gurzi o'ynatish va merganlik kabilarni chuqur o'rgandi. Natijada mohir chavandoz, mard va jasur jangchi bo'lib yetishdi. Sohibqiron hayotning og'ir sinovlaridan o'tdi. Po'latdek charxlandi, siyosat va harb sohasida katta tajriba orttirdi. Bu tajribalar 1370 yil hokimiyatni qo'lga kiritganidan so'ng saltanatni adolat bilan boshqarishda yanada asqatdi. "Kuch adolatda" shiorini davlat boshqaruviga asos qilib oldi. Adolat tantanasi uchun kurash uning oliy maqsadi bo'ldi. Xalq g'amida hukumronlik qilgan Amir Temur "Kimki biron sahrani obod qilsayu, biron bog' ko'kartirsa, yohud biron xarob bo'lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili esa oliq-soliq qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig'ilsin" deb hukm chiqargan. Shunisi muhimki, uning buyrug'i bilan har yer va elning amaldorlari oddiy fuqaroga jabr-zulm qilsa va shu orqali bechoralarga zarar yetkazgan bo'lsa, bunday vaqtlarda yetkazilgan zararni amaldordan undirib, jabr ko'rganlarga berish shart hisoblangan. Adolat tarafdori va xalqparvar Sohibqiron mamlakatda jabr-zulm va fisqu-fasod bo'lmasligi, osoyishtalik va farovon turmush o'rnatish tarafdori bo'lgan.

Yurtimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar natijasida o'quvchi yoshlarimizning ta'lim-tarbiyasi masalasida, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda o'tmish allomalarimizning, jumladan buyuk sarkarda Amir Temur bobomizning amaliy harbiy sarkardalik mahorati va ma'naviy saltanati merosini chuqur o'rganish va o'zlashtirish, bo'lajak fuqarolarimizning mustaqil fikrlaydigan, komil insonlar bo'lib yetishishlari uchun ma'naviy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z

tengdoshlariga hech qaysi g'oyada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz", - degan fikrlari yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida yetuk, barkamol etib tarbiyalashda barchamizga kuch-g'ayrat bag'ishlamokda. Bugungi kunda buyuk sarkarda Amir Temurning harbiy sarkardalik mahorati, davlatni boshqarish siyosati va ma'naviy saltanatini o'rganish barobarida o'quvchi yoshlarimizning ijtimoiylashuvida bo'lajak fuqarolarimizni vatanparvarlik ruhida kamol toptirishda, ularda insoniylik his-tuyg'ularini shakillantirishda xulq-atvorining go'zalligi, odob-axloqliligi, oliyjanobliligi, va'dasiga vafodorligi, iboli-hayoliligi, bilim olishi, to'g'ri so'zligi, donoligi, bag'rikengligi, ozoda va pokizaligi, qalbing beg'uborligi, xushmuomilaligi va shu singari insoniy hislatlar muhim rol o'ynaydi. Yurtimizda o'quvchi yoshlarning ijtimoiylashuvida bo'lajak fuqarolarimizni vatanparvar qilib tarbiyalash ishlariga katta ahamiyat qaratib kelinmoqda. O'quvchi yoshlarning ijtimoiylashuvida bo'lajak fuqarolarimiz ongi va tafakkurida vatanparvarlik his-tuyg'ularini shakillantirishda, o'tmish allomalarimizning, jumladan bobomiz Amir Temurning o'g'itlari, dono so'zlari, fikrlarini qadrlash, o'rganish, hayotda qo'llash bo'lajak fuqarolarimizning fikrlash qobiliyatlarini va dunyoqarashlarini kengaytiradi. Bugungi o'quvchi yoshlarimiz – kelajagimiz poydevori. Shunday ekan, ularni har tomonlama yetuk, komil, vatanparvar, yurt tinchligi va ravnaqi yo'lida fidokor bo'ladigan farzandlar qilib tarbiyalash zarur. Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning "Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala - bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim - yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Barkamol avlodni tarbiyalashdek porloq niyatimiz uchun bizda ma'naviy asos bor". - degan fikrlari barchamizga dasturilamal bo'lishi zarur.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Yangi O'zbekiston jamiyatini barpo etishda millat, davlat yoki jamiyatning milliy taraqqiyoti uning zahirida yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarning uyg'unligi bilan belgilanadi. Kelgusida bugugungi kundan-da farovonroq yashashimiz, dunyoda hech kimdan kam emasligimiz va hech kimdan kam bo'lmasligimizni his etganing sari qalbing iftixor tuyg'usi ila jo'sh uradi. Farzandlariga ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayotni in'om etayotgan katta avlodning dildagi va tildagi tilagi shu: o'g'il-qizlarimiz bizdan ko'ra kuchliroq, bilimlir, dono bo'lsinlar va albatta baxtli-saodatli yashasinlar.

N. S. Mahmudov

*Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrası katta o'qituvchisi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

THE IMPORTANCE OF THE TEMURID'S HERITAGE IN IMPROVING THE SPIRITUALITY OF SCHOOLCHILDREN

Explaining to young people that every day, every hour, every moment is precious requires great responsibility from each of us.

In the work "Temur tuzuklari", information about the biography of Amir Temur, the unique thoughts and personal observations of Sahibkiran, known only to him, as well as the knowledge and experience of our great ancestor in liberating Mawarannahr from Mongol oppression, creating the necessary conditions for the prosperity of his empire, developing his native city of Kesh, and building magnificent monuments that still delight the eyes in the world capital - magnificent Samarkand - are also described.

The ideas and views expressed in this book, which is an invaluable guide to understanding the secrets of Amir Temur's life, are important not only for his time but also for present and future generations. Therefore, this great and unique figure possessed exemplary qualities related to acting with foresight in every matter, considering the interests of the country and the well-being of the people¹.

Therefore, in recent years, a number of measures have been taken in our country to effectively organize the free time of schoolchildren and extracurricular education.

Practical work and results are clearly visible in raising the spirituality of youth, widely involving them in culture, art, physical education and sports, instilling skills in using information technologies, and promoting reading among young people. In particular, 219 "Barkamol avlod" children's schools operate in the republic, and 287, 153 students are enrolled in 9, 765 clubs organized in them. In the meaningful organization of schoolchildren's extracurricular time, it is important to use areas that truly interest them. In particular, we are proud of our great ancestors, who, thanks to their noble deeds, left an indelible mark on world history. As worthy successors, we strive to be the initiators of good deeds and, with our creative potential, to further develop our Motherland. Indeed, such determination and courage are our legacy from Amir Temur.

The Timurid era left a deep mark on world civilization with the development of science and culture. Today, historical justice has been restored, and truthful views regarding the life and work of this unique person have emerged. In particular, when implementing the policy of his state, Timur realized that successful policy can be pursued not only by fully mastering the sciences of Islam, Sharia, Tariqa, and Futuwwa, but also by studying and adopting secular sciences and political principles, as well as the political views of past statesmen. Amir

¹ Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. – T.: O'zbekiston, 2019. – B.253.

Timur not only fought to transform the society in which he lived into the most advanced social system and build a prosperous life, but also believed that these ideas would triumph throughout the world. Only for this purpose did he wear a military uniform. He emphasizes that every head of state who conquered the world should remember four main things: firstly, to act with proper planning and consultation when conquering any country; secondly, to do everything thoughtfully, vigilantly, and cautiously to avoid mistakes; thirdly, to gather and unite noble young men (emirs) around oneself; fourthly, not to leave today's work for tomorrow. In the program and political-legal views of Amir Timur, there is a clear perception that, rather than dreaming of a perfect society, it is necessary to implement it and take responsibility for it. Therefore, the distinctive feature of Amir Timur as a statesman, commander, and thinker is that he built a perfect society in the image of the empire he ruled and strived to strengthen it in every way. An important aspect of Amir Timur's political doctrine is the rule of law in governing society, the issue of legality. The main condition for governing Timur's empire was the recognition of the supremacy of law over all actions and the creation of its fundamental principles. In Timur's conclusion that the principle of the rule of law is a necessary condition, the supremacy of law is very deeply laid down: this idea was formed in the mind of Sahibkiran as a result of studying the legal teachings of Imam Ismail Bukhari, Imam Abu Isa at-Termizi, Farabi, Taftazani, Burhaniddin Marghinani's "Hidaya", his "Mukhtasar" in school and madrasah, listening to them during meetings with scholars, and therefore he devoted a large place to the issue of the rule of law in society in the "Tuzuklar". That is, "Our great ancestor Amir Timur had his words written in golden sheets in the pages of history: "Where the law reigns, there is freedom"¹. One of the classical historians of Timur's time, Ibn Arabshah, commenting on the merits of Amir Timur, gave a high assessment: "Timur is a man of unparalleled character, deeply thoughtful, his sea of thought has no depths, and there is no path to the bottom of (his) interpretation through either flatness or roughness". Many authors have expressed their opinions about what kind of person and statesman Amir Timur was and his qualities. However, the memoirs of Ibn Khaldun, Don Clavijo, and Timur's advisor and, especially, the Christian ambassador to Western countries, John Francis, who visited and conversed with him, are especially valuable and reliable evidence, currently preserved in the National Library of Paris. Amir Timur knows Persian, Arabic, and Turkish. He is such a strong scholar in Quranic science and Islamic jurisprudence that no Muslim scholar is capable of debating with him; he shows great respect to scholars and poets. This is because he himself is a scholar and wise man". These qualities cited in the first source refute the descriptions of Amir Timur given by former Soviet historians, and at the same time confirm that he was the author of the "Temur tuzuklar".

In conclusion, this great person, possessing incomparable potential, built a powerful state based on justice and governed it wisely. This is recognized not only

¹ Muqimov Z. Amir Temur tuzuklari (Tarixiy-huquqiy tadqiqot). –Samarqand: SamDU, 2008. – B.131

by our people, but also by the world community. Amir Temur's courage, patriotism, enlightenment, and spiritual and cultural heritage for the prosperity of the country are of great importance in the upbringing of today's youth and their formation as well-rounded individuals. Our great ancestor, who considered it a great honor to "be a remedy for the nation's pain", raised the banner of justice high and occupied a significant place in the history of universal values. The state created by Jahangir Shah flourished, with the development of economy, trade, culture, science, and education, showcasing itself to the whole world.

Today, the great legacy left by Amir Temur and his descendants, primarily historical lessons, illuminates not only the hearts but also the path of our people. Amir Temur, who built many madrasas and mosques, high palaces, respected many scholars and intellectuals, and knew the Holy Quran by heart, became a remedy for the nation's pain during his time. It can be said that the cultural values of the Timurid era are of particular importance in the formation of the individual's spirituality. As an architect of spirituality and enlightenment, his services to world history, including the history of Turkestan, are immense.

The physical health, mental maturity, and high spirits of our youth will ensure the peace and well-being of our families and lay the foundation for the growth and development of human capital in New Uzbekistan over the years.

G. Sodiqova

*Xalqaro innovatsion universiteti 1-kurs talabasi
O'zbekiston, Toshkent sh.*

TEMURIYLAR DAVRI AYOLLARI TIMSOLI

Qadimdan Sharqning ayollari o'zining go'zalligi, donoligi, hayosi, ibosi, sadoqati hamda mardligi bilan boshqa xalq ayollaridan tubdan ajralib turishgan. Ayniqsa, bu o'rinda Temuriy malikalar alohida ahamiyatga ega. O'tmishimizga nazar tashlanganda Temuriylar va Boburiylar saltanatlarida ayollarga ko'rsatilgan izzat-hurmat va e'tibor boshqa Sharq sulolarida kuzatilmaydi.

Temur va temuriy shaxzodalar bilan bir qator temuriylar sulolasiga mansub malikalar orasida iste'dotli, siyosatdon, yetuk suxandon hamda dunyoga mashhur olimlar yetishib chiqdi. Bilamizki, aksariyat davlatlarning hammasida davlat tepasida hukmdor turadi. Davlatni boshqarishda bu hukmdorlarning rafiqalari ham ko'rinmas kuchga egadir. Temuriylar davrida malikalarning qilgan bunyodkorlik ishlari qurilish sohasida ham ko'rishimiz mumkin. Ayollarning urush maydonlaridagi qahramonona kurashlari kishini hayratga soladi. Ayniqsa, ko'zi yorigan ayollarni tez jangga qayta shaylanishi shoyon diqqatga sazovordir.

Bilamizki, Amir Temurning hayoti jang-u jadallarda kechadi. Ana shunday harbiy safar va xizmatlarga bir necha ming ayollarni ham jalb qilib, ularga urush texnikasidan saboqlar bergan. Bu haqda jonli guvoh bo'lgan Ibn Arabshoh shunday yozadi: *"Temur lashkarlari orasida ayollar ham bo'lib, ular dushman*

bilan bo'lgan to'qnashuvlarda matonat ko'rsatardilar. Nayza sanchishda, qilich o'ynatishda va kamondan mo'ljalga olishda mohir erkaklardan ko'ra ham ortiqroq ish qilardilar. Agar ulardan biri homilador bo'lib yo'lda ketayotgan paytda uni dard tutsa, yo'ldan chetga chiqardi. U tezda yig'ishtirib olgach, tag'in uloviga minib jangga kirardi".

Amir Temur harbiy yurishlarida Saroymulkxonimni ko'pincha birga olib yurgan. Hatto saroyda vujudga kelgan muammolarni hal qilishda Saroymulkxonim oqilona maslahatlarini ayamagan. Amir Temur Saroymulkxonim maslahatlariga oshkora bo'lmasa-da, pinhona ravishda ehtiyoj sezib turgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Isfaxon qamali uzoqqa cho'zilgani sababli qo'shinni ta'minlash uchun mablag' yetmay qoladi. Shunda hukmdor Saroymulkxonimga *"Qo'shinning zahirasi tugadi, xazinadan zar yuboring"*, – deb xat yuboradi. Saroymulkxonim esa *"Zaringiz tugagan bo'lsa, siyosatingiz ham tugaydimu"*, degan kinoyali javob yuboradi. Amir Temur kinoyani tushunib, so'yib yeyilgan qo'y-mollar suyaklariga muhr urdirib, Isfaxon qamali tugaguncha ulardan pul o'rnida foydalanadi. Keyinchalik ular tanga pullarga almashtiriladi. Saroymulkxonim sharofati bilan xazinadan ortiqcha mablag' ishlatilmagan holda, ko'zlangan maqsadga erishilgan.

Saroymulkxonim insonparvar, vatanni sevguvchi, mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy hayotidan yaxshigina xabardorligi tufayli saltanat ishlarida dono maslahatlari bilan qatnashib turuvchi ayol, shuningdek, Temuriylar davrida ilm-fanga oshiq tolibi-ilm homiysi sifatida tan olingan malika hisoblangan.

Temuriylar davrida malikalarga katta hurmat-ehtirom ko'rsatilgan. Buni hatto chet el elchilari kutib olish marosimida ham bilib olishimiz mumkin. Chet elchilari bilan kutib olinganda hukmdorning oldida albatta malikalar o'tirgan. Bundan kelib chiqadiki, Temuriylar davrida malikalarning hurmati yuksak hisoblangan. Bu haqda Klavixo o'z esdaliklarida yozishicha *"Samarqandda "Dilkusho" bog'ida kutib olingan elchi bu qabul marosimida Amir Temurning yonida Saroymulkxonim va boshqa xotinlarining yuzlariga parda tashlab o'tirgan"*ini aytadi.

Temuriylar davridagi malikalarning amalga oshirgan ishlarini aytib o'tar ekanmiz bu malikalar orasida Gavharshodbegimni aytib o'tish lozim. Gavharshodbegim Shoxruh Mirzonani suyukli katta xotini edi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Gavharshodbegim yuksak did farosatli, latofatli, oqila, tadbirkor, suxandon, bir so'zli, qat'iyatli, husn bobida ham benazir ayol bo'lgan. Tabiati dindor Shohruh Mirzo ko'p vaqtini toat-ibodat va kitob mutolaasiga sarflagan. Ana shu vaqtda saltanat va devon ishlarini o'ktam hamda tadbirkor xotini Gavxarshodbegim boshqargan. Hatto Shohruhning o'zi ham Gavxarshodbegimning donoligi farosatiga tan berib, saltanatni boshqarishda oqilona, tadbirli maslahatlariga ehtiyoj sezib turgan.

Ko'rinib turibdiki, gap yuritilayotgan davrda vatanga sodiqlik va jangovorlik g'oyalari shu darajada barq urganki, hatto ayollarni ham xuddi To'maris davridagidek, jangga otlantirgan.

Bundan ko‘rinib turibdiki ayollarning mardligi, jasurligi, donoligi qadimdan ma’lum. Hozirgi kunda ham ijtimoiy hayotda, davlat boshqaruvida, amalga oshirilayotgan islohotlarda ham ayollarning o‘rni ahamiyati diqqatga sazovordir.

Sh. Toshtemirova

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

GAVHARSHOD BEGINNING TEMURIYLAR DAVRIDAGI SIYOSIY VA MADANIY FAOLIYATI

Temuriylar davri Sharq sivilizatsiyasining eng yuksak taraqqiyot bosqichlaridan biri bo‘lib, siyosiy barqarorlik, ilm-fan va madaniyat rivoji bilan ajralib turadi. Ushbu davrda nafaqat hukmdorlar, balki ularning sarkardalari, olimlari va xotin-qizlari ham yuksak mavqega ega bo‘lib, davlat va jamiyat taraqqiyotiga o‘z hissalarini qo‘shganlar. Temuriylar sulolasi ichida siyosiy va madaniy hayotda faol ishtirok etgan ayollardan biri Gavhar Shod begim bo‘lib, u nafaqat Shohrux Mirzoning rafiqasi, balki davlat siyosatida muhim qarorlarni qabul qilgan arbob sifatida tarix sahifalarida chuqur iz qoldirgan.

Gavhar Shod begim Amir Temurning to‘rtinchi o‘g‘li Shohrux Mirzoning sevimli va hurmatga sazovor katta xotini edi. U Chig‘atoy zodagonlaridan bo‘lib, otasi G‘iyosiddin Tarxon edi. Rivoyatlarga ko‘ra, G‘iyosiddin Tarxonning ajdodlaridan biri – Qushliq Chingizxonning xizmatida bo‘lgan va bir jangda uning hayotini saqlab qolgan. Shu sababli Chig‘atoy ulusida bu sulola katta e‘tibor va obro‘-e‘tiborga ega bo‘lib kelgan¹.

Gavhar Shod begim Mirzo Shohruxning rafiqasi va turli xayriya ishlari bilan mashhur bo‘lgan ayol bo‘lishi bilan birga, o‘zi yashagan davr siyosiy voqealarida muhim rol o‘ynagan shaxs sifatida tanilgan.

Gavhar Shod begimning otasi Amir G‘iyosiddin Tarxon bo‘lib, u Chingizxon tomonidan tarxon unvoni berilgan va taniqli mo‘g‘ul amaldori bo‘lgan Qishliq avlodidan kelib chiqqan². Tarixiy manbalarda Qishliqning Uranaut, Kilkinut va Sulduz qabilalariga mansub ekani haqida turli ma’lumotlar uchraydi. Qishliq, shuningdek, Chingizxonning o‘g‘li Chig‘atoyning amirlari qatorida ham tilga olinadi³. Ba’zi manbalarga ko‘ra, Amir G‘iyosiddin Tarxon Arlat qabilasidan kelib chiqqan deb ham aytiladi⁴. Har qanday holatda ham, Amir G‘iyosiddin o‘zini Chingizxon tomonidan tarxon etib tayinlangan Qishliq avlodidan ekanini targ‘ib qilgan va shu unvoni bilan mashhur bo‘lgan.

Tarxonlik mohiyatiga to‘xtaladigan bo‘lsak, bu unvon mo‘g‘ullardan avval ham mavjud bo‘lgan. Ammo mo‘g‘ul jamiyatida tarxonlar Xon (xoqon)ning eng ishonchli amaldorlari bo‘lib, juda yuqori imtiyozlarga ega bo‘lganlar. Tarxonlar:

¹ Fayziyev T. Temuriy malikalar. Toshkent: “O‘zbekiston” 2013. – 19 b

² John Woods, Timurid Dynasty, Bloomington, Indiana 1990, s. 43.

³ Ando Shiro, Timuridische Emire nach dem Mu‘izz al-Ansab, Berlin 1992, s 117-118.

⁴ Serafeddin Ali Yezdi, Zafername, yay. A Urunbayev, Taskent 1972, vr: 147b; Ando, s 117.

- Xon huzuriga oldindan ruxsat so‘ramasdan kira olganlar,
- Xon oilasidan bo‘lgan kishilar bilan teng maqomda nikoh qurish huquqiga ega bo‘lganlar,
- Xon tomonidan ularga berilgan yer-mulklarni boshqarganlar va soliqlardan ozod bo‘lganlar,
- Urush vaqtida o‘z ulushlariga ega bo‘lganlar,
- To‘qqiztagacha jinoyat sodir etishsa ham jazodan ozod bo‘lganlar,
- Rasmiy tadbir va marosimlarda sharaflı mehmon sifatida Xonning chap tomonida joy egallaganlar¹.

Bundan tashqari, tarxonlik unvoni merosiy bo‘lib, otadan o‘g‘ilga o‘tgan. Chingizxon vafotidan keyin ham bu unvon va imtiyozlar uning vorislari tomonidan saqlab qolinib, keyinchalik Chig‘atoy xonligi va Temuriylar davlatida ham davom etgan.

Temuriylar davrida ham tarxonlar katta siyosiy va harbiy imtiyozlarga ega bo‘lishgan. Ular:

- Hukmdor huzuriga bemalol kirish huquqiga ega bo‘lgan,
- O‘zlari va avlodlari uchun jazolardan ozod etilgan,
- Soliqlardan ozod bo‘lishgan,
- Maxsus harbiy xizmatlardan chetlashtirilgan².

Gavhar Shod begim 1379-yilda tug‘ilgan va 1393-yilda Shohrux Mirzoga turmushga chiqqan. Ular uch o‘g‘il va ikki qiz farzand ko‘rgan. To‘ng‘ich o‘g‘li Ulug‘bek Mirzo Ko‘ragon (asl ismi Muhammad Tarag‘ay, 1394–1449), o‘rtancha o‘g‘li Baysung‘ur Mirzo (1397–1433), kenja o‘g‘li esa Muhammad Jo‘ki Mirzo (1401–1445) edi³. Qizlaridan Saodat Sulton va Kutlug‘ Terkan begim yoshligida vafot etgan, Maryam Sulton begim esa 1441-yilda hayotdan ko‘z yumgan⁴.

Temur davrida yozilgan manbalarda Gavhar Shod begimning faoliyati tilga olinmagan, chunki u o‘sha paytda hali yosh edi. Biroq Temur vafot etganidan boshlab o‘zi hayotdan ko‘z yumguncha manbalarda uning nomi uchraydi. U Temuriylar davlatida nafaqat Shohruxning rafiqasi, balki muhim siyosiy shaxs sifatida ham tarixda qolgan.

Shohrux Temuriylar saltanatida yagona hokimiyatni mustahkamlashga erishgach, Gavhar Shod begimning siyosiy ta’siri yanada kuchaygan. Masalan, 1411-yilda Shohrux Isfahonni egallagach, jiyanı va o‘gay o‘g‘li Mirzo Iskandarnı (vaf. 1415) uning ukasi Mirzo Rustam huzuriga yuborib, uning ko‘zlariga mil tortilishini buyurgan. Ushbu qarorda Gavhar Shod begimning katta ta’siri bo‘lgan⁵.

Shohrux Chingizxon avlodidan bo‘lgan xotini Mulkot begimdan tug‘ilgan o‘g‘li Suyurg‘atmishni (vaf. 1426) markazdan uzoq bo‘lgan Qobulga hokim etib

¹ Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teskilâtında Tarhan Unvani ve Tarihi Gelisimi", I.Ü.E.F.Tarih Dergisi, sy. 34, 1983-1984, s. 89-90.

² Nizamüddin Sami, Zafername, (tr. Necati Lugal), Ankara 1987, s. 79, 93.

³ Fayziyev T. Temuriy malikalar. Toshkent: "O‘zbekiston" 2013. – 19 b

⁴ Hayrunnisa Alan Bir Timurlu Hanımı: Gevherşad Ağa ve Tarhanî Emîrler\\ Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı. İzmir: Beta Yayıncılık, -1999 231-248 b

⁵ Alan, Hayrunnisa. "Bir Timurlu Hanımı: Gevherşad Ağa ve Tarhanî Emîrler". Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı (İzmir 1999). Ed. M. Ersan- Nejdett Bilgi- Turan Gökçe. 231-248. İzmir: Beta Yayıncılık, 1999.

tayinlagan. Bu qarorda ham Gavhar Shod begimning ta'siri sezilgan, natijada Mulkot begim Hirotdan chiqib, Balxga borishga majbur bo'lgan. Shu tariqa Gavhar Shod begim, pastroq naslga mansub bo'lishiga qaramay, davlat boshqaruvida katta rol o'ynagan va Mulkot begimning ta'sirini cheklagan¹.

Manbalarda uning oqila, zukko va dono ayol bo'lgani, siyosiy masalalarni qat'iyat bilan hal qilgani haqida so'z boradi. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, "Gavhar Shod begim muborak soyali va baland martabali, shiori pokizalik va iffat pardasiga o'ralgan, xatti-harakati odilona va qilmishlari pok, oliyhimmat va ulug' orzuli, iffat pardasida Robia sifatlik va pokizalik yopinchig'ida Zubayda yanglig' bir malika edi. U shuhratli bonudan tiriklikda ko'p xayrli yodgorliklar qoldi².

Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlayi sadayn" 10 asarida Gavhar Shod begim ko'plab xayrli ishlarni amalga oshirgan "zamon bonusi, jahon malikasi" deya tariflangan³. Hofiz Abru esa uni shunday ta'riflaydi: "U baxtning ibtidosi edi, nufuzli ayollarning yetakchisi, homiysi bo'lgan xayriya ishlarining oxiri yo'q dinning, islom va musulmonlarning sofligi, kambag'allarning panohi⁴. Tabiatan vatanparvar, bilimdon va zukko Gavhar Shod begim mamlakat ravnaqi yo'lida tinmay g'amxo'rlik qiladi. Uning dasturida madaniy va ma'rifiy hayot birinchi o'rinda bo'lgan. Shu boisdanmi, farzandlari hamda barcha nabiralari ilm-fan muxlislari bo'lib, hatto g'azal ham bitganlar. Gavhar Shod begim Hirotdagi juda ko'p qurilish ishlariga rahnomalik qildi⁴.

Tarixchi olim A. Berdimurodovning "Samarqand tarixidan tomchilar" nomli maqolalar to'plamida Gavhar Shod begimning shaxsiy muhrga ega bo'lgani haqida ma'lumot beriladi. U davlat ishlarida mustaqil qaror qabul qilib, uning ijrosini nazorat qilgan va tasdiqlagan. Muhr to'q yashil mo'htob (nefrid) toshidan bodomsimon shaklda yasalgan bo'lib, sirti suls yozuvida arabcha xat bilan "Gavharshodbegim, G'iyosiddin Tarxonning qizi" deb yozilgan. Bu muhr bugungi kungacha saqlanib qolgan bo'lib, hozirda Sankt-Peterburgdagi Ermitaj muzeyida CA-13650 raqami ostida saqlanmoqda⁵.

Shohrux Mirzo unga to'liq ishonch bildirgan va malikaning maslahatlariga doim tayanib ish ko'rgan. Gavhar Shod begim nafaqat davlat boshqaruvida, balki harbiy yurishlarda ham qatnashib, sarkardalar va shahzodalarning faoliyatidan boxabar bo'lib turgan. Ba'zi tarixiy manbalarga ko'ra, "Shohrux Mirzo tabiatan dindor bo'lib, ko'p vaqtini ibodat va ilm o'rganishga bag'ishlagan. Davlat ishlarini

¹ Dalkesen, Nilgün. Gender Roles and Women's Status in Central Asia and Anatolia Between the Thirteenth and Sixteenth Centuries. Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2007. 229-232 b

² Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саълайн на мажман бахрайи. 2-жилд, 1-қисм. Форс тилидан А. Ўринбоев таржимаси. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – Б. 424-425.

³ Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саълайн на мажман бахрайи. 2-жилд, 1-қисм. Форс тилидан А. Уринбоев таржимаси, Тошкент: Ўзбекистон, 2008.

⁴ Hafiz Abru. Zubdat at-tavorix. 2 nd book. – Tashkent, 2010; Nurmamatov J.K, Abdullayeva M.O The role of princesses in the history of the Temuriy's state. – T., 2019. –P. 29. 6 Хайдаров И, Турдихўжаева М. Манбаларда Гавҳаршод Бегим сиймоси.// Sharq mash'ali № 3, 2022 –Б.53-57

⁵ Раҳматуллаева О.Темурий малика гавҳаршодбегим фаолиятининг тадқиқотларда ёритилиши// Ilm fan taraqqiyoti: Muammo va yechim va istiqbollari II an'anaviy" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konfirensiya Toshkent 2024 662-665-b

esa Gavhar Shod begim boshqargan. Shohrux Mirzo umr bo'yi voris tayinlash masalasida ikkilanib kelgan. U Muhammad Joqi Mirzoni taxtga o'tkazishni rejalashtirgan bo'lsa-da, Gavhar Shod begimning xohishiga qarshi chiqa olmagan. Chunki begim o'zining sevimli nabirasi Alouddavlaning taxtga chiqishini istagan.”¹

Timuriy sultonlari ichida eng uzoq (1405–1447) hukmronlik qilgan Shohrux, asosan Gavhar Shod begimning yo'l boshchiligida davlatni boshqargani ma'lum. Bartholdning so'zlariga ko'ra: “Shohrux, Temurga nisbatan faqat nomigagina mutlaq hukmdor edi. Aslida mamlakatni uning bosh xotuni Gavhar Shod begim, o'g'illari va yirik amirlar boshqarardi².” Xuddi shunday, Roemer ham davlat boshqaruvida Gavhar Shod begim, uning o'g'illari va Shohruxning amirlari katta rol o'ynaganini ta'kidlaydi³.

Manbalarda Gavhar Shod begim Shohruxdan keyingi taxt vorisini tanlashda ham muhim rol o'ynagani qayd etiladi. “Ulug'bek xazinasi” romanida ham Gavhar Shod begim haqida qiziqarli fikrlar uchraydi: “Shohrux Mirzo vafotidan so'ng kelishmovchiliklar avj oldi va buyuk saltanat xavf ostida qoldi. Boshida ro'mol, qo'lida tasbeh tutgan, keng moviy ipak libos kiygan ayol uning qarshisida paydo bo'ldi. U o'tkir nigohli, past burunli va sovuq chehrali ayol edi. U saroyi nodon va adashgan odamlar bilan to'ldirdi. Hirot fasod o'chog'iga aylandi. Aynan shu ayol Shohrux Mirzoni yo'ldan ozdirdi, sayyidlarni o'ldirdi, shahzodalar bilan nizo chiqarib, Alouddavla va Abdulatifni bir-biriga qarshi qo'yib, ularning qirg'iniga sabab bo'ldi. O'z o'g'li Mirzo Ulug'bekni ‘Shohi Sharir’ deb atab, uni otasiga qarshi qayradi⁴.”

Temuriylarda ham boshqa turkiy davlatlar kabi davlat butun sulola a'zolarining umumiy mulki hisoblangan va voris belgilangan taqdirda ham hokimiyat uchun kurash davom etgan. Shohrux o'zidan keyingi voris masalasida noaniq qarorga kelgan bo'lsa, bunda Gavhar Shod begimning ta'siri katta bo'lgan.

Gavhar Shod begim ayniqsa o'g'li Mirzo Baysung'urning (vaf. 1434) katta o'g'li Mirzo Alouddavlani (vaf. 1460) taxt vorisi sifatida ko'rgan va Shohruxdan keyin uni hukmron qilishga intilgan. Hatto Shohrux tomonidan taxtga munosib deb qaralgan o'g'li Muhammad Jukini (vaf. 1444) ham hokimiyatdan chetlashtirishga erishgan.

Gavhar Shod begim ilm-fan, madaniyat va me'morchilik rivojiga katta hissa qo'shgan. Gavhar Shod begim buyrug'i bilan 1418–1438-yillarda Eronda barpo etilgan bu me'moriy majmua masjid, madrasa va maqbaradan iborat bo'lib, Temuriylar davrining yuksak san'ati va madaniyatini aks ettiradi. Bosh me'mor – Qavomiddin Sheroziy, Shohrux Mirzoning saroy me'mori bo'lib, majmuani qurishda Hirot va Samarqand me'moriy an'alarini uyg'unlashtirgan. Keyinchalik

¹ Fayziyev T. Temuriylar shajarasi. Yozuvchi, T.: 1995. – 298 b

² Barthold, Vasilii Vladimirovich. Ulug' Beg ve Zamani. Trc. İsmail Aka. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015. 88 b

³ Roemer, Hans Robert. “The Successors of Tīmūr”. The Cambridge History of Iran. Ed. P. Jackson-L. Lockhart. 6: 98-146. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 104 b

⁴ Yoqubov O. Ulug'bek xazinasi. G'afur G'ulom, T.: 2018. –b456

Husayn Boyqaro bu yerda madrasa va xonaqoh qurdirgan, ammo ularning katta qismi bizgacha yetib kelmagan. Bugungi kunda maqbara, bir minora, masjid va madrasaning harobalari saqlanib qolgan.

Masjid majmuaning asosiy qismi bo'lib, 106×64 m maydonni egallaydi. Unga baland peshtoq orqali kiriladi, hovlisi esa 52×49 m bo'lib, atrofini to'rt ayvon va ikki qavatli xonalar o'rab turadi. Bu joy asosan juma namozlari, Qurbon hayiti va Ro'za hayiti ibodatlar uchun mo'ljallangan. Masjid devorlari va gumbazi nafis rangli koshinlar bilan bezatilgan bo'lib, bu bezaklarning aksariyati Temuriylar davrining yuksak san'ati namunasi hisoblanadi. Maqbara 1432-yilda qurilgan bo'lib, uning eng diqqatga sazovor qismi qovurg'ali gumbazi sanaladi. Gumbaz sirkor g'isht bilan naqshlangan bo'lib, qurilishda me'mor Imomiddin, hirotlik ustalar Xoja Mirali Hiraviy va Xoja Mirak Hiraviy ishtirok etgan. Ichki bezaklarni esa Boysung'ur Mirzo yaratgan. Maqbara murabba shaklida bo'lib, devorlari marmar va koshin bilan bezatilgan. Madrasaning katta peshtoqi va ikkita baland minorasi bo'lgan. U ilm-fan va din o'rganish uchun xizmat qilgan, ammo keyingi davrlarda vayron qilingan. Majmua Mashhad shahrida, Imom Rizo maqbarasi yaqinida joylashgan bo'lib, masjid, madrasa va karvonsaroy bilan bog'langan. Safaviylar va Qojarlar davrida bir necha bor ta'mirlangan. Masjid devorlarida va mozaik plitkalarida Safaviy hukmdorlarining ismlari, jumladan Shoh Abbos, Shoh Sulton Xusayn va Shoh Sulaymon nomlari bitilgan bo'lib, ular bu joyga bo'lgan e'tiqod va hurmatlarini aks ettirgan. 1911-yilda Rossiya imperiyasi qo'shinlari tomonidan masjid gumbazi va ayrim qismlari portlash natijasida jiddiy shikastlangan. Bugungi kunga kelib, bu yodgorlik Temuriylar davrining nodir me'moriy meroslaridan biri sifatida o'rganilib, saqlab qolingan qismlari ziyoratgoh sifatida foydalanilmoqda¹.

Bundan tashqari, Hirotida ham madrasalar, masjidlar va maqbaralar bunyod ettirgan. Uning homiyligi ostida Hirot san'at va ilm-fan markaziga aylangan. Malika o'z davrining eng mashhur olimlari va san'atkorlarini qo'llab-quvvatlagan. J. Rahimov Gavharshodbegim tomonidan qurilgan madrasaga oid Abdurazzoq Samarqandiyning ma'lumotlarini keltiradi. Unga ko'ra, "Bu ulug' inshoot o'sha sharaflı xonimning g'ayrat va sa'y-harakati bilan nihoyasiga yetkazilib, go'zallikning eng yuksak darajasida bezak va barqarorlik kasb etganidan so'ng, Hazrat Xoqon Sayyid (Shohrux Mirzo nazarda tutilmoqda) u yerga ilm ahli joylashishidan va bilim talab qiluvchi kishilar tayinlanishidan oldin, har juma kuni shu musaffo va orombaxsh joyda juma namozi ado etilsin, osmonning to'qqiz pog'onali minbaridan ulug' khutba Hazratning muborak nomi bilan bezansin, degan qarorga keladi. U yerga xatib sifatida Shayx Shahobiddin al-Bistomiy tayinlanadi²."

Gavhar Shod begim nafaqat yuksak nasabga mansubligi, balki hukmdor rafiqasi bo'lgani uchun ham Temurning vafotidan tortib, 1457-yilda o'zi vafot

¹ Irgasheva S. Gavharshodbegim majmuasining tarixiy va madaniy ahamiyati // Scientific Aspects and Trends in the Field of Scientific Research 19-son. 2024, 149 b

² Раҳимов Ж. Коинотга талпинган ҳукмдор (Мирзо Улуғбек): Матн. Ж.Раҳимов. – Т.: Ўқитувчи НМИУ, 2021. – Б. 79.

etguniga qadar deyarli barcha siyosiy jarayonlarda ishtirok etgan. Shuningdek, uning aql-zakovati va shaxsiy qobiliyatlari ham siyosiy voqealarga ta'sir o'tkazish imkonini bergan. Shohrux vafotidan so'ng, taxt uchun kurashayotgan Temuriy shahzodalar uchun u tayanch nuqtasi va hokimiyat ramzi bo'lib qolgan. Gavhar Shod begim qaysi shahzodani qo'llab-quvvatlasa, Tarxon amirlari ham o'sha shahzodani qo'llab-quvvatlashgan. Shu sababli, Gavhar Shod begimning shaxsi va qo'llab-quvvatlovi hokimiyatga erishish uchun ulkan kuch bo'lib xizmat qilgan¹.

Gavhar Shod begim vafot etganidan so'ng, uning sodiq tarafdorlari bo'lgan Tarxon amirlari Sultan Abu Saidga qarshi chiqdilar va oxir-oqibat Uzun Hasan qo'liga asir tushganidan so'ng, Sultan Abu Saidning o'ldirilishida ham bevosita ishtirok etdilar. Bu holat Gavhar Shod begimning nafaqat Temuriylar sulolasi ichidagi, balki Tarxon amirlari orasidagi obro'-e'tiborini ham yaqqol namoyon qiladi².

Shohrux Mirzo vafotidan keyin uning farzandlari va nabiralari o'rtasida taxt uchun kurash boshlandi. Ushbu ziddiyatlarga Gavhar Shod begim ham faol aralashdi. Biroq, 1457-yilda Hirot hukmdori Abulqosim Bobur Mirzo tomonidan malika qatl ettiriladi³.

Gavhar Shod begim Temuriylar davrining eng mashhur ayollaridan biri bo'lib, uning siyosiy faoliyati, madaniy merosi va me'morchilik sohasidagi xizmatlari hozirgacha katta ahamiyatga ega. U faqatgina Temuriylar sulolasi doirasida emas, balki butun Sharq tarixida alohida o'rin tutadigan shaxsdir.

N.S. G'afurov

O'zMU tayanch doktoranti

AMIR TEMUR VA TASAVVUF NAMOYANDALARI

Dunyo tamaddunida o'zining jahongirliги bilan dong taratib, katta saltanat tuzgan va o'zi uchun haqiqat va adolatni shoriga aylantirgan siymo Sohibqiron Amir Temur Ko'ragon (1336-1405) dir. Bunday yorqin tarixiy siymolarni o'rganish haqida davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev 2018-yil 28-dekabrda parlamentga yo'llagan Murojaatnomasida "Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz avliyolarimizning bebaho merosi, yengilmas sarkarda va arboblarning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak" – deb ta'kidlagandi⁴.

Turon, Eron, Turkiston, Hindiston, Misr va Shom hukmdori Amir Temur nomini Alisher Navoiy besh asarining sakkiz joyida ehtirom bilan tilga olgan.

¹ Muhammed Emin Koçak'ın "Siyasi ve Sosyal Hayatta Etkin Bir Güç: Timurlu Hanedan Kadınları" başlıklı yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2020. 44 b

² Alan, Hayrunnisa. Sultân Ebû Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469). Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1996

³ Fayziyev T. Temuriy malikalar. Toshkent: "O'zbekiston" 2013. – 27 b

⁴ <https://xs.uz/uz/post/sohibqiron-amir-temur-adolatli-hukmdor-va-yuksak-manaviyat-egasi>

“Hayrat ul-abror”da “To‘rt ulus xoni Temur Ko‘ragon”, “Jahon xoni Temur Ko‘ragon”, “Farhod va Shirin” dostonida “Temurxon”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”da “Sultoni Sohibqiron Temur Ko‘ragon”, “Munshaot” hamda “Nasoyim ul-muhabbat”da turk avliyolardan Xoja Boyazid va Bobo Sungu zikridagi boblarda “Temurbek” nomlari bilan zikr etgan.

Alisher Navoiy asarlarida Amir Temur nomini o‘z mohiyat-muddaosiga ko‘ra navoiyshunos olim, “Shuhrat” medali sohibi Olimjon Davlatov quyidagicha tasnif etadi:

1. Muayyan ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-didaktik masalalarning talqini jarayonida Amir Temurni misol keltirish;
2. Amir Temur bilan bog‘liq rivoyatsimon hikoyatlar;
3. Amir Temur hayotidan tarixiy lavhalar;
4. Turk mashoyixining Amir Temur bilan bog‘liq kechgan karomatlari¹.

Bu tasniflashning to‘rtinchi qismi biz o‘rganishni maqsad qilgan masala hisoblanadi. Sohibqiron Amir Temurning tariqat shayxlari bilan munosabati tarixiy asarlarda ham keltiriladi. “Amir Temurning yoshlikdanoq mashhur din ulamolari va shayxlarga e‘tiqodi baland bo‘lib, buni padari buzrukvor Amir Tarag‘aydan o‘rgangan edi.

Sohibqironning bir nechta pirlari bo‘lgani va ularni ikki guruhga ajratish mumkinligi haqida O‘zbekiston xalq yozuvchisi Muhammad Ali quyidagi ma’lumotlarni keltiradi.

Birinchi guruhga ruhoniylar pirlar, ya’ni Sohibqiron tug‘ilgunga qadar yashab o‘tishgan tabarruk zotlar – Turkiston mulkining shayx ul-mashoyixi Xoja Ahmad Yassaviy, Sulton Burhoniddin Qilich, Shayx Nuriddin Basir (Qutbi Chahordahum), Shayx Burhoniddin Sog‘arjiy va Shayx Safiuddin Yoqub Ardabiliylardir. Sohibqironning mazkur zotlar ruhlariga ehtirom ko‘rgizib, har biriga alohida maqbaralar tiklagani, avlodlarini e‘zozlab kelgani ularni o‘ziga pir tutganining isboti bo‘la oladi.

1397-yil kuz oylarida Amir Temur Toshkent sari ravona bo‘ldi, undan o‘tib Yassiga bordi va Xoja Ahmad Yassaviy mozorini ziyorat qildi. “Bu aziz Muhammad Hanifa o‘g‘lonlaridin turur, alayhi va ala olihi vassalom”, – deydi Sohibqiron pir turbatini tavof aylar ekan. “Buyurdikim, – deb yozadi Sharafiddin Ali Yazdiy “Zafarnoma”da, – ul mozar ustiga imorati oliy soldilar va bir ulug‘ toq (gumbaz) bog‘ladilarkim, ko‘k bila so‘zlashur erdi...”.

Ikkinchi guruhga Sohibqironning zamondoshlari, Ulug‘ amir bevosita e‘tiqod etgan va irodat yo‘lini bergan pirlar – Shayx Shamsiddin Kulol, Shayx Zayniddin Abu Bakr Toyobodiy, Mir Sayyid Baraka hisoblanadilar. Shayx Zayniddin Abu Bakr Toyobodiy Amir Temurga «Kuch-adolatda» so‘zlari o‘yib yozilgan tillo uzuk, Mir Sayyid Baraka esa birinchi uchrashuvdayoq saltanat timsoli bo‘lgan nog‘ora va bayroq tuhfa qilgan edilar. O‘zining ruhiy madadi, ko‘magi bilan hamisha Sohibqironga kamarbasta bo‘lgan Mir Sayyid Baraka to so‘nggi nafasgacha Sohibqiron Amir Temur bilan birga umrguzaronlik qildi.

¹ <https://baburid.uz/bibliography/889>

Ushbu pirlar haqida tarixiy manbalarda (“Temur tuzuklari”; Nizomiddin Shomiy. “Zafarnoma”; Sharafiddin Ali Yazdiy. “Zafarnoma”; Ibn Arabshoh. “Amir Temur tarixi”; Fasih Havofiy. “Mujmali Fasihiy”; Hafizi Abro‘. “Zubdat ut-tavorix” va hokazo) ma’lumotlar keltirilgan”¹.

Ko‘rinib turibdiki, pirlarining ichida bir nechta tariqat asoschilari va davomchilari bor. Bu - Amir Temurning qaysi tariqatga ixlos qo‘ygan degan savolni o‘rtaga chiqaradi. Bu haqida izlanish olib borgan yassaviyshunos olim N.Hasanov o‘zining “Ahmad Yassaviy va Amir Temur” nomli maqolasida “Amir Temurning Ahmad Yassaviy shaxsi va tariqatiga qiziqishi maqbara qurilishidan avval boshlangan”² – degan fikrni ilgari suradi hamda bir nechta asosli sabablar keltiradi. Bu sabablardan birinchisida Xoja Boyazid bilan bo‘lib o‘tgan voqea aks etsa, ikkinchisida “Amir Temurning otasi jahriya shayxi, turk mutasavviflari davrasiga mansub Shamsiddin Kulolga murid bo‘lganidek, Temur ham shu shayxdan ta’lim olgan edi” – degan ma’lumotni keltiradi. Xuddi Shunday ma’lumotni filologiya fanlari doktori, professor Sultonmurod Olim keltiradi va Amir Kulolni xojagon tariqati pirlaridan deb o‘z fikrni quyidagicha bildiradi.

Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasining 617-faslida Sohibqiron Amir Temur bilan bog‘liq bir muhim voqea bayon etiladi³. Buyuk hukmdor shayxning suhbatiga kelayotganida ko‘nglidan: “Bu shayxning ma’no olamidin xabari bo‘lsa, bizga issiq holva tortadi”,-degan hayol o‘tadi. Shayx oldindan muridlariga holva tayyorlashni buyurgan ekan. Shayx Amir Temurni dasturxonga taklif qilib: “Avvali – salom, o‘rtasi – taom va oxiri – kalom!” deydi-da, holva torttiradi. Sohibqiron shayxning karomatiga qoyil qolib, xonaqoh qurdirib, ko‘p yerlarni unga vaqf qilib beradi.

Bu lavhada Sohibqiron Amir Temur yassaviya tariqati vakillari bilan munosabati aks etgan bo‘lsa, xojagon tariqati pirlariga muridligini, Xoja Bahouddin Naqshbandning piri bo‘lgan Amir Kulolning muridi ekanini bilar edik”⁴ – deya e’tirof etadi. Bu ma’lumotlarni yaxshi o‘rgangan olimlarimiz Amir Temurning Xurosonning Andxud qasabasida Bobo Sungu degan shayx bilan uchrashganini eslab o‘tadi.

Bu ma’lumot Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasining 648-faslida shunday keltiriladi: “Bobo Sungu (q.s.) Zamon majzublaridin ermish. Andxud qasabasida bo‘lur ermish. Sohibi botin kishi ermish. Ramzlarin bilganlar natija topar ermish. Temurbek Xuroson mulki azimatig‘a yuruganda, Andxudqa yetganda mashhurdurki, Bobo xidmatig‘a borg‘andur. O‘lturg‘ondin so‘ngra Bobo ilayida bir sufrada yaxna et erkandur. Qo‘yning yaxna to‘shin olib, Temurbek sari otibdur. Temurbek g‘oyati aql-u zakosidin debdurki, Xurosonni yer yuzining

¹ <https://www.temurtuzuklari.uz/oz/pages/chronicle>

² Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Яссавий ва Амир Темур. Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, 4-сон. Б.17-23.

³ Навоий А. «Насойим ул-муҳаббат». Тошкент 2001. «Фан» нашриёти. 20 томлик, 17 том. 421 б.

⁴ <https://jadid.uz/navoiy-va-yassaviy/>

ko'ksi debdurlar. Ani Bobo bizga havola qildi, deb bashorat bila yurub, Xuroson mulkini olibdur..."¹.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, Amir Temur hech bir tariqatni ortiq yoki kam deb bilmagan, balki bir deb bilgan. Buni yassaviya, naqshbandiya tariqatlari silsilasi ham oydinlashtiradi.

Hammasidan ham Amir Temurning o'zini bevosita so'fiy hisoblashini Shahrisabzda qurdirgan Oq saroy imorati peshtoqiga: "Kimki bizning valoyatimiz va karomatlarimizga shubha qilsa, qurdirgan imoratlarimizga boqsin!" – degan so'zlarni yozdirganidan ham aniq bilsa, bo'ladi"².

Bunga qo'shimcha sifatida, "Temur tuzuklari"da "Zamon ulamosining ulug'i bo'lmish Mir Sayyid Sharif bu xususda menga maktub yo'llab yozgan edilarki, ilgari va keyingi avlod islom olimlarining barchasi bir og'izdan ittifoq bo'lib deganlarki, Allohi taolo hazrati risolatpanoh payg'ambarimiz, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin, uning dinini tarqatish uchun har yuz yilda bir kishini yangilovchi sifatida ixtiyor etadi. Sakkizinchi yuz yillikning boshida Amir sohibqiron haqiqiy dinni rivojlantirdi va har tomonga yoydi"³.

Sohibqiron bu maktubni olgach uni piri(Abu Bakr Toyobodiy)ga yuboradi va piri bu maktubni o'qib uning chetiga mana bu so'zlarni yozib qaytaradi – "Din-u shariatga rivoj beruvchi Amir Temur sohibqironga, Alloh uni qo'llasin, ma'lum o'lsinkim, bu ish ul qutbi saltanatga Allohi taolo tarafidan berilgan juda katta ehson va buyuk yordamdir" – degan parchani keltirishimiz o'rinli bo'ladi. Modomiki, o'z piri Amir Temurni qutbi saltanat deb atar ekan, qutb tushunchasiga to'xtalsak.

Qutb - tasavvufdagi eng yuqori daraja. Tasavvuf falsafasiga binoan, Qutb komil inson, Allohning yer yuzidagi "xalifasi", uning insoniyat bilan aloqasida vositachi ... So'fiylar fikricha, Qutb dunyoda Allohga ma'qul keladiga tartibotni saqlab turishga mas'ul etilgan. U oddiy insonlar kabi oila quradi, molu dunyo to'playdi payg'ambarlarning xalifalari sifatida xalqni to'g'ri yo'lga yo'llab turadi. Lekin odamlar uning Qutb ekanligini sezmaydi.

Demak, Amir Temur va temuriy shahzodalardan oldin ham, keyin ham davlat boshqaruvida tasavvuf shayxlari alohida o'rin tutgan. Ularning e'tibori Sohibqiron davlatida o'n ikki tabaqaning eng oldida edi. Shuning uchun har bir hukmdor ma'lum pirga qo'l berib, bay'at qilgach, shu yo'lda yetakchi bo'lishga g'ayrat qilgan.

Xulosa qilib shuni aytishimiz kerakki, Sohibqiron Amir Temur Ko'ragon o'z davrining yetuk sarkardasi bo'lish bir qatorda, zohiriy va botiniy ilmlar egasi ham bo'lgan. Uning bu darajada katta nufuzga erishishida, bevosita, oilasidagi tarbiya, ustozlari va pirlaridan olgan saboqlari-yu duolari hamda ularga bo'lgan chuqur ehtiromi va har bir ishga yondashishdagi aql-u zakosi ham muhim o'rin tutgan.

¹ Навоий А. Насойим ул-мухаббат. –Тошкент: Фан, 2001. – 20-томлик. 17-том. – 428-б; <https://api.ziyouet.uz/uploads/books/10000014/UGhw2xpg0Pvh2MW.pdf>

² <https://baburid.uz/bibliography/994>

³ Темур А. Темур тузуклари. Тошкент 1991. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси. 58-59 б.

Uning bu tarzda kamolot hosil qilishi jahon xalqlari ijtimoiy hayotida o'chmas iz qoldirdi va bugungi kungacha uni o'rganish muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Sayid Isoxon To'ra Soniy

Bobur nomli xalqaro jamoat fondi a'zosi ilmiy xodim.

JAHONNI TITRATGAN BUYUKLAR YOHUD SOHIBQIRON AMIR TEMUR BUGUNGI AVLOD NIGOHIDA

Sohibqiron Amir Temur bobomiz yoshliklarida diniy va dunyoviy ilmlarni onalari Tegina Begim Mox va ustozlari Amir Kulol, Shamsiddin kulol, Alibek va boshqalardan mukammal o'rganib "Xofizi Qur'on" bo'lib yetishganlar. Shu sababli o'smirlik davrlarida namoz o'qisalar, tepalarida ko'zlariga Ka'batullox jilvalanib ko'rinar ekan. Bu xaqida onalari Tegina Begim Moxga aytisalar (o'g'illari Temurbekni 7 iqlimga hukumdor bo'lishlari va boshqa bashoratlarni oldindan bilganliklari bois) o'g'illarini avaylab: "Bolajonim, Biz xam namoz o'qisak ko'zimizga Ka'batullox jilvalanib ko'rinadi, bu oddiy xol deb, Temurbekni yupatib" bu xolatni "Bolajonim, bu sirni xech kimga aytmang deb tayinlar ekanlar" Istoraxon possha Binti Sayiid Muxammadxon.

Sho'rolar xukumati davrida, Sovet tuzumini Sohibqiron Amir Temur bobomiz va uni avlodlariga bo'lgan qarashi mutlaqo boshqacha edi. Buyuk sarkarda Amir Temur bobomizni Sho'rolar davlati doimo qoralab kelgan, o'sha davrda xam xalqimiz orasida fidoiy insonlar ko'p bo'lgan. Buyuk sarkarda Amir Temur xaqida birinchi bo'lib, rost so'zni aytgan xam Xazrat Alixonto'ra Sog'unliy bobomiz bo'lgan edi.

Sovet tuzumi davrida 1967-yili uning forsiydan tarjima qilgan "Temur tuzuklari" asari Respublikaning yangi nashrlaridan "Guliston" jurnalida chop etila boshladi. Jurnalning "Tuzuklar" bosilgan sonini qo'lga kiritish o'sha paytda katta g'alaba edi. Uni o'qish esa bundan kattaroq jasorat talab qilar edi. Ammo "xushyor" tuzum bu "xavfli" asarning chop etilishini to'xtatib qo'ydi. Bu ishga bosh qosh bo'lganlar tazirlarini "eyishdi". Mustaqillik yillaridagina asar to'lig'icha nashrdan chiqarildi.

Mustaqillik yillarida qadriyatlarimiz tiklanib Amir Temur nomidagi ekspedisiya tuzildi. Dunyo mamlakatlari 57 ta davlat olimlari ish olib borishdi. Bu olimlarning aytishicha Sohibqiron Amir Temurning xayoti va ilmiy merosini to'liq o'rganish uchun u dunyoda birlashtirib tuzgan 27 davlatdan iborat bo'lgan mamlakatdagi o'sha davr voqealarini to'liq o'rganishimiz lozim bo'ladi.

Endi izlanishlarimiz asosida o'rganganimiz 2010-yilgacha bo'lgan davrni olib ko'radigan bo'lsak, Chet ellik Yevropa olimlari tomonidan 900 ta asar yozilgan bo'lsa, Sharq mamlakatlari tomonidan 2010-yilgacha 1000 dan ortiq asarlar yozilgan. Demak 2010-yilgacha bo'lgan davrni ko'radigan bo'lsak jami 1900 ta⁴ asar yozilgan bo'lsa, 2022-yilga kelib Jaxon olimlari va o'zimizning olimlarimiz tomonidan yozilgan asarlar 6000 dan oshib ketdi. Ayn shu bugungacha

xam Sohibqiron Amir Temur xayotiga oid bag‘ishlab yozilgan asarlar nashr qilinib axolimizga taqdim qilinmoqda. Endi izlanishlarimiz davomida bir voqea yodimga tushdi: “1973-yil 28-fevralda Qashqadaryo viloyati Shaxrisabz (Kesh) shaxrida O‘zbekiston xalq ta’limi vazirligining fizika fani bo‘yicha 9 Respublika olimpiadasi bo‘ldi. Bu olimpiada 3 kun davom etdi. Bu olimpiadada Respublikamiz viloyatlaridan barcha maktablardan ilg‘or o‘quvchilar qatnashdi. Men xam 1973-yili 10 sinfda o‘qir edim Shaxrixon tumani bo‘yicha fizika fanidan bo‘lib o‘tgan olimpiadada qatnashib 1-o‘rinni egallab, viloyat olimpiadasida qatnashib faxrli o‘rinni egallab o‘sha Respublika olimpiadasida qatnashish sharafiga muyassar bo‘ldim. Olimpiadaga Toshkentdagi Yadro-fizika oliygoxi rektori professor R.Bekjonov raislik qildi. Olimpiada o‘sha paytdagi 3-etajli texnikum binosida bo‘ldi. Biz o‘sha yerdagi yotoqxonaga joylashdik. Olimpiada tugagach, bizni o‘sha yerlik mezbonlar Sohibqiron Amir Temur bobomizning onalari va dadalari qabriga olib borib ko‘rsatishdi. Bu qabrlar o‘sha davrda gilam to‘qish fabrikasi ichida joylashgan ekan. U yerda 2 ta qabr bo‘lib, yonma – yon joylashgan edi. Qabrlar ustiga marmar tosh qo‘yilgan edi. Keyinchalik bu qabrlar boshqa joyga ko‘chirilgan. Undan keyin Amir Temur bobomiz qurgan Oqsaroyini ko‘rdik”.

Olimlarimizning aytishicha bu juda katta saroy bo‘lib ichkarida bog‘u – rog‘lar va koshonalar bo‘lib sopol quvurlar yordamida saroyga suv olib kelingan. O‘sha saroyga kirish qismida tepasida Qubbasi bo‘lib Darvoza qismi bo‘lgan. O‘sha yerlik mezbonlarni aytishicha bu Qubbani qulab tushganiga 200 yil bo‘lgan, yani 1773-yili Qubba qulab tushgan ekan. Bu darvozani poydevori balandligi 28 metr, devorini balandligi 75 metr bo‘lgan. O‘sha davrda bu Qubba va darvozasini devorlari oltin bilan ishlangan, lekin Chor Rossiyasi bosib olgandan keyin bu oltinlarni talab ketishgan. Bu saroyini Sohibqiron Amir Temur onalari TEGINA xotunga atab milodiy 1380-yili 6 oyda quradilar. Uni qurishga 30 000 ming odam ishlagan. Chet ellardan Armaniston va boshqa joylardan ustalar kelib ishlagan. Xozirgi kunga kelib, O‘sha kirish qismi devorlari bir tomonini balandligi 37 metr, ikkinchi tomonini balandligi 38 metr qolibti. Bu saroyini kirish qismi devorlari xar xil koshillar bilan, yuqori qismi oltin suvi bilan ishlov berilgan. O‘sha Oqsaroyini peshtoqiga Sohibqiron Amir Temur bobomiz quyidagi so‘zlarni yozdirgan ekanlar: “Kuch – qudratimizga va shon – shuxratimizga shubxalanganlar imoratlarimizga qarasinlar (man shakka valoyatina va karomatina fa anzar ila imoratina)”.

Yana mustaqillik davriga qaytadigan bo‘lsak Fransiyalik Bordo universitetining professori fan va ma’daniy meros asosatsiyasi prezidenti Maks Shvaerer O‘zbekiston olimlari bilan 1999-yildan 2010-yilgacha ilmiy izlanish olib borib, o‘sha davrdagi moviy rangdagi (keramikani ishlatilishini o‘rganib ko‘rganligi uchun) 2010-yildagi yig‘ilishda shunday deydi: “Bu Oqsaroydagi koshinlarni ishlagan ustalar Yevropadagi xamkasblaridan 500 yil ilgarilab ketgan deb tariflaydi.”⁵

Bundan tashqari Sohibqiron Amir Tumur bobomiz Samarqand shaxrida balandligi 75 metr bo‘lgan Ko‘k-Saroyini qurganlar. Bu saroyda Temuriy

shaxzodalar taxtga o'tirganida "Oq kiygizga podishoxni o'tirgizib" ularni ko'tarish marosimlari bo'lib o'tgan. Xar xil bayramlar Ko'k-saroyda nishonlaganlar.

Biz izlanishlar davomida Sohibqiron Amir Temur davrida vatanimiz gullab yashnaganligi, axolimiz to'kin – sochin yashaganligini ko'plab shaxarlar obod bo'lganligini aniqladik. Yuqorida aytganimizdek bular to'g'risida olimlar 6000 mingdan ortiqroq asarlar yozganligini eslashimiz o'zi, bu gaplarni isbotidir. Endi izlanishlarimizga kelsak, Sohibqiron Amir Tumur bobomizning ota – onalari to'g'risida.

Dadlari Amir Tarag'ay 1360-yili Keshda vafot etgan. Uni shajarasini o'rganadigan bo'lsak (Nux a.s) payg'ambarimizning o'g'li Yofas, uni o'g'li Turkxon avlodidan ekanligini aniqlab, Sohibqiron bobomiz bekorga Turkning bosh bo'g'inimiz deb aytganliklarini anglaymiz. (Bu so'zlarni yuqorida keltirdik). Amir Tarag'ayning o'g'li Amir Temurga vasiyatidan : "Rasullulox avlodlarini xurmat extirom qil !"

Onalari Tegin Xotun, Tegin Begim, Tegin Begim Mox nomlari bilan atalib, juda go'zal, ilmiy diniy va dunyoviy bilimlarni mukammal egallagan ayol bo'lib, o'g'li Amir Temurni o'zlari tarbiyalaganlar. Shajara bo'yicha o'rganadigan bo'lsak bu ayol Payg'ambarimiz Muxammad s.a.v ning Saxobalari Uboda Ibn as Somit al Ansoriy al Maxbubiy avlodlaridan bo'lib, Buxorolik Ubaydullo Ibn Ma'sudning sevimli qizlari bo'lganlar. Ubaydullo Ibn Ma'sud xijriy 747-yil milodiy 1346-yili vafot etgan. Ayrim ma'nalarda Amir Temur yoshlik davrida bobosini ko'rganligi yozilgan. Sohibqiron Amir Tumur bobomiz ota – onalarini xurmat qilib, ularni e'zozlagan. Biz o'sha 1973-yili ko'rgan ikkala qabrlar ustidagi marmar toshlarni Sohibqiron Amir Tumur o'z qo'llari bilan qabrlar ustiga qo'ygan ekanlar.

Quyida "Temur tuzuklarini" forsiydan tarjima qilgan Xazrat Alixonto'ra Sog'uniyning so'zlarini keltiraman: "Ulug' bobomiz Sohibqiron Amir Temur xazratlarining "Tuzuklari"ni o'z merosxo'rlari – kelajak bo'g'imlarimizga aslidek qilib qaytardim. Inshaollox bu kitob nashr qilinib, ko'pchilik xalqimizga yetib boradi va ular ongida kimlar naslidan ekanligini bildirib, shonli-sharaflil Vatanning xaqiqiy tarixidan lavxa bo'lib xizmat qiladi".

Mavzuga oid o'rganishimiz lozim bo'lgan muammolar:

- Sohibqiron Amur Temur tuzgan 27 ta davlatdan iborat bo'lgan ulkan mamlakatni, xar bir davlatini aloxida o'rganib, yutuq va kamchiliklarini umumlashtirib, yangi O'zbekistonning 3-renessans yoshlariga yetkazishimiz lozim.
- Sohibqiron Amur Temur avlodlarini yanada chuqurroq o'rganishimiz lozim, sababi bizga malum bo'lmagan avlodlari shu kunda xam O'zbekistonimizda yashamoqda. Ularni topib, aniqlab, xalqimizga yetkazishimiz lozim.

Sohibqiron Amir Temur bobomiz to'g'risidagi izlanishlarimiz davom etmoqda. Xozir vatanimizda oylarning gultojisi bo'lgan Ramazon oyi xukm surmoqda. Bu Ramazon Mag'firat oyi bo'lib, Qur'oni Karim nozil bo'lgan oy. Shu sababli ulamolarimizning aytishicha bu oyda qilingan xar bir yaxshilikka 10 tadan 700 gacha savob yozilar ekan. Zero ushbu bizning yozganlarimiz Yangi

O'zbekistonimiz axolisini ruxlantirishda munosib sovg'a bo'lishiga ishonaman. Mustaqilligimizga ko'z tegmasin. Mustaqil O'zbekistonimiz obod va go'zal bo'lib, gullab yashnayversin. So'zimni ulug' mutafakkir tarixchi olim Isxoqxon To'ra Ibratning onalari shoira buvijonim Xuri Bibining quyidagi misralari bilan tugataman:

Kel ey endi g'arib, Miskin qanoat aylagin doim,
Qilibon xatmi Qur'onni, tilovat aylagin doim.

Safaraliyev A. A.

*TOQQQ Nurobod harbiy qism Madaniyat markazi boshlig'i
Perfect-university Tarix bakalavr ta'lim yo'nalishi talabasi*

AMIR TEMURNING TA'LIM VA TARBIYA HAQIDAGI QARASHLARI

Ajdodlarimiz qadim zamonlardan beri ozodlik, mustaqillik va taraqqiyot orzusi bilan yashab kelgan. "Bu orzu Sohibqiron Amir Temur bobomizni jahon sahnasiga olib chiqdi va Temuriylar Renessansi, Ikkinchi uyg'onish davri g'oyalari va xalqimizning bunyodkorlik faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Markazlashgan qudratli davlat va qonun ustuvor bo'lgan adolatli jamiyat g'oyasida mujassam bo'ldi" [1]. Bu jarayonda ilm-fan va madaniyat rivoji asosiy o'rinni egallagan.

Sohibqiron Amir Temur nafaqat buyuk sarkarda, keng mushohadali tafakkur sohibi bo'lgan. Komil insonni tarbiyalash g'oyasi doimo uning diqqat markazida turgan. Yetuklik darajasiga erishish uchun inson qanday bosqichlarni bosib o'tishi haqida u o'z fikrlarini bayon etgan. Ushbu fikrlar Amir Temurning yetuk murabbiy va ustoz ekanligini ko'rsatadi. U o'z nasihatlarini bilan insonlarni yetuklikka va ezgulikka chorlaydi, yomonlik va yovuzlikdan saqlanishga da'vat qiladi, insonlararo munosabatlarning qanchalik qiyin va chigal ekanligini ko'rsatadi hamda faqat yaxshilik va adolat orqali zafarlarga erishish mumkinligini alohida ta'kidlaydi.

Amir Temurning ta'lim va tarbiya haqidagi qarashlari "Temur tuzuklari" asarida o'z ifodasini topgan. Jumladan, mazkur asrada "ta'lim" so'zi 1 marta, "tarbiya" so'zi 6 marta ishlatilgan. Ta'lim jarayonining natijasi bo'lmish "bilimdonlik" tushunchasi esa go'zal insoniy fazilat sifatida bir necha marta tilga olingan.

Bugun insoniyat ta'lim va tarbiya yordamida aql bovar qilmas darajadagi taraqqiyotga erishdi. Ta'lim jarayonida hosil bo'ladigan bilim go'yoki sham misoli insonni zulmatdan yorug'likka olib chiqadi va martabasini yuqoriga ko'taradi. Tarbiya orqali shakllanadigan burch, mas'uliyat, g'ayrat va shijoat odamlarni ezgulik sari boshlaydi hamda bunyodkorlikka undaydi.

Agar e'tibor qaratsak, "ta'lim" – so'zi arab tilidagi "ilm" so'zidan hosil bo'lgan. Xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan "muallim" so'zi ham aynan "ta'lim" atamasi bilan o'zakdosh so'z hisoblanadi. Ta'lim - o'quvchi-talabalarga bilim berish, ularda ko'nikma hamda malakalar hosil qilish jarayoni, shuningdek, ularni

rivojlantirish, hayotga va mehnatga tayyorlashning asosi. Ta'lim - yoshlarda bilim, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish, ularda dunyoqarash, fikr va e'tiqodlarni shakllantirish, muayyan darajada ularni o'qimishli va madaniyatli qilish hamda ularning qobiliyatlarini o'stirishga yordam beradi, tarbiya esa katta avlod tajribasini yosh avlodga berish uchun xizmat qiluvchi jarayon hisoblanadi. "Tarbiya" – so'zi ham arab tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, "parvarish qilish", "o'stirish" kabi ma'nolarni anglatadi. Xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan "murabbiy" so'zi ham aynan "tarbiya" atamasi bilan o'zakdoshdur. Tarbiya – ma'naviyatni shakllantiruvchi vosita sifatida jamiyat taraqqiyotida katta ahamiyatga ega. Tarbiya - shaxsni muayyan yo'nalishda shakllantirish va kamol toptirish maqsadidagi ta'sir ko'rsatish jarayoni hisoblanadi. Tarbiya - jamoatchilik tomonidan muayyan bilim, dunyoqarash, e'tiqod, axloqiy fazilatlar, qadriyatlar va siyosiy qarashlarni shakllantirish hamda rivojlantirish, shuningdek, hayotga hamda mehnatga tayyorlash va kasb o'rganish maqsadida insonga yo'naltirilgan ta'sirlar majmuyidir. Amir Temur o'z asarida: "Musulmonlarga diniy masalalardan ta'lim berib, shariat aqidalari va islom dini ilmlaridan tafsir, hadis, fiqhdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim" [2], - degan fikrlarni bayon etadi. Bu qarorga u bejiz kelmagan. Chunki insoniy munosabatlarni tartibga solishda inson bilimli bo'lishi zarur. Odamlarga nisbatan bunday yondoshuv zamonaviy pedagogikada, ya'ni ta'lim-tarbiya haqidagi fanda "shaxsiy xususiyatlarni e'tiborga olish" tamoyili deb atalib, u ta'lim va tarbiyada juda ahamiyatli. Amir Temur tarbiya masalasiga alohida e'tibor qaratgan. Uning: "O'z-o'zimcha kengashib, Hindistonni zabt etishga rozilik bermayotgan amirlarni mansablaridan olib, qo'shinlarini kutvollariga topshirsammikan, deb o'yladim.

Lekin o'zim tarbiyalagan kishilar bo'lganliklari uchun, ularni xarob qilishni istamadim. Garchi yuragimni qonga to'ldirib ezsalar-da, ularga muloyimlik ko'rsatdim. Oxiri fikrimga qo'shilganlarida, ko'nglimda ularga nisbatan g'ubor qolmadi", [3] - degan so'zlari buni yaqqol ko'rsatadi. Sohibqironning: "Men o'n ikki narsani o'zimga shior qilib olib, saltanat martabasiga erishdim. Shu o'n ikki tuzuk yordamida mamlakatni qo'limda tutib, saltanatimni boshqardim va saltanat taxtiga zeb-u ziynat berdim", - deya aytgan so'zlari kelajak avlod uchun qalbdan aytilgan nasihatlardir. Amir Temur o'zining beshinchi tuzukida: "Amirlarim va sipohiylarimni martaba va unvonlar, oltin-kumush bilan xushnud etdim. Bazmlarda ularga o'z yonimdan o'rin berdim, shuning uchun janglarda jonlarini fido qildilar. Dirham va dinorlarni ulardan darig' tutmadim. Ularning yumushlarini yengillashtirish uchun mehnat-u mashaqqatlarini o'zimga yukladim va ularni tarbiya qildim", [4] - deb ta'kidlaydi. Bu o'rinda muallif tarbiya masalasiga alohida urg'u bermoqda. Amir Temur har qadamda, xoh o'zining farzandlari bo'lsin, xoh boshqa fuqaro - barchaga birday adolat ko'zi bilan qaragan. Bu esa haqiqiy ustoz va murabbiylarga xos fazilatdir. U yolg'on gapni yomon ko'rgan. Adolat tamoyillarini buzgani uchun o'g'li amirzoda Mironshoh, nabiralari amirzoda Pirmuhammad, Sulton Husayn Mirzolar jazolanganlari tarix kitoblaridan ma'lum. "Temur tuzuklari"ning 2-qismida bayon etilgan beshinchi toifa, ya'ni sipoh va raiyat haqida so'z borganda Sohibqiron quyidagi fikrlarni qayd etgan: "Kimning

aqli va shijoatini sinov tarozusida tortib ko'rib, boshqalarnikidan ortiqroqligini ko'rsam, uni tarbiyatimga olib, amirlik darajasiga ko'tarar edim. So'ngra ko'rsatgan xizmatlariga yarasha martabasini oshirib borardim". Bunday usul insonni o'zi ustida ko'proq ishlashga undaydi. "Har toifa va har sinfdan kimki o'z ixtiyori bilan sipohiylik xizmatiga kirishni istasa, uni harbiy xizmatga olsinlar. Asil va shijoatli sipohiyzoda qaysi toifadan bo'lmasin, unga o'rin berib, xizmatiga va ishiga yarasha tarbiyat qilsinlar", - degan buyruq kitobdagi "Mening dargohimga iltijo qilib, panoh istab kelgan turk-u tojik, arab-u ajam toifalaridan bo'lganlar haqidagi tuzugim" nomli bobdan o'rin olgan. Bu xitob tarbiya jarayoning har sohada zarur ekaniga dalolat qiladi. Aslini olganda, aql, farosat, ziyraklik, xushmuomalalik, sabr-bardosh va tinchliksevarlik insonda ta'lim-tarbiya yordamida shakllantiriladi hamda rivojlantiriladi. Harbiy xizmatda sabr-bardosh muhim ahamiyat kasb etadi. Sabrli bo'lish irodali bo'lish demakdir. Bu xususida "Temur tuzuklari"da quyidagi fikrlar mavjud: "Begiga e'tiqodi kuchli navkar ulkim, uning og'ir-qattiq e'tirozli so'zlaridan ranjib, ko'nglida kek saqlamaydi. Begidan tanbeh eshitsu, o'zini aybdor deb biladi. Bunday navkar ta'minu tarbiyaga loyiqdir" [5]. Amir Temur yoshi keksa harbiy xizmatchilarni hurmatlab, aziz tutish lozimligini tayinlagan. Ulardan foydali maslahatlar olishga chaqirgan. Ularning aytadigan gaplarini va hayotiy tajribalarini yuksak baholagan va ularni o'z saltanatining ustunlari deb bilgan. Bu bilan u tarbiya jarayonining ibrat-namuna usulidan foydalanish pedagogik faoliyatda katta samara berishini ta'kidlaydi.

Amir Temur ma'naviy merosini o'rganish va tadqiq etish natijasida quyidagi xulosalarni qayd etish mumkin:

- Buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temur - mohir ustoz va yetuk murabbiy sanaladi;

- "Temur tuzuklari" asari tarixiy, ma'naviy-ma'rifiy risola bo'lib, unda ilgari surilgan g'oyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan;

- Amir Temurning ta'lim va tarbiyaga oid qarashlari oqillik, odillik, Vatanparvarlik, bahodirlik, fidoyilik, mas'uliyat va uddaburonlik kabi oliy axloqiy fazilatlarni yoshlarda shakllantirish va rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

Demak, Amir Temurning ma'naviy va ma'rifiy qarashlari ajdodlarimizning naqadar aqlli, dono va zukko ekanini ko'rsatib, yoshlar qalbida milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini uyg'otadi. Ularni Ona-Vatan ravnaqi va tinchligi yo'lidagi faoliyatlarida ibrat-namuna timsoli sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 17-b.
2. Temur tuzuklari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1991. – 58-b.
3. Temur tuzuklari. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. – 63-b.
4. Temur tuzuklari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 65-b.

N.M.Abdullayeva

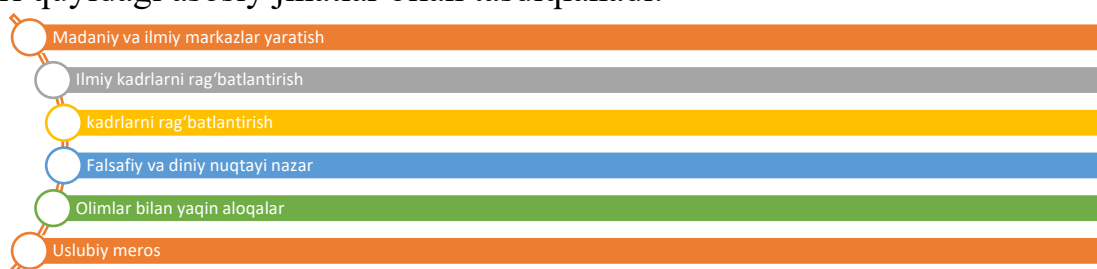
*Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Perfect-university "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi dotsenti
O'zbekiston, Toshkent sh.*

SHARQ RENESSANSINING SHAKLLANISHIGA ZAMIN YARATGAN TEMURIYLAR

Amir Temur o'z davrining nafaqat buyuk sarkardasi va davlat arbobi, balki ilm-fan va madaniyatning rivojiga katta e'tibor bergan ma'rifatparvar hukmdor edi. U ilmiy tafakkur va madaniy taraqqiyotning kuchiga ishongan holda, o'z imperiyasida olimlar, shoirlar va hunarmandlar uchun qulay sharoit yaratdi. Ayniqsa, Samarqand va boshqa yirik shaharlar ilm-fan va san'at markazlariga aylantirilib, madrasalar, kutubxonalar va ilmiy muassasalar barpo etildi. Ushbu muhit keyinchalik Temuriylar davrida yanada rivojlanib, Ikkinchi Renessansning shakllanishiga zamin yaratdi. Mazkur maqolada Amir Temur asos solgan ilmiy-madaniy muhit, uning o'ziga xos xususiyatlari va jahon sivilizatsiyasiga ta'siri tahlil qilinadi.

Amir Temur — o'rta asrning yirik davlat arbobi, buyuk turkiy sarkardasi, kuchli, asoschisi, ilm-fan va madaniyat homiysi. Amir Temur o'z davrining nafaqat buyuk sarkardasi va davlat arbobi, balki ilm-fan va madaniyatning rivojiga katta e'tibor bergan ma'rifatparvar hukmdor edi.

Amir Temur o'z davrida buyuk sarkarda va davlat arbobi sifatida shunchaki urushlarda yutish yoki hududlarni kengaytirish bilan cheklanmagan. Uning hukmronligi davrida ilm-fan va madaniyatning rivojiga qaratilgan ko'plab chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Amir Temurning ilm-fan va madaniyatga bo'lgan e'tibori quyidagi asosiy jihatlar bilan tasdiqlanadi:

Rasm 1. Ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishdagi asosiy ishlari.

Madaniy va ilmiy markazlar yaratish. Amir Temur Samarqandni ilm-fan va madaniyat markaziga aylantirishga katta e'tibor qaratdi. U Samarqandda ko'plab kutubxonalar, madrasalar va ilmiy muassasalar qurdi. Samarqand, shu davrda, o'zining ilmiy va madaniy markazi sifatida butun Islom dunyosida mashhur bo'ldi.

Ilmiy kadrlarni rag'batlantirish. Amir Temur turli fanlar sohasida faoliyat yuritgan olimlarga katta e'tibor berib, ularni o'z hovlisida ilmiy ishlarga jalb etdi. Masalan, uning davrida astronomiya, geografiya, matematika va tibbiyot kabi fanlar rivojlandi. Samarqandda tashkil etilgan ilmiy markazlarda olimlar va mutaxassislar birgalikda ishladi.

San'at va arxitektura. Amir Temur o'zining qurilish ishlari orqali madaniy rivojlanishga hissa qo'shdi. Uning tasavvuriga ko'ra, arxitektura faqatgina funksional emas, balki estetik jihatdan ham go'zal bo'lishi kerak edi. Samarqandda qurilgan Registon maydoni va boshqa ulkan binolar uning arxitektura sohasidagi mahoratining namunasidir. Shuningdek, Amir Temur san'atkorlar va hunarmandlarni o'ziga jalb qilib, turli san'at shakllarining rivojlanishiga zamin yaratdi.

Falsafiy va diniy nuqtayi nazar. Amir Temur o'zining hukmronligi davomida ilmiy va diniy tadqiqotlarni rag'batlantirdi. U, shuningdek, madaniy merosni saqlashga katta ahamiyat berdi. Falsafiy va ilmiy qarashlarning rivojlanishi uchun ilmiy muhit yaratishga harakat qildi. U dinni davlatni boshqarishning asosi sifatida qabul qilgan bo'lsa-da, ilm-fan va ma'rifatni diniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishga urindi.

Olimlar bilan yaqin aloqalar. Amir Temur o'z davrining mashhur olimlari bilan yaqindan tanish edi. Ular orasida Ibn Sino, Al-Xorazmiy kabi ilmiy shaxslar nomi tilga olinadi. Amir Temur o'zining o'lkasida ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlab, ilm-fan rivojiga hissa qo'shgan.

Uslubiy meros. Amir Temur o'zining ilmiy va madaniy merosini keyingi avlodlarga etkazish uchun ko'plab kitoblar va tarixiy asarlar yaratdi. Bu asarlar, uning davridagi voqealar va qarashlar haqida muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, Amir Temur nafaqat janglarda yutgan, balki ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan ma'rifatparvar hukmdor sifatida tarixda qolgan.

Amir Temur ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishda bir nechta muhim qadamlarga asoslangan harakatlarni amalga oshirdi. U faqat davlat boshqaruvi bilan cheklanmay, o'zining yuksak siyosiy qarashlari va diniy-axloqiy printsiplari asosida ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishni o'zining eng muhim vazifalaridan biri deb hisoblagan. Quyida uning ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishdagi asosiy ishlarini ko'rib chiqamiz:

Rasm 2. Ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishdagi asosiy ishlari

1. **Samarqandni ilmiy va madaniy markazga aylantirish.** Amir Temur Samarqandni o'zining poytaxti sifatida tanlagan va uni ilm-fan va madaniyat

markaziga aylantirishga katta e'tibor qaratgan. Samarqandda ko'plab kutubxonalar, madrasalar va ilmiy markazlar tashkil qilindi. Bu yerda olimlar, san'atkorlar, yozuvchilar va mutaxassislar yig'ilib, ilmiy va madaniy ishlarda faoliyat olib bordilar.

2. **Ilmiy muassasalar qurilishi.** Amir Temur ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish uchun ko'plab madrasalar, kutubxonalar va ilmiy markazlar qurdirgan. Masalan, Samarqandda Registon maydonining o'rtasida qad rostlangan madrasalar bu davrda ilmiy faoliyat va ta'limning markazlari bo'lgan. Madrasalar nafaqat diniy ta'lim bera olgan, balki astronomiya, matematika, tibbiyot va boshqa ilmiy sohalarda ham o'qitishlar o'tkazilgan.

3. **Olimlar va san'atkorlarga e'tibor.** Amir Temur ilm-fan sohasidagi eng yirik olimlarni o'ziga jalb qilgan. Ularning xizmatlari uchun rag'batlantirgan va ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlagan. Shuningdek, Amir Temur san'atkorlar, rassomlar va hunarmandlarni o'z saroyida saqlab, ularning san'ati va ishlariga ko'mak bergan. Masalan, dastlabki ilmiy ishlarda astronomlar, geograflar va matematiklar samarqandda o'z ilmiy ishlari bilan mashhur bo'lgan.

4. **Madaniyat va arxitektura.** Amir Temur arxitekturaga katta e'tibor bergan. Uning hukmronligi davrida Samarqandda ko'plab ulkan va go'zal binolar qurildi. Bu o'z navbatida, madaniy hayotni rivojlantirishga xizmat qilgan. Amir Temur o'zining qurilish ishlari orqali ilmiy va san'atchilik markazlarini qurishga intilgan. Samarqanddagi Registon maydoni, Bibixonim masjidi va boshqa arxitektura yodgorliklari uning madaniyatga bo'lgan katta e'tiborining yorqin namunasidir.

5. **Falsafiy va ilmiy tadqiqotlar.** Amir Temur ilmiy izlanishlarni rag'batlantirishga katta ahamiyat bergan. U o'z davrining mashhur olimlari va mutaxassislari bilan yaqindan hamkorlik qilgan. Shuningdek, Temur ilmiy tadqiqotlar uchun katta moliyaviy qo'llab-quvvatlash va ilmiy xodimlar uchun qulay sharoitlar yaratgan.

6. **Ilm-fan va madaniyatga bo'lgan davlat siyosati.** Amir Temur ilm-fan va madaniyatni o'zining davlat siyosatining ajralmas qismi sifatida ko'rgan. U ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirgan, bilimga asoslangan ijtimoiy tizimni yaratishga harakat qilgan. Madaniyat va ilmiy taraqqiyot Amir Temur davrida davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan.

7. **Ilmiy asarlar va madaniy meros.** Amir Temur o'z davrida ilmiy va madaniy asarlar yaratishga alohida e'tibor bergan. U o'zining boshqaruv uslublari, tarixiy voqealar va qarashlari haqida ko'plab asarlar yozdirgan. Bu asarlar, nafaqat uning zamonasi, balki keyingi avlodlar uchun ham ilmiy manbalar sifatida ahamiyatga ega bo'lgan.

Amir Temur ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishda yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy islohotlar olib borgan, shuningdek, ilmiy markazlar va san'at muassasalarini yaratishda katta rol o'ynagan.

Adabiyotlar

1. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.

2. Bobur Z. M. Boburnoma / N. Muhammadjonov tahriri ostida. – Toshkent: Fan, 1993. – 368 b.
3. Bartold V. V. Sochineniya. T. I. – Moskva: Nauka, 1963. – 400 s.
4. Yoʻldoshev H. Amir Temur davlat boshqaruvi tizimi. – Toshkent: Universitet, 1999. – 240 b.
5. Koʻkimov Q. Amir Temur – buyuk davlat arbobi va sarkarda. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2005. – 256 b.
6. Ulugʻbek M. Zijiy Koʻragoniy / A. Qayumov tarjimas. – Toshkent: Fan, 1994. – 312 b.
7. Yazdiy Sh. A. Zafarnoma / T. Qayumov tarjimas. – Toshkent: Adabiyot va sanʼat, 1991. – 280 b.

Т.ҚОЗОҚОВ

тарих фанлари номзоди

Импулс тиббиёт институти доценти

АХСИКЕНТНИНГ ВАЙРОН БЎЛИШ САБАБЛАРИ

Ҳақиқат ёлгоннинг кўмагига муҳтож эмас.

В. Г. Белинский

Яқин йилларгача Ахсикент тарихини фақат археологлар берган маълумотлар асосидагина ёритиб келинди. Тарихий манбалардан беҳабарлик ёки нотўғри талқин қилиш ёхуд манбаларни менсимаслик охир оқибатда шаҳар тарихини тахминлар асосида ёритилишининг сабабларидан бўлди.

Сўнгги пайтларда Ахсикентни ўрганиш ҳукумат даражасига кўтарилиши оқибатида, шаҳар тарихини манбашунослик ва тарихшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиниши, воқеалар жараёни мутлақо бошқача кечганлигини исботлади. Яъни, Фарғона водийси, хусусан, Ахсикент XX асрнинг 50-йилларидан эътиборан таъкидлаб келинганидек, мўғуллар босқини даврида эмас, 1621 йилдаги зилзила оқибатида вайронага айланганлиги илмий жиҳатдан қайта исботланди. Нима сабабдан қайта исботланди? Чунки, бу янги илмий кашфиёт эмас эди. Ахсикентнинг мўғуллар вайрон қилганлиги ҳақидаги чўпчакни биринчи бўлиб, Наманган ўлкашунослик музейи ходими бўлган Ю. Г. Чуланов ўтган асрнинг 50-йиллари охирларида фанга олиб кириб, “**илмий кашфиёт**” қилган эди¹.

Воқеалар жараёнини манбавий асосда мантикий таҳлил қилиш эса кун тартибидан олиб ташланди. Ҳатто аввалги мақолаларида Ахсикентни мўғуллар вайрон қилганлиги тўғрисида ҳеч нарса демаган олимлар ҳам²,

¹ Чуланов Ю.Г. К истории города Ахсыкета //За коммунизм, 4 октября 1958 год.; Он же: Городище Ахсыкет //Советская археология, 1963.-№3.-С.197-206.

² Ахроров И. Археологические исследования городища Ахсикент в 1960 году //Общественные науки в Узбекистане.-1962.-№8.-С.54,58,59.; Ғуломов Я., Ахроров И. Ахсикент обидалари издан //Фан ва Турмуш, №8.-Б.17-19.

Ю.Г.Чуланов мақоласидан кейин шаҳарни Чингизхон қўшинлари яксон қилганлиги сабабли темурийлар “Янги Ахсикент” шаҳрини қуришга мажбур бўлганлигини ёза бошладилар¹.

Фақатгина кам сонли рисола ва мақолалардагина Ахсикентда ҳаёт 1621 йилгача давом этиб, шаҳар зилзила сабабли вайрон бўлганлиги, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам тасвирлаган XV-XVI аср Ахси қалъаси билан IX-XII асрлардаги Ахсикент шаҳри бир макон эканлигига эътибор қаратилди ҳолос². Натижа эса, Ахсикент тарихи деганда, фақатгина Ю.Г.Чуланов фикрини давом эттирган, тахмин билан унинг тарихини битган совет даври археологларининг ишларигина тушунилишига олиб келди. Ваҳоланки, Ахсикент тарихи аввало, бу манбашунослик асосида, яъни, олимлар қолдирган ёзма манбалар асосида ўрганилиши керак эди. Моддий-ашёвий манбалар эса, ёзма манбаларни тўлдириш учун ёки умуман ёзма манбалар бўлмаган қадимги даврлар учун хизмат қилмоғи лозим эди. Бу борада бунинг аксига иш юритилди.

Бунинг оқибатида Ахсикентнинг 400 йиллик тарихи йўққа чиқарилди. Ахсикатий олимларнинг номлари унутилди. Ваҳоланки, нафақат Ахсикент, балки умуман Фарғона водийсининг мўғуллар ҳужумига учраганлиги ҳақида бирон бир манбада маълумот берилмаганлигини тахминларга таяниб тарих битувчи археологлар ўйлаб ҳам кўрмадилар. Ахсикентни вайрон қилган мўғуллар водийнинг бошқа шаҳарларини ҳам шу тарзда вайрон қилганми? Ёки уларни тинч йўл билан босиб олганми? Аслида Ахсикентни ҳозирги хароба ҳолатга келишини Чингизхон босқини билан боғловчи археологлар, бу саволга ҳам жавоб беришлари керак эди.

Ҳолбуки, “Бобурнома”нинг ўзида Бобур Мирзо отаси Умаршайх Мирзони машҳур шоир Асириддин Ахсикатий яшаб ўтган шаҳарни пойтахт қилганлигини ёзганлигини³, 1332 йилда эса тарихчи Абул Фидо томонидан ёзилган “Тақвим ал-Булдон” асарида Ахсикатни Фарғонанинг қасабаси - қадимий пойтахти сифатида таърифлаганлигини⁴, XIII ўрталарида эса бу ердан мусулмон оламида машҳур бўлган Ахсикатий таҳаллусли фақиҳ олимлар етишиб чиққанлигини ҳисобини ҳам олмадилар.

Зеро, Асириддин Ахсикатий (1108-1196 йй.) XII асрда яшаб ўтган бўлиб, мўғуллар босқини эса, XIII аср бошларида содир бўлган эди. Бобур Мирзо эътироф этганидек, айнан ўша XII асрда Асириддин Ахсикатий яшаб ўтган шаҳарни унинг отаси (XV аср-Т.Қ.) пойтахт қилганлигини ёзган бўлса, қандай қилиб уни муғуллар вайрон қилган бўлади! Аслида манбадаги шу

¹ Ахраров И. Новые археологические материалы с городища Ахсикет XIV—XVI веков //Общественные науки в Узбекистане.-1969.-№ 8-9.-С.80-81.; Ахраров И., Қосимов Й. Ахсикент тарихидан лавҳалар (1917 йилгача). Тошкент: Ўзбекистон, 1985.-Б.7-8.; Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар (1917 йилгача). Тошкент: Фан, 1990.-Б.8-12.

² Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 года.-Москва: Наука, 1977.-С.200,495.; Зайниддинов Х. Водий санам //Шарқ юлдузи, 1977.-№10.-Б.187-190.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: Юлдузча, 1989.-Б.8.

⁴ Абул Фидо. Тақвим ал Булдон.-Байрут: Дорус саодат, 1840.-Б.500-502.

фикрнинг ўзиёқ муғул босқини ҳақидаги барча тахминларни йўққа чиқарар эди.

Ахир, темурийлар “Янги Ахси”ни қуриши учун аввало, қадимий Ахсикат вайрон этилган бўлиши керак эмасмиди!? Аммо манбалар уни темурийлар давригача ҳам вайрон этилмаганлигидан гувоҳлик бериб турибди.

Асоси йўқ тахминлардан кейин “Темурийлар даври Ахсикенти”, деган сохта атама пайдо бўлди. Ачинарлиси, шунинг ортидан темурий Умаршайх Мирзо ҳозирги ёдгорлик ўрнида бўлган қадимий Ахсикент шаҳрини эмас, қандайдир утопик, археологларнинг тахминларга кўра, “Янги Ахси” шаҳрини қуриб, ўша ерни пойтахт қилганлиги тўқиб чиқарилди. Мана шу фикрнинг ўзи Шарқий қорахонийлар давлати, умуман Фарғона водийсининг XII-XIII асрлар тарихини мутлақо нотўғри талқинини юзага келтириб, сохта тарих яратилишига асос бўлади. Мазкур тахмин асосида тўқилган тарихни асослаш учун кўпдан кўп ёлғонлар тўқилди. Натижада, уларнинг ҳақиқат, деб атаган “далиллари” бир-бирини инкор этмоқда. Аммо олимлардан Жордано Бруно “Ҳақиқат ҳақиқатга қарама-қарши бўлмайди”, деган эди.

Кейинчалик бу ишга ёзувчи, публицист, блогер, санъаткор ва ҳатто диний уламолар ҳам аралашиб, масалани умуман чалкаштириб юбордилар. Тўрақўрғон туманининг ҳозирги Ахси қишлоғи ўрнида “темурийлар даври Ахсикенти” бўлган, дея, “Ахси саййидлари музейи” бунёд этилди. Аммо бирон бир манбада мазкур қишлоқ ўрнида темурийлар шаҳар қурганлиги ва биронта машҳур саййидзода ўтганлиги баён этилган эмас.

Манбалар шаҳарни Чингизхон қўшинлари эмас, 1621 йилги даҳшатли зилзила оқибатида вайрон бўлганлигини тўлиқ тасдиқлаб турган бўлса-да, биз ўз тадқиқотларимизда ёрдамчи тарих фанларининг, шунингдек, геология, гидрогеология, ирригация, кадастр, сейсмология соҳаси мутахассисларининг илмий хулосаларидан ҳам фойдаландик. Зеро, “Ҳақиқий билимнинг манбаси фактлардадир”, деган эди француз олими Буаст.

Аввало, Ю. Г. Чулановгача Ахсикентни ўрганган олимларнинг биронтаси “Темурийлар даври Ахсикенти”, деб аталган янги бир шаҳар қурганлигини тасдиқламаганлар. Ҳатто археолог Инқилоб Ахроров ҳам Ю. Г. Чуланов “Янги Ахси” тўғрисидаги ғояни ўртага ташлагунга қадар, бирон жойда бу ҳақда ёзган ҳам эмас, бунинг даъвосини ҳам қилмаган. Аксинча, унча бўлган даврда у ҳам темурийлар ҳозирги Эски Ахси, деб аталувчи ёдгорликнинг ўрнида мавжуд бўлган шаҳарни пойтахт қилганликларини ёзган эди.

Исҳоқхон Ибрат Эски ва Янги Ахси атамалари темурийлар даврида мавжуд бўлмаганлигини, Ахсикент зилзиласидан кейин пайдо бўлганлигини ёзиб қолдирган. Яъни, 1621 йилги зилзиладан омон қолган кишилар шимолий томонларга кўчиб бориб ўрнашиб, янги қишлоқлар бунёд этганликларини ва ўша қишлоқлар бир сўз билан “Янги Ахси”, харобазорга айланган шаҳар ўрни эса, “Эски Ахси”, деб аталишини ёзиб қолдирган. Шунингдек, XIX аср охирларидан эса, маъмурий тузилишга кўра, Ахси

қишлоғидан Шаҳанд қишлоғигача бўлган қишлоқлар “Ахси-Шаҳанд” волостиға бирлаштирилиб, бир сўз билан Янги Ахси тушунчасини беришини ҳам кўрсатиб ўтган¹.

Тахминчиларга у ҳолда “Янги Ахси” шаҳри қани, деб савол берсангиз, улар, “Янги Ахси”нинг катта қисмини дарё ювиб кетганлиги даъвосини қиладилар. Шу билан бирга, у ҳолда дарё нега “Янги Ахси” дан олдин келувчи “Эски Ахси” ёдгорлигини ювиб кетмади, деган саволга қуйидагича: “Эски Ахсидан ўтаётган Сирдарёнинг ўнг қирғоғи каттиқ тошсимон қатламлардан ташкил топганлиги учун сув ювиб кетолмаган. Янги Ахсида эса, Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган тупроқ қатламлари чўкинди тоғ жинсларидан ташкил топганлиги муносабати туфайли, унинг майдонини Сирдарё ювиб кетган”, деб жавоб берадилар².

Археологлар Эски Ахсини мўғуллар вайрон қилган, уни темурийлар даврига алоқаси йўқ, сабаби у ердан XIV-XVII асрларга оид моддий ашёлар топилмаяпти, дея ўз даъволарини олға сурадилар. Шунинг учун ҳам темурийлар “Янги Ахси”ни қуриб, ўша ердан давлатни бошқарганлигини, “Бобурнома”да тасвирланган Ахси ҳозирги Ахси қишлоғи ўрнида бўлганлигини исботламоқчи бўладилар. Бу уларга устозлари Ю. Г. Чулановдан қолган “илмий хулоса” мероси. У ҳолда нима сабабдан XIX аср охириларида XX асрнинг 50 - йилларигача Ахсикентни ўрганган олимларнинг ҳаммаси Эски Ахсидан темурийлар даврига оид ашёларни топишгану, Ю. Г. Чулановдан кейинги археологлар эса уларни топа олишмайди, деган саволлар туғилаверади.

Шу ўринда яна фикр, Қизиғи шундаки, ҳатто “Янги Ахсикент” ёки “Темурийлар даври Ахсикенти”, деган атамларни фанга олиб кирган Ю.Г.Чулановнинг ўзи ҳам “Городище Ахсыкет” номли мақоласида унгача Ахсикентни ўрганган олимлар бу ердан XV асрга оид моддий ашёлар, сопол буюмлар топиб ўрганганликларини эътироф этган эди.

Бу эса, мақоланинг пухта-пишиқ, илмий асосли тарзда эмас, таваккалчилик билан ёзилганлигининг исботидир.

Мақоланинг бошидаёқ муаллиф жуда кўпол илмий хатога йўл қўяди. Яъни, европаликлардан илк бор венгер этнографи М.Уйфальви Тўрақўрғондан 6-8 км жануби-ғарбда Ахси қишлоғи бўлиб, ундан унча узоқ бўлмаган масофада қадимги географлар ва Бобур тасвирлаган Ахсикатнинг харобалари ётганлигини ёзиб кетганлигини ҳам таъкидлаб ўтади³.

Масалан, мақолада кўрсатилишича, Петербург университети профессори Н.И. Веселовский 1885 йил Археология комиссияси томонидан Ахсикентда тадқиқотлар ўтказиш учун юборилиб, у манзилгоҳда ҳаёт XV асрда ҳам давом этганлигини ёзганлигини тан олган эди. Шунингдек,

¹ Исхокхон тўра Жунайдуллаев. Фарғона областидаги қадимги Ахси шаҳрининг тарихи //Туркистон вилоятининг газети, №48.-1913.-23 июнь.

² Машрабов З., Матбобоев Б., Раҳмонов В. Бобур қурдирган мақбара топилди //Андижоннома газетаси, 2018 йил 28 ноябрь; ўша муаллифлар. Бобур қурдирган мақбара топилди //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2018 йил 7, 21 декабрь.

³ Чуланов Ю.Г. Городище Ахсыкет //Советская археология, 1963.-№3.-С.197.

академик В.В. Бартольд Ахсикатни ўрганиш бўйича салмоқли ишларни амалга оширганлигини, X асрда араб тилида ижод қилган Ибн Ҳавқал ва Макдисийнинг асарлари ҳақида маълумотлар берганлигини келтириб ўтади. Кўқондан Ахсикентгача йўл қумлик ва чўл оралаб келганлигини, шаҳарга келгач эса дарёдан ўтиб шаҳарга кирилганлигини ёзади. Айни дамда В.Бартольднинг Бобур даврида Ахсикент энг мустаҳкам қўрғон ва катталиги жиҳатидан Фарғонада иккинчи ўриндаги шаҳар бўлганлиги ҳақидаги фикрларини ҳам келтириб ўтади.

Шундан сўнг муаллиф, 1939 йил Катта Фарғона канали қурилиши даврида бу ерга келган археолог М. Е. Массоннинг тадқиқотларини таҳлил қилиб, у қуйидаги хулосаларни берганлигини келтириб ўтади: “.....Арк ва унинг атрофидагина XV асрга оид унча кўп бўлмаган ашёлар учрайди”.

Ю.Чуланов мақоласида ҳатто 1948 йили А. Н. Бернштам ҳам бу ердан темурийлар даврига оид унча кўп бўлмаган сопол синиқларини топганлигини ёзган эди. Гарчи, оз сонли бўлсада, А.Н. Бернштамнинг темурийлар даврига оид сополлар топганлигини тан олиб, таъкидлаб ўтган эди. Мантиқан қаралса, агарда Ахсикент ҳозирги ҳолатга 1219 йилда айланган бўлса, у ер ҳаробасидан XV (темурийлар даври-Т.Қ.) аср сополининг чиқиши мантиқсизликдан бўлак ҳодиса эмас.

Шу ўринда Ю.Г.Чулановгача бўлган тадқиқотчилар Ахсикат, Ахси ва Ахсикент, деганда битта маконни, яъни, ҳозирги Эски Ахси ёдгорлигини тушуниб, эътироф этганликларини ёзмокда. Аммо, назарийётчи мақола давомида юқоридаги барча олимларнинг фикрини инкор этган ҳолда, “Темурийлар даври Ахсикенти”, деган ғайриилмий тушунчани ижод қилди.

Ҳамма бало шундаки, Ахсикент бу фақат археологиядангина иборат, деб қаралди. XX асрнинг 50-йилларидан эътиборан то ҳозиргача шаҳар тарихи билан фақатгина археологлар шуғулланиб келди. Манбашунос тарихчилардан ҳеч ким унинг тарихи бўйича тадқиқот ишларини олиб бормади.

Аммо, ирригация соҳаси олимлари Сирдарёнинг XIX аср ўрталаридан то ҳозиргача бўлган даврдаги гидрологик хусусиятлари, дарёдаги сув сифими, тупроқ таркиби юзасидан илмий тадқиқот ишларини олиб бориб, асосли илмий хулосаларни маълум қилдилар. “Янглиш фикрлар доимо ўзини-ўзи инкор этади. Ҳақиқат бобида эса, ундай бўлмайди”, дейди К. Гельвеций. Натижада, “Янги Ахси” тўғрисидаги маълумотлар тарихий ҳақиқатга зид бўлганлиги боис ҳам чалкашликларни ўзида намоён қилаверади.

Тадқиқотларда Сирдарё бўйлаб Жомашуй кўпригидан 210 м пастда жойлашган Кал гидрологик сув ўлчаш пости ҳамда Марказий Давлат Архивидаги Сирдарёнинг сув тошқини билан боғлиқ маълумотлардан фойдаланилди.

Олимларнинг хулосалари:

- Кал гидростатнинг 100-йиллик маълумотлари таҳлили натижаси шуни кўрсатдики, Сирдарёда сув сарфи 1959 йил 2780 м³/с; 1966 йил 3270 м³/с; 1969 йил 4270 м³/с ташкил этган;

- Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган “Янги Ахси”нинг узунлиги 1 км. эни 800 метргача бўлган қисмини дарё сувлари ювиб кетган, деб тахминий хулоса берилганлиги илмий жиҳатдан асоссиздир. Бунинг учун Сирдарёнинг сув сарфи $35\,000\text{ м}^3/\text{с}$ ни ташкил этиши лозим бўлади. Ваҳоланки, Сирдарёдаги максимал сув сарфи 1969 йилда кузатилган бўлиб, $4270\text{ м}^3/\text{с}$ ни ташкил этган. Агарда Сирдарёда сувнинг сарфи $35\,000\text{ м}^3/\text{с}$ ни ташкил этган ҳолат юз берса, у ҳолда Фарғона водийсининг бир қатор туман ва шаҳарларини ҳам сув ювиб кетган бўлар эди. Бироқ, Фарғона водийси ирригация тарихида бундай ҳолат юз бермаган;

- Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги Ахсикент (Эски Ахси) манзилгоҳининг дарёга туташ бўлган тупроқ қатлами билан 7-8 км. масофадаги Янги Ахси (Ахси қишлоғи)нинг Сирдарёга туташ бўлган қисми ер қатламининг тупроқ таркиби бир хил. Яъни, 0,7-0,9 грунтлардан ташкил топган.

- “Янги Ахси” шаҳрини дарё деформацияси (ювилиб кетиши)га учраганлиги ҳақида берилган маълумотлар ушбу соҳа мутахассислари томонидан берилмаган;

- Ахси (Янги Ахси) ва Файзиобод (Жанжал) қишлоқларининг сув билан таъминланишида Косонсойдан оқиб келадиган Ахси ариғининг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Яъни, Ахси қишлоғи (Янги Ахси)га Косонсойдан бирон бир ариқ ёки канал орқали сув олиб келиш мумкин эмас ва самарасиздир. Бу икки қишлоқлар жойлашган ҳудуднинг сув таъминоти Шимолий Фарғона канали (1940 йил) қурилгунга қадар, Жанжалсой сойи орқали амалга оширилган. Чунки, Жанжалсойнинг ўнг қирғоғи баландлик сари кетганлиги боис, чап қирғоғи томонида жойлашган Косонсой суви ўзининг потенциал энергияси билан Жанжалсойнинг у томонига ўтмайди¹.

Бу “Бобурнома”да келтирилган “Ахси суви Косондин келур” ибораси фақатгина “Эски Ахси”га тўғри келишини, демакки, Бобур тасвирлаган Ахси ҳозирги Ахсикент ёдгорлиги ўрнида бўлганлигини табиий исботлаб турибди.

Бундан ташқари, ўрта асрлардаги ўлчов бирликлари масаласида “Янги Ахси”парастлар чалкашликларни келтириб чиқардилар. Масалан, “шаръи” ўлчов бирлигини 2 ёки 2,5 км, деб даъво қилган ҳолда, Ахси билан Архиён, Ахси билан Санг қишлоғи оралиғидаги масофалар масаласида ҳам жуда катта янглиш хулосаларни бердилар. Аммо, кейинги илмий тадқиқотларимизда бу каби янглиш хулосаларга ҳам барҳам берилиб, аниқ ўлчамларни келтириб ўтдик².

Аввало археологлар ва публицистлар Бобур тасвирлаган Архиён бу Тўрақўрғон туманидаги Ғойибназар қози мадрасаси ўрнида бўлган, деган янглиш маълумотларни берган эдилар. Қўлёзма ва шарқшунос олимларнинг берган маълумотлари синчиклаб ўрганилганда, Архиён ҳозирги Ойқирон қишлоғига тўғри келиши маълум бўлди. Манбаларда Архиён атрофида Навкент, Короскон қишлоқлари жойлашганлиги айtilган. Бироқ,

¹ Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси архив фонди. II Фонд, 38-иш, 1-32 бетлар; 39-иш, 1-2 бетлар.

² Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси архив фонди. II Фонд, 37-иш, 2,3,4,5,6 бетлар.

Тўрақўрғондаги мадраса атрофларида эса бу номдаги қишлоқлар мавжуд эмас.

“Бобурнома”да Архиён (Ҳозирги Чортоқ туманидаги Ойқирон қишлоғи) билан Наманган оралиғи 1 шаръини, Ахси билан Санг оралиғи эса 2 шаръини ташкил қилиши ёзилган.

Ойқирон билан Наманган шаҳри оралиғи 13 км масофани, Ахси (Эски Ахси) билан Санг оралиғи эса 26 км.ни ташкил қилади. Демак, 1 шаъри 13 км атрофида экан. Мухими, “Бобурнома”даги масофалар беҳато тўғри келмоқда.

Агар 1 шаъри тахминчилар тушунчасидаги ўлчовда бўлганида эди, Ахси (Янги Ахси) қишлоғи билан Санг оралиғи 4 ёки 5 км.ни ташкил қилиши керак эмасмиди? Ваҳоланки, бу икки қишлоқ орасидаги масофа 13 кмдан иборат. Архиён (уларнинг тахминича, Тўрақўрғондаги Ғойибназар қози мадрасаси)дан Намангангача масофа нега 20 км.ни ташкил қиляпти. Тўрақўрғондан Намангангача бўлган масофа уларнинг ўлчовига кўра, 2-2,5 км.дан иборат бўлиши керакку! Бу умуман ақлга сиғмайдиган даражадаги қўпол хатолар.

Шу билан бирга Ахсидан Андижонга олиб борувчи йўлнинг дарёнинг шимол тарафидан ўтганлиги даъвоси ҳам тутруқсиздир. Чунки, ўрта аср манбаларининг деярли барчасида Ахсига боғланган асосий йўллар, жумладан Андижонга элтувчи йўл ҳам дарёнинг чап қирғоғи бўйлаб ўтганлиги ёзилган.

Ахсидан дарёнинг чап қирғоғи бўйлаб Андижоннинг эски шаҳар қисмигача бўлган масофа 78,5 км.дан иборат. Энди масофаларни “Янги Ахси”чилар айтганидек ўлчасак, Ахсидан дарёнинг шимол тарафи орқали борувчи йўл эса, 91 км.ни ташкил қилади. Бу ҳаммаси эмас. Бунга яна “Янги Ахси”, яъни Ахси қишлоғигача бўлган 8 км масофани қўшсак, 99 км ҳосил бўлади. Бобур Ахси ва Андижон оралиғини 9 йиғоч йўл, дейди. У ҳолда 1 йиғочнинг ўлчами қанчага тенг? Манбаларда Ахси ва Архиён оралиғи 5 йиғоч эканлиги баён қилинган. 78,5 ни 9 га бўлганимизда 8,7 км ҳосил бўлади. Эски Ахси билан Архиён (Ойқирон) оралиғи эса 43,5 кмдан иборат бўлиб, 8,7 ни 5 га кўпайтирсак, айнан 43,5 км масофа келиб чиқади. Бу ҳам айнан 1 йиғоч 8,7 км.га тенг эканлигини исботлаб турибди. Аҳамиятлиси, Ахси кўрғони билан бошқа масканлар ўртасидаги масофалар ҳақида “Бобурнома”да келтирилган масофавий ўлчовлар айнан ҳозирги Эски Ахси ёдгорлигига тўғри келмоқда холос. Агар уни Ахси қишлоғига боғланса, умуман нотўғри ва чалкаш маълумотлар пайдо бўлади. Шунинг ўзи ҳам ҳозирги Эски Ахси ёдгорлиги ўз даврида Умаршайх Мирзо давлатининг пойтахти бўлганлигини, тарихда ҳеч қанақа “Янги Ахси”, деб аталган шаҳар қурилмаганлигини изоҳларсиз исботлаб турибди.

Энди “Янги Ахси”чилар даъвосидаги 99 км 9 га бўлсак, 11,5 йиғоч ҳосил бўлади. Табиий савол туғилади: ким ҳақ? Ахсида яшаб ўтган Бобурми ёки XX асрда туғилган тахминчи археолог Ю. Г. Чуланов илмининг бугунги кундаги меросхўрларими? Биз масофаларни ўз билганимизча эмас, улар даъвосидаги “Янги Ахси” деган маскандан ўлчадик. Бизни қатъий қароримиз шуки, теурийлар тарихда ҳеч қанақа “Янги Ахси”, деб аталган шаҳарни

қурган эмас. Ўтмишимизда Сирдарё бўйида фақат биттагина 1621 йилги зилзилада вайрон бўлган Ахси шаҳри бўлган холос. Ҳозирда унинг харобалари Шаҳанд ва Гулқишлоқ оралиғида жойлашган.

Ахсикентни, умуман Фарғона водийсини муғуллар босқинига учраган ёки учрамаганлиги масаласи ҳозиргача тарихий тадқиқот объекти бўлган эмас. Аввало, Фарғона водийси умуман хоразмшоҳлар давлати таркибига кирмаган.

Қорахонийлар давлати Сулаймон Арслонхон-Сулаймон бинни Юсуф (1032-1040 йй) замонасида иккига бўлингач, Фарғона водийси, Қошғар ҳамда Хўтан вилоятлари, Еттисув, Или водийси Шарқий Қорахонийлар давлати, деб аталиб, Боласоғундан бошқарилган¹.

Мовароуннаҳр эса, Ғарбий Қорахонийлар таркибига киритилиб, Самарқанд пойтахт саналган.

Ахсикент 1030 хижрий, яъни, 1621 милодий йилда 9 баллдан юқори зилзила оқибатида вайрон бўлган². Ахсикентни муғул вайрон қилди, деган тахминни ҳамда “Темурийлар даври Ахсикенти” ёки “Янги Ахси”, деган сохта атамани ҳам биринчи марта 1958 йил Наманган ўлкашунослик музейи ходими Ю.Г.Чуланов фанга киритган. Бунгача бирон манбада алоҳида “Темурийлар даври Ахсикенти” ёки “Янги Ахси”, деган сўз учрамайди.

Айрим олимлар шу давр тарихчиси Ибн ал Асирнинг “...хоразмшоҳ Шош, Фарғона, Исфижоб, Косон ва унинг атрофидаги бошқа шаҳарлар аҳолисига мусулмонлар яшайдиган ҳудудларга кўчиб ўтишни буюриб, сўнгра, улардан татарлар (найманлар-Т.Қ.) фойдалана олмаслиги учун бузиб ташлашни буюрди”³, деган жумлаларини асос қилиб келтиришга ҳаракат қилишади. Аммо мазкур даврдаги бирон бир манбада бу иш содир этилганлиги баён этилган эмас. Шиҳобиддин ан-Насавий Ибн ал-Асирнинг меҳнатларини юқори баҳолагани ҳолда: “...Шу ўринда бир нарсани айтиш керакки, у (Ибн ал-Асир) асарида баъзи ўринларда ҳақиқатдан бир оз чекинган бўлса ҳам, энг муҳим ва асосий воқеалардан бирортасини эътибордан четда қолдирмаган. Шундан кейин ўзимча бундай хулосага келдим: ҳақиқатан ҳам, аш-Шом мамлакатада яшайдиган одамнинг Ҳиндистоннинг энг узок чеккаларида, Хитойнинг инсон қадами етиши қийин бўлган жойларида юз бераётган воқеаларни бировларнинг ҳикоялари орқали ёзиб олишга қарор қилиши ғаройиб иш эмасми!”⁴, дейди.

Шунингдек, асарни таржима қилиб, нашрга тайёрлаган шарқшунос олим Шамсиддин Камолиддин ҳам асар баъзи ўринларда ноаниқлик ва хатоликлардан ҳоли эмаслигини таъкидлаб ўтган эди⁵.

¹ Ходжаев А., Турдиева Д. Қорахонийлар ҳоконлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида.-Тошкент: Фан зиёси, 2021.-Б.4,54.

² Исҳоқхон тўра Ибрат. Тарихи Фарғона.-Тошкент: Маънавият, 2005.-Б.35.

³ Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.-С.367.

⁴ Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти.-Тошкент: Ёзувчи-Ўзбекистон, 1999.-Б.19.

⁵ Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.-С.16.

Туркистоннинг ўрта асарлар тарихи юзасидан талайгина ишларни амалга оширган академик В.В.Бартольд қадимги қўлёзмаларни таҳлил қилиш жараёнида Шарқий Қорахонийлар давлати ҳудудлари (Фарғона водийси, Еттисув ва Қошғар) муғул давлати таркибига деярли қон тўкмасдан киритилганлигини ёзган эди. Бунинг ўзига хос сабаблари бўлиб, бу бевосита қорахитойлар давлатининг тугатилиши ва унга қарам бўлган ўлкалар - Шарқий Туркистон, Еттисув, Фарғона водийсининг қисқа вақт оралиғида найманлар сардори Кучлук давлати таркибида бўлганлиги эди. Бу ерларда Кучлук диний зулмни ўта кучайтириб юборгач, аҳолининг норозилиги ҳаддан зиёда ошади. Айни шу даврда муғуллар томонидан найманларнинг тор-мор этилиши, уларнинг юқоридаги ўлкаларга кириб келиши ва маҳаллий мусулмон эътиқодидаги аҳолини уларнинг зулмидан озод қилиши, ислом динига эътиқод қилишга монеълик қилмаганлиги албатта ижобий ҳодиса эди.

Ушбу жараённи батафсил ўрганган Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ҳам бундай деб ёзган эди: "...Кучлук Қашғар ва Хўтанни босиб олгач, насронийликдан будпарастликка қайтди. Аҳолини эса, ўзининг асл дини (Ислом динидан-Т.Қ.)дан қайтиб, оташпарастлар динига, ҳақиқатнинг ёрқин йўлини иймонсизлик ва зулмат даҳшатиға, раҳмдил Роббига бўйсунушни эса, лаънатланган иблисга бўйсунушга ўзгартирди. Инсонлар ё унинг динига ўтишга ёки хитойча уст-бош кийишга мажбур этилдилар. Азон, ибодатлар тўхтатилиб, тақиқлаб қўйилди"¹.

Академик В.Бартольднинг ёзишича, Боласоғунга бўйсунувчи ва гурхоннинг яқин кишиси бўлган Косон ёки Ахсикентнинг ҳокими Исмоил исмли шахс Фарғона водийсини найманлар зулмидан озод қилаётган муғул қўшинига шаҳар оқсоқоллари билан биргаликда пешвоз чиқиб, итоат изҳор қилган. Бу ҳақида Жэбэ Чингизхонга маълум қилгач, хоқоннинг буйруғи билан Исмоил Жэбэ нўён қўшинининг авангардига келиб қўшилди. "Чингизхон ўрнатган қатъий тартиб-интизомга мувофиқ, Жэбэ бошлиқ қўшин, Муҳаммад Хоразмшоҳ билан қиёслаганда "ҳалоскор" вазифасини ўтай олди", дейди академик В.Бартольд². Жувайнийнинг маълумотларига кўра, қашғарликлар бу ерларга муғулларнинг кириб келишига "Аллоҳнинг раҳмати", деб қараганлар. "...Муғуллар Қашғарга киргач, azon, такбир ва намозни эркин қилдилар (яъни рухсат бердилар-Т.Қ.). Ҳар бир одам ўз дини ва урф-одати талабларини бемалол эркин тарзда қила олишлари мумкинлиги ҳақида жарчига айттирдилар. Биз ўша қавмнинг борлигини Тангри раҳматларидан бири, деб ҳисоблаймиз", деб ёзади Отамалик Жувайний³.

Муғуллар маҳаллий тинч аҳолининг мол-мулкига тегмаган ҳолда жуда катта миқдордаги бойликларни қўлга киритдилар. Жэбе нўён эса, Чингизхонга тухфа тариқасида минглаб отларни совға қилиш имкониятига

¹ Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашиди.-Ташкент: ФАН, 1996.-С.365.

² Бартольд В. В. Сочинения. Том I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б. 469-470.

³ Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи) /Масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. - Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – Б.124.

эга бўлди. Исмоил бошчилигидаги Фарғона қўшини эса, мўғуллар билан биргаликда найманларга қарши юришларда иштирок этди¹.

Шу билан бирга академик В.Бартольд янада аниқроқ қилиб: "...Қорахонийларнинг аввалги мулкларидан саналган Фарғона ва унинг шимоли ҳамда шарқидаги, шунингдек, Чирчиқ ва Арисдан бошланган тараққий этган вилоятларни Кучлукнинг фойдасига воз кечишга мажбур бўлди. Мусулмон тарихчилари эса (бу ерда Ибн ал-Асир назарда тутиляпти-Т.Қ.), бу худудлар Кучлукка ўтиб кетмаслиги учун у ерларни хоразмшоҳ ўзи вайрон қилганлигини ёзадилар. Бироқ, 1221 йилда бу ерлардан ўтиб борган хитой тарихчиси Чан-чунь ҳеч қанақа вайроналик излари йўқлигини ёзади", деб хулосалар берган эди².

Жувайний Кучлик қўл остидаги мусулмонларга нисбатан ўта бераҳмлиқлар қилганлигини ёзиб: "...Зўравонлик ва зулм билан Муҳаммад (с.а.в.) динига ишонганлар овозини ўчирди ва уларни ўз эътиқодига бўйсунтиришга имкон бермади", деган эди³.

"...Муғул қўмондони диний эркинлик ҳимоячиси бўлиб майдонга чиқиб, ҳар бир инсон ўз ота-боболари динига эркин эътиқод қила олишлиги мумкинлигини маълум қилди. Шу боис, Еттисувнинг жануби, Фарғона ва Қошғар деярли қон тўкилмасдан эгалланди. Кучлукка қарам ва итоатда бўлган мусулмонлар (улар орасида Фарғона ҳукмдори ҳам бор эди) муғуллар томонига ўтдилар"⁴, деб тадқиқотларига хулоса қилган В.Бартольднинг фикрларини XX асрнинг таниқли тарихчиларидан А.Бернштам ҳам тасдиқлайди⁵.

Ахси қишлоғи ўрнида шаҳар бўлган, деб сохта тарих ёзаётганлар, ўзи тарихчи бўлмасада, археологик тадқиқотлар ўтказиб "ўқимасакда уққан тарихчимиз", деяётганлар масаланинг бу жиҳатларига ҳам эътибор берсалар ўзлари учун фойдадан ҳоли бўлмас эди. Манбаларни ўқимаган ёки менсимаган археологнинг тахмини асосида шу ерда пойтахт бўлган, дейиши билан у ўз исботини топган бўлмайди. Тарихдаги бирон воқеа албатта ҳар жиҳатдан ўз исботини талаб қилади.

Ваҳоланки, айнан "Бобурнома"даги фикрларни кейинги давр тарихчилари ҳам маъқуллаб ёзиб кетган эдилар. Галдаги вазифа, ўша мўътабар манбалардаги фикрларни ҳам албатта инobatга олиш эди, холос. Масалан, ҳатто XVII юз йилликнинг машҳур тарихчи олими Маҳмуд ибн Вали ҳам ўз асарида тасдиқлаб: "...Ахси-Фарғонанинг машҳур шаҳарларидан бири бўлиб, ушбу ўлкадаги ажойиб масканлардандир. Мовароуннаҳрдаги кўплаб шайх ва уламолар шу заминдан етишиб чиққандирлар. Жумладан,

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Том I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б. 470.

² Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б.139.

³ Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи) /Масбул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. - Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – Б.126.

⁴ Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б.141.

⁵ Бернштам А.Н. Древняя Фергана.-Ташкент: Издательство Академии Наук Уз ССР, 1951.-С.40.

шоир Асириддин Ахсикатий ҳам айнан шу шаҳардандир”¹, деб ёзади. XVII асрдаги Ахси шаҳрини таърифлаётган олим, XII асрда яшаб ўтган машҳур Асириддин Асикатийни ҳам айнан шу шаҳарда туғилиб ўсганлигини ёзмоқда. Шунинг ўзиёқ бу ерни муғул вайрон қилмаганлигини, Асириддин туғилган шаҳар айнаи XVII асрда ҳам мавжуд бўлганлигини, ҳеч қанақа афсонавий “Янги Ахсикент”, деган шаҳар қурилмаганлигини исботлаб турибди. Агар қадимги Ахсини муғул вайрон қилгану, темурийлар бошқа “Янги Ахси”, деган шаҳар қурган бўлганларида эди, бунини Иккинчи ренессанснинг таниқли олими Маҳмуд бин Вали “Асириддин Ахсикатий ҳам айнан шу шаҳардандир”, деб ёзмаган ва темурийлар “Янги Ахсикент”, деган шаҳар қурганликларини алоҳида таъкидлаб ўтган бўлар эди. Таажжубки, ундай эмас.

Ахсикентни муғул вайрон қилди, дейиш билан Ватан тарихшунослигида жуда катта қўпол хато ва чалкашликлар юзага келади. Аввало, XIII аср бошларида Марказий Осиё минтақасидаги геосиёсий вазият, найманлар давлатининг Фарғона водийси ва Қошғар аҳолисига нисбатан юритган мустамлакачилик сиёсати, ўтказган зулмлари унутилади. Қолаверса, Ахсикент зилзиласида оламдан ўтган инсонлар хотираси эсдан чиқарилади.

Зилзиланинг даҳшатли тафсилотлари ҳақида Эски Ахси ёдгорлигини ўрганган олим И. А. Кастанъенинг фикрлари: “...Мовароуннаҳр ҳукмдорларидан Надр Муҳаммадхонга атаб ёзилган “Ажойиб ат-табоқот” номли географик асарда муаллиф Муҳаммад Тохир ибн Абулқосим қуйидагиларни ёзиб қолдирган: “...1030 ҳижрий (1620-1621 милодий) йилда Ахси вилоятида шундай бир офат юз берди. Шундай ер қимирлаши содир бўлдики, Сирдарёдан чайқалиб чиққан сув дарё четидаги далаларни босиб кетди, сув билан чиқариб ташланган балиқлар типирчилади ва ўлди. Улкан дарахтлар илдизи билан қўпорилиб, ерга тушди. Кучли ва тез-тез ер қимирлашидан иморатлар вайрон бўлиб, кўп одам қулаган биноларнинг остида қолиб ўлди. Кўп одамларнинг қўл-оёқлари синди, ҳайвонлар қўрқинчдан далаларга қараб қочди. Бу воқеаларни кўрган покиза эътиқодли кишилар ва оддий халқ орасида “қиёмат куни” ҳақидаги тахминий тасаввурлар ҳосил бўлди. Ҳар бир инсон ўз гуноҳлари учун тавба қилиб, Буюк Парвардигордан уни кечиришини сўрай бошлади. Олти ойгача зилзила шундай бўлиб турди. Масалан, биринчи куни зилзила 70 мартагача бориб етди. Шуниси қизиқки, энг қаттиқ зилзила Ахси қўрғонининг ичида бўлиб, атроф қишлоқларда унча қаттиқ сезилмади. Шаҳардан бир фарсах (6-8 км.) масофада эса ҳатто, ҳеч қандай товуш ҳам эшитилмади. Асар муаллифи ушбу

¹ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. (Перевод Б.А.Ахмедова).-Ташкент: Фан, 1977. – С.15-17.

воқеаларни ўз кўзи билан кўрган эди. Шундан сўнг турклар¹ томонидан ахсилик саййид ва қози азоблаб ўлдирилиб, аҳолиси эса таланган эди”².

Ер қимирлашининг бу даражада содир бўлиши натижасида деярлик ҳамма иморатлар қулаб, ер массалари қўзғалиб, ҳатто тоғларнинг ҳам силжиши кузатилишини мутахассислар баён қилишган. Яъни, бунинг учун зилзиланинг тебраниш кучи 9 балладан юқори бўлиши керак экан.

XX асрнинг 60-70 йилларидаги сейсмолог олимларнинг тадқиқотларида ҳам Ахсикентда бўлиб ўтган зилзиланинг ўлчами 9 баллдан юқори бўлганлиги эътироф этилган эди³.

Шу боис, тахминларга таяниб тарих ёзишдан воз кечган ҳолда, манбаларни синчиклаб ўрганиб тарих битиш пайти етиб келганлигини англаш лозим.

Инсониятнинг буюк даҳоларидан Гёте: “Асоссиз иш, нимага қаратилганидан қатъи назар, доимо инқироз билан тугайди”, деб бежиз айтмаган.

¹ Қалмоқлар бўлиши керак. Чунки, бу даврда Мовароуннахрнинг шимоли-шарқий чегараларига қалмоқларнинг хужумлари кучайган бир пайт бўлиб, улар Бухоро хони Имомқулихон (1611-1642) томонидан қувиб чиқарилади. Муаллиф шуни назарда тутган бўлиши керак.

² Кастанье И.А. Историко-этнографическая поездка в Наманганский уезд Ферганской области. I. Развалины Ахсыкента.-Ташкент: Коммерческая типография Я. П. Эдельмана, 1914.-С.11,12.

³ Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 года.-Москва: Наука, 1977.-С.200.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абул Фидо. Таквим ал Булдон.-Байрут: Дорус содат, 1840.-Б.500-502.
2. Ахраров И. Новые археологические материалы с городища Ахсикет XIV—XVI веков //Общественные науки в Узбекистане.-1969.-№ 8-9.-С.80-81.
3. Ахроров И. Археологические исследования городища Ахсикент в 1960 году //Общественные науки в Узбекистане.-1962.-№8.-С.54,58,59.
4. Ахроров И., Қосимов Й. Ахсикент тарихидан лавҳалар (1917 йилгача). Тошкент: Ўзбекистон, 1985.-Б.7-8.
5. Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси архив фонди. II Фонд, 38-иш, 1-32 бетлар; 39-иш, 1-2 бетлар.
6. Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси архив фонди. II Фонд, 37-иш, 2,3,4,5,6 бетлар.
7. Бартольд В. В. Сочинения. Том I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б. 469-470.
8. Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б.139.
9. Бернштам А.Н. Древняя Фергана.-Ташкент: Издательство Академии Наук Уз ССР, 1951.-С.40.
10. Ғуломов Я., Ахроров И. Ахсикент обидалари изидан //Фан ва Турмуш, №8.-Б.17-19.
11. Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи) /Масбул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. - Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2015. – Б.124.
12. Зайниддинов Ҳ. Водий санамии //Шарқ юлдузи, 1977.-№10.-Б.187-190.
13. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: Юлдузча, 1989.-Б.8.
14. Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.-С.367.
15. Исҳоқхон тўра Жунайдуллаев. Фарғона областидаги қадимги Аҳси шахрининг тарихи //Туркистон вилоятининг газети, №48.-1913.-23 июнь.
16. Исҳоқхон тўра Ибрат. Тарихи Фарғона.-Тошкент: Маънавият, 2005.-Б.35.
17. Кастанье И.А. Историко-этнографическая поездка в Наманганский уезд Ферганской области. I. Развалины Ахсыкента.-Ташкент: Коммерческая типография Я. П. Эдельмана, 1914.-С.11,12.
18. Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар (1917 йилгача). Тошкент: Фан, 1990.-Б.8-12.
19. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. (Перевод Б.А.Ахмедова).-Ташкент: Фан, 1977. – С.15-17.
20. Машрабов З., Матбобоев Б., Раҳмонов В. Бобур қурдирган мақбара топилди //Андижоннома газетаси, 2018 йил 28 ноябрь.
21. Машрабов З., Матбобоев Б., Раҳмонов В. Бобур қурдирган мақбара топилди //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2018 йил 7, 21 декабрь.

22. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашиди.-Ташкент: ФАН, 1996.-С.365.

23. Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 года.—Москва: Наука, 1977.-С.200,495.

24. Ходжаев А., Турдиева Д. Қорахонийлар хоқонлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида.-Тошкент: Фан зиёси, 2021.-Б.4,54.

25. Чуланов Ю.Г. Городище Ахсыкет //Советская археология, 1963.-№3.-С.197.

26. Чуланов Ю.Г. К истории города Ахсыкета //За коммунизм, 4 октября 1958 год.

27. Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти.-Тошкент: Ёзувчи-Ўзбекистон, 1999.-Б.19.

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI

Fayziyev X. So‘zboshi	4
Ilesaliyev D.I. Amir Temur davlati va uning jahon tarixida tutgan o‘rni.....	6

TEMURIYLAR DAVRI TARIXI MANBASHUNOSLIGI VA TARIXSHUNOSLIGI MASALALARI

Yusupova D. Sharqning buyuk mutafakkirlari	9
Muhammad Ali. “Ulug‘ saltanat”ni yozishdagi izlanishlarim.....	13
Frederique Beaupertuis-Bressand. Samarkand’s globally resonating artistic echoes at the heart of Timur’s legacy	25
Ahmedova D. Qur’oni Karimning Ibrohim Sulton ko‘chirgan nusxalari.....	29
Тулибаева Ж. История Казахстана средних веков в трудах академика Б.А.Ахмедова	34
Воҳидов Ш. “Муъизз ал-ансоб” асарида Амир Темур насаби (ўзбек тилига таржимаси тажрибасидан)	44
Abdulkarimov J.A. “Muntaxab ut-tavorix” asarida Temuriylar davrining ayrim xususiyatlariga oid ma’lumotlar	52
Omonov Q. Temuriylar davrida bitilgan hujjatlarning o‘qilishiga doir yangi talqin va mulohazalar.....	55
Temirov F. Amir Temur va Temuriylar davri manbashunosligi va tarixshunosligi.....	57
Rahmatullayeva A.R. Amir Temurning harbiy iqtidoriga oid tadqiqotlar	60
Sultonov O‘.A. Bobur Mirzoning unutilgan yorlig‘i	71
Мадраимов Ас., Мадраимов Абд. Историография “Бабур-нама” как важный источник по изучению истории государственности Темуридов	77
Darmonova M.A. “Andijon tongi” gazetasida Amir Temur va Temuriylar davri tarixini yoritilishi	84
Faromarzi Fayzullo. Hofizi Abru va uning “Zubdat at-tavorix” asari.....	86
Qorayev Sh. Temuriy shahzoda Badi’uzzamon Mirzo adabiy kechalari (Alisher Navoiy asarlari ma’lumotlari asosida).....	91
Sattarov B.I. History of Amir Temur and the Temurid period from the view of world scientists and writers	96
Adilov J.X. Tarjimasi zarur asar: (R.X. Suleymanovning “Как начинался Век Темур” monografiyasi haqida)	99
Jo‘raboyev O. Temuriylar davri adabiy jarayonining manbalarda aks etishi	105
Nosirjonov F.M. Temuriylar renessansi davrida yaratilgan islom huquqiga doir manbalarda milliy va diniy qadriyatlarni o‘rni va ixtilofli masalalar yechimi	111
Ismoilov U.Q. Shohruh Mirzo tarixiga nazar	116

Jumayev G‘.I. Temuriylar davri tarixnavisligining nodir namunasi: “Jome at-tavorixi hasaniy” asari	118
Imomov X. Ibn Xaldunning Amir Temur bilan uchrashuvining ilmiy tahlili va tafsilotlari haqida	120

TEMURIYLAR DAVRI RENESSANSI: ilm-fan va madaniyat, san’at, til va adabiyot rivoji

Farhad Rahimi. Lug‘at-i etrakiyye eserinde Temür hakkındaki kayıtlar (“Lug‘ati Atrokiya” asarida Amir Temurga oid ma’lumotlar”)	123
Azizullah Aral. Amir Temur faxridir o‘zbekning	135
Alimbekov A. G‘arb adabiyotida Amir Temur siymosi	138
Azizov S.X. Alisher Navoiy asarlarida astronomik jihoz osmon globusi tavsifi.	143
Холова Н., Хазраткулова Э. Образ Захириддина Мухаммада Бабур в произведениях искусства	146
Алтмишева Ё. Влияние традиций Темура на Восточный Ренессанс.....	150
Otaxanov A.M. Temuriylar davrida til va adabiyot rivoji	153
Mirzoqulov I. M. Temuriylar renessansi falsafiy talimoti	159
Ametov T.A. Amir Temur va Temuriylar tarixi olimlar nigohida.....	163
Dexkanbayeva V.E. Amir Temur va Temuriylar davrida saroy kutubxonalarining o‘rni.....	165
Sharipova F. Temuriylar davri yozma manbalarida kutubxonalarga doir ma’lumotlar.....	168
Kurbonova G.A. Sohibqiron Amir Temurning musiqaga bo‘lgan munosabati	175
Hazratqulova E.B. Hirot adabiy muhiti Bobur talqinida.....	181
Babajanova D.B. Amir Temir va Temuriylar o‘zbek va dunyo olimlari talqinida	187
Meyliyev X. Amir Temur saroyi shoirlari.....	195
Mirjonova N.I. Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat taraqqiyotida Mirzo Ulug‘bekning o‘rni	198
Xabibullayeva F.X. “Boburnoma”da arxaizmlar va ularning uslubiy o‘rni	204
Yo‘ldosheva G., Saidakbarova M. “Temuriylar Renessansi” va Temuriylar davlatida san’at va madaniyatning o‘rni.....	207
Xurramova D.M. Temuriylar davrida suv bilan bog‘liq so‘zlarning qo‘llanishi	213

TEMURIYLAR DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI: Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, harbiy san’at

Dadaboyev H. Amir Temur saltanatining qurilishida Umarshayx Mirzo va o‘g‘illarining o‘rni	217

Kimsanbayeva Sh.B., Bazarboyeva Sh.M. Temuriylar davri ijtimoiy tarixidan ocherklar	223
Abduraimova M. Amir Temur saltanatida mansabdor shaxslarning huquqiy maqomi	227
Yunusova Sh. Amir Temur va Temuriylar davri ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti	230
Rahimov Sh. K. Amir Temurning harbiy jang san'ati	233
Рузибаева М. Э. Значение физической подготовки в эпоху Темуридов.....	238
Djurabekov E., Khakimjonov Z. Military physical-tactical methods in army training during the Temurid's era	240
Muradov T.M. Buyuk sarkardaning harbiy iste'dodi: milliy harbiy meros va davlat boshqaruvi misolida	242
Нарзуллаева Н. Военные термины, использовавшиеся в измерениях (на примере источников в период Тимуридов).....	248
Azamova M.G'. Amir Temurning harbiy yurishlari xususida ba'zi mulohazalar.....	250
Ismoilov U.Q., Narzullayeva S.J. Sohibqiron Amir Temurning harbiy san'ati va mahorati	253
To'ramurodov J.N. Temuriylar davrida Xurosonda iqtisodiy madaniy hayot... ..	256
Abdimuratov J.Z., Tojiddinova S.B. Xorazmga Amir Temurning yurushlaridan ocherklar	262

XALQARO MUNOSABATLAR VA ELCHILIK FAOLIYATI

Bo'riyev O., Rahmatullayeva A. Amir Temurning Mo'g'uliston va Dashti Qipchoqqa yurishlaridagi qurultoylar	267
Mirzayev A.T. Amir Temurning tashqi siyosatida davlat xavfsizligi masalasi ..	273
Abdullayev U.A. Amir Temur va Yildirim Boyazid muhorabasining xalqaro ahamiyati.....	274
Nurutdinov H.A. Sohibqiron Amir Temur haqiqiy vorisi Zahiriddin Muhammad Bobur bobosi izidan.....	281
Davlatova S.T. Amir Temur va Temuriylar davrida millatlararo totuvlik va hamjihatlikni ta'minlashning ahamiyati	284

TEMURIYLAR DAVRIDA SHAHARSOZLIK MADANIYATI: moddiy yodgorliklarini o'rganish va targ'ib etish masalalari

Зияев А. Градостроительство в период правления Амира Темура (на примере Ташкента)	290
Karimova Yu. Bobur Mirzo yurgan maskanlar.....	296
Sharipov A. Temuriylar davrida Afg'oniston hududidagi tarixiy-geografik joylar ("Boburnoma" misolida)	302
Ne'matova H. Temuriylar davri manbalarida "Mashhadi Muqaddas".....	315

Ahmedov J.M. Oq saroy tarixi	320
Normurodov D. “Yangi sanganak” xazinasidagi XV asrning oxiriga oid Shosh tangalari	323
Xurramov X.B. Temuriylar davrida Termizning o‘rni	327
Djurayeva N.B. Temuriylar davrida sug‘orish tizimlari	330
Murodova R.D. Temuriylar davrida kandakorlik san’atining o‘ziga xosligi.....	332
Xushvaqтова L.O. Amir Temur davrida chinnisozlikning kirib kelishi	336
Miraliyeva Sh.A. Turkiyadagi Sulton Husayn Mirzo davri merosi	339
Karimov I.X. Temuriylar davridagi monumental qurilishlarning tarixi	343

TEMURIYLAR DAVRI TARIXINING UMUMIY MASALALARI

Norboyeva R.F. Amir Temurning yoshlar ma’naviyatin oshirishdagi ahamiyati.....	346
To‘lqin Hayit. Fransuz olimining Fyulbert de Shartr adabiy mukofotiga sazovor bo‘lgan asari.....	349
Yaxshiyev A. Amir Temur tarixiga oid ayrim mulohazalar	352
Sultonov K. Yozma manbalarda Amir Temur bunyodkorlik faoliyatini yoritilishiga doir.....	356
Albekov Sh.A. Temuriylar davridagi davlatlar o‘rtasidagi urf-odatlar va madaniyat almashinuvi.....	359
Beysenov K.S. Amir Temur davlatining vujudga kelishidagi shart-sharoitlar	361
Qulmatov N.E. O‘quvchi-yoshlarning ijtimoilashuvida bo‘lajak fuqarolarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda buyuk sarkarda Amir Temurning amaliy harbiy sarkardalik mahorati va ma’naviy saltanati	367
Mahmudov N.S. The importance of the Temurid’s heritage in improving the spirituality of schoolchildren	370
Sodiqova G. Temuriylar davri ayollari timsoli.....	372
Toshtemirova Sh. Gavharshod beginning Temuriylar davridagi siyosiy va madaniy faoliyati	374
G‘afurov N.S. Amir Temur va tasavvuf namoyandalari	379
Sayid Isoxon To‘ra Soniy. Jahonni titratgan buyuklar yohud sohibqiron Amir Temur bugungi avlod nigohida.....	383
Safaraliyev A.A. Amir Temurning ta’lim va tarbiya haqidagi qarashlari	386
Abdullayeva N.M. Sharq renessansining shakllanishiga zamin yaratgan Temuriylar	389
Қозоқов Т. Ахсикентнинг вайрон бўлиш сабаблари.....	392

TEMURIYLAR RENESSANSI: tarix, tadqiqotlar va muammolar

mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari

TO‘PLAMI

**To‘plamda e’lon qilinayotgan ma’lumotlarning faktik va ilmiy xulosalarning
haqqoniyligiga mualliflar javobgar hisoblanadi.**

**Nashrga tayyorlovchilar:
Ametov T.A., Sharipov A.A.**

0273

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 04.04.2025.

“Times New Roman” garniturası. Qog‘oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog‘i 22,8. Shartli bosma taboq 24.

Adadi 100 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10